

**99705**







## ADVERTISEMENT

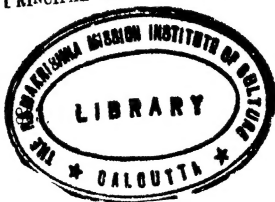
*To the First Edition.*

THE *Adhānta Kaumudī* of Bhattoji Dīkshita has always been considered the ablest practical adaptation of Pāṇini's great and difficult work. The edition published in Calcutta in the year 1811 has been long out of print, and a new edition was felt to be a great desideratum by all those interested in the thorough study of Sanskrit Grammar, whether in India or Europe. Under these circumstances I was very anxious that such an edition should be prepared, and the liberal subscription of Government for 200 copies enabled me to find a publisher willing to undertake the risk. The task of editing was undertaken by Pandit Tārā Nātha Tarkachāspati, the professor of Grammar in the Sanskrit College at Calcutta, and one of the profoundest grammarians of Bengal. He has given extracts from the three native Commentaries, the *Manoramā*, Śābdenduśekhara and *Tattwabodhinī*, and has also added a supplementary commentary of his own, called the *Saralā*. The old edition merely contained the text of the work; but the present annotations will be found of the greatest use to elucidate the many obscurities, which could not fail to occur in a book on such an abstruse subject.

EDWARD B. COWELL  
PRINCIPAL OF THE SANSKRIT COLLEGE.

CALCUTTA.

25.





## द्वितीयविज्ञप्तिः ।

इतः पूर्वं १८२० मितषवत्सरे मत्सङ्कलितसरलायाः सप्तद्विंशतयाः  
सिद्धान्तकौमुद्याः ७५० सार्धसप्तशतसङ्ख्यकपुस्तकानि संकृत्य मया सृष्टितानि  
तानि च समादरपूर्वकं ग्राहकगणैर्गृह्णात् विवर्षकालमध्ये निःशेषितानि  
संवभूवुः । तत्र ग्राहकाणां विद्योत्साहिनामोदक् समादरो भविष्यतीति मम  
मनसि प्रत्याशा नासीत् । इदानीन्तं विद्योत्साहिनां तां जिघृक्षुषाम-  
स्तुभूतया व्यपूजातिशयमाकलय्य द्वितीयवारसुदृष्टायै मया प्रार्थितं ।

तथा प्रसूतेन मया पूर्वसुद्रितपुस्तके यत् किञ्चित् खलितम् तत्  
संशोध्य सरलायाश्च सुगमतायै क्वचित् क्वचित् परिवर्तनेन क्वचिन्नाख्या-  
तांशव्याख्यया बहुलकलेवरताविधानेन द्वितीयवारमेवा सृष्टिता । पठन-  
पाठनासौकर्याय चात्र कौमुद्यां सरलायाश्च कार्यविशेषार्थं सूत्रप्रतीकमात्रं  
यदात् प्रदर्शितम् तत्तत्सूत्रस्य विशेषज्ञानार्थं सिद्धान्तकौमुद्यां प्रदर्शितविशेषा-  
धिकरणपृष्ठसंख्या अङ्केन सूचिता । कौमुद्यां प्रदर्शितगणसूत्राणाञ्च (ग०)  
इत्यनेन चिह्नभेदेन सूचना च कृता ।

प्राग्निनेरुत्तिकालविषये पूर्वसुद्रितपुस्तके एव उपक्रमे प्रायेण सर्वमुक्तं  
इतिरेकेण तस्य व्यासदितोऽर्वाचीनताप्रदर्शनाय किञ्चिदधिकमत्राभिधीयते  
। इच्छुनकदर्भाङ्गुवत्यापयणेषु ४, १, १०३ सूत्रे शतद्वितीनाम्, द्रोणपर्वत-  
वन्तादित्यादिसूत्रे ४, १, १०४ द्रोणनाम्नः, कलापिवैशम्पायनान्तेवासिभ्यः  
३, १०४ इति सूत्रे व्यासशिष्यवैशम्पायनस्य तदन्तेवासिविशेषस्य च कला-  
ः नाम्नः, कलापिनोऽण् ४, ३, १०८ इति सूत्रे, वैशम्पायनशिष्यकलापिनाम्नः,  
तार्थ्यशिलालिभ्यां भिलुनटसूत्रयोरिति ४, ३, ११० सूत्रे पाराशर्यस्य  
तस्य नाम्नश्च कीर्त्तनात् तस्य वैशम्पायनशिष्यादिभ्योऽर्वाचीनत्वं प्रतीयते ।  
। द्रोणपर्वतेत्यादिसूत्रद्वयौ ५०१ पृष्ठे कौमुद्याम् अनादिरिह द्रोण इत्युक्त-  
म् न द्रोणशब्दस्य भारताचार्यद्रोणपरतेति शङ्काम् बहुषु सूत्रेषु तत्त-  
दार्थानामनादित्यकल्पने प्रमाणाभावात् । किञ्च पाराशर्येत्यादिसूत्रे पारा-  
श व्यासेन प्रोक्तस्य भिनुसूत्रस्यैवाध्येतरि णिनिप्रत्ययविधानात् अन्य-  
थेन कृतस्य भिनुसूत्रस्याभावात् वादरायणपरताया एव तस्यौचित्यम् ।

तेनैव च ब्रह्मप्रतिपादकानि अथातो ब्रह्मजिज्ञासेत्यादीनि वेदान्तसूत्राख्यान-  
भिन्नसूत्राणि प्रोक्तानि नेतरेण व्यासेन तद्यानुपलम्भात् । तत्सूत्राध्ययन-  
कथनेनैव ततोऽस्य वक्तृकालादुत्तरोत्सन्नत्वप्रतीतिः सूचितैव । एवं सूत्रपाठासु  
सारेण तस्य व्यासादितोऽर्वाचीनतानिर्णयः । गणपाठे च बह्वनामर्वाचीनाणां  
सात्विकप्रभृतीनां नामकीर्तनात् तस्य ततोऽर्वाचीनत्वं सुव्यक्तमेव तानि च गण-  
पाठवाक्यानि विस्तरभयात् नात्रोक्तानि सरलामध्ये एव विस्तरेण प्रदर्शितानि  
तेषु तेषु बह्वनामर्वाचीनानां नामोल्लेखात् पाणिनेस्तेभ्योऽर्वाचीनत्वं सुव्यक्तमेव ।

अयुक्तमोक्षमूलरेण विदुषा प्रष्टोऽप्यगमिनौ तिसृत्वे षत्वशङ्कां ससुद्धाव्य-  
स्वपन्थे अस्मद्देशीयान् प्रति यत् कटाक्षेणाभिप्रां तस्य समाधानमितः पूर्वं  
सत्सङ्कलिताशुबोधव्याकरणसुखबन्ध एव कृतं तत एव तदुपगम्यमित्यतो-  
ऽत्र किञ्चिच्छोक्तम् ।

सिद्धान्तकौस्तुभां व्युत्क्रमेणैव अष्टाध्यायीस्य सूत्राणि उदाहरणानुसारेण  
निहितानि तानि सूत्रपाठे यथाक्रमेण पाणिनि न पठितानि तत्क्रमेणैव  
तात्पर्यान्ते निवेशीयानि तेन च सूत्राणां पूर्वापरत्वज्ञानम्, अनुवृत्त्यनुकर्ष-  
योग्यतावधारणञ्चानायाससाध्यं भविष्यति । तानि सूत्राणि च कौस्तुभां यत्  
यत् पृष्ठे उदाहृतानि तदन्ते अङ्कद्वारा तत्पृष्ठसङ्ख्या च सूचयितव्या इत्यन्तं  
विस्तरेण ।

संवत् १९२७ ।

श्रीतारानाथतर्कवाचस्पतेः ।

कलिकाता गवर्णमेष्टसंस्कृतपाठशालास्थस्य ।

## पाणिनीयागमकालादिनिर्णयः ।

पुरा किल कात्यायननाम्ना मुनिः सप्तलक्षश्लोकात्मकं वृहत्कथाभिधानं  
यन्त्रं निर्माय काण्वभूतये श्रावयामास । सोमदेवभट्टेन तत एव सारांशं  
समुद्धृत्य कथासरित्सागराख्यो यन्त्रो निरमाय । तत्रैषाख्यायिका  
समधिगम्यते । यथा

नन्दराजराज्यकाले उपवर्षप्रसिद्धस्य कात्यायनापरपर्यायो वर-  
रुचिर्व्याङ्गिः पाणिनिश्चेति तयोः सुखोऽस्मात्मा बभूवुः । तेषु पाणिनि-  
रत्यबुद्धितया समञ्जचारिभिर्वादे पराजितो निर्वेदमापन्नो महादेवमारुध्य  
तत्प्रकाशादधीत्य च कृतविद्यस्तत्प्रसादात् सूत्रपाठगणपाठधातुपाठ-  
लिङ्गानुशासनात्मकं चतुर्धा विभक्तं व्याकरणागमं निर्माय उपवर्षादि-  
समीपे प्रकाशयामास ॥ अथ तद्वन्वकौशलसुपलभ्य वररुचिना तद-  
वशिष्टांशपरिपूरणेन संक्षेपार्थविवरणरूपं वार्त्तिकं चक्रे । व्याङ्गिना च  
तत्तदुक्तार्थेषु न्यायप्रदर्शनार्थं लक्षश्लोकात्मकः संप्रहाभिषो यन्त्रो निर-  
माय । अथ समुद्दिष्टेषु तेषुत्कट्यन्त्रेषु तत्कालप्रचलितानामैन्द्रादिव्याकर-  
णानामनादृततया क्रमेण लोपो बभूव । तत आरभ्य पाणिनीयप्रस्थानस्यैव  
पठनपाठनप्रचारः प्रवृत्ते ।

तेषु शालातुरस्यामाभिजनः पाणिनिर्दोलीगर्भसमुद्भवः प्रागुक्तयन्त्रपठ-  
य्यात्मकं व्याकरणं शिक्षायन्त्रं च चकार । वररुचिः कौशाम्बीनगरवासिनः  
सोमदत्ताभिधाद्विप्रात् वसुदत्तायास्तत्पुत्र्य उपवर्षात्रिखिलविद्यामभ्यस्य  
वृहत्कथादीन् बहून् यन्त्रान् कृत्वा नन्दराजस्य धीमच्चिवतामापेदे ।  
व्याङ्गिस्तु वेतसाख्यपुरे करम्भविप्रादुत्पन्नः संप्रहाख्यादीन् यन्त्रान् निर्ममे ।

विक्रमादित्यज्येष्ठभ्रातृभर्तृहरिप्रणीतवाक्यपदीययन्त्रे चाख्यायिका-  
न्तरसुपलभ्यते । यथा

कालवशेन लोकानामालस्यदोषसमुत्पत्त्यात् बहुविस्तारे व्याङ्गिणीते  
संप्रत्यय्येऽनादरसुपलभ्य, पाणिनीयदर्शनस्य क्रमेण लुप्तप्रायतासुपलभ्य च  
भगवता पतञ्जलिना संप्रतिनिबन्धसारंशसङ्कलनेन सूत्रवार्त्तिकव्याख्यासुखेन  
संप्रहीतान् सर्वांन् न्यायान् प्रदर्शयता महाभाष्यं निरमायि । अथ  
क्रमेण पुनरपि लोकानामालस्यदोषसमुत्पत्त्यात् पाणिनीयदर्शनं लुप्तप्राय-  
मभूत् । मूलव्याकरणागमस्तु दाक्षिणात्येषु पुस्तकमात्रे स्थितः चित्तकूटस्य \*  
गिरेरेकदेशे राखणान्ना केनचिद्विदुषा विलिख्य स्थापितस्य आसीत् तत एव  
समानोय केनचित् विप्ररूपेण रत्नसा वसुरातचन्द्राचार्यादिभ्योः ददे  
वसुरातादिभिरपि भर्तृहरिप्रभृतिशिष्येषु प्रचारितः । तदुपदेशञ्च भर्तृह-  
रिणा महाभाष्यं व्याख्याय तत्तात्पर्यज्ञापिकाः कारिकाः स्वयं निर्माय ब्रह्म-  
वाक्यपदकाण्डभेदेन त्रिकाण्डं वाक्यप्रदीपापरनामकं वाक्यपदीयं निब-  
बन्धे । तत्तत्त्ववाक्यकाण्डोपात् कतिचित् पद्यान्यत्र समुद्ध्रियन्ते । यथा

प्रायेण संचेपरुचीनल्पविद्यापरिग्रहान् ।

संप्राप्य वैयाकरणान् संप्रष्टेऽस्तसुपागते ।

कृतेऽथ पातञ्जलिना गुरुणा तोर्यदर्शिना ।

सर्वेषां न्यायबीजानां महाभाष्ये निबन्धने ।

अलङ्कारमाधे गाम्भीर्यादुत्तान इव सौष्ठवात् ।

तस्मिन्मूलतवुद्धीनां नैवावास्थित निश्चयः ।

यः पतञ्जलिशिष्येभ्यो भ्रष्टो व्याकरणागमः ।

कालेन दाक्षिणात्येषु ग्रन्थमात्रे व्यवस्थितः ।

तदेवसुलभकल्यो जातो व्याकरणागमः ।

पर्वतादागमं लब्ध्वा भाष्यबीजानुसारिभिः ।

स नीतो बहुशास्त्रत्वं चन्द्राचार्यादिभिः पुनः ।

न्यायप्रस्थानमार्गास्तान्भ्यस्य स्वञ्च दर्शनम् ।

प्रणीतो गुरुणा कस्यमागमसंप्रहः ।

भ्रष्टस्यान्नायसारस्य वैयाकरणगमिनः ।

मूलभूतमवाप्याथ पर्वतादागमं स्वयम् ।

• त्रिकूटस्य ।

आचार्यसुरातेन न्यायमार्गान् विचिन्त्य च ।

प्रणीतो विधिवद्भाष्यं मम व्याकरणागमः ।

नयापि सुनिर्दिष्टाद् भाष्यान्नायाविलुप्तये ।

काण्डत्वयक्रमेणायं निबन्धः परिकीर्तितः ॥

व्यख्यातञ्चैनत् वाक्यपदीयं पुण्यराजहेलाराजपण्डिताभ्याम् । तद्भाष्या-  
न देव पूर्ववर्णितः प्रव्यताधिगमवृत्तान्तः समुद्धृतः ।

स च भाष्यकारश्चन्द्रगुप्तराज्यसमयात् पश्चात्, भर्तृहरिकालात्  
पूर्वकावे प्रादुर्बभूवेति प्रतिभाति सभा राजाभ्युपप्लव्यपूर्व्वेति सूत्रव्याख्यायां  
भाष्यकारेण चन्द्रगुप्तसमेतिप्रत्युदाहरणदानात् भर्तृहरिकालान्तस्य प्राचीन-  
तायाश्च वाक्यपदीये स्पष्टं प्रतीयमानत्वाच्च ।

स च सुनिर्गोर्नर्दतीरे तपस्यतः कस्यचिन्नुनेरञ्जलेः पतित इत्याख्या-  
यिका शक्यमिदं विवृति सूत्रव्याख्यायां शेषरादावुपलभ्यते । अथञ्च पतञ्ज-  
लिर्योगशास्त्रकारिपतञ्जलितो भिन्न इति प्रतीयते तस्मात्तस्य 'एतेन योगः  
प्रत्युक्तः' इति शारीरकसूत्रे व्यासेन दूषितत्वेन पतञ्जलिसूत्रोपरि तेनैव  
भाष्यकरणेन च तस्य व्यासतः प्राचीनतावगतेः, महाभाष्ये चन्द्रगुप्तनामोल्ले-  
खाद्भाष्यकर्तुस्ततोऽर्वाचीनताप्रतीतिश्च नैकत्वमनयोरिति प्रतिभाति ।

एवं सूत्रवार्तिकभाष्याणां सत्यन्ति प्रचारञ्च प्रदर्शयाना तदुत्पत्तिकाला-  
न्नाविनिर्णीयन्ते ।

आरभ्य भवतोजन्म यावद्वन्द्वमभिषेचनम् ।

एतद्वर्षसहस्रञ्च शतं पञ्च दशोत्तरमिति

भागवते १२ स्कन्धे २ अध्याये परीक्षितं प्रति शुकेनोक्तत्वात् परीक्षितो  
जन्मानन्तरं १५१० मितवर्षेषु गतेषु नन्दराज्यमिति निश्चीयते अत्र पञ्चपद-  
सामानाधिकरण्यानुरोधेन शतमित्यस्य शतानीत्यर्थः एकत्वं छान्दसमेतञ्च  
स्कान्धै कवाक्यत्वाल्लभम् । 'तेनैव ऋषयो युक्तास्तिष्ठन्त्यद्दशतं ऋणासिति'  
सप्तर्षीणां प्रतिनक्षत्रं शतवर्षात्मकभोगकालमुक्त्वा 'ते त्वरीये द्विजाः' काले  
अधुना चाश्रिता मघा इति' 'यदा देवर्षयः सप्त मघासु विचरन्ति हि तदा  
प्रवृत्तस्तु कलिरिति' च भागवते १२ स्कन्धे २ अध्याये सप्तर्षीणां मघास्थिति  
काले कलिप्रवृत्तेः, परीक्षितः समयेऽपि तत्रैव स्थितेरुक्तत्वात् कणैः शतवर्ष-



कालमध्ये परोक्षितोजन्मेति निश्चीयते । ततश्च कलेः प्रायेणाशीतिवर्षेषु गतेषु परोक्षितो जन्म ततः १५१० मितवर्षेषु गतेषु नन्दाभिषेचनम् । पुत्रसहित नवनन्दानी राज्यकालश्च शतवर्षात्मकः । एवञ्च कलेः १६६० मितवर्षपर्यन्तो नन्दराज्यचरमावधिरित्यनुमीयते स एव कालः स्वान्दे विशिष्योक्तः । यथा ततोऽपि द्विसहस्रेषु दशाधिकशतवये ।

भविष्यं नन्दराज्यञ्च चाणक्यो यान् हनिष्यतीति ।

अस्यार्थः द्विसहस्रेषु द्विसहस्रवर्षमध्ये निर्धारणसप्तमी दशाधिकशतवये स्थिते सतीति शेषस्तथा च नवत्यधिकषोडशशतवर्षेषु कलेर्गतेष्वित्यर्थलाभः । नन्दराज्यमित्यस्य नन्दानां राज्यमित्यर्थः उत्तरवाक्ये यानिति वञ्चवचननिर्देशात् एतच्च प्रायुक्तवक्ष्यमाणभागवतैकवाक्यत्वात्कथ्यते ।

शक्रेषु नवशैलेन्दुराम ३१७६ योगे कलेर्गता इत्युक्तदिशा अधुनातीत १७८५ शकवर्षेषु ३१७६ मितवर्षयोगे ४६६४ मितवर्षाः कलेरतीता इत्यनुमीयते तत्र प्रायुक्त १६६० मितवर्षवियोगे ३२७४ मितवर्षाः साम्प्रतं नन्दराज्यपरमावधिकालादतीता इत्यनुमीयते तेषाञ्च राज्यकालो भागवते शतवर्ष इति वक्ष्यते तस्मादितः पूर्वं प्रायुक्त ३२७४ वर्षावधि ३२७४ वर्षपर्यन्तं नन्दराज्यमासीत्तच्चन्द्रगुप्तराज्यम् ।

अन्ये तु ततोपि त्रिसहस्रेषु दशाधिकशतवये इति स्वान्दे पाठं प्रकल्प्य त्रिसहस्रवर्षमध्ये दशाधिकशतवये स्थिते सतीति व्याख्याय २६६० मितवर्षेषु कलेर्गतेषु नन्दराज्यमासीत्ततः शतवर्षान्ते चन्द्रगुप्तराज्यमिति तथाच प्रायुक्तकालात् सहस्रवर्षान्ते तयोः राज्यकालाविति मन्यन्ते । एतच्च यद्यपि इल्लच्छीयभाषेतिहासपन्थानुसारि तथापि भागवतविरोधमिषा प्रमाणपरतन्त्रैर्नाद्रियते इत्यवधेयम् ।

तदानीमेव प्राणिनिवररुचिब्याडिभिः प्रायुक्ता यस्या निर्मिताः । एतेषां प्रायश्च एतावत्कालजातत्वमन्यथापि प्रतीयते । विशानेश्वरयोगितायां मितार्जरायां शेषे पायादाचन्द्रतारं जगदिदमखिलं विक्रमादित्यदेवः इत्युक्त्या तद्वन्वस्य १६२१ वर्षीयसंबद्धभिषगकप्रवर्त्सकविक्रमादित्यकालिकतावसीयते तस्माच्च याज्ञवल्कराविष्टतौ “व्यवहाराध्याये व्यवहारान्द्रुपः पश्येद्विद्वद्भिर्वाङ्मणैः सह,, इति वचनव्याख्यायां सहेति हतोर्यानिर्देशात्तेषामप्राधान्यं

सहयुक्तेऽप्राधाने इति २३१६ स्वरणादित्यनेन पाणिनिस्त्वस्य प्रमाणत्वमो-  
ल्लेखान्तस्य ततः प्राचीनता । ततोऽपि प्राचीनेषु ५ मेधातिथिप्रणीत-  
अनुभाष्ये यथावदिति पदव्याख्याने तदर्हमिति ५११७ वतिप्रत्ययइति लिख-  
नादपि ततः प्राचीनता पाणिनीयस्य । मिताक्षरायाश्चासहायमेधा-  
तिथिप्रभृतीनां व्याख्यानमेव चतुरस्रमित्युक्त्वा मेधातिथेस्ततः प्राची-  
नतावगमेन ततोऽपि प्राचीनता पाणिनेः रूपपद्मा । तथा भर्तृहरि-  
प्रणीतवाक्यपदीयोद्धृतलोकेभ्योऽपि ततः प्राचीनतायाः महाभाष्यस्य  
विनिश्चयात् ततोऽपि पाणिनेः प्राचीनताऽवसीयते । भाष्यकारस्य चन्द्र-  
गुप्तराज्यार्वाचीनकालतायाः प्राग्दर्शितत्वात् ततोऽपि प्राचीनता तावदा-  
ख्यातस्त्ववार्त्तिककारादेरिति फलितम् ।

नन्दानां राज्यकालश्च शतवर्षात्मक एव भागवते १२स्कन्धे १ अध्याये दर्शितः

महानन्दिसुतो राजन् ! शूद्रागर्भसमुद्भवः ।

महापद्मपतिः कश्चिन्नन्दः क्षत्रविनाशकृत् ॥

तस्य चाष्टौ भविष्यन्ति सुमाख्यप्रसूताः सुताः ।

य इमां भोक्ष्यन्ति महीं राजानश्च शतं समा इत्युक्त्वा

नव नन्दान् द्विजः कश्चित् प्रपन्नातुष्टिरिष्यति ।

तेषामभावे जगतीं मौर्या भोक्ष्यन्ति वै कलौ ॥

स एव चन्द्रगुप्तं वै द्विजो राज्येऽभिषेक्ष्यति ।

अत्र नवनन्दानां शतवर्षं राज्यकालमभिधाय चाणक्यनामाद्विजो नन्दान्  
निहत्य मौर्याणामाद्यं चन्द्रगुप्तं राज्येऽभिषेक्ष्यतीत्युक्तम् । तेषाञ्च राज्य-  
कालः चन्द्रगुप्तादिपुत्रपौत्रादीन् दशवंशविक्षारानभिधाय तत्रैवोक्तः  
मौर्यास्त्विते दश नृपाः सप्तविंशच्छतं सम्म इति, एवञ्च नन्दराज्य-  
कालात् सप्तविंशदधिकशतवर्षेषु चन्द्रगुप्तादिमौर्यराज्यकालस्तथा च पाणि-  
निप्रभृतिसमुत्पत्तेरनन्तरं शतवर्षेषु अर्थात् इतः प्राक् २१७५ वर्षसमये मतान्तरे  
११७५ समये वा चन्द्रगुप्तराज्यमासीत् तदानीं कियत्कालानन्तरं वा  
तत्प्रलङ्घितभाष्यसमुद्भवः भाष्ये प्रागुक्तप्रत्युदाहरणात्तथा निश्चीयते ।

एवं स्त्ववार्त्तिकभाष्याणांसुत्यक्तिकालेऽप्यवष्टेपु तद्व्याख्यानप्रकरणादि

सम्मानासत्यत्तिकास्त्रावधारणमनादृत्यैव अन्यग्रन्थकर्तृनामविषयादिकं किञ्चित् प्रदर्शयते ।

सहाभाष्यव्याख्या

भर्तृहरिकृता

वाक्यप्रदीपम्

भर्तृहरिकृतम् { न्यायप्रदर्शनपूर्वकभाष्यतात्पर्य-  
वर्णनम्

वाक्यप्रदीपव्याख्या

हेलाराजकृता

पुञ्जराजकृता च

काशिका वृत्तिः

{ वामनापरनाम { पाणिनीयसूत्रक्रमानुस-  
जयादित्यकृता { रेण सोदाहरण व्याख्या

न्यासापरनामापदमञ्जरी, हरदत्तमिश्रकृता { इष्टाप्रसङ्गानव्यतिरेकेण सू-  
त्रान्तरेणैव सकलशब्दसाधनः

सम्मतभट्टकृतकाव्यप्रकाशेऽनेकस्थानेषु साधकाव्यप्रदानां दृढतया माधस्य ततः प्राचीनत्वावगमेन तस्मिन् काव्ये च 'अनुसूतपदव्यासा सद्दृष्टिः सन्निवन्धना शब्दविद्येव' इत्युक्तत्वात् ततोऽपि प्राचीनता वृत्तिन्यासयोरिति व्यनुमीयते । कैयटेनापि बहुस्थानेषु 'इतिवृत्तिप्रत्ययः' इत्युक्तमतस्ततोऽपि प्राचीनता तस्याः ।

पञ्जिका

जिनेन्द्रकृता

काशिकावृत्तिव्याख्या

भाष्यप्रदीपः

कैयटकृतः

सहाभाष्यव्याख्या

भाष्यप्रदीपोद्घातः

नागेशभट्टकृतः

भाष्यप्रदीपविवरणम्

भाष्यप्रदीपविवरणम्

ईश्वरानन्दकृतम्

भाष्यप्रदीपव्याख्या

प्रक्रियाकौमुदी

रामचन्द्राचार्यकृता

{ प्रक्रियानुसारेण पाणिनि-  
सूत्राणि यथास्थानमुद्धृत्य  
सोदाहरणं व्याख्यातानि

टीकाप्रक्रियाकौमुदी

श्रीकृष्णकृता

प्रसादः

विट्ठलकृतः

सूत्रव्याख्या

तत्त्वचन्द्रः

जयन्तकृतः

प्रसादव्याख्या सोदाहरणा

साधवीयवृत्तिः

माधवाचार्यकृता

अष्टाध्यायीसूत्रव्याख्या

सिद्धान्तकौमुदी

भट्टोजिदीक्षितकृता

{ प्रक्रियानुसारिसूत्रलोडरणपूर्-  
व्विका सोदाहरणा सूत्रवृत्ति

प्रौढमनोरमा	भट्टोजिदीक्षितकृता	सिद्धान्तकौमुदीव्याख्या
शब्दरत्नम्	हरिदीक्षितकृतम्	प्रौढमनोरमाव्याख्या
भावप्रकाशः	वैद्यनाथकृतः	प्रौढमनोरमाव्याख्या
शब्देन्दुशेखरः	नागेशभट्टकृतः	सिद्धान्तकौमुदीव्याख्या
चिदस्थिमाला	वैद्यनाथकृता	शब्देन्दुशेखरव्याख्या
तत्त्वबोधिनी	ज्ञानेन्द्रसरस्वतीकृता	सिद्धान्तकौमुदीव्याख्या
शब्दकौस्तुभः	भट्टोजिदीक्षितकृतः	{ सूत्रानुसारेण भाष्याद्युक्तार्थेषु वृत्तिप्रदर्शनपूर्वकं व्याख्यानम् शब्दकौस्तुभव्याख्या
प्रभा	वैद्यनाथकृता	सूत्रक्रमानुसारिसूत्रव्याख्या
गूढार्थदोषिणी	सदाशिवपण्डितकृता	सिद्धान्तकौमुदीसारंशः
मध्यकौमुदी	वरदराजकृता	ततोऽपि सारंशः
लघुकौमुदी	वरदराजकृता	{ सोदाहरणा सूत्रानुसारिव्या- ख्या कारिकादिष्वहिता भाष्य- वार्त्तिकोपेक्षितांश्चसंहिता च सिद्धान्तकौमुदीव्याख्या
वैयाकरणसर्वस्वम्	धरणीधरकाशीनाथकृतम्	
एषा सरला	मत्कृता	

### प्रकरणग्रन्थनामादि ।

वैयाकरणभूषणम्	कोण्डभट्टकृतम्	शब्दशक्तिनिरूपणम्
वैयाकरणभूषणदर्पणः	हरिवल्लभकृतः	वैयाकरणभूषणटीका
मञ्जूषा	नागेशभट्टकृता	शब्दशक्तिनिरूपणम्
माला	वैद्यनाथकृता	मञ्जूषाव्याख्या
परिभाषावृत्तिः	सीरदेवकृता	परिभाषाव्याख्या
परिभाषेन्दुशेखरः	नागेशभट्टकृतः	परिभाषाव्याख्या
परिभाषाकाशिका	वैद्यनाथकृता	परिभाषाव्याख्या

धातुपाठप्रदीपः      मैत्रेयरचितकृतः      धातुपाठव्याख्या  
शब्दार्थरत्नम्      मत्कृतम् (संज्ञितम्)      व्याकरणसिद्धान्तदर्शनम्

पाणिनीयसूत्रपाठस्याष्टाध्यायीति संज्ञा तत्राष्टावध्यायाः द्वात्रिंश-  
त्पादाः ३८६५ मितानि सूत्राणि । तत्र च वैदिकलौकिकसाधुशब्दव्युत्पा-  
दनं वैदिकशब्दानामुदात्तादिस्वरविधानञ्च । किन्तु एकैकस्मिन् प्रत्यये  
एकजातीयकार्याण्युपदिष्टानि तेन पठनपाठनादौ विशद्वलतामुपलभ्य  
प्रक्रियाकौमुदीसिद्धान्तकौमुद्यादिषु प्रक्रियानुसारेण अपेक्षितस्थाने सूत्रा-  
ण्युद्धृत्य व्याख्याय चोदाहरणादिना विशदीकृतानि ।

आदिदशगण्यधातवोऽर्थसहिता धातुपाठे भगवता पाणिनिना  
पठिताः सिद्धान्तकौमुद्यां सर्व्व एव तत्रत्या धातवोऽर्थसहिता उद्धृताः ।

अष्टाध्यायीसूत्रोद्धृतिस्वरदिगणानां ज्ञापनाय भगवता पाणिनि-  
नैव गणपाठो मन्थोरचितस्तत्र च अष्टाध्यायीसूत्रानुपदिष्टकार्यविशेषां  
क्रचित्कचित् सूत्राण्यपि निर्दिष्टानि तेषां गणसूत्रेति संज्ञा ।

शब्दार्थां पुंस्त्वादिलिङ्गबोधनार्थं लिङ्गानुशासनमपि भगवता कृतं तत्रत्य  
सूत्राणि च सिद्धान्तकौमुद्यामन्तेऽभिनविश्रितानि । तत्कृतः वर्णोच्चारण-  
शिक्षाभिधोष्यपरो मन्थोऽस्ति ।

वार्तिके तु अष्टाध्यायीसूत्रानुपदिष्टाधिकांशपरिपूरणेन सूत्रतात्पर्य्य  
व्याख्यानम् ।

× शाकटायनेनोणादिसूत्राण्युक्तानि तानि उज्ज्वलदत्तेन व्याख्यातानि ।  
एतदुपर्य्यन्या अपि गोवर्द्धनचरणकादिकृता वृत्तयः सन्तीत्युज्ज्वलदत्तीया  
द्वगम्यम् ।

महाभाष्ये सूत्रवार्तिकव्याख्यानपूर्व्वकं शब्दशक्तिरूपणेन युक्ति  
प्रदर्शनम् । तत्र प्रथमाध्यायस्य प्रथमपादे नवाङ्गिकानि तत्रैवाध्याये शब्दानुश-  
सनस्य विषयप्रयोजनादीन्युक्तानि स एवाध्यायः प्रथमाध्यायसंज्ञाभाक् ।

## अथ टीकोपक्रमणिका ।

स्मारं स्मारं सरस्वत्याः पादपद्मं मुदा हृदा ।  
 सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यां सरलाख्यां समारभे ॥ १ ॥  
 सूत्रवार्तिकभाष्याणां काकान् मुनिसत्तमान् ।  
 पाणिन्यादीन् नमस्कृत्य तद्याख्यादृगणांस्तथा ॥  
 आत्मबन्धवधोत्तंसकालिदासाङ्गसंभवा ।  
 इयं विरच्यते यत्नः श्रीतारानाथशर्मणा ॥ २ ॥ युष्मम् ।  
 शब्देन्दुशेखरं वीक्ष्य निरीक्ष्य तत्त्वबोधिनीम् ।  
 गूढार्थान् विशदीकुर्वे विभोऽस्य च मनोरमाम् ॥ ३ ॥  
 दाक्षिन्नेषां ण्डक्तिं क्वचिदपि च तत्तद्वचनतो  
 गृहीत्वा पारांशं विषमप्रदबोधाय विवृतिम् ।  
 तनोम्येतां तत्त्वं विविदिषु जनानामतिमुदे  
 क्षमम् विद्वांसः स्ववचनमिह यन्मे निजमुवाच ॥ ४ ॥  
 सिद्धान्तकौमुदीग्रन्थः काठिन्याद् दुर्गमोऽभवत् ।  
 सरलायाः समायोगात् लोकेऽद्य सरलायताम् ॥ ५ ॥  
 अग्रकाशेव जाताद्य काठिन्यघनसंहता ।  
 कौमुदी सरलावात्स्यासम्बन्धात् विमलायताम् ॥ ६ ॥

एकैककाण्डेष्वेकैककार्यसिद्धिविधायकैः ।

पाणिनिः सङ्गतेः सूत्रैरष्टाध्यायीं विनिर्णयते ॥ १ ॥

पदादिचिह्नैः यद् यत् कार्यं तेषामपेक्षितम् ।

तत्तत्तैवोद्धृतं सूत्रं तेन वृत्तौ व्यतिक्रमः ॥ २ ॥

स्यूताक्षरेण सूत्राणां भिन्नपङ्क्तौ निवेशनम् ।

अध्यायपादसूत्राणां संख्याङ्कस्थापनं ततः ॥ ३ ॥

अध्यायसंख्या प्रथमात्. पादसंख्या द्वितीयतः. ।

तृतीयाद्, अङ्कतो ग्राह्या सूत्रसंख्येति निर्णयः ॥ ४ ॥

भट्टोजिदीक्षितकृता सूत्राधो वृत्तिरूपिणी ।

मध्यमाक्षरसंस्थाना कौमुदी सरलोपरि ॥

भाष्येष्टिवार्त्तिकमुखप्रमाणादिसमन्विता ।

उपपत्तिश्रुता मध्ये स्याद्योदाहरणान्विता ॥ ५ ॥ युग्मम् ।

कात्यायनसुनिर्गतं वार्त्तिकं मध्यभागतः ।

पुष्पाकारेणाङ्कनीयं चिह्नेनाङ्कविवर्जितम् ॥ ६ ॥

भाष्यस्येष्टप्रसंख्याननादिकं यद्यत् समुद्धृतम् ।

वृत्तौ तत्तत्पदोल्लेखान्तस्याचिह्नेन मुद्रणम् ॥ ७ ॥

रेखान्तराला सरला कौमुदीमीचभागतः ।

सूत्राक्षरेणाङ्कनीया मत्कृताङ्कैश्च चिह्निता ॥ ८ ॥

व्याख्याव्याख्येययोरेकसंख्याङ्कान्तत निश्चयः ।

आदिमाक्षरमात्रेण प्रमाणे सर्वसंग्रहः ॥ ९ ॥

यथा ऋ० इतिचिह्नेन ऋग्वेदोऽन्तावधार्यताम् ।

एवमुक्तेनैकदेशात् समुदायस्य संग्रहः ॥ १० ॥

# सिद्धान्तकौमुदी ।

मुनितयं ( १ ) नमस्कृत्य तदुक्तीः परिभाष्य च ( २ )  
वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदीयं विरच्यते ( ३ ) ॥

अ इ उ ण् । १ । ऋ लृ क् । २ । ए ओ ङ्  
। ३ । ऐ औ च् । ४ । ह य व र ट् । ५ । ल ण् । ६ ।  
ज म ङ ण न म् । ७ । झ भ ञ् । ८ । घ ढ ध  
प् । ९ । ज व ग ड द श् । १० । ख फ छ ठ थ च  
ट त व् । ११ । क प य् । १२ । श ष स र् । १३ ।  
ह ल् । १४ ।

( १ ) वेदशास्त्रार्थावगन्तारो मुनयस्तेषां पाणिनिकात्यायनप्रतञ्जलीनां त्वम्  
उपपदविभक्तितः कारकविभक्तेर्वैयक्यात्तद्वितीया न तु नमःशब्दोने  
चतुर्थी ।

( २ ) परिभाष्य परिवर्तित्य चौरादिकस्य भुवश्चिन्तार्थकस्य स्थवि रूपम् ।

( ३ ) व्याकरणं विदन्तीति वैयाकरणास्तस्यसिद्धान्तस्य कौमुदीव प्रकाशिका ।  
प्रकाशकत्वेन, दुरुहपन्थान्तरेभ्यो ज्ञाने जायमानस्य क्लेशशान्तापस्य  
निवारकत्वेन च कौमुदीसाम्प्रम् । करिष्यमाणाय अपि कौमुद्याः



इति माहेश्वराणि (४) सूत्राणि अणोदिसंज्ञार्थानि (५) ।

बुद्ध्या सन्निधापिततया इयमितोदमा निर्देशः । विरच्यते इति भवि-  
ष्यत्सामोपे वर्त्तमानप्रयोगः । शब्देन्दुशेखरः ।

- (४) माहेश्वरादधिगतानि माहेश्वराणि 'येनाक्षरसमाम्नायमधिगम्य माहे-  
श्वरात् । कतञ्च व्याकरणं प्रोक्तं तस्मै पाणिनये नमः' इत्युक्तेः 'वृत्त्या-  
वसाने नटराजराजो ननाद ठक्तां नवपञ्च वारान् । उद्धर्तुकामः  
सनकादिसिद्धान्तेतद्विमर्शे शिवस्तृत्वजालम्' । 'अत्र सर्वत्र सूत्रेषु वर्णा  
अन्याश्चतुर्दश । धात्वर्थं समुपादिष्टाः पाणिन्यादीष्टसिद्धये' इति  
चोक्तेः । धात्वर्थं धातुभूतकशब्दशास्त्रप्रवृत्त्यर्थम् अतएवातुबन्धकरण्याय  
चतुर्दशवर्णानामुपदेश इति । शब्देन्दु० ।

- (५) चतुर्दशसूत्रा अणोदय एकचत्वारिंशत् संज्ञा खडाध्यायां व्यव-  
हृताः । यथा—

एकस्मात् षष्ठञ्जवटा द्वाभ्यां षस्तिभ्य एव कणमाः स्युः ।

त्रेयो चयौ चतुर्थ्योरः पञ्चभ्यः षलौ षड्भ्यः इति काशिका ।

अस्यार्थः । अणो एङ् यञ् क्व् अट् । इत्येकादिकाः पञ्चः ५ । भष्  
भष् इति षान्तौ २ । अक् इक् उक् । इति कान्ताः ३ । अण् इण्  
यण् इति परणान्ताः ३ । कम् यम् उम् । इतिमान्ताः ३ । इति  
नव ८ । अच् इच् एच् ऐच् । इति चान्ताः ४ । यच् मच् भय्  
खय् इति यान्ताः ४ । इत्यष्टौ ८ । यर् भर् खर् चर् शर् ।  
रान्ताः ५ । अग् हग् वग् भग् जग् बग् । शान्ताः ६ । कल्  
हल् वल् रल् भल् शल् । लान्ताः ६ । इति द्वादश १२ मिलिता  
एकचत्वारिंशत् ॥ कैयटमतानुरोधेन रप्रत्याहारस्य, चयप्रत्याहारस्य  
च 'चयोद्वितीया' इति वार्त्तिकपाठे सत्त्वात् लिचत्वारिंशत् ।

एषु सूत्रेषु संहिताया अविवाञ्जिततया न संहिताकार्यम् अत-  
करण-त्वात् सौम्यात्वाद्वा न वर्णेभ्यो विभक्त्युत्पत्तिः कारप्रत्ययोऽपि न  
वाञ्जसत्त्वात् ।

एषामन्या इतः लण्सूत्रेऽकारश्च (६) हकारादिष्वकार (७)  
उच्चारणार्थः ॥

हलन्त्यम् । १ । ३ । ३ ।

हलिति ( ८ ) सूत्रेऽन्यमित्यात् ॥

. आदिरन्त्येन सहेता । १ । १ । ७१ ।

अन्त्येनेता ( ९ ) सहित आदिर्न्मध्यगानां स्वस्य च संज्ञा

(६) इत् भवतीति विपरिणामेनान्वयः अनन्त्यत्वात् पृथगुक्तिः । लण्  
सूत्रस्यमकारमादाय उरण् रपर इति ( १ । १ । ५१ ) सूत्रे रप्रत्या-  
हारपहणम् हलवर्णयोः स्थाने जायमानोऽण् रपरः रप्रत्याहार-  
परस्तेन कस्याने अर् आर् इर् उर् इत्यादि, लस्याने अल् आल्  
इत्यादि भवति रप्रत्याहारेण रणयोर्पहणस्य कैयटभतेनापे वक्ष्यमा-  
णत्वम् । शब्देन्दुशेखरे तु रप्रत्याहारस्य प्रत्यास्थानेनान्यरीतिराह-  
तेत्याकारे स्पष्टम् ।

(७) हकारादिष्वकारस्यानुनासिकत्वप्रतिज्ञानेन उपदेशेऽजित्तनेन तस्यैकांक्षा ।

( ८ ) हलप्रत्याहारासिद्धौ अन्यहल इत्करणासंभवेन आदिरन्त्येन सहे-  
तेति सूत्रेण इत्तंज्ञायुक्तान्यवर्णेन सहितस्याद्यवर्णस्यैव मध्यगानां  
स्वस्य च संज्ञात्वकथनात् हल्सूत्रस्पर्शकारस्य चाद्यापि इत्करणा-  
प्रसक्तेरन्योन्याश्रयदोषभया सूत्राक्षरमाहृत्ता पठित्वा वाक्यभेदेन  
योजयन्नाह हलितीति अत्र उपदेशे इत्यत इत्यात्ममुवर्त्तते । एवं च  
हयवरडादिदशसूत्रा पठितानां वर्णानां सप्तदायस्य हल्सूत्रस्या-  
न्यवर्णेन इता लकारेण सह हलितिसंज्ञा तत्तत्तन्मध्यवर्त्तिताद्युक्त-  
न्मानमित्यसिद्धये हलन्त्यमित्यात् उपदेशे इति इदिति आनुवर्त्तान्ते  
व्याख्यास्यते ।

( ९ ) छट्प्रत्याहारेण खौजसमौटामिव अनन्त्येन इता टाटकारेण शस्पर्श-  
नस्य महणनिवारणायान्तेनेति , विशेषणम् । तत्त्वबोधिनी ।

स्यात् । इति हल्संज्ञायाम् । हलन्त्यम् । (१०) उपदेशेऽन्त्यं  
हल् इत्यात् । उपदेश आद्योच्चारणम् । ततोऽण् अजित्यादि  
संज्ञासिद्धौ ॥

### उपदेशेऽनुनासिक इत् । १ । ३ । २ ।

उपदेशेऽनुनासिकोऽच् इत् स्यात् । प्रतिज्ञाभुनासिकदाः  
पाणिनीयाः (११) । लण्सूत्रस्यावर्णेन सहोच्चार्यमाणो  
रेफो रलयोः संज्ञा (१२) । प्रत्याहारेष्वितां (१३) न ग्रहणम्  
अनुनासिक इत्यादिनिर्देशात् (१४) । नञ्यत ककारे परेऽच्-

आद्यन्त्ययोरनिर्देशे तदुपटितसमुदायालाभान्तर्दर्थमेवान्यग्रहणं तथा च  
आद्यन्ताभ्यामवयवाभ्यां स्वर्षाटतः समुदाय आक्षिप्तः संज्ञीति ।  
शब्देन्दु० ।

(१०) हलित्यस्योक्तार्थस्य कारणेऽपि 'न विभक्तौ तुस्मा इत्यपवाददर्शनेन हल-  
न्त्यमित्यस्य सामान्यविषयकत्वावश्यकतया पुनः सामान्यसुखेनारम्भः ।

(११) पाणिनीयाः पाणिनिना प्रोक्ता वर्णा प्रतिज्ञायते इति प्रतिज्ञा  
प्रतिज्ञाविषय आनुनासिक्यं येषां तथाभूताः इत्यर्थः । शब्देन्दु० ।

(१२) रप्रत्याहारसिद्धये लण्सूत्रस्याकारस्यानुनासिकत्वप्रतिज्ञानात् अन-  
न्त्येनापि इता अकारेण सहितो रः, रलयोः संज्ञेत्युक्तं प्राक् ।

(१३) रलयोरिव तन्मध्यवर्तिटकारस्य ग्रहणमाशङ्क्याह प्रत्याहारेष्वि-  
तामिति ।

(१४) उपदेशेऽनुनासिक इत्यादिस्त्वत्वे शेषः तथा च यदि प्रत्याहारे  
इतामपि ग्रहणमभिप्रेतं स्यात्तदा ककारस्याञ्मध्यप्रतितत्वेन तस्मिन्  
परे पूर्वस्येकोऽनुनासीतीकारस्य यण्प्रसङ्गः स्यात् न च तथा  
मूले निरदिक्षत् । अतस्तत्सूत्रे यणोऽकरणसुक्तार्थज्ञापकमिति भावः ।

कार्यं (१५) दृश्यते । आदिरन्त्येनेत्येतत्सूत्रेण कृताः संज्ञाः प्रत्याहारशब्देन (१६) व्यवह्रियन्ते ॥

जकालो (१७) ऽज् भस्वदीर्घप्लुतः । १ । २ । २७ ।

उच्च ऊच्च उ(३)च्च वः वाङ्माल इव कालो यस्य सोऽच् क्रमात् ह्रस्वदीर्घप्लुतसंज्ञः स्यात् । स च (१८) प्रत्येकमुदात्तादिभेदेन तिधा ॥

उच्चैरुदात्तः । १ । २ । २६ ।

ताल्वादिषु (१९) सभागेषु स्थानेषूर्ध्वभागे निष्पन्नोऽजुदात्तसंज्ञः स्यात् । आ ये (२०) ॥

(१५) इकोयणचीति सूत्रेण कृतम् अचि कार्यमचकार्यं यणरूपम् ।

(१६) प्रत्याह्रियन्ते संज्ञिष्य गृह्यन्ते वर्णा अनेनेति प्रत्याहारशब्दो योगरूढः । तत्त्व० ।

(१७) जकाले च कुक्कुटरुते उकारे एकद्वित्रिमावत्वप्रसिद्धेराकालादयो नोक्ताः । शब्देन्दु० ।

(१८) स च अञ्ज अकारादिस्वररूपो ह्रस्वदीर्घप्लुतभेदेन त्रिविधोऽपि पुनस्तिधा अत्र विशेषोऽग्रे वक्ष्यते ।

(१९) श्रुतिस्तस्युदात्तसुपांशुप्रयोगेऽव्याप्तं श्रुतिप्रकर्षस्याव्यवस्थितत्वादतः स्थानकृतं तदिति, जञ्चैरित्यधिकरणशक्तिप्रधानम् अधिकरणत्वं चोच्चारणं प्रति, तच्च ताल्वादीनां सभागत्वे एवेति चाशयेनाह ताल्वादीति । प्रयत्नप्रेरितो वायुर्यदोर्ध्वभागे प्रतिहतोऽचं व्यञ्जयति तदा स उदात्तः, एवमधोभागेऽनुदात्त इति । शब्देन्दु० ।

(२०) आ ये तन्वन्ति रश्मिभस्तिरः समुद्रमोजसा । मरुद्भिर्गन् आगहि । ऋ० अ० १ । व० १७ निपाता आद्युदात्ता इत्याकार उदात्तः । यञ्चदस्य प्रातिपदिकतया क्रिषोऽन्त उदात्त इति सूत्रे (फिट्

नीचैरनुदात्तः । १ । २ । ३० ।

स्पष्टम् । अर्वाङ् (२१) ॥

समाहारः स्वरितः । १ । २ । ३१ ।

उदात्तानुदात्तत्वे वर्णधर्म्मं समाद्ध्येते यस्मिन् सोऽच् स्वरित-  
संज्ञः स्यात् ।

तस्यादित उदात्तमर्द्धस्वम् । १ । २ । ३२ ।

ह्रस्वग्रहणमतन्द्रम् ( २२ ) स्वरितस्यादितोऽर्द्धमुदात्तस्योध्यम्  
उत्तरार्द्धं तु परिशेषादनुदात्तम् । तस्य चोदात्तस्वरित-  
परत्वे ( २३ ) अवगणं स्पष्टम् । अन्यत्र ( २४ ) तृदात्तश्रुतिः

प्रातिपदिकम् ) तस्यानोदात्तत्वविधानेनानोदात्तता ततः परस्य  
जसः सुप्रया' अनुदात्तौ सुप्पिताविति ( ३ । १ । १४ ) अनुदात्तत्वे  
त्वदाद्यत्वे शीभावे आद्यगुणे च सति एकादेग उदात्तेनोदात्त इति  
( ८ । २ । ५ ) सूत्रेण एकार उदात्तः । तत्त्व० ।

( २१ ) अर्वाङ् विचक्रौ मधुवाह्नौ रथो जीराथो अश्विनोर्यात् सुष्ठुतः ।  
त्रिवन्तुरो मधवा विश्वसोभगः सन आवङ्गद्व द्विपदे चतुष्पदे ऋ० ।  
अ० २ । अ० व० २७ । अर्वाङ्मञ्जुतोत्यर्वाङ् अञ्जुतः सुधुपपदे  
क्लिप् ऋ गतावित्यस्मात् वनिपि गुणे च निष्पन्नोऽर्वाङ्गद्वः धातो-  
रिति ( ६ । १ । १६२ ) सूत्रेणानोदात्तः वनिपः पिप्सेन अनुदात्तौ  
सुप्पिताविति ( ३ । १ । १४ ) सूत्रेण अनुदात्तत्वम् अञ्जुतेरकारोऽपि  
धातोरिति सूत्रेणानोदात्तः उपपदमतिङिति सूत्रेण समासे कृते  
समासश्चेति ( ६ । १ । २२३ ) समाससूत्रेण निघातात् अनुदात्तं पदमे-  
कवर्जमिति ( ६ । १ । १५८ ) सूत्रेणाकारस्यानुदात्तता । तत्त्व० ।

( २२ ) अतन्ममविवक्षितं स्वशास्त्रसंकेतितत्वरूपेणाबोधकत्वात् किं तर्द्धमात्ररू-  
पार्थबोधकम् । शब्देन्दु० ।

( २३ ) उदात्तस्वरितौ परौ यस्मात् तदुदात्तस्वरितपरं तस्य भावस्तत्त्वं तस्मिन्  
सति पूर्वस्य स्वरितस्य यदुत्तरार्द्धमनुदात्तं तस्य स्पष्टं अवगणम् ।

( २४ ) अन्यत्र उदात्तस्वरितपरत्वाभावे ।

## संज्ञाप्रकरणम् ।

७

प्रातिशाख्ये (२५) प्रसिद्धा । क वोऽश्वा रथानां न, येऽराः  
शतचक्रं योऽक्ष इत्यादिष्वनुदात्तः ( २६ ) अग्निमीले

२५) वैदिकमात्रशब्दानुशासनरूपं व्याकरणम् प्रातिशाख्यं तत्र । यथा

एकाक्षरसमावेशे पूर्वयोः स्वरितः स्वरः ।

तस्योदात्तरोदात्तादर्जमात्रार्जमेव वा ।

• अनुदात्तः परं शेषः स उदात्तश्रुतिर्न चेत् ।

• उदात्तं नोच्यते किञ्चित् स्वरितं वाक्षरं परमिति । मनोरमा  
पूर्वयोर्दत्तानुदात्तयोः एकवाक्षरे समावेशे सति स्वरितो भवति ।  
तस्य स्वरितस्य उदात्तात् स्वतन्त्रोच्चारितोदात्तात् तदपेक्षयेत्यर्थः  
अर्जमात्रा उदात्ततरेति बोध्यम् एतच्च कृत्स्नस्वरिताभिप्रायम् अर्ज  
मेवोदात्ततरमिति तु कृत्स्नदीर्घाभ्याभिप्रायमतएव तदन्ते एवकारः  
आवितः । पर उच्चारार्जः अनुदात्तः स च शेषः स्वरितोत्तरार्द्धरूपोऽ  
नुदात्तोऽपि चेत् यदि ततः परमुदात्तं स्वरितं वा अक्षरं नोच्यते  
तदा उदात्तश्रुतिरुदात्तस्येव श्रुतिर्यस्य तादृशः स्यात् । अयं  
भावः । स्वरितोत्तरार्द्धस्यानुदात्ततया ततः परमुदात्तवर्णा-न्तरस्य  
उदात्तपूर्वार्द्धस्वरितवर्णान्तरस्य वा अवगणे अनुदात्तात्परमुदात्त-  
स्वरस्य स्पष्टं प्रतिभानम् उदात्तस्वरितपरत्वाभावे अनुदात्तान्तरपरत्वे  
किञ्चिदनुत्तरत्वे चानुदात्तस्याप्युदात्तवत् अवगणमिति ।

( २६ ) उदात्तपरस्तुस्वरितोदाहरणमाह केति किमोच्यते तित् स्वरित-  
मिति ( ६।१।१८५ ) सूत्रेण स्वरितं व इति 'अनुदात्तं सर्वमपदादा-  
विति सूत्रेणानुदात्तम् अत्रा इति अशेः कर्मणि नित्स्वरिणाद्युदात्तं  
ततश्च वः अत्रा इत्यनयोः संहितायाम् 'एकादश उदात्तेनोदात्त' इति  
सूत्रेण ओकार उदात्तः । ततश्च ( केति स्वरितोत्तरार्द्धानुदात्तस्य  
तत्त्वार्थस्य वो इत्युदात्तपरत्वात् स्पष्टश्रवणं । अदात्तपरदीर्घ-  
स्वरितोदाहरणमाह येऽरा इति अत्र ये अरा इत्यनयोर्द्वि-  
योरपि प्रातिपदिकत्वेन 'फिषोन् उदात्त' इति फिट्सूत्रेणानुदा-  
त्तता ततश्च अराइत्याद्यस्याकारस्य परिशेषादनुदात्तता एवञ्च  
ये इत्यस्य अराइत्याद्येनाटकारेणैकादेशे "स्वरितो वातुदात्ते  
पदादावि"ति ( ८।२।६ ) सूत्रेण पक्षे स्वरितता ततश्च वे इति

पुरोहितमित्यादावुदात्तश्रुतिः (१७) । स नवविधोऽपि प्रत्येक-  
मन्नासिकानमनासिकत्वाभ्यान्विधा ॥

दोर्ध्वस्वरितस्य रा इत्युदात्तपरतया स्पष्टवचनम् । एषसुदात्तपरयो-  
र्ह्रस्व-दोर्ध्वस्वरितयोर्ददाङ्गणसङ्गता स्वरितपरं स्वरितसुदाहरति  
योऽह्यइति । य इति प्रातिपदिकस्य 'फिषोऽन्न उदात्त' इति फिट्  
सूत्रेणान्नोदात्तता अह्य इति अह्य व्याप्तावित्यस्मात् कर्माणि गच्छति  
'तित् स्वरितमिति सूत्रेण स्वरितम् । ततो य इवि सकारस्य अह्य  
इत्यकारे परे ह्रस्वे उक्त्वे आद्युक्ते च कृते उदात्तेनैकादेशात् 'एकादेश  
उदात्तेनोदात्त' इत्योकार उदात्तः । ततः अह्य इत्यत्र ह्यइतिभागस्य  
तित्स्वरेण स्वरितत्वे कर्त्तव्ये शेषनिघातात् आद्याकारस्यानुदात्तता  
'अनुदात्तं पदमेकवर्ज्य'मिति सूत्रात् ततश्च यो इत्युदात्तेन ओका-  
रेण सह अह्य इत्याद्याकारस्यैकादेशे कृते 'स्वरितो वानुदात्तं पदा-  
दावि'ति सूत्रेणानुदात्ते अकारे परे यो इत्यस्य स्वरितता । एषश्च यो  
इति स्वरितपरः ह्य इति स्वरित इति न उदात्तश्रुतिः ।

(१७) अन्मिमीले पुरोहितमित्यादि ऋग्वेदस्य प्रथमा कृक् ।

ईले इत्येतत् समस्तमपि पदमनुदात्तम् 'तिङ्ङर्तितङ्' इति (८।१।२८)  
सूत्रेण अतिङ्ङान्तादन्विगच्छात् परस्य ईलइति तिङ्ङन्तस्य निघातस्य  
विधानात् । अन्मिम् ईल इतिपदयोः संहिताकाले तु धातुगतस्य ईका-  
रस्य स्वरितत्वम् । 'उदात्तादनुदात्तस्य स्वरित' इति (८।४।६६)सूत्रेण  
उदात्तात् परस्याऽनुदात्तस्य स्थाने स्वरितः स्यादित्यर्थेनानुदात्तस्य  
ईकारस्यस्थाने स्वरितादेशात् । ततः परस्य ले इत्यव्येकारस्य तिङ्ङप्रत्यय  
रूपस्य स्वरितात् 'संहितायामनुदात्तानामिति (१।२।१६) सूत्रेण  
एकश्रुत्यं प्रचयनासकम् ततश्च ईले इति द्वयोरपि स्वरितत्वे सत्येव  
एकश्रुतेरविभागेन श्रुतेः स्वरितता ततश्चायं स्वरितपरः स्वरित इति  
नोदात्तश्रुतिः । किन्तु ले इति स्वरितः पुरइत्याद्याकारोकाररूपानु-  
दात्तपरतवोदात्तश्रुतिः पुरःशब्दस्य फिट्सूत्रेणान्नोदात्तत्वस्य विधानेन  
शेषनिघातादस्याचरस्यानुदात्तत्वात् ।

मुखनासिकावचनो (२८) ऽनुनासिकः । १ ।

१ । ८ ।

मुखसहितनासिकयोश्चार्थ्यमाणोऽनुनासिकसंज्ञः स्यात् । तद्वि-  
त्यम् अदुच्छ्र एषां वर्णानां प्रत्येकमष्टादश भेदाः ।  
लृवर्णस्य द्वादश, तस्य दीर्घाभावात् एचामपि द्वादश, तेषां  
ह्रस्वाभावात् ।

तुल्यास्यप्रयत्नं (२९) सवर्णम् । १ । १ । ६ ।

ताल्वादिस्थानमाभ्यन्तरप्रयत्नश्चेत्येतद्वयं यस्य येन तुल्यन्त-  
न्मिथः सवर्णसंज्ञं स्यात् । अकुञ्चविसर्जनीयानाङ्गण्डः ।  
इचयशानान्तालु । ऋटुरषाणाम्मूर्द्धा । लृतुलसानान्दन्ताः ।  
उपूपाधमानीयानामोष्ठौ । जमङ्गणनानाम्नासिका च (३०) ।  
एदैतोः (३१) कण्ठतालु । ओदौतोः कण्ठौष्ठम् । वकारस्य  
दन्तौष्ठम् । जिह्वामूलीयस्य जिह्वामूलम् । नासिकाऽनुस्वा-

(२८) मुखसहिता नासिका मुखनासिका उच्यतेऽनेनेति वचनं मुखनासिका  
वचनमस्येति विग्रहः ।

(२९) आस्ये भवमास्यं यत् यलोपः ओशात् प्रभृति कण्ठमूलात् प्राक् ताल्वा-  
दि आस्यमित्यर्थः । प्रकृष्टो यत्नः प्रयत्न आभ्यन्तर एव, न बाह्यः ।  
आस्यतुल्यत्वात्तुल्यौ तत्रैत्यत्र 'भरो भरि सवर्णे' इति पकारलोपः  
स्यात् पकारतकारयोः उभयोरपि अत्यप्राणत्वादिना वृद्धसमानप्रय-  
त्नत्वेन सास्यात् । तुल्यप्रयत्नत्वात्तुल्यौ वाक्चरोततीत्यत्र भरोभरोति  
स्त्रुत्वेण शकारलोपः स्यात् शकारश्चकारयकारणां तालुर्द्विपदस्यस्या-  
नेन सास्यात् अतउभयोपादनम् ।

(३०) नासिका चेति चकारेण स्वस्ववर्गोच्चारणात्तुल्यं ताल्वादि संसृज्यते ।

(३१) एदैतोरित्यत्र तपरकरणमसन्देहाय न तु तत्कालस्य ग्रहणाय तेन  
मुनस्यपि संग्रहः ।



रस्य । इति स्थानानि (३२) । प्रयत्नो ( ३३ ) द्विधा आभ्य-  
न्तरो वाह्यश्च आद्यश्चतुर्धा स्पृष्टेषत्स्पृष्टविटसंवृतभेदात्  
(३४) । तत् स्पष्टप्रयतनं (३५) स्पर्शानाम्, ईषत्स्पृष्टमन्तः-  
स्थानाम्, विटतमूष्मणां स्वराणाञ्च ह्रस्वस्यावर्णस्य प्रयोगे

(३२) अत्र मूलं पाणिनीयशिक्षा सा च यथा

कण्ठप्रावह्याविबुयशास्तालव्या ओष्ठजावुप ।

सुर्मूर्धन्या ऋटुरपा दन्त्या लल्ललाः सृताः ।

जिह्वामूले तु कुः प्रोक्तो दन्तोष्ठो वः सृतो बुधैः ।

ए ऐ तु कण्ठतालव्यावो औ कण्ठोष्ठौ सृतौ ।

अष्टौ स्थानानि वर्णानाम्भरः कण्ठः शिरस्तथा ।

जिह्वामूलञ्च दन्ताश्च नासिकौष्ठौ च तालु च ।

हकारं पञ्चमैर्युक्तमन्तःस्थाभिश्च संयुतम् ।

औरस्त्वं तं विजानीयात् कण्ठप्राञ्चरसंयुतम् ॥ शब्देन्दु ० ।

(३३) तुल्यास्यप्रयत्नमिति सूत्रे प्रशब्देन विलक्षणयत्नबोधेऽपि लोके  
यत्प्रयत्नयोः पर्यायतेति ध्वनयन्नाह प्रयत्नो द्विधेति कचित्प्रयत्नो  
द्विधेत्येव पाठः । शब्देन्दु ० ।

(३४) एतेषामभ्यन्तरत्वं वर्णोत्पत्तेः प्राग्भावित्वात् तथाहि नाभिप्रदे-  
शात् प्रयत्नविशेषपरितः प्राणो वायुः ऊर्ध्वमाक्रामन्नुरःप्रभृतीनि  
स्थानान्याहन्ति ततो वर्णस्य तदभिव्यञ्जकध्वनेर्वात्पत्तिः तत्रोत्पत्तेः  
प्राक् जिह्वाग्रोपाप्यमध्यमूलानि वर्णोत्पत्तिस्थानं ताल्वादि यदा  
सम्यक् स्पृशन्ति तदा स्पृष्टतादि, ईषत्स्पृष्टे ईषत्स्पृष्टता, समीप्रावस्थाने  
संवृतता, दूरावस्थाने विटतता । अतएव इबुयशानां तालव्य-  
त्वाविशेषेऽपि चवर्गे उच्चारयितव्ये जिह्वाग्रादीनां तालस्थानेन सम्य-  
क्स्पर्शः, यकारे ईषत्स्पर्शः, शकारे, समीपे-ईषत् त्वे दूरेऽवस्थानम् ।

(३५) स्पृष्टं प्रयतनमिति प्रपूर्वकात् यतेर्नपुंसके भावे स्युट् अत्र प्रयत्नमि-  
त्यपपाठः प्रयत्नशब्दस्य नियतपुंस्त्वस्य शास्त्रसम्मतत्वात् ।

संघतं प्रक्रियादशायान्तु विवृतमेव ( ३६ ) एतच्च सूत्रकारेण  
ज्ञापितम् । तथा हि ।

अ अ (३७) । ८ । ४ । ६८ ।

विवृतमनूय संघतोऽनेन विधीयते । अस्य (३८) चाष्टाध्यायीं  
सम्पूर्णांस्मृत्यसिद्धत्वाच्छास्त्रदृष्ट्या विवृतत्वमस्यैव । तथा च  
सूत्रम्

स्वराणामूष्मणाञ्चैव विवृतं करणं स्मृतमित्यनन्तरं शिष्यायाम् ।

अचोऽसृष्टाः यणस्वीषत्, नेमसृष्टाः शलः स्मृताः ।

शेषाः सृष्टा हलः प्रोक्ता इत्यादि ।

अत्र अचः असृष्टाः स्पर्शाभावरूपविवृतत्ववन्तः यणस्वीषत्  
असृष्टा इत्यनुषज्यते तेन ईपदसृष्टा ईषद्विवृता इत्यर्थः । नेम-  
इत्यर्थे तेन शलः ईषद्विवृतं यणमपेक्ष्य अधिकविवृतत्ववन्त इत्यर्थः ।  
शब्देन्दुः ।

(३६) विवृतत्वमिति प्रतिज्ञेयं तेन दण्डादकादौ दीर्घसिद्धिरन्यथा संघतस्य  
संज्ञाकारस्य विवृतेन दीर्घाकारेण सावर्ण्याभावात् 'अकः सवर्णे दीर्घ'  
इत्यस्याप्रवृत्तिरिति भावः । शब्देन्दुः ।

(३७) तस्य प्रयोगे संघतत्वे मानमाह अ अ इति अनयोः संघतत्वविवृतत्व-  
रूपप्रयत्नभेदेन सावर्ण्याभावात् दीर्घः । अत्रोद्देश्ये विवृते अकारे  
सवर्णग्रहणं जातिनिर्देशो वा नास्ति व्याख्यातात् । शब्देन्दुः ।  
तत्राद्यो विवृतो द्वितीयस्तु संघतः अनुवादमनुज्ञां न विधेयमुदी-  
रयेदित्युक्तेस्तथा च विवृतस्थाने संघतं स्यादिति सूत्रार्थः अ अ  
इति सुप्तामिति विभक्तौलुक् ।

(३८) अस्मिन् अ अ इति सूत्रे उद्देश्यस्य विवृतस्य अकारस्येत्यर्थः । एत-  
त्सूत्रस्याष्टाध्याय्या अन्तिमसूत्रतया पूर्वोक्तसिद्धमित्यस्याधिका रार्थक-  
तया तत्राप्यन्वयेन च उपान्तिमसूत्रपर्यन्तशास्त्रं प्रति असिद्धत्वात्  
शास्त्रदृष्ट्या विवृतत्वं न तु प्रयोगे इति भावः ।

## पूर्ववासिद्धम् । ८ । २ । १ ।

अधिकारोऽयं ( ३६ ) तेन सपादसप्ताध्यायीभ्यति त्रिपादी  
असिद्धा त्रिपाद्यामपि पूर्वभ्यति परं शास्त्रमसिद्धं स्यात् ।

( ३६ ) यद्ययं पूर्ववासिद्धमिति स्वतन्त्रविधिः स्यात्तर्हि त्रिपादी पूर्वं मुख्य-  
सिद्धेत्येव लभ्येत न तु त्रैपादिकं पूर्वं प्रति परमसिद्धमिति लभ्येत  
तथाच महानिष्टमित्यत आह अधिकार इति । मनो० ।

अयमभिसन्धिः । 'विप्रतिषेधे परं कार्य' मिति शास्त्रेण पुष्पापर-  
सूत्राभ्यामेकविषये उभयकार्यप्रसङ्गे उत्तरशास्त्रस्यैव प्राबल्येन  
पूर्वशास्त्रप्रतिरोधात् परशास्त्रीयमेव कार्यं भवतीति प्रतिपादनेन  
अष्टमाध्यायप्रथमपादान्तसप्ताध्यायीशास्त्राणामपि अविशेषादष्ट-  
माध्यायशेषत्रिपाद्यपेक्षया पूर्वतया बाध्यत्वप्रसक्तौ 'पूर्ववासिद्ध' मिति  
सूत्रं प्रवृत्तं तस्य चायमर्थः पूर्वत्र अष्टमाध्यायीयद्वितीयपादा-  
वधिके अष्टमाध्यायीयप्रथमपादसहितसप्ताध्यायीरूपशास्त्रे पूर्वशास्त्रं  
प्रतीत्यर्थः 'इतराभ्योऽपि दृश्यन्ते' इति सूत्रेण सम्बन्धसामान्यार्थक-  
षष्ठान्तात् त्वलप्रत्ययेन तथाबोधनात् असिद्धमप्रवृत्तमनिष्पन्नं  
भवति निष्पन्नत्वेऽपि अनिष्पन्नत्वारोप इति भावः । तथाच  
अनयोरेकवाक्यतया सामान्यतः प्रवृत्तस्य 'विप्रतिषेधे' इत्यादि शास्त्रस्य  
त्रिपादीभिन्नविषयत्वं कल्प्यते एतच्च 'पूर्ववासिद्धे' नास्ति विप्रति-  
षेधोऽभावादुत्तरस्येति न्यायान्तरेण ज्ञापितम् । ततश्च मनोरथ  
इत्यादिप्रयोगसिद्धिः अन्यथा मनस् इति स्थिते 'ससजुशोरिति'  
( ८ । २ । ६६ ) सूत्रेण सकारस्य ह्रस्वे कृते 'अतो रोरमुतादमुते' इति  
( ६ । १ । ११३ ) 'हृदि चे'ति ( ६ । १ । ११४ ) सूत्राभ्याममुताकारात् परस्य  
रोः स्थाने उत्प्लव्य विधानेऽपि तस्य षष्ठाध्यायीयसूत्रतया पूर्व-  
त्वेन ततः परस्य अष्टमाध्यायीयस्य रोरीति ( ८ । २ । १४ ) सूत्रस्य  
परत्वेन बाधकतया रथ इति रकारे परे ह्रस्वोपः स्यात् । एवमन्य-  
त्वाप्यतिप्रसङ्ग ऊहनीयः । पूर्ववासिद्धमिति सूत्रेण तु रोः स्थाने

वाह्य (४०) प्रयत्नस्वेकादशधा विवारः संवारः (४१) खासो नादो घोषोऽघोषोऽल्पप्राणो महाप्राण उदात्तोऽनुदात्तः स्वरितश्चेति ।

खयां यमाः खयः +क = पौ विसर्गः शर एव च ।

एते खासानुप्रदाना (४२) अघोषाश्च विवृण्वते (४३) ।

उष्णीत्युक्तौ बाधकमपि रोरोति परं शास्त्रमसिद्धतया न प्रति-  
बन्धकम् । परगात्रे असिद्धत्वरूपाभावारोपेण च तन्निमित्तबुद्धे-  
रभाव आदेशबुद्धिभावो लब्धे जातत्वबुद्धिभावश्च जायमान,  
कार्यत्वादेश एव स्थानिबुद्ध्या प्रवर्तते इत्यादिशब्देन्दुशेखरोक्त-  
रीत्यावातिप्रसङ्गादिकं वारणीयम् । इदञ्च सूत्रमविकारार्थकं तेन  
यथा त्रिपादो पूर्वं प्रति असिद्धा अनिष्पन्ना एवं त्रिपाद्यामपि  
तत्तत्सूत्रेषु पूर्ववासिद्धमित्यधिकारेणानुवृत्तेरन्वयेन सर्वाण्येव  
उत्तरोत्तरसूत्राणि स्वस्वपक्षशास्त्रविहितकार्योपेतौ असिद्धानि  
अप्रतिबन्धकानीति समुद्गतार्थः । तेन प्रशानित्यादौ 'नलोपः प्राति-  
पदिकान्तस्येति' (८ । २ । ७) सूत्रेण न नलोपप्रसङ्गः ततः परेण  
'सो नो धातोरिति' (८ । २ । ६४) सूत्रेण धातोर्भकारस्थाने नकार-  
विधानेऽपि तच्छास्त्रस्य स्वपूर्वं प्रति असिद्धत्वात् तद्विहितकार्येऽपि  
स्थानिबुद्ध्या नकाररूपकार्यबुद्धिभावारोपादिति दिक् ।

(४०) वर्णोत्पत्तिप्रश्नोद्भाविने न तेषां बाह्यप्रत्ययत्वम् । एकादशविधत्वं तु  
कैयटमतानुसारेण भाष्ये तु उदात्तादिस्वराणां प्रयत्नत्वप्रत्याख्या-  
नादटविधत्वमेव व्यवस्थापितमिति ध्येयम् ॥ तत्त्व० ।

(४१) गलतिलस्य सङ्कोचात् विवारः तस्यैव, विकाशात् संवारः तौ, च संवृत-  
विवृतरूपाभ्यामाभ्यन्तरप्रयत्नाभ्यां भिन्नावेव तयोः समीपदूरावस्था  
नात्मकत्वादिति । तत्त्व० ।

(४२) खासः अनुप्रदानं बाह्यप्रयत्नो येषां ते तथा ।

(४३) विवृण्वते कण्ठमित्येणान्वयस्तेन विवृतत्वप्रयत्नबल इत्यर्थः । तत्त्व० ।

कण्ठमन्ये तु घोषाः स्युः संहता नादभागिनः ।

अयुग्मा वर्गयमगा (४४) यणञ्चाल्पासवः (४५) स्मृताः  
वर्गेष्वाद्यानाञ्चतुर्णाम्ब्रमे परे मध्ये यमो नाम पूर्वसदृशो  
वर्गः प्रातिशाख्ये प्रसिद्धः । पलिक्की । चख्खनुः ।  
अग्निः । घृन्तीत्यत्र क्रमेण कखगघेभ्यः परे तत्सदृशा  
एव यमाः । तत्र वर्गाणाम्प्रथमद्वितीयाः स्वयस्तथा तेषामेव  
यमाः जिह्वामूलीयोपाध्मानीयौ विसर्गः शषसाश्चैत्येतेषां  
विवारः श्वासोऽघोषश्च । अन्येषान्तु संवारो नादो घोषश्च ।  
वर्गाणाम्प्रथमतृतीयपञ्चमाः प्रथमतृतीययमौ यरलवाश्चा-  
ल्पप्राणाः अन्ये (४६) महाप्राणा इत्यर्थः (४७) । वाह्यप्रय-  
त्नाश्च यद्यपि सवर्णसंज्ञायामनुपयुक्तास्तथाप्यान्तरतम्य (४८)  
परीक्षायामुपयोच्यन्ते इति बोध्यम् ।

(४४) अयुग्मा वर्गयमगा वर्गगा यमगाश्च अयुग्माः यथायोग्यं प्रथमतृती-

(४५) यपञ्चमाः प्रथमतृतीयाश्च । अल्पासवः अल्पप्राणा अतएव तदुच्चार-  
णोत्तरं प्राणानामल्पत्वमिव भवतीति । शब्देन्दु० ।

(४६) अयुग्मादीनामल्पप्राणत्वप्रतिपादनेन तदन्येषामसामनुक्तानां कृत्वा च  
महाप्राणत्वलाभ इत्याह अन्ये इति ।

(४७) तेषु च वाह्यप्रयत्नेषु विवारसंवारौ उक्तौ, श्वासोत्पादकः श्वासः ध्वनि-  
विशेषकारका नादघोषाघोषाः, प्राणनक्रियात्वत्कारकः, अल्पप्राणः  
तन्महत्त्वकारकः महाप्राण इति विवेचनीयम् ।

(४८) आन्तरतम्येति तथा च अघोषस्य महाप्राणस्य सकारस्य स्थाने ताड-  
शएव धकारः, घोषवतो नादवतो महाप्राणस्य ककारस्य च स्थाने  
ताडयाएव घादायी भवन्ति 'स्थानेऽन्तरतम' इति सूत्रेण तथाप्रति-  
पादनात् । तुल्यास्यप्रयत्नमित्यत्र प्रशब्देन विशेषणादाभ्यन्तरा-

## संज्ञाप्रकरणम् ।

१५

कादयो मावसानाः (४६) स्पर्शा । यरलवा अन्तःस्थाः ।  
 शषसहा ऊष्माणः । अचः खराः+क=पइति कपाभ्यां  
 (५०) प्रागर्द्धविसर्गसदृशौ जिह्वामूलीयो (५१) पाध्मानीयौ ।  
 अं अः इत्यचः परावनुस्वारविसर्गौ (५२) । इति स्थानप्रयत्न-  
 विवेकः । ऋलृवर्णयोर्मिथः सावर्ण्यं वाच्यम्\* । अकार-  
 हकारयोरिकारशकारयोः ऋकारषकारयोः लृकारसका-  
 रयोश्च सावर्ण्यं प्राप्ते ।

णामेव सावर्ण्योपयोगिता अन्यथा शकारळकारयोरपि बाह्य-  
 प्रयत्नसाम्येन सावर्ण्यं स्यादिति भावः ॥

(४६) कादय इति लोकप्रतिद्विपाठामेकं चतुर्दशसूत्रां कादिमावसान-  
 त्वाभावात् । मनो० ।

(५०) कपाभ्यामिति खफाभ्यामित्यपि बोध्यम् सादृश्यसङ्गारेण लेखने  
 चेति द्रष्टव्यम् । मनो० ।

(५१) जिह्वामूलीयोपाध्मानीयानां स्थानबाह्यप्रयत्नकथनं तु स्वरूपनिर्णया-  
 यैव न तु सावर्ण्यतारतम्यपरोक्षोपयोगीति ध्येयम् । शब्देन्दु० ।

(५२) एतेषां स्पर्शादिनामव्युत्पत्तिस्तु जिह्वापादिभिः तालादिस्थानस्य  
 सम्यक्संश्लेषोच्चारणात् स्पर्शा इत्युच्यन्ते । संश्लेषोच्चारणमर्थे तिष्ठ-  
 नीति अन्तःस्थाः । अन्तःस्थशब्दश्च कचिदादलोऽपि “अन्तःस्था-  
 भिश्च भंयुत”मिति शिवाकमुक्तेः । ऊष्मा वायुस्तत्प्रधानतयोच्चारणात्  
 ऊष्माणः । उदात्तादिस्वरवत्त्वेन, स्वेनेव, राजमानत्वेन च खराः ।  
 जिह्वामूलीयौ कण्ठभवौ कस्य वर्णरात्रित्योच्चारणात् जिह्वामूलीयः  
 ‘जिह्वामूले तु कुः प्रोक्त’ इति पूर्वोक्तेः ‘अयोगवाहा विज्ञेया आश्रय-  
 स्थानभागिन’ इत्युक्तेषु नास्ति योनः अक्षरसमान्नायकत्वेण येषां  
 ते अयोगास्तथापि बाह्यनि शतपत्वकार्यं निर्वहन्तीति  
 बाहाः अयोगाश्च ते बाहाश्चेति अयोगवाहा अनुस्वारविसर्ग-

7 नाज्भलौ । १ । १ । १० ।

आकारसहितोऽच् आच् (५३) स च हल् चेत्येतौ मिथस्त्व-  
वर्णौ न स्तः । तेन दधीत्यस्य हरति शीतलं षष्ठं सान्द्रमित्ये-  
तेषु यणादिकं न, अन्यथा दीर्घादीनामिव हकारादीनामपि  
ग्रहणक- (५४) शास्त्रबलादच्त्वं (५५) स्यात् । तथाहि ।

जिह्वामूलीयोपाध्मानीया इत्यर्थः उः उवर्णः पः पकार एतौ आध्मा-  
येते उच्चार्येते अनेनेति उपाध्मानओः तदुद्भवपफान्नयेणोच्चार-  
णात् उपाध्मानीयः ।

(५३) चतुर्दशसूत्राणां पठितवर्णानां मध्ये अचां हल्वर्णेन सावर्ण्ये प्राप्ते  
नाज्भलाविति सूत्रं प्रवृत्तं तत्र आकारसहितोऽच् आजित्स्त्वं तत्वाय-  
मभिसन्धिः अक्षरसमान्नायमध्ये आकारस्य पाठाभावेऽपि अणुदित्  
सवर्णस्येत्यनेन अच्पदेन आकारस्यापि ग्रहणसम्भवेन विश्वपाभि-  
रित्यत्र होठ इति टत्वप्रसङ्गः याहकशास्त्रेण अणुदित् सवर्णस्येति  
सूत्रेण हकारेण आकारस्यापि ग्रहणात् नाज्भलाविति निषेधस्य अक्ष-  
रसमान्नायपठितवर्णमात्रविषयत्वादाकारस्य तत्पठितत्वाभावेन निषेधा-  
विषयत्वात् आकारप्रसङ्गे तु आकारेण सह हलः सावर्ण्यनिषेधेन  
होठइति हकारेण सावर्ण्यान्ना आकारस्यग्रहणं प्रसङ्गेनान्नपकस्तु  
कालसमयवेलाविति सूत्रे वेलास्त्विति निर्द्देशः अन्यथा इण्मध्यवर्त्तिह-  
कारेण आकारस्यापि ग्रहणात् वेलास्त्विति सकारस्य इणः परतया  
वत्वप्रसङ्गेन तथा निरदिशत् । आ च अच्चेति समाहारे चवर्गान्तात्  
टच्प्रसङ्गः । अच् हल् चेति समाहारानन्तरम् आचेति पुनः समा-  
हारे आकारेण सहाचामपि सावर्ण्यनिषेधप्रसङ्ग इत्यतः सहितमध्य-  
पदलोपी तत्पुरुष आश्रितः । शब्देन्दु ० ।

५४) शब्देन्दु गेहरे याहकमिति पाठः अथवा तु ग्रहणकमिति पाठः ।

(५५) अच्त्वमप्यपदवाच्यत्वं स्यादिदञ्च प्रत्याहारघटकेष्वपि याहकशास्त्रप्रवृ-  
त्तिरिति जने इति बोध्यम् । शब्देन्दु ० ।

अणुदित् सवर्णस्य (५६) चाऽप्रत्ययः । १।१।

६६ ।

प्रतीयते विधीयत इति प्रत्ययः । अविधीयमानोऽण् उदिच्च (५७) सवर्णस्य संज्ञा स्यात् । अत्राण्, परेण (५८) णकारेण । तदेवम् अ इत्यष्टादशानां संज्ञा । तथेकारो-  
कारौ । ऋकारस्त्रिंशतएवम् लृकारोऽपि । एचो द्वाद-  
शानाम् । एदैतोरोदौतोश्च न मिथः सावर्ण्यम् ऐऔजिति-  
सूतारम्भसामर्थ्यात् । तेनैचश्चतुर्विंशतेः संज्ञाः स्युरिति  
नापादनीयम् । नाञ्जलाविति निर्घेधो यद्यपि (५९) आचर  
समान्वायिकानामेव तथापि हकारस्याऽऽकारो न सवर्णः

दीर्घादीनामिव हकारादीनामवर्णादिवाच्यत्वे अभ्युपगम्यमानेऽचत्व  
स्यात् प्रत्याहारे तद्वाच्यवाच्ये निरूढलक्षणास्वीकारादिति ।

तत्त्व० ।

(५६) अणुमुद्दिश्य सवर्णबोधकतात्वेन विधीयते तथा च सवर्णस्य बोधक-  
इति शेषः । आदेशादौ सवर्णग्रहणवारणाय अप्रत्यय इति ।

शब्देन्दु० ।

(५७) उदिच्चेति अत्र अविधीयमानो न सम्बध्यते सुना यु, युःकुहोरि-  
त्यादौ आदेशे उदित्करणसामर्थ्यात् तेनाविधीयमानोऽच उदिच्च विधी-  
यमानोऽपि सवर्णस्य बोधक इति वाक्यार्थः । तत्त्व० ।

(५८) अत्र याहकशास्त्रे परेण णकारेण लणित्यन्यणकारेण अणसंज्ञा  
गृह्यते व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तेरिति भावः एवमिणपीति बोध्यम् ।

(५९) यद्यपीति वर्णानामुपदेशस्तावत् उपदेशोत्तरकाला इत्यज्ञा, तदुत्तर-  
काला आदिरन्येनेति प्रत्याहारसंज्ञा, तदुत्तरकाला अणुदित्ति-  
सवर्णसंज्ञेति भाष्योक्तरीत्येतेन समुदितेन वाक्येनान्यत्र सवर्णग्रहणं  
भवति नचात्र शकारभिकारः सावर्ण्येन गृह्यते नाञ्जलाविति  
स्वभाष्योक्तवाक्यापरिसमाप्तत्वात् । अयं भावः । आदिरन्येनेति



तत्ताऽऽकारस्य प्रसिद्धत्वात् तेन विश्वपाभिरित्यत्र ह्रीः इति  
दत्वन्न (६०) भवति । अनुनासिकाऽननुनासिकभेदेन यवला  
द्विधा (६१) तेनाऽनुनासिकाऽननुनासिकास्ते द्वयोर्बयोः संज्ञा ।

तपरस्तत्कालस्य । १।१।७० ।

तः परो यस्मात्सः, तात्परश्च (६२) उच्चार्यमाणः समकालस्यैव  
संज्ञा स्यात् । तेन अत् इत्, उत् इत्यादयः षष्ठां षष्ठां  
संज्ञा । ऋदिति (६३) द्वादशानाम् ।

प्रत्याहारसिद्धौ नाजभलावित्येतद्वाक्यार्थबोधे सति निर्णीतैतद्दि-  
ष्यपरिहारेण सवर्णसंज्ञाबोध्यनिश्चये अणुदिदित्यनेनैतावतां यङ्ण-  
मापादनीयम् अन्यथा बाधकसंभावनया तल्यास्येति स्तूत्रजशक्तिपष्टे-  
प्रामाण्यसन्देहादणुदिदितिस्तूत्रजशक्तिपहासम्भवः न चैतद्वाक्यार्थ-  
बोधात् प्राक् तद्विशय इति । शब्देन्दु ० ।

(६०) ह्रीदइति । हकारेणाऽऽकारपङ्कणे यद्यादनिष्टं भवति तत्सर्वस्याप-  
लक्षणम् तेन वेलास्तित्वत्वं पत्वं पृथगायुरित्यत्वं पत्वं च न भवति  
अन्यथा तदुभयं स्यादिति भावः ।

(६१) अमोऽनुनासिका नऽह्माविति शिचोक्तैर्यवलानामनुनासिकत्वादिति  
बोध्यम् ।

(६२) अतो भिस इत्यादौ तपरकरणात् सहिवहीरोदवर्णस्त्वत्वं तात्पर  
करणात् भाष्ये तथाव्याख्यानञ्च तपरपदे वञ्चनीहिपञ्चमीतत्-  
पुरुषसमासावित्यभिप्रेत्याह तात्परश्चेति तत्र अतोभिस इत्याद्योदा-  
हरणम् वृद्धिरादैजित्यन्योदाहरणम् तेन ऐचस्तात्परकरणात् कण्ठै-  
कत्वं गङ्गौषइत्यादौ द्विमात्र एव ऐच्, नतु कदाचित् त्विमात्र इति  
मनोरमाद्यनुसरिणः ।

(६३) ऋदिति ऋल्लवर्णयोर्भिष्यःसावर्ण्यविधानेन तपरत्वेऽपि लकारपङ्क-  
णादिति भावः ।

वृद्धिरादैच् (६४) । १ । १ । १ ।

आत्, ऐच् वृद्धिसंज्ञः स्यात् ।

अदेङ्गुणः (६५) । १ । १ । २ ।

अत्, एङ् च गुणसंज्ञः स्यात् ।

भूवादयो (६६) धातवः । १ । ३ । १ ।

क्रियावाचिनो ६७) भ्वादयो धातुसंज्ञाः स्युः ।

प्राग्रीश्वरान्निपाताः (६८) । १ । ४ । ५ ।

इत्यधिकृत्य ।

(६४) वृद्धिः आत् ऐजित्यसमस्तं पदत्रयं तेन समाहारइन्द्रे न टच्प्रसङ्गः  
आत् ऐच् वृद्धिः वृद्धिपदवाच्य इत्यर्थः । वृद्धिशब्दस्य विधेयत्वेऽपि  
प्रथमपाठो मङ्गलार्थः । आइत्यकृत्वा आदिति तपरकरणमस-  
न्देहायं कृष्णैकत्वं गङ्गौघ इत्यादौ विमात्रव्यावृत्त्यर्थञ्च वृत्तात्पर-  
करणादिति अर्त्तव्यम् ।

(६५) अदिति तपरकरणं पूर्वार्थसुत्तरार्थञ्च तेन तरतीत्यादौ सर्वदा  
अकार एव नतु कदाचिदाकारोऽपि तात्परस्य एङः करणाच्च प्रेजेते  
परोक्षतीत्यादौ सर्वदा द्विमात्र एव एङ् नतु कचित् त्रिमात्रोऽपि ।

(६६) भूश्च वाञ्छेति भूवौ आदिशब्दयोर्व्यवस्थाप्रकारवाचिनोरेकशेषे आदौ  
तौ आदौ येषामिति बहुव्रीहिः भूप्रभृतयो क्रियाचित्त्वेन वासुदथा  
धातव इत्यर्थः । मनो० ।

(६७) सादृश्यञ्च क्रियावाचित्वेनेत्यभिप्रेत्याह क्रियेति क्रियावाचिनः किं?  
याः पश्यतीत्यत्र धातुत्वं मा भूत् सति हि तस्मिन् आतो धातोर्नि-  
त्यालोपः स्यात् । भ्वादयः किं हिरेक् पृथगित्यादाव्ययानां शिष्ये  
इति भावार्थतिङन्तानाञ्च मा भूत् । सौत्वाणां सन्भवादीनामुदित्कर-  
णेन धातुत्वं ज्ञायत इति बोध्यम् । मनो० ।

(६८) अधिरीश्वरे ( १ । ४ । ६७) रीश्वरपदयुक्तसूत्रवाक्यात् तत्सूत्र-

चादयोऽसत्वे । १।४।५७।

अद्रव्यार्था (६६) आदयो निपातसंज्ञाः स्युः ।

प्रादयः । १।४।५८।

अद्रव्यार्थाः प्रादयस्तथा ।

उपसर्गाः क्रियायोगे (७०) । १।४।५९।

गतिञ्च (७१) । १।४।६०।

प्रादयः क्रियायोगे उपसर्गसंज्ञागतिसंज्ञाश्च स्युः ।

- मभिव्याप्येत्यर्थः रीति सन्ध्यात्तरग्रहणं तु ईश्वरे तोमुनकमुनाविति  
(३।४।१३) सूत्राभिव्याप्तिवारणाय । प्रथमं निपाताः सन्तः पञ्चाद-  
गतिसंज्ञकाः भविष्यन्तीति द्योतनाय प्राक् निपाता इत्यभिहितम् ।  
(६६) असत्वे इति पर्युदासो लाघवादित्यभिप्रेत्याह अद्रव्येति विशेष्यतया  
द्रव्यभिन्नार्था इति तदर्थः तेन क्रियाविशिष्टद्रव्यवाचिनां विप्रादि-  
घटकव्यादीनां नाप्रसङ्गः । लोभं नयन्ति पशु मन्यमाना इत्यादौ पशु  
सम्यगर्थकं गतिकारकेत्यादिना समासः द्रव्यार्थत्वे पशुस्मन्यमाना इत्येव  
स्यात् । लिङ्गसंख्यान्वितं द्रव्यम् । चादयः किम् । स्वरादिपठितानाम-  
सत्त्वत्तत्त्वे व्याद्युदात्तत्वं सा भूदिति ।  
(७०) यदर्थे प्रादीनामन्वयस्तं प्रत्येवोपसर्गतेति द्योतनाय योगग्रहणम् तेन  
निर्गतः सेचको यष्मादिति निःसेचका इत्यादौ न घत्वम् । शब्देन्दु० ।  
(७१) गतिञ्चेति चकार उपसर्गसंज्ञासमावेशार्थस्तेन प्रतिप्रणीतमित्यादौ  
गतित्वात् गतिर्गताविति (८।१।७०) सूत्रेण प्रतिगतिपरे प्रतीति-  
गतेरनुदात्तत्वं प्रत्यस्योपसर्गत्वात् णत्वञ्च सिद्धमिति । प्रादय इति  
गतिञ्चेति योगविभागस्तु क्रियायोगाभावेऽपि तेषां निपातत्वाय एत-  
त्सिद्धमेवोपसर्गप्रतिरूपकस्य निपातत्वमुक्तं चाद्यान्तर्गणसूत्रेणेति द्रव्य-  
मिति ।

शब्देन्दु० ।

प्र परा (७२) अप सम् अनु अव निस् निर् दुस् दुर् (७३)  
वि आङ् नि अधि अपि अति सु उत् अभि प्रति परि उप  
एते प्रादयः ।

नवेति (७४) विभाषा । १ । १ । ४४ ।

निषेधविकल्पयोर्विभाषा संज्ञा स्यात् ।

- (७२) प्रपरेत्यादावतुकार्यानुकरणयोरभेदविवक्षया न सुवृत्तिः ।  
(७३) निस् दुस् इति शानौ निस्स्तपतावनासेवने इति (८ । ३ ) १०२ )  
सूत्रे निस् इति निर्द्देशात् निष्कृतं दुष्कृतमित्युदाहृत्य इदुदुपघस्य  
सकारस्य यो विसर्जनीय इति भाष्योक्तेश्च । निरःकुष इति  
(७।२।४६।) सुदुरोरविकरणे इति च निर्द्देशात् रान्तावपि । मनो० ।  
(७४) नवेति । इतिशब्दः काकान्तिन्यायेनोभाभ्यां सम्बध्यते नेति निषेधो  
वेति विकल्पो विभाषायाः संज्ञीत्यर्थः । अत्र इतिशब्दानभिधाने खं  
रूपं शब्दस्येति परिभाषणात् शब्दमात्रं नवाशब्दरूपं विभाषासंज्ञि  
स्यात् तथा च विभाषा अेरिति सूत्रे विधातृस्थाने विभाषा-  
पदसंज्ञिनवाशब्दादेशापत्तिः । सति तु इतिशब्दपरत्वे शब्दपर-  
स्यापि नवाशब्दस्यार्थपरत्वलाभः । इतिशब्दस्य स्वाभाव्यं हि शब्द-  
परस्यापि अर्थपरत्वकारित्वम्, अर्थपरस्य च शब्दपरत्वकारित्वमिदमेव  
तस्यार्थविपर्ययासकारित्वमतएव गवित्ययमाहेत्यादावर्थपरस्यापि शब्द-  
परत्वकारित्वमतुकरणादिषु दृश्यते । तथा च विभाषापदेन निषेधः  
विकल्पश्चाभिधीयते । विकल्पशास्त्रस्य च विविधा प्रवृत्तिः कचिदप्राप्ते  
विकल्पविधानं कचिच्च प्राप्तस्याप्यभावांशमात्रविधानं कचिच्च प्राप्तविषय-  
कनिषेधपुरःसरं सामान्यसुखेन प्राप्ताप्राप्नोभयविषये पाल्किप्राप्ति-  
विधानम् । तत्र विभाषापदघटितसूत्रे सामान्यप्राप्तिनिषेधपूर्वकमेव  
प्राप्ताप्राप्ति विषये सामान्यसुखेन प्राप्तिविधानमित्येतदर्थं नवेति

७७७०५

स्वं रूपं शब्दस्याऽशब्दसंज्ञा । १।१। ६८ ।

शब्दस्य स्वं रूपं संज्ञि (७५) शब्दशास्त्रे या संज्ञा तां विना ।

येन विधिस्तदन्तस्य । १।१। ७२ ।

विशेषणं तदन्तस्य संज्ञा स्यात् । स्वस्य च रूपस्य । (७६)

विभाषेति सूत्रं प्रवृत्तम् । तथाच विभाषा श्वेरिति सूत्रे विभाषापदेन निषेधो विकल्पस्य क्रमेणोपस्थापितौ तत्र स्वप्ति-  
वचीत्यादिना कित्त्वं नित्यप्राप्तं संप्रसारणं प्रथमं निषेधोविशयी-  
करोति ततः लिटीत्यनुवृत्तौ किदकित्वाधारणरूपेण उपस्थितं  
संप्रसारणं विकल्पो विशयीकरोति एवञ्च विभाषादिपदघटितता-  
वत्सूत्रेणैव एवरूपेण निषेधपूर्वकविकल्पबोधनमित्यतः संज्ञास्त्वं-  
प्रवृत्तम् ।

(७५) रूपं बोध्यमित्याह संज्ञीति । राज्ञो यदित्यादौ व्युत्पत्त्योपस्थापितस्य  
व्युत्पत्तिरूपार्थस्य राजपदेन बोधसम्भवेऽपि तदर्थस्य प्रातिपदिकत्वा-  
भावेन ततः प्रत्ययानुत्पत्तिवारण्येऽपि राजार्थकापरशब्दात् यत्प्रत्यय-  
निरासार्थमाह स्वं रूपमिति । उपसर्गे घोः किरित्यादौ स्वरूपग्रहण-  
वारणाय अशब्दसंज्ञेति । कर्मसंज्ञादेरर्थसंज्ञात्वेन शब्दसंज्ञात्वा-  
भावात् कर्मण्यणिति सूत्रे स्वरूपग्रहणमाशङ्क्य व्याचष्टे शब्दशास्त्रे  
या संज्ञा तां विनेति अशब्दसंज्ञेत्यस्यार्थः । तथा च शब्दशास्त्रेणैव  
कर्मसंज्ञाविधानात् तस्यापि शब्दसंज्ञात्वात् तत्र स्वरूपग्रहणमिति ।

(७६) येनेति यद्विशेषणविशिष्टतया विधिर्विधानं तद्विशेषणं तदन्तस्य  
संज्ञा, स्वं रूपमिति सूत्रस्य स्वं रूपमित्यनुवृत्त्यै वक्ष्यन्विपरिणामे-  
नान्वयात् स्वस्य रूपस्य च संज्ञेत्यर्थः । तेन एरजिति (३।३।५६)  
सूत्रेण इवर्णान्नस्य चिप्रभृतेरिव इप्रभृतेष्व पङ्क्त्यात् चयः जय  
इत्यादिवत् प्रत्यय इत्यादेरपि सिद्धिः ।

\*समासप्रत्ययविधौ (७७) प्रतिषेधः \* । \*उगिद्वर्षग्रहण-  
वर्जम् \* (७८) ॥

विप्रामोऽवसानम् । १।४।११० ।

वर्णाना- (७९) मभावोऽवसानसंज्ञः स्यात् ।

परस्मृन्निकर्षः संहिता । १।४।१०९ ।

वर्णानामतिशयितः (८०) सन्निधिः संहितासंज्ञः स्यात् ।

सुप्तिङन्तम्पदम् । १।४।१४ ।

सुबन्तन्तिङन्तञ्च (८१) पदसंज्ञं स्यात् ।

(७७) तेन द्वितीया श्रितादीति सूत्रे श्रितादिना समुपान्नितादेर्न ग्रहणं  
तथा च कृष्णं श्रित इति वाक्ये कृष्णश्रितइतिवत् कृष्णं समुपान्निता  
इति विग्रहे न समासः ।

(७८) तदन्तग्रहणे प्रत्ययनिषेधस्य उगिद्वर्षग्रहणवर्जमितिप्रतिप्रसवात्  
अतिभवतीत्यादौ उगितस्येति सूत्रेण ङीप् भवत्येव ।

(७९) शब्दानुशासनप्रस्तावादाह वर्णानामिति उच्चारणाभाव इत्यर्थः स  
च व्याख्यानात् किञ्चिद्वर्णोच्चारणानन्तरकालिक एव गृह्यते  
वर्णवत् अभावस्यापि बुद्धिकृतं पौर्वापर्यमस्येव । शब्देन्दु ० ।

(८०) परशब्दो नान्यार्थः अन्यत्वस्य व्यभिचरितत्वादाह अतिशयित इति  
समावसिद्धिर्वात्तातिरिक्तकालव्यवधानेन रहितसदर्थस्तेन तद्व्यवधा-  
नेन वाक्योच्चारणे संज्ञा न प्रवर्तते इति भावः । सन्निकर्षश्च प्रायः  
परेण कचित् पूर्वेषामपि अतएवावसानकार्याणां संहिताधिकारे  
पाठः सन्निकर्षस्य सामीप्यम् । शब्देन्दु ० ।

(८१) सुपः पकारेण मङ्गिङो ङकारेण च सुप्तिङौ प्रत्याहारौ व्याख्या-  
नात् । प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणस्युत्पत्तेः शब्दस्वरूपविशेष्यमादाय

ह्रलोऽनन्तराः संयोगः । १ । १ । ७ ।

अज्भिर (८२) व्यवहिता ह्रलः संयोगसंज्ञाः स्युः ।

ह्रस्वं लघु । १ । ४ । १० ।

संयोगे गुरु । १ । ४ । ११ ।

संयोगे परे ह्रस्वं गुरुसंज्ञं स्यात् ।

दीर्घञ्च । १ । ४ । १२ ।

इति संज्ञाप्रकरणम् (८३) ।

तदन्तग्रहणस्य सिद्धत्वेऽपि पुनरन्तग्रहोपादानं संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे

तदन्तग्रहणं नास्तीति ज्ञापनायेति बोध्यम् ।

(८२) आनन्तर्यं व्यवधानाभावो व्यवधानश्च विजातीयनेत्याशयेनाह अज्भिरिति । भाष्ये अक्षु इत्यादौ कुत्वदर्शनेन अज्भिरिति कुत्वसम्भावनायामपि असन्देहायं तदकरणाभिनि बोध्यम् । ह्रल इति वञ्चवचनं सौत्वं यद्वा ह्रलौ च ह्रलस्येत्येकशेषः तेन द्वयोरपीति शिञ्चेत्यत्र गुरोश्च ह्रलस्यप्रत्ययः सिद्धाति ।

(८३) प्रथमाध्यायस्थानां सन्धिकाव्योपयोगिनीनां संज्ञानां प्रकरणम् इति सप्तममित्यर्थः तेनालोडितप्रत्ययसंज्ञाद्यनुपन्यासेऽपि न क्षतिः । अ अइत्याद्युपन्यासश्च प्रासङ्गिक इति । शब्देन्दु ०

इको गुणवृद्धी । १ । १ । ३ ।

गुणवृद्धिशब्दाभ्यां यत् गुणवृद्धी विधीयेते (१) तत् इक इति  
पठ्यन्तं पदमुपतिष्ठते ।

अचञ्च । १ । २ । २८ ।

ह्रस्वदीर्घभुतशब्दैः-यत् अज्-विधीयते तत् अच (२) इति  
पठ्यन्तं पदमुपतिष्ठते ।

( १ ) अनुवादे इयं परिभाषा न प्रवर्तते इत्याशयेनाह विधीयेते इति  
तेन अतो गुणे इति ( ६ । १ । ८७ ) सूत्रे षड्विंश्याचामादिसहृङ्-  
मिति ( १ । १ । ७३ ) सूत्रे च गुणवृद्धोरनुवादात्तान्न तत् इकइत्य-  
स्योपस्थितिः । इकइत्यनुकरणं सान्त्वं नपुंसकं, पदमित्यस्यापकृष्टस्य  
विशेषणम् ॥ यत् च गुणवृद्धोः स्थानिविशेषमिर्देशस्तत्वापीर्यं न प्रव-  
र्तते साकाङ्क्षस्यैव परिभाषया पूरणात्तत्र च साकाङ्क्षत्वाभावात् ।  
सति सम्भवे च इकइत्यस्य सामानाधिकरण्येनैवान्वयो न वैयधिकर-  
ण्येन तेन इगन्तस्याङ्गस्य गुणवृद्धी भवत इत्येव वाक्यार्थो भविष्यति  
मिर्देशेण इति ऋजुर्वृद्धिरित्यादौ च सामानाधिकरण्यासम्भवात् मिदि-  
ऋजोरवयवश्लेक इति सम्बन्ध इति बोध्यम् ।

(२) अचइति सान्त्वं नपुंसकमनुकरणञ्च । अत्रापि पूर्ववत् सति सम्भवे  
सामानाधिकरण्येनैवान्वयस्तेन ह्रस्वो नपुंसकेइति ( १ । २ । ४७ )  
सूत्रे अजन्तप्रातिपदिकस्यैव ह्रस्वो न तपधयास्तथाच औपमित्या-  
दिविद्धिः अविद्धिश्च सुवाक् कुलमित्यादौ सुवाचउपधाह्रस्वस्य । शमा-  
मर्यानां दीर्घः श्यनीति ( ७ । १ । ७४ ) सूत्रे तु सामानाधिकरण्या-  
सम्भवात् शमानामच इति वैयधिकरण्येनान्वयः ॥ अत्र च ह्रस्वादि-  
शब्दैरज्-विधीयते इत्यभिधानात् अज्मात्रविधाने नेयं प्रवर्तते  
तेन त्यादादीनाम इति दिव उदिति अएन आ विभक्तावित्यादौ अज्-



आद्यन्तौ टकितौ । १।१।४६ ।

टिकितौ (३) यस्योक्तौ तस्य क्रमादाद्यन्तावयवौ स्तः ।

मिदचोऽन्यात्परः । १।१।४७ ।

अच इति निर्द्धारणे षष्ठी । अचाम्मध्ये योऽन्यस्तस्मात्पर-  
स्तस्यैवान्तावयवो (४) भित्स्यात् ।

विधानेऽपि न अचइतिषष्ठान्तपदस्योपस्थितिः तेषु ह्रस्वादिशब्दैर्विधानाभावादिति बोध्यम् ।

(३) इन्धातुपरभूयमाणस्येच्छन्स्य प्रत्येकसम्बन्धात् टित्कितावित्युक्तम्  
आङ्घ्रिधातुकस्येङ् वलादेरिति सूत्रे इटः टित्करणात् वलादेराद्यावय-  
वत्वं शाच्यामाङ्गाव्यावेपां युगिति युक्ः कित्करणाच्च धातोरन्तावयव-  
त्वम् । इदञ्च षष्ठी स्थानेयोगेत्यस्य पुरस्तादपवादकम् । चरेट इत्यादयः  
टितस्तु प्रत्ययाः पराएव, प्रत्ययः परश्चेति सूत्राभ्यां प्रत्ययानां परत्व-  
प्रतिपादानात् तथाच एतदपेक्षया तत्त्वस्य परवर्त्तितात् तस्य  
बाधकत्वमिति द्रष्टव्यम् अतएव यत्नेतदभावे स्थानषष्ठीसम्भावना  
तत्रेयं प्रवर्त्तते इत्याह वस्योक्ताविति आद्यन्ताच्चिप्रो यच्छब्दार्थो-  
ऽवयवोति भावः ॥

(४) इयं बाध्यसामान्यचिन्तामात्रित्य स्वविषये प्रवृत्तयोः स्थानयोगत्वप्र-  
त्ययपरत्वयोरपवादिका अमृतमोर्मित्करणसामर्थ्यात् 'हण्ड इडिति-  
निर्देशाच्च । यस्य समुदायस्य सिद्धिहितस्तस्याचां मध्ये योऽन्यस्तस्या-  
न्तावयवइत्यर्थः । यथांसि भिनत्तीत्यादौ नुमन्मोर्मित्करणादन्याचः  
परत्वेन तदन्तावयवत्वम् । निर्द्धारणपञ्चा वञ्चत्वस्यौत्थौर्गिकत्वेऽपि  
अच इति सौत्वमेकवचनम् । आद्यन्तौ टकिताविति पूर्वसूत्रे समस्त-  
स्याप्यन्तपदस्य एकदेशे स्वरितत्वप्रतिज्ञाबलेन स्वरितत्वात् तस्य च  
स्वरितेनाधिकार इति सूत्रेणाधिकारसम्भावनेनानुवृत्तिरित्याशयेनाह  
अन्तावयव इति ।

षष्ठी स्थानेयोगा । १ । १ । ४६ ।

अनिर्द्धारितसम्बन्धविशेषा षष्ठी स्थानेयोगा (५) बोध्या ।

स्थानञ्च प्रसङ्गः ॥

स्थानेऽन्तरतमः । १ । १ । ५० ।

प्रसङ्गे सति सट्शतमः (६) आदेशः स्यात् । यत्नानेकविध-  
(७) भान्तर्यन्तत स्थानत आन्तर्यम्बलीयः ।

(५) स्थानेन प्रसङ्गेन योगो यस्या इति विग्रहे निपातनादेवम् इति भाष्यानुयायिनः । तेन इणुच्चारणप्रसङ्गे यणुच्चारणीय इति इको यणचोतिसूत्रस्यार्थः सम्पद्यते । अनिर्द्धारितः सम्बन्धविशेषो यथेति सा तथा । तथाविशेषणाञ्च सम्बन्धविशेषार्थिका षष्ठी न स्थानेयोगा अतएव 'शाम इदङ्लोरिति ( ६ । ४ । ३४ ) सूत्रे शामइत्यवयवार्थत्वेन निर्द्धारितत्वात् न स्थानषटी किन्तु अधिकारादनुवृत्ताया उपधाया एव स्थानित्वमिति द्रष्टव्यम् ।

(६) सट्शतञ्च स्थानतोऽर्थतः गुणतः प्रमाणतश्च संभवति । तत्र स्थानतः सट्शो यथा तालुस्थानेकारस्य तालुस्थानो यकारः सट्शः । अर्थतो यथा ढञ्चत् क्रोष्टुरिति ७।१।६५। सूत्रे क्रोष्टुशब्दस्य स्थाने क्रोष्टृशब्दः आदेशः अर्थतः समः । गुणतः (प्रयत्नात्) यथा नादवतो घोषवतो महाप्राणस्य संवृतकण्ठस्य हकारस्य सट्शस्ताड्य एव घकारादिः । प्रमाणतो यथा अदसोऽसिर्दादुर्दोम इतिसूत्रे अदःशब्दात् परस्य ह्रस्वस्य स्थाने ह्रस्वोकारः, दीर्घस्य च स्थाने दीर्घोकारः कालरूपप्रमाणसाम्यादिति अमम्, अम् इत्यादिरूपभेदसिद्धिः । सट्शतम इति तमपा विशेषणाञ्च 'भयो ह्योऽन्तरस्या'मिति सूत्रेण हकारस्थाने क्रियमाणे सवर्णे महाप्राणत्वमात्रसाम्येन न वर्गहितोवखकारादिवर्णः न वा नादवक्त्वमात्रसाम्येन वर्गहतीयौ गकारादिर्भवति किन्तु भयधर्मवक्त्वेन साम्यात् घकारादिरेव भवतीति द्योतितम् ॥

(७) यत्नानेकविधमिति ॥ तेन 'अदेङ्गुणइत्यभिधानेन अकारस्य गुणसंज्ञि-

तस्मिन्निति (८) निर्दिष्टे पूर्वस्य । १ । १ । ईई ।

सप्तमीनिर्देशेन विधीयमानां कार्यं वर्णान्तरेणाव्यवहितस्य  
पूर्वस्य बोध्यम् ।

तस्मादित्युत्तरस्य (९) । १ । १ । ई७ ।

पञ्चमीनिर्देशेन क्रियमाणङ्कार्यं वर्णान्तरेणाव्यवहितस्य  
परस्य ज्ञेयम् ।

त्वात् तत्सत्यरूपप्रमाणसाम्येन चेता तोतेत्यादौ इदतोः स्थाने न  
अकारः किन्तु स्थानिसाम्यादेकारौकाराविति बोध्यम् ।

(८) तस्मिन्निति, उवरत्न सूत्रे तस्मादिति च पदं सप्तम्यन्तपञ्चम्यन्तानुकर-  
णम् सप्तम्यन्तपदार्थकं पञ्चम्यन्तपदार्थकञ्च न तु स्वतन्त्रतच्छब्दरूपसर्व-  
नामनिर्देशस्तथासति 'तस्मिन्निति च युष्माकास्माकाविति (४। ३ । २)  
तस्माच्छसो नः पुंसोति (६। १ । १०३) मृत्तयोरेव प्रवर्त्तेयातां, तयो-  
रेव तच्छब्दघाटितसप्तम्यन्तपञ्चम्यन्तपदवत्त्वात् नान्यत्वं तथा च सर्वत्र  
विज्ञवापत्तिः । सप्तमीविभक्तिस्तु सप्तम्यन्तभावाणां तच्छब्दार्थत्वमिति  
द्योतनाय ॥ तद्वोधस्य चार्थस्य निर्दिष्ट इत्यनेन सामानाधिकरण्यम्  
इतिशब्दः पुनस्तस्य तदर्थपरत्वं दृढयति निःशब्दो नैरन्तर्ये दिशि  
रुच्चारणे एवञ्च सप्तम्यन्ताव्यवहितोच्चारिते उपस्थितस्य पूर्वस्य कार्यं  
भवतीति वाक्यार्थः ।

(९) तस्मादिति पूर्वस्त्वान् निर्दिष्टइत्यस्यानुवृत्त्या विभक्तिविपरिणामेन  
निर्दिष्टादित्यर्थः तत्तत्सूत्रे च या पञ्चमी श्रूयते सा दिग्योगलक्षणैव  
तेन चानियतदिक्शब्दाध्याहारे प्रसक्ते परशब्दस्यैव तत् तत् सूत्रे-  
ऽध्याहार इत्याह उत्तरस्येति तथाच तस्मादिति निर्दिष्टात् अ-  
व्यवहितोच्चारितात् परस्येत्यर्थः फलितइत्याह पञ्चमीनिर्देशे-  
नेत्यादि ।

अलोऽन्त्यस्य । १।१।५२ ।

षष्ठीनिर्दिष्टस्यान्त्यस्याऽलः (१०) आदेशः स्यात् ।

डिच्च् (११) । १।१।५३ ।

अयमप्यन्त्यस्यैव स्यात् । सर्वस्येत्यस्यापवादः ।

आदेः परस्य (१२) । १।१।५४ ।

परस्य यद्विहितं तत्तस्यादेर्बोध्यम् । अलोऽन्त्यस्येत्यस्यापवादः ।

अनेकाल् शित्सर्वस्य (१३) । १।१।५५ ।

स्यष्टम् । अलोऽन्त्यसूतापवादः । अष्टाभ्य औशित्यादौ  
आदेः परस्येत्येतदपि परत्वाद्नेन बाध्यते ।

(१०) षष्थानिर्दिष्टस्य विधीयमानं कार्यमन्त्यस्य अलः स्थाने भवतीत्यर्थः  
यथा ल्यदादीनामइत्यादौअन्त्यस्य दकारादेः स्थाने अः स्यादिति ।  
अलइति प्रत्याहारपह्णं किं पदस्येत्यधिकृत्य विधीयमानं कार्यमन्त्य-  
मात्रस्थाने मा भूदित्येतदर्थकम् ।

(११) इयमपि 'अनेकाल् शिदित्यस्या'पवादिका तेन गवाप्यभित्यादौ न सर्वा-  
देशः 'अवङ् स्फोटायनस्ये'ति सूत्रे अवङ्गो डिच्चेनान्तस्यालः स्थाने  
जायमानत्वात् ।

(१२) परस्येति आहृत्या पाठम् । तेन परस्य यत्किञ्चित्पदोत्तरस्य विधीयमानं  
कार्यं परस्यादेराद्यवयवस्य स्थाने भवतीत्यर्थः यथा उदःस्थास्तम्भोः  
पूर्वस्येति सूत्रे उदुत्तरयोः स्थास्तम्भोराद्यवयवस्य सकारस्यैव स्थाने  
पूर्वसर्वर्णतया यकारादेशः ।

(१३) अतोभिसर्पेणित्यादौ अनेकाल्त्वात् सर्वादेशे रामैरिति इदमइमि  
त्वादौ शित्त्वात् सर्वादेशे इह इतइत्यादि च सिद्ध्यति ।

## स्वरितेना- (१४) धिकारः । १ । ३ । ११ ।

स्वरितत्वयुक्तं शब्दस्वरूपमधिकृतं बोध्यम् ।

परमित्यान्तरङ्गापवादानामन्तरोत्तरस्वलीयः (१५) । असिद्धं

११०५

(१४) स्वरितेनेति । इत्यन्भावे तृतीया स्वरितत्वज्ञाप्योऽधिकारइत्यर्थः

स्वरितत्वञ्च दोषविशेषजन्यमज्झलसाधारणाश्रयम्, 'अधिक्रियमाण-  
पदघटकाजाश्रितं वा बोध्यम् तच्चानुनासिकत्ववत् प्रतिज्ञयैव निश्चीयते  
अधिकारश्च कियद्दूरमित्यत्वासति बाधके व्याख्यानमेव शरणम् ।  
शब्देन्दु० ।

(१५) परमित्येति । परात् विप्रतिषेधे पूर्वबाधकात् परशास्त्रात् नित्यं  
कृताकृतप्रसङ्गि बलवत् । तत्काल्पभावाकल्पनापेक्षया कृत्राभावक-  
स्यैवाभावकल्पनं युक्तमिति तस्य बलीयस्त्वे वीजं तथा च तद्विपरीतस्य  
अनित्यस्य कृत्राभावकतया कृताकृतयोरुभयत्र प्रसङ्गाभावादुर्वलत्वम् ।  
अन्तर्मध्ये वहिरङ्गशास्त्रीयनिमित्तसमुदायमध्ये अन्तर्भूतानि अङ्गानि  
निमित्तानि यस्य तटनरङ्गं तदीयनिमित्तसमुदायानन्तर्गताङ्गकवहि-  
रङ्गात् परात् नित्याञ्च बलीयः । तस्य बलवत्त्वे वीजं वहिरङ्गामिह  
त्वमेव तच्च वक्ष्यते । अपवादो विशेषशास्त्रं परमित्यान्तरङ्गेभ्यो  
बलीयान् वचनप्राबल्यादिति विवेकः ।

परास्त्रित्यं बलीयो यथा । तुदादिभ्यइत्यादिना विहितः शकारः तुद-  
तीत्यादौ परमपि लघुप्रथमगुणं नित्यत्वात् बाधते । परादनरङ्गं  
यथा । उभये देवमनुष्या इत्यादौ परमपि प्रथमवरमेत्यादिना  
जसि विकल्पं बाधित्वा सर्वोदीभोति प्रवर्तते तस्यान्तरङ्गत्वात् उभय-  
शब्दस्य सतादात्म्येनैव सर्वनामसंज्ञानिमित्तत्वात् उभये इत्यादौ तु  
वहिरङ्गजस्वभिक्तिरपेक्ष्यैव विकल्पविधेः प्रहृत्तेरतोऽनरङ्गं पर-  
रूपविकल्पात् बलीयः । परादपवादो यथा परमपि अनेकालङ्घि-  
दिति सर्वोद्देशं बाधित्वा द्विकल्पनाद्देशः । यथा अस्मिदधीत्यादिना-  
जातोऽनङ्गः क्षिप्त्वात् दध्न इत्यादावनाद्देशः ।

१६) वहिरङ्गमन्तरङ्गे । अकृतव्यूहाः (१७) पाणिनीयाः ।  
नेमित्तं विनाशोन्मुखन्दृष्ट्वा तत्प्रयुक्तकार्यं न कुर्वन्तीत्यर्थः ।

इति परिभाषाप्रकरणम् ।

नित्यादन्तरङ्गं यथा ग्रामणिनी कुले इत्यादौ । नित्यमपि इको-  
चोति नुमं बाधित्वा ह्रस्वो नपुंसक इति ह्रस्वः । कते तु उमि  
अनजनत्वात् ह्रस्वो न स्यात् । अन्तरङ्गादपवादो यथा दैत्यारिः  
श्रीश इत्यादौ परमपि सवर्णदीर्घं बाधित्वा अन्तरङ्गत्वात् आद्गुणे,  
इको यणचोति च प्राप्ते अपवादत्वात् सवर्णदीर्घः । तथा नित्ये  
इत्यादौ अन्तरङ्गत्वादियङि प्राप्ते एरनेकाचोऽसंयोगपूर्वस्येत्यादाप-  
वादबलात् यण । इयांस्तु विशेषः अपवादो यद्यन्यत्र चरितार्थ  
स्तिर्हि परान्तरङ्गाभ्यामेव बाध्यते । तथाहि छिन्नेति अनन्यार्थ  
ङकारयुक्तेष्वनङादिषु चरितार्थत्वात् तातङि न प्रवर्तते किन्तु  
परेणानेकाल्शिदित्यनेनैव बाध्यते तेन जीवतात् भवतादित्यादौ सर्वार्थ-  
देशः । तथा सर्वे इह ग्रामे इत्यनित्यादौ सर्व-इ-इह, ग्राम-इ-इत्य-  
मिति स्थिते अन्तरङ्गेण आद्गुणेन सवर्णदीर्घरूपापवादो बाध्यते  
तस्य समानाश्रयेऽन्यत्र दैत्यारिः श्रीश इत्यादौ चरितार्थत्वात् ।

१६) असिद्धमिति । अन्तरङ्गवहिरङ्गे व्याख्याते अन्तरङ्गे कर्त्तव्ये तत्काल-  
प्राप्तिकं वहिरङ्गमसिद्धमित्यर्थः । पद्मा मृद्धा इत्यादौ पठु ई-आ  
मृदु-ई-आ इति स्थिते अन्तरङ्गत्वात् पूर्वं पूर्वयणादेशः परयणा-  
देशस्य वहिरङ्गतया तदानीमसिद्धत्वाच्च ईकारस्याच्चव्याघातः ।

१७) न कृतो विशिष्टः अहस्तर्को निमित्तविनाशेऽपि कार्यस्थितिरूपो यैस्ते  
अकृतव्यूहाः अकृतकार्या इति फलितार्थः । निमित्तमिति तत्प्रयुक्तं  
जातमपि कार्यं न कुर्वन्ति मोक्षारयन्तीत्यर्थः । यथा निषेडुषोऽस्यादौ  
अन्तरङ्गत्वात् प्राप्तमपि कसोरिट् भाविना संप्रसारणेन बलादित्य-  
नङ्गस्योत्पादो न कुर्वन्तीति । शब्देन्दुः ।

इको यणचि । ६ । १ । ७७ ।

इकः स्थाने यण् स्यादचि संहितायां (१) विषये । सुधी  
उपास्यइति स्थिते । स्थानत (२) आन्तर्यादिकारस्य यकारः ।  
सुध्यउपास्य इति स्थिते ।

अनचि च । ८ । ४ । ४७ ।

अचःपरस्य (३) यरो द्वे वा स्रो न त्वचि । इति धकारस्य  
द्वित्वम् ।

(१) कार्यनिमित्तयो रतिशयितः सन्निधिर्यदा विषयते तद्विषय इत्यर्थः ।

तद्विवक्षानियमस्तु

संहितैकपदे नित्या धातूपसर्गयोः ।

नित्या समासे वाक्ये तु सा विवक्षामपेक्षते ॥

इत्युक्तदिशावसेयः । अत्र एकपदइत्यने नैवेष्टिसिद्धौ समासपङ्क्त्यमलुक्-  
समाससंप्रसारणम् । धातूपसर्गयोरेकपदत्वाभावेन पृथगुक्तिः ।

(२) प्रत्याहारेषु तद्वाच्यवाच्ये निरुद्धलक्षणा कथमन्यथा यू क्त्याख्याविति  
स्वादिभ्यइत्यादिनिर्देशः स्यात् । तथा च तत्तज्ज्ञापकबलात् इक्-  
पदेन (इ १८ उ १८ । ऋ १२ । छ १२) षट्षष्टिर्दृष्ट्यते यण्पदेन  
च (य २ व २ त २ र १) सप्त षट्क्षान्ते एवञ्चैतेषां विषमत्वात् यथा-  
संख्यसप्तपदेशः समानामित्युक्तदिशा यथासंख्यपङ्क्त्यासम्भवेन स्थानत  
एवान्तर्यादादेश इत्याशयेनाह स्थानत इति । मनो० ।

(३) अचो रक्षाभ्यां द्वे इति (८।४।४६) सूत्रात् अच इति द्वे इति च  
यरोऽनुनासिकेऽनुनासिको वेति सूत्राच्च यरइति, वेति च पदमनुवर्त्य  
यथायोग्यं योजयन्नाह अच इति माहात्म्यमित्यादौ द्वित्वनिरासाय  
अचः परस्येत्युक्तम् । अनचीत्यस्य अज्भिन्नार्थकत्वपरत्वे लाघवात्  
ह्रस्वीत्येवामिदध्यात् तथा च नञः प्रसङ्गाप्रतिषेधपरतया अवसानेऽपि  
वाक् वाक् इत्यादौ द्वित्वं भवत्येवेत्याशयेनाह न त्वचीति ।

स्थानिवदादेशोऽनल्विधौ । १ । १ । ५६ ।

आदेशः (४) स्थानिवत्स्यान्न तु स्थान्यलाभ्ययविधौ (५) । अने-  
नेह यकारस्य स्थानिवद्भावेनाऽचत्वमाश्रित्याऽनचि चेति द्वित्व-  
निषेधो न शङ्कोऽनल्विधाविति तन्निषेधात् ।

- (४) आदेशे, स्वरूपभेदात् स्थानिप्रयुक्तकार्याणामप्रवृत्तौ विधिनिषेधरूप-  
तत्तत्कार्यनिर्वहार्थमतिदेशोऽयम् तत्र आदिश्यते इत्यादेश उत्पद्य-  
मानसामान्यपर इत्याशयेनाह आदेश इति ।
- (५) न तु स्थान्यलाभ्ययेति । स्थान्यवयवीभूतोयोऽल्व चतुर्हसूत्रीस्याका-  
रादिरूपस्तदाश्रयकस्तत्प्रयुक्तो यो विधिसंज्ञिन् कर्त्तव्ये न स्थानिय-  
दित्यर्थः । आश्रयणञ्च प्रयोज्यत्वं तच्च तेन, तस्मात्, तस्य, तस्मिन्,  
इत्यादिरूपेण अलन्तर्गताकारादिवर्णप्रयुक्तं यत् किञ्चित् कार्यं  
विधीयते तत् सर्वमादेशे न प्रवर्त्तते इति भावः । भाष्ये तु प्राति-  
पदिकार्थे निर्दिष्टे आं यां विभक्तिमाश्रित्य बुद्धिरुपजायते सा सा  
आश्रयितव्यत्वमिधाय अलमाश्रयते अलाश्रयो विधिरल्-  
विधिरित्युक्तम् । तत्र अला व्यवधाने स्थानिवद्भावाभावो यथा  
व्यूढोरस्केनेत्यादौ अङ्गव्यायेऽपि शत्वविधानेन सकारस्य वस्या-  
निकविसर्गस्यानिकतया अतिदेशात् स्थानिवत्त्वप्राप्ता न शक्यम् ।  
तस्मात् यथा । द्यौरित्यादौ द्यौकारस्य वकारस्यानिकतया हल्-  
त्वमाश्रित्य हल्ङादिभ्य इति न सुलोपः । तस्य यथा । दुभ्यामि-  
त्यादौ उकारस्य वस्यानिकतया स्थानिवत्त्वेन हल्त्वमाश्रित्य व्योर्लो-  
पो वलीति न उकारलोपप्रसङ्गः । तस्मिन् यथा । क इष्टइत्यादौ  
यजेः संप्रसारणे इष्टेतिर्षदसिद्धेरिकारस्य वस्यानिकतया यरूप  
हल्त्वमाश्रित्य ह्रिचि चेति उत्वं न । अकृते च तथाव्याख्याने तत्तत्  
कार्यातिप्रसङ्गः स्यादिति विवेच्यम् । अत्र स्थान्यवयवाश्रयेति विशेष-  
यणात् रामायेत्यादौ सुपि चेति दीर्घः सिध्यति अतो दीर्घो यजीति  
( ७ । ३ । १०१ ) सत्वात् यजीति पदमनुवर्त्य दीर्घे कर्त्तव्ये यजा-



अचः परस्मिन् पूर्वविधौ । १।१।५७ ।

अलिथ्यर्थमिदम् । परनिमित्ताजादेशः (६) स्थानिवत् स्यात्  
स्थानिभूतादेशः पूर्वत्वेन दृष्टस्य विधौ कर्त्तव्ये । इति यणः  
स्थानिवद्भावे (७) प्राप्ते ।

दित्वमाश्रितं शास्त्रकारैः यकारस्य इहादेशावयवएव न स्थान्यवयवः  
ऊर्य इति सूत्रेण डेस्थाने यादेशात् ।

(६) अचः स्थाने आदेशः अजादेशः अच इति पञ्चान्तपदस्य पूर्वसूत्रा-  
दादेशपदमनुवर्त्यन्वयः कार्यः । पूर्वपरयोरवधिसाकाङ्क्षत्वेन श्रुत-  
त्वात् अचइत्यस्यैव विभक्तिविपरिणामेनान्वय इत्याशयेनाह अचः  
पूर्वत्वेनेति । अत्र अजादेश इति विशेषणात् आगत्यत्वादौ परनि-  
मित्तकस्य वा त्यपीत्यनुनासिकलोपस्य तत्पूर्वक्षस्य तुकि कर्त्तव्ये न  
स्थानिवत्त्वं बाधकं तस्याजादेशत्वाभावात् । परस्मिन्मिति करणाच्च  
दीध्ये इत्यादौ इट एत्वे कृतेऽपि अजादेशतया पूर्वकार्यं प्रति स्थानि-  
वत्त्वेन दीर्घार्थयोर्दीर्घव्योरिति न इवर्णपरे अन्तलोपः एत्वरूपा-  
जादेशस्य परं निमित्तमनाश्रित्यैव विधानात् । पूर्वविधिविति  
विशेषणाच्च नैधेय इत्यादौ ढक्प्रत्ययोपपत्तिः अन्यथा धाजः किप्रत्यये  
आतो लोपे निष्पन्ननिधिशब्दस्य द्व्यच्कत्वेऽपि परनिमित्तकाऽकारलो-  
पस्य स्थानिवत्तया त्र्यच्कत्वप्रसङ्गेन द्व्यच इति इतश्चानिज इति  
(४।१।१२१, १२२) सूत्राभ्यां द्व्यच्कादिदन्तादिहितस्य ढक्प्रत्ययस्य  
तत्राप्रवृत्तिस्य च पूर्वविधित्वाभावेन न तत्राजादेशस्यानिवत्त्वमिति  
दृष्टव्यम् । अत्र स्थानिनि सति यङ्भवति यद्म भवति वा तदादेशेऽपि  
तङ्भवति न भवति वेति भाषाभावयोरुभयोरप्यतिदेशो लघ्यानुरो-  
धात् । पठयति लघयतीति णिचि टिलोपे कृते अतउपाधाया इति  
द्वित्र्यूपकार्थं कर्त्तव्ये परनिमित्तकस्य टिलोपरूपाजादेशस्य स्थानि-  
वत्त्वाद् ततः पूर्वकार्यमित्युदाहार्यम् ।

(७) स्थानिवद्भावे इति सुबुधास्य इत्यादौ परनिमित्तकस्याजादेशयका-

न पदान्तद्विर्वचनवरेयलोपस्वरसवर्णाऽनुस्वार  
दीर्घजश्चर्विधिषु (८) । १ । १ । ५८ ।

पदस्य चरमावयवे, द्विर्वचनादौ च कर्त्तव्ये परनिमित्तोऽजा-  
देशो न स्थानिवत् । इति स्थानिवद्भावनिषेधः ।

रस्य द्वित्वविधानरूपपूर्वविधानं प्रति स्थानिवत्त्वेन अनचीतिनिषेध  
प्रसङ्गे इत्यर्थः ।

(८) पदान्ते यथा कानि सन्ति कौ स्त इत्यादौ अस्तेरल्लोपस्य परनिमित्त-  
तया पूर्वयन्वादेशविधिं प्रति स्थानिवत्त्वे प्राप्ते अनेन न पदान्तेत्या-  
दिना निषेधः । एवमुत्तरत्रापि । द्विर्वचने सुङ्गापास्य इत्यादि । अत्र  
द्वित्वे कर्त्तव्येयणो न स्थानिवत्त्वम् । वरे यायावरइति यातेर्यङन्ताद्-  
रच् अल्लोपयलोपो आलोपे कर्त्तव्ये अल्लोपो न स्थानिवत् । यलोपे  
यातिः । यातेर्यङन्तात् क्तिन् अल्लोपयलोपो अल्लोपस्य स्थानिव-  
त्त्वादातो लोपः स चाल्लोपः यलोपे न स्थानिवदिति पुनर्यलोपः ।  
स्वरे विकीर्षकः । करोतेः सनन्तात् खल् अतोलोपः स च लीतीति  
स्वरे कर्त्तव्ये स्थानिवत् । सवर्णे शिण्डि । शिधः अस् धातोः षकार-  
स्थाने उकारे कृते तस्मिन् परे लुप्कारस्य अमो नकारस्थाने सवर्ण-  
विधाने कर्त्तव्ये अमोऽल्लोपः न स्थानिवत् । अनुस्वारे शिषन्ति । अमो  
ऽल्लोपः न स्थानिवत् । दीर्घे प्रतिदीवः अल्लोपो न स्थानिवत्  
जशि गिधः । अदेः क्तिनि कन्दसि घञ्ज्ञादेश उपधालोपः स च  
जङ्गत्वे न स्थानिवत् । चरि जङ्गत्तः । उपधालोपश्चरि कर्त्तव्ये न  
स्थानिवत् । अत्र च प्रतिषेधे स्वरदीर्घयलोपेषु लोपाजादेशेयव न  
स्थानिवदित्युक्ता योङ्गान्यआदेश स्थानिवद्देशावित्युक्तं भाष्ये । तेन  
किर्योः गिर्योरित्यत्र परनिमित्तकयणरूपाजादेशस्य स्थानिव-  
त्त्वात् न दीर्घः । वाव्योः अध्वर्योरित्यत्र परनिमित्तकयणरूपाजादे-  
यस्य स्थानिवत्त्वात् व्योर्लोपो वलीति न यलोपइति । सौत्वतात् वरे  
इत्यस्यालुक् ।

भलां जश् भशि । ८ । ४ । ५३ ।

इति धकारस्य दकारः ।

अदर्शनं लोपः । १ । १ । ६० ।

प्रसक्तस्यादर्शनं (६) लोपसंज्ञं स्यात् ।

संयोगान्तस्य लोपः । ८ । २ । २३ ।

संयोगान्तं (१०) यत्पदं तदन्तस्य लोपः स्यात् । इति यलोपे प्राप्ते । यणः प्रतिषेधो वाच्यः (११) । यणो मयो द्वे वाच्ये । मय इति पञ्चमी यण इति षष्ठीति पक्षे (१२)

(६) अदर्शनमित्यत्र स्थानेऽन्तरतमइत्यतः स्थाने इत्यनुवर्त्तते प्रसक्ते सति तदर्पस्तदेतदाह प्रसक्तस्येति दृशिर्ज्ञानसामान्यवचनः ज्ञानस्यावर्जनी-  
यतया तत्सामपानर्गता उच्चारणकृता ज्ञेयसत्ता नञा निषिध्यते  
इयंस्तु विशेषः प्रत्ययलोपे शास्त्रतोऽर्थतश्च प्रसक्तोच्चारणस्य लोपवि-  
धानेन तस्य तन्निवृत्तिरिति विषये लोपातुल्यसरेवान्वाख्यानं प्रत्ययलज-  
णार्थमिति बोध्यम् । शब्देन्दु ० ।

(१०) नञापदान्तस्येत्यादि सूत्रे अपदान्ते इतिभागे संयोगान्तलोपानिर्देशात्  
संयोगान्तं यत्पदमित्युक्तम् तेन गोमन् गोमन्नावित्यादौ तन्लोपालोपो  
द्रष्टव्यौ ।

(११) संयोगान्तस्य लोपे यणः प्रतिषेधोवाच्यो व्याख्येयः भलो भलीत्यतो-  
पिभसूत्रात् भलइत्यस्यापकर्षणेन संयोगान्तस्य भलएव लोपोनान्य-  
स्येति व्याख्येयम् यम् यद्वा यणादिकं वहिरङ्गं संयोगान्तलोपरूपे क्वन  
रङ्गे कर्त्तव्ये तस्य वहिरङ्गतया अक्षिप्तेन लोपइति व्याख्यानभावात् ।

(१२) इति पक्षेइति यणःपरस्य मयः, मयः परस्य च यणो द्वेवा स्त इति  
पक्षद्वयस्यापि भाष्ये स्थितत्वादिति भावः ।

यकारस्यापि द्वित्वं तदिह धकारयकारयो द्वित्वविकल्पाच्च  
त्वारि (१३) रूपाणि । एकधमेकयं, द्विधं द्वियं, द्वियमेकधं, द्विध  
मेकयम् । सुङ्गुपास्यः । मध्वरिः । धातंशः (१४) । लाङ्कतिः ।

नादिन्याक्रोशे पुत्रस्य । ८ । ४ । ४८ ।

पुत्रशब्दस्य न द्वे स्त आदिनि शब्दे परे आक्रोशे गम्यमाने ।  
पुत्रादिनी त्वमसि पापे ॥ आक्रोशे किं तत्कथने द्विर्वचनं  
भवत्येव । तत्परे च (१५) पुत्रपुत्रादिनी त्वमसि पापे !  
"वा हतजग्धयोः" (१६) । पुत्रहृती । पुत्रहृती । पुत्रजग्धी ।  
पुत्रजग्धी ।

त्रिप्रभृतिषु (१७) शाकटायनस्य । ८ । ४ । ५० ।

(१३) चत्वारोति पुनर्द्वित्वमसिद्धमेकस्यां व्यक्ती एकं लक्षणं सकृदेव प्रवर्तते  
इति एकः पूर्वपरयोरिति सूत्रे भाष्ये सिद्धान्तितत्वात् अन्यथा  
द्वित्वानामानन्त्यापत्तिः न च भरो भरीतिहलौ यमामिति च लोपेन  
निर्वाहः लोपस्य वैकल्पिकत्वादिति । मनो०

तथा च द्विधं द्वियमित्यादि नाधिक्यशङ्का । एतच्च धकारयकारव-  
टितमेव । सकारयकारयोरपि द्वित्वे अष्टौ रूपाणीति द्रष्टव्यम् तस्य  
प्रकृतेऽनुपयोगात् न विभागः ।

(१४) धातंश इति अत्र रेफस्य द्वित्वं न द्वित्वप्रकरणे अचो रहाभ्यां द्वे  
इति साक्षाच्छ्रुतेन रङ्गोर्निसिन्तभावेन कार्यत्वबाधनादिति । मनो०

(१५) आदिनि यः पुत्रशब्दस्तस्मिन् परेऽपि पुत्रादिनीतिशब्दपरे पुत्र-  
शब्दस्य न द्वे स्त इत्यर्थः । तत्त्व० ।

(१६) हतजग्धयोः परतः पुत्रशब्दस्यैव द्वित्वं नान्वस्येति नियमार्थमिदं  
वार्तिकम् ।

(१७) त्रिप्रभृतिमिति वर्णानां सजातीयानामेव ग्रहणं परस्परसाहच-

त्रयादिषु वर्णेषु संयुक्तेषु वा न द्वित्वम् । इन्द्रः—इन्द्रः ।  
राष्ट्रम्—राष्ट्रम् ।

सर्वत्र शाकल्यस्य । ८ । ४ । ५१ ।

द्वित्वम् । अर्कः । ब्रह्मा ।

दीर्घादाचार्याणाम् । ८ । ४ । ५२ ।

द्वित्वम् । दातम् । पातम् ।

अचो रहाभ्यां द्वे । ८ । ४ । ४६ ।

अचः पराभ्यां (१८) रेफहकाराभ्यां परस्य यरो द्वे वा स्तः ।  
हृथ्यनुभवः । नह्य्यस्ति ।

हलो यमां यमि लोपः । ८ । ४ । ६४ ।

हलः परस्य यमो लोपः स्याद्वा यमि (१९) । इति लोपपक्षे

य्यात् न च तथाऽचः सम्भवन्ति इत्यतः सयुक्तेष्वित्युक्तम् सप्तमी  
निर्द्धारणे । अत्र अचो रहाभ्यामित्यतोऽचइत्यनुवर्तते विप्रश्नतिवर्ण-  
मध्ये अचः परस्य यरो द्वे वा न स्त इत्यर्थः तेन इन्द्रः राष्ट्रमित्यत्र  
नकारषकारयोः प्राप्तद्वित्वस्यैव विकल्पः । शब्देन्दु० ।

(१८) अच इति श्रुतत्वात् व्याख्यानाच्च रहाभ्यां सम्बध्यते तस्मादित्युत्तर-  
स्येत्येतत्त्वम्याहाचः पराभ्यामिति यरोऽनुनासिकेऽनुनासिको वेत्स-  
तः यरइत्यस्य वेत्सस्य चानुवृत्तेरिति भावः । अच इति किं  
किं कृते इत्यत्र म्र भूदित्येतदर्थकम् ।

(१९) वा यमीति । भयो हो ऽन्यतरस्यामित्यतः ( ८ । ४ । ६२ ) वेत्सत-  
इति सेस्तार्थः हल इति किं शब्दा इत्यत्रापि परस्य मा भूत् यमा-

द्वित्वाभावपक्षे चैक्यं रूपन्तुल्यं लोपारम्भफलन्तु आदित्यो  
देवताऽस्येति आदित्यं हविः । यमां यमोति यथासंख्यविज्ञा  
नान्नेह । माहात्म्यम् ।

एचोऽयवायावः । ६ । १ । ७८ ।

एचः क्रमाद् अय्, अव्, आय्, आव्, एते स्युरचि ।

तस्य लोपः । १ । ३ । ६ ।

तस्य इतो(२०) लोपः स्यात् । इति यवयोर्लोपो न, उच्चारण-  
सामर्थ्यात् । एवञ्च, इत्संज्ञापीड न भवति । हरये । विष्णवे ।  
नायकः पावकः ।

वान्तो यि प्रत्यये । ६ । १ । ७९ ।

यकारादौ(२१) प्रत्यये परे ओदौतोरव् आव् एतौ स्तः ।  
गोर्विकारो गन्धम् । गोपयसोर्यत् । नावा तार्थं नाव्यम् ।  
नौवयोधम्न्यादिना यत् । \* गोर्यूतौ कन्दस्युपसंख्यानम् \* ।

मिति किं तर्क्यत्वं ककारस्य मा भूत् यमोति किं रासाभ्यामित्यत्र  
यकारस्य मा भूत् । आदित्यशब्दात् शेषार्थग्यानाद्देवतार्थं ययः  
यस्येति चेति (६।४।१४८) अल्लोमे अनेन यलोप इति । शब्देन्दु० ।

(२०) तस्येति उपदेशेऽजनुमासिक इदिति (१।१।२) सूत्रादित्यस्य षष्ण-  
न्तदा परामर्शादाह तस्य इतइति तथा च हलन्त्यमिति सूत्रेण  
अयादीनां यकारादिलोपप्रसङ्गावाह उच्चारणसामर्थ्यादिति ।

(२१) येन विधिरित्यस्याऽपवादभूतया तस्मादुच्यते (६।१।७४) सूत्रादौ  
आवश्यक्या यस्मिन् विधिसंज्ञादावल्पहण इति वार्त्तिके लङुक्तपर-  
भाषया लभ्यमर्थमाह यकारादाविति । शब्देन्दु० ।

“ । अध्वपरिमाणे च ” । गव्यूतिः । ऊतियूतीत्यादिना यूतिशब्दो निपातितः । वान्तइत्यत्र (२२) वकारात् गोर्यूता-वित्यत्र वृकाराद्वा पूर्वभागे लोपो व्योरिति लोपेन वकारः प्र-स्थित्यते । तेन श्रूयमाणवकारान्त आदेशः स्यात् । वकारो न लुप्यत इति यावत् ।

धातोस्तन्निमित्तस्यैव । ६ । १ । ८० ।

यादौ प्रत्यये परे धातोरेचश्चेद्वान्तादेशस्तर्हि तन्निमित्तस्यैव (२२) नान्यस्य । लब्धम् अवश्यलाभ्यं (२४) तन्निमित्तस्यैवेति (२५) किम् । ओयते (२६) । औयत ।

(२२) हलि सर्वेषामित्यनेन लोपः शाकल्यस्येत्यनेन वा गव्यूतिरित्यत्र वलोपः स्यादत आह वान्त इत्यत्रेति वान्तइति वृद्धन्दीति स्थिते उक्त-सूत्राभ्यां वकारलोपात् सूत्रवार्तिकयोस्तथान्तरसन्निवेशेऽपि लुप्त-वकारस्मरणात् वाक्यार्थबोधकत्वाद् अश्रमायेति ।

(२३) धातोरित्यस्याभावे प्रातिपदिकमात्रविषयो नियमः स्यात्तथा च गव्य-मित्यत्र न स्यात् औयत इत्यत्र च स्यात् तदभावे सामान्यतो निय-मापादनन्त एववारवैयर्थ्यापत्तेरयुक्तम् तन्निमित्तस्य चेद्वातोरेवेति नियमे तु वायव्यमित्यत्र न स्यात् अतस्तन्निमित्तस्यैवेत्येवकारः ।

(२४) लब्धं अवश्यलाभ्यमित्यत्र गुणद्वयोर्दृश्यन्निमित्ततया यादिप्रत्ययनि-मित्तकत्वम् ।

(२५) तन्निमित्तस्यैवेति किमिति । वान्तो यिप्रत्यये इत्यनेनैवेदिसिद्धौ एतत् सूत्रमेव किमर्थमिति प्रश्नः ।

(२६) औयतेइति आङ्पूर्वकात् वेजः कर्षाणि लटि यकि यजादित्वात् संप्रसारणे दीर्घे च कृते आङ्ग सङ्ग आङ्गुणे औयत इति सिद्धम् तत्र ओकारस्य यन्निमित्तकत्वान्नावात् न अत्रादेशः । धातूपसर्गयोः कार्त्तव्यस्य

क्षय्यजय्यौ शकार्ये(२७) । ६ । १ । ८१ ।

शान्तादेशनिपातनार्थमिदम् । क्षेतुं शक्यं क्षय्यम् । जेतुं शक्यम् जय्यम् । शकार्ये किम् । क्षेतुं जेतुं योग्यं क्षेयं पापञ्चेयम्भनः ।

क्रय्यस्तुदर्थे (२८) । ६ । १ । ८२ ।

तस्मै प्रकृत्यर्थायेदन्तदर्थं क्रेतारः क्रीणीयुरिति बुद्ध्या आपणे प्रसारितं क्रय्यम् । क्रेयमन्यत् । क्रयणार्हमित्यर्थः ।

लोपः शाकल्यस्य । ८ । ३ । १६ ।

अवर्णपूर्वयोः (२६) पदान्तयोर्यवयोर्वा लोपोऽपि परे ।

वहिरङ्गत्वात् वान्तादेशे कर्त्तव्ये गुणोऽसिद्धत्वात्तु शयेनाह औयतेति अत्र तस्मादेव धातोः कर्मणि लङि अङ्गागमे आटञेति वृद्धौ अटा सह आङ्गुण इति गुणे कृते औकारस्य धात्ववयवत्वेऽपि यनिमित्तत्वाभावात् न आवादेशः असति तु अस्मिन् सूत्रे वान्तीयौत्वादिव स्यादिति सूत्रारम्भ इति भावः । अवावयोरनुदाहरणार्थमेते इत्यन्ये ।

२७) क्षय्यजय्याविति चि क्षये जि जये इत्यनयोरेव ग्रहणं व्याख्यानम् ।  
 २८) क्रयार्थे वस्तुनि क्रय्यइति निपात्यत इत्यर्थे व्याख्यानम् । तदर्थ इति प्रत्ययार्थे गुणभूतस्यापि क्रयस्य तदा परामर्शः । अर्थेन सह नित्यसमाभौ विशेष्यलिङ्गता चेत्पुनरेवाह प्रकृत्यर्थायेति । स्वयं धान्यादि दत्त्वा यत्र तन्मूल्यं यच्छाति तत्र धान्यं क्रयं यत्र तु द्रव्यं दत्त्वा परकीयधान्यं गृह्णाति तत्र धान्यं क्रयं मूल्यरूपद्रव्यं तु न क्रयं नापि क्रयं किन्तु धान्यादिकमेव तथा शक्तिस्वभावादत्र भाष्यस्वरसोऽपीति शब्देन्दुः ।

(२६) अत्र भोभगोअघोपूर्वयोरप्यनुदत्तिसम्भवेऽपि ओतो गार्ग्यस्येति



पूर्वतासिद्धमिति लोपशास्त्रस्यासिद्धत्वान्न स्वरसन्धिः । हर-  
एहि-हरयेहि । विष्णा इह-विष्णाविह । श्रियाउद्यतः-  
श्रियायुद्यतः । गुराउक्तः-गुरावुक्तः । कानि सन्ति कौ स्त  
इत्यत्रास्तेरल्लोपस्य स्थानिवत्त्वेन यणावादेशौ प्राप्तौ न पदा-  
न्तेति सूत्रेण पदान्तविधौ तन्निषेधान्न स्तः ।

एकः पूर्वपरयोः । ६ । १ । ८४ ।

इत्यधिकृत्य ।

आङ्गुणः । ६ । १ । ८७ ।

अवर्णादचि परे पूर्वपरयोरेको गुणादेशः स्यात् । संहितायाम् ।  
उपेन्द्रः । रमेशः । गङ्गोदकम् ।

उरण् (३०) रपरः । १ । १ । ५१ ।

ऋ इति त्रिंशतः संज्ञेत्युक्तान्तत्स्थाने योऽण् स रपरः सन्नेव  
प्रवर्तते । तत्रान्तरतम्यात् (३१) कृष्णर्द्धिरित्यत्रार्, तव-  
ल्कार इत्यत्राल् । अचो रहाभ्यामिति पच्चे द्वित्वम् (३२) ।

सूत्रेण ओकारान्तात् परयोर्नित्यलोपरूपविशेषविधानादाह अवर्ण-  
पूर्वयोरिति । व्योऽरित्यस्यैवानुवृत्तावपि अक्षरसमान्नाये यकारस्यैव  
प्रथमपाठादाह यवयोरिति अत्र अवर्णोति किम् गौर्यत्र पदान्तयो-  
रिति किं हरये ।

(३०) उरितिपदं षष्ठ्यन्तेन ऋशब्देन सिद्धम् । अण् किं रीड् ऋतइति रीडि-  
ङ्गते मालीयतीत्यादौ रपरत्वं मा भूत् ।

(३१) आन्तरतम्यादिति अरित्यस्य ऋकारेण रेफद्वारा, अरित्यस्य लृकारेण  
लृकारद्वारा च स्थानिसाम्यादित्यर्थः ।

(३२) पच्चे द्वित्वमिति दस्यानिनः ऋधेर्धकारस्य द्वित्वमित्यर्थः ।

भरो भरि सवर्णे । ८ । ४ । ६५ ।

हलः परस्य (३३) भरो लोपो वा स्यात्सवर्णे भरि । द्वित्वा-  
भावे लोपे सत्येकधम् । असति (३४) लोपे, द्वित्वलोपयोर्वा  
द्विधम् । सति द्वित्वे लोपे चासति त्रिधम् (३५) । कृष्णार्धः-  
कृष्णार्द्धिः-कृष्णदूर्द्धिः । यण इति पञ्चमी मय इति षष्ठीति पक्षे  
ककारस्य द्वित्वं लस्य तु अनचि चेति तेन तवल्कार इत्यत्र  
रूपचतुष्टयम् ।

द्वित्वं लस्यैव कस्यैव नोभयोरुभयोरपि ।

तवल्कारादिषु बुधैर्बोध्यं रूपचतुष्टयम् ॥

वृद्धिरेचि । ६ । १ । ८८ ।

आदेचि (३६) परे वृद्धिरेकादेशः स्यात् गुणापवादः । कृष्णै-  
कत्वम् । गङ्गौघः । देवैश्चर्यम् । कृष्णौत्कण्ठम् ।

एत्येधत्यूठ्सु । ६ । १ । ८९ ।

(३३) हलो यसां यमि लोपइत्यतो हलइति लोप इति च भयो होऽन्यतर-  
स्यामित्यतः अन्यतरस्यामिति पदसमुक्त्यर्थं योजयन्नाह हलः परस्येति ।  
अत्र हल इत्यनेन प्रत्तमित्यादौ तस्य, भर इत्यनेन शार्ङ्गमित्यादौ ङस्य,  
भरोत्यनेन प्रियपञ्चजामित्यादौ चस्य, सवर्णे इत्यनेन च तर्प्तेत्यादौ पश्य  
न लोपप्रसङ्ग इति द्रष्टव्यम् ।

(३४) असतीति द्वित्वाभावे इत्यप्यनुपपद्यते द्वित्वलोपयोरभावे इत्यर्थः ।

(३५) त्रिधमिति यणो मयइति स्वरान्तरेण पुनर्द्वित्वकरणे तु चतुर्धमिति  
बोध्यम् ।

(३६) आद्गुण इत्यत आदिति पदसमुक्त्यर्थं आदेचीति ।

अवर्णादेजाद्यो (३७) रेत्यधत्थोरुठि च परे वृद्धिरेकादेशः  
 स्यात् । पररूपगुणापवादः । उपैति । उपैधते । प्रष्टौहः ।  
 एजाद्योः किम् । उपेतः । मा भवान् प्रेदिधत् । पुरस्ता-  
 (३८) दपवादन्यायेनेयं वृद्धिः एङि पररूपस्यैव बाधिका  
 नत्वोमाङोश्चेत्यस्य । तेनावैहीति वृद्धिरसाधुरेव । \* अक्षा-  
 दूहिण्यामुपसंख्यानम् \* । अक्षौहिणी (३९) सेना । \*  
 स्वादीरेरिणोः \* । खैरम् । खेनेरितुं (४०) शीलमस्येति  
 खैरी । खैरिणी । \* प्रादूहोढोऽथैष्येषु (४१) \* ।

(३७) आद्गुण इत्यत आदिति वृद्धिरेचीत्यत एचोतिपदयोरुवर्त्तनेऽपि  
 योग्यत्वादेचीत्यस्य एत्येधत्थोरेव विशेषणं नोठः असम्भवादित्याशयेनाह  
 एजाद्योरिति !

(३८) पुरस्तादिति । पुरस्तादपवादा अगन्तरानेव विधीन् बाधने नोत्तरा-  
 निति न्यायः अवश्यं स्वपरस्मिन् बाधनीये सन्निकटतया प्रथमं बुद्ध्या-  
 रुढत्वात् अपेक्षाकृतान् सन्निकटानेव बाधने न तु ततो विप्रकटानि-  
 त्यर्थः । ओमाङोश्चेत्यस्य एङि पररूपापेक्षया विप्रकटत्वादिति भावः ।

(३९) जहः समूहोऽस्या अस्तीति जहिनी अक्षाणां रथचक्राणां लक्षण्या  
 रथानामूहिनी अक्षौहिणी परिमाणविशेषविशिष्टायां सेनायां रुढ-  
 त्वात् पूर्वपदात् संज्ञायामिति शत्वम् । अक्षाणामूहस्तदुत्तरमिनौ  
 कृते तु अक्षौहिनी(णी)त्येव स्यात् तत्त्वान्तरकृतेन शुभेन वृद्धिबाधा-  
 दिति द्रष्टव्यम् ।

(४०) रैरितुं पृष्ठस्य फलमाह । रैरितुं शीलं यस्येति सुप्रजाताविति  
 विनिः उपपदसमासे खैरीति स्त्रियां ङीपि तु पूर्वभागमीरिन्-  
 शब्दमादाय वृद्धिः ।

(४१) एषसहचर्यादेभ्योऽनव्ययएव स्याद्व्यक्तेन प्रेक्ष्य गतइत्यादौ एषेख्यानात्  
 त्यपि न वृद्धिरिति द्रष्टव्यम् ।

प्रौढः । प्रौढः । अर्थवद्ग्रहणेनानर्थकस्य (४२) ग्रहणं ब्रूवेति-  
सूत्रे राजेः पृथक् भ्राजिग्रहणात्तेन ऊढग्रहणे ज्ञान्तमेव  
गृह्यते न तु क्तवत्वन्तस्यैकदेशः । प्रौढवान् । प्रौढिः ।  
इष इच्छायां तुदादिः । इष गतौ दिवादिः । इष् आभीक्ष्णे  
क्यादिः । एषां घञि ग्यति च एष एष्य इति रूपे तत्  
पररूपे\* (४३) प्राप्तेऽनेन वृद्धिः । प्रैषः । प्रैष्यः । यस्तु  
ईष ऊच्छे । यस्तु ईष गतिहिंसादर्शनेषु तयोर्हीर्षोपध-  
त्वात् । ईषः । ईष्यः । तत्ताद्रुणे । प्रेषः प्रेष्यः । \* ऋते  
च तृतीयासमासे \* । सुखेन ऋतः सुखार्तः । तृतीयेति  
किम् । परमर्तः । \* प्रवत्सतरकस्वत्वसनार्णदशानासृणे \* ।  
प्रार्णं वत्सतरार्णमित्यादि । ऋणस्यापनयनाय यदन्यदृण-  
ङ्क्षियते तदृणार्णम् । दशार्णोदेशः । नदी च दशार्णौ ।  
ऋणशब्दो दुर्गभूमौ जले च ।

### उपसर्गादिति (४४) धातौ । ई । १ । ६१ ।

- (४२) अनर्थकस्येति उपस्थितस्यार्थस्य शब्दं प्रति विशेषणत्वसम्भवे त्यागायो-  
गादिति भावः ।
- (४३) पररूपे प्राप्ते पूर्वं धातुःसाधनेन युज्यते पश्चादुपसर्गेणेति भाष्योक्त-  
सिद्धान्तादिति भावः एतत्सामर्थ्यादेव उपसर्गकार्यात् पूर्वमेव प्रत्यया-  
दिषाधनकार्यप्रवृत्तिस्तेन प्रत्यय इत्यादिरूपसिद्धिः । शब्देऽङ् ।
- (४४) ऋकारादिधातोरभावेन ऋतीति तत्परकरणं यद्यपि व्यर्थं तथापि वा  
संप्रति परसूत्रे एतस्याहुवृत्तौ उप ऋकारोऽतीत्यादौ वृद्धिवारणार्थ-  
तया सार्थकम् ।

अवर्णान्ताडुपसर्गाट्टकारादौ (४५) धातौ परे वृद्धिरेकादेशः  
स्यात् । उपाह्वति ।

अन्तादिवच्च । ६ । १ । ८५ ।

योऽय- (४६) मेकादेशः स पूर्वस्यान्तवत्परस्यादिवत् स्यात् ।  
इति रेफस्य पदान्तत्वे

खरवसानयोर्विसर्जनीयः । ८ । ३ । १५ ।

खरि अवसाने च रेफस्य विसर्जनीयः स्यात्पदान्ते । इति  
विसर्गे प्राप्ते । अन्तवद्भावेन पदान्तस्य (४७) न विसर्गः  
उभयथर्क्षु कर्त्तरि चर्षिदेवतयोरित्यादिनिर्द्देशात् । उपसर्गे-  
णैव धातोरान्ते सिद्धे धाताविति योगविभागेन पुनर्वृद्धि-  
विधानार्थम् । तेन ऋत्यक इति पाक्षिकोपि प्रकृतिभावोऽत्र  
न भवति ।

वा सुप्यापिश्लेः । ६ । १ । ८२ ।

(४५) यस्मिन् विधित्वादादेरिति परिभाषासत्त्वादाह ऋकारादेरिति ।

(४६) अन्तादीत्यत्र पूर्वपरयोरित्यनुवर्त्तते अन्तादिशब्दाभ्यां यथाक्रममन्त्य-  
मात् पूर्वस्य परस्य च तद्वृत्तिसप्तदायस्यान्तादिभ्यां वर्णाभ्यां प्राति-  
पदिकत्वसुबन्तादिव्यवहाराः कर्तृकादेशस्य भवन्ति न तु तद्वर्णमात्र-  
वृत्तय इत्यर्थः कलितस्तदाह योऽवमिति । तेन रामावित्यादौ औका-  
रस्य परादित्येन पदत्वसिद्धिरिति । शब्देन्दु० ।

(४७) पदान्त्येति अन्तादिवच्चेति सूत्रेण पदान्तत्वेऽपि उभयथर्क्षित्यादि  
सूत्रनिर्द्देशरूपज्ञापकबलात् विसर्ग इत्यर्थः ।

अवर्णान्तादुपसर्गादकारादौ सुब्धातौ (४८) परे दृङ्निर्वा स्यात् ।  
आपिश्लिग्रहणं पूजार्थम् । प्रर्षभीयति—प्रार्षभीयति ।  
सावर्ण्याल्लृवर्णस्य ग्रहणं प्रत्कारीयति—प्रात्कारीयति । तप-  
रत्वाद्दीर्घे न । उप ऋकारीयति—उपक्कारीयति ।

एङि पररूपम् । ई । १ । ६४ ।

आदुपसर्गादङादौ धातौ परे पररूपमेकादेशः स्यात् । प्रेजते  
उपोषति । इह वा सुपीत्यनुवर्त्य वाक्यभेदेन व्याख्येयं तेन  
एङादौ सुब्धातौ वा । उपेङकीयति—उपैङकीयति । प्रोषी-  
यति—प्रौषीयति । \* एवे (४६) चानियोगे \* । नियोगो  
ऽवधारणम् । क्वेव भोक्ष्यसे । अनवक्तृप्तावेवशब्दः । अनि-  
योगे किम् । तवैव ।

अचोऽन्यादि टिः । १ । १ । ई४ ।

अचां मध्ये योऽन्त्यः स आदिर्यस्य तद्विसंज्ञं स्यात् । \* शकन्वा-  
दिषु (५०) पररूपं वाच्यम् \* । तच्च टेः । शकन्तुः कर्कन्तुः ।  
कुलटा । सीमन्तः केशवेशे । सीमान्तोन्यः । मनीषा ।

(४८) सुब्धाताविति सुउल्लभ्यते धातावित्यर्थः । अत्रापि धातावित्य-  
नुवर्त्य वाक्यभेदेन व्याख्येयं तेन प्रर्षभीयतीत्यादौ ऋत्यक इति न  
प्रकृतिभाव उपसर्गादिति ग्रहणस्वरसादिति मूलएवाप्ये स्पष्टं वक्ष्यते ।

(४९) नावक्तृप्तौ यदा दृङ् पररूपस्य गोचरः ।

एवमु विषयो दृङ्निर्णयमेऽयं यदा भवेदिति । मनो० ।

(५०) शकन्वादिष्विति तत्सिद्धप्रत्ययानां पररूपं वाच्यमित्यर्थः तदेतदाह  
तच्च टेरिति शकानां देशानामन्तुः कूपः शकन्तुः । कर्काणां  
रात्रामन्तुः कर्कन्तुः । वदरीवाषो ष कर्कन्तुशब्दो दीर्घान्तकूपत्व-  
यसाध्यः । अङ्गीतीत्यटा कुलादटा कुलटा । ईष उञ्जे ईष गत्या-

लाङ्गलीषा । पतञ्जलिः । सारङ्गः पशुपत्तिणोः । सारा-  
ङ्गोऽन्यः । आहतिगणोयम् । मार्त्तण्डः । \* ओत्वोष्ठयोः  
(५१) समासे वा \* । स्थूलोतुः—स्थूलौतुः । बिम्बोष्ठः—  
बिम्बौष्ठः । समासे किम् । तवौष्ठः ।

ओमाडोश्च । ई । १ । ६५ ।

ओमि आङि च पररूपमेकादेशः स्यात् । शिंवायोन्नमः ।  
शिव-एहि—शिवेहि ।

अव्यक्तानुकरणास्यात इतौ । ई । १ । ६८ ।

ध्वने (५२) अनुकरणस्य योऽच्छब्दस्तस्मादितौ परे पररूप-  
मेकादेशः स्यात् । पठत् इति—पठिति । \* एकाचो न \* ।  
अदिति ।

नाम्नेडितस्यान्यस्य तु वा । ई । १ । ६९ ।

दिषु आभ्यां गुरोश्च हलइत्यप्रत्यये स्त्रीत्वादाए ईषा मनस ईषा मनीषा  
हलस्य, ईषा हलीषा लाङ्गलस्य ईषा लाङ्गलीषा ईषा लाङ्गलदण्डः ।  
पतञ्जलिर्यञिन् नमस्तार्यत्वादसौ पतञ्जलिरिति । तत्त्व ० ।  
अञ्जलेः पतितः इति विपश्चे मयूरव्यंसकादित्वात् समासे तत्वोत्तर-  
निपातनात् साधुः स च ऋषिः गोनर्द्देशे सम्भाकरणसमये  
कस्यचिद्वेदरञ्जलेः पतित इत्येतिह्यम् । ऋताण्डादागतइत्यपि  
मार्त्तण्डः । शब्देन्दु ० ।

(५१) अवर्णस्य ओत्वोष्ठयोश्च एकत्र समासे स्थिताविदम् प्रवर्त्तते ते  
दृषलसुतौष्ठव्रणक्ते इत्यादौ न विकल्पः अत्र दृषलसुत इति ओष्ठ  
व्रण इति च समासद्वयम् ।

(५२) अव्यक्तशब्दं व्याचष्टे ध्वनेरिति अनुकरणस्य अस्फुटाकारादिवर्णस्य

आन्वेडितस्य प्रागुक्तम् स्यात् । अन्वस्य तु तकारमात्रस्य  
वा स्यात् । \* डाचि वज्जलं द्वे भवत \* इति बह्वलवचनाद्-  
द्वित्वम् ।

तस्य परमान्वेडितम् । ट । १ । २ ।

द्विरुक्तस्य परं रूपमान्वेडितसंज्ञं स्यात् । पठत्यटेति ।

भलान्त्रशोऽन्ते । ट । २ । ३६ ।

पदान्ते भलान्त्रशः स्युः । पठत्यटदिति ।

अकः सवर्णे दीर्घः । ई । १ । १०१ ।

अकः सवर्णेऽचि परे दीर्घएकादेशः स्यात् । दैत्यारिः ।  
श्रीशः । विष्णूदयः । अचि (५३) किम् । कुमारी शते ।  
नाञ्जलाविति सावर्ण्यनिषेधस्तु न दीर्घशकारयोः ग्रहणकशा-  
स्त्रस्य सावर्ण्यविधिनियेधाभ्याम्प्रागनिष्पत्तेः । अकः किम् ।  
हरये । अकोऽकि दीर्घइत्येव सुवचम् । ऋति सवर्णे ऋ वा \* ।  
होत्कर्तकारः—होतृकारः । लृति सवर्णे (५४) लृ वा \* ।  
होल्लृकारः । पञ्चे ऋकारः सावर्ण्यात् । होतृकारः ।  
ऋति ऋवा लृति लृवेत्युभयत्रापि विधेयं वर्णद्वयं द्विमात्रम् ।

(५१) इकोयणचीति दूरस्थसूत्रादचीति पदमनुवर्त्य योजितं तत्प्रयो-  
जनमाह अचीत्यादिना ।

(५४) ऋति ऋ वा लृति लृ वेत्याकारके वार्तिकपाठे स्थिते अकः सवर्णे  
दीर्घइति सूत्रस्य सवर्णपदमनुवर्त्य योजयन् पठति सवर्णे इत्यादि ।  
अदि ऋकारइत्यादौ तद्वारणाय सवर्णे इति विशेषणम् ।



आद्यस्य मध्ये द्वौ रेफौ तयोरेका माता अभितोऽष्मक्तेर-  
परा । द्वितीयस्य तु मध्ये द्वौ लकारौ । शेषं प्राग्वत् ।  
इहोभयत्रापि ऋत्यक इति पाक्षिकः प्रकृतिभावो वक्ष्यते ।

एङः पदान्तादति (५५) । ६ । १ । १०६ ।

पदान्तादेङोऽति परे पूर्व्वरूपमेकादेशः स्यात् । हरेऽव ।  
विष्णोऽव ।

सर्वत्र विभाषा गोः । ६ । १ । १२२ ।

लोके वेदे (५६) चैङन्तस्य गोरति वा प्रकृतिभावः स्यात्  
पदान्ते । गोअग्रम्—गोग्रम् । एङन्तस्य किम् । चित्रग्वग्रम् ।  
पदान्ते किम् । गोः ।

† अभितः उभयतः अज्मक्तेः अज्भागस्यापरामात्रा ।

(५५) एङः पदान्तादति । ऋसिङसोऽथेति पृथक्स्वरान्मसामर्थ्यादस्म  
पदान्तत्वे लक्ष्मिऽपि पुनस्तद्व्यहणं सर्वत्र विभाषा गोरित्वाद्युत्त-  
रार्थमिह तु सप्तार्थमिति द्रष्टव्यम् ।

(५६) यजुष्युरदत्वादिप्रक्रमात् ऋत्स्वेवेदं संभाव्येत अतउक्तं सर्व्ववेति  
तद्वाच्ये लोके वेदे चेति । प्रकृत्यान्तःपादमित्यादि (६।१।१५)  
स्वरत्वात् प्रकृत्येति पदमनुवक्त्याह प्रकृतिभावइति प्रकृता स्वभावेन  
अविकृतरूपेण भावोऽवस्थानमित्यर्थस्तथाच प्रकृतिभावे न पूर्व्वरूपं  
नापि अवादय इति भावः । एङः पदान्तादतोऽन्तः एङ्ङत्वनुवक्त्य  
तदन्तस्य गोरिति व्याख्येयम् तेन चित्रग्वपमित्यत्र नेति स्वयं  
वक्ष्यति लक्षणप्रतिपदोक्तयोर्मध्ये प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणनियमेन हे  
चित्रगोऽत्रागच्छेत्यादौ न तस्य सम्बोधनमात्रे लक्षणसाध्यत्वेऽपि  
प्रतिपदोक्तत्वाभावात् पदान्तादित्यस्यानुवक्त्या विपरिणामेनान्वयः ।

अवङ् स्फोटायनस्य (५७) । ई । १ । १२३ ।

अतीति निवृत्तम् । अचि परे (५८) पदान्ते गोरवङ् वा  
स्यात् । गवाग्रम् । पदान्ते किम् । गवि । व्यवस्थितविभाषया  
(५९) गवाक्षः ।

इन्द्रे च [नित्यम्] । ई । १ । १२४ ।

गोरवङ् स्यादिन्द्रे । गवेन्द्रः । अथ प्रकृतिभावः ।

लुतप्रगृह्या अचि नित्यम् (ई०) । ई । १ । १२५ ।

लुताः प्रगृह्याश्च वक्ष्यन्ते तेऽचि नित्यम्प्रकृत्याऽस्युः । एहि  
कृष्ण ३ अत गौश्चरति (ई१) । हरी एतौ । नित्यमिति

(५७) सर्वत्र विभाषेत्यतः विभाषानुवृत्तिसम्भवेऽपि स्फोटायनपङ्क्तं पू-  
जार्थं स्फोटोऽयनं यस्य स स्फोटायनः स्फोटप्रतिपादकोवैयाकरण-  
विशेषः अत्रापि एङन्तस्य गोरिति व्याख्येयम् तेन चित्त्वग्वपमित्यत्र  
नेति बोध्यम् ।

(५८) अचि पर इति इकोयणचीत्यतोऽतीतिपदानुवृत्तिः अतीति च निवृत्तं  
तत्र व्याख्यानमेव शरणं तेन गवेश इत्यादि सिध्यति ।

(५९) व्यवस्थितेति विभाषाया भावाभावविषयकतया क्वचिद्विषयविशेषे  
भावभावविषयकत्वं भाष्यकारादिभिर्व्यवस्थाप्यते क्वचिच्च तदव्यव-  
स्थापने उभयविषयकत्वमत्र च भाष्यकृता व्यवस्थापनात् भावभाव-  
विषयत्वम् । गवां किरणानामस्त्रीव अक्ष्णोऽदर्शनादित्यत्रप्रत्यये गवाञ्च  
इति सिद्धम् अयं शब्दः वातायने रूढः पुंस्त्वं लोकात् ।

(ई०) नित्यमिति । इन्द्रे चेति सूत्रे सामर्थ्यादेव नित्यत्वलाभादिह तदनु-  
वृत्तिसंभवेऽपि पुनस्तदपङ्क्त्यर्थं बाधकविषयेऽपि प्रवृत्त्यर्थताद्योतनाय ।

(ई१) एहि कृष्ण ३ अत्रेति वाक्यद्वयमादायोदाहरणन्त इराद्धे च

## ५२ सिद्धान्तकौमुदी ।

किम् । हरी एतावित्यादावयमेव प्रकृतिभावो यथा स्यात्  
इकोऽसवर्ण इति ह्रस्वसमुच्चितो मा भूत् ।

इकोऽसवर्णे शाकल्यस्य ह्रस्वश्च । ई । १ । १२७ ।

पदान्ता (ई२) इकोऽसवर्णेऽचि परे प्रकृत्या स्युर्ह्रस्वश्च वा ।  
अत्र ह्रस्वविधिसामर्थ्यादेव प्रकृतिभावे सिद्धे तदनुकर्षणार्थ-  
श्चकारो न कर्त्तव्यइति भाष्ये स्थितम् । चक्रि-अत्र-चक्री-  
अत्र-चक्यत्र । पदान्ता इति किं गौर्यौ । न समासे \* ।  
वाच्यश्वः । \* सिति च \* । पार्श्वम् (ई३) ।

ऋत्यकः (ई४) । ई । १ । १२८ ।

ऋति परेऽकः प्राग्वत् । ब्रह्म ऋषिः-ब्रह्मा ऋषिः-ब्रह्मर्षिः ।  
पदान्ता इत्येव आर्च्छत् । समासेऽप्ययं प्रकृतिभावः । सप्त-  
ऋषीणां-सप्तर्षीणाम् ।

वाक्यस्य टेरिति सूत्रयोरेकवाक्यतया वाक्यस्य टेरेव ऋतस्य (संबो-  
ध्यस्य) भुतत्वविधानात् वाक्यमध्यपातिनः पदस्य वाक्यटित्वाभावादतः  
केनचित् तदुदाहरणत्वेन प्रदर्शितम् कृष्ण एहीत्यादि अनुदाहरणमेव  
कृष्णेत्यस्य दुराबूतस्यापि वाक्यटित्वाभावात् ।

(ई२) एङः पदान्तादित्यतः पदान्तादित्यनुवृत्त्यै विभक्तिवचनयोर्विपरि-  
णामेनाह पदान्ता इति अपदाने यणञ्चरितार्थतया पुनर्ह्रस्वयो-  
र्विधानसामर्थ्याद्विकल्पलाभ इत्याशयेनाह वेति ।

(ई३) पार्श्वमिति पार्श्वं णस् वक्तव्य इति णसि सिक्वात् प्रकृतिभावाभावात्  
पार्श्वमिति सिद्धम् ।

(ई४) ऋत्यक इति सवर्णार्थमनिगर्थञ्चेदं सूत्रं तेन होलृक्कारः ब्रह्माऋ-  
षिरित्यादौ विकल्पेन प्रकृतिभावः । आर्च्छदिति आटो भाववयव-

वाक्यस्य(६५) टेः झुतउदात्तः । ८ । २ । ८२ ।

इत्यधिकृत्य ।

प्रत्यभिवादे(६६)ऽश्रुद्रे । ८ । २ । ८३ ।

अश्रुद्रविषये प्रत्यभिवादे यद्वाक्यं तस्य टेः झुतः स्यात् । अभि-  
वादे (६७) देवदत्तोऽहम् भो आयुष्मानेधि देवदत्त ३ ।  
\*स्त्रियान्न\* । अभिवादे गार्ग्यहं भो आयुष्मती भव गार्गि ! ।  
नाम गोलं वा यत् प्रत्यभिवादवाक्यान्ते प्रयुज्यते तत्त्रैव झुत  
द्रव्यते नेह आयुष्मानेधि । \*भोराजन्यविशाञ्चेति वाच्यम्  
(६८) \* । आयुष्मानेधि भोः । आयुष्मानेधीन्द्रवर्मा ३ न् ।  
आयुष्मानेधीन्द्रपालित ३ ।

त्वे न पदान्ताभावात् प्रसङ्गः । समासेऽपीति व्याख्यानादिति भावः ।  
सप्रर्षीणामित्यत्र दिक्संख्ये संज्ञायामिति समासः ।

(६५) झुतप्रगट्ट्याणां प्रकृतिभावप्रसङ्गे कृतत्वात् प्रकृतिभावविधायकं कृत-  
व्यसप्तम्यस्य प्रथमोपस्थितत्वात् झुतं निरूपयितुमाह वाक्यस्येति ।

(६६) प्रणामादिभिराशिषं वाच्यमानो शुर्वादिर्द्यत् प्रतिसंभाषते स प्रत्यभि-  
वादः न त्वाशीर्वचनमात्रं श्रुते आशीर्वादनरूपप्रत्यभिवादाभावेन अश्रुद्रे  
इति विशेषणस्य वैयर्थ्यापत्तेः अतएव अश्रुद्रे इति किं कुशलसि उप-  
लोक्युक्तम् शब्देन्दुशेखरे ।

(६७) अभिवादे प्रणमेन आशीर्वादं वाचयामीत्यर्थः आयुष्मानित्यस्य  
विधेयतया न सम्बोधनान्नता एधीति भवेत्वादेरुपलक्षणम् ।

(६८) भोःशब्दस्य राजन्यवैश्यवाचकनाम्नाच्च टेः झुततेत्यर्थः तत्र भोःशब्द-  
स्याप्राप्ते इतरयोस्तु नामत्वेन प्राप्ते नियमार्थमिति बोध्यम् ।

दूराद्धूते (ई६) च । ८ । २ । ८४ ।

दूरात्सम्बोधनं यद्वाक्यन्तस्य टेः भुतः स्यात् । सक्तून् पिब  
देवदत्त ३ ।

हैह्येप्रयोगे हैह्ययोः । ८ । २ । ८५ ।

एतयोः प्रयोगे दूराद्धूते यद्वाक्यन्तव हैह्ययोरेव भुतः स्यात् ।  
हे ३ राम । राम है ३ ।

गुरोरनृतोऽनन्त्यस्याप्यकैकस्य प्राचाम् । ८ ।  
२ । ८६ ।

दूराद्धूते यद्वाक्यन्तस्य ऋद्धिन्नस्याऽनन्त्यस्यापि गुरोर्वा भुतः  
स्यात् । दे ३ वदत्त । देवद ३ त्त । देवदत्त ३ । गुरोः  
किम् । वकारात् परस्याकारस्य मा भूत् । अदृतः किम् ।  
कृष्ण ३ ॥ एकैकग्रहणं पर्यायार्थम् । इह प्राचामिति योगो  
विभज्यते । तेन सर्वः भुतो विकल्प्यते ।

अभुतवदुपस्थिते । ई । १ । १२६ ।

उपस्थितोऽनार्थ इतिशब्दस्तस्मिन्परे भुतोऽभुतवद्भवति ।  
अभुतकार्यं यणादिकङ्करोति । सुस्लोकइति । सुस्लोकेति ।  
वत् किम् अभुत इत्युक्ते भुत एव निषिध्येत तथा च प्रसृष्ट्या-  
अये प्रकृतिभावे भुतस्य अवणन्न स्यात् । अग्नी ३ इति ।

(ई६) यावति दूरे साभाविकप्रयत्नोच्चारितं वर्णं सम्बोध्यमानो न शृणोति  
किन्तु अधिकप्रयत्नमेष्यते तावद् दूरं दूरादाङ्गानञ्च दूरबोधनस्या-

इ ३ चाक्रवर्म्माणस्य । ई । १ । १३० ।

इ३ःश्रुतोऽचि परेऽश्रुतवद्वा स्यात् । चिनु हीति-(७०) चिनु  
हि ३ इति । चिनुहि ३ इदं-चिनुहीदम् । उभयत (७१)  
विभाषेयम् ।

ईदूदेद् द्विवचनं प्रगृह्यम् । १ । १ । ११ ।

ईदूदेदन्तं द्विवचनं प्रगृह्यसंज्ञं स्यात् । हरी एतौ विष्णू  
इमौ । गङ्गे अमू । पचेते (७२) इमौ । मणी (७३) वोद्गृह्येति  
तु इवार्थे वाशब्दो वशब्दो वा बोध्यः ।

पुपलक्षणं न तु सम्बोधनमात्रं तेन आगच्छतु भवान् देवदत्तः इत्येवं  
प्रथमानुपरभागेऽपि स्यादेवेति शब्देन्दु ० ।

(७०) चिनु हीति । मया किं कर्त्तव्यमिति पृष्टे चिनु हीति प्रतिवचनम्  
विभाषा पृष्टप्रतिवचने हेरिति सूत्रेण हि३ःश्रुतः अत्र इतीति इद-  
मिति च भागः वाक्यान्तरं तेन हेरितोकारस्य वाक्यद्वित्वात् श्रुतत्वम् ।

(७१) उभयत्वेति उपस्थिते प्राप्ते, अनुपस्थिते च अप्राप्ते, उदाहरणद्वयेन  
नदाह । प्रथमम् इतीति द्वितीयम् इदमिति ।

(७२) एदन्तग्रहणस्य फलान्तरमाह पचेते इति । भञ्जाविधौ प्रत्ययग्र-  
हणे तदन्तग्रहणं नास्तीति परिभाषया द्विवचनप्रदेन न द्विवचनान्त-  
ग्रहणं तेन गौर्योर्ज्ञेति विग्रहे गौर्यज्ञेत्यत्र द्विवचनान्तत्वेऽपि न  
प्रगृह्यसंज्ञाप्रसङ्गः ।

(७३) मणी इति 'मणी वोद्गृह्य लम्बते प्रियौ वत्सतरौ ममे'ति महाभारत-  
वाक्यम् । वाशब्द इति 'वा स्यात् विकल्पोपमयोरेवार्थे च समुच्चये'  
इत्यभिधानात् वशब्द इति 'वं प्रचेतसि जानीयादिवार्थे च तदव्यय-  
मिति मेदिन्युक्तेः ।

अदसो मात् । १ । १ । १२ ।

अस्मात् परावीदूतौ प्रगृह्यौ स्तः । अमी इशाः । रामकृष्णा-  
वम् आसाते । मात्किम् । अमुकेऽत । असति मादृगृहणे  
एकरोप्यनुवर्त्तत ‡ ।

शे । १ । १ । १३ ।

अयस्यगृह्यः स्यात् । अस्मि (७४) इन्द्राट्गृह्यती ।

निपात (७५) एकाजनाड् । १ । १ । १४ ।

एकोऽज् निपात आङ्वर्जः प्रगृह्यः स्यात् । अ अवद्यम् इ-  
विस्मये । इ इन्द्रः उ उमेशः । अनाडित्युक्तेरडिदाकारः  
प्रगृह्य एव । आ एवम्भु मन्यसे । आ एवङ्किल (७६) तत् ।  
डित्तु न प्रगृह्यः । ईषदुष्णम् ओष्णम् । वाक्यस्मरणयोर-  
डित् । अन्यत डिटिति विवेकः ।

‡ इतोऽगृह्यत्तौ अमुके इत्यस्य प्रगृह्यता स्यात् तद्वारणाय मादिति ।

(७४) अस्मि अस्माम्यमित्यर्थः अयस्ये आदेशः शिप्त्वात् सर्वादेशः ।

(७५) एकाजिति पर्युदासादेव लब्धे निपाते पुनर्निपातग्रहणमुत्तरार्थ-  
मिह तृतीयार्थं कृतम् । आ एवमिति पूर्वप्रक्रान्तवाक्यार्थस्यान्यथा-  
त्यद्योतकोयमाकारः । पूर्वमित्यं नामस्य इदानीमेवं मन्त्रसे  
इत्यर्थः । मनो ० ।

(७६) आ एवं किमेति स्मरणद्योतकोऽयमाकारः । तथाच भाष्यम् ।

ईषदर्थे क्रियायोगे मर्यादाभिविधौ च यः ।

एतन्मात्रं डितं विद्यात् वाक्यस्मरणयोरडित् ॥

अत्राडित्त्वक्षण एव तात्पर्यं लाभघात प्रकृतोपयोगाच्च । अन्यस्य  
डित्वमर्थसिद्धिमित्याशयेन तदेतदाह वाक्येति । मनो ० ।

ओत् । १ । १ । १५ ।

ओदन्तो (७७) निपातः प्रगृह्यः स्यात् । अहो ईशाः ।

सम्बुद्धौ (७८) शाकल्यस्येतावनार्धे । १ । १ । १६ ।

सम्बुद्धिनिमित्तकप्रकारो वा प्रगृह्योऽवैदिके (७८) इतौ परे ! विष्णो इति । विष्णुइति-विष्णुविति । अनार्धइति किम् । ब्रह्मबन्धवित्यब्रवीत् ।

उजः । १ । १ । १७ ।

उज इतौ वा प्रागुक्तम् । उइति-विति ।

ऊँ । १ । १ । १८ ।

उज इतौ दीर्घोऽनुनासिकः प्रगृह्यश्च ऊँ इत्ययमादेशो वा स्यात् । ऊँइति ।

मय उजो वो वा । ८ । ३ । ३३ ।

मयः परस्य उजो वो वा स्यादवि । किमु-उक्तम्-किमुवक्तम् । वस्यसिद्धत्वान्नानुस्वारः (८०) ।

(७७) निपात इत्यनुष्ठुप्तामोदित्यनेन विशेष्यतइत्याह ओदन्तो निपातइति ।

(७८) सम्बुद्धौ किम् अहो इतीत्यत्र मा भूत् । अत्र परत्वात् ओदिति सूत्र-  
बाधेन विभाषया प्रगृह्यसंज्ञा स्यात् ।

(७९) ऋषिर्वेदस्ततोक्त आर्षस्तद्धिन्नोऽनार्धोऽवैदिकइत्याशयेनाहवैदिकइति ।

(८०) मोऽनुस्वार इति सूत्रस्य ( ८ । ३ । २३ ) विपादान्तर्गतत्वेऽपि तदपेक्षया वविधायकैतत्सूत्रस्य विपाद्यां परवर्त्तितया पूर्वशास्त्रं प्रति चोत्तरशास्त्रस्यासिद्धत्वाभिधानेन तत्कार्यस्याप्यसिद्धत्वान्नानुस्वारः ।





ईदूतौ च सप्तम्यर्थे । १।१।१६ ।

सप्तम्यर्थे पर्यवसन्नमीदूदन्तम्रगृह्यं स्यात् । सोमो गौरी  
(८१) अधिश्रितः । मामकी तनू इति । सुपां सुलुगिति  
सप्तम्या लुक् । अर्थग्रहणङ्गिम् । वृत्तावर्थान्तरोपसंक्रान्ते  
मा भूत् । वायामश्वो वायश्वः ।

अणोऽप्रगृह्यस्याऽनुनासिकः । ८।४।५७ ।

अप्रगृह्यस्याणोऽवसानेऽनुनासिको वा स्यात् । दधिं दधि ।  
अप्रगृह्यस्य किम् । अग्नी ॥ इत्यच्सन्धिः । (८२) ।

(८१) लौकिकोदाहरणासङ्गावेनोभयत्र वैदिकोदाहरणमाह सोमइत्यादि  
गौरीशब्दः सप्तम्यर्थमात्रपर्यवसन्नः सुपां सुलुगिति सप्तम्या लुक्  
अधिश्रयणक्रियायां गौरीपदबोधाधिकरणत्वान्वयः गौय्यधिकरणं  
लक्षणायां मानाभावः । वायश्च इत्यादौ तु सु भु मेति समासरूप  
वृत्तौ वापीशब्दस्यैव तदधिकरणे लालणिकत्वमित्यनयोर्भेदः ।

(८२) अच्सन्धिरिति अत्र कुत्वं शुत्वं वा न कृतं सप्तमिपञ्चम्यर्थमेवमे-  
वानुसारस्याच्त्वादित्यादिनिर्देश इति द्रष्टव्यम् ।

स्तोः(१) शुना शुः । ८ । ४ । ४० ।

सकारतवर्गयोः शकारचवर्गाभ्यां योगे शकारचवर्गौ स्तः ।  
हरिश् श्रुते । रामश्चिनोति । सञ्चित् । शार्ङ्गिञ्जयः ।

शात् । ८ । ४ । ४४ ।

शात्परस्य (२) तवर्गस्य चुत्वन्न स्यात् । विश्नः । प्रश्नः ।

शुना शुः । ८ । ४ । ४१ ।

स्तोः शुना योगे शुः स्यात् । रामषष्ठः । रामधीकते ।  
पेष्टा । तट्टीका । चक्रिण् ढौकसे ।

न पदान्ताद्वोरनाम् । ८ । ४ । ४२ ।

अनामिति लुप्तषष्ठीकम्पदम् । पदान्ताद्ववर्गात्परस्याऽनामः

(१) स्तोः इति समाहारद्वन्द्वे सौत्वं पुंस्त्वं शुना श्रुतित्वे तथा । एवं परत्वं  
शुनेत्यादौ सर्वत्र । सहयुक्तेऽप्रधाने इत्यादिसूत्रे सहयोगं विनापि  
तृतीयाया वक्ष्यमाणत्वात् शुनेति तृतीया नासङ्गता । वृत्तौ योगइति  
एतच्चाध्याहारलभ्यम् तद्वोतिका तु तृतीयैव । स्थान्यादेशयोर्यथासंख्य-  
नियमेऽपि निमित्तकार्थिणोर्न तथात्वं सति तु तयोरपि यथासंख्यकत्वे  
शकारयोगे शकारः चवर्गयोगे चवर्गइत्यर्थः स्यात् तथासति शादिति  
सूत्रस्य शकारात् परस्य तवर्गस्य स्थाने चवर्गादेशनिषेधकस्य वैय-  
र्थ्यापत्तिः । योगश्च निमित्तस्य पूर्वत्वं परत्वं वा स्थितौ भवति तत्त्वं  
पूर्वस्थिते यत्तः याच्ञेत्यादि परस्थिते हरिश्श्रुते इत्यादि ।

(२) शादिति न पदान्तादित्यतः नेति तोःपीत्यतश्च स्तोःरित्युक्त्याह शात्  
परस्य तवर्गस्येति । जश्त्वमित्यादेरसंदिग्धत्वार्थकतयोदाहरणत्वासम्भ-  
वेनान्यवर्गे नकारे परे उदाहरणमाह विश्नइति ।

स्तोः षुर्न स्यात् । षट् सन्तः । षट् ते । पदान्तात्किम् । ईद्रे ।  
टोः किम् । सर्पिष्टमम्(३) । \* अनाम्नवतिनगरीणामिति  
वाच्यम् \* । षष्ठां । षस्ववतिः । षष्ण्वर्ग्यः ।

तोः षि । ट । ४ । ४३ ।

तवर्गस्य प्रकारे परे न षुत्वम् । सन् षष्ठः । भलाञ्जशोऽन्ते  
४८४० । वागीशः । चिद्रूपम् ।

यरोऽनुनासिकेऽनुनासिको वा । ट । ४ । ४५ ।

यरः पदान्त (४) स्थानुनासिके परेऽनुनासिको वा स्यात् ।  
एतन्मुरारिः—एतद्मुरारिः । स्थानप्रयत्नाभ्यामन्तरतमे  
स्पर्शे चरितार्थो (५) विधिरयं रेफे न प्रवर्त्तते । चतुर्मुखः ।  
प्रत्यये भाषायां नित्यम् । \* तन्मयं चिन्मयम् (६) । कथं तर्हि  
मदोदघाः ककुब्जान्त इति, यवादिगणे दकारनिपातनात्(७)।

(३) सर्पिष्टममित्यत्र ह्रस्वात्तादौ तद्धिते इति पत्वम् ।

(४) पदान्तस्येति किं वेद्मि लुभ्वातीत्यादौ न, तत्र यरः पदान्तत्वाभावात् ।

(५) स्पर्शे चरितार्थ इति प्रसिद्धप्रयोगाभिप्रायेण,—कमल्-मुरारिः दृक्त्वं नेते-  
त्यादौ लवयोः यथाकथञ्चित् प्रवृत्तिरित्याशयेनाह रेफे न प्रवर्त्तते इति  
तेन लवयोरपि क्वचित् प्रवृत्तिरिति सूचितम् । प्राञ्चस्तु स्पर्शस्यैवेति  
नियमेन स्पर्शभिन्नेषु नानुनासिकविधिस्तेन रेफ इत्यस्योपलक्षणत्वाच्च  
लवयोरपि ग्रहणम् ।

(६) चिन्मयमिति स्वार्थिकः तत्प्रकृतिवचने इति मयट् चिन्मात्रमिति  
क्वाचित्कः पाठः स्वार्थिकस्य मात्रच्प्रत्ययस्य पाणिनीयमतेऽभावात्  
तन्निर्वाहस्तु मयूरव्यंसकादित्वात् समासेनैव । शब्देन्दु० ।

(७) निपातनादिति यवादिगणे ककुब्जानिति प्रकृतिप्रत्ययसमुदायः पश्यत  
इतिमतेमेदम् ।

तोलि । ८ । ४ । ६० ।

तवर्गस्य लकारे परे परसवर्णः स्यात् । तल्लयः विद्वान्लिखति ।  
नकारस्याऽनुनासिको लकारः ।

उदः स्यास्तम्भोः पूर्वस्य । ८ । ४ । ६१ ।

उदः परयोः (८) स्यास्तम्भोः पूर्वसवर्णः स्यात् । आदेः परस्य (२६४०) । उत्थानम् । उत्तम्भनम् । अताऽघोषस्य (६) महा-  
प्राणस्य सस्य तादृशएव थकारः । तस्य भरो भरीति (४३४०)  
पाक्षिको लोपः । लोपाभावपक्षे तु थकारस्यैव श्रवणन्न तु  
खरि चेति (६२४०) चत्वं, चत्वं प्रति थकारस्याऽसिद्धत्वात् (१०) ।  
उत्थानम् । उत्थत्तम्भनम् ।

भयो होऽन्यतरस्याम् । ८ । ४ । ६२ ।

भयः परस्य (११) हस्य पूर्वसवर्णो वा स्यात् । घोषवतो (१२)

(८) तष्पादित्युत्तरस्येति (२८४०) परिभाषालभ्यमर्थमाह उदःपरयोरिति ।

(६) अघोषस्येति समनियतत्वेनान्यतमग्रहणे सर्वस्यैव प्राप्ततया श्वासविवा-  
रयोस्त्यागेऽपि न न्यूनता ।

(१०) थकारस्यासिद्धत्वादिति एतत्सूत्रस्य परत्वात् खरि चेति (६२४०) पूर्वं  
प्रत्यसिद्धतया तत्कार्यस्याप्यसिद्धत्वमिति भावइति प्राञ्चः । भाष्यमते  
त्वत्वापि चत्वंमिति बोध्यम् । शब्देन्दु० ।

(११) भयइति पञ्चमीमभिप्रेत्याह भयः परस्येति पूर्वसूत्रात् पूर्वस्येति  
पदमनुवर्त्याह पूर्वसवर्ण इति ।

(१२) घोषवत इति समनियतत्वेनार्थं लभ्यतेऽपि स्वरूपपतिपादनाय घोष-  
नादसंवारलय ग्रहणम् न दोषावहम् ।

नादवतः, संवृतकण्ठस्य, महाप्राणस्य हस्य तादृशी वर्गचतुर्थ-  
एवादेशः । वाग्घरिः । वाग्हरिः ।

शश्कोऽटि । ८ । ४ । ६३ ।

भयःपरस्य शस्य ङो वा स्यादटि । दस्य चुत्वेन जकारे कृते ।

खरि च । ८ । ४ । ५५ ।

खरि भलाञ्चरः स्युः । इति जकारस्य चकारः । तच्शिवः ।  
तच्छिवः । \* ह्रस्वममीति वाच्यम् \* । तच्छ्लोकेन । तच्छ्लो-  
केन । अमि किम् वाक्श्रयोतति ।

मोऽनुस्वारः । ८ । ३ । २३ ।

मान्तस्य पदस्या(१३)ऽनुस्वारः स्याद्वलि । अलोऽन्त्यस्य (२६४०) ।  
हरिवन्दे । पदस्येति किं गम्यते ।

नञ्चापदान्तस्य भलि । ८ । ३ । २४ ।

नस्य मस्य चापदान्तस्य (१४) भल्यऽनुस्वारः । यशांसि ।  
आक्रंस्यते । भलि किं मन्यसे ।

अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः । ८ । ४ । ५८ ।

(१३) उज्जि च पदइत्यतः पदेइत्यनुवर्त्य विपरिणमय हलि सर्वेषामित्यतः

ह्रस्वोऽनुवर्त्याह पदस्येति ह्रस्वेति च हलि किं त्वमव किमव ।

(१४) नञ्चापदान्तस्येति अपदान्तस्य किं राजन् पाहि ।

स्यष्टम् । अङ्कितः । अङ्कितः । कुण्डितः । शान्तः ।  
गुम्फितः । कुर्वन्तीत्यत एव प्राप्ते तस्यासिद्धत्वादनुस्वारे  
परसवर्णे तस्यासिद्धत्वान्न एत्वम् ।

वा पदान्तस्य । ८ । ४ । ५६ ।

पदान्तस्याऽनुस्वारस्य ययि परे परसवर्णो वा स्यात् । त्वङ्क-  
रोषि—त्वं करोषि । संख्यन्ता—संयन्ता । संवत्सरः—संव-  
त्सरः । यँल्लोकम्—यँल्लोकम् । अत्राऽनुस्वारस्य पक्षेऽनु-  
नासिका यवलाः ।

मो राजि समः क्वौ (१५) । ८ । ३ । २५ ।

क्विवन्ते राजतौ परे समो मस्य मएव स्यात् । सम्नाट् ।

हे मपरे वा । ८ । ३ । २६ ।

मपरे (१६) हकारे मस्य मएव स्याद्वा । हल हल सञ्चलने ।  
किम्हललयति—किंहललयति । \* यवलपरे (१७) यवला  
वेति वक्तव्यम्\* ।

यथासंख्यमनुदेशः समानाम् । १ । ३ । १० ।

(१५) समइति । राजीति किं संयत् । समइति किम् इदं राट् क्वाविति  
किं सं रेजे मकारस्य मकारभावोऽनुस्वारनिवृत्त्यर्थः ।

(१६) मपरे इति बङ्गब्रीहिः । उदाहरणेन तदेवाह किम्हललयतीति ।

(१७) यवलाः परे यच्चात् स यवलपरस्तस्मिन् हकारे मस्य यवलाभवन्तीत्यर्थः ।

समसम्बन्धी(१८)विधि र्यथासंख्यं (१९) स्यात् । किंङ्क्षुः—किं  
यङ्क्षुः । किंङ्क्षुलयति किंङ्क्षुलयति । किंङ्क्षुदयति, किंङ्क्षु-  
ङ्क्षुदयति ।

नपरे नः । ८ । ३ । २७ ।

नपरे हकारे मस्य नः स्याद्वा । किंङ्क्षते । किंङ्क्षते ।

ङ्णोः कुक्कुट् शरि । ८ । ३ । २८ ।

ङकारणकारयोः कुक्कुट्कावागमौ वा सः शरि । कुक्कुट्को-  
रसिद्धत्वाज्जश्चत्त । \*चयो द्वितीयाः (२०) शरि पौष्कर-  
सादेरिति वाच्यम्\* । प्राङ्-षष्ठः प्राङ्-षष्ठः—प्राङ्-षष्ठः ।  
सुगण्ट् षष्ठः सुगण्ट् षष्ठः सुगण्ट् षष्ठः ।

ङः सि धुट् । ८ । ३ । २९ ।

(१८) समसंबन्धीति । समकर्मकं विधानमिति तु नोक्तं तथासति यतो-  
द्दिष्टसमेषु समानं विधानं पाष्ठादिषु पिवादीनां प्रियस्मिन्नादिषु  
च प्रस्यादीनां तत्रैव यथाक्रमं प्रवृत्तिः स्यात् इष्यते तु अनुवादादयो  
रपि यथासंख्यता सम्बलकृतजीवेषु हनकपहृदत्यादिषु । समाना-  
मिति किं सन्त्येख्यंभूतेत्यत्र सूत्रे चत्वारो लक्षणादयोऽर्थाः प्रत्याद-  
दयस्तु त्वयएव तत्र सर्वे षां सर्वत्र कर्मप्रवचनीयसंज्ञा यथा स्यात् ।

(१९) यद्येति येनैव क्रमेण पदानां ज्ञानं पदार्थोपस्थितिर्वा तेनैव क्रमेण  
वाक्यार्थबोधसम्बन्धस्तेषामित्यर्थः ।

(२०) चयइति शरि परे चयप्रत्याहारस्थाने स्वस्ववर्गद्वितीया भवन्ति  
पौष्करसादेराचार्यस्य मते इति वाच्यम् पुष्करे तीर्थविशेषे लोद-  
तीति पुष्करसद् तस्यापत्यमिति हि द्विपदस्यैव पौष्करसादि  
संस्थेत्यर्थः ।

डात्परस्य सस्य(२१) धुट् वा स्यात् । षट्सन्तः षट्सन्तः ।

नञ्च । ८ । ३ । ३० ।

नकारान्तात्स्य (२२) धुट् वा स्यात् । सनत्सः । सनसः ।

शि तुक् । ८ । ३ । ३१ ।

नस्य पदान्तस्य शे परे तुम्बा स्यात् । शञ्चोऽटीति (६२४०) छत्वविकल्पः । पक्षे भरो भरीति (४३४०) च लोपः । सञ्चम्भुः-सञ्च्छम्भुः-सञ्चश्चम्भुः-सञ्चम्भुः ।

जह्नी जचह्वा जचशा जशाविति चतुष्टयम् ।

रूपाणामिह तुक्छत्वचलोपानां विकल्पनात् ।

डमो ह्रस्वादचि डमुण् नित्यम् । ८ । ३ । ३२ ।

ह्रस्वात्परो यो डम् तदन्तं यत्पदं तस्मात् (२३) परस्याऽचो नित्यं डमुडागमः स्यात् । प्रत्यङ्ङात्मा । सुगसीशः । सन्नच्युतः ।

(२१) डः सीति । सीति सप्रमो षट्पथे तदाह सस्येति पदइत्यनुवर्त्तमानस्य सम्बन्धितया डकारेणान्वयः ।

(२२) नकारान्तादिति उज्जि च पदे इत्यतः पदे इत्यनुवृत्तं पञ्चम्या विपरिणम्यते अपदान्तनकारस्याऽनुस्वारविधानात् पदान्तादित्यर्थे लभ्यं वा ।

(२३) पदे इत्यनुवृत्तं सामानाधिकरण्यातुरोधेन पञ्चम्या विपरिणम्ययाह तस्मादिति तथाच डम इति पदं डमन्तपरं सौत्वत्वात् पदार्थैकदेशे डमि ह्रस्वादित्यस्यान्वयः । ततश्च डम् इति प्रथमं ह्रस्वादिति विशेषणसम्बन्धमनुभूय पश्चात् पदे विशेषणत्वेनास्येति



समः सुटि । ८ । ३ । ५ ।

समो रुः स्यात् सुटि । अलोऽन्त्यस्य (२६४०) ।

अत्राऽनुनासिकः पूर्वस्य तु (२४) वा । ८ । ३ । २ ।

अत्र रुप्रकरणे रोः पूर्वस्याऽनुनासिको वा स्यात् ।

अनुनासिकात्परोऽनुस्वारः । ८ । ३ । ४ ।

अनुनासिकं (२५) विहाय रोः पूर्वस्मात् परोऽनुस्वारागमः स्यात् । खरवसानयोर्विसर्जनीयः (४६४०) ।

विसर्जनीयस्य सः । ८ । ३ । ३४ ।

खरि(२६) विसर्जनीयस्य स स्यात् । एतदपवादेन वा शरीति (७२४०) पाक्षिके विसर्गे प्राप्ते । \*सम्पुङ्गानां सो वक्तव्यः (२७)\* । संस्कर्त्ता-संस्कर्त्ता । समो वा लोपमेके इति भाष्यम् । लोपस्यापि रुप्रकरणस्यत्वादनुस्वारानुनासिकाभ्यामेकसकारं

ङम्भइति पञ्चमीबलात् अचीति सप्तमी षष्ठ्यर्थे तदाह अचइति ङम्भन् पदमिति किम् अनितोत्यादौ मा भूत् ।

(२४) अत्र रुप्रकरणेवास्य सम्बन्धो मत्वयो द्रलोपेइत्यादाविति सूचनार्थं, परस्य नित्यं रुत्वम् पूर्वस्य तु वातुनासिकइतिद्योतनार्थं च इह तुशब्दः प्रयुक्त इति द्रष्टव्यम् ।

(२५) अनुनासिकादिति ल्यब्लोपे पञ्चमीत्याह अनुनासिकं विहायेति ।

(२६) मण्डूकश्रुत्या खरवसानयोरित्यतः खरीत्यनुवृत्त्याह खरीति अवसानस्यानुवृत्तौ विसर्गविधेर्निर्विषयत्वापत्तस्तत्परित्यागः ।

(२७) सो वक्तव्य इति समः सुटोति, पुनः खय्यम्परे इति, नञ्बन्धप्रशा-

रूपद्वयं द्विसकारन्तूक्तमेव । तत्रानचि चेति (१२४०) सकारस्य द्वित्वपक्षे त्रिसकारमपि रूपद्वयम् अनुस्वारविसर्गजिह्वा-मूलीयोपाध्मानीयानामकारोपरि (२८) शर्षु च पाठस्योप-संख्यातत्वेनाऽनुस्वारस्याप्य (२९) चत्वात् । अनुनासिकवतां त्रयाणां\* शरः खयं इति‡ कद्वित्वे षट् । अनुस्वारवतामनु-स्वारस्यापि द्वित्वे द्वादश । एषामष्टादशानां तकारस्य द्वित्वे वचनान्तरेण (३०) पुनर्द्वित्वे तु एकतं द्वितं त्रितमिति चतु-ष्पञ्चाशत् । अणोऽनुनासिकत्वे ऽष्टोत्तरशतम् ।

पुमः ( ३१ ) खय्यम्परे । ८ । ३ । ई ।

अम्परे खयि पुमशब्दस्य रुः स्यात् । व्युत्पत्तिपक्षे (३२)ऽप्रत्यय

निति च सूत्रत्रये सकारः प्रस्लिष्यते तथाच तैः सूत्रैः सएव विधीयते नतु रुक्तेन सकारस्यासिद्धतया रुत्वाभावेन विसर्गोपप्रवृत्तिरिति भावः ।

(२८) अकारोपरीति इकारोपरीतिपाठे तु पयःसुः यशःस्त्रित्वादौ इण्-परत्वे न पत्वप्रसङ्ग इति भावः ।

(२९) अनुस्वारस्यापीति अपिना विसर्गादेः संप्रहः नचैषामचत्वे ह्रिं नमिति विष्णुः करोतीत्यादौ यण्प्रसङ्गः त्रिपादीस्यत्वेन यणादिकं प्रत्यनुस्वारविसर्गादीनामसिद्धेः ।

‡ शरः परस्य खयोद्धे रुः इति ८।४।४७ सूत्रस्यवार्त्तिकार्थः ।

(३०) एकस्मिन् लक्ष्ये एकलक्षणस्य सकृदेव प्रवृत्तेर्नियमादाह वचनान्तरेणेति तेन अचो रहाभ्यामिति (१८४०) द्वित्वे कृतेऽपि यणोभय इति (१६४०) द्वित्वकरणे न बाधकमिति भावः ।

(३१) पुम इति संयोगान्तलोपे कृतेऽवशिष्टस्यानुकरणमिदम् अम्परे इति वङ्गब्रीहिः ।

(३२) व्युत्पत्तिपक्षे इति उणादीनामव्युत्पन्नत्वं व्युत्पन्नत्वेत्युभयमप्याकरे स्थितं

स्येति षत्वपर्युदासात्+क॒पयोः प्राप्नो, अव्युत्पत्तिपक्षे तु  
षत्वप्राप्तौ । \*संपुङ्गानामिति सः(६६४) । पुंस्कोकिलः । पुंस्सुतः-  
पुंस्सुतः । अम्परे किम् । पुंक्षीरम् । खयि किम् । पुंदासः ।  
\*ख्याजादेशे न \* । पुंख्यानम् ।

नञ्छव्यप्रशान् । ८ । ३ । ७ ।

अम्परे क्वि नकारान्तस्य पदस्य रुः स्यात् । न तु प्रशान्-  
शब्दस्य । विसर्गः सत्वं श्रुत्वम् । शाङ्गिंश्चिन्धि शाङ्गिं-  
श्चिन्धि । चक्रिंस्त्रायस्व चक्रिंस्त्रायस्व । पदस्य किम् हन्ति ।  
अम्परे किम् । सन्त्सरुः खद्गमुष्टिः । अप्रशान् किम्  
प्रशान्तनोति ।

नृन् (३३) पे । ८ । ३ । १० ।

नृनित्यस्य रुः स्याद्वा पकारे परे ।

कुपोः +क॒पौ च । ८ । ३ । ३७ ।

तत्र व्युत्पत्तिपक्षे प्रकृतिप्रत्ययविभागसङ्गावेन पूजो डुम्सुनिति डुम्-  
सुनि कृते सिद्धस्य पुंस् इति शब्दस्य सान्तप्रत्ययान्ततया इददुपधस्य  
चाप्रत्ययस्येति सूत्रे प्रत्ययावयवभिन्नस्य रोः स्थाने षत्वविधानेनात्र  
तस्याप्रवृत्तेः कुपोः+क॒पाविति सूत्रेण विधेययोः +क॒पयोः  
प्रसङ्ग इति भावः । अव्युत्पत्तिपक्षे त्विति तत्पक्षे प्रकृतिप्रत्ययविभा-  
गाभावादिति भावः षत्वेति इदमनुनासिकपक्षे, अनुस्वारपक्षे तु कुपो-  
रित्यस्यैव प्राप्तिरनुस्वारव्यवधानेन उदुपधत्वाभावात् ।

(३३) नृनिति द्वितीयान्तानुकरणं सौत्वत्वात् षष्ठा लुक्, सौत्वत्वादेव न-  
लोपो न । एवं कानित्यत्रापि । पदस्यत्वाकार उच्चारणार्थः ।

कवर्गे पवर्गे च परे विसर्जनीयस्य क्रमाज्जिह्वामूलोयोपाध्मा  
नीयौ स्तः चाद्विसर्गः (३४) । येन (३५) नाप्राप्तइति न्यायेन  
विसर्जनीयस्य सद्व्यस्यापवादोऽयम् नतु शर्परे विसर्जनीय-  
इत्यस्य (७२४०) । तेन वासःक्षौममित्यादौ विसर्ग एव ।  
नृ-पाहि । नृ-पाहि-नृःपाहि-नृःपाहि-नृन् पाहि ।

कान् (३६) आम्नेडिते । ८ । ३ । १२ ।

कान्नकारस्य रुः स्यादास्नेडिते परे । संपुङ्गानामिति सः ।  
(६६४०) यद्वा (३७) ।

कस्कादिषु च । ८ । ३ । ४८ ।

एष्विण् (३८) उत्तरस्य विसर्गस्य षः स्यादन्यस्य तु + क-पयो

(३४) चाद्विसर्ग इति शर्परेइति ८।३।१५ सूत्रात्तदनुकर्षकारणेति भावः ।

(३५) येन नेति येन नाप्राप्ते यो विधिरारभ्यते स तस्य बाधकइति न्यायेन  
त्यर्थः । येनेत्यादेर्यत्कर्तृकावश्यप्राप्तो यो विधिरारभ्यते इत्यर्थः नञ्-  
इयस्य प्रकृतार्थदार्ढ्याबोधकत्वात् प्राप्तेइति भावे क्तः । तदप्राप्तिरयोग्य-  
विषयेऽचारितार्थादि हि बाधकत्वे बीजम् । शब्देन्दु० ।

(३६) कानिति कान्कानितिवाच्ये आम्नेडितग्रहणं यत् द्विरुक्तिस्तत्रैव तेन  
कान् ? कान् पश्यसीत्यादौ न, अत्र प्रथमकिंशब्दस्य प्रत्यर्थकत्वात्  
द्वितीयस्य कुक्षितार्थकत्वाच्च कान् ? कुक्षितान् पश्यसीति तदर्थस्ते  
नानयोर्न द्वित्वरूपता ।

(३७) संपुङ्गानामिति, वार्तिके संकान्ग्रहणं त्यक्तुं शक्यमित्याशयेनाह यद्दे-  
ति पुंघृणस्त्वावश्यकमेवान्यथानुनासिकपक्षे इण्परत्वेन षलापत्तिः

(३८) एष्विण्इति गण्ये कृतसत्त्वषत्वानामेव पाठादिति भावः । कस्काः कौत

रपवादइति सः । कांस्कान् कांस्कान् । कस्कः । कौतस्कृतः ।  
सर्पिष्कुण्डिका । धनुष्कपालम् । आकृतिगणोऽयम् ।

संहितायाम् (३६) । ई । १ । ७२ ।

इत्यधिकृत्य ।

छे च । ई । १ । ७३ ।

ह्रस्वस्य (४०) छे परे तुगागमः स्यात्संहितायाम् । चुत्वस्या-  
सिद्धत्वाज्जश्चत्वेन दः । ततश्चत्वं स्यात्सिद्धत्वात्पूर्वञ्चत्वेन जः ।  
तस्य चत्वेन चः । चुत्वस्यासिद्धत्वाच्चोः कुरिति (१६५४०) कुत्वं न ।  
शिवच्छाया स्वच्छा (४१) ।

आङ्माङोञ्च । ई । १ । ७४ ।

एतयोश्च परे तुक् स्यात् । पदान्ताच्चेति (७१४०) विकल्पा-  
ववादः । आच्छादयति । मा च्छिदत् ।

दीर्घात् । ई । १ । ७५ ।

स्कृतः भ्रातृष्पुत्रः शुनस्कर्णः सद्यस्कालः सद्यस्त्रीः साद्यस्कः कांस्कान्  
सर्पिष्कुण्डिका धनुष्कपालम् वर्हिष्पलम् यजुष्पलम् अयस्कान्तः तम-  
स्काण्डः मेदस्मिण्डः भास्करः अहस्करः । आकृतिगणोऽयम् ।

(३६) संहितायामिति स्वारथिकार्हमात्राविलम्बेनोच्चारणं संहिता तत  
आधिक्ये नैवेतदधिकारशास्त्रप्रवृत्तिरिति द्रष्टव्यम् ।

(४०) ह्रस्वस्य पिति कृति तुगित्यतः ह्रस्वस्येति परं तुक्पदं चानुवर्त्याह  
ह्रस्वस्येति तुगागम इति च ।

(४१) स्वशब्दे उपपदे ऋवतेः के स्वच्छशब्दो निर्मले रूढः ।

दीर्घाच्चे परे तुक् स्यात् । दीर्घस्यायं (४२) तुक् न तु  
कस्य सेनासुराच्छायेति (३६८८) ज्ञापकात् । चेच्छ्रियते ।

पदान्ताद्वा । ई । १ । ७६ ।

दीर्घात् (४३) पदान्तात् केपरे तुग्वा स्यात् । लक्ष्मीकाया-  
लक्ष्मीच्छाया ।

हल्सन्धिप्रकरणम् ।

(४२) दीर्घादिति पण्यर्थे पञ्चमी तदाह दीर्घस्यायमिति पञ्चम्यन्ता-  
र्थकत्वे तुक्ः कित्त्वेन ककारोत्तरत्वमेव स्यात् तथाच सुराच्छायेति  
निर्देशो न स्यादिति भावः ।

(४३) दीर्घात् पदान्तादित्यस्य दीर्घस्य पदान्तस्येत्यर्थः ।

विसर्जनीयस्य (१) (६६४) सः । विष्णुस्वाता ।

शर्परे विसर्जनीयः । ८ । ३ । ३५ ।

शर्परे (२) खरि विसर्जनीयस्य विसर्जनीयो न त्वन्यत् (३) ।  
कःत्सुः । घनाघनः क्षोभणः । इह यथायथं सत्वं जिह्वा-  
मूलीयश्च न ।

वा शरि । ८ । ३ । ३६ ।

शरि परे विसर्जनीयस्य विसर्जनीय एव वा स्यात् । हरिः  
शेते-हरिश्शेते । \*खर्परे शरि वा विसर्गलोपो वक्तव्यः \* ।  
रामः-स्याता—राम-स्याता । हरिः-स्फुरति—हरिस्फुरति ।  
पक्षे विसर्गे सत्वे च त्वैरूप्यम् । कुशोः+क=पौ च (६८४) ।  
क+करेति—कः करोति । क+स्वनति—कःस्वनति । क=  
पञ्चति—कः पञ्चति ।

सोऽपदादौ । ८ । ३ । ३८ ।

विसर्जनीयस्य सः स्यादपादोः (४) कुशोः परयोः । \*पाश-

(१) विसर्जनीयस्येति प्राग्व्यख्यातमपि विसर्जनीयपदानुवृत्तिप्रदर्शनाय  
स्मारितम् ।

(२) शर्परेइति बहुव्रीहिः विशेष्यञ्च अवध्यवधिमतोः साजात्यात् विस-  
र्जनीयान्निष्ठः खरेवेत्याह खरीति ।

( ३ ) विसर्गस्य विसर्गविधौ फलमाह न त्वन्यदिति अन्यदेव विद्वष्योति-  
इहेत्यादि ।

( ४ ) अपदादाविति । सौत्वत्तादेकवचनान्तत्वेऽप्यनुवृत्तयोः कुशोर्विशेषण-  
त्वादाहपादोऽरिति ।

कल्पककाय्येष्टिति(५) वाच्यम् ॥ पयस्याशम् । यशस्कल्पम् ।  
यशस्कम् । यशस्काय्यति । अनव्ययस्येति (६) वाच्यम् ।  
प्रातः कल्पम् । काय्ये रोरेवेति वाच्यम् । नेह । गीः-  
काय्यति ।

इणः (७) षः । ८ । ३ । ३६ ।

इणः परस्य विसर्गस्य प्रकारः स्यात्पूर्वविषये । सर्पिष्याशम् ।  
सर्पिष्कल्पम् । सर्पिष्कम् । सर्पिष्काय्यति ।

नम (८) स्युरसोर्गत्योः । ८ । ३ । ४० ।

गतिसंज्ञयोरनयोर्विसर्गस्य सः कुप्पोः पदयोः । नमस्क-  
रोति । साक्षात्प्रभृतित्वात् (३७४४०) कञो योगे विभाषया  
गतिसंज्ञा । तदभावे नमःकरोरि । पुरोऽव्ययमिति (३७३४०) नित्यं

( ५ ) पाशकल्पेत्यादि सम्भवप्रदर्शनार्थं नतु परिगणनार्थमयस्यासम्भवा-  
दिति बोध्यम् ।

( ६ ) अनव्ययस्येति अव्ययीभावातिरिक्ताव्ययभिन्नस्येत्यर्थेन उपपद-  
स्काय्यतीत्यादौ सत्वम् । शब्देन्दु ० ।

( ७ ) इण इति । सर्पिष्याशमित्यादौ इडुपधस्येत्यनेन (७४४०) प्रत्ययस्यतया  
षत्वाप्राप्तौ तद्वाधनाय गोष्पाशं दोष्पाशमित्यादौ षत्वार्थञ्चेदं सूत्रं  
प्रवृत्तम् । अत्रानव्ययस्येति अपदादाविति काय्ये रोरेरिति च संबध्यते ।  
नेन उच्चैः कल्पम्, दोः पश्य, गीः काय्यतीत्यादौ न षत्वम् । अतएवात्र  
प्रकरणे सर्वत्र सत्वमेव विधेयं तस्यैव इणउत्तरत्वे विसर्गस्थानिकस्या-  
नेन षत्वमिति भाष्ये स्पष्टम् । शब्देन्दु ० ।

( ८ ) नम इत्यादि अत्र अपदादाविति न संबध्यते व्याख्यानात् तेन  
नमस्करोतीत्युदाहरणसङ्गतिः ।



गतिसंज्ञा । पुरस्करोति । अगतित्वान्नेह । पूः पुरौ पुरः  
प्रवेष्टव्याः ।

इदुदुपधस्य (६) चाप्रत्ययस्य । ८ । ३ । ४१ ।

इकारोकारोपधस्याप्रत्ययस्य विसर्गस्य षः स्यात्कुप्पोः ।  
निष्प्रत्यूहम् । आविष्कृतम् । दुष्कृतम् । अप्रत्ययस्य किम् ।  
अग्निः करोति । वायुः करोति । एकादेशशास्त्रनिमित्त-  
कस्य (१०) न षत्वम् कस्कादिषु (६६४०) मातुष्पुत्रशब्दस्य  
पाटात् । तेनेह न मातुःकृपा । " मुञ्जसः प्रतिषेधः " ।  
मुञ्जःकामा ।

तिरसोऽन्यतरस्याम् । ८ । ३ । ४२ ।

तिरसः (११)सो वा स्यात् कुप्पोः । तिरस्कृत्ता । तिरःकृत्ता ।

द्विस्त्रिञ्चतुरिति कृत्वोऽर्थे । ८ । ३ । ४३ ।

कृत्वोऽर्थे वर्त्तमानानामेपां विसर्गस्य षकारो वा स्यात् कुप्पोः ।

( ६ ) इदुदुपधस्येति इदुदौ उपधे यस्य ससदायस्य तस्यावयवीभूतस्य  
विसर्गस्य ष इत्यर्थः अप्रत्यय इति पर्युदासो लाघवात् प्रत्ययपदञ्च  
प्रत्ययसम्बन्धिपरं तथा च प्रत्ययसम्बन्धिभिन्नस्येति विसर्गविशेषणम् ।  
तेन कविभिः कृतमित्यादौ इदुपधस्यापि विसर्गस्य प्रत्ययसम्बन्धि-  
त्वात् न षत्वं सम्बन्धित्वञ्च अवयवित्वेन स्थानित्वेन वेत्यन्यदेतत् ।

( १० ) एकादेशेति एकादेशशास्त्रसिद्धोतः (११२४०) पररूस्थानिकत्वेन विसर्ज-  
नीयस्यैकादेशशास्त्रनिमित्तकत्वं बोध्यम् । इदुदिति तपरकरणं किं  
गीःकाम्यति पूःकाम्यतोत्यादौ दीर्घोपधे मा भूत् ।

( ११ ) तिरस इति गतिसंज्ञकमात्रस्यैव न ग्रहणं तेन अन्तर्द्वावेव तिरसो  
गतित्वेन (३७४४०) पराभवार्थकतिरस्कारप्रयोगेऽपि भवत्येव ।

द्विष्करोति—द्विःकरोति इत्यादि । कृत्वोऽर्थे (७२१२०) किम् ।  
चतुष्कपालः (१२) ।

इसुसोः (१३) सामर्थ्ये । ८ । ३ । ४४ ।

एतयोर्विसर्गस्य षः स्याद्वा कुपोः । सर्पिष्करोति—सर्पिः  
करोति । धनुष्करोति—धनुः करोति । सामर्थ्यमिह  
व्यपेक्षा (१४) । सामर्थ्ये किम् । तिष्ठतु सर्पिः पिव त्वमु-  
दकम् ।

नित्यं समासेऽनुत्तरपदस्यस्य । ८ । ३ । ४५ ।

इसुसोर्विसर्गस्यानुत्तरपदस्यस्य समासे नित्यं षः स्यात् कुपोः

(१२) चतुष्कपाल इति चतुर्भिः कपालैः संस्कृत इति अत्रापि इडुडपध-  
स्येति नित्यं षत्वम् ।

(१३) इसुसोरिति । प्रातिपदिकावयवावेतौ गृह्येते तेन मेघुः काष्ठैः,  
सख्युः पाकः, कविभिः कृतमित्यादौ न प्रसङ्गः तत्तत्स्थाने इसुसोः  
प्रातिपदिकावयवत्वाभावात् ।

(१४) सामर्थ्यमन्वयबोधयोग्याकाङ्क्षेत्याह व्यपेक्षेति तत्रायं विशेषः  
'अधात्वभिहितं समानाधिकरणसमर्थवद्भवती'त्युक्तेः सर्पिःपवित्व  
मित्यादौ न षत्वं तयोः समानाधिकरणेन सामर्थ्येऽपि असमर्थ  
तत्त्वत्वात् सर्पिष्पीयते इत्यादौ तु षत्वं स्यादेव तयोः सामाना-  
धिकरणेऽपि घातुसमभिव्याहृतप्रत्ययार्थेन सामानाधिकरण्यात्  
अधात्वभिहितमित्यनेन तत्पर्युदासात् । सर्पिर्धनुःशब्दाव्युत्पन्नावेव 'उ-  
णादयोऽव्युत्पन्नानि प्रातिपदिकानी'ति भाष्योक्तेः चतुष्पादोगर्भित्येति  
(३६६४) स्तु वनिर्द्देशरूपपञ्चापकादपि उणादीनामव्युत्पत्तिपक्षः पाणि-  
नेरभिमतोऽन्यथा तच्छब्दानामुणादिप्रत्ययान्ततया तदनुत्तरविसर्गस्य  
प्रत्ययसम्बन्धित्वात् सकारप्रष्टत्तेरेवामन्त्रवे कुतस्तारम् मूले षत्वनिर्द्देश  
सम्भावनेति द्रष्टव्यम् ।



परयोः । सर्पिष्कुण्डिका । अनुत्तरपदस्थस्य किम् । परम-  
सर्पिः कुण्डिका । कस्कादिषु (६६४०) सर्पिष्कुण्डिकाशब्दो-  
ऽसमासे व्यपेक्षाविरहेऽपि षत्वार्थव्यपेक्षायां नित्यार्थश्च ।

अतः (१५) ङकमिकंसकुम्भपात्रकुशाकर्णी  
प्यनव्ययस्य । ८ । ३ । ४६ ।

अकारादुत्तरस्यानव्ययस्य विसर्गस्य समासे नित्यं सकारा-  
देशः स्यात् करोत्यादिषु परेषु नतूत्तरपदस्थस्य । अय-  
स्कारः । अयस्कामः । अयस्कंसः । अयस्कुम्भः । अयस्यातम् ।  
अयः सहिता कुशा अयस्कुशा । अयस्कूर्णी । अतः किम्  
गीकारः । अनव्ययस्य किम् । स्वःकामः । समासे किम् ।  
यशःकरोति । अनुत्तरपदस्थस्य किम् । परमयशःकारः ।

अधः शिरसी पदे । ८ । ३ । ४७ ।

एतयोर्विसर्गस्य सादेशः स्यात्पदशब्दे परे । अधस्पदम् ।  
शिरस्पदम् । समासद्वयेव । अधः पदम् । शिरः पदम् ।  
अनुत्तरपदस्थस्येत्येव । परमशिरःपदम् । कस्कादिषु (६६४०)  
च । भास्करः (१६) । इति विसर्गसन्धिः ।

(१५) अतइति ङशब्देन तदादिग्रहणम् तेन ङधातुनिष्पन्नङदन्तशब्द-  
मात्रस्य ग्रहणम् समासे तस्यैव घटकत्वसम्भवात् अतइति तपर-  
करणं किं साः कर इत्यादौ सा भूत् ।

(१६) तपरकरणे भास्करस्य कथं स इत्याशङ्क्य कस्कादित्वात्तत्त्वमित्याह  
भास्कर इति ।

स्वौजसमौडिति (८६४०) सुप्रत्यये शिवस् अर्थ इति स्थिते ।

ससजुषो रुः । ८ । २ । ईई ।

पदान्तस्य सस्य सजुषशब्दस्य च रुः स्यात् (४८४०) । जशत्वापवादः ।

अतो रोरल्लुतादल्लुते । ई । १ । ११३ ।

अल्लुतादत्तः परस्य रोरुन् स्यादल्लुतेऽति । भोभगो अघो इति (७८४०) प्राप्तस्य यत्वस्यापवादः । उत्त्वं प्रति रुत्वस्यासिद्ध-  
त्वन्तु न भवति रुत्वमनूद्य उत्त्वविधेः सामर्थ्यात् ।

प्रथमयोः पूर्वसवर्णः । ई । १ । १०२ ।

अकः (१) प्रथमद्वितीययोरचि परे पूर्वसवर्णदीर्घ एकादेशः  
स्यात् । इति प्राप्ते ।

नादिचि । ई । १ । १०४ ।

अवर्णादिचि परे न पूर्वसवर्णदीर्घः । आङ्गणः (४२४०) (२) । एङः  
पदान्तादति (५०४०) । शिवोऽर्थः । अत इति तपरः किम् । देवा

( १ ) प्रथमयोरिति प्रथमाशब्दः प्रथमाद्वितीयासमुदाये गौणः द्विवचनं तु  
समुदायामेक्षया । इकोयणचोति सूत्रात् (३२४०) अचोति' अकः सवर्णे  
दीर्घ इत्यतः (४८४०) अक इति, दीर्घ इति च, एकः पूर्वपरयोरिति  
(४२४०) सूत्रञ्चानुवर्त्य योजयन्नाह अकइत्यादि । अचोति किं हरिः  
कविः । अकइति किम् गावौ नावौ । हरी इत्यादाविव हर्थोरि-  
त्यत्रापि पूर्वसवर्णदीर्घवारणाय प्रथमयोरित्युक्तम् ।

( २ ) अपवादे निषिद्धे पुमरुत्वर्गस्य स्थितिरिति न्यायात् नादिचोति दीर्घरू-  
पापवादे निषिद्धे उत्तरगस्य आदुगुणइत्यस्य प्रवृत्तिरित्याह आदुगुणइति

अतः । अतीति तपरः किम् । श्व आगन्ता । अश्वुताकिम् ।  
एहि सुश्रोतः (३) अतः स्नाहि । श्रुतस्यासिद्धत्वादतः  
परोऽयम् । अश्वुतादिति विशेषणे तु तत्सामर्थ्यान्नासिद्ध-  
त्वम् । तपरकरणस्य तु न सामर्थ्यन्दीर्घनिवृत्त्या चरिता-  
र्थत्वात् । अश्वुते किम् । तिष्ठतु पय अग्निदत्त । गुरो-  
रद्वत इति (५४८०) श्रुतः ।

हशि च । ई । १ । ११४ ।

अश्रुतादतः परस्य रोरुत् स्याद्वशि । शिवो वन्द्यः । रोरि-  
(७६८०)त्युकारानुबन्धग्रहणान्नेह प्रातरत् । धातर्गच्छ ।  
देवास् इह इति स्थिते । कृत्वम् ।

भोमगो अघोअवर्णपूर्वस्य योऽशि । ८ । ३ । १७ ।

एतत्पूर्वस्य रोर्यादेशः स्यादशि परे । असन्धिः सौत्वः (४) ।  
लोपः शाकल्यस्य (४१८०) । देवा इह । देवायिह । अशि किम् ।  
देवाः सन्ति । यद्यपीह यत्वस्यासिद्धत्वाद्विसर्गो लभ्यते  
तथापि विसर्गस्य स्थानिवद्भावेन कृत्वादयत्वं स्यात् । न ह्यय-  
मल्लिधिः (३३८०) (५) रोरितिसमुदायरूपाश्रयणात् । भोस्  
भगोस् अघोस् इति सकारान्ता निपाताः । तेषां रोर्यत्वे कृते

(३) सुश्रोतःशब्दः कस्यचित् संज्ञा तत्सम्बुद्धौ दूराङ्गते चेति (५४८०) श्रुतः ।

(४) सूत्रे कृतः सौत्वः एतच्च भगोऽघोशब्दयोरुकारान्ततामतेन सति तु  
सान्तत्वमते असन्धिरिव न्याय्य इति बोध्यम् ।

(५) रोरुकारस्यानुबन्धतया रेफभावाविधानेन तदेव विसर्गस्थानि,  
तथा चानल्लिधिरिति निषेधाच्च स्थानिवदित्याशङ्क्याह नह्ययमिति

व्योर्लघुप्रयत्नतरः शाकटायनस्य । ८ । ३ । १८ ।

पदान्तयोर्वकारयकारयोर्लघुच्चारणौ वयौ वा स्तोऽग्नि परे ।  
यस्योच्चारणे जिह्वाग्रोपाग्रमध्यमूलानां शैथिल्यं स लघु-  
च्चारणः ।

ओतो गार्ग्यस्य । ८ । ३ । २० ।

ओकारात्मरस्य पदान्तस्य लघुप्रयत्नस्य यकारस्य (६) नित्यं  
लोपः स्यात् । गार्ग्यग्रहणं पूजार्थम् । भो अच्युत । अलघु-  
प्रयत्नपक्षे भोयच्युत । पदान्तस्य किम् तोयम् ।

उजि च पदे । ८ । ३ । २१ ।

अवर्णपूर्वयोः पदान्तयोर्यवयोर्वा लोप उजि परे । स उ  
एकाग्निः । पदे किम् । तन्वयुतम् (७) । वेजः संप्रसारणे  
रूपम् । यदि तु प्रतिपदोक्तो निपात उजिति गृह्यते ।  
तर्हि उत्तरार्थं (८) पदग्रहणम् ।

हलि सर्वेषाम् । ८ । ३ । २२ ।

- 
- तथाच अपह्रीदित्यत्र यत्तोऽलिटि दीर्घस्य स्थानिवद्भावेन इटर्दीटीति  
यथा प्रवर्त्तते एवमिहापि विसर्गस्य रुत्वेन यत्वं प्रवर्त्तते इति भावः ।  
( ६ ) ओतइति सूत्रे व्योर्लघुप्रयत्नतरइत्यतः व्योरित्यस्यानुवृत्तिसम्भवेऽपि  
ओतःपरस्य वकारस्यासङ्गावाद्यकारभावस्यानुवृत्तिर्व्याख्यानादित्याश-  
येनाह यकारस्येति ।  
( ७ ) तन्वे उतमिति ष्छेदः वेजः संप्रसारणादुतमिति सिद्धं भूतपूर्व-  
जकारमादाय उजयमिति बोध्यम् ।  
( ८ ) उत्तरार्थमिति व्यवहितेऽपि उभो ह्रस्वादित्यत्र (६१५०) अनुवृत्त्यर्थं तत् ।

भोभगोअघोअपूर्वस्य लघूच्चारणस्य यकारस्य लोपः स्याद्वलि  
सर्वेषां मतेन । भो देवाः । भो लक्ष्मि । भो विद्वद्भुन्द ।  
भगो नमस्ते । अघो याहि । देवा नम्याः । देवा यान्ति ।  
हलि किम् । देवायिह ।

रोऽसुपि (६) । ८ । २ । ६६ ।

अहो रेफादेशः स्यान्नतु सुपि । रोरपवादः । अहरहः ।  
अहर्गणः । असुपि किम् । अहोभ्याम् । अताहन्निति (१६१४०)  
रुत्वम् । \*रूपराविरथन्तरेषु रुत्वं वाच्यम्\* । अहो रूपम् ।  
गतमहो रातिरेषा । एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात् अहोरातः ।  
अहो रथन्तरम् । \*अहरादीनाम्पत्यादिषु वा रेफः\* । विस-  
र्गापवादः (१०) । अहर्पतिः । गीर्पतिः । धूर्पतिः । पचे  
विसर्गोपाध्मानीयो ।

रो रि । ८ । ३ । १४ ।

रेफस्य रेफे परे लोपः स्यात् ।

द्रुलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः\* । ६ । ३ । १११ ।

ढरेफौ लोपयतीति (११) तथा तस्मिन्वर्णे अर्थाद्धकाररेफात्मके

(६) रोऽसुपोति यदि पर्युदासस्तदा सुबुभिस्य तत्सदृशस्य प्रत्यय-  
स्यैव स्यात् नत्वहर्पतिरित्यादौ तस्मात् नञः प्रसज्यप्रतिषेधपर-  
तेत्याह नतु सुपोति ।

(१०) विसर्गापवाद इति रेफस्यानुवाद्यतया तस्यैव तद्भावविधानं विसर्ग-  
निवृत्त्यर्थमिति द्रष्टव्यम् ।

(११) द्रुलोप इति तत्सुबुभे अचारेत्यादावभ्यस्ये रलोपे पूर्व्याणो दीर्घा-

परे पूर्वस्याऽणो दीर्घः स्यात् । पुनारमते । हरीरस्यः ।  
शम्भूराजते । अणः किम् । टढः । टढः । टङ्ग हिंसायाम् ।  
टङ्ग उद्यमने । पूर्वग्रहणमनुत्तरपदेऽपि पूर्वमातस्यैव  
दीर्घार्थम् । अजर्घाः (१२) । लीडः । मनस् रथ इत्यत रुत्वे  
कृते हृशि चेतुत्वे (७८४०) रो रीति (८०४०) लोपे च प्राप्ते ।

विप्रतिषेधे (१३) परङ्कार्थम् । १ । ४ । २ ।

तुल्यबलविरोधे परङ्कार्थं स्यात् । इति लोपे प्राप्ते पूर्वता-  
सिद्धमिति (१२४०) रोरित्यस्यसिद्धात्वादुत्त्वमेव । मनोरथः ।

पत्तिर्वज्रीहौ व्यधिकरणत्वादसाधुत्वापत्तिरतोव्याचष्टे ढरेफौ लोप-  
यतीति । कर्मण्यणि उपपदसमामः । द्रुत्यकार उच्चारणार्थः ॥  
अत्राण् पूर्वेष णकारेण व्याख्यानात् । •

(१२) अजर्घा इति गृधोयङ्लुकि लङः सिपि श्वलुकि द्वित्ये सिपरङ्गभा  
वपक्षे लघूपधगुणे व्यटि इतश्चेतीकारलोपे (उ१५४०) हल्ङादिलोपे  
(१११४०) च भष्भावः जश्त्वम् । दृष्टेति (उ०१२१४०) दकारस्थाने  
रुत्वपक्षे रो रीति (८०४०) रकारलोपेऽनेन सूत्रेण दीर्घः ।

(१३) विप्रतिपूर्वात् कर्मव्यतिहारे वर्त्तमानात् सेधो घञि परस्परविरो-  
धार्थको विप्रतिषेधः । तत्र नित्यस्यावश्यकत्वात् अनलरङ्गस्य प्राप-  
कादिना प्राबल्यात्, अपवादस्य वचनप्राभाण्यात्, तेषामेव परशास्त्रं  
प्रति बाधकतया तद्विघ्न एवास्ति विषय इति ध्वनयद्वाह तुल्यबलेति  
'परनित्यान्तरङ्गापवादानासत्तरोत्तरं बलीय' (३०४०) इत्युक्तेर्नित्यादीनामेव  
बलवत्त्वान्न तद्विषयेऽस्य प्रवृत्तिरिति भावः । अत्रेदं बोध्यम् । पर-  
स्मिन् कार्ये कृते यदि पूर्वस्यापि निमित्तमस्ति तदा कश्चित् तदपि  
भवति कश्चित् न भवतीत्यत्र लक्ष्यानुरोधात् व्यवस्था । तत्र भिन्न—



एतत्तदोः सु लोपोऽकोरनञ्समासे हलि  
। ६ । १ । १३२ ।

अककारयोरेतत्तदोर्यः (१४) सुस्तस्य लोपः स्याद्वलि नतु नञ्  
समासे । एष विष्णुः । स शम्भुः । अकोः (१५) किम् । एषको  
रुद्रः । अनञ्समासे किम् असश्शिवः । हलि किम् ।  
एषोऽत्र ।

सोऽचि लोपे चेत्यादपूरणम् । ६ । १ । १३४ ।

स इत्यस्य (१६) सोर्लोपः स्यादचि पादश्चेल्लोपे सत्येव पूर्येत ।

कील्यत्र परत्वात् धिभावे कृतेऽपि पश्चादकच् । तदुक्तमभियुक्तैः  
पुनः प्रसङ्गविज्ञानात् सिद्धमिति । त्वं जुहुतादित्यत्र तु परत्वात्  
पूर्वं तातडिः कृतेऽपि स्थानिवद्भावेन पश्चात् कृभलभ्य (उ१०८४) इति  
धित्वं न 'सकृद्गतौ विप्रतिषेधेन यदाधितं तदाधितमेवे'ति न्यायात् ।

(१४) एतत्तदोरर्थगतसंख्याभिधायी यः सुरित्यर्थः तेन परमसङ्ख्याद्यु-  
त्तरपदेऽपि तद्गतसंख्याभिधायित्वात् हलि परे सुलोपः । अन्यथा  
पञ्चम्यन्तताकरणे परमतदिति समुदायस्य प्रातिपदिकतया तत्प्र-  
कृतित्वाभावाच्च सुलोपप्रसङ्गः । एतज्ज्ञापकञ्च अनञ्समास इति  
स्वरूपेण नञ्समासपर्युदासकरणम् ।

(१५) अकोः किं साकच्कयोः शब्दान्तरत्वादप्रसङ्ग इति प्रश्नः । अको-  
रिति निषेध एव तन्माध्यपतितस्तङ्गहृष्टेन गृह्यते इति परिभाषां  
ज्ञापयति तेन एतत्तदोर्यहृष्टेनैव साकच्कयोर्महृष्टात् सुलोपप्रसङ्गे  
अकोरिति निषेध इति बोध्यम् ।

(१६) स इति तच्छब्दस्य प्रथमैकवचनान्तस्यानुकरणमित्याह स इत्यस्येति ।

सेमामविड्ढि प्रभृतिम् । इह ऋक्पाद एव गृह्यतइति  
वामनः । अविशेषाच्छ्लोकपादोऽपीत्यपरे । सैष दाशरथी-  
रामः । लोपे चेदिति किम् । स ईक्षते । स एवमुक्त्वा ।  
सत्येवेत्यवधारणन्तु स्यञ्छन्दसि बद्धलमिति पूर्वसूत्राद्बद्धल-  
ग्रहणानुवृत्त्या लभ्यते । तेनेह न । सोऽह (उ० ५११४०) माजन्म-  
शुद्धानाम् । .

इति खादिसन्धिः ।

— — —

अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम् । १ । २  
। ४५ ।

धातुं प्रत्ययं प्रत्ययान्तञ्च वर्जयित्वा र्थवच्छब्दरूपं (१) प्रातिप-  
दिकसंज्ञं स्यात् ।

कृत्तद्धितसमासाश्च । १ । २ । ४६ ।

कृत्तद्धितान्तौ समासश्च प्रातिपदिकसंज्ञाः स्युः । पूर्वसूत्रेण  
सिद्धे (२) समासग्रहणन्वियमार्थम् । यत् सङ्घाते पूर्वो

(१) स्वादिविधौ प्रातिपदिकाधिकारात्तत्त्वज्ञानमेव प्रथममाह अर्थवदिति  
अर्थवदित्यनुगुणं विशेष्यमध्याहरति शब्दरूपमिति अधातुरप्रत्यय  
इति पुंलिङ्गनिर्देशस्तु परवलिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोरित्युक्तेः (३६० पृ०) ।  
एतत्पूर्वे परसूत्रे चार्थवत्त्वमेतत्त्वज्ञाफलीभूतविभक्तीतरसमभिव्या-  
हारानपेक्षया लोकेऽर्थबोधजनकत्वम् अन्यथा धातुरिति पर्युदा-  
सेन व्याख्यानान्नाऽर्थवत्त्वे सदृश्यग्रहणेन सिद्धे उत्तरसूत्रे कदादी  
नामनर्थकानामसिद्धेश्चार्थवत्त्वग्रहणं व्यर्थं स्यात् । अहन्निति धातौ,  
अकारण्डेत्यादिप्रत्ययान्ते च एतत्साध्यविभक्त्यनपेक्षत्वेऽपि तदितरा-  
नपेक्षत्वमस्यैवेति अधातुरप्रत्यय इति तत्पर्युदासः एकदेशवर्णे  
ऽर्थबोधजनकत्वाभावाद्प्रातिपदिकः । अत्र प्रत्ययपदं प्रत्ययप्रत्यया-  
न्तपरं तन्वाष्ट्यैवोभयग्रहणादित्याह प्रत्ययं प्रत्ययान्तश्चेति । अत-  
एव भाष्ये 'न लोके केवलेन प्रत्ययेनार्थोऽवगम्यते केन तर्हि सप्रकृति-  
केनेत्युक्तम् । हरिणाप्युक्तम् । 'धात्वादीनां विशुद्धानां लौकिकार्थो न  
विद्यते । कृत्तद्धितानामर्थश्च केवलनामलौकिकः । प्राग्विभक्तेस्तद-  
न्तस्य तथैवार्थो न विद्यते' इति । भू सत्तायामित्यादौ कर्मण्यणि-  
त्यादौ चार्थकथनन्त अलौकिकार्थकथनमात्रं प्रक्रियादशायामिति  
वेदितव्यम् ।

(२) 'ब्राह्मणार्थो यथा नास्ति कश्चिद्ब्राह्मणकम्बले । देवदत्तादयो वाक्ये

भागः पदं (३) तस्य चेद्भवति तर्हि समासस्यैवेति । तेन वाक्यस्य न ।

प्रत्ययः । ३ । १ । १ ।

आपञ्चमपरिसमाप्तेरधिकारो (४)ऽयम् ।

परञ्च (५) । ३ । १ । २ ।

अयमपि तथा ।

ङाप्प्रातिपदिकात् । ४ । १ । १ ।

तथैव सुनिर्णयका' इत्युक्तेरखण्डवाक्यस्यापि बोधकत्वाच्चस्यापि प्रातिपदिकत्वापत्त्या तदुत्तरं स्वादिप्रसङ्ग इति तन्निवारणायैदं नियम-  
सूत्रमित्याह पूर्वसूत्रेणेति । 'प्रत्ययग्रहणे यस्मात् स विहितस्तदादे-  
स्तदन्तस्य ग्रहण'मिति न्यायादेव प्रत्ययान्तत्वलाभात् कृत्तद्धितादीना-  
मपि प्रत्ययत्वात् पूर्वसूत्रेण संज्ञासिद्धेरिति भावः ।

( ३ ) पदमिति स्वातन्त्र्येण प्रयोगार्हमर्थवदित्यर्थः । अनुकरणस्यानिति-  
परस्य प्रयोगासत्त्वेऽपि इतिपरस्य पृथक्प्रयोगार्हत्वात् गवित्यय-  
माहेत्यादौ न प्रसङ्गः अनुकरणस्य शब्दभावपरतत्वात् ।

( ४ ) अधिकार इति संज्ञाधिकार इत्यर्थः संज्ञात्वावगमस्तु व्याख्यानात्  
विकरणागमादीनां तु न संज्ञा, प्रत्यय इति महासंज्ञया स्वस्वप्रक-  
त्यन्वितार्थप्रत्यायकस्यैव संज्ञात्वात् प्रकृत्यर्थत्वञ्च धातुपाठकोषादौ  
तत्सञ्चार्यं बोधितत्वम् । अतएव गच्छवधाद्यादेशानां न संज्ञा तेषां  
स्थान्यर्थेनैवार्थवत्त्वात् न तु स्वार्थोऽस्ति अतएव कोषादौ तदर्थार्थकथ-  
नम् । तदर्थमेव भाष्ये स्वीयमर्थं प्रत्याययतीति प्रत्ययशब्दविग्रहे स्वी-  
यपदोपादानम् ।

( ५ ) परञ्चेति दिग्योगसूत्रेण पञ्चम्याः परः पूर्वोवेत्यनियमेनाध्याहारे  
प्रसक्ते परएवेतिनियमार्थमिदं सूत्रम् तथा प्रकृत्यर्थभावविवक्षया

उग्रन्तादाबन्तात्प्रातिपदिकाच्चेत्यापञ्चमपरिसमाप्तेरधिकारः । प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणमित्येव सिद्धे उग्राब्ग्रहणं उग्रावन्तान्तद्वितोत्पत्तिर्यथा स्यात् । उग्राब्-  
भ्याम्प्राङ्गा भूदित्येवमर्थम् ।

स्वौजसमौट्कुष्टाभ्याम्भिस्ङेभ्याम्भ्यस्ङसिभ्यां  
भ्यस्ङसोसाम्ङोस्सुप् । ४ । १ । २ ।

उग्रन्तादाबन्तात्प्रातिपदिकाच्च परे स्वादयः प्रत्ययाः स्वः ।  
सुङस्योरुकारेकारौ जश्ङङपाश्चेतः ।

विभक्तिश्च । १ । ४ । १०४ ।

सुप्तिङौ विभक्तिसंज्ञौ स्तः । तत सुञौजसित्यादीनां सप्ता-  
नान्विकाणाम्प्रथमादयः सप्तम्यन्ताः प्राचां संज्ञास्ताभिरि-  
हापि व्यवहारः ।

सुपः । १ । ४ । १०३ ।

सुपस्त्रीणि (६) त्रीणि वचनानि एकैकश एकवचनद्विवचन-  
बहुवचनसंज्ञानि स्युः ।

केवलप्रकृतेः पचपठेत्यादेः प्रयोगो मा भूदिति प्रत्ययः परो  
भवत्येवेति नियमार्थं च । तेन केवला प्रकृतिः प्रत्ययो वा न प्रयोक्तव्य  
इति सिद्धम् ।

( ६ ) तिङस्त्रीणितीणीत्यतः त्रीणितीणीतिपदं तान्येकवचनद्विवचन-  
बहुवचनान्येकश इति सूत्रञ्च तानीतिपदं विद्यायानुवर्त्याह त्रीणी-  
त्यादि । सुप इति सुप् प्रत्याहारात् षष्ठी । एकश एकैकमित्यर्थः ।

द्वैकयोर्द्विवचनैकवचने । १ । ४ । २२ ।

द्वित्वैकत्वयो (७) रेतौ स्तः ।

बहुषु (८) बहुवचनम् । १ । ४ । २१ ।

बहुत्वे एतत्स्यात् । रुत्वविसर्गौ । रामः ।

सरूपाणामेकशेषएकविभक्तौ । १ । २ । ६४ ।

एकविभक्तौ यानि सरूपाण्येव (६) दृष्टानि तेषामेक एव (१०)

(७) द्वैकयोरिति । द्वैकशब्दौ संख्यापरो न तु संख्येयपरावित्याह द्वित्वैकत्वयोरिति लौकिकप्रयोगे त्वाद्गतः संख्याः संख्येय इति भाष्योक्तेः संख्येयपरत्व एव साधुत्वम् । कचिदेकत्वाबोधनेऽपि उत्सर्गत एकवचनं प्रयोक्तव्यं तेन प्रवतिकल्पमित्यादौ अव्ययेभ्यश्च व्ययैकवचनप्रयोगसिद्धिरिति कृतद्वितेति सूत्रभाष्ये स्पष्टमभिहितम् । शब्देन्दु० ।

(८) बहुष्विति । वित्वादिपराङ्मनसंख्याव्यापकधर्मविशेषो बहुत्वं तत्परो बहुशब्दो । बहुवचनं तु आश्रयगतं बहुत्वं धर्मे आरोप्य कृतम् दारा इत्यादौ च वाचकशब्दस्यैव बहुत्वं वाच्ये आरोप्यते स चारोपः दृढकोपव्यवहारानुसारोदेवेति नातिप्रसङ्गः । भर्तृदारयोरप्रेजसोरित्यादि समासे तु नारोपो मानाभावात् द्वैकयोरिति निर्दिष्टः शास्त्र । एतेनैकस्मिन्नपि गुरवः समागता इत्यादि समर्थितम् । शब्देन्दु० ।

(६) सरूपाण्येवेति दृढोयूना तल्लक्षणस्यैव विशेष इत्यतः (४४४४७०) एवकारोऽपकथ्यत इत्याह सरूपाण्येवेति एवेतिकरणात् जननीपरिच्छेद-वाचिनोर्माहशब्दयोनैकशेषः भ्याम्भ्यसादवैकव्येऽपि औजसादौ विरूपत्वात् ।

(१०) एकशेषश्चायमनैमित्तिकोऽतोऽन्तरङ्गत्वात् सुबुत्तः पूर्वमेवेति तद्विषये न द्वन्द्वप्राप्तिरिति बोध्यम् । एकशेषशब्दार्थश्च इतरनिवृत्तिपूर्व-

शिष्यते । प्रथमयोः पूर्वसवर्णः (७७४०) । नादिचि (७७४०) ।  
वृद्धिरेचि (४१४०) । रामौ ।

चुटू । १ । ३ । ७ ।

प्रत्ययाद्यौ (११) चुटू इतौ स्तः । इति जस्य इत्संज्ञा ।

न विभक्तौ (१२) तुस्माः । १ । ३ । ४ ।

विभक्तिस्त्वास्तवर्गसकारमकारा इतो न स्युः । इति सकारस्य नेत्त्वम् ।

अतो गुणे । ६ । १ । ८७ ।

कमेकमात्रावस्थानं तदाह एक एवेति । शिष्यते इति शेषोऽवस्थानं तस्य सिद्धतया अन्यनिवृत्तिरेव विधेया तत्र शिष्यमाणं लुप्यमानार्याभिधायीतिन्यायेन श्रूयमाणपदावृत्त्यैव बोधः । धातुषु तु नास्य प्रवृत्तिरेकनिष्ठानेकव्यापाराणामिवानेकनिष्ठानामपि तेषामेकधातुतो बोधने बाधकाभावात् एकादिदशान्तसंख्यावाचिनामेकशेषद्वन्द्वौ न भवतोऽनभिधानात् विंशत्यादौ त्विदएवैकशेष इति । शब्देन्दुः ।

(११) आदिर्जिडुडवइत्यत आदिरिति (उ४२४०) यः प्रत्ययस्येत्यतः (२१८४०) प्रत्ययस्येत्यनुवर्त्य योजयन्नाह प्रत्ययाद्याविति । तेन वाचाटेइत्यत्र आटचः नेत्त्वम् । तस्य प्रत्ययाद्याविति किं चागमादौ सा भूत् ।

(१२) न विभक्ताविति हलन्त्यमित्यस्य (४४०) निषेधोऽयम् । अनित्यमिदं तेन किमोऽदिति अतस्तकारेष्वात् केति सिद्धम् । एतच्च प्राग्दिशीयत्वेन विभक्तिसंज्ञस्यापि इदमस्य मोर्भकाररक्षणार्थसदिकरणात् ज्ञाप्यते इति विवेच्यम् । तत्र रामात् पचेरनित्यादौ तोः, राममपश्यनित्यादौ अस्य नेत्त्वम् ।

अपदान्ताद् (१३) काराहुणे परतः पररूपमेकादेशः स्यात् ।  
इति प्राप्तो परत्वात्पूर्वसवर्णदीर्घः । अतो गुणे इति हि पुर-  
स्तादपवादा अनन्तरान् विधीन् बाधन्ते नोत्तरानिति (१४)  
न्यायेनाकः सवर्णे दीर्घ (४६४०) इत्यस्यैवापवादो नतु प्रथम-  
योरित्यस्यापि (७७४०) । रामाः ।

एकवचनं सम्बुद्धिः । २ । ३ । ४६ ।

सम्बोधने प्रथमाया एकवचनं सम्बुद्धिसंज्ञं स्यात् ।

एङ् (१५) ह्रस्वात्मबुद्धेः । ६ । १ । ६६ ।

एङन्ताङ्गस्वान्ताच्चङ्गाङ्गल्लुप्यते सम्बुद्धयेत् । सम्बुद्ध्याच्चि-  
प्रस्याङ्गस्यै (१६) ङङ्गस्वाभ्यां विशेषणान्नेह । हे कतरत् (१७)  
कुलेति । हे राम । हे रामौ । हे रामाः । एङ्ग्रहणं

(१३) उस्सपदानादित्यतः (उ० १७४०) अपदानादिति एङि पररूपमित्यतः  
(४७४०) पररूपञ्चातुवन्त्योहापदानादित्यादि ।

(१४) नोत्तरानिति अग्निराग्नेत्या उत्तरान् व्यवहितानित्यर्थः व्याख्या  
तद्धेतुं प्राक् (४४४०) ।

(१५) एङित्यादि । हल्ङादिभ्य इत्यतः (१११४०) हलिति लोपो व्योरित्यतो  
(४२१४०) लोप इति चानुवर्त्य विभक्तिविपरिणामेनाम्बयः कार्यः ।

(१६) संबुद्ध्या चिप्रस्येति । संबुद्धेः प्रत्ययत्वेन 'यस्मात् स विहितस्तदादे'रिति  
परिभाषोपस्थापितस्येत्यर्थः । भाष्ये प्रत्यये गृह्यमाणे यस्मात् स  
विहित इत्याद्युपतिष्ठते इति परिभाषार्थो दर्शितः ।

(१७) कतरदिति अत्र न ह्रस्वोपः प्रकृत्यकारस्याद्ङि परे लोपेनापवा-  
दाङ्गस्य परत्वाभावादिति भावः



किम् । हे हरे । हे विष्णो । अत हि परत्वान्नित्यत्वाच्च  
सम्बुद्धिगुणे कृते ह्रस्वात्परत्वं (१८) नास्ति ।

अमि पूर्वः । ६ । १ । १०७ ।

अकोऽयच्चि (१६) परतः पूर्वरूपमेकादेशः स्यात् । रामम् ।  
रामौ ।

लशक्तद्धिते (२०) । १ । ३ । ८ ।

तद्धितवर्जप्रत्ययाद्या लशकवर्गा इतः स्युः । इति शसः शस्ये-  
लंज्ञा ।

तस्मा (२१) च्छसो नः पुंसि । ६ । १ । १०३ ।

(१८) परत्वं नास्तीति । तथाच सूत्रे एङ्ग्रहणं कर्तव्यमिति भावः किञ्च  
लक्ष्मीसहितवाचकशब्दसम्बोधने हल्लोपार्थभेङ्ग्रहणमावश्यकम् ।  
अतएव 'इमां किमाचामय से न चक्षुषीइति नैषधीयप्रयोगे से इति  
पृथक् पदं सम्बोधनान्नं हे लक्ष्मीसहिते दमयन्तीत्यर्थात् एतच्च निग-  
रणचलनार्थेभ्यश्चेति सूत्रे मनोरमायामभिहितम् ।

(१९) प्रथमयोरिति (७७ष्ट०) पूर्वसवर्णदीर्घं प्राप्ते ह्रस्वरूपपूर्वरूपार्थोऽयमा-  
रम्भः । अतएव पूर्वसवर्णइत्यनुवृत्त्यैव सिद्धे पूर्वग्रहणं दीर्घरूपवा-  
रणाय । अकः सवर्णे (४६ष्ट०) इत्यतोऽक इति इको यणचोत्यतः  
(४२ष्ट०) अचोति पदञ्चानुवर्त्याहाकोऽय्यचोत्यादि । असोऽवयवेऽचोत्यर्थः  
तेन न मकारसहिरस्य पूर्वरूपम् ।

(२०) व्यतद्धिते किं प्राणिस्स्यादात इति लच् (६८०ष्ट०) वृडालः । लोमादिभ्यः  
शः (६८१ष्ट०) लोमशइत्यादौ लादीनामिच्च न ।

(२१) तस्मादिति तच्छब्देन सन्निहितः पूर्वसवर्णदीर्घ एव परास्मश्यते  
न तु दीर्घमात्रं तेन गाः पश्येत्यादौ न नलम् ।

पूर्वसवर्णदीर्घात्परो यः शसः सकारस्तस्य नः स्यात् पुंसि ।

अट्कुप्वाङ्नुम्व्यवायेऽपि । ८ । ४ । २ ।

अट्, कवर्गः, पवर्गः, आङ्, नुम्, च एतैर्व्यस्तैर्यथासम्भवं मिलितैश्च व्यवधानेऽपि रषाभ्याम्परस्य (२२) नस्य णः स्यात्समानपदे । पदव्यवायेऽपीति (४८२४०) निषेधस्वाधितुम् आङ्ग्रहणम् । नुम्-ग्रहणमनुवारोपलक्षणार्थम् । तच्चाकर्तुं शक्यम् अयोग (२३) वाहानामट्सूपदेशस्योक्तत्वात् (६७४०) । इति णत्वे प्राप्ते ।

पदान्तस्य । ८ । ४ । ३७ ।

पदान्तस्य नस्य णत्वन् (२४) स्यात् । रामान् ।

यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादि प्रत्ययेऽङ्गम् । १ । ४

। १३ ।

यः प्रत्ययो यस्मात् क्रियते तदादि शब्दरूपन्तस्मिन् प्रत्यये परे ऽङ्गसंज्ञं स्यात् । भवामि भविष्यामीत्यादौ विकरणवि-  
शिष्टस्याऽङ्गसंज्ञार्थन्तदादिग्रहणम् । विधिरिति किम्

(२२) रषाभ्यां णो न इति (१०६४०) सूत्रमनुवर्त्याह रषाभ्यामिति ।

वाधितमिति तेन पर्यायद्वमित्यादावुपसर्गरूपोपपदसमासेऽपि णत्वम् ।

(२३) अयोगेति ते चानुस्वारविसर्गजिह्वामूलीयोपाध्यानीयाः अट्स्विति

अकारोपरीत्युक्तं प्राक् तेन वृंहणं वृंहणमित्यादौ णत्वम् ।

(२४) न भाषकमिगमीत्यादितः (३०२००४०) नेत्यनुवर्त्याह णत्वं नेति ।

स्त्री इयती । (२५) प्रत्यये किम् । प्रत्ययविशिष्टस्य (२६) ततो-  
ऽप्यधिकस्य वा मा भूत् !

अङ्गस्य । ६ । ४ । १ ।

इत्यधिकृत्य ।

टाडसि ( २७ ) डसामिनात्स्याः । ७ । १ । १२ ।

अकारान्तादङ्गाद्यादीनाङ्गमादिनादय आदेशाः' स्युः ।  
णत्वम् । रामेण ।

सुपि च । (२८) । ७ । ३ । १०२ ।

यजादौ सुपि परे अतोऽङ्गस्य दीर्घः स्यात् । रामाभ्याम् ।

(२५) इयतीति इदंशब्दात् वतपि किमिदम्भ्यां वो व इति (६६८८) षादेशे  
आयेनेयीनीयियः फटखकृषां प्रत्ययादीनामिति (२१८८) धस्येयादेशे इदं  
किमोरीशुकी (४७३८) इतीति यस्येति चेति (१३८८) ईकारलोपे  
ङीपीयतीति सिद्धम् तत्र इयावयवेकारपरतः स्त्रीशब्दस्येयङाद्यापत्तिः  
विधिव्यहणे तु नैष दोष इयप्रत्ययस्य स्त्रीशब्दादविधानादिति भावः ।

(२६) प्रत्ययविशिष्टस्याङ्गसंज्ञायां वत्रचेत्यादिसिद्धिः उरदित्यादेशस्य (३०२५८)  
परनिमित्तत्वाभावेन अचः परस्मिन्निति (३४८०) स्थानिपत्त्वाप्रवृत्त्य-  
न संप्रसारणारणे संप्रसारणमिति (१६१८) निषेधाभावात् अभ्यासस्य पुन-  
रपि संप्रसारणं स्यात् । अधिकस्य तथात्वे देवदत्त ओदनमपचदित्यादौ  
देवदत्तशब्दोत्तरं सुपं निमित्तोक्त्य लङ् पर्यन्तस्याङ्गत्वात् तस्य लङ्-  
परत्वेन देवेत्यस्यात् पूर्वमङ्गापत्तिः अङ्गसंज्ञायां प्रत्ययनिमित्तत्वा-  
भावेन लङादिनिरूपिताङ्गस्येत्यस्य दुर्लभत्वादिति भावः ।

(२७) टाडसीति । अतोभि स इत्यतः (६३८) अत इत्यनुवर्तते ।

(२८) सुपि चेति अतोदीर्घां यजीत्यनुवर्तते (३०८८) यजीति आलुत्वात्त-  
दादिविधिरित्याह यजादाविति ।

अतो भिस ऐस् । ७ । १ । ६ ।

अकारान्तादङ्गाङ्गिस् ऐस् स्यात् । (२६४०) अनेकाल्त्वा-  
त्सर्वादेशः । रामैः ।

उर्य्यः । ७ । १ । १३ ।

अतोऽङ्गात्परेस्य उरित्यस्य यादेशः स्यात् । रामाय । इह  
स्यानिवङ्गावेन यादेशस्य सुप्तात्सुपि चेति दीर्घः । सन्निपा-  
तलक्षणोविधिरनिमित्तं तद्विघातस्येति (२६) परिभाषा तु  
नेह प्रवर्त्तते कष्टाय क्रमणे (३०२२६४०) इतिनिर्देशेन तस्या-  
नित्यत्वज्ञापनात् । रामाभ्याम् ।

वङ्गवचने भल्येत् । ७ । ३ । १०३ ।

भलादौ वङ्गवचने सुपि परे अतोऽङ्गस्य एकारः स्यात् ।  
रामेभ्यः । वङ्गवचने क्त्वि । रामः रामस्य । भलि  
किम् । रामाणाम् । सुपि किम् । पचध्वम् । जग्त्वम् ।

वाऽवसाने । ८ । ४ । ५६ ।

अवसाने भलां चरो (३०) वा सुः । रामात्—रामाद् ।  
द्वित्वे रूपचतुष्टयम् । रामाभ्याम् । रामेभ्यः । रामस्य ।

(२६) सन्निपातः संश्लेषः लक्षणं निमित्तं यस्य तादृशो यो विधिः स  
तं सन्निपातं विहन्तीति तद्विघातस्तस्यानिमित्तसुपजीव्यबाधायोगा-  
दित्यर्थः ।

(३०) भलां अशित्यतो (३६४०) भलामिति अभ्यासे चर् चेत्यतश्चरिति  
(३०११४०) चागुवन्त्याह भलां चरो वा स्युरिति ।

सस्य द्वित्वपक्षे खरि चेति (६२४०) चत्वेऽध्यान्तरतस्यात्स एव न  
तु तकारः अल्पप्राणतया प्रयत्नभेदात् । अतएव सः सीति  
(७०७६४०) तादेश आरभ्यते ।

ओसि च । ७ । ३ । १०४ ।

ओसि परे अतोऽङ्गस्य एकारः स्यात् । रामयोः ।

ह्रस्वनद्यापो नुट् । ७ । १ । ५४ ।

ह्रस्वान्तान्नद्यन्तादावन्ताच्चाङ्गात्परस्याऽऽमो (३१) नुडागमः  
स्यात् ।

नामि । ६ । ४ । ३ ।

नामि परेऽजन्ताङ्गस्य दीर्घः (३२) स्यात् । रामाणाम् । सुपि  
चेति (६२४०) दीर्घो यद्यपि परस्ताथापीह न प्रवर्त्तते सन्नि-  
पातपरिभाषाविरोधात् । नामीत्यनेन त्वारम्भसामर्थ्यात्  
परिभाषा बाध्यते । रामे । रामयोः । सुपि एत्वे कृते ।

अपदान्तस्य मूर्द्धन्यः (३३) । ८ । ३ । ५५ ।

(३१) आसि सर्वनाम्न इत्यतः (६७४०) आमीत्यनुवर्त्य विभक्तिं विपरि-  
णमय्याह आस इति ।

(३२) द्रुलोपे दीर्घ इत्यतो (८०४०) दीर्घ इत्यनुवर्त्य अचचेति (२५४०)  
परिभाषया अजन्तस्योपस्थितेराह अजन्ताङ्गस्येत्यादि अङ्गस्येति किं  
चर्मणाम्, वर्मणामित्यादौ मा भत् ।

(३३) ह्रस्वे अपदान्तस्य ष इत्यनेनैव सिद्धे मूर्द्धन्यग्रहणम् इणः सीध्वमित्यत्र  
(७०२६४०) धकारस्थाने ढरूपमूर्द्धन्यविधानार्थम् ।

अत्रादपरिसमाप्तेरधिकारोऽयम् ।

इण्कोः । ८ । ३ । ५७ ।

इत्यधिकृत्य ।

आदेशप्रत्यययोः । ८ । ३ । ५८ ।

सहेः साङः सद्भूति (१४६४०) सूत्रात् इति षष्ठ्यन्तस्य दमनुवर्त्तते । इण् कवर्गाभ्यां परस्यापदान्तस्यादेशस्य प्रत्ययावयवस्य (३४) च यः सकारस्तस्य मूर्द्धन्य आदेशः स्यात् । विटताघोषस्य (३५) मस्य तादृश एव घः । रामेपु । इण्कोः किम् रामस्य । आदेशप्रत्यययोः किं सुपीः । सुपिमौ । सुपिसः । अपदान्तस्य किम् । हरिस्तत् । एवं कृष्णमुकुन्दादयः ।

सर्वादीनि (३६) सर्वनामानि । १ । १ । २७ ।

(२४) प्रत्ययशब्द एव तदवयवपरौ व्याख्यानात् सातेः (७३०४०) षत्वनिषेधज्ञापकाच्चेत्याह प्रत्ययावयवस्येति । यदि चोभयावयवौ गृह्येते तदा तिष्ठणामित्यादेशावयवे प्रसङ्गः । यदि प्रत्ययरूपः सकार इत्युच्यते तदा रामेष्टित्यत्र न स्यादतः एकापि षष्ठौ विषयभेदाद्विद्यते इति भावः ।

(३५) विटताघोषस्येति विटतत्त्वमाभ्यन्तरः प्रत्ययः, अघोषो वाच्यस्तदुभयवद्व्यर्थस्तत्वाद्यं ढकारवारणाय षकारवारणायान्यम् ।

(३६) सर्वादीनीति । तदुणसंविज्ञानो बह्वब्रीहिः हलि सर्वेषामिति लिङ्गात् सर्व्वआदिरवयवो येषां तानीति विग्रहः उङ्गतावयवभेदः आरोपितावयवगतसंख्यः समुदायः समासार्थः तस्य समुदायस्य युगपल्लब्धे प्रथो गाभावात् तदवयवेषु प्रवर्त्तमाना सर्व्वनामसंज्ञा अविशेषात् सर्व्वशब्देऽपि प्रवर्त्तते इति बोध्यम् । सर्व्वनामानीत्यत्र पूर्व्वपदात् संज्ञायामिति (४१५४०) न एतत् निपातनादिति भाष्ये स्थितम् ।

सर्वादीनि शब्दरूपाणि सर्वनामसंज्ञानि स्युः । तदन्तस्या-  
पीयं संज्ञा द्वन्द्वे चेति (१०२४०) (३७) ज्ञापकात् । तेन परम-  
सर्व्ववेति तल्, परमभवकानित्यताकञ्च (३८) सिद्धयति ।

जसः शी (३९) । ७ । १ । १७ ।

अदन्तात्सर्व्वनाम्नः परस्य जसःशी स्यात् । अनेकाल्त्वात्सर्वा-  
देशः (२९४०) (४०) । न चाऽऽर्ज्वणस्तित्यादाविव (१६१४०) नानु-  
बन्धकृतमनेकाल्त्वमिति वाच्यम् सर्वादेशत्वात्प्राग् इत्संज्ञाया  
(४१) एवाभावात् । सर्व्वे ।

सर्व्वनाम्नः स्मै । ७ । १ । १४ ।

अतः सर्व्वनाम्नो डे इत्यस्य स्मै स्यात् । सर्व्वस्मै ।

(३७) द्वन्द्वे चेत्ययं निषेधः समुदायस्यैव न त्वद्वयवस्य द्वन्द्वे इति प्रथ-  
मार्थे सप्तमी द्वन्द्वः सर्व्वनामसंज्ञो न भवतीति सूत्रार्थः । न हि तदन्त-  
विधिं विना समुदाये संज्ञाप्रवृत्तिरस्ति या निषिध्येतेति भावः ।

(३८) अकञ्चेति । कुक्षित इति (७० ६४०) सूत्रोक्तभाष्यरीत्या संख्याकारकाभ्यां  
पूर्णाद्यस्येतरान्वयसम्भवेन सुबन्तादेव तद्विभक्त्युत्पत्तेर्नियमात् सर्व्वनाम-  
प्रकृतिकसुबन्तार्थगतकुत्साविवक्षायां सर्व्वनामावयवे प्रागकजिति  
सूत्रार्थात् तदन्तस्य संज्ञाभावे तदसिद्धिरिति भावः । शब्देन्दु ० ।

(३९) जशःशीति दीर्घोच्चारणसुत्तरार्थं तेन वारिणी इत्यादिसिद्धिः ।

(४०) अनेकाल्त्वादिति न तु शिच्चात्, प्रत्ययादित्यज्ञानादेव लशकतद्धिते  
इति (९०४०) शिच्यसिद्धेः, प्राक् च तस्यासिद्धेः ।

(४१) इत्संज्ञाया इति । त इत्यलोपदेशकालएवेत्संज्ञा शीभावस्य तु सर्वा-  
देशत्वानन्तरं स्थानिवच्चेन प्रत्ययत्वे सिद्धे लशकतद्धित इति प्रत्यया-  
द्यादेशस्येत् संज्ञेति दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयो वैषम्यमिति भावः ।

उसिङोः स्मार्त्स्मिनौ । ७ । १ । १५ ।

अतः सर्वनाम्नो उसिङोरेतौ स्तः । सर्वस्मात् ।

आमि सर्वनाम्नः सुट् । ७ । १ । ५२ ।

अवर्णान्ता (४२) त्वसर्वनाम्नो विहितस्यामः सुडागमः स्यात् ।  
एत्त्वपत्वे । सर्वेषाम् । सर्वस्मिन् । शेषं रामवत् । एवं  
विश्वाद्योऽप्यदन्ताः । सर्वादयश्च पञ्चतिंशत् । सर्व विश्व  
उभ उभय उतर उतम अन्य अन्यतर इतर त्वत् (त्व) त्व नेम  
सम सिम । पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरापराधराणि व्यवस्थाया-  
मसंज्ञायाम् । स्वसंज्ञातिधनाख्यायाम् । अन्तरं वह्निर्यो-  
गोपसंव्यानयोः । त्यद् तद् यद् एदद् इदम् अदस् एक  
द्वि युष्मद् अस्मद् भवत् किम् इति । उभशब्दो द्वित्व-  
विशिष्टस्य वाचकः । अतएव नित्यं द्विवचनान्तः । तस्येह  
(४३) पाठस्तु उभकावित्यकजर्थः न च कप्रत्ययेनेष्टसिद्धिः  
द्विवचनपरत्वाभावेनोभयत उभयत्वेत्यादाविवायच्प्रसङ्गात्  
(४४) । तदुक्तमुभयोऽन्यत्वेति अन्यत्वेति द्विवचनपरत्वाभावे ।

(४२) अवर्णान्तादिति अवर्णान्तादङ्गात्परस्येत्यर्थः तेन येषां तेषामित्यादा  
वामोऽवर्णान्तसर्वनामपरत्वाभावेऽपि नाप्रसङ्गः ।

(४३) सर्वादिषूभशब्दपाठो व्यर्थः सर्वनामकार्याणां शीघ्रभृतीनां द्विवचने  
ऽसम्भवादित्याशङ्क्याह तस्येहेति ।

(४४) अयच्प्रसङ्गादिति उभादुदात्तो नित्यमित्यतोभादुदात्त इति (६६८४)  
योगो विभज्यते अवयववृत्तेः संख्यावाचिन उभशब्दादवयवित्यर्थेऽयच्  
स्यात् । उभयो मणिः । उभशब्दादुक्तिविषये नित्यमयच् स्यात् सार्थं ।



उभयशब्दस्य द्विवचनत्वास्तीति कैयटः । अस्तीति हरदत्तः । तस्मात् (४५) जस्ययजादेशस्य स्थानिवद्भावेन तयप्प्रत्ययान्त-  
तया प्रथमचरसेति (१०२४०) विकल्पे प्राप्ते विभक्तिनिरपेक्ष-  
त्वेनान्तरङ्गत्वान्नित्यैव संज्ञा भवति । उभये । डतरडतमौ  
प्रत्ययौ । यद्यपि संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणत्वास्ति  
सुप्तिङन्तमिति (२३४०) ज्ञापकात् । तथापीह तदन्तग्रहणं  
केवलयोः संज्ञायाः प्रयोजनाभावात् । अन्यतरा (४६) न्यतम-  
शब्दावव्युत्पन्नौ स्वभावाद्द्विवचनविषये निर्धारणे वर्तते ।  
ततान्यतमशब्दस्य गणे पाठाभावान्न संज्ञा । त्वच्चेतिद्वाव्य-  
दन्तावन्यपर्यायौ । एक (४७) उदात्तोऽपरोऽनुदात्त इत्येके । एक  
स्तान्त इत्यपरे । नेम इत्यर्धे । समः सर्वपर्यायः । तुल्यपर्यायस्तु  
नेह गृह्यते यथासंख्यमनुदेशः समानामिति (६३४०) ज्ञाप-  
कात् । अन्तरं वह्निर्योगेतिगणसूत्रेऽपुरीति (४८) वक्तव्यम् ।  
अन्तरायाम्पुरि ।

तेन उभयपक्षविनोतनिदा इत्यादौ यथा नित्योऽयच् एवं कप्रत्ययेऽपि  
स्यादिति भावः । यकाचि लते तु अयचो न प्रसङ्गः यत् द्विवचनं  
न श्रूयते तत्तैवायजिति व्याख्यानात् । मनो० ।

(४५) तस्मात् उभयशब्दात् । जसीति अवयवद्वयारम्भसमुदाये वृद्धत्व-  
विवक्षायां जसः प्राप्तिरित्यर्थः ।

(४६) डतरग्रहणेनैव सिद्धे गणेऽन्यतरशब्दपाठो व्यर्थोऽत आहान्यतरेति  
किंयत्तद्द्वय एव (७११४०) डतरडतमयोर्विधानान्नान्यशब्दात्तत्प्रसङ्ग-  
इति भावः ।

(४७) एक उदात्त इति एतं त्वमचे इत्युदात्तस्य, उत त्वः प्रथमनित्यनुदा-  
त्तस्य च दर्शनादिति भावः एकः प्रथम इति । मनो० ।

(४८) अपुरीति पू-शब्दस्य विशेष्यत्वे नेत्यर्थं ध्वनयन् स्त्रियामुदाहरति  
अन्तरायामिति प्राकाराद्वाह्यायामित्यर्थः ।

पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरापराधराणि व्यवस्था-

यामसंज्ञायाम् । १ । १ । ३४ ।

एतेषां व्यवस्थायामसंज्ञायां सर्वनामसंज्ञागणपाठात्सर्वत या प्राप्ता सा जसि वा स्यात् । पूर्वे पूर्वाः । स्वाभिधेयापेक्षोऽवधिनियमो (४६) व्यवस्था । व्यवस्थायां किम् । दक्षिणा गायकाः (५०) कुशला इत्यर्थः । असंज्ञायां किम् उत्तराः कुरवः (५१) ।

स्वमज्ञातिधनाख्यायाम् । १ । १ । ३५ ।

ज्ञातिधनान्ववाचिनः स्वशब्दस्य या प्राप्ता संज्ञा सा जसि वा स्यात् । स्वे स्वाः आत्मीया इत्यर्थः । आत्मान इति वा । ज्ञातिधनवाचिनस्तु स्वाः ज्ञातयोऽर्था वा ।

(४६) पूर्वादिशब्दस्याभिधेयेनापेक्षमाणस्यावधेर्नियम इत्यर्थः दिशः सप्तमी भव दक्षिणस्या इत्यादावपि व्यवस्थारूपेण प्रसिद्धत्वात् नावधिविवाची शब्दः प्रयुज्यते । आधुनिकसंज्ञेतस्यैव संज्ञात्वेन दिक्षु च तादृशसंज्ञाविरहेण असंज्ञायामिति न निषेधप्रसङ्गः । अतएव वेदे प्रसिद्धदेवगणविशेषे विश्वशब्दस्याधुनिकसंज्ञेताभावात् विश्वेषां देवानामित्यादिप्रयोगः । अत्र सूत्रे विभाषा जसीति (१०२५०) सूत्रमनुवर्तते ।

(५०) दक्षिणा गायका इति इहासुकस्मात् कुशला इत्यवध्यन्वयसम्भवेऽपि तन्नियमो नास्तीति भावः ।

(५१) उत्तराः कुरव इति सुमेरुमवधिमपेक्ष्य कुरुषूतदशब्दो वर्तते इत्यस्तीह व्यवस्था किन्त्वाधुनिकसंज्ञेतोऽयमिति निषेधः । एवमधरे ताम्बूलरागः । उत्तरे शक्तः उत्तरान्निरस्तः इत्यादि डिङ्ङ्योः प्रत्युदाहर्तव्यम् । अत्रेदं बोध्यं परापरशब्दयोर्देशान्तरनिष्ठत्वमेव शक्यार्थस्य च शत्रौ

अन्तरं वह्निर्योगोपसंख्यानयोः । १ । १ । ३६ ।

वाह्ये परिधानीये चार्थेऽन्तरशब्दस्य या प्राप्ता संज्ञा साजसि  
ना स्यात् । अन्तरे अन्तरा वा गृह्याः वाह्या इत्यर्थः । अन्तरे  
अन्तरा वा शाटकाः परिधानीया इत्यर्थः ।

पूर्वादिभ्यो नवभ्यो वा । ७ । १ । १६ ।

एभ्यो ङसिङ्योः स्मात्स्मिनौ वा स्तः । पूर्वस्मात्—पूर्वात् ।  
पूर्वस्मिन्—पूर्वे । एवम्यरादीनामपि । शेषं सर्ववत् ।  
एकशब्दः संख्यायान्नित्यैकवचनान्तः (५२) ।

न बद्धब्रीहौ (५३) । १ । १ । २६ ।

बद्धब्रीहौ चिकीर्षिते सर्वनामसंज्ञा न स्यात् । त्वकम्पिता  
यस्य स त्वत्कपिटकः । अहकम्पिता यस्य य मत्कपिटकः ।  
इह समासात्प्रागेवालौकिके प्रक्रियावाक्ये सर्वनामसंज्ञा  
निषिध्यते । अन्यथा लौकिके विग्रहवाक्ये इव तत्ताप्यकच् प्रव-

प्रतिवादिनि च लक्षणा 'तेन तथा परेषां युधि' चेत्यादि, अथापरे  
प्रत्यवतिष्ठन्ते इत्यादिश्च प्रयोगः सङ्गच्छते न च लान्छनिकत्वे उपसर्जन-  
नत्वं स्वार्थविशिष्टार्थान्तरसंक्रमस्यैव तथात्वात् तस्य च समासादि  
वृत्तावेव सम्भवात् !

(५२) 'एकोऽप्यर्थे प्रधाने च प्रथमे लेखे तथा । साधारणे समानेऽपि संख्या-  
याञ्च प्रयुज्यते' इत्युक्तेरेकशब्दो नानार्थस्त्व संख्यायामेवैकवच-  
नान्ततान्यत्र तु यथेष्टता तेन एके एकेषामित्यादि ।

(५३) न बद्धब्रीहविति । कते तु बद्धब्रीहौ निषेधो व्यर्थ उपसर्जनीभूताश्च  
न सर्व्वे इति (१०१४०)वार्तिके वक्ष्यमाणत्वा इत आह चिकीर्षिते  
इति विषयसम्प्रभ्याश्रयणादयमर्थो लभ्यते इति भावः ।

ज्ञेयं स च समासेऽपि श्रूयेत अतिक्रान्तो भवकन्तमतिभव-  
कानिति वत् । भाष्यकारस्तु (५४) त्वकत्पितृको सकत्पितृक  
इति रूपे दृष्टापत्तिं कृत्वैतत्सूत्रमप्याचख्यौ । यथोत्तरं  
मुनीनां प्रामाण्यम् (५५) । "संज्ञोपसर्जनोभूतास्तु न सर्वा-  
दयः" (५६) । महासंज्ञाकरणेन तदनुगुणानामेव गणे सन्नि-  
वेशात् । अतः संज्ञाकार्यमन्तर्गणकार्यञ्च (५७) तेषां भवति ।  
सर्वो नामं कश्चित्तस्मै सर्वाय देहि । अतिक्रान्तः सर्वमति-  
सर्वस्तस्मै अतिसर्वाय । अतिकतरं कुलम् । अतितत् ।

तृतीयासमासे (५८) । १ । १ । ३० ।

अत्र सर्वनामता न स्यात् । मासपूर्वाय । तृतीयासमासार्थ-  
वाक्येऽपि न । मासेन पूर्वाय ।

(५४) अज्ञाते कुक्षिते वाऽर्थे अव्ययसर्वनाम्नामकच् प्राक् टेरित्यकचि (७६४०)

त्वकत्पितृक इति । तद्वितार्थे के तु त्वकपितृक इति, तत्र न बहुव्री-  
होविति निषेधात् त्वकपितृक इत्येव सूत्रकारमतं भाष्यकृता तु  
त्वकत्पितृक इत्यादिप्रयोगस्येष्टापत्त्या एतत्सूत्रं प्रत्याचख्ये इत्याह  
भाष्यकारस्त्विति ।

(५५) स्मृतिद्वयप्रामाण्याद्विकल्पोऽस्त्वत आह उत्तरोत्तरमिति तथाच भाष्य-  
कारस्य सर्वलोत्तरत्वात्तदुक्तव्यवस्थैव ग्राह्येति भावः ।

(५६) उपसर्जनोभूतास्त्विति उपसर्जनत्वमितरविशेषणत्वेनार्थोपस्थापकत्वम् ।

(५७) अन्तर्गणकार्यमिति अदृङ्ङतरादिभ्यः इति (१४०४०) त्यदादीनाम इत्यादि  
च (११५४०) कार्यम् । तत्रातिसर्वायेत्यादौ सामान्यसर्वनामकार्थं, अति-  
कतरत् अतितदित्यादौ विशेषतत्कार्यमदृङाकारादेशौ नेति विवेकः ।

(५८) तृतीयासमासे इति अत्र पूर्वसङ्ग्रहेति (३३६४०) सूत्रविहितः समासो गृह्यते

दन्वे च । १ । १ । ३१ ।

दन्वे उक्ता संज्ञा न । वर्णाश्रमेतराणाम् । समुदायस्यायं  
निषेधो न त्ववयवानाम् । पूर्वपरावराणाम् । नचैवन्तदन्त-  
विधिना सुट्प्रसङ्गः । सर्वनाम्नो विहितस्यामः सुडिति व्या-  
ख्यातत्वात् (६७५०) ।

विभाषा जसि । १ । १ । ३२ ।

जसाधारं यत्कार्यं शीभावाख्यं तत्र कर्त्तव्ये दन्वे उक्ता संज्ञा  
वा स्यात् । वर्णाश्रमेतरे वर्णाश्रमेतराः । शीभावम्प्रत्येव  
विभाषेत्युक्तम् अतो नाकच् किन्तु कप्रत्यय एव । वर्णा-  
श्रमेतरकाः ।

प्रथमचरमतयात्पार्द्धकतिपयनेमाच्च । १ । १

। ३३ ।

एते जसः कार्यं (५६) म्प्रत्युक्तसंज्ञा वा स्युः । प्रथमे प्रथमाः ।  
इत्यादि । शेषं रामवत् । तयप्प्रत्ययस्ततस्तदन्ताः † ग्राह्याः ।  
द्वितये द्वितयाः । नेमे नेमाः । शेषं सर्ववत् । \* विभाषा-  
प्रकरणे तीयस्य डित्सूपसंख्यानम् \* । द्वितीयस्त्रै-

प्रतिपदोक्तत्वात् न तु कर्त्तृकरणयोः कृतीति तेन त्वयका कृतमित्यादौ  
न निषेधस्तत्र त्वकृत्कृतमित्येव प्रयोगः ।

(५६) प्रथमचरमेत्यादि अत्र सूत्रे नेति न सम्बध्यते प्रथमादिष्वसम्भवात्  
जसीत्यनुवृत्तेरर्थात् शीभाव एव विकल्पस्तदाह जस्कार्यं प्रतीति-  
† संख्याया अवयवे तयबिति (६६८५०) तयपः प्रत्ययत्वादाह तदन्ता इति ।

द्वितीयायेत्यादि । एवन्तृतीयः । अर्थवद्ग्रहणान्नेह । षट्-  
जातीयाय (६०) ।

जरायाजरसन्यतरस्याम् । ७ । २ । १०१ ।

जराशब्दस्य जरस् वा स्यादजादौ (६१) विभक्तौ । पदाङ्गाधि-  
कारे तस्य तदन्तस्य च अनेकाल्वात्मर्वादेशे प्राप्ते निर्दिश्य-  
मानस्यादेशा (६२) भवन्ति । एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात्  
जराशब्दस्य जरस् । निर्जरसौ । निर्जरसः । इनादीन्  
वाधित्वा परत्वाज्जरस् । निर्जरसा । निर्जरसे । निर्ज-  
रसः । पक्षे हलादौ च रामवत् । वृत्तिकृता तु पूर्वविप्रतिषेधेन  
इनातोः कृतयोः सन्निपातपरिभाषाया अनित्यत्वमाश्रित्य  
जरसि कृते निर्जरसिन निर्जरसादिति रूपं न तु निर्जरसा  
निर्जरस इति केचिदित्युक्तम् । तथा भिसि निर्जरसैरिति

(६०) द्वेलीय इति (६७०८०) संप्रसारणञ्चेति (६७१८०) तीयः तस्यार्थवत्त्वाद्-  
नर्थकस्यैकदेशस्य न ग्रहणमित्याह षट्जातीयायेति प्रकारणवचने  
जातीयरिति (७०५८०) जातीयप्रत्ययैकदेशेन प्रसङ्गः इति भावः ।

(६१) जराया इति अष्टन आ विभक्तावित्यतो (६३८०) विभक्ताविति अचि  
रकृत इत्यतो (१३२८०) ऽचीत्यनुवर्त्य यस्मिन् विधिसंदादावल्ग्रहणे  
इति परिभाषासत्त्वादाह अजादाविति विभक्तौ किं जराया इदं  
जारमित्यादौ न अचि किं निर्जराभ्यामित्यादौ न ।

(६२) नन्विदमपूर्वं वचनमतः सोपसर्गस्य सर्वस्य स्थाने जरसादेश इत्या-  
शङ्काह निर्दिश्यमानस्येति । ननु तदन्तविधिनापि जरानां यदङ्गं तद्वैव  
निर्दिश्यमानजराशब्दस्थाने जरसादेशेन भवितव्यं नातित्यत आह  
एकदेशेति ।

रूपान्तरमुक्तम् । तदनुसारिभिश्च षष्ठ्यैकवचने निर्जर-  
स्येत्येव रूपमिति स्वीकृतमेतच्च भाष्यविरुद्धम् (६३) ।

पहन्तोमास्हन्निशसन्पूषन्दोषन्यकञ्छकन्युद  
न्नामञ्छसप्रभृतिषु । ६ । १ । ६३ ।

पाद, दन्त, (६४) नासिका, मास, हृदय, निशा अस्त्वज्, यूप,  
दोष्, यकत्, शकत्, उदक, आस्य, एषां पदादय आदेशाः  
स्युः शसादौ वा (६५) । यत्तु आसनशब्दस्य आसन्नादेश  
इति काशिकायामुक्तान्तप्रामादिकम् (६६) । पादः । पादौ ।  
पादाः । पादम् । पादौ । पदः-पादान् । पादेन-पदा इत्यादि ।

सुडनपुंसकस्य (६७) । १ । १ । ४३ ।

(६३) भाष्यविरुद्धमिति भाष्यकृता टाडसीति सूत्रे इनातौ प्रत्याख्याय  
नादेशमदादेशञ्च विधाय नादेशे परे आङि चाप इत्यवाङोति  
योगं विभज्य एत्त्वमुक्त्वा साधितं तथाच निर्जरमिन निर्जरसादित्यत्र कुत-  
स्तरामिनस्य आतश्च सम्भाव इति भाष्यविरोधादुपेक्ष्यम् । अत्रैव सूत्रे  
भाष्ये स्पष्टमुक्तं निर्जरैरिति भवितव्यमिति ।

(६४) शसप्रभृतयो निमित्ततयोपात्ताः पदाद्यादेशानुरूपान् प्रकृतिविशेषा  
नाक्षिपन्तीत्याशयेनाह पाददन्तेति ।

(६५) अनुदात्तस्य चर्दुपधस्यान्यतरस्यामित्यतः (उ० १०३४०) अन्यतर-  
रस्यामित्यनुवर्त्याह शसादौ वेति ।

(६६) प्रामादिकमिति आसौ वृकस्य वर्त्तिकामभीक्ते इति मन्त्रे सुखादि-  
त्यर्थं औचित्यात् वृकस्य चित् वर्त्तिकामन्तरास्यादिति मन्त्रान्तर-  
संवादाच्च वाख्यातञ्च तथैव वेदभाष्ये इति । मनो० ।

(६७) स्त्रीपुंसयोरिति वक्तव्ये अनपुंसकस्येति कथनं ज्ञापयति प्रसज्य

सुट् प्रत्याहारः । स्वादिष्वकवचनानि सर्वनामस्थानसंज्ञानि  
स्युरलीवस्य ।

स्वादिष्वसर्वनामस्थाने । १।४।१७ ।

कप्रत्ययावधिषु स्वादिष्वसर्वनामस्थानेषु परतः पूर्वम्भदसंज्ञं  
स्यात् ।

यचि भम् । १।४।१८ ।

यकारादिष्वजादिषु च कप्रत्ययावधिषु स्वादिष्वसर्वनामस्था-  
नेषु परतः पूर्वम्भसंज्ञं स्यात् ।

आकडारादेका संज्ञा । १।४।१९ ।

इत ऊर्द्धं कडाराः कर्मधारय इत्यतः (३६५४०) प्रागेकस्यैकेव  
संज्ञा ज्ञेया । या परानवकाशा (६८) च । तेन शसादावचि  
भसंज्ञैव न पदत्वम् । अतो जश्त्वन्न । दतः । दता । जश्त्वम्  
इत्यामित्यादि । मासः । मासा । भ्यामि कृत्वे यत्वे च

१०५ पृष्ठस्य १४ पङ्क्तेरधस्तात् त्रुटितमिदम् ।

भस्य । ६ । ४ । २६ —

अधिकारोऽयम् —

कथयः ।

(६८) या परेति उभयोः सावकाशत्वे विप्रतिषेधे परैव निरवकाशत्वे  
सैव ।





अङ्गावयवोऽसर्वनामस्थानयजादिस्वादिपरो(६६)योऽन् तस्या  
कारस्य लोपः स्यात् ।

रघाभ्यां नोणः समानपदे (७०) । ८ । ४ । १ ।

एकपदस्याभ्यां रेफषकाराभ्याम्परस्य णः स्यात् । यूष्णः ।  
यूष्णा । पूर्वस्मादपि विधौ स्थानिवद्भाव इति (३४४) पक्षे तु  
अङ् व्यवाय (६१४) इत्येवात णत्वम् । पूर्वत्वासिद्धे (७१) न  
स्थानिवदिति तु इह नास्ति तस्य दोषः संयोगादिलोपल-  
त्वणत्वेष्विति निषेधात् ।

न लोपः प्रातिपदिकान्तस्य । ८ । २ । ७ ।

नेति प्रातिपदिकेति च लुप्तपृष्ठीके पदे । प्रातिपदिकसंज्ञकं  
यत्पदन्तदन्तस्य नकारस्य लोपः स्यात् । नलोपस्यासिद्धत्वा  
द्दीर्घमेत्त्वमैस्त्वञ्च न । यूषभ्याम् । यूषभिः यूषभ्यइत्यादि ।

( ६६ ) भस्मैत्यधिकारादाह यजादिस्वादिपरइति यकाराजादिप्रत्ययपरो-  
ऽजादिस्वादिपरश्चेत्यर्थः ।

(७०) पदे इतीयतैव एकपदत्वलाभे समानग्रहणं ज्ञापयति समासे नायं  
विधिरसति विशेषे प्रवर्तते इति ।

(७१) पूर्वत्वासिद्धे इति एतच्च न्यायसिद्धम् विपाद्या असिद्धत्वे न तत्त्वत्वे कार्ये  
अचः परस्मिन्(३४४)इतिप्रति प्रसवा प्रवृत्तेः । तस्य दोष इति तस्य  
पूर्वत्वासिद्धे नेत्यादिकस्य दोषस्तथाच स्थलत्वये स्थानिवदेवेति तस्य दोषो  
वक्तव्य इत्यर्थः । तत्र संयोगादिलोपे । चक्रात्र इहाचः परस्मिन्निति  
यणादेशस्य स्थानिवत्त्वेन स्तोः संयोगाद्योरिति (१६६) न कलोपः ।  
लत्वे निगल्यते । अत्र परनिमित्तकस्य णिज्लोपस्य स्थानिवत्त्वेन  
अच विभाषेति (उ१५५) गिरोरोलः । एतत्वा मापवपनीत्यत्र

विभाषा डिश्योः । ई । ४ । १३ई ।

अङ्गावववोऽसर्वनामस्थानपरो योऽन् तस्याऽकारस्य लोपो वा स्यात् डिश्योः परयोः । यूष्णि यूष्णि । पक्षे रामवत् पृहदिति सूत्रे प्रभृतिग्रहणम्प्रकारार्थम् । तथा च । औङः श्यामपि दोषन्नादेशो भाष्ये ककुद्दोषणी इत्युदाहृतम् । तेन पदङ्गिश्चरणोऽस्त्रियां स्वान्तं हन्मानसम्भन इति सङ्गच्छते । आसन्त्यम्प्राणमुच्चरिति च । आस्ये भवः आसन्त्यः । दोष्- शब्दस्य नपुंसकत्वमतएव भाष्यात् । तेन दक्षिणन्दोर्निशाचर इति सङ्गच्छते । भुजवाह प्रवेष्टो दोरिति साहचर्यात्पुंस्त्वमपि । दोपन्तस्य तथाविधस्य भजत इति । द्वयोरहोर्भवो द्यहः ।

संख्याविसायपूर्वस्याहस्याहन्नन्यतरस्यां डौ ।

ई । ३ । ११० ।

संख्यादिपूर्वस्याहस्याहन्नादेशो वा स्यात् डौ । द्याह्नि-द्याहनि द्याह्ने । विगतमहः व्यह्नेः । व्यह्नि व्यहनि व्यह्ने । अह्ने सायः । सायाह्ने । सायाह्नि सायाह्ने । इत्यदन्ताः । विश्वपाः ।

दीर्घाज्जमि ई । १ । १०५ ।

यस्येति (१३६४०) चेत्यङ्गोपस्य स्थानिवच्चेन नकारस्य प्रातिपादिकान्त-  
त्वाभावात् न खत्वम् उत्तरपदं यत्प्रातिपदिकं तदन्त्येवेति खत्वविषये  
नियमात् ।

दीर्घाज्जसि इचि च (७२) परे प्रथमयोः पूर्वसवर्णदीर्घो न  
 स्यात् । वृद्धिः । विश्वपौ । सवर्णदीर्घः । विश्वपाः । यद्य-  
 पीह औडि नादिचीत्येव (७७४०) सिद्धं जसि तु सत्यपि पूर्व-  
 सवर्णदीर्घे क्षतिर्नास्ति । तथापि गौर्यै गौर्य इत्याद्यर्थं  
 सूत्रमिहापि न्याय्यत्वादुपन्यस्तम् ।

आतो धातोः । ६ । ४ । १४० ।

आकारान्तो यो धातुस्तदन्तस्य भस्याङ्गस्य लोपः स्यात् ।  
 अलोऽन्त्यस्य (२६४०) । विश्वपः । विश्वपाभ्यामित्यादि । एवं  
 शङ्खभ्मादयः । धातोः किम् । हाहान् । टा सवर्णदीर्घः ।  
 हाहा । डे वृद्धिः । हाहे । डसिडसोर्दीर्घः । हाहाः २ ।  
 ओसि वृद्धिः हाहौ । डौ आङ्गुणः (४२४०) । हाहे । शेषं  
 विश्वपावत् । आत इति योगविभागाद्धातोरेषाकार-  
 लोपः क्वचित् । अः । क्तः । इत्यादन्ताः । हरिः । प्रथमयोर्पूर्व-  
 सवर्णः (७७४०) हरी ।

जसि च । ७ । ३ । १०६ ।

ह्रस्वान्तस्याङ्गस्य (७३) गुणः स्याज्जसि परे ! हरयः ।

ह्रस्वस्य गुणः । ७ । ३ । १०८ ।

(७२) चकारान् नादिचीत्यतो (७७४०) नेतीति इचोति च प्रथमयोरिति

(७७४०) सूत्रञ्चानुवर्त्याह इचीत्यादि ।

(७३) जसि चेत्यत्र ह्रस्वस्य गुणइत्यनुवर्त्याह ह्रस्वान्तस्येत्यादि ।

ह्रस्वस्य गुणः स्यात्स्वङ्गौ (७४) । एङ्हस्वादिति (८६४) सम्बुद्धि-  
लोपः । हे हरे । हरिम् । हरी । हरीन् ।

शेषो ध्यसखि । १ । ४ । ७ ।

अनदीसञ्ज्ञौ (७५) ह्रस्वौ याविवर्णौवर्णौ तदन्तं सखिवर्जं  
घिसञ्ज्ञं स्यात् । शेषः किम् । मत्स्ये । एकसञ्ज्ञाधिकारात्सिद्धे  
शेषग्रहणं स्पष्टार्थम् (७६) । ह्रस्वौ किम् । वातप्रस्ये । यू  
किम् । मात्रे ।

आङो नाऽस्त्रियाम् (७७) । ७ । ३ । १२० ।

घेः परस्याङो ना स्यादस्त्रियाम् । आङिति टासञ्ज्ञा  
प्राचाम् । हरिणा । अस्त्रियाङ्किम् । मत्स्ये ।

घेर्ङिति (७८) । ७ । ३ । १११ ।

घिसञ्ज्ञस्य ङिति सुपि गुणः स्यात् । हरये । घेः किम् ।  
सख्ये । ङिति किम् । हरिभ्याम् । सुपि किम् । पङ्की ।  
घेर्ङितीति गुणे कृते ।

(७४) ह्रस्वस्येति मस्वङ्गौ चेत्यतः (१२७४०) संबुद्धां वित्यनुवर्त्यह संबुद्धाविति ।

(७५) यू स्याख्यावित्यतो (११६४०) य् इत्यनुवर्त्य श्रेयपदार्थमाह्वानदीसञ्ज्ञाविति ।

(७६) स्पष्टार्थमिति कङ्गाराः कर्मधारये (३६५४०) इत्येतत्पर्यन्तस्य दुर्द्धिस्यत्वात्  
स्पष्टतया तल्लभार्थमित्यर्थः ।

(७७) आङो नेति । अञ्घेरित्यतो (११०४०) घेरित्यनुवर्त्तते नापुंभीति त  
नोक्तम् अमुना कुलेनेत्यत्र उत्पत्त्यासिद्धतया इकोऽऽचीति (१४२४०)

नुमोऽप्रसङ्गेन पुंस्त्वाभावेन नाकाराप्रवृत्तौ तद्रूपासिद्धिरिति बोध्यम् ।

(७८) घेर्ङितीति । सुपि चेत्यतः (६२४०) सुपीत्यनुवर्त्तते तेन  
पङ्कीत्यादौ ङीवादीणां ङित्वेऽपि सुत्वाभावाच्च प्रसङ्गः ।

डसिडसोश्च । ६ । १ । ११० ।

एङो (७६) डसिडसोरतिपरे पूर्व्वरूपमेकादेशः स्यात् ।  
हरेः । हरिः । हर्योः हरीणाम् ।

अच्च घेः (८०) । ७ । ३ । ११६ ।

इडुङ्गामुत्तरस्य डेरौ स्यात् घेरन्तादेशश्चाकारः । हरौ ।  
हर्योः । हरिषु । एवं श्रीपत्यग्निरविकव्यादयः ।

अनङ् सौ (७१) । ७ । १ । ६३ ।

सख्युरङ्गस्थानङादेशः स्यादसम्बुद्धौ सौ परे । डिञ्चेत्य-  
न्तादेशः (२६४०) ।

अलो न्यात् पूर्व्व उपधा । १ । १ । ६५ ।

अन्यादलः पूर्व्वो वर्ण उपधासंज्ञः स्यात् ।

सर्व्वनामस्थाने चाऽसम्बुद्धौ । ६ । ४ । ८ ।

(७६) डसीति एङःपदानादतीति(५०४०) सूत्रम् अमिपूर्व्वः(६०४०)इत्यतः  
पूर्व्व इति चानुवर्त्त्याह एङ इत्यादि ।

(८०) अच्च घेरिति । इडुङ्गामिति (१३०४०) औदिति च (११२५०) सूत्र-  
द्वयमनुवर्त्य योजयद्वाह इडुङ्गामित्यादि ।

(८१) अनङ् साविति सख्युरसंबुद्धाविति(१११५०)सूत्रमनुवृत्तं तेन चासम्बु-  
द्धाविति पर्य्युदासात् सूत्रे साविति प्रथमैकवचनपरम् नत सप्तमीवृद्ध-  
वचनपरम् । अनङित्यत्र नकारोपरि अकारस्यानुनासिकत्व-  
प्रतिज्ञानादित्वम् ।

नान्तस्योपधाया दीर्घः (८२) स्यादसम्बुद्धौ सर्वनामस्थाने ।

अष्टक एकाल् प्रत्ययः । १ । २ । ४१ ।

एकाल् प्रत्ययो यः सोऽष्टकसंज्ञः स्यात् ।

हल्ङ्गावभ्यो दीर्घात् सुतिस्यष्टकं हल् ।  
६ । १ । ६८ ।

हलन्तात्परन्दीर्घौ यौ ङ्ग्रापौ तदन्ताच्च परं सुतिसीत्येतदष्ट-  
कं हल् लुप्यते । हल्ङ्गावभ्यः किम् । ग्रामणीः । दीर्घात्  
किम् । निष्कौशास्त्रिः । अतिखट्वः । सुतिसीति किम् ।  
अभैत्सीत् । तिपा सहचरितस्य ग्रहणात्सिचोग्रहणान्नास्ति ।  
अष्टकमिति किम् । विभर्त्ति । हल्किम् । विभेद । प्रथम-  
हल्किम् । राजा । नलोपो न स्यात् ‡ संयोगान्तलोप-  
स्यासिद्धत्वात् । सखा । हे सखे ।

सख्युरसम्बुद्धौ । ७ । १ । ६२ ।

सख्युरङ्गात्परं सम्बुद्धिर्वर्जं सर्वनामस्थानं णिदत् (८३) स्यात् ।

अचो जिगति । ७ । २ । ११५ ।

जिति णिति च परेऽजन्ताऽङ्गस्य वृद्धिः (८४) स्यात् । सखायौ ।

(८२) सर्वनामेति । ढ्रलोपे इत्यतो (८०७) दीर्घ इति नोपधाया इति  
(१६२७) स्त्रवञ्चानुवर्त्याह नान्तस्येत्यादि ।

‡ संयोगान्तलोपेन सुनोपमागङ्गा तस्यासिद्धत्वात् नलोपासिद्धिमाह  
नलोपोनेति ।

(८३) गोतो णिदित्यतो (१२५७) णिदित्यनुवर्त्याह णिददिति ।

(८४) ऋजेर्हृद्विरित्यतो (७०१२२७) वृद्धिरित्यनुवर्त्याह वृद्धिरिति ।

सखायः । सखायम् । सखायौ । (१०६४०) विसंज्ञाऽभावान्न  
तत्कार्यम् । सख्या । सख्ये ।

ख्यत्यात्परस्य (८५) । ६ । १ । ११२ ।

खितिशब्दाभ्यां खीतीशब्दाभ्यां कृतयणादेशाभ्याम्परस्य ङसि-  
ङसोरत उत् स्यात् । सख्युः । सख्युः ।

औत् । ७ । ३ । ११८ ।

इदुङ्गां (८६) परस्य डेरौत् स्यात् । उकाराऽनुवृत्तिरुक्त-  
रार्था । सख्यौ । शेषं हरिवत् । शोभनः सखा सुसखा  
सुसखायौ सुसखायः । अनङ्णिदङ्गावयोराङ्गत्वात्तदन्तेऽपि  
प्रवृत्तिः । समुदायस्य सखिरूपत्वाभावादसखीति (८७) निषे-  
धाऽप्रवृत्तेर्विसंज्ञा । सुसखिना । सुसखये । ङसिङसोर्गुणे  
कृते कृतयणादेशत्वाभावात् ख्यत्यादित्युत्त्वं न । सुसखेः ।  
सुसखौ । इत्यादि । एवमतिशयितः सखा । अतिसखा ।  
परमः सखा यस्येति विग्रहे । परमसखा । परमसखा-

(८५) ख्यत्यादिति ख्यत्येत्यकारपर उच्चारणार्थः ऋत उदित्यतः (१२२४०) उदिति  
एङः पदान्तादतीत्यतः (५०४) अतीति ङसिङसोश्चेति (११०४०)  
स्त्रत्वञ्चावुवर्त्त्यातीति विभक्तिं विपरिणमय्याह ङसिङसोरतउदिति ।  
(८६) इदुङ्गामिति (१२२४०) अनुवर्त्त्याह इदुङ्गामिति उदग्रहणस्य  
व्यर्थत्वाशङ्कायामाहोत्तरार्थेति औत्तौ विभक्तित्वेऽपि न विभक्तौ तृष्णा  
(८८४०) इत्यस्यानित्यतायाः प्रागुक्तत्वात् सुखसुखार्थमेवोच्चारणाच्च  
तकारस्यत्वम् ।

(८७) असखीति निषेधप्रवृत्तेरिति शेषोध्यसखीति (१०६४०) स्त्रत्वस्यस्य  
सखीति निषेधस्याविषयत्वादित्यर्थः ।

प्रावित्यादि । गौणत्वेऽप्यनङ्गित्वे प्रवर्त्तते । सखीमति-  
क्रान्तेऽतिसखिः लिङ्गविशिष्टपरिभाषाया अनित्यत्वान्न  
(३८२४०) टच् । हरिवत् इच्छानङ्गित्वे न भवतः गोस्त्रियो-  
रिति (३२२४०) ह्रस्वत्वेन सखिशब्दस्य लाक्षणिकत्वात् लक्षण-  
प्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणात् ।

पतिः समास एव (८८) । १ । ४ । ८ ।

पतिशब्दः समास एव घिसंज्ञः स्यात् । पत्या । पत्ये ।  
पत्युः २ । पत्यौ । शेषं हरिवत् । समासे तु । भूपतिना ।  
भूपतये । कतिशब्दो नित्यं वङ्गवचनान्तः (८९) ।

वङ्गगणवतुडति (९०) संख्या । १ । १ । २३ ।

एते संख्यासंज्ञाःस्युः ।

(८८) पतिः समास एवेति । शेषो घ्यसखीति सूत्रात् (१०६४०) घीत्यनुवर्त्यार्ह  
घिसंज्ञ इति । एवकारः साधुत्वावधारणार्थः स्मृतिपुराणेषु पतये सखि-  
नेत्यादिप्रयोगस्यासाधुत्वेऽपि विशङ्काद्ययाज्ययाजनादाविव तत्तत्प्र-  
योक्तृणां माहात्म्येनैव दोषाभावस्तेषामिव तपोबलात्तदध्ययनकालेऽ-  
स्माकं न दोषः स्वातन्त्र्येणासाधूनासञ्चारणेऽस्माकं दोष इति नदी-  
मंज्ञासूत्रभाष्ये स्पष्टम् । शब्देन्दु ० ।

(८९) कतिशब्द इति किमः संख्यापरिमाणे इत्यत्र (६६८४०) वङ्गत्वसंख्याव-  
च्छिन्नसंख्येयविशेषप्रश्ने एव उतिप्रत्ययइतिभाष्ये उक्तत्वादिति भावः ।

( ९० ) वङ्गगणयोनिर्यतविषयगतपरिच्छेदहेतुत्वाभावेनासंख्यात्वादतिदेशार्थं  
वङ्गगणेति सूत्रं त्रित्वादिव्यापकधर्माविशेषो वङ्गत्वादि तस्मिन्नेवा-  
द्येतिदेशो न संघवैपुल्यार्थे इति बोध्यम् अत्र वतुसाहचर्यात्  
तद्वित एव उतिर्नतु पातैर्दतिरित्युणादिकोऽपीति बोध्यम् ।



डति च (६१) । १ । १ । २५ ।

डत्यन्ता संख्या षट्संज्ञा स्यात् ।

प्रत्ययस्य (६२) लुक्श्लुलुपः । १ । १ । ६१ ।

लुक्, श्लु, लुप् एतैः शब्दैः कृतं प्रत्ययादर्शनं क्रमात्तत्तत्संज्ञं स्यात् ।

षड्भ्यो लुक् (६३) । ७ । १ । २२ ।

षड्भ्यः परयोर्ज्जशसोर्लुक् स्यात् ।

प्रत्ययलोपे (६४) प्रत्ययलक्षणम् । १ । १ । ६२ ।

प्रत्यये लुप्तेऽपि तदाश्रितं कार्यं स्यात् । इति । जसि चेति (१०८४०) गुणे प्राप्तम् ।

न लुमताऽङ्गस्य । १ । १ । ६३ ।

लुक्श्लुलुप् एते लुमन्तः । लुमता शब्देन लुप्ते तन्निमित्तम-

(६१) डति चेति षणान्ताः षडित्यतः (१६२४०) षडिति बङ्गगणेत्यतः (११३४०) संख्येति चानुवर्त्याह संख्येति ।

(६२) प्रत्ययस्येति अदर्शनं लोपः (३६४०) इत्यतोऽदर्शनमनुवर्त्याह प्रत्यय-  
स्यादर्शनमिति लोपात् पृथक् संज्ञा प्रत्ययालक्षणार्था ।

(६३) षड्भ्य इति । जश्शसोः पिरित्यतो (१३६४०) जश्शसोरित्यनुवर्त्तते ।  
इदञ्च गौणे न प्रवर्त्तते इति भाष्ये स्थितम् ।

(६४) प्रत्ययलोप इति प्रत्ययस्यानुवृत्त्या लाभेऽपि पुनर्पहणं तदवयवे यथा  
न स्यादिति । लक्षणमिति विशेषाभिधानात् प्रत्ययनिमित्तकमेव कार्यं  
न तु प्रत्ययस्थानिकमिति विशेषोऽङ्गन्तव्यः ।

ङ्कार्यं न स्यात् । कति२ । कतिभिः । कतिभ्यः २ । कती-  
नाम् । कतिषु । अस्यदुष्मत्संख्यास्त्रिषु सरूपाः (६५) ।  
त्रिशब्दो नित्यं वङ्गवचनान्तः । तयः । तीन् । तिभिः ।  
तिभ्यः २ ।

लेख्यः । ७ । १ । ५३ ।

त्रिशब्दस्य तयादेशः स्यादामि । तयाणाम् । परमतया-  
णाम् । गौणत्वे तु नेति केचित् । प्रियत्रीणाम् । वस्तुतस्तु  
प्रियतयाणाम् । त्रिषु । द्विशब्दो द्विवचनान्तः ।

त्यदादीनामः (६६) । ७ । २ । १०२ ।

एषामकारोऽन्तादेशः स्याद्विभक्तौ । (६७४) द्विपर्यन्तानामेवेष्टिः  
(६७) । द्वौ२ । द्वाभ्यां३ । द्वयोः२ । द्विपर्यन्तानामिति किम् ।  
भवान् । भवन्तौ । भवन्तः । संज्ञायाम्, उपसर्जनत्वे च  
नात्वम् सर्वाद्यन्तर्गणकार्यत्वात् । ;द्विर्नाम कश्चित् । द्विः ।  
द्वौ । द्वयः । द्वावतिक्रान्तोऽतिद्विः । हरिवत् । प्राधान्ये  
तु परमद्वौ इत्यादि । औडुलोमिः । औडुलोमी । उडु-  
लोमाः । लोम्नोऽपत्येषु वङ्गष्वकारो वक्तव्यः\* । बाह्यादीजो  
(४६८४)ऽपवादः । औडुलोमिम् । औडुलोमी । उडुलोमान् ।

(६५) सरूपा इति लिङ्गविशेषबोधककार्यानुत्पत्त्या अविशिष्टा । प्रधानर-  
सन्निधानं विनास्मदादे लिङ्गविशेषाबोधकत्वसिद्धान्तात् ।

(६६) त्यदादीनाम इति । अएन आ विभक्तावित्यतो (१६३४) विभक्ता-  
वित्यनुवर्तते आदेशे सवर्णग्रहणाभावादाहाकार इति ।

(६७) इष्टिर्भाष्यकारादीनामिच्छा ।

इतीदन्ताः । वातप्रमोरिति उणादिसूत्रेण (उ०४१२४०) माङ्ङि-  
प्रत्ययः कित् (६८) । वातप्रमिमीते इति वातप्रमीः । दीर्घा-  
ञ्जसि च (१०७४०) । वातप्रम्यौ । वातप्रम्यः । हे वातप्रमीः । अमि-  
पूर्वः (६०४०) । वातप्रमीम् । वातप्रम्यौ । वातप्रमीन् । वात-  
प्रम्या । वातप्रमीभ्याम् । वातप्रम्ये । वातप्रम्यः २ । वात-  
प्रम्योः । वातप्रम्याम् । दीर्घत्वान्न नुट् । ङौ तु सवर्णदीर्घः ।  
वातप्रमी । वातप्रमीप् । एवं ययीपथादयः । यान्त्यनेनेति  
ययीमार्गः । पाति लोकमिति पपीः सूर्यः । यापोः किद्दे  
चेति (उ०४१२४) ईप्रत्ययः । क्तिबन्तवातप्रमीशब्दस्य तु अमि  
शसि ङौ च विशेषः । वातप्रम्यम् । वातप्रम्यः । वातप्रम्यि ।  
एरनेकाच इति (११८४०) वक्ष्यमाणो यण् प्रधीवत् । बह्व्यः  
येयस्यो यस्य स बङ्गयेयसी (६६) । दीर्घङ्गन्तत्वाङ्गल्ङ्गाविति  
(१११४०) सुलोपः ।

यू स्त्रगाख्यौ (१००) नदी । १ । ४ । ३ ।

ईदूदन्तौ नित्यस्त्रीलिङ्गौ नदीसंज्ञौ स्तः । प्रथमलिङ्गग्रह-  
णञ्च । \* । पूर्वस्त्याख्यस्योपसर्जनत्वेऽपि नदीत्वं वक्तव्य-  
मित्यर्थः ।

(६८) क्तिदिति । तेन आतो लोप इटि चेति (उ०४४४०) आलोपः ।

६६ बङ्गयेयसीति ईयसञ्चेति (४२६४०) न कप् ईयसोबङ्गब्रीहेर्नैति  
वाच्यमिति (४२७४०) नोपसर्जनह्रस्व इति द्रष्टव्यम् ।

(१००) यू स्त्रगाख्याविति । ईय ऊय अविभक्तिकत्वेन निर्देशात् यूइति ।

स्त्रियाविति वक्तव्ये स्त्र्याख्यावियुक्तिर्नित्यस्त्रीत्वकथनार्थम् ।

अम्बार्थ (१०१) नद्योर्ह्रस्वः । ७ । ३ । १०७ ।

अम्बार्थानान्नद्यन्तानाञ्च ह्रस्वः स्यात् सम्बुद्धौ । हे वज्र-  
श्रेयसि । शसि वज्रश्रेयसीन् ।

आण्णद्याः । ७ । ३ । ११२ ।

नद्यन्तात्परेषां ङितामाडा (१०२) गमः स्यात् ।

आटञ्च (१०३) । ६ । १ । ६० ।

आटोऽचि परे वृद्धिरेकादेशः स्यात् । वज्रश्रेयस्यै । वज्रश्रे-  
यस्याः २ । नद्यन्तात्परत्वान्नुट् । वज्रश्रेयसीनाम् ।

ङे (१०४) रान्नद्यान्नीभ्यः । ७ । ३ । ११६ ।

नद्यन्तादावन्तान्नीशब्दाच्च डेराम् स्यात् । इह परत्वादाटा  
नुट् बाध्यते (१०५) । वज्रश्रेयस्याम् । शेषमीप्रत्ययान्त-  
वातप्रमीवत् । अङ्ग्रन्तत्वान्न सुलोपः । अतिलक्ष्मीः ।

(१०१) अम्बेति सम्बुद्धौ चेत्यतः (१२७४०) सम्बुद्धावित्यनुवर्त्तते । इह ह्रस्व-  
यङ्गसामर्थ्यात् गुणो न प्रवर्त्ततेऽन्यथा गुण इत्येवोच्यते ।

(१०२) घेर्ङितोत्यतो (१०६४०) ङितोत्यनुवर्त्य विभक्तिं विपरिणामय्याह  
ङितामिति ।

(१०३) आटञ्चेति । इकोयणचोत्यतोऽचीति (३२४०) वृद्धिरेचीत्यतो वृद्धिरिति  
(४३४०) चातुवर्त्याह्वाचि परे इत्यादि ।

(१०४) डेरिति सप्तम्येकवचनं ननु डेर्य (६३४०) इतिवच्चतुर्थेकवचनं  
त्रिचतुरोः, स्त्रियामिति (१३२४०) निर्देशात् ।

(१०५) आटा नुट् बाध्यते इति कृते तु आटि पश्चात् न प्रवर्त्तते सकृद्भति-  
न्यायादिति बोध्यम् ।

शेषस्वङ्गश्चैयसीवत् । कुमारीमिच्छन् कुमारीवाचरन्वा  
ब्राह्मणः । कुमारी (१०६) । क्यजन्तादाचारक्विप्ताद्वा  
कर्त्तरि क्तिप् । हल्ङ्ग्राबिति (१११४०) सुलोपः ।

अचि (१०७) शुधातुभुवां योरियङ्वङ्गौ ।  
ई । ४ । ७७ ।

शुप्रत्ययान्तस्य इवर्णोवर्णान्तधातोर्भूइत्यस्य चाऽङ्गस्येयङ्वङ्गौ  
स्तोऽजादौ प्रत्यये परे । ङिञ्चेति (२६४०) अन्तादेशः । आन्तर-  
तम्यात् (२७४०) एरियङ् ओरुवङ् । इतीयङि प्राप्ते ।

एर (१०८) नेकाचोऽसंयोगपूर्वस्य । ई । ४ । ८२ ।

धात्ववयवसंयोगपूर्वो न भवति यद्ववर्णस्तदन्तो यो धातुस्त-  
दन्तस्याऽनेकाचोऽङ्गस्य यण् स्यादजादौ प्रत्यये परे । इति  
यण् । कुमार्यौ । कुमार्यः । हे कुमारि । अमि शसि च ।  
कुमार्यम् । कुमार्यः । कुमार्यै । कुमार्याः २ । कुमारी-

(१०६) कुमारोति क्विप्तां प्रति ङग्रन्तस्थोपसर्जनत्वेऽपि न ह्रस्वः गोस्त्रियो  
रुपसर्जनस्येति (३२२४०) सूत्रे ङविमोपसर्जनस्यैव ह्रस्वविधानात् एतस्या-  
प्रधानत्वमात्रं न ह्रस्वसर्जनत्वं केनचित् सूत्रेण विहितमिति विशेषः तेन  
हरितक्याः फलेति वाच्ये तद्वितलुपि हरितक्या अप्रधानत्वेऽपि  
न ह्रस्वः ।

(१०७) अचीति । योरिति धातोरेव विशेषणं योग्यत्वान्न शुभ्रुवोरित्याश-  
येनाह इवर्णोवर्णान्तधातोरिति ।

(१०८) एरिति इको यणित्यतो (३२४०) यणिति अचि शु धात्वित्यतोऽचीति  
धातुमात्रं च योग्यत्वादनुवर्तते इत्याह धात्ववयवइति ।

णाम् । कुमार्याम् । कुमार्योः । प्रधीः (१०६) । प्रध्यौ । प्रध्यः ।  
प्रध्यम् । प्रध्यः । उन्नतयतीत्युन्नीः । धातुना संयोगस्य विशेष-  
णणादिह स्यादेव यण् । उन्नगौ उन्न्यः । हे उन्नीः । उन्नग्रम् ।  
उेराम् । उन्नग्राम् । एवं ग्रामणीः (११०) । अनेकाचः  
किम् । नोः । नियौ । नियः । अमि शसि च परत्वादियङ् ।  
नियम् । नियः । डेराम् । नियाम् । असंयोगपूर्वस्य किम् ।  
सुश्रियौ । यवक्रियौ । गति (१११) कारकेतरपूर्वपदस्य  
यण् नेष्यते\* । शुद्धियौ । परमधियौ । कथं (११२) तर्हि  
दुर्धियो वृश्चिकभिद्येत्यादि । उच्यते । दुःस्थिता (११३) धीर्य-  
षामिति विग्रहे दुरित्यस्य धीशब्दस्मृति गतित्वमेव नास्ति ।  
यत्क्रियायुक्ताः प्रादयस्तस्मैव गत्युपसर्गसंज्ञाः । वृश्चिक-

(१०६) प्रधीरिति प्रकृतं ध्यायतीति कर्त्तरि क्तिप् प्रधीरिति प्रकृष्टा धीर्यस्येति  
विग्रहे तु धीशब्दस्य नित्यस्त्रीत्वात् प्रथमलिङ्ग्यङ्गञ्चेति (११६४०)  
तस्या नदीत्यभादाय यथासम्भवं कार्यमिति विवेकः ।

(११०) अयमाभाभ्यां नयतेरिति णत्वम् ।

(१११) गतीति गतिकारकपूर्वपदकभिन्नस्य न भवतीति नियम्यते इत्याह  
शुद्धियाविति शुद्धा धीर्यस्येति विग्रहे भावकिबन्तधीशब्दस्य  
सत्त्वरूपतया तद्विशेषणस्य शुद्धत्वस्य असत्त्वभूतार्थक्रियाविशेषण-  
त्वाभावेनाकारकत्वात् न यण् । शुद्धं ध्यायतीति वाक्ये तु स्यादेवेति-  
विवेकः । प्रकृतं ध्यायतीति वाक्ये तु प्रकर्षः ध्यानक्रियाया एवेति  
यणिति बोध्यम् ।

(११२) कथमिति दुष्टं ध्यायतीति वृश्चिकादिभेतीति विग्रहाभिप्रायेण शुद्धा ।

(११३) दुःस्थितेति दुःशब्दोपात्तदुष्टत्वं स्थितावेव विशेषणं न तु धीशब्दार्थे  
इति तत्क्रियाया अगतित्वमिति भावः ।

शब्दस्य वृद्धिकृतमपादानत्वं नेह (११४) विवक्षितम् । वृश्चिक-  
सम्बन्धिनी (११५) भीः वृश्चिकभीरित्युत्तरपदलोपो वा ।

न भूसुधियोः (११६) । ६ । ४ । ८५ ।

एतयोर्थ्येण न स्यादचि सुपि । सुधियौ । सुधियः इत्यादि ।  
सखायमिच्छति सखीयति ततः क्तिप् । अल्लोपयलोपौ ।  
अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वाद्यणि प्राप्ते । कौ लुप्तं न स्थानिवत् ।  
एकदेशविकृतस्याऽनन्यतयाऽनङ्गित्वे । सखा । सखायौ ।  
सखायः । हे सखीः । अमि पूर्व्वरूपात् (६०४) परत्वाद्यणि प्राप्ते ।  
ततोऽपि परत्वात्सख्युरसम्बद्धाविति (१११४०) प्रवर्तते । सखा-  
यम् । सखायौ । शसि यण् । सख्यः । सह खेन वर्तते इति  
सखः । तमिच्छतीति । सखीः । सुखमिच्छतीति । सुखीः ।  
सुतमिच्छतीति । सुतीः । सख्यौ । सुख्यौ । सुत्यौ । ख्यत्या-  
दिति (११२४०) दीर्घस्याऽपि ग्रहणादुकारः । सख्युः । सुख्युः ।  
सुत्युः । लूनमिच्छतीति लूनीः । क्षाममिच्छतीति क्षामीः ।  
प्रक्षीममिच्छतीति प्रक्षीमीः । एषां ङसिङ्सोर्यण् । नत्व-  
मत्वयोरसिद्धत्वात् ख्यत्यात् (११२४०) इत्युत्त्वम् । लूत्युः । क्षाम्युः ।

(११४) नेहेति । ततश्च सम्बन्धसामान्यपञ्चैव समासः ।

(११५) वृश्चिकसम्बन्धिनीति पूर्व्वपदोत्तरभागलोपः शाकपार्थिवादित्वादिति  
भावः ।

(११६) न भूसुधियोरिति सन्निकृष्टतया प्रथमोपस्थितत्वात् एरनेकाच्च इति  
(११८४०) ङोः सुपीति (१२३४०) एतावेवेदं बाधते ।

प्रसीम्यः । शुष्कीयते । शुष्कीः (११७) । पक्वीः । दृयङ् ।  
शुष्कियौ । शुष्कियः । उंसिङ्सोः शुष्किय इत्यादि । इति  
ईदन्ताः । शम्भूर्हरिवत् । एवं विष्णुवायुमान्वादयः ।

तज्जत् क्रोष्टुः (११८) । ७ । १ । ६५ ।

क्रोष्टुस्तृजन्तेन तुल्यं वर्तते असम्बुद्धौ सर्वनामस्थाने परे  
क्रोष्टुशब्दस्थाने क्रोष्टुशब्दः प्रयोक्तव्य इत्यर्थः ।

ऋतो डिः सर्वनामस्थानयोः । ७ । ३ । ११० ।

डौ सर्वनामस्थाने च परे ऋदन्ताऽङ्गस्य गुणः (११६) स्यात् ।  
इति प्राप्ते ।

ऋदुशनस्यरुदंशोऽनेहसाञ्च । ७ । १ । ६४ ।

(११७) शुष्कोरिति शुपः कः पचो व इति निष्ठातस्य कत्ववत्ये । धातोः सं-  
योगपूर्वकाच्च यणिति (११८४०) त्याग्यत्वाभावेन न उदिति बोध्यम् ।

(११८) क्रुश आह्वाने रोदने चेत्यस्मात् सितनिगमीत्यादिना (उ० ३८७४०)  
औणादिके तृनि क्रोष्टुशब्दः तच्च त्व क्रोष्टुशब्दः हावपि शृगालवाचकौ  
द्वयोरप्यविशेषेण सर्वत्र प्रयोगे प्रसक्ते असम्बुद्धिसर्वनामस्थाने स्त्रियाञ्च  
तज्जन्त एव ततोयाद्यच्च त्व उभयमन्यत्र भ्यामादौ तद्वन्त एवेति  
प्रयोगनियमार्थं विस्मृतौ प्रवर्तते । क्रोष्टुरिति प्रथमैकवचनम् । प्राधा-  
न्यात् व्याख्यानाच्च रूपातिदेशार्थं वत्करणमिति बोध्यम् । सर्व-  
नामस्थाने चासम्बुद्धाविति (११०४०) दूरस्थमेवान्वेति व्याख्यानात् ।

(११६) ऋत इति ह्रस्वस्य गुण इत्यतो (१०८४०) गुणइत्यनुवर्तते तपरकर-  
णमनुकरणदीर्घकृकारश्चर्यम् ।





ऋदन्तानामुभयसादीनाञ्चाऽनङ्(१२०)स्यादसम्बुद्धौ सौ परे ।

अमृन्तृचस्वसृनसृनेष्टृत्वष्टृक्षृत्तृहोत्वपोत्वप्रशा  
स्त्वृणाम् । ६ । ४ । ११ ।

अवादीनामुपधाया दीर्घः स्यादसम्बुद्धौ सर्वनामस्थाने परे  
(१२१) नम्रादिग्रहणं व्युत्पत्तिपक्षे नियमार्थम् । तेन पितृ-  
श्चात्प्रभृतीनां न । उद्गातृशब्दस्य भवत्येव । समर्थसूत्रे  
उद्गातार इति भाष्यप्रयोगात् । क्रोष्टा । क्रोष्टारौ ।  
क्रोष्टारः । क्रोष्टारम् । क्रोष्टारौ । क्रोष्टून् ।

विभाषा तृतीयादिष्वचि । ७ । १ । ६७ ।

अजादिषु तृतीयादिषु क्रोष्टुर्वा लज्जत् । क्रोष्ट्रा । क्रोष्ट्रे ।

ऋत उत् (१२२) । ६ । १ । १११ ।

ऋदन्तात्ङ्सिङ्सोरतिपरे उकार एकादेशः स्यात् ।  
रपरत्वम् ।

रात्स्य । (१२३) ८ । २ । २४ ।

(१२०) अनङ् साविति सूत्रं (११०ष्ट०) सख्युरसम्बुद्धौ (११२ष्ट०) इत्यतोऽसं-  
बुद्धाविति चानुवर्त्य व्याचष्टेऽनङिति ।

(१२१) ढलोपे दीर्घइत्यतो (८०ष्ट०) दीर्घ इति नोपधाया इत्यतः (१६२ष्ट०)

उपधाया इति सर्वनामस्थाने चासम्बुद्धाविति (१११ष्ट०) सूत्रश्चानुवर्त्तते ।

(१२२) ऋत उदिति । ङ्सिङ्सोश्चेति । (११०ष्ट०) सूत्रम्, एङः पदान्तादतीत्यतः  
(५०ष्ट०) अतीतिचानुवर्त्तते ।

(१२३) रादिति । सूत्रं संयोगान्नलोपेनैव सिद्धे रात्स्यैवेति नियमार्थं पुमान्  
स्त्व्येति (४४५ष्ट०) निर्देशात् रादेव स्येति विपरीतनियमो न ।

रेफात्संयोगान्तस्य सस्यैव लोपो नान्यस्य । रेफस्य विसर्गः ।  
क्रोष्टुः । आभि परत्वात्तृज्झावे प्राप्ते\* नुमचिरत्तृज्झावेभ्यो  
नुट् पूर्वविप्रतिषेधेन (१२४)\* । क्रोष्टूनाम् । क्रोष्टरि ।  
क्रोष्ट्रोः । पच्चे हलादौ च शम्भुवत् । इत्युदन्ताः । ऋः ।  
ऋहौ । ऋहः । ऋहम् । ऋहौ । ऋह्नित्यादि । अति-  
चमूशब्दे तु नदीकार्यं विशेषः । शेषन्तु क्तिबन्तवातप्रमी-  
वत् । हे अतिचमु । अतिचम्वै । अतिचम्वाः । अतिचमूनाम् ।  
अतिचम्भाम् । खलपूः ।

ओः सुपि (१२५) । ई । ४ । ८३ ।

धात्ववयवसंयोगपूर्वो न भवति य उवर्णस्तदन्तोयो धातुस्तद-  
न्तस्याऽनेकाचोऽङ्गस्य यण् स्यादजादौ सुपि । गतिकारकेतर  
पूर्वपदस्य यण् नेष्यते । खलपू । खलपृइत्यादि । एवं  
सुल्वादयः । अनेकाचः किम् । लूः । लुवौ । लुवः । धात्ववय-  
वेति किम् । उल्लूः । उल्ल्वौ । उल्ल्वः । असंयोगपूर्वस्य  
किम् । कटप्रुवौ । कटप्रुवः । गतीत्यादि किम् । परमलुवौ ।  
सुपि किम् । लुलुवतुः । सुभूः । न भूसुधियोः (१२०) । सुभुवौ ।  
सुभुवः ।

(१२४) नुमचिरेति । इकोचीति (१४२४०) नुम्, अचिर ऋत इति (१२२४०)  
रः तृज्झावश्चेति (१२१४०) परत्वात् प्राप्ता अपि नुटा बाध्यन्ते पूर्व-  
विप्रतिषेधेन पूर्वेष्वन्ये नुटा परेषां विप्रतिषेधात् बाधात् तद्बाधं कृत्वा  
नुटा भवितव्यमित्यर्थः ।

(१२५) ओः सुपोति । एरनेकाच इति (१८४०) सूत्रमेरिति पदं विहाय  
सानुष्टुत्तिकमनुवर्तते इत्याशयेनाह धात्ववयवेत्यादि ।

वर्षाभ्वश्च(१२६) । ई । ४ । ८४ ।

अस्योवर्णस्य यण् स्यादचि सुप्ति । वर्षाभ्वौ । वर्षाभ्वः । हम्भ-  
तीति हम्भः(१२७) । अन्द्रहम्भ जम्भ कफेल कर्कन्धूदिधिषूरित्य-  
णादिस्त्रवेण (उ०१८६४०) व्युत्पादितः । हम्भौ । हम्भः । हम्भम् ।  
हम्भौ । हम्भून् । शेषं ऋक्वत् । हन्ति नान्ते हिंसार्थेऽव्यये  
भुवः क्तिप् । हन्भूः । हन्करपुनः पूर्वस्य भवो यण् वक्तव्यः\* ।  
हन्भ्वौ । हन्भ्व इत्यादि । खलपूर्वत् । करभ्वौ । करभ्वः ।  
दीर्घपाटे तु कर एव कारः । स्वार्थिकः प्रज्ञाद्यण् । कारभ्वौ ।  
कारभ्वः । पुनर्भूयैगिकः पुंसि । पुनर्भ्वावित्यादि । हण्भू-  
काराभूशब्दौ स्वयंभूवत् । इत्यूदन्ताः । धाता । हे धातः ।  
धातारौ । धातारः । ऋवर्णान्नस्य णत्वं वाच्यम्\* । धातृणा-  
मित्यादि । एवं नम्रादयः । उद्गातारौ । पिता । व्युत्पत्ति-  
पक्षेऽपि नम्रादिग्रहणस्य नियमार्थत्वान्न दीर्घः । पितरौ ।  
पितरः । पितरम् । पितरौ । शेषन्धात्वत् । एवञ्जामाह-  
न्धातादयः । ना । नरौ । नरः । हे नः ।

नृ च (१२८) । ई । ४ । ६ ।

नृद्व्योतेत्यस्य नामि वा दीर्घः स्यात् । नृणाम्—नृणाम् । इति

(१२६) वर्षाभ्वश्चेति । न भृशुधितेरिति(१२०४०)निषेधे पुनर्विधानार्थं तत्सूत्रस्य  
मानुष्टक्तिकं सकलं पदमनुवर्त्याह यणित्यादि । चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः  
तेन हन्करपुनः पूर्वस्येति वार्तिकोक्ततत्त्वबोऽपि भूशब्दोपपत्त्यः ।

(१२७) हम्भूरिति अस्यौणादिकतया धातुत्वाभावेन नोवङ्प्रसङ्गः ।

(१२८) नृ चेति । नृ इति लुप्रपञ्चीकं नामीति सूत्रं(६४४०)मानुष्टक्तिकं कन्द-  
सुभयथेत्यतः उभयथेति(६।४।५ सू०)चानुवर्त्याह नृद्व्यस्य नामीत्यादि ।

ऋदन्ताः । कृ तृ अनयोरनुकरणे प्रकृतिवदनुकरणमिति वैक-  
ल्पिकाऽतिदेशादित्वे रपरत्वम् । कीः । किरौ । किरः । तीः ।  
तिरौ । तिरः । इत्यादि गीर्जत् । इत्वाभावपक्षे तु ऋदुश्चन इति  
(१२१४०) ऋतो डीति (१२१४०) च तपरकरणादनङ्गणौ न । कृः ।  
क्रौ । क्रः । कृम् । क्रौ । कृन् । क्रा । क्रे । इत्यादि । इति  
ऋदन्ताः । गम्भृश्लृ अनयोरनुकरणेऽनङ् । गमा । शका ।  
गुणविषये तु लपरत्वं गमलौ । गमलः । गमलम् । गमलौ ।  
गमन् । गम्भा । गम्भे । डसिङ्सोसु । ऋत उदिति (१२२४०)  
उत्वे लपरत्वे संयोगान्तस्य (१६४०) लोपः । गमुल् । शकुल् ।  
इत्यादि । इति लृदन्ताः । सेः । सयौ । सयः । स्मृतेः ।  
स्मृतयौ । स्मृतयः । इत्येदन्ताः ।

गोतो णित् । ७ । १ । ८० ।

गोशब्दात्परं सर्वनामस्थानं (१२६) णिङ्गत्स्यात् । गौः ।  
गावौ । गावः ।

अौतोऽम्शसोः । ६ । १ । ८३ ।

आ औत इति छेदः । ओकारादम्शसोरचि परे आकार  
एकादेशः स्यात् । शसा साहचर्यात् सुबेव अम् गृह्यते नेह ।

---

(१२६) इतोऽत्यसर्वनामस्थाने इत्यतः (१६१४०) सर्वनामस्थाने इत्यनुवर्त्य  
विभक्तिं विप्रणिमय्याह सर्वनामस्थानमिति ।

अचिनवम् (१३०) । असुनवम् । गाम् । गावौ । गाः । गवा ।  
 गवे । गोः । इत्यादि । ओतो णिदिति वाच्यम्\* । विहित  
 विशेषणञ्च\* । तेन । सुद्यौः । सुद्यावौ । ओकारान्ताद्विहितं  
 सर्वनामस्थानमिति व्याख्यानान्नेह । हे भानो ! भानवः ।  
 उः शम्भुः स्मृतो येन सः स्मृतौः । स्मृतावौ स्मृतावः ।  
 स्मृताम् । स्मृतावौ । स्मृताः । इत्यादि । इत्योदन्ताः ।

रायो हलि (१३१) । ७ । २ । ८५ ।

रैशब्दस्याऽऽकारोन्तादेशः स्याद्वलि विभक्तौ । राः । अचि  
 ( ४० ) आयादेशः । रायौ । रायः । रायम् । रायौ । रायः ।  
 राया । राभ्यामित्यादि । इत्यैदन्ताः । ग्लौः । ग्लावौ ।  
 ग्लावः । ग्लावम् । ग्लावौ । ग्लावः । इत्यादि । ओतोऽम्-  
 शसोरिति (१२५४०) इह न प्रवर्त्तते । ऐऔ (१४०) च सूत्रेण  
 ओदौतोः सावर्ण्याभावज्ञापनात् ।

इत्यजन्ताः पुंलिङ्गाः ।

(१३०) अचिनवमिति विनोतेः नोर्गुणे ओकारान्ततया तत्परस्य लङोऽओ-  
 ऽचि परे भा भूदिति ।

(१३१) रायो हलीति । अएन आ विभक्तावित्यतः (१६३४०) विभक्ता-  
 वित्यनुवन्तर्हाह हलि विभक्ताविति । हलादावित्यर्थः ।

रमा ।

औड आपः । ७ । १ । १८ ।

आवन्ताद्ङात्परस्यौडः शी (१) स्यात् । औडित्यौकार-  
विभक्तेः संज्ञा प्राचाम् । रमे । रमाः ।

सम्बुद्धौ च । ७ । ३ । १०६ ।

आप एकारः (२) स्यात्सम्बुद्धौ । एङ्त्वादि (८६४०)  
सम्बुद्धिर्नोपः । हे रमे । हे रमे । हे रमाः । रमाम् । रमे ।  
रमाः । स्त्रीत्वान्नत्वाभावः ।

आडि चापः (३) । ७ । ३ । १०५ ।

आडि ओसि च परे आवन्तस्याङ्गस्य एकारः स्यात् ।  
रमया । रमाभ्याम् । रमाभिः ।

याडायः । ७ । ३ । ११३ ।

आपः परस्य द्विवचनस्य (४) याडागमः स्यात् । वृद्धिरेचि  
(४३४०) । रमायै । सवर्णदीर्घः । रमायाः २ । रमयोः रमा-  
णाम् । रमायाम् । रमयोः । रमासु । एवं दुर्गादयः ।

(१) औडआप इति । जशः ग्रीत्यतः (६४४०) ग्रीतिपदमनुवर्त्याह ग्रीति ।

(२) वङ्गवचने भल्येदित्यतः (६३४०) एदिति आडि चाप इत्यतः, आप  
इति चानुवर्त्याह आप एकार इति ।

(३) आडि चाप इति चकारेण ओसि चेत्यतः ओसीति (६४४०) वङ्गवचने  
भल्येदित्यतः, (६३४०) एदिति चानुवर्त्याह ओसि चेत्यादि ।

(४) षेडित्यतो (१०६४०) ङित्यनुवर्त्य विभक्तिं विपरिणमय्याह  
ङिवचनस्येति ।

सर्वनाम्नः स्याड्ढ्रस्वञ्च । ७ । ३ । ११४ ।

आवन्तात् सर्वनाम्नः परस्य ङितः स्याट् (५) स्यादापञ्च ह्रस्वः ।  
याटोऽपवादः । सर्वस्यै । सर्वस्याः २ । एकादेशस्य (६) पूर्वाऽन्त-  
त्वेन ग्रहणात् आमि सर्वनाम्न इति (६७४०) सुट् । सर्वासाम् ।  
सर्वस्याम् । सर्वयोः । सर्वासु । एवं विश्वाद्य आवन्ताः ।

विभाषा ७ दिक्समासे बङ्गव्रीहौ । १ । १ । २८

अत्र सर्वनामता वा स्यात् । उत्तरपूर्वस्यै उत्तरपूर्वायै । दिङ्ना-  
मान्यन्तराले इति (४११४०) (८) प्रतिपदोक्तस्य दिक्समासस्य  
ग्रहणान्नेह । योत्तरा सा पूर्वा यस्या उन्मुग्धायास्तस्यै उत्त-  
रपूर्वायै इत्यर्थः । अपूरीतुक्तेः (६८४०) नेह अन्तरायै नगर्थै ।

विभाषा द्वितीयाहृतीयाभ्याम् । ७ । ३ । ११५ ।

(५) याडापइत्यत आप तस्य तत्पूर्वेऽनुवृत्तङितश्चानुकर्षणादाह आवन्ता-  
दिति ङित इति च ।

(६) आवन्तस्य गणे पाठाभावात् कथं सर्वनामत्वमित्याशङ्क्याह एका-  
देशस्येति टापा महादन्तसर्वनामैकादेशस्येत्यर्थः । ग्रहणात् सर्व-  
नामशब्देन ग्रहणात् । लिङ्गविशिष्टपरिभाषया सर्वनामत्वमित्येव तु  
अ्यायः ।

(७) विभाषेति । सर्वादीनि सर्वनामानित्यतः (६५४०) सर्वनामानित्यनुवक्त्य  
योग्यतया योजयन्नाह सर्वनामतेति ।

(८) दिक्समास इति दिक्शब्दसञ्चार्य विहितः समासो दिक्समासो न  
त्वय्यविध इति दर्शयितुमाह दिङ्नामान्यन्तराले इति ।

आभ्यां डितः (६) स्याडापश्च ह्रस्वः । इदं सूत्रं त्यक्तुं शक्यम्  
तीयस्य डित्पसंख्यानात् (१०२४०) । द्वितीयस्यै-द्वितीयायै  
द्वितीयस्याः २ द्वितीयायाः २ । द्वितीयस्यां—द्वितीयायाम् ।  
शेषं रमावत् । एवन्तृतीया । अस्वार्थनद्योर्ह्रस्वः (११७४०) । हे  
अस्व । हे अक्कु । हे अल्ल । असंयुक्ता(१०) ये डलकास्तद्वतान्न  
ह्रस्वः । हे अस्वाले । हे अस्वाङ्गे । हे अस्विके । जरा । जर  
सौ । शीभावात्परत्वाज्जरम् । आमि लुटः परत्वाज्जरम् ।  
जरसामित्यादि । पञ्चे हलादौ च रमावत् । इह पूर्वविप्रतिषे  
धेन शीभावं कृत्वा सन्निपातपरिभाषाया अनित्यताच्चाश्रित्य  
जरसी इति केचिदाहुस्तन्निर्मूलम् । यद्यपि जरसादेशस्य स्या-  
निवङ्गावेनावन्ततामाश्रित्य औङ् आपः (१२७४०) आङि चापः  
(१२७४०) याङापः (१२७) ह्रस्वनद्यापः (६४४०) डेराम् इति (११७४०) च  
पञ्चाऽपि विधयः प्राप्ताः एवं नस्निशृत्सु, तथाऽप्यनल्लिधावि  
त्युक्तेः (११४०) भवन्ति आ आविति प्रक्षिप्य आकाररूपस्यैवापः  
सर्वत्र ग्रहणात् । एवं हल्ङ्यादि (१११४०) सूत्रेऽपि आ आप् ङी  
ई इति प्रक्षेपादतिखटुः निष्कौशाभिरित्यादिसिद्धेर्दीर्घग्रहणं  
(११) प्रत्याख्येयम् । न चैवमप्यतिखटुायेत्यत स्वाश्रयमाकारत्वं

(६) घेर्द्वितीयातो (१०६४०) डितोत्यनुवर्त्य षष्ठ्या विपरिणमय च याडाप  
इत्यतः (१२७४०) आप इति, सर्वनाम्नः स्याद् ह्रस्वसेत्यतः (१२८४०)  
स्याङिति ह्रस्वइति चानुवर्त्याह डितइत्यादि ।

(१०) अस्वार्थं ह्यक्षरं यदीति साधोक्तेर्ह्यजरस्यैवास्वार्थस्य ग्रहणं नान्येषा-  
मित्याशयेन फलितमाहासंयुक्ता इति ।

(११) दीर्घग्रहणं ङ्याप्स्यानिकोदीर्घभिन्न आदेशो 'न' स्यानिवदित्यर्थके  
ङ्याप्ग्रहणेऽदीर्घ इति १११५६ सूत्रस्ये । वार्त्तिके इति बोध्यम् ।



स्थानिवद्भावेनापत्वञ्चाश्रित्य याट् स्यादिति वाच्यम् । आबन्तं  
यदङ्गन्ततः परस्य याड्विधानात् उपसर्जनस्त्रीप्रत्यये (१२)  
तदादिनियमात् । पट्टदिति (१०४८०) नासिकाया नस् । नसः ।  
नसा । नोभ्यामित्यादि । पच्चे सुटि च रमावत् । निशायाः  
निष् । निशः । निशा ।

ब्रश्चभसृजसृजसृजयजराजभाजकृशां षः । ट

। २ । ३६ ।

ब्रश्चादीनां सप्तानां कृशान्तयोश्च पकारोऽन्तादेशः स्याज्भलि  
पदान्ते (१३) च । षस्य जश्त्वेन डकारः । निङ्ङ्याम् ।  
निङ्ङभिः । सुपि डःसीति (६४८०) पच्चे धुट् चर्त्वम् चर्त्वस्याऽसिद्ध-  
त्वात् (६४८०) च यो द्वितीया इति (६४८०) टतयोष्ठयौ (१४) न, न  
पदान्तादोरिति (१६८०) न घुत्वम् । निट्सु । निट्सु ।

(१२) उपसर्जनेति । अङ्गसंज्ञायां यस्मात् प्रत्ययविधिसंज्ञादेशदन्तस्य  
ग्रहणमिति नियमेऽपि स्त्रीप्रत्यये तदादिविधिनियमाभावादतिखङ्ग-  
शब्दस्यावन्तत्वेन याट्प्रसङ्ग इत्याशङ्क्य उपसर्जनेत्यादिकसुक्तं तथा च  
स्त्रीप्रत्यये चानुसर्पजने न इति अनुसर्पजने स्त्रीप्रत्यय एव तदा-  
दिनियमप्रतिषेधो न तूपसर्जनेऽपीत्यर्थो वार्तिकस्येति भावः ।

(१३) ब्रश्चेति भलो भलीत्यतो (उ४०८०) भलीति स्कोः संयोगाद्योरन्ते चेत्यतः  
(१६३८०) अन्त इति चानुवर्त्य योग्यत्वात्पदस्यैवान्त इत्याहु भली-  
त्यादि । अत्र राजग्रहणेनैव भ्राजलाभेऽपि भ्राजग्रहणमर्थवद्ग्रहणे  
नानर्थक्येति परिभाषाद्योतनाय । तथाच भ्राजघटकाराजभागस्या-  
नर्थकत्वाद् राजग्रहणेन तल्लभः सार्थकराजशब्दस्यैव ग्रहणादिति  
बोध्यम् ।

(१४) टतयोष्ठयाविति धुङ्भावपच्चे टकारस्य ठकारः धुट्प्रत्यये तु तकारस्य  
थकार इति विवेकः ।

षट्ठोः कः सि । ८ । २ । ४१ ।

षस्य षस्य च कः स्यात्प्रकारे परे । इति तु न भवति (१५)  
जश्त्वं प्रत्यसिद्धत्वात् । केचित् (१६) वञ्चादिभूते दादेर्धातो-  
रिति (१४६५०) सूत्राद्धातोरित्यनुवर्त्तयन्ति । तन्मते जश्त्वेन  
जकारे । निज्भ्याम् । निज्भिः । जश्त्वं श्रुत्वं चत्वंम् ।  
निच्शु । चोःकुरिति (१६५५०) कुत्वम् न भवति जश्त्वस्या-  
सिद्धत्वात् । मांसष्टनासानूनां मांसष्टत्स्त्वयो वाच्याः \* ।  
शसादौ वा । ष्टतः । ष्टता । ष्टङ्गाम् । पक्षे सुटि च रमावत् ।  
गोपा विश्वपावत् । मतिः प्रायेण हरिवत् । स्त्रीत्वान्नत्वा-  
भावः । मतीः । नात्वन्न । मत्या ।

डिति (१७) ह्रस्वञ्च । १ । ४ । ६ ।

इयङुवङ्स्यानौ स्त्रीशब्दभिन्नौ नित्यस्त्रीलिङ्गाधीदूतौ, ह्रस्वौ  
च इवर्णौवर्णौ स्त्रियां वा नदीसंज्ञौ स्तो डिति परे । आण्-  
नद्याः (११७५०) । मयै-मतये । मत्याः मतेः २ । नदीत्वपक्षे  
औदिति डेरौच्चे प्राप्ते ।

(१५) न भवतीति जश्त्वात् प्राक् प्रकारस्य स्थाने इत्यर्थः कृते तु जग्नि  
प्राप्तिरेव नास्ति अनल्विधौ (३३५०) इत्युक्तेरितिभावः ।

(१६) केचित्त्विति । दादेर्धातोरिति (१४ ५०) धातुपदस्य एकाचो वञ्चोर्भाषत्यत्र  
(१४६५०) अनवर्त्तनीयतया मध्ये विच्छेदोऽनुचित इति भावः ।

(१७) डिति अत्र वाक्यद्वयमाद्ये यू स्य स्य विति (११६५०) अस्तीति,  
इयङुवङ् स्यानाविति, वेति च (१३५५०) तत्तत्सूत्रादनुवर्त्तते अन्ये तु  
यू इति, स्यास्याविति, वेति चानुवर्त्तते इत्याशयेनाह इयङित्यादि ।

इदुङ्गाम् (१८) । ७ । ३ । ११७ ।

नदीसंज्ञकाभ्यामिदुङ्गां परस्य डेराम् स्यात् । पक्षे अ-  
च्च घेः (११०४०) । मत्याम् मतौ । एवं अतिस्मृतिबुद्ध्यादयः ।

त्रिचतुरोःस्त्रियान्तिष्ठतस्य । ७ । २ । ६६ ।

स्त्रीलिङ्गयोरेतयोरेतावादेशौ स्तो (१६) विभक्तौ परतः ।

अचि र ऋतः । ७ । २ । १०० ।

तिष्ठतस्य एतयोर्ऋकारस्य रेफादेशः स्यादचि । गुणदीर्घो  
त्त्वानामपवादः । तिष्ठः २ । तिष्ठभिः । तिष्ठभ्यः २ ।  
आमि नुमचिरेति (१२३४०) नुट् ।

न तिष्ठतस्य (२०) । ६ । ४ । ४ ।

एतयोर्नामि दीर्घो न स्यात् । तिष्ठणाम् । तिष्ठु । स्त्रिया-  
मिति त्रिचतुरोर्विशेषणान्नेह प्रियास्त्रयस्त्रीणि वा यस्याः  
सा प्रियतिः । इत्यादि मतिवत् । आमि प्रियत्वयाणामिति

(१८) इदुङ्गामोदञ् घेरित्येकमेव सूत्रं योगविभागेन त्रिधा विभज्य सूत्र-  
त्वयं कल्पितम् तेन डेरामित्यतो (११७४०) नदीति, डेरिति,  
आमिति च, पदत्वयमनुवर्त्याह नदीसंज्ञकाभ्यामित्यादि ।

(१६) त्रिचतुरोरित्यत्र अट् न आ विभक्तारित्यतो (१६३४०) विभक्तावित्यनुवर्त्तते  
स्त्रियामित्यस्य विवरणं स्त्रीलिङ्गयोरिति स्त्रीनिष्ठसंख्याबोधकयोरित्यर्थः  
तेन त्रिचतुःशब्दयोः पुंनपुंसकत्वेऽपि समुदायस्य स्त्रीबोधात्वेनाऽङ्कतया  
नादेश आदेशश्चावयवस्य स्त्रीत्वबोधकत्वे इति बोध्यम् ।

(२०) तिष्ठतस्य इति लुप्रपञ्चो द्विवचनं पदं नामीति (६४४०) सानुवृत्तिक-  
मनुवर्त्तते तदाह नामि दीर्घ इति ।

विशेषः । प्रियास्त्रिस्तो यस्येति विग्रहे तु प्रियतिसा । प्रिय-  
तिस्रौ । प्रियतिस्रः । प्रियतिस्रमित्यादि । प्रियास्त्रिस्तो यस्य  
तत्कुलम् । प्रियति । स्वमोर्लुंका लुप्तत्वेन (११४४०) प्रत्ययलक्षणा-  
भावान्न तिस्रादेशः । न लुमतेति (११४४०) निषेधस्याऽनित्यत्वपक्षे  
प्रियतिस्र् । रादेशात्पूर्वविप्रतिषेधेन नुम् । प्रियतिस्रणी ।  
प्रियतिस्रृणि । तृतीयादिषु (१४३४०) वक्ष्यमाणपुंवङ्गाविक-  
ल्पात्प्रत्ययेण नमूरभावौ । प्रियतिस्रा प्रियतिस्रणा इत्यादि ।  
द्वे रत्वे सत्याप् । द्वे २ । द्वाभ्याम् ३ । द्वयोः २ । गौरी ।  
गौर्यीः गौर्यः । नदीकार्यम् हे गौरि । गौर्यैः । इत्यादि ।  
एवं वाणीनद्यादयः । प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्याऽपि  
ग्रहणादनङि (११०४०) णिद्वङ्गावे (१११४०) च प्राप्ते । विभक्तौ (२१)  
लिङ्गविशिष्टाग्रहणम् । सखी । सख्यौ । सख्यः इत्यादि  
गौरीवत् । अङ्ग्रन्तत्वान्न ऋमुलोपः । लक्ष्मीः । शेषङ्गौरीवत् ।  
एवन्तरीतन्त्यादयः । स्त्री हे स्त्रि ।

स्त्रियाः । ई । ४ । ७६ ।

स्त्रीशब्दस्य द्वयङ् (२२) स्यादजादौ प्रत्यये परे । स्त्रियौ । स्त्रियः ।

वामशसोः । ई । ४ । ८० ।

अभि शसि च स्त्रिया द्वयङ् वा स्यात्-स्त्रियाम् । स्त्रीम् ।

(२१) विभक्तिनिमित्तके कार्ये लिङ्गविशिष्टपरिभाषाया अग्रहणम् एतच्च  
युवोरनाकाविति सूत्रभाष्ये पठितमिति बोध्यम् ।

ऋ लक्ष्मेर्मुट् चेति ( ७४१२४० ) ईप्रत्ययान्तत्वात् न ङीबन्तता ।

(२२) अचि अनुधात्वित्यादिसूत्रात् (११८४०) द्वयङ्गेवातुवर्त्तते स्त्रीशब्द-  
स्यकारान्तत्वाच्चोत्पद्यनुवर्त्तते एवेत्याहेयङिति ।

स्त्रियो । स्त्रियः—स्त्रीः । स्त्रिया । स्त्रियै । स्त्रियाः २ ।  
स्त्रियोः परत्वान्नुट् । स्त्रीणाम् । स्त्रियाम् । स्त्रियोः ।  
स्त्रीषु । स्त्रियमतिक्रान्तः । अतिस्त्रिः अतिस्त्रियो ।

गुणाना (२३) भावौत्वनुङ्भिः परत्वात् पुंसि बाध्यते ।

स्त्रीवे नुमा च स्त्रीशब्दस्येयङित्यवधार्यताम् ॥ १

जसि च (१०८४) अतिस्त्रियः हे अतिस्त्रे । अतिस्त्रियौ । अति-  
स्त्रियः । वाम्गसोः (१३३४) अतिस्त्रिम्—अतिस्त्रियम् । अति-  
स्त्रियो । अतिस्त्रियः—अतिस्त्रिन् । अतिस्त्रिणा । घेङिति  
(१०६४) । अतिस्त्रिये । अतिस्त्रेः २ । अतिस्त्रियोः २ । अति-  
स्त्रीणाम् । अञ्च घेः (११०४) । अतिस्त्रौ ।

(२४) ओस्यौकारे च नित्यं स्यादम्गसोस्तु विभाषया ।

इयादेशोऽचि नाऽन्यत् स्त्रियाः पुंस्यपसर्जने ॥ २

अतिस्त्रि । स्त्रीवे तु नुम् । अतिस्त्रिणी । अतिस्त्रीणि । अति-  
स्त्रिणा । अतिस्त्रिणे । डेप्रभृतावजादौ वक्ष्यमाणपुं वङ्गावात्  
(१४३४) पक्षे प्राग्वदूपम् । अतिस्त्रिये अतिस्त्रिणे अतिस्त्रेः २  
अतिस्त्रिणः २ । अतिस्त्रिणोः अतिस्त्रियोरित्यादि ।

(२३) गुणनेत्यादि । जसि चेति (१०८४) घेङितौ च (१०६४) गुणः आङो  
नेति (१०६४) नाभावः अञ्च घेरित्यौत्त्वं (११०४) ह्रस्वनद्यापोनुङिति  
(६४४) नुट्चैतैः कार्यैः परगतास्त्रियत्वात् स्त्रीशब्दस्य इयादेशो बाध्यते  
इत्यन्वयः । इकोट्योति (१४२४) नुमा चकारात् स एव बाध्यते इत्यर्थः ।

(२४) पूर्वकारिकोक्तवाधविषयं परिहृत्येयादेशविषयमाह ओस्याविति  
अजादौ यइयादेशोविहितः स उपसर्जने उपसर्जनतया पुंसि  
विद्यमानस्य स्त्रीशब्दस्य ओसादिषु चतुर्थेव भवति मान्यत्वं गुणादि-  
भिस्तेषु इयङो बाधनादिति भावः ।

स्त्रियान्तु प्रायेण पुंवत् । शसि । अतिस्त्रीः । अतिस्त्रिया ।  
 ङिति ह्रस्वश्चेति (१३।४०) ह्रस्वान्तत्वप्रयुक्तो विकल्पः । अस्त्रीति  
 तु (२५) इयङ्वङ्स्यानावित्यस्यैव पर्युदासः तत्सम्बन्धस्यैव  
 चानुवृत्तेः । दोर्घस्यायं निषेधो नतु ह्रस्वस्य । अतिस्त्रियै-  
 अतिस्त्रये अतिस्त्रियाः-अतिस्त्रेः २ । अतिस्त्रीणाम् ।  
 अतिस्त्रियाम्-अतिस्त्रौ । श्रीः । श्रियौ । श्रियः ।

नेयङ्वङ्स्यानावास्त्री । १।४।४।

इयङ्वङोः (२६) स्थितिर्ययोस्तावीदूतौ नदीसंज्ञौ न स्तो नतु  
 स्त्री । हे श्रीः । श्रियौ । श्रियै-श्रिये । श्रियाः-श्रियः ।

वामि । १।४।५।

इयङ्वङ्स्यानौ स्त्रप्राप्त्यौ यू आमि वा नदीसंज्ञौ स्तो नतु

(२५) ङिति ह्रस्वश्चेति सूत्रे ह्रस्वेवर्णविषयेऽप्यस्त्रीत्यस्य सम्बन्धात् स्त्रीश-  
 ब्दावयवभिन्नेवर्णानादित्यर्थलाभात् न तत्र प्राप्तिरित्याशङ्क्याह  
 अस्त्रीति त्विति । तत्र वीजमाह तत्सम्बन्धस्यैवेति ।

(२६) नेयङिति अत्र स्थितिरूपलक्षणरूपा तेन हे ओरित्यादौ निषे-  
 धान्न ह्रस्वः अत्रेयङोऽस्थितावपि अजादौ तत्सत्त्वात् । सा च बाध-  
 काविषय एवेति बोध्यम् तेन प्रकृष्टा धोः प्रधीरित्यादौ एरनेकाच  
 इत्यपवादेन (११८४०) बाधकेन इयङो बाधेऽपि न निषेधस्तदवयवस्य इय-  
 ङाश्रयत्वात् तथाच नदीकार्याश्रयेऽङ्गे बाधकाबाधितेयङादिस्थितिर्यस्य  
 कचिदपि दृष्टा तस्य तदवयवस्य च निषेध इति फलितमत एव प्रकृ-  
 ष्टा धोः प्रधीरित्यवयवधीशब्दस्य नदीत्वं तदुक्तं भाष्ये इय-  
 ङादिप्रतिषेधे यणस्यानप्रतिषेधोऽपि प्राप्नोति अवयवस्येयङादि-  
 स्यान्त्वादिति आद्यै प्रथ्यै इति सिद्धन्त अङ्गरूपग्रहणाद् यस्या-  
 ङ्रस्येयवौ भवतस्तस्येदं ग्रहणं न चेदमङ्गस्येयुवाविति ।

स्त्री । श्रीणाम्-श्रियाम् । श्रियि-श्रियाम् । प्रधीशब्दस्य तु (२७)  
 वृत्तिकारादीनां मते लक्ष्मीवद्रूपम् पदान्तरं विनापि  
 स्त्रियां वर्तमानत्वं नित्यस्त्रीत्वमिति स्त्रीकारात् लिङ्गा-  
 न्तरानभिधायकत्वन्तदिति कैयटमते पुंवद्रूपम् (२८) ।  
 प्रकृष्टा धीरिति विग्रहे तु (२९) लक्ष्मीवत् । अमि शसि  
 च । प्रथम् । प्रथः इति विशेषः । सुष्टु धीर्यस्याः सुष्टु ध्यायति  
 वेति विग्रहे वृत्तिकारमते सुधीः श्रीवत् (३०) मतान्तरे

(२७) प्रधीशब्दस्येति प्रकृष्टं ध्यायतोत्यर्थकस्येत्यर्थः तत्र च कैयटोक्तनित्य-  
 स्त्रीत्वाभावेन नदीत्वाप्राप्त्या भाष्यासङ्गतिरतः स्त्रीविषयावेव यौ  
 यू नित्यमिति भाष्ये एवकारोभिन्नक्रमे नित्यमेव यौ यू स्त्रीविष-  
 यावित्यर्थः नित्यमित्यस्य तु पदान्तरं विनापीत्यर्थः खलपूकटप्रूपा-  
 मणीप्रभृतिशब्दानां क्रियाशब्दतया पुंसि सुख्या वृत्तिः पुंसां शक्त-  
 त्वाङ्गयरहितत्वाच्च तद्वर्त्मत्वौचित्यात् अतस्तेषां पदान्तरं विना न स्त्री-  
 बोधकत्वं ध्यानादिकं तु स्त्रीपुंससाधारणमिति पदान्तरं विनाऽपि  
 तथात्वमिति विवेकः ।

२८) पुंवद्रूपमिति उक्तविग्रहे स्त्रीनित्यस्त्रीत्वाभावात् पुंसोव स्त्रिया-  
 मपि नदीत्वाभावादिति भावः ।

२९) प्रकृष्टा धीरिति विग्रहे इति एतत्पदघटितविग्रह इत्यर्थस्तेन प्रकृ-  
 ष्टा धीर्यस्या इति बहुव्रीहेरपि संप्रहस्तस्यापि तत्पदघटितत्वात् उ-  
 भयसमासस्थले मतद्वयेऽपि स्त्रीवृत्तित्वे लक्ष्मीवदिति प्रथमलिङ्गग्रह-  
 णञ्च (११६८०) इत्यवयवस्य नदीत्वात् नेयङिति निषेधस्य भाष्योक्तरी-  
 त्याट्त्वाप्रकृतेरिति भावः

३०) श्रीवदिति स्त्रियामिति शेषः । विग्रहस्येयङ्स्थानत्वेन छिन्दाभो  
 र्भिकल्पस्यात्यत्र निषेधस्य च प्राप्तेः । पुंसि स्त्रीवृत्तवद्ब्रह्मै न नदीत्वं  
 नेयङित्यवयवस्य निषेधात् समुदायस्य चाप्राप्तेरिति भावः ।

पुंवत् (३१) । सुष्ठु धीरिति विग्रहे तु (३२) श्रीवदेव ।  
ग्रामणीः पुंवत् ग्रामनयनस्योत्सर्गतः पुन्वस्मत्तया पदा-  
न्तरं विनापि स्त्रियामप्रवृत्तेः । एवंखलपादेरपि पुन्वस्मत्त्व-  
मौत्सर्गिकम्बोध्यम् । घेनुस्मत्तिवत् ।

स्त्रियान्त्व(३३) । ७ । १ । ६६ ।

स्त्रीवाची क्रोष्टुशब्दसृजन्तवद्रूपं लभते ।

ऋन्तेभ्यो ङीप् । ४ । १ । ५ ।

ऋदन्तेभ्यो नान्तेभ्यश्च स्त्रियां ङीप् स्यात् । क्रोष्ट्री ।  
क्रोष्ट्रौ । क्रोष्ट्राः । वधूगैरोवत् । स्त्रूः श्रीवत् । हे सुम्नूः ।  
कथन्तर्हि (३४) हा पितः कासि हे सुम्नु इति भट्टिः । प्रमाद  
(३५) एवायमिति बङ्गवः । खलपूः पुंवत् । पुनर्भूः । दृन्-

(३१) मतान्तरे पुवदिति सुष्ठु ध्यायतीति विग्रहे इति शेषः कैयटमते तस्य  
निङ्गान्तराभिधायितया नित्यस्त्रीत्वाभावात् पुंसीव स्त्रियामपि नदीत्वं  
नास्तीति भावः ।

(३२) सुष्ठु धीरिति विग्रह इति इदंशपदघटितविग्रहे इत्यर्थस्तेन पूर्ववत्  
वङ्गब्रौह्मेरपि संप्रहस्ताया च वङ्गब्रौह्मावयवस्य, कर्मधारये समुदायस्य,  
नेयङिति निषेधस्य ङिदामोर्विकल्पस्य च प्राप्तेरिति भावः ।

(३३) अत्र लज्जत् क्रोष्टुरिति (१२१४०) स्त्रत्वमेवानुवर्तते न तु सर्व्वनामस्थान  
इत्यपि तथात्वे स्त्रत्ववैयर्थ्यापत्तेः ।

(३४) कथमिति नेयङित्यनेनावयवस्य समुदायस्य च नदीत्वनिषेधात् प्रश्नः ।

(३५) प्रमाद इति विरहपीडितस्य रामस्यैवानवधानलक्षणः प्रमादो न तु  
कवेः स च काव्ये विरहपोषकतया गुणायैव कविना तथा निबद्ध इति  
विभावनीयम् ।



करेति (१२४४०) यण् । उवङो बाधनान्नेयङुवङिति निषेधो  
न । हे पुनर्भु । पुनर्भ्वम् । पुनर्भ्वौ । पुनर्भ्वः ।

एकाजुत्तरपदे णः । ८ । ४ । १२ ।

एकाजुत्तरपदं यस्य तस्मिन् समासे पूर्वपदस्यान्निमित्ता-  
त्परस्य प्रातिपदिकान्तनुम्विभक्तिस्थस्य (३६) नस्य नित्यं णत्वम्  
स्यात् । आरम्भसामर्थ्यान्नित्यणत्वेसिद्धे पुनर्गग्रहणं स्पष्टार्थम् ।  
यणं बाधित्वा परत्वान्नुट् । पुनर्भूणाम् । वर्षाभूः । भेक-  
जातौ नित्यस्त्रीत्वाभावात् । हे वर्षाभूः । कैयटमते ।  
मतान्तरे तु हे वर्षाभु । पुनर्नवयान्तु हे वर्षाभु । भेक्या-  
म्युनर्नवायां स्त्री वर्षाभूर्दृढरे पुमानिति यादवः । वर्षाभ्वश्च  
(१२४४०) । वर्षाभौ । वर्षाभ्वः । स्वयम्भूः पुंवत् ।

न षट्स्वस्त्रादिभ्यः । ४ । १ । १० ।

षट्संज्ञकेभ्यः स्वस्त्रादिभ्यश्च ङीप् टाप् न स्तः ।

स्वसा तिस्रश्चतस्रश्च ननन्दा दुहिता तथा ।

याता मातेति (३७) सप्तैते स्वस्त्रादय उदाहृताः ॥ १  
अमृन्निति (१२२४०) दीर्घः । स्वसा । स्वसारौ । स्वसारः ।  
माता पिंढवत् । शसि । मातृः । द्यौर्गोवत् । राः पुंवत् ।  
नौग्लौवत् । इत्यजन्ताः स्त्रीलिङ्गाः ।

(३६) प्रातिपदिकान्तनुम्विभक्तिषु चेत्यतः (४८२४०) प्रातिपदिकान्तादेरनु-  
वर्त्तनेन विभक्तिविपरिणामेन चाह प्रातिपदिकान्तेत्यादि ।

(३७) स्वस्त्रादिगणे मातृशब्दो ननन्दादिसाहचर्यात् स्वसस्त्वभिकाशेपरतया  
स्वजननीवाचको याह्याः नतु परिच्छेत्तृवाचकः ।

अतोऽ (१) ऽम् । ७ । १ । २४ ।

अतोऽङ्गात् स्त्रीवात्स्वमोरम् स्यात् । अमि पूर्वः (६०४०) ।  
ज्ञानम् । एङ्त्वादि (८६४०) हल्मातलोपः । हे ज्ञान ।

नपुंसकाच्च । ७ । १ । १६ ।

स्त्रीवात्परस्यौङः शी (२) स्यात् । भसंज्ञायाम् ।

यस्येति (३) च । ६ । ४ । १४८ ।

भस्येवर्णावर्णयोर्लोपः स्यादीकारे तद्धिते च परे । इत्यकार-  
लोपे प्राप्ते । औङः श्याम्प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ ज्ञाने ।

जश्शसोः शि । ७ । १ । २० ।

स्त्रीवादनयोः शि स्यात् ।

शि सर्वनामस्थानम् । १ । १ । ४२ ।

शि इत्येतदुक्तसंज्ञं स्यात् ।

नपुंसकस्य भलचः । ७ । १ । ७२ ।

(१) अत इति अधिकृतस्याङ्गस्य विशेषणं स्वमोर्नपुंसकादिति (१४२४०) चानु-  
वर्तते अयञ्चाम् लुको, बाधको येन नाप्राप्त इति न्यायात् ।

(२) जसः शीति (६६४०) स्त्रीवात् शीति औङः आप इत्यतः (१२७४०) औङिति  
चानुवर्त्याह औङः शीति ।

(३) यस्येतीति इच्च अच्च यं तस्य ईत् ईकार तस्मिन् भस्येत्यधिकारः  
(६ । ४ । १२६४०) तेन नस्तद्धित इत्यतः (३३४४०) तद्धितोऽनुकष्यते  
इत्याह भस्येत्यादि ।

भलन्तस्याऽजन्तस्य च क्लीबस्य नुमागमः (४) स्यात्सर्व्वनामस्थाने परे । उपधादीर्घः (११०४०) । ज्ञानानि । पुनस्तद्वत् । शेषं रामवत् । एवन्धनवनफलादयः ।

अद्भुतरादिभ्यः पञ्चम्यः । ७ । १ । २५ ।

एभ्यः क्लीबेभ्यः स्वमोरद् डादेशः (५) स्यात् ।

टेः (६) । ६ । ४ । १४३ ।

डिति परे भस्य टेलोपः स्यात् । वावसाने (६३४०) । कतरत् कत-  
रद् । कतरे । कतराणि । भस्येति किम् । पञ्चमः (७) । टेलुप्त-  
त्वात् (८) प्रथमयोरिति (७७४०) पूर्व्वसवर्णदीर्घः, एङ्हस्वादिति  
(८६४०) । सम्बुद्धिलोपस्य न भवति । हे कतरत् । पुनस्तद्वत् ।  
शेषस्युवत् । कतमत् । इतरत् । अन्यत् । अन्यतरत् । अन्यतम  
शब्दस्य तु अन्यतममित्येव । एकतरात्प्रतिषेधो वक्तव्यः \* ।  
एकतरम् । सोरमादेशे कृते सन्निपातपरिभाषया न जरस् ।

- ( ४ ) इदितोनुमित्यतो (७३३४०) नुमिति उगिदचां सर्व्वनामस्थाने इत्यतः  
( १५६४० ) सर्व्वनामस्थान इति चानुवर्त्याह नुमागम इत्यादि ।
- ( ५ ) अद्भेति सूत्रे स्वमोर्नपुंसकादिति ( १४२४० ) अनुवर्त्ततेऽत्र दकारस्य  
टुत्वं संयोगान्नलोपश्च स्वरूपभेदभिया न कृतम् ।
- ( ६ ) टेरिति अङ्गोपोऽन इत्यतो ( १०५४० ) लोप इति त्रिंशतेर्द्वितीत्यतो  
( ४१०४० ) डितोति चानुवर्त्तते भस्येत्यधिकारः ६।४।१२६ ।
- ( ७ ) पञ्चम इत्यत्र डटि सुडागमे याजादित्वाभावेन भत्वाभावाच्च टि-  
लोपः किन्तु पदत्वान्नलोप एवेति भावः ।
- ( ८ ) अद्भो डित्करणफलमाह टेरिति दादेशमात्रे कृते पूर्व्वसवर्णदीर्घा-  
भावेन एङ्हस्वादिति ( १०६४० ) संबुद्धिलोपः स्यादिति भावः ।

अजरम् । अजरसी । अजरे । परत्वाज्जरसि कृते भलन्त-  
त्वान्नुम् ।

सान्त (६) महतः संयोगस्य । ६ । ४ । १० ।

सान्तसंयोगस्य महतश्च यो नकारस्तस्योपधाया दीर्घः स्याद-  
सम्बुद्धौ सर्वनामस्थाने परे । अजरांसि-अजराणि । अमि-  
लुकोऽपवादमसम्भावस्वाधित्वा परत्वाज्जरस् । ततः सन्निपात-  
परिभाषया न लुक् ‡ । अजरसम् । अजरम् । अजरसी ।  
अजरे । अजरांसि, अजराणि । शेषम्बुवत् । पट्टदिति (१०५४०)  
हृदयोदकास्यमांसानां हृद् उदन् आसन् मांसं हृन्दि । हृदा ।  
हृद्गमामित्यादि । उदानि । उद्गा । उद्गमामित्यादि । आसानि ।  
आस्ता । आसभ्यामित्यादि । मांसि । मांसा । मांभ्या-  
मित्यादि । वस्तुतस्तु प्रभृतिग्रहणं प्रकारार्थमित्युक्तम् (१०७४०)  
अतएव भाष्ये मांस्यचन्या (१०) उखाया इत्युदाहृतम् । अयस्सया-  
दित्वेन (११४१२०४०) भत्वात्संयोगान्तलोपो न । पट्टदित्यत्र हि  
हृन्दीसीत्यनुवर्तितं वृत्तौ । तथापि अपो भीत्यत (१६२४०)

(६) सान्तेति लुप्प्रपञ्चीकं पृथक् पदं संयोगविशेषणम् नोपधाया इति (१६२४०)  
सर्वनामस्थाने चासंबुद्धाविति (११०४०) चानुवर्तते उपधायग्रहणञ्चेदं  
पूर्वमात्रोपलक्षणं न तु पारिभाषिकं तस्यासम्भवादत् एवानेहांसि  
शिरांसीत्यादिसिद्धिः ।

‡ जरसोऽददन्तत्वाभावात् स्वमोरिति (१४२४०) नासोलुक् ।

(१०) पच्यतेऽस्यामित्याधारे, ल्युटि पचनी मांसस्य पचनीति वियच्छे समासे  
ङ्सो लुका लुप्रत्वात् प्रत्ययलक्षणं नेति बोध्यम् । पट्टदित्यादिस्त्रुते  
(१०५४०) प्रभृतिशब्दस्य प्रकारार्थतया मांसशब्दस्य मांसादेश इति भावः ।

मासञ्छन्दसीति वार्तिके (११) छन्दोग्रहणसामर्थ्याल्लोकेऽपि कचिदिति कैयटोक्तरीत्या प्रयोगमनुसृत्य पदादयः प्रयोक्तव्या इति बोध्यम् ।

ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य । १ । २ । ४७ ।

क्लीवे प्रातिपदिकस्याऽजन्तस्य ह्रस्वः (१२) स्यात् । श्रीपं ज्ञानवत् । श्रीपाय । अत्र सन्निपातपरिभाषया (१३) आतो धातोरिति (१०८४०) आकारलोपो न ।

स्वमो नपुंसकात् (१४) । ७ । १ । २३ ।

क्लीवादङ्गात्परयोः स्वमोर्लुक् स्यात् । वारि ।

इकोऽचि (१५) विभक्तौ । ७ । १ । ७३ ।

इगन्तस्य क्लीवस्य नुमागमः स्यादचि विभक्तौ । वारिणी । वारीणि । न लुमतेति (११४४०) निषेधस्यानित्यत्वात्पक्षे सस्वद्विनिमित्तो गुणः । हे वारि हे वारे । आङो ना (१०८४०) । वारिणा ।

(११) मासञ्छन्दसीति (७।४।४८सू०) मासस्तकारः स्यात् भादौ प्रत्यये छन्दसीत्यर्थः यथा माद्भिः शरद्भिर्द्विरोदरमित्यादि ।

(१२) ह्रस्व इति । ह्रस्वपदेन ह्रस्वविधानादचश्चेति (२५) परिभाषया उपस्थितस्य तस्य च प्रातिपदिकविशेषणत्वात्तदन्तविधेस्वाजन्तस्येति लाभः ।

(१३) सन्निपातेति अवर्णनिमित्तो यादेशः कथमवर्णलोपे निमित्तं स्यादिति भावः ।

(१४) स्वमोरिति पङ्क्त्योऽनुगित्यतो (११४४०) लुगित्यनुवर्तते अयञ्च लुक् त्यदाद्यत्वस्य किमः कादेशस्य च बाधकः ।

(१५) इदितोऽनुमित्यतः (उ ३३४०) नुमिति पदमनुवर्त्याह नुमागम इति विभक्ताविति किं मधुनो मद्यस्येदं साधवमित्यत्राणि मा भूत् ।

घेर्ङीतीति (१०६४०) गुणे प्राप्तौ । वृद्धगौत्ववृद्धावगुणेभ्यो (१६)  
मुम् पूर्वप्रतिषेधेन । वारिणे । वारिणः । वारिणोः ।  
नुमचिरेति (१२३४०) नट, नामीति (६४४०) (१७) दीर्घः । वारी-  
णाम् । वारिणि । वारिणोः । हलादौ हरिवत् ।

तृतीयादिषु भाषितपुंस्कम्पुंवङ्गालवस्य । ७ ।

१। ७४।

प्रवृत्तिनिमित्तैक्ये (१८) भाषितपुंस्कमिगन्तं क्लीवं पुंवद्वा  
स्याद्यादावचि । अनादये-अनादिने । इत्यादि । शेषं  
वारिवत् । पीलुर्लजस्तफलम्पील् तस्मै पीलुने । अत्र न  
पुंवत् प्रवृत्तिनिमित्तभेदात् (२६) ।

(१६) वृद्धौच् इति । अतिसखीनीत्यत्र ख्युरसम्बद्धाविति (१११४०) णिच्चादृष्टिः  
वारिणीत्यत्र अच् घेरिति (११०४०) औस्वं, प्रियक्रोष्टुनीत्यत्र  
तज्ज्वङ्गावः वारिणे इत्यत्र घेर्ङीतीति (१०६४०) गुणश्च प्राप्तौ  
चान्यत्र चरितार्थतया सावकाशत्वात् नुमा बाध्यन्ते इति भावः ।

(१७) नुमनुटोः स्वरूपे विशेषाभावेऽपि नुमोऽङ्गावयवतया नामीति न  
दीर्घोऽतोदीर्घार्थमेव नुटा नुमोबाधनाय नुमचिरेत्याद्यारम्भः ।

(१८) भाषितः पुमान् येनेति विग्रहे पीलुशब्देऽतिप्रसङ्गः फलवाचकस्य  
तस्यैव वृत्तवाचित्वे पुंस्त्वादतः भाषितः पुमान् यस्मिन्नर्थे प्रवृत्ति-  
निमित्तरूपे इत्येव विग्रहस्तत्र अर्थ आदित्वादचि शब्दपरत्वमित्या-  
शयेन व्यासष्टे प्रवृत्तिनिमित्तैक्ये इति तथाच तत्त्वार्थबोधकत्वे सति  
पुंस्त्वबोधकत्वं तथात्वमिति फलितम् इकोयणचीत्यतो (१२४०)  
अचीत्यनुवर्तते । पुंवदिति तु स नुमोरभावादिदेशः ।

(१९) प्रवृत्तिनिमित्तभेदादिति पीलुशब्दस्य वृत्ते प्रवृत्तौ तद्वोधक-

अस्थिदधि (२०) सकथ्यऽक्ष्णामनङ्मुदात्तः ।

७।१।७५ ।

एषामानङ् स्याद्वादावचि स चोदात्तः । अल्लोपोऽनः (१०५४०) ।  
 दध्ना । दध्ने । दध्नः २ । दध्नोः २ । दध्नाम् । दध्नि दधनि शेषं  
 वारिवत् । एवमस्थिसकथ्यक्षि । तदन्तस्याप्यनङ् । अति-  
 दध्ना । सुधि । सुधिनी । सुधीनि । हे सुधि-सुधे । सुधिया-  
 सुधिना । सुधियाम्-सुधीनाम् । प्रध्या-प्रधिना । मधु ।  
 मधुनी । मधूनि । हे मधो हे मधु । एवमस्त्र्वादयः । सानु-  
 शब्दस्य स्तुर्वा । स्तूनि-सानूनि । प्रियक्रोष्टु । प्रियक्रोष्टुनी ।  
 त्वज्झावात्पूर्वविप्रतिषेधेन (१४१४०) नुम् । प्रियक्रोष्टूनि । टादौ  
 पुंवत्पक्षे-प्रियक्रोष्टा-प्रियक्रोष्टुना । प्रियक्रोष्ट्रे-प्रियक्रोष्टवे ।  
 अन्यत्र त्वज्झावात् पूर्वविप्रतिषेधेन नुमेव । प्रियक्रोष्टुना ।  
 प्रियक्रोष्टुने । नुमविरेति (१२१४०) नुट् । प्रियक्रोष्टूनाम् ।  
 सुलु । सुलुनी । सुलूनि । पुनस्तद्वत् । सुलुना-सुल्ला । धाट् ।  
 धाट्णो । धाटूणि । हे धातः-हे धाट् । धात्रा-धाट्णा ।  
 एवं ज्ञाटकृत्तादयः ।

एच इग्घस्वादेशे । १।१।४८ ।

आदिश्यमानेषु ह्रस्वेषु मध्ये एच इगेव स्यात् । प्रत्य ।

तायाम् ह्रस्वत्वव्याप्यजातिरेव निमित्तं फले तु फलत्वव्याप्यजाति-  
 रित्यनयोर्भेदादित्यर्थः । पीलुशब्दात् विकारार्थे अण् तस्य च फले-  
 लुगिति ( ४ । १ । १६१४० ) लुगिति तस्य फलशेषकता ।

(२०) अस्थिदधीति अस्थिसाहचर्यात् प्रकरणाच्च दधीति नपुंसकमेव  
 पाठ्यं नतु धाजः किप्रत्ययसिद्धमिति बोध्यम् ।

प्रद्युनी । प्रद्युनि । प्रद्युनेत्यादि । इह न पुंवत् । यदि  
गन्तं (२१) प्रद्यु इति तस्य भाषितपुंस्कत्वाभावात् । एवमग्रेऽपि ।  
प्ररि । प्ररिणी । प्ररीणि । प्ररिणा । एकदेशविकृतस्या-  
ऽन्यत्वाद्वायो हलीति (१२६४०) आत्वम् प्रराभ्याम् । प्रराभिः ।  
सुमचिरेति (१२२४०) नुञ्चात्वे प्रराणामिति साधवः । वस्तुतस्तु  
सन्निपातपरिभाषया नुञ्चात्वन् । नामीति (६४४०) दीर्घस्वारम्भ-  
सामर्थ्यात्परिभाषां बाधत इत्युक्तम् । प्ररीणाम् । सुनु ।  
सुनुनी । सुनूनि । सुनुना । सुनुने इत्यादि\* ।

इत्यजन्ता नपुंसकलिङ्गाः ।

---

(२१) यदिगन्तमित्यादि एतच्च साधवमते प्राचीनमते तु प्रकटस्वर्गवत्त्वादि-  
रूपनिमित्तक्यात् प्रद्योशब्दो भाषितपुंस्कः स एव क्लीवे इगन्त इति  
न तयोर्भेदः अन्यथा सुधीशब्दादिष्वपि न स्यात् दीर्घान्तस्यैव भाषित-  
पुंस्कत्वेन क्लीयस्य च ह्रस्वतया तयोर्भेदादिति सूक्ष्ममीक्षणीयमिति  
तत्त्वबोधिण्याद्यनुसारिणः । तत्त्व० ।

---



ह्रीः । ८ । २ । ३१ ।

ह्रस्य ढः स्याज्भलि (१) पदान्ते च । ह्रलुङ्ग्राविति (१११४०)  
सलोपः । पदान्तत्वात् ह्रस्य ढः । जश्त्वचत्वे । लिट्—लिङ् ।  
लिहौ । लिहः । लिहम् । लिहौ । लिहः । लिहा । लिङ्  
भ्याम् । लिट्सु—लिट्त्सु ।

दादेर्द्धातोर्घः । ८ । २ । ३२ ।

उपदेशे दादेर्द्धातोर्हस्य घः स्याज्भक्ति पदान्ते च । उपदे-  
शे किम् । अधोगित्यत्र यथा स्यात् । दामलिहमात्मन इ-  
च्छति दामलिह्यति । ततः क्विपि दामलिट् । अत मा भूत् ।

एकाचो वशो भष् भपन्तस्य सध्वोः । ८ । २ ।

। ३७ ।

धातोर्वयवो य एकाच् भपन्तस्तद्वयवस्य वशः स्याने भष्  
स्यात्सकारे, ध्वशब्दे, पदान्ते च । एकाचो धातोरिति सामा-  
नाधिकरण्येनान्वये तु इह न स्यात् गर्हभमाचष्टे गर्हभयति ।  
ततः क्विपि णिलोप गर्हप् । भलीति निवृत्तं सध्वोर्ग्रहण-  
सामर्थ्यात्तेनेह न । दुग्धम् । दोग्धा । व्यपदेशिवद्भावेन (२)

(१) भलो भलीत्यतो (उ४०४०) भलीति स्त्रोः संयोगाद्योरन्ते चेत्यतोः (१६६४०)

अने इति चातुवर्त्य पदस्य (८ । १ । १६४०) अधिकाराद् भलीत्यादि  
तत्र भलि परतः पूर्वस्य पदान्ते विद्यमानस्य च ह्रस्येत्यर्थः एवमन्य-  
त्रापि पदान्ते इति पदस्य व्याख्या बोध्या ।

(२) ननु धातोर्वयव इति वैयधिकरण्येनान्वये क्विबन्तदुद्देशे इति

धात्ववयवत्वाङ्गभावः जश्त्वचत्वे । धुक् (३) । धुग् । दुहौ ।  
दुहः । षत्वचत्वे । धुक् ।

वा (४) द्रुहमुहृष्णुहृष्णिहाम् । ८ । २ । ३३ ।

एषां हस्य वा घः स्याज्जलि पदान्ते च । पक्षे ढः । ध्रुक्-ध्रुग्  
ध्रुट्-ध्रुङ् । द्रुहौ । द्रुहः । ध्रुग्न्याम् ध्रुङ्न्याम् । ध्रुक्  
ध्रुट्सु ध्रुट्सु । एवं मुहृष्णु हृष्णिहाम् ।

द्रुग्रणः सम्प्रसारणम् । १ । १ । ४५ ।

यणः स्थाने प्रयुज्यमानो य इक् स सम्प्रसारणसंज्ञः स्यात् ।

वाह (५) ऊठ् । ६ । ४ । १३२ ।

भस्य वाहः सम्प्रसारणऊठ् स्यात् ।

घत्वेन भषन्तत्वेऽपि भष्भावो न स्यात् दुधिति समुदायस्य यः पूर्व-  
भाग एकाच् दुधितिभागस्तस्य भषन्तत्वाभावात् अन्यभागस्य च उघ-  
त्यस्य एकाचः भषन्तत्वेऽपि न तत्र वशः सम्भवदत्याशङ्काह व्यपदे-  
शिवद्भावेनेति विशिष्टोऽपदेशो मुख्यव्यवहारो व्यपदेशः सोऽस्या-  
स्तीति व्यपदेशी तेन तुल्यमित्यर्थः भष्भाव इति कृपः प्राक् प्रष्ट-  
त्तायां धातुसंज्ञायां निरपवादत्वेनावस्थितत्वाद्वादेरिति घादेशे  
कृते भषन्तत्वाच्चेति भावः ।

(३) धुगिति अत्वसन्त्यस्येति (१८२४०) स्तूत्वेऽधातोर्इति निषेधेन क्तिबन्तस्याप्य-  
प्रधानक्रियावाचितया धातुत्वादिति भावः । एकाचः किं दास्यति ।  
वशः किं प्रोत्स्यति । भषन्तस्य किं दास्यतीत्यादौ मा भूत् ।

(४) द्रुहेर्दादित्वात् प्राप्ते अन्येषामप्राप्ते इत्युभयत्र विभाषेयम् ।

(५) वाह इति वभोः सम्प्रसारणमित्यतः (१८०४०) सम्प्रसारणमनुष्ठसूटो-  
विशेषणं तेनात्वालोल्यस्येति (२६४०) न प्रवर्त्तते ।

सम्प्रसारणाच्च (ई) । ई । १ । १०८ ।

सम्प्रसारणादचि पूर्व्वरूपमेकादेशः स्यात् । एत्यधतूट्सु (४१४०) ।  
विश्वौहः । विश्वौहेत्यादि । छन्दस्येव (७) खिवरिति पक्षे  
णिजन्ताद्विच् ।

चतुरनडुहोरामुदात्तः । ७ । १ । ६८ ।

अनयोराम् स्यात्सर्व्वनामस्थाने (८) परे स चोदात्तः ।

सावनडुहः (६) । ७ । १ । ८२ ।

अस्य नुम् स्यात्सौ परे । आत् ( ) इत्यकारादवर्णात्परो-  
ऽयम् (१०) नुम् ।

अतो विशेषविहितेनाऽपि नुमाऽम् न बाध्यते । अमा (११)

(६) संप्रसारणाच्चेति अत्र अमि पूर्व्वरूपइत्यतः (६०पृ) पूर्व्वरूप इति  
इकोयणचीत्यतो (१२पृ०) अचीति चानुवर्त्तते एकः पूर्व्वपरयोः (४२पृ०)  
इत्यधिकारः ।

(७) छन्दस्येवेति । वहञ्चेति (१।२।६४सू०) सूत्रे भजो णिः, छन्दसि मह  
(१।२।६२।६३सू०) इत्यतो णिप्रत्ययस्य छन्दसीत्यस्य चानुवर्त्तेरिति-  
भावः । अकारान्नोपपद एव बाहुः साधुतेति कैयटादयस्तेन भुवं  
वहतीत्यादौ भूवाडित्यादिः प्रयोगोऽसाधुरिति । भाष्ये तु प्रचौह  
आगतः प्रश्नवाङ् रूपमिति प्रयोगात् लोकेऽपि वहः क्विविति  
द्योतनाय पक्षे इत्यस्वरसः सूचितः ।

(८) इतोऽत् सर्व्वनामस्थाने इत्यतः (१६६पृ०) सर्व्वनामस्थान इत्यनुवर्त्तते ।

(९) साविति । आच्छीनद्योर्नुमित्यतः (१६६पृ०) आदित्यधिकारात् नुमित्यनुवर्त्तते ।

(१०) आदित्यधिकारादिति । यासुटा (उ१६पृ०) सीयुडिव (उ२८पृ०) विशेष-  
विहितेन नुमा अम् बाध्यतामित्याशङ्काद्वावर्णात् पर इति उप-  
जीव्योपजीवकभावेन विरोधात् बाध्यबाधकभावो नास्तीति भावः ।

(११) अमा चेति अम् सम्बद्धानिति (१४६पृ०) विशेषविहितेनापीत्यर्थः । पुनः-  
प्रसङ्गविज्ञानात् समावेशादुभयमपि भवतीत्यर्थः । अमा चेति आकारा-

च नुम् न बाध्यते । सोर्लोपः । नुम्-(१२)-विधिसामर्थ्याद्-  
सुखं स्थिति दत्तम् । संयोगान्तलोपस्याऽसिद्धत्वान्नलोपो न ।  
अनङ्गान् ।

अम् सम्बुद्धौ । ७ । १ । ६६ ।

चतुरनङ्गोऽहोर्म् स्यात्सम्बुद्धौ । आमोऽपवादः । हे अनङ्गन् ।  
अनङ्गाहौ । अनङ्गाहः । अनङ्गहः । अलङ्गहा ।

वसु संसुध्वंस्वनङ्गहान्दः । ८ । २ । ७२ ।

सान्तवस्वन्तस्य (१३) स्वंसादेशश्च दः स्यात्पदान्ते । अनङ्गद्व्या-  
मित्यादि । सान्तेति किं विद्वान् । पदान्ते इति किं स्वस्तम् ।  
ध्वस्तम् ।

सहेः साङः सः । ८ । ३ । ५६ ।

साङ् रूपस्य सहेः सस्य मूर्धन्यादेशः ।-तुराषाट् । तुराषाङ् ।  
तुरासाहौ । तुरासाहः । तुराषाङ्भ्यामित्यादि । तुरं सहते  
इत्यर्थे क्न्दसि सह इति (३।२।६३सूखिः । लोके तु साहयतेः  
क्विप् । अन्येषामपीति (६।३।१३७सू०) पूर्वपदस्य दीर्घः ।

दिपाठे बह्वनङ्गांहीत्यत्र परत्वादाभि कृते पुनःप्रसङ्गविज्ञानात्  
नपुंसकस्य भलच (१३६पृ०) इति नुम् नामा बाध्यते इत्यर्थः ।

(१२) नुम्विधिसामर्थ्यादिति सर्वत्राविकृतेन नुमा भवितव्यं न तु दत्त-  
संयोगान्तलोपनिमित्तेनेति भावः । किन्तु पदान्तरवर्णसन्निधाने  
सन्धिकार्यं स्यादेव तेन अनङ्गांस्तत्वेत्यादौ नन्वव्यप्रशान् इत्यतः  
(६८पृ०) इत्यमिति बोध्यम् ।

(१३) वस्तिती प्रत्ययस्तेन तदन्तं याह्यं ससजुषोरित्यतः (७७पृ०) सेत्यनुष्टं  
वस्वन्तस्य विशेषणं तदेतदाह सान्तवस्वन्तस्येति पदान्तरव्युक्तिः भाष्यादि  
व्याख्यानात् ।

दिव औत् । ७ । १ । ८४ ।

दिविति प्रातिपदिकस्यौत्स्यात्सौ (१४) परे । अल्विधित्वेन (११४) ।  
 (१५) स्यानिवत्त्वाभावाद्बलङ्गादिलोपो (१११४) न । सुद्यौः ।  
 सुदिवौ । सुदिवः । सुदिवम् । सुदिवौ ।

दिव उत् । ६ । १ । १३१ ।

दिवोऽन्तादेश उकारः स्यात्पदान्ते (१६) । सुद्युभ्याम् ।  
 सुद्युभिः । चत्वारः । चतुरः । चतुर्भिः । चतुर्भ्यः २ ।

षट्चतुर्भ्यश्च । ७ । १ । ५५ ।

षट्संज्ञकेभ्यश्चतुरश्च परस्यामो नुङागमः स्यात् । ण्वत्  
 द्वित्वश्च । चतुर्णाम् ।

रोः सुपि । ८ । ३ । १६ ।

सप्तमीवज्जवचने रोरेव (१७) विसर्जनीयो नान्यरेफस्य ।  
 षत्वं षस्य द्वित्वे प्राप्ते ।

(१४) टिव औदिति सावतुडुह इत्यतः (१४८५) सावित्यनुवर्त्तते तपरकरणं  
 सुखसुखार्थम् ।

(१५) अल्विधित्वेनेति स्यानिवदादेशोऽनल्विधावित्यल्लोविधिरल्विवि-  
 रिति पञ्चम्यन्ततत्पुरुषस्याप्याश्रणीयतायाः (१३५) प्रागुक्तत्वादिति ।

(१६) पदान्तात् (६ । १ । ७६ सू०) इत्यनुवृत्तस्य विभक्तिविपरिणामेनान्वयादाह  
 पदान्ते इति ।

(१७) रोरेवेति अत्र विपरीतनियमस्तु न भवति ह्रस्वोऽमलराः संयोग  
 इत्यवाप्यपि विसर्गनिर्देशप्रापनादिति भावः ।

शरोऽचि । ८ । ४ । ४६ ।

अचि परे-शरो न द्वेस्तः । चतुर्षु । प्रियचत्वाः । हे प्रिय-  
चत्वः प्रियचत्वारौ । गौणत्वे तु नुट् नेष्यते । प्रियचतु-  
राम् । प्राधान्ये तु स्यादेव । परमचतुर्णाम् । कमलकमलां  
वा प्राचक्षाणः । कमल् । कमलौ । कमलः । पत्वं कमल्यु ।

मो नो धातोः । ८ । २ । ६४ ।

धातोर्भास्य नः स्यात्पदान्ते । नत्वस्याऽधिङ्त्वान्नलोपो न ।  
प्रशाम्यतीति । प्रशान् । प्रशामौ । प्रशामः । प्रशान्भा-  
मित्यादि ।

किमः कः । ७ । २ । १०३ ।

किमः कः स्याद्विभक्तौ (१८) । अकश्चहितस्याप्ययमादेशः ।  
कः । कौ । के । कम् । कौ । कान् । इत्यादि । सञ्जवत् ।

इदमो मः । ७ । २ । १०८ ।

इदमो मस्य मः स्यात्त्वौ परे । त्यदाद्यत्वापवादः ।

इदोऽय् पुंसि । ७ । २ । १११ ।

(१८) अटन आ विभक्तावित्वतो (१६१४०) विभक्तावित्वतुवन्तते । तन्मध्यपति-  
तस्तद्गुण्येन नृद्व्यते इति न्यायादाह् अकश्चहितस्येति । अन्या-  
नमेवत्वेन अन्तरङ्गतवाऽकश्चएव प्राक् प्रठसेकाद्यहितस्यैवायमादेश  
इति बोध्यम् ।

इदम इदः स्थानेऽय् स्यात्सो (१६) पुंसि । सोर्लोपः । अयम् ।  
त्यदाद्यत्वम्पररूपत्वञ्च ।

दस्य । ७ । २ । १०६ ।

इदमो दस्य मः स्याद्विभक्तौ (२०) । इमौ । इमे । त्यदादेः  
सम्बोधनं नास्तीत्युत्तरः (२१) ।

अन्नाप्यकः । ७ । २ । ११२ ।

अककारस्येदम इदोऽन् स्यादापि विभक्तौ । आबिति टा  
इत्यारम्य सुपः पकारेण प्रत्याहारः (२२) । अनेन ।

(१६) इदोऽय् पुंसीत्यत्र तदोः सः सावित्यतः (१६७४) सावित्यनुवर्त्तते ।

(२०) दस्येति तदोः सः सावित्यतः सावित्यस्यैवापकर्षसम्भवेऽपि इदोऽयित्यनेन  
सावयादेगात् दस्यासम्भवात् दूरस्थितमपि अष्टन आ विभक्ता-  
वित्यतो (१६३४०) विभक्तावितिपदमनुवर्त्तते इत्याह विभक्ताविति ।

(२१) उत्तरं इति तेन तदोः सः साविति सूत्रभाष्ये अन्यन्ययोरिति  
किं, हे स इति भो अव्युत इति सम्बुद्धादहरणं न विरुध्यते इति  
भावः । नास्तीत्यत्र मलन्त प्रचुरप्रयोगेष्वदर्शनमेवाहुः ।

इदमस्तु सन्निकष्टं समीपतरवर्त्ति चैतदोरूपम् ।

अदमस्तु विप्रकष्टं तदिति परोक्षे विजानीयादिति ।

वचनादेवंविधस्यार्थस्याभिसुखीकरणानर्हत्वादित्येतदेव मूलमिति ?  
यत्त्वाहुः तदापततः सन्निकष्टादिशब्दानामिव इदमादोनामपि  
सम्बोधपरत्वे बाधकाभावात् विप्रकष्टस्यापि बुद्ध्या सन्निधा-  
पितस्य बह्व्यसः सम्बोधनदर्शनाच्च तथाच भट्टिः हे पितः कासि  
हे सुम्न बह्वेवंविललाप स इति ।

(२२) प्रत्याहार इति नतु केवलं टापि, विभक्ताविति विशेषणात् तच्च  
अष्टन आ विभक्तावित्यतो (१६३४०) ऽनुवृत्तम् । मनो ।

हलि लोपः । ७ । २ । ११३ ।

अककारस्येदम् इदो लोपः स्यादापि हलादौ । नानर्थके (२३)  
ऽलोन्यविधिरनभ्यासविकारे ।

आद्यन्तवदेकस्मिन् (२४) । १ । १ । २१ ।

एकस्मिन् क्रियमाणङ्कार्य्यमादाविव (२५) अन्त इव स्यात् ।  
आभ्याम् ।

नेदमदसोरकोः । ७ । १ । ११ ।

अककारयोरिदमदसोर्भिस ऐम् (२६) न स्यात् । एत्वम् ।

(२३) हलि लोपः इति सूत्रभाष्ये अलोऽन्यस्येति (२६४०) परिभाषया इदोन्यस्य  
लोपः स्यादित्यागङ्ग्य नानार्थके इत्यादि परिभाषा सूचिता । अनर्थके  
अलोऽन्यस्येति विधिर्न इति तदर्थः तथाच इदं गङ्गस्यावयवे इदभागे  
२र्थवत्त्वाभावान्नालोन्यस्येति परिभाषाप्रवृत्तिरिति भावः । पिपत्तीत्यादौ  
भृजामिदिति (उ० १२६४०) अर्त्तिपत्तीञ्चेति (उ० १२८४०) इत्वं सर्वाभ्यासस्य  
स्यात् द्वित्वाभावे केवलस्यार्थवत्त्वेऽपि सति द्वित्वे समुदायस्यैव तथात्वा-  
दित्यागङ्गायामाहानभ्यासविकारे इति ।

(२४) आद्यन्तवदिति सत्यन्यस्मिन् यस्य पूर्वोऽन्यो नास्ति स आदिः तथा  
यस्य परोऽन्यो नास्ति सोऽन्त इति अन्यसत्त्वएव आद्यन्तव्यवहारो  
लोके प्रसिद्धः सच एकस्मिन्नसहाये न सम्भवतीति तत्वाद्यन्तव्यपदेशानि  
कार्याणि न स्युरतोऽयमतिदेशारम्भः । भाष्ये तु आद्यन्तवदित्यपहाय  
व्यवदेशवदेकस्मिन्निति सूत्रमूहितं विगिटीऽपदेशोव्यपदेशोमुख्य-  
व्यवहारः सोऽस्मिन्नस्तीति व्यपदेशो मुख्य इति यावत् । तेन तुल्य-  
मेकस्मिन्नसहायेऽपि कार्यं स्यादिति तदर्थः ।

(२५) एकस्मिन्नित्युपमेये सप्तमीदर्शनादुपमानस्यपि सप्तम्यन्ततायाआव-  
श्यकतया अत्र सप्तम्यन्तादिवार्थे वतिरिति फलितमाहादाविवेति ।

(२६) अत्र अतो भिस ऐसित्यतो (६३४०) भिस ऐम् इत्यनुवर्त्तते ।



एभिः । अत्वं नित्यत्वात् (२७) ङेस्यै पञ्चाङ्गलि लोपः ।  
 अस्यै । आभ्याम् । एभ्यः । अस्मात् । आभ्याम् । एभ्यः ।  
 अस्य । अनयोः । एषाम् । अस्मिन् । अनयोः । एषु ।  
 ककारयोगे तु । अयकम् । इमकौ । इमके । इमकम् ।  
 इमकौ । इमकान् । इमकेन । इमकाभ्याम् । इमकैः ।

इदमोऽन्वादेशेऽशनुदात्तस्तृतीयादौ । २ । ४ ।

३२ ।

अन्वादेशविषयस्येदमोऽनुदात्तोऽश् आदेशः स्यात्तृतीयादौ ।  
 अश्ववचनं (२८) साक्चकार्थम् ।

द्वितीयादौऽध्वेनः । २ । ४ । ३४ ।

द्वितीयायां टौसोश्च परत इदमेतदोरेनादेशः स्यादन्वादेशे ।  
 किञ्चित्कार्थं (२९) विधातुमुपात्तस्य कार्यान्तरं विधातुस्य-  
 नरूपादानमन्वादेशः । यथाऽनेन व्याकरणमधीतम् एनं  
 हन्तोऽध्यापयेति । अनयोः पवित्वं कुलम् एनयोः प्रभूतं

(२७) इद ए इति स्थिते सौभावात् पूर्वं परत्वात् अनादेशः स्यादत आह  
 नित्यत्वादिति परनित्यादीनामुत्तरोत्तरबलीयस्त्वात् (१०४०) परबाधः ।  
 कते तु सौभावे न अनादेशो हलि लोपेन बाधात् बाधकाबाधित-  
 कतप्रसङ्गस्यैव नित्यत्वादिति भावः ।

(२८) इदमोऽनुदात्तत्वात्विधानेनैव हलि लोपेनाभ्यामित्यादिरूपविज्ञेय-  
 ग्रहणं किमर्थमित्याशङ्क्याऽश्ववचनमिति ।

(२९) किञ्चित्कार्थमिति अपूर्वं विधातुं बोधयितुमित्यर्थः ज्ञापनरूपस्यैवा-  
 त् त्वं विधानस्यापेक्षयातु प्रवर्तनाविवक्षयस्येत्येति बोध्यम् ।

स्वमिति । एनम् । एनौ । एनान् । एनेन । एनयोः ।  
गणयतेर्विच् । सुगण् । सुगणौ । सुगणः । सुगण्ट्स—  
सुगण्ट्सु—सुगण्सु । किप् । अनुनासिकस्य (३०)  
क्लिष्णलोरिति (७०२१५४०) दीर्घः । सुगाण् । सुगाणौ ।  
सुगाणः । सुगाण्सु । परत्वादुपधादीर्घः हल्ङ्गादीति (११४४०)  
सुलोपः । ततो नलोपः । राजा ।

न ङिस्वद्भ्योः । ८ । २ । ८ ।

नस्य लोपो न स्यात् ङौ सम्बुद्धौ च । हे राजन् । ङौ तु  
ह्रन्द्स्युंदाहरणम् । सुपां सुलुगिति (७५।७४०) ङेर्लुक् । निषेध-  
सामर्थ्यात्प्रत्ययलक्षणां (३१) । परमेव्योमन् । ङावुत्तरपदे प्रति  
षेधो वक्तव्यः । चर्म्मणि तिला अस्य चर्म्मतिलः । ब्रह्मनिष्ठः ।  
राजानः । राजानम् । राजानौ । अल्लोपोऽनः (१०५४०) । श्रुत्वम् ।  
नचाल्लोपः (३२) स्थानिवत्, पूर्व्वत्वासिद्धे तन्निषेधात् ।

(३०) अनुनासिकस्येति दीर्घे कर्त्तव्ये अल्लोपणिलोपयोर्न स्थानिवत्त्वं दीर्घविधौ  
(३५४) तन्निषेधात् कौ विधिं प्रति च तन्निषेधादित्यपि द्रष्टव्यम् ।

(३१) प्रत्ययलक्षणांमिति लुक् लुप्ताया अपि सप्तम्या न ङिस्वद्भ्योरिति नलोप-  
निषेधलक्षणाता न लुभतेति (११४४०) निषेधस्थानित्यत्वकल्पनादिति  
भावः ।

(३२) नचाल्लोप इति । अचः परस्मिन् पूर्व्वविधवितिसूत्रे (३४४०) परनिमि-  
त्तकाजादेशः पूर्व्वविधौ स्थानिवदित्यर्थके पूर्व्वविधिश्चदेन पूर्व्वत्वादपि  
विधिरिति पञ्चमीसमासाश्रयणपक्षे अजादिप्रत्ययनिमित्तकस्याल्लोपस्य  
पूर्व्वत्वात् चवर्गान् जकारात् तवर्गनकारस्य श्रुत्वविधौ कर्त्तव्ये स्थानि-  
वत्त्वेन श्रुत्वं न स्यादित्याशङ्क्यार्थः । समाधत्ते पूर्व्वत्वासिद्धे इत्यादि ।

नापि (३३) वहिरङ्गतयाऽसिद्धः यथोद्देशपक्षे (३४) षाष्ठी-  
परिभाषाम्प्रति श्रुत्वस्यासिद्धतयाऽन्तरङ्गाभावे परिभाषाया  
अप्रवृत्तेः । जजोर्ज्ञः (३५) । राज्ञः । राज्ञा ।

नलोपः सुप्स्वरसंज्ञातुग्विधिषु कृति । दा२।२।  
सुब्विधौ (३६) स्वरविधौ संज्ञाविधौ कृति तुग्विधौ च

(३३) नापीति । श्रुत्वापेक्षयाऽल्लोपस्य वहिरङ्गत्वं याद्यजादिपत्ययमापेक्ष-  
त्वादिति बोध्यम् असिद्ध इत्यत्राल्लोप इत्यनुषज्यते । तथाच तस्या-  
सिद्धत्वेन न श्रुत्वपसङ्ग इत्याशङ्कार्थः ।

(३४) यथोद्देशेति । सूत्राणां सपरिकराणामुद्देशमनतिक्रम्य यथोद्देशं  
तत्पक्षे उद्देशक्रमेणैव कार्योत्पत्तिक्रमपक्षे न तु कार्यकालपक्षे  
इत्यर्थः षाष्ठीमिति षष्ठाध्याये वाङ्मूर्तिरिति सूत्रभाष्ये ज्ञापितां  
षाष्ठीम् असिद्धं वहिरङ्गमन्तरङ्गे इत्येतां परिभाषां प्रति श्रुत्व-  
स्यासिद्धत्वात् पूर्ववासिद्धमिति (१२ प्र०) शास्त्रेण असिद्धत्वबोधनात् । स्तोः  
श्रुना श्रुरिति (५६ प्र०) सूत्रस्याऽऽमाध्यायीयतया तदपेक्षया षाष्ट्याः  
परिभाषायाः पूर्वत्वेन पूर्ववासिद्धमिति शास्त्रस्य तत्रापि प्रवृत्तेः सूत्र-  
इव तत्परिकरेऽपि पूर्वापरत्वतौल्यात् तस्य चासिद्धत्वेऽन्तरङ्गस्यैवा-  
भावात् कथमसिद्धमित्यादिपरिभाषायाः प्रवृत्तिरिति भावः ।

(३५) जजोर्ज्ञ इति अनयोर्योगे लोकवेदप्रसिद्धतादृशध्वनेर्लिपिविशेषस्य  
चातुवादकमभियुक्तवचनमिदं नत्वन्नरान्नरविधायकं तेन तज्ज्ञान-  
मित्यादौ श्रुत्वसिद्धिरिति । शब्देन्दु० ।

(३६) सुब्विधावित्यत्र सुपा विधिः सुपोविधिरित्यादिरीत्या सर्वविभ-  
क्तान्तावयवकः समासोभाष्येऽभिहितः । पूर्ववासिद्धमित्येव सिद्धे  
अन्यत्र निरासफलको नियमोऽयं पञ्चपञ्चनखभक्षणवदित्याह  
नान्यत्वेति । तत्र सुपःस्थाने विधौ यथा राजभिरित्यादौ भिस्-  
रेस्त्वं न । सुपि विधौ राजभ्यां राजभ्य इत्यादौ दीर्घत्व-  
मेत्त्वञ्च न । स्वरविधौ पञ्चमं दशममित्यादौ नलोपस्याऽसिद्धतया

नलोपोऽसिद्धो नान्यत राजाश्च इत्यादौ । इत्यसिद्धत्वादा-  
त्वमेवमैस्त्वञ्च न । राजभिः । राज्ञे । राजभ्याम् । राजभ्यः ।  
राज्ञः । राज्ञाम् । राज्ञि राजनि । प्रतिदीव्यतीति  
प्रतिदिवा । प्रतिदिवानौ । प्रतिदिवानः । अस्य भविष्ये-  
ऽल्लोपे कृते ।

हलि च (३७) । ८ । २ । ७७ ।

रेफवकारान्तस्य धातोरुपधाया इको दीर्घः स्याद्वलि । न  
चाऽल्लोपस्य स्थानिवत्त्वं दीर्घविधौ तन्निषेधात् (३८) ।  
वहिरङ्गपरिभाषा तूक्तन्यायेन (३९) न प्रवर्तते । प्रतिदीव्रः ।  
प्रतिदीव्रेत्यादि । यज्वा । यज्वानौ । यज्वानः ।

न संयोगाद्वमन्तात् । ६ । ४ । १३७ ।

अन्ते चावर्णमिति (६ । १२ । ६० सू०) अवर्णान्पूर्वपदस्य नाद्युदात्तत्वम् ।  
संज्ञाविधौ पञ्च दश वा ब्राह्मण्य इत्यादौ नलोपस्यासिद्धतया णान्ता  
षडिति (१६२ प्र०) षट्संज्ञायां न षट्सस्त्रित्यादिना (१२८ प्र०) ङीप्तापो  
निषेधः । सति तु सिद्धत्वे नान्तत्वाभायेन षट्संज्ञाविरहात् तत्प्रसङ्गः ।  
कृति तुग्विधौ ढवहभ्यामित्यादौ नलोपस्यासिद्धतया ह्रस्वस्य  
पितोति (उ० ३०५ प्र०) न तुक् । अत्र कृतीति विशेषणात् सन्धिकार्यं तुक्  
भवत्येव तेन ढवहच्छ्रवमित्यादौ क्वे चेति (७० प्र०) तुक् । राजाश्च इत्यादि-  
पदेन राजीयति राजायते इत्यादि ग्राह्यम् तत्र नलोपस्य सिद्धतया  
इत्वदीर्घं सवर्णदीर्घैर्कादेशा भवन्तीति बोध्यम् ।

(३७) अत्र व्वांरुपधायादीर्घ इक इति (१८५ प्र०) सूत्रं, सिपि धातोरित्यतो  
(उ० १२६ प्र०) धातो रिति चानुवर्तते ।

(३८) तन्निषेधादिति न पदान्निर्दिष्टत्वेनेत्यादि (३५ प्र०) स्थानिवत्त्वनिषेधात् ।

(३९) उक्तन्यायेन षष्ठाध्यायीयायास्तस्या अष्टमाध्यायेयैतत्पूर्वापेक्षया पूर्व-  
त्वात् पूर्वत्वासिद्धमिति न्यायेन यथोद्देशपक्षे षाष्ठीं परिभाषां प्रती-  
त्यादौ दर्शितेनेत्यर्थः ।

वकारमकारान्तसंयोगात्परस्याऽनोऽकारस्य लोपो न स्यात् ।  
यज्वनः । यज्वना । यज्वभ्यामित्यादि । ब्रह्मणः । ब्रह्मणा ।  
ब्रह्मभ्यामित्यादि ।

इन्हन्पूषार्यम्णां शौ । ई । ४ । १२ ।

एषां शावेवोपधाया दीर्घो नान्यत्र (४०) । इति निषेधे प्राप्ते ।

सौ च । ई । ४ । १३ ।

इन्द्रादीनामुपधाया दीर्घः स्यादसम्बद्धौ (४१) सौ परे ।  
एतद्वा । हे एतद्हन् । एकाजुत्तरपद इति (१२८४०) णत्वम् ।  
एतद्हणौ । एतद्हणः । एतद्हणम् । एतद्हणौ ।

हो हन्तेर्जिर्णन्नेषु । ७ । ३ । ५४ ।

अिति णिति प्रत्यये नकारे च परे हन्तेर्हकारस्य कुत्वं स्यात् ।

हन्तेः (४२) । ८ । ४ । २२ ।

उपसर्गस्यान्निमित्तात्परस्य हन्तेर्नस्य णत्वं स्यात् । प्रहण्यात् ।

अत्पूर्वस्य । ८ । ४ । २२ ।

हन्तेरत्पूर्वस्यैव नस्य णत्वं नान्यस्य । प्रह्नन्ति । योगविभा-

(४०) इन्हनिति । सर्वनामस्थाने चासम्बद्धावित्यनेनैव (११०४०) दीर्घसिद्धौ

परिसंख्यारूपनियमार्थमिदं सूत्रमित्याह शावेवेति नान्यत्वेति च ।

(४१) अत्र सर्वनामस्थाने चासम्बद्धावित्यतोऽसम्बद्धाविति (१११४०) पदमनुवर्तते ।

(४२) हन्तेरत्पूर्वस्येत्येकमेव सूत्रं योगं विभज्य व्याचष्टे हन्तेरिति ।

नसामर्थ्यादनन्तरस्य विधिर्वा प्रतिषेधो वेति न्यायस्याधित्वा  
एकाजुत्तरपदे इति (१२८०) (४३) णत्वमपि निवर्त्तते (४४) ।  
नकारे परे कुत्वविधिसामर्थ्यादल्लोपो न स्थानिवत् । वृत्तघ्नः ।  
वृत्तघ्ना । इत्यादि । यत्तु वृत्तघ्न इत्यादौ वैकल्पिकं णत्वं  
माधवेनोक्तम् । तद्भाष्यवार्त्तिकविरुद्धम् । एवं शार्ङ्गिन्यश्वि-  
न्वर्थमन्युषन् । यशस्विन्निति विन्प्रत्यये इनोऽनर्थकत्वेऽपि  
इन्हन्वित्यत ग्रहणम्भवत्येव “अनिनस्मन्ग्रहणान्यर्थवता  
चानर्थकेन च तदन्तविधिप्रयोजयन्तीति,, (४५) वचनात् ।  
अर्थमृणि अर्थमणि । पूणि पूषणि ।

मघवा वज्रलम् । ई । ४ । १२८ ।

मघवन्शब्दस्य (४६) वा ढ इत्यन्तादेशः स्यात् । ऋ इत् ।

उगिदचां (४७) सर्वनामस्थानेऽधातोः । ७

११ । ७० ।

(४३) अत्यूर्ध्वस्येति उपसर्गादित्यस्य निष्ठत्या णत्वमात्रस्यायं नियम इत्या-  
हैकाजुत्तरेति ।

(४४) अपिभिर्नृकमे एकाजुत्तरपदे इत्यपीत्यर्थः अपिना प्रातिपदिकान्ते-  
त्यस्य (४८२०) कुमति चेत्यस्य (४८३०) च संप्रहः बाध्यसामन्य-  
चिन्तया सर्वबाध इति भावः ।

(४५) अनिनस्मन्निति राज्ञेत्यर्थवता साम्नेत्यनर्थकेन दण्डीत्यर्थवता वाग्मी-  
त्यनर्थकेन सुप्रया इत्यर्थवता सुस्रोता इत्यनर्थकेन सुशर्मैत्यर्थवता  
प्रथिमेत्यनर्थकेन तदन्तग्रहणमित्युदाहार्यम् ।

(४६) मघवेति अर्धणस्त्रसावित्यतः (१६१०) ढ इत्यनुवर्त्तते त्वभावपक्षे  
सूत्रे मघवेति पदं तच्च लुप्रपठिकमित्याह मघवन्शब्दस्येति ।

(४७) उगिदचामिति अञ्जतिग्रहणं नियमार्थम् उगितो धातोश्चेद्भवति  
उगित्कार्थं तर्ह्यञ्जतेरेवेति ।

अधातोरुगितो नलोपिनोऽश्चतेश्च नुमागमः स्यात्सर्वनाम-  
स्थाने परे । उपधादीर्घः । मघवान् । इह दीर्घं कर्त्तव्ये  
संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वञ्च भवति बङ्गलग्नहणात् । तथाच  
श्वन्नुच्चन्निति निपातनान्मघशब्दान्मतुपा च भाषायामपि  
शब्दद्वयसिद्धिमाश्रित्यैतत् सूत्रमप्रत्याख्यातमाकरे । “हविर्ज-  
क्षिति निःशङ्को मखेषु मघवानसाविति” भट्टिः । मघवन्तौ ।  
मघवन्तः । हे मघवन् । मघवन्तम् । मघवन्तौ । मघवतः ।  
मघवता । मघवङ्गामित्यादि । तत्त्वाभावे । मघवा । छन्द-  
सीवनिपौ (४८) चेति वनिवन्तन्मध्योदात्तं छन्दस्येव (४९) ।  
अन्तोदात्तन्तु लोकेऽपीति विशेषः । मघवानौ । मघवानः ।  
सुटि राजवत् ।

श्वयुवमघोनामतद्धिते । ई । ४ । १३३ ।

अन्वन्तानां भसंज्ञकानामेषामतद्धिते परे सम्प्रसारणं स्यात् ।  
सम्प्रसारणाच्च (१४८४०) । आङ्गुणः (४२४०) । मघोनः । अन्न-  
न्तानाङ्गिम् । मघवतः । मघवता । स्त्रियां मघवती । अत-  
द्धिते किम् । माघवनम् । मघोना । मघवभ्यामित्यादि ।  
शुनः । शुना । श्वभ्यामित्यादि । युवनशब्दवस्योत्वे कृते ।

(४८) छन्दसीति अत्यर्थे ईवनिपौ स्तः छन्दसीत्यर्थः । ई सुमङ्गलीरियं वधूः ।

वनिष् मघवानमीमहे इत्युदाहरिष्यते स्वयमेव मूलकता वैदिकप्रकरणे ।

(४९) छन्दस्येवेति ।

अव्ययस्य मघोनश्च न शिष्यं छान्दसं हि तत् ।

महत्त्वव्योर्विधानाच्च छन्दस्युभयदर्शनादिति ॥

अनिवर्त्तं मध्योदात्तं मघवन् शब्दविषयकमिति भाष्ये उक्तम् । मनो ० ।

न सम्प्रसारणे सम्प्रसारणम् । ई । १ । ३७ ।

सम्प्रसारणे परतः पूर्वस्य यणः सम्प्रसारणं न स्यात् । इति यकारस्य नेत्वम् । अतएव ज्ञापकादन्यस्य यणः पूर्वं सम्प्रसारणम् । यूनः । यूना । युवभ्यामित्यादि । अर्वा । हे अर्वा ।

अर्वाणस्त्वसावऽनजः । ई । ४ । १२७ ।

नजा रहितस्यार्वाणन्तस्याऽङ्गस्य त इत्यन्तादेशः स्यान्नतु सौ)५०) । उगित्त्वान् । अर्वाण्तौ । अर्वाणन्तः । अर्वाणन्तम् । अर्वाणन्तौ । अर्वाणन्तः । अर्वाणन्ता । अर्वाणन्तामित्यादि । अनजः किम् । अनर्वा (५१) यज्ववत् ।

पथिमथ्यभुक्षामात् । ७ । १ । ८५ ।

एषामाकारोऽन्तादेशः स्यात्सौ परे । आ आदिति प्रक्षेपेण शुद्धाया एव व्यक्तेर्विधानान्नानुनासिकः ।

इतोत्सर्वनामस्थाने । ७ । १ । ८६ ।

पथ्यादेरिकारस्याकारः स्यात्सर्वनामस्थाने परे ।

थोन्यः । ७ । १ । ८७ ।

(५०) असाविति पर्युदासे सुबन्ने सुप्सदृशे विभक्तिरूपेणैवप्रत्यये स्यात्त-  
तत्सर्वतीयमित्यादि न स्यादतः प्रतिषेधपरतयाह न तु साविति ।

(५१) अनजः किमिति अनज इत्यस्य कःशब्दोव्यावर्त्य इति प्रश्नः । अन-  
वैति यज्वन्शब्दसदृशोऽनर्वाणन्शब्दोव्यावर्त्य इत्युत्तरमेवम् सर्व्वत ।



पथिमथोऽस्यस्य आदेशः स्यात् सर्वनामस्थाने परे । पथ्याः ।  
पथ्यानौ । पथ्यानः । पथ्यानम् । पथ्यानौ ।

भस्य टेलोपः । ७ । १ । ८८ ।

भसञ्चस्य पथ्यादेष्टेलोपः स्यात् । पथः । पथा । पथिभ्यामित्यादि । एवम्भस्याः । ऋभुक्षाः । स्त्रियान्नान्तलक्षणे ङीपि भत्वाङ्लोपः । सुपथी नगरी । अष्टभुक्षी सेना । आत्वन्-पुंसके न भवति न लुमतेति (११४४०) प्रत्ययलक्षणनिषेधात् । सुपथि वनम् । सम्बुद्धौ नपुंसकानान्नलोपो वा वाच्यः \* । हे सुपथिन् हे सुपथि । नलोपः सुप्स्वरेति (१५६४०) नलोपस्या-ऽसिद्धत्वाद्भ्रस्य गुणो न । द्विवचने भत्वाङ्लोपः । सुपथी । शौ सर्वनामस्थानत्वात् । सुपथ्यानि । पुनरपि । सुपथि । सुपथी । सुपथ्यानि । सुपथा । सुपथे । सुपथिभ्यामित्यादि ।

षणान्ता षट् । १ । १ । २४ ।

षान्ता नान्ता च संख्या षट्संज्ञा स्यात् । षड्भ्यो लुक् । (११४४०) पञ्च २ । संख्या किम् । विप्रुषः । पामानः । शतानि सहस्राणीत्यत्र सन्निपातपरिभाषया न लुक् सर्वनामस्थान सन्निपातेन कृतस्य नुमस्तद्विघातकत्वात् । पञ्चभिः । पञ्चभ्यः २ । षट्चतुर्भ्यश्चेति (१५०७) नुट् ।

नोपधायाः । ६ । ४ । ७ ।

नान्तस्योपधाया दीर्घः स्थान्नामि परे । नलोपः ‡ । पञ्चानाम् । पञ्चसु । परमपञ्चानाम् । गौणत्वे तु न लुग्नटौ ।

‡ स्वादिष्विति (१०५४०) पदत्वे न लोप इति (१०६४०) छलेण ।

प्रियपञ्चा । प्रियपञ्चानौ । प्रियपञ्चानः । प्रियपञ्चजाम् ।  
एवं सप्तन् नवन् दशन् ।

अष्टन आ विभक्तौ । ७ । २ । ८४ ।

अष्टन आत्वं स्याद्दलादौ (५२) विभक्तौ ।

अष्टाभ्य औश् । ७ । १ । २१ ।

कृताकारादष्टनः परयोर्जश्शसोरौश् स्यात् । अष्टभ्य इति  
वक्तव्ये (५३) कृतात्वनिर्द्देशो जश्शसोर्विषये आत्वं ज्ञापयति  
वैकल्पिकं चेदमष्टन आत्वम् अष्टनो (५४) दीर्घादिति (६।१।७२)  
सूत्रे दीर्घग्रहणाज्ज्ञापकात् । अष्टौ२ । परमाष्टौ । अष्टाभिः ।  
अष्टाभ्यः२ । अष्टानाम् । अष्टासु । आत्वाभावे । अष्ट२ ।  
इत्यादि पञ्चवत् । गौणत्वे त्वात्वाभावे राजवत् । शसि  
प्रियाष्टः । इह पूर्वस्मादपि विधावल्लोपस्य ( ) स्थानिवद्भावान्न

(५२) रायोहलीत्यतो (१२६८०) हलीत्यपकथ्याह हलादाविति तदकरणे अष्टा-  
नामित्यादि न सिद्धयति तत्र परत्वात् नित्यत्वाच्च नुटः प्रागात्वे कृते  
अनान्तत्वेन पटुसंज्ञाभावात् नुटोऽप्रवृत्तेः । कृते तु नुटि हलादि-  
परत्वेनात्वमिति बोध्यम् ।

(५३) ननु हलीत्यपकर्षेऽपि जश्शसोर्हलादित्वाभावेन कथं कृताकारतेत्यत  
आह अष्टभ्य इति वक्तव्ये इति । तथाच कृतात्वस्यैवेदमनुकरणं नतु  
लक्षणसम्पन्नं तथासति अनन्तरोक्तज्ञापकेन तस्यैव वैकल्पिकत्वलाभार्थ-  
मष्टभ्य इत्येव ब्रूयादिति भावः ।

(५४) अष्टन इति । दीर्घान्तादष्टनः परा असर्वानामस्थानविभक्तिरुदात्ता  
स्यादित्यर्थः तेन शसि अष्टौ भिसि अष्टाभिरित्यस्योदात्तता दीर्घान्  
किमष्टभिरिति मध्योदात्तम् । तच्च० ।



ष्ट्वम् कार्यकालपक्षे वहिरङ्गस्याऽलोपस्याऽसिद्धत्वाद्वा ।  
 प्रियाष्टा । इत्यादि । जश्शसोरनुमीयमानमात्वं प्राधान्य  
 एव(५५) नतु गौणतायाम् । तेन प्रियाष्टो हलादावेव वैकल्पि-  
 कमात्वम् । प्रियाष्टाभ्याम् । प्रियाष्टाभिः । प्रियाष्टाभ्यः २  
 प्रियाष्टासु ।

प्रियाष्टो राजवत्स्व्यं हाहावच्चापरं हलि ।  
 भष्भावः । जश्त्वचत्वे । भुत्—भुद् । बुधौ । बुधः ।

ऋत्विग्दधृक्स्वर्गिदगुष्णिगञ्चयुजिक्रञ्चाञ्च ।

३ । २ । ५६ ।

एभ्यः किन् स्यात् । अलाक्ष्णिकमपिकिञ्चित्कार्थं निपातना-  
 ल्लभ्यते निरूपपदाद्युजेः किन् स्यात्कनावितौ ।

कृदतिङ् । ३ । १ । ६३ ।

सन्निहिते धात्वधिकारे तिङ्भिन्नः प्रत्ययः कृत्स्नः स्यात् ।

वेरष्टक्तस्य । ६ । १ । ६७ ।

अष्टक्तस्य वस्य लोपः स्यात् । कृत्तद्वितेति प्रातिपदिकत्वात्स्वा-  
 दयः ।

युजे रऽसमासे । ७ । १ । ७१ ।

(५५) प्राधान्य एवेति औश्त्वं हि लुगनुटाविव प्राधान्य एव भवति नतु गौ-  
 णत्वे अष्टाभ्य इति बह्वचननिर्देशात् तथाच औश्विधौ कृतात्त्व-  
 निर्देशबलेनानुमीयमानमात्वं प्राधान्य एवेति भावः ।

यजेः (५६) सर्वनामस्थाने नुम् स्यादसमासे । सुलोपः  
संयोगान्तस्य लोपः ।

क्विन्प्रत्ययस्य कुः । ८ । २ । ६२

क्विन्प्रत्ययो यस्मात्तस्य कवर्गोऽन्तादेशः स्यात्पदान्ते । नस्य  
कुत्वेनानुनासिको ङकारः । युङ् । नञ्चापदान्तस्येति (६२४०)  
नुमोऽनुस्वारः परसवर्णः तस्याऽसिद्धत्वाच्चोः कुरिति कुत्वं न ।  
युञ्जौ । युञ्जः । युञ्जम् । युञ्जौ । युजः । युजेत्यादि ।  
असमासे किम् ।

चोः कुः । ८ । २ । ३० ।

चवर्गस्य कवर्गः स्याच्छलि पदान्ते च । इति कुत्वम् । क्विन्-  
प्रत्ययस्येति कुत्वस्यासिद्धत्वात् । सुयुक् सुयुग् । सुयुजौ ।  
सुयुजः । युजेरिति धातुपाठपठितेकारविशिष्टस्याऽनुकरणं  
नत्विका निर्द्देशः । तेनेह न युज्यते समाधत्ते इति युक् । युज-  
समाधौ दैवादिक आत्मनेपदी । संयोगान्तस्य लोपः । खन् ।  
खञ्जौ । खञ्जः । इत्यादि । ब्रश्चेति (१३०४०) षत्वम् । जश्त्वचत्वे ।  
राट्-राड् । राजौ । राजः । राट्-राट्म् । एवं  
विभ्राट् । देवेट् । देवेजौ । विश्वसट् । इह यजिसृज्योः कुत्वं  
नेति क्लीवे (१६४४०) वक्ष्यते । परिसट् । षत्वविधौ राजिसाह-  
चर्थ्यात् टुभ्राजृ दीप्ताविति फणादिरेव गृह्यते । नतु राजृ भ्रा-  
जृ दीप्ताविति तस्य कुत्वमेव । विभ्राक् विभ्राग्भ्यामित्यादि ।

(५६) अत्र उगिदचां सर्वनामस्थाने इत्यतः (१५६४०) सर्वनामस्थान इति  
इदितोऽनुमित्यतो (उ० ३१४०) अनुमिति चानुवर्त्तते ।

परौ व्रजेः षः पदान्ते\* । परावुपपदे व्रजेः क्तिप् स्याद्दीर्घश्च  
पदान्तविषये षत्वञ्च । परित्यज्य सर्व्वं व्रजतीति परिव्राट् ।  
परिव्राजौ । परिव्राजः ।

विश्वस्य (५७) वसुराटोः । ई । ३ । १२८ ।

विश्वशब्दस्य दीर्घोऽन्तादेशः स्याद्वसौ राट्शब्दे च परे । विश्वं  
वसु यस्य स विश्वावसुः । राडिति पदान्तोपलक्षणार्थम् ।  
चर्त्वमविवक्षितम् । विश्वाराट्—विश्वाराड् । विश्वराजौ ।  
विश्वराजः । विश्वाराङ्गामित्यादि ।

स्क्रोः संयोगाद्योरन्ते च । ८ । २ । २९ ।

पदान्ते (५८) भलि च परे यः संयोगस्तदाद्योः सकारकका-  
रयोर्लोपः स्यात् । भट्—भड् । सस्य श्रुत्वेन शः । तस्य  
जश्रुत्वेन जः । भज्जौ । भज्जः । ऋत्विगित्यादिना (१६४४) ऋता-  
वुपपदे यजेः क्तिन् क्तिन्नन्तत्वभक्तुत्वम् । ऋत्विक्—ऋत्विग् ।  
ऋत्विजौ । ऋत्विजः । रात्स्येति (१२१४) नियमान्न संयोगा-  
न्तस्य लोपः । ऊर्क्—ऊर्ग (५९) । ऊर्जौ । ऊर्जः ।  
त्यदाद्यत्वं पररूपञ्च ।

(५७) विश्वस्येत्यत्र ढ्रलोपे दीर्घ इत्यतो (८०४०) दीर्घ इत्यनुवर्त्तते ।

(५८) स्क्रोरित्यत्र पदस्येत्यधिकारः भलो भलीत्यतो (३४०४०) भलीत्यनुवर्त्तते  
संयोगेति लुप्रपञ्चीकं पदं भलन्ताभ्यां विशिष्यते इत्याह पदान्ते भलि  
चेति भलि किं भट् । भज्जतीति भट् व्रज्येत्यादिना (१३०४०) षत्वम् ।

(५९) उर्गिति । ऊर्ज् बलप्राप्तयोरित्यस्यात् चुरादेः क्तिपि णिलोपः  
सच षोः कुत्वे न स्यादित्यतः, पदान्तविधित्वात् पूर्व्वत्वाच्चित्वाच्च ।

तदोः(६०) सः सावनन्त्ययोः । ७ । २ । १०६ ।

त्यदादीनान्तकारदकारयोरनन्त्ययोः सः स्यात्सौ । स्यः ।  
त्यौ । त्ये । त्यम् । त्यौ । त्यान् । सः । तौ । ते । परमसः ।  
परमतौ । परमते । द्विपर्यन्तानामित्येव । नेह । त्वम् ।  
नच तकारोच्चारणसामर्थ्यान्नेति वाच्यम् । अतित्वमिति गौणे  
चरितार्थत्वात् । संज्ञायां गौणत्वे चात्वमत्वे न । अतित्वद् ।  
अतित्वदौ । अतित्वद् । यः । यौ । ये । एषः । एतौ । एते ।  
अन्वादेशे तु । एनम् । एनौ । एनान् । एनेन । एनयोः २ ।

उपेप्रथमयोरम् । ७ । १ । २८ ।

युष्मदस्मद्भ्यां परस्य ऊ (६१) इत्येतस्य प्रथमाद्वितीययोश्चा-  
मादेशः स्यात् ।

मपर्यन्तस्य । ७ । २ । ६१ ।

इत्यधिकृत्य ।

(६०) तदोरित्यत्र त्यदादीनाम् इत्यतः (११५४) त्यदादीनामित्यनुवर्तते  
त्यदादीनां किमातपः दारक इत्यादौ न । तदोः किं यदिति अनन्त्ययोः  
किं हे स । अत्र परत्वात् त्यदाद्यात्वं बाधित्वा पूर्वमन्त्यस्य  
दकारस्य सकारे कृते हलङ्गादिना (१११४०) सुलोमे च इत्यविसर्गौ  
स्यातां तथाच हे स इति सविसर्गं रूपं स्यादिति भावः ।

(६१) उपेप्रथमयोरित्यत्र युष्मदस्मद्भ्यां ऊसोऽशित्यतो (१७२४) युष्मदस्मद्भ्या-  
मित्यनुवर्तते ऊ इति लुप्रपञ्चीकं षष्पक्षदं प्रथमाशब्दस्य प्रथमा  
द्वितीयाश्चमदावे गौण इत्याशयेनाह ऊइत्यस्येत्यादि ।

त्वाहौई(२) सौ । ७ । २ । ६४ ।

युष्मदस्मदोर्म्मपर्यन्तस्य त्व अह इत्येतावादेशौ स्तः सौ परे ।

शेषे (ई३) लोपः । ७ । २ । ६० ।

आत्वयत्वनिमित्तेतरविभक्तौ परतो युष्मदस्मदोरन्त्यस्य (६४) लोपः स्यात् । अतो गुणे (८८४०) (६५) । अमि पूर्वः । (६०४०) त्वम् । अहम् । ननु त्वं स्त्री अहं स्त्री इत्यत त्व अम्, अह अम् इति स्थिते अमि पूर्वरूपत्वं परमपि बाधित्वाऽन्तरङ्गत्वाद्वाट् प्राप्नोति । सत्यम् । 'अलिङ्गे युष्मदस्मदौ' तेन स्त्रीत्वाभावाद्वाट् । यद्वा शेषइति सप्तमी स्यानिनोऽधिकरणत्वविवक्षया (६६) तेन मपर्यन्ताच्छेषस्य अद् इत्यस्य लोपः स्यात् । स च परो-

(६२) त्वाहाविति त्वमावेकवचने इत्यनेनैव (१७०४०) युष्मदस्मदादेशसिद्धावपि युवां युष्मान् वा अतिक्रान्त इति वाक्ये अतित्वमित्यादौ त्वादेशसिद्धार्थ-मिदं सूत्रं तादृशस्येव युष्मद एकार्थवाचित्वाभावेन तत्सूत्रेणादेशा-सम्भवादिति बोध्यम् ।

(६३) प्रागुक्तात्वयत्वातिरिक्तविभक्तिरिह शेषशब्दार्थ इत्याहात्वयत्येति ।

पञ्चम्याश्च चतुर्थ्याश्च षष्ठाः प्रथमयोरपि

यान्यद्विवचनान्यत्वं शेषे लोपो विधेयते इति काशिका ।

(६४) अलोऽन्त्यस्येति (२६४०) परिभाषालभ्यमाहान्यस्येति ।

(६५) त्वादयोऽकारान्ता इति वृत्त्यनुसारेणाह अतो गुण इति वस्तुतस्तु भाष्ये हलन्तास्ते इति स्थितम् ।

(६६) अधिकरणत्वविवक्षयेति यद् शेष इति विभक्तिविशेषणं स्यात् तर्हि व्यर्थमेव स्यात् आत्वयत्वाभ्यां विशेषविहिताभ्यां स्वविषये लोपस्य बाधसम्भवात् परिशेषात् तदतिरिक्तविषय एव लोप इति लाभात् अतः शेषशब्दार्थभन्यमेवेह मन्यामहे इति भावः ।

यन्तरङ्गे अतो गुणे (८८४०) कते (६७) प्रवर्तते । अदन्तत्वा  
भावान्न टाप् । परमत्वम् । परमाहम् । अतित्वम् । अत्यहम् ।

युवावौ द्विवचने । ७ । २ । ६२ ।

द्वयोरुक्तौ (६८) युष्मदस्मदोर्मापर्थ्यन्तस्य युवावौ स्तो विभक्तौ ।

प्रथमायाश्च द्विवचने भाषायाम् । ७ । २ । ८८ ।

इह युष्मदस्मदोराकारोऽन्तादेशः स्यात् । औडीत्येव सुव-  
चम् । भाषायां किम् । युवं वस्त्राणि । युवाम् । आवाम् ।  
मपर्थ्यन्तस्य किम् (६९) । साकच्कस्य मा भूत् । युवकाम् ।  
आवकाम् । त्वया मयेत्यत्र च त्वया म्येति (७०) मा भूत् ।  
युवकाभ्यामावकाभ्यामिति च न सिद्ध्यत् ।

(६७) अतो गुणे इति । वर्णादाङ्गं बलीय इत्येतत् समानविषये एव,  
इह तु शेषे लोपे विभक्तिनिमित्तं, पररूपे त्वकार इति विभिन्नविष-  
यत्वाद्वास्य प्रवृत्तिरिति बोध्यम् ।

(६८) द्वयोर्वचनं बोधनं तत्र समर्थयोरित्यर्थे द्विवचनशब्दोगौण इत्याह द्वयो-  
रुक्ताविति तत्फलन्त गौणेऽप्यादेश इति भूलोटाहरणे स्पष्टम् ।

(६९) मपर्थ्यन्तस्य किमिति अधिकारसूत्रमेव किमर्थमिति प्रश्नः ।

(७०) ननु मसुदायादेशस्वीकारेऽपि ओकारसकारभकारादौ, सुपि सर्व-  
नाम्नामकच् प्राक्टेरित्यत्र (७०६४०) सुबन्तस्य टेः प्रागकजित व्यवस्थाया  
युष्मद्विषये त्वयकेत्यादिसिद्धये बध्यमाणात्वात् अनुरङ्गत्वात् युवामिति  
सिद्ध्युत्तरमकञ् भविष्यतीति न तत्र टोप इत्यत्र आह त्वया म्येति ।  
त्वमयोर्हलन्तत्वपक्षे योऽचोति (१०७१४०) यादेशे तयोः संयोगात् तथारूपा-  
पत्तिरिति भावः । नन्वापि योऽचोत्यनुक्ता अच्ये इति सूत्रकल्पनेन  
एकारादेशे अयादेशे च तत्पदसिद्धिरत आह युष्माभ्यामिति सर्व-



१७०

सिद्धान्तकौमुदी ।

यूयवयौ जसि । ७ । २ । ६३ ।

स्यष्टम् । यूयम् । वयम् । परमयूयम् । परमवयम् । अति-  
यूयम् । अतिवयम् । इह शेषे लोपोऽन्त्यलोप इति पक्षे  
जसःशी प्राप्तः अङ्गकार्यं (७१) कृते पुनर्नाङ्गकार्यमिति न  
भवति, ऊःप्रथमयोरित्यत्र (१६७४०) मकारान्तरं प्रक्षिप्य अम्  
मान्तएवावशिष्यते नतु विक्रियत इति व्याख्यानाद्वा ।

त्वमावेकवचने । ७ । २ । ६७ ।

एकवचनस्योक्तौ युष्मदस्मदोर्म्मपर्यन्तस्य त्वमौ स्तो विभक्तौ ।

द्वितीयायाञ्च । ७ । २ । ८७ ।

युष्मदस्मदोराकारः स्यात् । त्वाम् । माम् । युवाम् । आवाम् ।

शसो न । ७ । १ । २६ ।

नेत्यविभक्तिक्म् युष्मदस्मद्ग्रां परस्य शसो नकारः स्यात्थो-

देशस्त्रीकारे साक्चकयोरपि स्थाने युवाद्यादेशापत्तौ तद्भाषासिद्धि-  
रिति भावः । हलन्ताः त्वाद्यादेशा इति पक्षे सञ्ज्ञादेशे त्वयेत्याद्या-  
सिद्धिश्च मपर्यन्तानभिधाने स्यादित्यपि बोध्यम् । भाष्ये तु मपर्यन्त-  
स्येयभिधानेन किञ्चिच्छेषसहितयोरेव तयोर्मपर्यन्तस्थाने आदेश  
इत्युक्त्या यत् निरवशेषस्तत् युष्मयते अस्मयते इत्यादौ नादेशइति  
फलान्तरमभिहितम् ।

(७१) अङ्गकृत्ते पुनर्हन्ताः विधिरिति परिभाषामयेतो दर्शयति अङ्गकार्यं  
इति अङ्गे अङ्गाधिकारे कृत्तं वर्त्तनं यस्य तदङ्गकृत्तं शास्त्रं तस्मिन्  
कृते प्रकृते सति पुनरन्यस्य प्रकृतौ प्राप्तायासविधिरप्रकृत्तिरिति

ऽपवादः । आदेः परस्य (२६४०) (७२) । संयोगान्तलोपः ।  
युष्मान् । अस्मान् ।

योऽचि । ७ । २ । ८६ ।

अनयोर्यकारादेशः स्यादनादेशेऽजादौ परतः । त्वया । मया ।

युष्मदस्मदोरनादेशे । ७ । २ । ८६ ।

अनयोराकारः स्यादनादेशे हलादौ विभक्तौ । युवाभ्याम् ।  
आवाभ्याम् । युष्माभिः । अस्माभिः ।

तुभ्यमह्यौ ङयि । ७ । २ । ८५ ।

अनयोर्मर्त्यन्तस्य तुभ्यमह्यौ स्तो ङयि । अभादेशः । शेषे  
लोपः (१६८४०) । तुभ्यम् । मह्यम् । परमतुभ्यम् । परम-  
मह्यम् । अतितुभ्यम् । अतिमह्यम् । युवाभ्याम् । आवाभ्याम् ।

भ्यसो भ्यम् । ७ । १ । ३० ।

भ्यसो भ्यम् अभ्यम् वा आदेशः स्यात् । आद्ये शेषे लोपो-  
ऽन्त्यलोप एव तत्राऽङ्गवृत्तपरिभाषाया एत्वं न । अभ्यम् तु  
पक्षद्वयेऽपि साधुः । युष्मभ्यम् । अस्मभ्यम् ।

एकवचनस्य च । ७ । १ । ३२ ।

तदर्थः तथाच जसः स्थानेऽङ्गप्रवृत्तौ न पुनः तस्य स्थाने शीघ्रवृत्ति-  
रिति भावः ।

(७२) आदेः परस्येति (२६४०) परिभाषया शस आदेरकारस्य स्थाने  
नकारादेशे तेन संयुक्तस्य नम् इत्यस्य अन्तलोपः ।

आभ्यां पञ्चम्येकवचनस्य अत् स्यात् । तत् । मत् । डमे  
 सेति सुवचम् । युवाभ्याम् । आवाभ्याम् ।

पञ्चम्या अत् । ७ । १ । ३१ ।

आभ्यां पञ्चम्या भ्यसोऽत् स्यात् । युष्मत् । अस्मत् ।

तवममौ डसि । ७ । २ । ६६ ।

अनयोर्मपय्यन्तस्य तवममौ स्तो डसि ।

युष्मदस्मङ्गां डसोऽग् । ७ । १ । २७ ।

तव । मम । युवयोः । आवयोः ।

साम आकम् । ७ । १ । ३३ ।

आभ्याम्परस्य साम आकम् स्यात् । भाविनः (७३) सुटो निवृ

त्त्यर्थं ससुट्कनिर्देशः । युष्माकम् । अस्माकम् । त्वयि ।

मयि । युवयोः । आवयोः । युष्मासु । अस्मासु ।

समस्यमाने (७४) द्वौ कत्ववाचिनी युष्मदस्मदी ।

(७३) आकमादेयात् पूर्वं योऽचीति (१७१८०) यत्नेन भाव्यं ततश्च शेषे लोपा

भावात् । अवर्णान्तादिहितस्य सुटोऽप्रसक्त्यासामइति ससुट्कनिर्देशः

कथमित्याशङ्क्याह भाविन इति कृते हि शेषे लोपेऽकारान्तात् प्राप्तः

सुट् ससुट्कस्य स्थानित्वेन निर्देशाद्विवर्त्तते इति भावः ।

(७४) द्विवचनैकवचनयोरर्थपरत्वोक्तेः फलं दर्शयति समस्यमाने इत्यादि ।

पञ्चकं प्रातिपदिकार्थ इति पक्षे संख्याया अपि प्रातिपदिकार्थत्वा-

दाह द्वौ कत्ववाचिनी इति अर्थपरत्वाश्रयणसामर्थ्यादेव भूतपूर्व-

गतेरपि द्वित्वैकत्वसंख्याया ग्रहणेन युवाद्यादेशइति भावः ।

समासार्थोऽन्यसंख्यश्चेत् स्तो युवावौ त्वमावपि (७५) ॥ १ ॥

सुजस्डिङ्स्म, परतः आदेशाः स्युस्मादेव ते ।

त्वाहौ यूयवयौ तुभ्यमह्यौ तवममावपि ॥ २ ॥

एते परत्वाद्वाधन्ते युवावौ विषये स्वके ।

त्वमावपि प्रवाधन्ते पूर्वविप्रतिषेधतः ॥ ३ ॥

द्येकसंख्यः समासार्थो बह्वर्थे युष्मदस्मदी ।

तयोरद्वेयकृतार्थत्वान्न युवावौ त्वमौ न च ॥ ४ ॥

त्वां मां वा अतिक्रान्त इति विग्रहे । अतित्वम् । अत्यहम् ।

अतित्वाम् । अतिमाम् । अतियूयम् । अतिवयम् । अति-

त्वाम् २ । अतिमाम् २ । अतित्वान् । अतिमान् । अतित्वया ।

अतिमया । अतित्वाभ्याम् । अतिमाभ्याम् । अतित्वाभिः ।

अतिमाभिः । अतितुभ्यम् । अतिमह्यम् । अतित्वाभ्याम् ।

अतिमाभ्याम् । अतित्वभ्यम् । अतिमभ्यम् । ङ्सिभ्यसोः ।

अतित्वत् । अतिमत् । भ्यामि प्राग्वत् । अतितव । अति-

मम । अतित्वयोः । अतिमयोः । अतित्वाकम् (७६) ।

अतिमाकम् । अतित्वयि । अतिमयि । अतित्वयोः । अति-

मयोः । अतित्वासु । अतिमासु । युवामावां वा अतिक्रान्त

(७५) त्वाहादिभिः परत्वेन युवावयोर्वाधनेऽपि तेभ्यः परौ त्वमौ कथं

तैर्बाधेयातामित्याशङ्क्याह त्वमावपीति । विप्रतिषेधे परमित्यत्र

(८१ पृ०) परशब्दस्येष्टविषयेऽकार प्रक्षेपेण पूर्वार्थकत्वात्तथेति भावः ।

(७६) अतित्वाकमिति प्राञ्चस्तु यस्यामः सुङघे भावी तस्यैवायं आकमा

भवितव्यं नच तद्वौण्ड्ये भवतीति तत्वाकम् न प्रवर्त्तते तथाच तत्र

अतित्वयाम् अतिमयामित्येव रूपमित्याहुः ।

इति विग्रहे । सुजस्ङेङस्म प्राग्वत् । औ अम् औट्सु अति-  
युवाम् । अत्यावाम् । अतियुवान् । अत्यावान् । अति-  
युवया । अत्यावया । अतियुवाभ्याम् ३ । अत्यावाभ्याम् ३ ।  
अतियुवाभिः । अत्यावाभिः । भ्यसि अतियुवभ्यम् । अत्या-  
वभ्यम् । ङसिभ्यसोः । अतियुवत् । अत्यावत् । ओसोः ।  
अतियुवयोः । अत्यावयोः । अतियुवाकम् । अत्यावाकम् ।  
अतियुवयि । अत्यावयि । अतियुवासु । अत्यावासु । युष्मा-  
नऽस्मान्वाऽतिक्रान्त इति विग्रहे । सुजस्ङेङस्म प्राग्वत् ।  
औअमौट्सु । अतियुष्माम् । अत्यस्माम् । अतियुष्मान् ।  
अत्यास्मान् । अतियुष्माया । अत्यस्माया । अतियुष्माभ्याम् ३ ।  
अत्यस्माभ्याम् ३ । अतियुष्माभिः । अत्यस्माभिः । भ्यसि ।  
अतियुष्मभ्यम् । अत्यस्मभ्यम् । ङसिभ्यसोः । अतियुष्मत् ।  
अत्यस्मत् । ओसोः । अतियुष्मयोः । अत्यस्मयोः । अति-  
युष्माकम् । अत्यस्माकम् । अतियुष्मयि । अत्यस्मयि ।  
अतियुष्मासु । अत्यस्मासु ।

पदस्य (७७) । ८ । १ । १६ ।

पदात् (७८) । ८ । ११७ ।

अनुदात्तं सर्वमपादादौ ८ । १ । १८ ।

इत्यधिकृत्य (७९) ।

(७७) अपदान्तस्य सर्वं य इति (८।१।१५ सू०) विशेषनिर्द्देशात्ततः प्राक्  
पदस्येत्यधिकारः ।

(७८) कुलने च सुष्यगोत्रादित्यतः (८।१।१६ सू०) प्राक् पदादित्यधिकारः ।

(७९) अनुदात्तं सर्वमपादादौ इति पदत्वस्य आपादसमाप्तेरधिकारः ।

युष्मदस्मदोः षष्ठीचतुर्थीद्वितीयास्थयोर्वान्नावौ  
। ८।१।२०।

पदात्परयोरपादादौ स्थितयोरनयोः षष्ठादिविशिष्टयोर्वान्नावित्यादेशौ सस्ती चानुदात्तौ ।

बहुवचनस्य वस्नसौ । ८।१।२१।

उक्तविधयोरनयोः षष्ठादिबहुवचनान्तयोर्वस्नसौ स्तः ।  
वान्नावोरपवादः ।

तेमयावेकवचनस्य । ८।१।२२।

उक्तविधयोरनयोः षष्ठीचतुर्थ्येकवचनान्तयोस्तेमे एतौ स्तः ।

त्वामौ द्वितीयायाः । ८।१।२३।

द्वितीयैकवचनान्तयोस्त्वामाएतौ स्तः ।

अशस्वाऽवतु मापीह दत्तात्ते मेऽपि शर्म सः ।

स्वामी ते मेऽपि स हरिः पातु वामपि नौ विभः ॥ १ ।

सुखं वां नौ ददात्वीशः पतिर्वामपि नौ हरिः ॥

सोऽव्याहो नः शिवं वो नो दद्यात्मेव्योऽत्र वः स नः २ ।

पदात्परयोः किम् । वाक्यादौ मा भूत् । त्वां पातु माम्पातु ।

अपादादौ किम् । वेदैरशेषैः संवेद्योऽस्मान् कृष्णः सर्वदा-  
ऽवतु । स्यग्रहणात् (८०) श्रूयमाणविभक्तिकयोरेव । नेह ।

(८०) स्यग्रहणादिति तिष्ठतिरिहाहानौ समये तिष्ठ सृष्टीवेतिवत् (समयं मा  
हासीरिति तदर्थः) तथाच षष्ठादीन् अजहतोरेव तयोरेते आदेशा-  
दित्यर्थः ।

इति ऋ युष्मत्पुत्रो ब्रवीति । इत्यस्मत्पुत्रो ब्रवीति । समान-  
वाक्ये निघातः (८१) युष्मदस्मदादेशा वक्तव्याः । एकतिङ्  
वाक्यं तेनेह न । ओदनम्यच तव (८२) भविष्यति । इह तु  
स्यादेव । शालीनान्ते ओदनन्दास्यामीति । एते वांनावाद्य  
आदेशा अन्वादेशे वा वक्तव्याः । अन्वादेशे तु नित्यं  
स्युः । धाता ते भक्तोऽस्ति धाता तव भक्तोऽस्तीति वा ।  
तस्मै ते नम इत्येव ।

न चवाहऽहैवयुक्ते । ८ । १ । २४ ।

चादिपञ्चकयोगे नैते आदेशाः स्युः । हरिस्त्वां माञ्च रक्षतु ।  
कथं त्वां मां वा न रक्षेदित्यादि । युक्तग्रहणात् (८३) साक्षा-

ऋ प्रत्युदाहरणे पदात् परत्वसम्पत्तये उभयत्वादौ इतिशब्दः ।

(८१) उदात्तादिहननपूर्वमनुदात्तकरणं निघातः । आत्मन्वितस्य चेति  
(८ । १ । १६) सूत्रेण पदात् परस्यापादादित्यस्य सम्बोधनस्यानुदात्तता  
स्यादित्यर्थत्वेन संबोधनान्तस्य निघातो विहितः । यथा ब्रूहि  
देवदत्तेत्यादौ ब्रूहीतिपदात् परस्य देवदत्तेति सम्बोधनस्यानुदात्ततारूपो  
निघातः । तत्र ब्रूहीतिपदं समानवाक्यमेव नतु भिन्नवाक्यं तथात्वे  
विभिन्नवाक्यस्यतया तस्मात् परत्वेऽपि नादेशप्रसङ्गः अतएवोक्तं हरिणा

संबोधनपदं यच्च तत् क्रियाया विशेषणम् ।

ब्रजानि देवदत्तेति निघातोऽत्र तथासति ।

(८२) एवं युष्मदाद्यादेशा अपि समानवाक्य एव ओदनं पचेति पचपदस्य  
भिन्नवाक्यतया ततः परस्य युष्मदादेः स्थाने नादेश इति प्रत्युदाहरति  
तवेति तथाच तस्य समानवाक्यान्तर्गतपदात् परत्वाभावेन नादेशः ।

(८३) तृतीययापि युक्तत्वलाभसम्भवे युक्तग्रहणं व्यर्थमित्याशङ्क्य सार्थक-  
यति युक्तग्रहणादिति साक्षादिति यत्र युष्मदस्मद्वत्तसमुच्चयादीन्  
चादयो द्योतयन्ति तत्रैव साक्षाद्योगः हरोहरिश्चेत्यत्र तु हरि-  
गतसमुच्चयद्योतकत्वान्न ताभ्यां साक्षाद्योग इतिबोध्यम् ।

द्योगेऽयं निषेधः । परम्परासम्बन्धे तु आदेशः स्यादेव हरो  
हरिश्च मे स्वामी ।

पश्यार्थैश्चानालोचने । ८ । १ । २५ ।

अचानुषज्ज्ञानार्थैर्द्वातुभिर्योगे एते आदेशा न स्युः । चेतसा  
त्वां समीक्षते । परम्परासम्बन्धेऽप्ययं निषेधः । भक्तस्त्व  
रूपं ध्यायति । आलोचने तु भक्तस्त्वा पश्यति चक्षुषा ।

सपूर्वायाः प्रथमाया विभाषा । ८ । १ । २६ ।

विद्यमानपूर्वात्प्रथमान्तात्परयोरनयोरन्वादेशेऽप्येते आदेशा  
वा स्युः । भक्तस्त्वमप्यहन्तेन हरिस्त्वान्वायते स माम् त्वा  
मेति वा ।

साऽऽमन्वितम् (८४) । २ । ३ । ४८ ।

सम्बोधने या प्रथमा तदन्तमामन्वितमञ्जं स्यात् ।

आमन्वितमूर्ध्वमविद्यमानवत् । ८ । १ । ७२ ।

स्यष्टम् । अग्ने ! तव (८५) देवास्मान् पाहि । अग्ने ! नयअग्ने !  
इन्द्रवरुणः । इह युष्मदस्मदोरादेशः तिङन्तनिघात आम-

(८४) संबोधने चेत्यत' (२४७४) संबोधने इत्यनुवर्तते सेतिपदेन प्रथमोप-  
स्थाप्यते ।

(८५) अग्ने तवेति देवास्मानित्यत्र च युष्मदाद्यादेशो न । अग्ने नयेत्यत्र  
तिङ्तिङ् इत्यादिना (८१।२८) नयेत्यत्र तिङन्तनिघातो न । अग्ने  
इन्द्रवरुणेत्यादौ आमन्वितस्य चेति (८१।१६) इन्द्रेति सम्बोधननिघातो  
नेति विवेकः ।



न्वितनिघातश्च न । सर्वदा रच देव ! न इत्यत तु देवेत्यस्या-  
विद्यमानवङ्गावेऽपि ततः प्राचीनं रच्येतदाश्रित्यादेशः । एवं  
इमं मे गङ्गेयमुने इति मन्त्रे यमुने इत्यादिभ्यः प्राचीनाम-  
न्विताविद्यमानवङ्गावेऽपि मेशब्दमेवाश्रित्य सर्वेषान्निघातः ।

नामन्विते समानाधिकरणे सामान्यवचनम्।

८।१।७३।

विशेष्यम् समानाधिकरणे विशेषणे आमन्विते परे नञ्प्रत्यय-  
मानवत् स्यात् । हरे ! दयालो ! नः पाहि अग्ने तेजस्विन् (८६)  
सुपात् सुपाद् । सुपादौ । सुपादः । सुपादम् । सुपादौ ।

पादः पत् । ई । ४ । १३० ।

पाच्छब्दान्तं यदङ्गमन्तदवयवस्य पाच्छब्दस्य पदादेशः  
स्यात् । सुपदः । सुपदा । सुपाङ्गाप्रमित्यादि । अग्निं मथ्यति  
इत्यग्निमत्—अग्निमद् । अग्निमथौ । अग्निमथः । अग्नि-  
मङ्गाप्रमित्यादि । ऋत्विगादिसत्वेण (१६३४०) अच्चेः सुपुप्रपपदे क्तिन् ।

अनिदितां हलउपधायाः क्तिङिति । ई । ४ । २४

हलन्तानामनिदितामङ्गानामुपधाया नस्य लोपः स्यात्किंति  
ङिति च । उगिदचामिति (१५६४०) नुम् । संयोगान्तस्य (१६४०) लोपः ।  
नुमो नकारस्य क्तिन्प्रत्ययस्य कुरिति (१६५४०) कुत्वेन ङकारः ।  
प्राङ् । अनुस्वारपरसवर्णौ । प्राञ्चौ । प्राञ्चः । प्राञ्चम् । प्राञ्चौ ।

(८६) अग्ने तेजस्विन्नित्यत्र पदात् परत्वात् तेजस्विन्नित्यस्य आमन्वितस्य  
चेत्याष्टमिकनिघातः ।

अचः (८७) । ई । ४ । १३८ ।

लुप्तनकारस्याञ्चतेर्भस्याकारस्य लोपः स्यात् ।

चौ । ई । ३ । १३८ ।

लुप्ताकारनकारेऽञ्चतौ परे पूर्वस्याऽणो दीर्घः (८८) स्यात् ।  
प्राचः । प्राचा । प्राग्भ्यामित्यादि । प्रत्यङ् । प्रत्यञ्चौ । प्रत्यञ्चः ।  
प्रत्यञ्चम् । प्रत्यञ्चौ । अच इति लोपस्य विषयेऽन्तरङ्गोऽपि  
यण् न प्रवर्तते अजतव्यूहा इति (११४०) परिभाषया । प्रतीचः ।  
प्रतीचा । असुमञ्चतीति विग्रहे । अदस् अच् इति स्थिते ।

विष्वग्देवयोश्च (८९) टेर्द्राञ्चतौ वप्रत्यये । ई

। ३ । ६२ ।

अनयोः सर्वनाम्नश्च टेर्द्रादेशः स्याद्वदप्रत्ययान्तेऽञ्चतौ परे ।  
अदद्रि अच् इति स्थिते यण् ।

अदसोऽसेर्द्वादो मः । ८ । २ । ८० ।

(८७) भस्येत्यधिकारः अल्लोपोऽनइत्यतो (१०५) ऽल्लोप इत्यनुवर्तते अङ्गाव-  
यवोऽ सर्वनामस्थानयाजादिस्त्रादिपरोयोऽञ्चतिस्तस्याकारस्य लोपः  
स्यादित्यर्थः । तच्च० ।

(८८) ढ्रलोपइत्यतो (८०४०) ऽणोदीर्घ इत्यनुवर्तते ।

(८९) चकारेण आ सर्वनाम्न इत्यतः (१८४४०) सर्वनाम्न इत्यनुवृत्तं  
समुच्चीयते । अप्रत्यय इति पाठे अविद्यमानः वेरष्टस्तस्येत्यनेन (१६४४०)  
लुप्तः किन्किवादिः गन्तुं यस्मात् अप्रत्ययस्तदन्तेऽञ्चतावित्यर्थः ।

अदसोऽसान्तस्य (६०) दात्परस्य उदूतौ स्तो दस्य मस्य । उ  
इति ह्रस्वदीर्घयोः समाहारद्वन्द्वः । आन्तरतग्याङ्गस्य (६१)  
व्यञ्जनयोर्ह्रस्वौ दीर्घस्य च दीर्घः । अमुमुयङ् । अमुमु-  
यञ्चौ । अमुमुयञ्चः । अमुमुमञ्चम् । अमुमुयञ्चौ । अमुमु-  
ईचः । अमुमुईचा । अमुमुयग्यामित्यादि । मुत्वस्याऽसि-  
द्धत्वान्न यण् । अन्यवाधेऽन्यसदेशस्येति (६२) परिभाषामा-  
श्रित्य परस्यैव मुत्वं वदतां मते । अदमुयङ् । असेः सका-  
रस्य स्थाने यस्य अः स असिरिति व्याख्यानात् त्यदाद्यत्व-  
विषयएव मुत्वम् नान्यतेति पक्षे अददूङ् । उक्तञ्च (६३)

अदसोऽद्रेः पृथङ्मुत्वं केचिदिच्छन्ति लत्ववत् ।

केचिदन्यसदेशस्य नेत्येकेऽसेर्हि दृश्यत इति ॥

विष्वग्देवयोः किम् । अश्वोची । अञ्चतौ किम् विष्वग्युक् ।

(६०) असेरितोकार उच्चारणार्थ इति द्योतयद्वाह्यमानस्येति । असे-  
रिति किम् अमुमात्मन इच्छति अदस्यतीत्यादौ मा भूत् । दात्-  
परस्य किम् असुया असुयोरित्यत्र यकारात् परस्य मा भूत् ।

(६१) ह्रस्वेति व्यञ्जनस्याङ्गमात्रतया ह्रस्व ईषत्मदृशो दीर्घस्तु द्विमात्र-  
त्वादत्यन्तासदृश इति भावः । अमुमुयङित्यत्रादसोऽद्रे इति वक्ष्य-  
माणवार्तिकेनोभयोर्मत्वम् ।

(६२) अदस इति षष्ठी नावयवे किन्तु स्थाने एवञ्चालोऽन्यस्येति परिभाषो  
पतिष्ठते तथाच अदसः सकारस्याकारव्यवधानेन दात्परत्वाभावात्  
दात्परस्य चाकारस्यानन्यत्वात् अन्यस्येत्यस्य बाधे गङ्गायां घोषइत्यादौ  
तीरबाधे तत्समीपस्थेवान्यसदेशस्यान्यसमीपस्य ग्रहणमिति भावः । तत्त्व०

(६३) उक्तञ्चेति वार्तिककृतेतिशेषः क्वचित्तथैव पाठः । लत्ववत् कपो रो  
ल इत्यनेन (उ८०८०) चलीकल्प्यते इत्यादौ ऋरीकारवोर्यथा लत्वं तथेत्यर्थः

वप्रत्यये किम् विष्वगञ्चनम् । वप्रत्ययग्रहणं ज्ञापयति । अन्यत  
धातुग्रहणे तदादिविधिरिति । तेनाऽयस्कारः । अतः कृक-  
मीति (७६४०) सः । उदङ् । उदञ्चौ । उदञ्चः । शसादावचि ।

उद ईत् । ई । ४ । १३८ ।

उच्छब्दात्परस्य लुप्तनकारस्याऽञ्चतेर्भस्याकारस्य ईत् स्यात् ।  
उदीचः । उदीचा । उदग्भ्यामित्यादि ।

समः समि । ई । ३ । ८३ ।

वप्रत्ययान्तेऽञ्चतौ परे । सम्यङ् । सम्यञ्चौ । सम्यञ्चः ।  
समीचः । समीचा ।

सहस्य सघिः । ई । ३ । ८५ ।

वप्रत्ययान्तेऽञ्चतौ परे । सध्रङ् ।

तिरसस्तिर्यलोपे । ई । ३ । ८४ ।

अलुप्ताऽकारेऽञ्चतौ वप्रत्ययान्ते परे तिरसस्तिर्यादेशः स्यात् ।  
तिर्यङ् । तिर्यञ्चौ । तिर्यञ्चः । तिर्यञ्चम् । तिर्यञ्चौ । तिरश्चः ।  
(८४) तिरश्चा । तिर्यग्भ्यामित्यादि ।

नाञ्चैः पूजायाम् । ई । ४ । ३० ।

पूजार्थस्याऽञ्चतेरुपधाया नस्य लोपो न स्यात् । अनुप्तनकार-

(८४) भविष्ये अचः (१७८४०) इत्यनेनाकारलोपात् तिर्यादेशाभावे तिरश्च  
इत्यादिरूपसिद्धिः ।

त्वान्न नुम् । प्राङ् । प्राञ्चै । प्राञ्चः । नलोपाभावाद-  
 कारलोपो न । प्राञ्चः । प्राञ्चा । प्राङ्भ्याम् । प्राङ्क्षु प्राङ्षु ।  
 एवं पूजार्थे प्रत्यङ्ङादयः । क्रञ्च कौटिल्याल्पीभावयोः ।  
 अस्य ऋत्विगादिना (१६४८०) नलोपाभावेऽपि निपात्यते ।  
 क्रुङ् । क्रञ्चौ । क्रञ्चः । क्रङ्भ्यामित्यादि । चोः कुः । पयोसुक्  
 पयोसुग् । पयोसुचौ । पयोसुचः । व्रश्चेति (१३०४०) षत्वम् । स्को-  
 रिति (१६६४) सलोपः । जश्त्वचत्वे । सुट्-सुटङ् । सुट्श्चौ ।  
 सुट्श्चः । सुट्-सु सुट्त्सु । मह पूजायाम् । वर्त्तमाने  
 षपन्महद्बृहज्जगच्छत्वञ्च \* । एते निपात्यन्ते शत्वञ्चैषां  
 कार्यं स्यात् । उगित्वानुम् । सान्तमहत इति (१४१४०) दीर्घः ।  
 मह्यते पूज्यते । महान् । महान्तौ । महान्तः । हे महन् ।  
 महतः । महता । महङ्ग्रामित्यादि ।

अत्वसन्तस्य चाधातोः । ई । ४ । १४ ।

अत्वन्तस्योपधाया दीर्घः स्याद्भातुभिन्नासन्तस्य (६५) चासं-  
 बुद्धौ सौ परे । परन्नित्यञ्च नुमन्वाधित्वा वचनसामर्थ्यादादौ  
 दीर्घः । ततो नुम् । धीमान् । धीमन्तौ । धीमन्तः । हे  
 धीमन् । शसादौ महद्बृत् धातोरप्यत्वन्तस्य दीर्घः ।  
 गोमन्तमिच्छति, गोमानिवाचरति वा क्यजन्तादाचार-

(६५) सर्वनामस्थानेचास स्बुद्धावित्यतो (११०४०) ऽसम्बुद्धाविति, सौ चेत्यतः  
 (१५८४०) साविति, द्रुलोप इत्यतो (८०४०) दीर्घ इति, नोपधाया इत्यत  
 (१६२४०) उपधाया इति चानुवर्त्तते । अत्राधातोरिति योगो विभज्यते  
 तत्सामर्थ्यादनन्तरस्त्वानुसन्तस्य प्रतिषेधो नत्वत्वन्तस्येत्याह धातुभिन्ना-  
 सन्त्येति ।

क्विबन्ताद्वा कर्त्तरि क्तिप् । उगिद्वामिति (१५६४०) सूत्रेऽज्-  
ग्रहणं नियमार्थम् धातोश्चेदुगित्कार्यन्तर्ह्यञ्चतेरेवेति । तेन  
स्रत्- ध्वत् इत्यादौ न । अधातोरिति तु अधातुभूतपूर्व-  
स्यापि नुमर्थम् । गोमान् । गोमन्तौ । गोमन्तइत्यादि ।  
भातेर्द्ध्वत् । भवान् । भवन्तौ । भवन्तः । श्वन्तस्य त्वत्वन्त-  
त्वाभावान्न दीर्घो भवतीति भवन् ।

उभे अभ्यस्तम् । ६ । १ । ५ ।

षाष्ठद्वित्वप्रकरणे ये द्वे विहिते ते उभे समुदिते (६६) अभ्यस्त-  
संज्ञे स्तः ।

नाभ्यस्ताच्छतुः । ७ । १ । ७८ ।

अभ्यस्तात्परस्य शतुर्नुम् न (६७) स्यात् । ददत् ददद् ।  
ददतौ । ददतः ।

जञित्यादयः षट् । ६ । १ । ६ ।

षड् धातवोऽन्ये जञितिश्च सप्तम एतेऽभ्यस्तसंज्ञाः स्युः । जञत्-  
जञद् । जञतौ । जञतः । एवं जाग्रत् । दरिद्रत् ।  
शासत् । चकासत् । दीधीवेव्योर्द्विच्वेऽपि छान्दसत्वाद्वा-  
त्येन परस्मैपदम् । दीध्यत् । वेव्यत् । गुप्-गुब् । गुपौ ।  
गुपः । गुब्भ्यामित्यादि ।

(६६) समुदिते इति न प्रत्येकमित्यर्थस्तेन नेजिजतीत्यादौ अभ्यस्तानामा-

दिरिति आद्युदात्तत्वं न प्रत्येकं पर्यायेण अपि तु समुदितस्येति बोध्यम् ।

(६७) व्यवहितोऽपि नुम् प्रतिविध्यते अन्येषामप्रसङ्गेरित्याशयेनाह नुम् नेति

त्यदादिषु दृशेरनालोचने (६८) कञ्च । ३ ।

२ । ई० ।

त्यदादिषूपपदेष्वन्नानार्थाद्दृशेर्ज्ञातोः कञ् स्याच्चात् किन् ।

आ सर्वनाम्नः । ई । ३ । ६१ ।

सर्वनाम्न आकारोऽन्तादेशः स्याद्दृग्दृशवतुषु (६६) । कुत्व-  
स्यासिद्धत्वात् व्रश्चेति (१२०४) षः । तस्य जश्त्वेन उस्तस्य कुत्वेन  
गः । तस्य चत्वेन पक्षे कः । तादृक्-तादृग् । तादृशौ । तादृशः ।  
षत्वापवादत्वात्कुत्वेन खकार (१००) इति कैयटमते । दृग्दृ-  
क्षादिमते तु चत्वाभावपक्षे खएव श्रूयते । न तु गः जश्त्वं  
प्रति कुत्वस्यासिद्धत्वात् (१०१) दिगादिभ्यो यदिति (५७६५०)  
निर्देशान्नासिद्धत्वमिति बोध्यम् । व्रश्चेति षत्वम् । जश्-  
त्वचत्वे । विट् विड् । विशौ । विशः । विशम् ।

(६८) कञ्जनस्त्राजन्ततया हलन्तप्रकरणे नोदाहरण । आलोचनं ज्ञान-  
भावम् । अनालोचने किं तं पश्यतीति तद्दर्शः कर्मण्यण् । तादृ-  
शादयस्तु रुदिशब्दाः असतायवयवार्थेन व्युत्पाद्यन्ते अतएवाज्ञाना-  
र्थाद् दृशेरित्यवयवार्थकथनं सङ्गच्छते भाष्ये तु कर्मकर्त्तरि व्युत्पत्ति-  
दर्शिता तन्निमित्तं पश्यन्ति जनाः स इवायं पश्यति ज्ञानविषयीभव-  
तीत्यर्थः ।

६६) दृग्दृशवतुष्विति (४७१४) सूत्रमेवानुवक्त्याह दृग्दृशेति ।

(१००) खकार इति अघोषमहाप्राण्यादिप्रत्ययसाम्यादिति भावः ।

(१०१) अस्मिद्धत्वादिति शब्दानि कञ्जश्त्वस्यैव कुत्वापवादत्वं न तु अस्यानि-  
कस्यापीति भावः ।

नशेर्वा । ८ । २ । ६३ ।

नशेः कर्त्रोऽन्तादेशो वा स्यात्पदान्ते । नक्—नग् नट्—  
नङ् । नशौ । नशः । नग्भ्यां—नङ्भ्यामित्यादि ।

सृशोऽनुदके क्तिन् । ३ । २ । ५८ ।

अनुदके सुष्यपपदे सृशेः क्तिन् स्यात् । घृतसृक्-घृतसृग् । घृत-  
सृशौ । घृतसृशः । क्तिन्प्रत्ययो यस्माच्चञ्च्रीह्याश्रयणात्(१०२)  
क्तिष्यपि कुत्वं सृक् । षडङ्गकाः (१०३) प्राग्वत् । जिघृषा  
प्रागल्भ्ये अस्मात् ऋत्विगादिना(१६४४०)क्तिन् । द्वित्वमन्तोदात्त-  
त्वञ्च निपात्यते । कुत्वात् पूर्वञ्चशत्वेन ङःगःकः धृष्णोतीति ।  
दधृक्—दधृग् । दधृषौ । दधृषः । दधृग्भ्यामित्यादि । रत्नानि  
मुष्णातीति—रत्नमुट्-रत्नमुङ् । रत्नमुषौ । रत्नमुषः । षड्भ्यो  
लृक् (११४४०) । षट्—षङ् । षड्भिः । षड्भ्यः २ । षट्चतुर्थ्य-  
ञ्चेति(१५०४) नुट् । अनामिति(५८४०)पर्युदासाम् एत्वनिषेधः ।  
यरोऽनुनासिक इति(६०४०)विकल्पं बाधित्वा प्रत्यये नित्यमिति  
(६०४०)नित्यवचनान्नित्यमनुनासिकः । षष्णाम् । षट्सु—षट्सु ।  
तदन्तविधिः । परमषट् परमषष्णाम् । गौणत्वे तु प्रियषषः ।  
प्रियषषाम् । क्त्वं प्रति षत्वस्यासिद्धत्वात्सजुषोरुत्ति  
(७७४०)क्त्वम् ।

व्रीरुपधाया दीर्घ इकः । ८ । २ । ७६ ।

(१०२) क्तिन्प्रत्ययस्य कुरिति (१६५४०) सूत्रे क्तिन् प्रत्ययो यस्मादिति वञ्च-  
व्रीहेराश्रयणादित्यर्थः ।

(१०३) षडङ्गका इति विषयविशेषे षत्वङ्त्वगत्वकत्वानि यथा भवन्ति तथेहापो-  
त्यर्थः ।



रेफवान्तस्य धातोरुपधाया इको दीर्घः स्यात्पदान्ते ।  
पिपठीः । पिपठिषो । पिपठिषः । पिपठीर्भ्याम् । वा शरीति  
(७२४०) वा विसर्जनीयः ।

नुम्विसर्जनीयशर्त्तुवायेऽपि । ८ । ३ । ५८ ।

एतैः प्रत्येकं व्यवधानेऽपि इण्कुभ्यां परस्य सस्य मूर्द्धन्यादेशः  
स्यात् । दृत्वेन पूर्वस्य षत्वम् (१०४) । पिपठोःषु—पिपठीषु  
प्रत्येकमिति व्याख्यानादनेकव्यवधाने षत्वम् । निम्स्व (१०५) ।  
निम्स्वे । नुम्ग्रहणन्नुम्स्थानिकाऽनुस्वारोपलक्षणार्थमिति व्याख्या  
नान्तेनेह न । सुहिंसु । पुंसु (१०६) । अतएव (१०७) न शर्-  
ग्रहणेन गतार्थता । रात्स्येति (१२२) सलोपे विसर्गः । चिकीः ।  
चिकीर्षो । चिकीर्षः । रोः सुपीति (१५०४) नियमान्न विसर्गः ।

(१०४) दृत्वेन पूर्वस्येति । पिपठीषु इत्यत्र सनः सस्य पदान्ततया पदा-  
न्तस्येति (६१४०) निषेधात् दृत्वेनैव षत्वम् एतच्च रुत्वविसर्गयोः कृतयो-  
रपि वा शरीति (७२४०) विकल्पपक्षे सकारादेश इति पक्षे बोध्यम् तद्व्यव-  
धानेऽपि सुपः सकारस्य इण्कोरिति (६५४०) षत्वं नुम्विसर्जनीयशर्त्तु-  
वाये इति विधानादिति भावः ।

(१०५) निम्स्वेत्यादावाद्यसकारस्य नुम्सात्वव्यवधानेऽपि आदेशप्रत्यययो-  
रिति (६५४०) नियमेन तदुभयत्वाभावात् न षत्वम्, अन्यस्य प्रत्ययत्वेऽपि  
नुमा शरा चोभाभ्यां व्यवधानान्न षत्वमिति भावः ।

(१०६) सुहिंसु पुंस्त्वित्यादावनुस्वारसत्त्वेऽपि तस्य नुम्स्थानिकत्वाभावाद्  
षत्वमिति भावः ।

(१०७) अतएव नुम्स्थानिकस्यैवानुस्वारस्य ग्रहणादेवेत्यर्थः तेन शर्ग्रहणे-  
नैवायोगवाहनां शर्षपसंख्यातया ग्रहणसम्भवेऽपि नुमिति पृथ-  
ग्निर्देशो नुम्भिन्नस्थानिकनिवारणार्थ इति विभावनीयम् ।

## हलन्तपुलिङ्गप्रकरणम् । १८७

चिकीर्षु । दमेर्दोस् डित्त्वसामर्थ्याद्विलोपः षत्वस्याऽसिद्धत्वा-  
 द्बृत्वविसर्गौ । दोः । दोषौ । दोषः । पद्ददिति (१०४ प्र०) वा दोषन् ।  
 दोष्णः-दोषः । दोष्णा-दोषा । विश् प्रवेशने सन्नन्तात्  
 क्किप् षत्वस्यासिद्धत्वात् (१०८) संयोगान्तलोपः । व्रश्चेति (१३० प्र०)  
 षः । जश्त्वचत्वे । विविट्-विविड् । विविचौ । विविचः ।  
 स्कोरिति (१६६ प्र०) कलोपः । तट्-तड् । तच्चौ । तच्चः । गोरट्  
 गोरड् । गोरचौ । गोरचः । तच्चिरच्चिभ्यां ग्यन्ताभ्यां  
 क्किपि तु स्कोरिति न प्रवर्त्तते णिलोपस्य स्थानिवद्भावात् ।  
 पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवदिति तु इह नास्ति तस्य दोषः  
 संयोगादिलोपलत्वणत्वेष्विति ( ) निषेधात् । तस्मात्संयो-  
 गान्तलोप एव । तक्-तग् । गोरक्-गोरग् । स्कोरिति कलोपं  
 प्रति कुत्वस्यासिद्धत्वात् संयोगान्तलोपः । पिपक्-पिपग् ।  
 एवं विवक् द्विक् । पिस गतौ सुष्ठु पेसतीति सुपीः ।  
 सुपिसौ । सुपिसः । सुपिसा । सुपीभ्याम् । सुपीष्पु-  
 सुपीःपु । एवं सुतूः । तुस खण्डने । विद्वान् । विद्वांसौ ।  
 विद्वांसः । हे विद्वन् । विद्वांसम् । विद्वांसौ ।

वसोः सम्प्रसारणम् । ई । ४ । १३१ ।

वस्वन्तस्य भस्य सम्प्रसारणं स्यात् । पूर्वरूपत्वम् पत्वम् ।  
 विदुषः । विदुषा । वसुस्त्विति (१४६ प्र०) दत्वम् । विद्वद्भ्यामि-  
 त्यादि । सेदिवान् । सेदिवीसौ । सेदिवीसः । सेदिवीसम् । अन्त-

(१०८) असिद्धत्वादिति इतरथा स्कोःसंयोगाद्योरिति कलोपः स्यादिति-  
 भावः ।

रङ्गोऽपीडागमः संप्रसारणविषये न प्रवर्तते अकृतव्यूहा इति  
(३१४०) परिभाषया । सेदुषः । सेदुषा । सेदिवङ्गामित्यादि ।  
सान्तमहत् इत्यत्र (१४१४०) सान्तसंयोगोऽपि प्रातिपदिकस्यैव  
गृह्यते न तु धातोः महच्छब्दसाहचर्यात् । सुष्ठु हिनसीति ।  
सुहिन् (१०६) । सुहिंसौ । सुहिंसः । सुहिन्भ्याम् । सुहिन्सु-  
सुहिन्त्सु । ध्वत्—ध्वद् । ध्वसौ । ध्वसः । ध्वङ्गाम् । एवं सत् ।

पुंसोऽसुङ् । ७ । १ । ८६ ।

सर्व्वनामस्थाने (११०) विवक्षितेऽसुङ् स्यात् । उकार उच्चार-  
णार्थः बङ्गपुंसीत्यत्र उगितश्चेति (२०८४०) ङीबर्थकृतेन (१११) पूजो-  
ङ्मुसुनिति (उ४२४४०) प्रत्ययस्योगित्वेनैव नुम्सिद्धेः । पुमान् । हे  
पुमन् । पुमांसौ । पुमांसः । पुंसः । पुंसा । पुंभ्याम् ।  
पुम्भिः । पुंसु । ऋदुसनइति (१०१४०) अनङ् । उशना । उशनसौ ।  
उशनसः । अस्य सम्बुद्धौ वानङ् नलोपश्च वा वाच्यः \* । हे  
उशनन् हे उशन हे उशनः । उशनोभ्यामित्यादि । अनेहा ।  
अनेहसौ । अनेहसः । हे अनेहः । अनेहोभ्यामित्यादि ।

(१०६) सुहिन्निति संयोगान्नलोपस्यासिद्धतया नोपधादीर्घ इति बोध्यम् ।

(११०) इतोऽत्सर्व्वनामस्थाने इत्यतः (१६१४०) सर्व्वनामस्थाने इत्यनुवर्त्तते ।

विवक्षित इति तेन परमपुमानित्यत्र परत्वादसुङि कृते समासान्तेदा-  
त्तत्वं भवदसुङ् एवाकारस्य भवति परसप्तमीपहणे तु नैतत्सिद्धेः  
सर्व्वनामस्थानोत्पत्तेः प्रागेव पुंशब्दोकारस्योदात्तत्वे कृते स्वसनधर्म-  
योहलः स्थाने तद्धर्मणोऽनुदात्तादेशस्यैव प्रसङ्गः स्यात्तत्र परसप्तमी  
विहाय विवक्षितार्थिका सप्तमीत्यभिहितम् ।

(१११) पातेर्दुम्सुनिति सूत्रे (उ४पा० १७७ सू०) पूज इति पाठान्तरसत्त्वादाह  
पूज इति ।

वेधाः । वेधसौ । वेधसः । हे वेधः । वेधोभ्यामित्यादि ।  
अधातोरित्युक्तेः (१८२४०) न दीर्घः । सुष्ठु वस्ते । सुवः । सुवसौ ।  
सुवसः । पिण्डं ग्रसते ग्लसते । पिण्डग्रः । पिण्डग्लः । ग्रसु  
ग्लसु अदने ।

अदस औः सुलोपश्च । ७ । २ । १०७ ।

अदस औकारोऽन्तादेशः (११२) स्यात्सौ परे सुलोपश्च । तदोः  
सः सावित्ति (१६७४०) दस्य सः । असौ । औत्वप्रतिषेधः साकच्-  
कस्य वा वक्तव्यः सादुत्वञ्च \* । प्रतिषेधसन्नियोग (११३)  
शिष्टमुत्पन्नदभावे न प्रवर्तते । असकौ । असुकः (११४) ।  
त्यदाद्यत्वं पररूपं वृद्धिः । अदसोऽसैरिति (१७६४०) मत्वोत्वे ।  
अमू । जसः शी (६६४०) । आङ्गणः (४२४०) ।

एत ईद्वज्जवचने । ८ । २ । ८१ ।

अदसो दात्परस्यैत ईत्यादस्य च मो बह्वर्थोक्ता (११५) ।

(११२) तदोः सः सावित्यतः (१६७४०) सावित्यनुवर्तते । अदस इति पठौ ।

अलोऽन्यस्येति (२६४०) अभिधानादाहान्तादेश इति ।

(११३) प्रतिषेधस्य साकच्कस्य औत्वाभावप्रतिषेधस्य यः सन्नियोगः नित्या-  
मकशास्त्रं तेन शिष्टं विहितमुत्वं तदभावे औत्वप्रतिषेधाभावे औत्व-  
पक्षे इति यावत् न प्रवर्तते तथाच असकाविति रूपसिद्धिः ।

(११४) असुक इति औत्वाभावे त्यदाद्यत्वं सादुत्वञ्च । स्त्रियान्त असुकेति  
एवञ्च असुकी स्त्री असुकोजमः असुकशर्मेत्यादिप्रयोगोऽसाधुरेव  
सत्येन सुत्वस्य बाधादिति भावः ।

(११५) पारिभाषिकबहुवचनग्रहणे जसि अमी इति न सिद्ध्येत् एकारस्य  
बहुवचनसंज्ञकत्वाभावादतो व्याचष्टे बह्वर्थोक्ताविति ।

अमी । पूर्व्वत्वासिद्धमिति (१२४०) विभक्तिकार्यम् प्राक्, पश्चादुत्व-  
मेव । अमुम् । अमू । अमून् । सुत्वे कृते घिसंज्ञायान्नाभावः ।

न मु ने । ट । २ । ३ ।

नाभावे कर्त्तव्ये (११६) कृते च (११७) मुभावो नासिद्धः स्यात् ।  
अमुना । अमूयाम् ३ । अमीभिः । अमुष्मै । अमीभ्यः ।  
अमुष्मात् । अमुथ्य । अमुयोः २ । अमीषाम् । अमुस्मिन् ।  
अमीषु ।

इति हलन्ता पुंलिङ्गाः ।

(११६) न मु ने इत्यत्र ने इति विषयसम्प्रतीत्याह नाभावे कर्त्तव्ये इति अन्य-  
था घेः परत्वाभावात् नाभावो न स्यादिति भावः ।

(११७) ननु कृते नाभावे सुप्ति चेति (६२४०) दीर्घः स्यात् दीर्घं प्रति सुत्वस्या-  
सिद्धत्वादत आह कृते चेति सन्निपातपरिभाषया दीर्घो न भवतीति  
समाधेयमिति भावः ।

नहो घः । ८ । २ । ३४ ।

नहो हस्य घः स्यात् भलि (१) पदान्ते च । उपानत्-उपानद् ।  
उपानहौ । उपानहः । उपानङ्गाम् । उपानत्सु । उत्पू-  
र्वात् स्त्रिह प्रीतावित्यस्मादृत्विगादिना (१६४४०) किन्निपातना-  
त्तलोपपत्वे किन्नन्तत्वात्कुत्वेन हस्य घः जश्त्वचत्वे । उष्णिक्-  
उष्णिग् । उष्णिहौ । उष्णिहः । उष्णिग्भ्याम् । उष्णिक्षु ।  
द्यौः । दिवौ । दिवः । द्युषु । गीः । गिरौ । गिरः ।  
एवं पूः । चतुरस्रतस्त्रादेशः । चतस्रः २ । चतस्र्याम् ।  
किमः कादेशे टाप् । का । के । काः । सर्वावत् ।

यः सौ । ७ । २ । ११० ।

इदमो दस्य यः (२) स्यात्सौ । इदमो मः (१५१४०) । इयम् ।  
त्यदाद्यत्वं टाप् दस्येति (१५२४०) मः । इमे इमाः । इमाम् ।  
इमेइमाः । अनया । हलि लोपः (१५२४०) । आभ्याम् ३ ।  
आभिः । अस्यै । अस्याः । अनयोः २ । आसाम् । अस्याम् ।  
आसु । अन्वादेशे तु । एनाम् । एने । एनाः । एनया ।  
एनयोः २ । ऋत्विगादिना सृजेः किन् अमागमश्च निपा-  
तितः । सृक् सृग् । सृजौ । सृजः सृग्भ्याम् । सृक्षु । त्यदा

(१) नहो घ इत्यत्र भलोभलीत्यतो (उ०४०४०) भलीति प्रदस्येति दूरस्थं  
(८ । १ । १६) वृत्तम्, स्त्रोः संयो गाद्योरन्ते चेत्यतः (१६६४०) बने  
इति चातुर्वर्त्ततेचलोऽन्यस्येत्यनेन (२६४०) हस्येति लाभः भलि परे  
पदान्ते विद्यमानस्य हस्येत्यर्थः ।

(२) इदोऽयं पुंसीति (१५१४०) पुंसीति विशेषणकृणात् लीवे च  
बोर्लुका लुप्तत्वेन प्रत्ययलक्षणाभावात् परिशेषात् स्त्रियामेव यत्नम् ।



द्यत्वं टाप् । स्या । त्ये । त्याः । एवन्तद् यद् एतद् । वाक्-  
षाग् । वाचौ । वाचः । वाग्भ्याम् । वाच् । अप्शब्दो नित्यं  
बहुवचनान्तः । अमृन्निति (१२२४०) दीर्घः । आपः अपः ।

अपो भि । ७ । ४ । ४८ ।

अपस्तकारः (३) स्याद्भादौ प्रत्यये परे । अङ्गिः । अङ्ग्यः २ ।  
अपाम् अप् । दिक् दिग् । दिशौ । दिशः । दिग्भ्याम् ।  
दिक्षु । त्यदादिष्विति (१८४४) दृशेः क्तिन्विधानादन्यत्रापि  
कुत्वं दृक्-दृग् । दृशौ । दृशः । त्विट्-त्विड् । त्विषौ । त्विषः ।  
त्विड्भ्याम् । त्विट्सु । सह जुषते इति सजूः । सजुषौ ।  
सजुषः । सजूर्भ्याम् । संजूपप्-सजूःप् । पत्वस्यासिद्धत्वा-  
द्रूपत्वम् । आशीः । आशिषौ । आशिषः । आशीर्भ्याम् ।  
असौ (४) । त्यदाद्यत्वं टाप् औङः शी । उत्तमत्वे । अमू ।  
अमूः । अमूम् । अमू । अमूः । अमुया । अमूभ्याम् ।  
अमूभिः । अमुयै । अमूभ्याम् । अमूभ्यः । अमुय्याः २ ।  
अमुयोः २ । अमूषाम् । अमुय्याम् । अमूष ।

इति हलन्ताः स्त्रीलिङ्गाः ।

( १ ) अलोऽन्यस्येति (२६४०) परिभाषया पकारस्याने तकारादेशः ।

( ४ ) असावित्यत्र अदस औसुलोपचेति (१८६४०) विशेषविधानात्  
औत्तमेव नत्त्यदाद्यत्वं टापो ।

स्वमोर्लुक्(१४२४०) । दत्वम् । स्वनडुत्-स्वनडुद्/स्वनडुही । चतुरन-  
डुहोरित्याम्(१४८४०) । स्वनड्वाहि । पुनस्तद्वत् । शेषं पुंवत् । दिव  
उत्(१५०४०) । विमलद्यु अहः । अन्तर्व्यर्त्तिनीं विभक्तिमाश्रित्य  
पूर्वपद(१)स्येवोत्तरखण्डस्यापि पदसंज्ञायां प्राप्तायाम् । उत्त-  
रपदत्वे (२) चापदादिविधौ प्रतिषेध इति प्रत्ययलक्षणम् ।  
विमलदिवी । विमलदिवि । अपदादिविधौ किम् । दधि-  
सेचौ । इह षत्वनिषेधे कर्त्तव्ये पदत्वमस्येव । चकारस्य  
कुत्वे तु न । वाः । वारी । अभलन्तत्वान्न नुम् । वारि ।  
चत्वारि । नलुमतेति(११४४०)कादेशो न । (३)किम् । के । कानि ।  
इदम् । इमे । इमानि । अन्वादेशे (४) नपुंसके एनह-  
क्तव्यः \* । एनत् । एने । एनानि । एनेन । एनयोः २ ।  
ब्रह्म । सम्बुद्धौ नपुंसकानान्न वा वाच्यः । हे ब्रह्मन् हे  
ब्रह्म । ब्रह्मणी । ब्रह्माणि । रोऽसुपि(८०४०) । अहर्भाति ।  
विभाषाडिस्थोः(१०७४०) । अह्नी अहनो । अहानि ।

अहन् । ८ । २ । ई ८ ।

अहन्नित्यस्य रुः स्यात्पदान्ते । अहोभ्याम् । अहोभिः ।  
इह अहः अहोभ्यामित्यादौ रत्वरत्वरयोरसिद्धत्वान्नलोपे

- (१) पूर्वपदस्येति पूर्वपदस्य पदत्वाभावे राजपुरुषः वागीश इत्यादौ नलोप-  
कृतयोरसम्भवः ।  
(२) उत्तरपदत्वइति उत्तरभागस्य पदत्वे पदव्यपदेशे कर्त्तव्ये प्रत्ययलक्षणं न ।  
(३) किम् कः(१५१४०)इति सूत्रेणेति शेषः ।  
(४) अन्वादेशे इतोदमस्येव व्याख्यानात् तस्य लुका लुप्रत्ययेऽपि वचनबलात्  
प्रत्ययलक्षणादेनादेशः ।



प्राप्ते अहन्नित्यावर्त्तत्र नलोपाभावनिपात्य द्वितीयेन रुक्मि-  
 धेयः । तदन्तस्याऽपि रत्वसत्त्वं दीर्घाण्यहानि यस्मिन्दीर्घाहा  
 निदाघः । इह हलङ्गादिलोपे (१११४) प्रत्ययलक्षणेन असुपीति  
 (८०४०) निषेधाद्द्रव्याभावे रस्तस्यासिद्धत्वान्नान्तलक्षण उपधा-  
 दीर्घः । सम्बुद्धौ तु हे दीर्घाहो निदाघः । दीर्घाहाणौ । दीर्घा-  
 हाणः । दीर्घाह्ना । दीर्घाहोभ्याम् । दण्डि । दण्डिनी । दण्डोनि ।  
 सग्वि । सग्विणी । सग्वीणि । वाग्मि । वाग्मिनी ।  
 वाग्मीनि । बद्धरवह । बद्धरवग्री । रुद्धरवहाणि । बद्ध-  
 पूषाणि । बह्वर्थमाणि । असृजः पदान्ते कुत्वं सृजेः (१६४४) क्तिनो  
 विधानात् । विश्वसृडादौ न सृजिहशोरिति सूत्रे रज्जु-  
 सृङ्भ्यामिति भाष्यप्रयोगात् । यद्वावच्चादिसूत्रे (१३०४) सृजिय-  
 ज्योः पदान्ते षत्वं कुत्वापवादः । सृगृत्विक्षब्दयोस्तु निपा-  
 तनादेव कुत्वम् । असृक्शब्दस्तु अस्यतेरौगादिक ऋज्प्रत्यये  
 बोध्यः । असृक् असृग् । असृजी । असृज्जि । पट्टदिति  
 (१०४४) वा असन् । असानि । असृजा अस्ता । असृग्भ्याम्  
 असभ्यामित्यादि । ऊर्क-ऊर्ग । ऊर्ज्जी । ऊर्गिज् । नरजानां  
 संयोगः । बह्वर्ज्जि नुम्प्रतिषेधः । अन्यत्पूर्वो वा नुम् ।  
 बह्वर्ज्जि—बह्वर्गिज् वा कुलानि । त्यत्-त्यद् । त्ये । त्यानि ।  
 तत्-तद् । ते । तानि । यद्-यत् । ये । यानि । एतत्-  
 एतद् । एते । एतानि । अन्वादेशे तु एनत् । बेभिद्यतेः  
 क्षिप् । बेभित्-बेभिद् । बेभिदो । शावल्लोपस्य स्थानिवत्त्वात्  
 अमलान्तत्वान्न नुम् अजन्तलक्षणस्तु नुन्न स्वरविधौ (१५४)  
 स्थानिवत्त्वाभावात् ! बेभिदि ब्राह्मणकुलानि चेच्छिदि ।

गोवाक्शब्दस्य रूपाणि क्लीबैश्चाङ्गितिभेदतः(५) ।

असन्धप्रवङ्पूर्वरूपैर्नवाधिकशतं मतम् ॥ १ ॥

स्वम्सुप् नव, षट् भादौ(६)षट्के, स्यस्त्रीणि जश्शसोः ।

चत्वारि शेषे (७) दशके रूपाणीति विभावय ॥ १ ॥

तथाहि । गामश्चतीति विग्रहे । ऋत्विगादिना(१६४४)क्किन् । गतौ नलोपः । अत्रङ्स्फोटायनस्येत्यवङ्(५१४४) । गवाक्-गवाग् । सर्वत्र विभाषेति(५०४४)प्रकृतिभावे । गोअक्-गोअग् । पूर्वरूपे । गोक-गोक् । पूजायान्नस्य कुत्वेन ङः । गवाङ् गोअङ् गोङ् । अस्यपि एतान्येव नव । औङः शी भत्वादच इति(१७६४) अलोपः । गोची । पूजायान्तु । गवाञ्ची गोअञ्ची गोञ्ची । जश्शसोः शिः शेः सर्वनामस्थानत्वान्तम् । गवाञ्चि गो-अञ्चि गोञ्चि । गतिपूजनयोस्त्रीण्येव । गोचा गवाञ्चा गोञ्चा गोअञ्चा । गवाग्भ्याम् गोअग्भ्याम् गोअग्भ्याम् । गवाङ्-भ्याम् गोअङ्भ्याम् गोङ्भ्याम् । इत्यादि । सुपि तु ङान्तानां पक्षे ङ्णोः(६४४४)कुगिति कुक् । गवाङ्क्षु गोअङ्क्षु गोङ्क्षु गवा-ङ्क्षु गोअङ्क्षु गोङ्क्षु गवाक्षु गोअक्षु गोक्षु । नचेह चयो द्वितीया इति(६४४४)पक्षे ककारस्य स्वकारेण षष्ठाभाधिक्यं शङ्क्यम् चत्वस्यासिद्धत्वात् । कुक्पक्षे तु तस्याऽसिद्धत्वाज्जश्-त्वाभावपक्षे चयो द्वितीयादेशात्तीणि रूपाणि वर्द्धन्त एव ।

(५) अञ्चायां पूजायां नलोपाभावेन गतौ च तल्लोपेन रूपभेदार्थः ।

(६) भादौ भ्याम्भिसादौ षट्के प्रत्येकं षट् भेदास्तेन ३६ । नव त्रीणीत्य-नयोरपि प्रत्येकं नव त्रीणीत्यर्थः ।

(७) शेषे उक्तातिरिक्ते खाद्योकादशकभिन्ने औऔट्टादौ दशके प्रत्येकं चत्वारोति मिलितानि नवाधिकं शतम् १०८ ।

ऊह्यमेषां द्विर्वचनानुनासिकविकल्पनात् ।

रूपाण्यश्वाक्षिभूतानि (८) पृ२ ७भवन्तीति मनीषिभिः ॥ १ ॥  
तिर्यक् । तिरश्ची । तिर्यञ्चि । पूजायान्तु । तिर्यङ् ।  
तिर्यञ्ची । तिर्यञ्चि । यकत् । यकती । यकन्ति । पद्दिति  
(१०४७) वायकन् । यकानि । यक्ता-यकता । शकत् । शकती ।  
शकन्ति । शकानि । शक्ता-शकता । ददत् । ददती ।

वा नपुंसकस्य । ७ । १ । ७८ ।

अभ्यस्तात्परो यः शता तदन्तस्य क्लीवस्य तुम् वा स्यात् सर्व-  
नामस्थाने । ददन्ति—ददति । तुदत् ।

आच्छीनद्योर्नुम् । ७ । १ । ८० ।

(८) अश्वाक्षिभूतानीति सप्तविंशत्यधिकपञ्चशतानीत्यर्थः । तथाहि  
सौ नवानामन्त्यस्य द्वित्वे १८ । औङि चर्तुणां मध्ये पूजायां त्रयाणां  
अकारद्वित्वे षट् गतौ त्वेकमिति सप्त । तयोः प्रगृह्यत्वान्नानुसिकत्वम् ।  
जश्शसोः द्वित्वविकल्पानुनासिकाननुनासिकत्वभेदात् प्रत्येकं १२  
इति मिलिताः २४ । अस्मि सुवत् १८ । टायां ङस्याटिषट्के चाजादौ  
त्रयाणां पूजार्थे अद्वित्वविकल्पात् षट् अनुनासिकाननुनासिकत्वाभ्याम्  
१२ । गत्यर्थे नकारलोपेन द्वित्वाभावात् केवलानुनासिकाननुनासिक  
विकल्पात् द्वे इति प्रत्येकम् १४ । डेविभक्तौ तु अनुनासिकत्वाभावात्  
ततोऽङ्गम् ७ । भ्याम्भ्यस्पञ्चके जभयानां द्वित्वात् प्रत्येकं १२ । द्वित्वा  
भावपक्षे । १२ । नलोपक्षे तु गभयानां द्वित्ववित्वात् । २४ । इति  
। ४८ । भिषि भप्राग्वर्णययोर्द्वित्वात् । २४ । सुपि गत्यर्थे त्रयाणाम्  
ककारषकारयोर्द्वित्वे उकारस्यानुनासिकत्वे च २४ । एवं पूजार्थे  
कुक्पक्षे षष्ठां ङपयोर्द्वित्वे अनुनासिकत्वे च ४८ । कुगभावे त्रयाणां  
ङकारद्वित्वे अनुनासिकत्वे १२ इति मिलिताः ८४ । सर्वसमष्टिः ५२७

अवसान्तादङ्गात्परो यः शत्रुवयवस्तदन्तस्याङ्गस्य नुम् वा  
स्याच्छीनद्योः परतः । तुदन्ती-तुदती । तुदन्ति । भात् ।  
भान्ती-भाती । भान्ति । पचत् ।

शप्श्यनोन्नि त्यम् । ७ । १ । ८१ ।

शप्श्यनोरात्परो यः शत्रुवयवस्तदन्तस्य नुम् स्याच्छीनद्योः  
परतः । पचन्ती । पचन्ति । दीव्यत् । दीव्यन्ती । दीव्यन्ति ।  
स्वप्-स्वप् । स्वपी । नित्यात्परादपि नुमः प्राक् अमृन्निति (१२२४०)  
दीर्घः प्रतिपदोक्तत्वात् । स्वामि । निरवकाशत्वं प्रतिपदो-  
क्तत्वमिति पक्षे तु प्रकृतेतद्विरहान्नुमेव । स्वामि । स्वपा । अपो  
भिः (१६२४०) । स्वङ्गाम् । स्वङ्गिः । अर्त्तीत्यादिना धनेरुस् रत्वम् ।  
धनुः । धनुषी । सान्तेति (४७४०) दीर्घः । नुम् विसर्जनीयेति (१८६४०)  
षत्वम् । धनूंषि । धनुषा । धनुर्भ्याम् । एवञ्चक्षुर्विरादयः ।  
पिपठिषतेः क्तिप् वीरिति ( १८५४० ) दीर्घः । पिपठीः ।  
पिपठिषी । अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वाज्जलन्तलक्षणोऽनुं, स्वर  
विधौ स्थानिवत्त्वाभावादजन्तलक्षणोऽपि नुम् न । पिप-  
ठिषि । पिपठीर्भ्यामित्यादि । पयः । पयसी । पयांसि ।  
पयसा । पयोभ्यामित्यादि । सुपुम् । सुपंसी । सुपुमांसि ।  
अदः । विभक्तिकार्यम् उत्त्वमत्वे । अमू । अमूनि । शेषं पुंवत् ।  
इति हलन्ता नपुंसकलिङ्गाः ।

## खरादिनिपातम(१)व्ययम् । १ । १ । ३७ ।

खरादयो निपाताश्चाव्ययसंज्ञाः स्युः । खर् १ । अन्तर् २ ।  
 प्रातर् ३ । पुनर् ४ । समुतर् ५ । उच्चैस् ६ । नीचैस् ७ ।  
 शनैस् ८ । ऋधक् ९ । ऋते १० । युगपत् ११ । आरात् १२  
 पृथक् १३ । ह्यस् १४ । श्वस् १५ । दिवा १६ । रात्रौ १७ ।  
 सायम् १८ । चिरम् १९ । मनाक् २० । ईषत् २१ । जोषम्  
 २२ । तूष्णीम् २३ । वहिस् २४ । अवस् २५ । समया २६ ।  
 निकषा २७ । स्वयम् २८ । वृथा २९ । नक्तम् ३० । नञ्  
 ३१ । हेतौ ३२ । इद्वा ३३ । अद्वा ३४ । सामि ३५ । वत् ३६ ।

( १ ) खरादिनिपातमिति समाहारद्वन्द्वः । खरादीनाह खरित्यादि ।  
 खरिति स्वर्गे परलोके च । १ । अन्तरिति मध्ये । २ । प्रातरिति  
 प्रत्यूषे । ३ । पुनरित्यप्रथमे विशेषे च । ४ । समुतरित्यन्तर्धाने । ५ ।  
 खराद्याः पञ्चरेफानाः । सान्त्वये खर्यातीत्यादि न सिद्धेयत् ।  
 उच्चैस् महति ६ । नीचैस् अल्पे । ७ । शनैस् क्रियामान्द्रे । ८ ।  
 ऋधक् सत्ये वियोगशीघ्रसामोप्यलाघवेष्वित्यन्ये । ९ । ऋते वर्ज्जने ।  
 १० । युगपत् एककाले । ११ । आरात् दूरसमीपयोः । १२ । पृथक् भिन्ने  
 । १३ । ह्यस् अतीतेऽहनि । १४ । श्वस् अनागतेऽहनि । १५ । दिवा  
 दिवसे । १६ । रात्रौ निशि । १७ । सायम् निशासुखे । १८ । चिरम्  
 बहुकाले । १९ । मनाक् । २० । ईषत् । २१ । इमावल्पे । जोषम् सुखे  
 मौने च ॥ २२ । तूष्णीम् मौने । २३ । वहिस् । २४ । अवस् । २५ । इमौ  
 बाह्ये । समया समीपे मध्ये च । २६ । निकषा अन्तिके । २७ । स्वयम्  
 आत्मनेत्यर्थे । २८ । वृथेति व्यर्थे । २९ । नक्तम् रात्रौ । ३० । नञ्  
 निषेधे । ३१ । हेतौ निमित्ते । ३२ । इद्वा प्रकाशे । ३३ । अद्वा  
 स्फुटावधारणयोः तत्प्रातिशययोरित्येके । ३४ । सामि अर्द्धजगुश्चितयोः  
 । ३५ । वत् तेन तत्स्यं क्रिया चेत् वतरित्यादिसत्त्वे (६५।४०) विहितो-

ब्राह्मणवत् क्षतिवपत् । सना ३७ । सनत् ३८ । सनात् ३९ । उपधा ४० । तिरस् ४१ । अन्तरा ४२ । अन्तरेण ४३ । ज्योक् ४४ । कम् ४५ । शम् ४६ । सहसा ४७ । विना ४८ । नाना ४९ । स्वस्ति ५० । स्वधा ५१ । अलम् ५२ । वषट् ५३ । औषट् ५४ । वौषट् ५५ । अन्यत् ५६ । अस्ति ५७ । उपांशु ५८ । क्षमा ५९ । विज्ञायसा ६० । दोषा ६१ । ऋषा ६२ । मिथ्या ६३ । सुधा ६४ । पुरा ६५ । मिथो ६६ । मिथस् ६७ । प्रायस् ६८ । मुञ्जस् ६९ । प्राबाहुकम् ७० । प्रवाहिका ७१ । आर्यहलम् ७२ ।

वतिप्रत्ययो गृह्यते इत्यदाहरणेन दर्शयति ब्राह्मणवदित्यादि । नलु खरादिवत् पृथक्पदमेवञ्च प्रत्ययत्वेन प्रकृत्युत्तरत्वेनैव प्रयोगः इति द्रष्टव्यम् ३६ । सना ३७ । सनत् । ३८ । सनात् । ३९ । नित्ये । उपधा भेदे । ४० । तिरस् अन्तर्ज्ञातिर्यगर्थे परिभवे च । ४१ । अन्तरा मध्ये विनार्थे च । ४२ । अन्तरेण वर्जने । ४३ । ज्योक् काल भूयस्व प्रश्नशीघ्रार्थसंप्रत्ययेषु । ४४ । कम् वारिमूर्धनिन्दासुखेषु । ४५ । शम् सुखे । ४६ । सहसा आकस्मिकाविमर्शयोः । ४७ । विना वर्जने । ४८ । नाना अनेकविनार्थयोः । ४९ । स्वस्ति सङ्गले । ५० । स्वधा पितृदाने । ५१ । अलम् भूषणपथ्याप्रशक्तिवारणनिषेधेषु । ५२ । वषट् । ५३ । औषट् । ५४ । वौषट् । ५५ । हविर्दाने । अन्यत् अन्यार्थे । ५६ । अस्ति सत्तायाम् । ५७ । उपांशु अप्रकाशोच्चारणरहस्ययोः । ५८ । क्षमा क्षान्तौ । ५९ । विज्ञायसा विद्यर्थे । ६० । दोषा रात्रौ । ६१ । ऋषा । ६२ । मिथ्या । ६३ । वितथे । सुधा व्यर्थे । ६४ । पुरा अविरते चिरातीते भविष्यदासङ्गे च । ६५ । मिथो । ६६ । मिथस् सहस्रं सहा यार्थयोः । ६७ । प्रायस् बाहुल्ये । ६८ । मुञ्जस् पुनरर्थे । ६९ । प्राबाहुकम् समकाले कर्तव्यार्थे च ७० । प्रवाहिका प्राठान्तरम् । ७१ । आर्यहलम्

अभीक्ष्णम् ७३ । साकम् ७४ । सार्द्धम् ७५ । नमस् ७६ ।  
 हिक् ७७ । धिक् ७८ । अथ ७९ । अम् ८० । आम्  
 ८१ । प्रताम् ८२ । प्रशाम् ८३ । प्रतान् ८४ । मा ८५ ।  
 माङ् ८६ । आकृतिगणोयम् ।

बलात्कारे । शाकटयनस्तु आर्यं प्रतिबन्धे हलम् प्रतिषेधविवादयो  
 रित्याह । ७२ । अभीक्ष्णम् पौनःपुन्ये । ७३ । साकम् । ७४ ।  
 सार्द्धम् । ७५ । सहार्थे । नमस् नतौ । ७६ । हिक् वर्जने । ७७ । धिक्  
 निन्दाभर्तृसनयोः । ७८ । अथ मङ्गलानन्तरारम्भप्रश्नकार्त्तज्ञाधि-  
 कारप्रतिज्ञासमुच्चयेषु ७९ । धम् शैघ्रेऽप्येव । ८० । आम् अङ्गीकारे ॥  
 किमेत्तिङव्ययधादासु (५।४।१।१२०) इत्यादिविहितोऽयम् गृह्यते इत्येके  
 किन्तराम् प्राङ्तेतरालित्यादि । ८१ । प्रताम् ग्नानौ । ८२ । प्रशाम् सामर्थ्ये  
 । ८३ । प्रतान् वित्तारे । ८४ । मा । ८५ । माङ् । ८६ । शङ्कानिषेधयोः  
 आकृतिगण इति तेनान्येऽपि ज्ञेयाः । तथाहि कामम् स्वाच्छन्द्ये  
 प्रकामम् अतिशये । भूयस् पुनरर्थे । साम्प्रतम् न्याये । परम् कित्वे  
 साक्षात् प्रत्यये । सावि तिर्य्यगर्थे । सत्यम् अङ्गीकारे । मङ्गलु शैघ्रे  
 संवत् वर्षे । अवश्यम् निश्चये । सपदि शैघ्रे । बलवत् अतिशये । प्रादु  
 स् आविस् प्रकाशे । अनिशम् नित्यम् नित्यदा सदा अजस्रम् सत-  
 तम् एते सातत्ये । उषा रात्रौ । रोदसी द्यावापृथिव्योः । ओम्  
 अङ्गीकारे ब्रह्मणि च भूर् पृथिव्याम् । भुवर् अन्तरिक्षे । भट्टि  
 भक् तरसा शैघ्रे । सुषु प्रशंसायाम् । इषु कष्टे । सु पूजायाम्  
 कु कुस्त्रितेषदर्थयोः । अहह आश्चर्य्येखेदेच । अञ्जसा तत्त्वशोधयोः । मि  
 द्वावित्यर्थे । भ्राजक् शैघ्रे । चिराय विररात्राय चिरस्य चिरम्  
 चिरेण चिरात् एते चिरार्थकाः । अस्तम् विनाशे । आनुषक् आनु-  
 ष्मै । अन्वक् अनुमाने अभ्रम् शोधसाम्प्रतिकयोः । स्थाने युक्ते  
 वरम् ईषदुत्कर्षे । सुदि शुक्लपक्षे । वदि कृष्णपक्षे । एवं सह सत  
 वाङ्मितादयोऽपि पाद्याः । ८० ।

(२) च१। वा२। ह३। अह४। एव५। एवम्६। नूनम्७।  
 शश्वत्८। युगपत्९। भूयस्१०। कूपत्११। सूपत्१२। कुवित्  
 १३। नेत्१४। चेत्१५। चण्१६। कञ्चित्१७। यत्१८। नह  
 १९। हन्त२०। माकिम्२१। माकीम्२२। नकीम्२३।  
 नकिम्२४। नकिर्२५। माङ्२६। नञ्२७। यावत्२८।  
 तावत्२९। त्वै३०। द्वै३१। रै३२। औषट्३३। वषट्३४।  
 स्वाहा३५। स्वधा३६। वौषट्३७। तुम्३८। तथाहि३९।

(२) च ससञ्ज्ञयादिषु । १ । वा वा स्याद्विकल्पोपमयोरेकार्थं च ससञ्ज्ञये इत्यु-  
 क्तायेषु । २ । ह प्रसिद्धौ । ३ । अह पूजयाम् । ४ । एव अवधारणे  
 नवकृतौ च । ५ । एवम् उक्तपरामर्शे । ६ । नूनम् निश्चये वितर्के च । ७ ।  
 शश्वत् पौनःपुन्ये नित्ये सहार्थे च । युगपत् ऐककाल्ये । ८ ।  
 भूयस् पुनरर्थे आधिक्ये च । १० । कूपत् रूपत् एतौ प्रश्ने प्रशंसा-  
 याञ्च । ११ । १२ । कुवित् भूर्यर्थे प्रशंसायाञ्च । १३ । नेत् शङ्काप्रतिषेध-  
 ससञ्ज्ञयेषु । १४ । चेत् यदर्थे । १५ । चण् णित् चेदर्थे ससञ्ज्ञयादौ  
 त्वननुबन्धः । १६ । कञ्चित् इष्टप्रश्ने । १७ । यत् अनवकृतप्रानव-  
 मर्शगर्हाश्चर्येण । यथा नावकल्पयामि न मर्षये गर्ह आश्चर्यं वा  
 यत् भवान् वृषलं याजयेदित्यादि । १८ । नह प्रत्यारम्भे । १९ ।  
 हन्त हर्षविषादानुकम्पावाक्यारम्भे २० । माकिम् माकीम्  
 नकीम् नकिम् नकिर् एते वर्जने । २१-२५ । माङ् नञौ खरा-  
 दिपूतार्थौ इह पाठस्तु निपातत्वार्थः तेन निपाता आद्युदात्ता इति  
 खरविशेष एवमन्यत्वापि बोध्यम् । २६ । २७ । यावत्तावत् एतौ  
 साकल्ये । २८ । २९ । त्वै विशेषवितर्कयोः । ३० । द्वै वितर्के अत्र न्वै  
 इति पाठान्तरम् । ३१ । रै दाने अनादरे च । ३२ । औषट् वषट्  
 खरादिपूतार्थौ । ३३ । ३४ । स्वाहा देवताभ्यो दाने । ३६ । स्वधा  
 वौषट् व्याख्यातौ । ३६ । ३७ । तुम् तङ्कारे यथा गुम् तङ्कृत्य ऊङ्कृत्येति  
 प्रयोगः । ३८ । तथाहि निदर्शने । ३९ । खलु निषेधे वाक्यालङ्कारे



खलु ४० । किल ४१ । अथ ४२ । सुष्ठु ४३ । स्म ४४ । आदह ४५ ।  
 उपसर्गस्वरविभक्तिप्रतिरूपकाश्च । अवदत्तम् अहंयुः अस्ति-  
 चीरा ४६ । अ ४७ । आ ४८ । इ ४९ । ई ५० । उ ५१ । ऊ ५२ । ए ५३ । ऐ ५४ । ओ ५५ । औ ५६ । पशु ५७ ।  
 शुक्लम् ५८ । यथा ५९ कथाच ६० । ष्याट् ६१ । पाट् ६२ ।  
 अङ्ग ६३ । है ६४ । हे ६५ । भोः ६६ । अये ६७ । ट् ६८ ।  
 विष् ६९ । एकपदे ७० । युत् ७१ । आतः ७२ । चादि-  
 रथाकृतिगणः (३) ।

निश्चये च । ४० । किल वार्तायामलीके च । ४१ । अथ स्वरदिष्-  
 णार्थः । ४२ । सुष्ठु स्वरदिषु व्याख्यातार्थः । ४३ । स्म अतीते पाद-  
 पूरणे च । ४४ । आदह उपक्रमहिंसाकुत्सनेषु । ४५ ।

अवदत्तमित्यादीन्युदाहरणानि तत्रावशब्दस्योपसर्गप्रतिरूपकतया नुप-  
 सर्गत्वात् अथ उपसर्गात्त इत्यनेन ( ) तकारो न भवति । अहमिति  
 सुबन्तप्रतिरूपकम् तेन न विभक्तिलोपः । एतेन गेये केन विनीतौ वा  
 मिति पाठेऽपि युवामित्यर्थे वानित्यव्ययं द्रष्टव्यम् । अस्तीति तिङ्न्त  
 प्रतिरूपकम् एवम् अस्मि अहमित्यर्थे तेन त्वामस्मि वच्मीत्यादि  
 सिद्ध्यति आह्वेत्युवाचेत्यर्थे आसेति बभूवेत्यर्थे इवास यत्न इति कु० ४६ ।  
 स्वरप्रतिरूपकाण्याह । अ संबोधने अधिच्चेमे निषेधे च । ४७ । आ  
 वाक्यस्मरणयोः । ४८ । इ सम्बोधनजुशुष्माविशेषेषु । ४९ । ई  
 उ ऊ ए ऐ ओ औ एते संबोधने । ५०-५६ । पशु सम्यगर्थे । ५७ ।  
 शुक्लम् शैवे । ५८ । यथा कथाच अनादरे । ५९ । ६० । ष्याडादयः  
 सप्त संबोधने । ६१-६७ । ट् हिंसाप्रातिलोम्ययोः पादपूरणे च । ६८ ।  
 विष् नानार्थे । ६९ । एकपदे अकस्मादित्यर्थे । ७० । युत् कुत्सायाम् । ७१ ।  
 आतः इतोपीत्यर्थे । ७२ ।

(३) आकृतिगण इति तेनान्येऽपि सन्तीत्यर्थः । ते च यथा । यत्तत् हेतौ  
 आहोस्तिव् विकल्मे सोम् सर्वतोभावे । कम् पादपूरणे । शुक्लम् अति-

तद्धितश्चाऽसर्वविभक्तिः । १ । १ । ३८ ।

यस्मात्सर्वा (४) विभक्तिर्नीत्यद्यते स तद्धितान्तोऽव्ययं स्यात् ।  
परिगणनं कर्तव्यम् । तसिलादयः (५) प्राक् पाशपः शस्त्रभृ-  
तयः (६) प्राक्समासान्तेभ्यः । अम् (७) । आम् (८) ।  
कृतोर्थाः (९) । तसिवती (१०) । नानाजाविति (११) ।  
तेनेह न । पचतिकल्पम्पचतिरूपम् ।

- शये । अनुकम् वितर्के । शट् अन्तःकरणे आभिमुख्ये च । व पादपूरणे  
इवार्थे च । दिष्ट्या आनन्दे । चटु चाटु प्रिये वाक्ये । ऊम् भर्तृ-  
सने । इव सादृश्ये । अद्यत्वे इदानीमित्यर्थे । एवम् अरे जातश्रदाद-  
योपि ग्राह्याः । अवेदमवधेवं खरादिचाद्योराकृतिगणत्वाविशेषे-  
ऽपि येषां निपातस्वरूपस्ते चादिषु अन्ये खरादिषु उभयस्वरभाज  
स्तुभयत्वं पठिता इत्येतत् सर्वम् मनोरमायां स्थितम् ।
- (४) सर्व्वेति वचनत्वमित्यर्थः विल्लूख्यर्गादेकवचनमेवोत्पद्यते इति भावः ।
- (५) पञ्चम्यास्तसिल् ५ । ३ । ७ । इत्यारभ्य याप्ये पाशप् ५ । ३ । ४७  
इत्यतः प्राक् ये तद्धितप्रत्यया विहितास्ते इत्यर्थः ।
- (६) बहुल्यार्थाच्छस् ५ । ४ । ४२ स्त्र० । इत्यारभ्य समासान्ताः ५ । ४ । ६८  
इति सूत्रात् प्राक् ङाच्प्रत्यङ्गा ये विहितास्ते इत्यर्थः ।
- (७) अस्मि च्छन्दसीति ५ । ४ । १२ सूत्रेण विहितोऽम् ।
- (८) किमेत्तिङव्ययवादासु ५ । ४ । ११ इत्यादि सूत्रेण विहित आम् ।
- (९) संख्यायाः क्रियाभ्यास्तत्तिगणने कृतसृजिति ४ । ४ । १७ सूत्रेण  
विहितः कृतसृच् तत्तुल्यार्थाः सृजादयश्च ।
- (१०) तेनैका दिक् तसिच्येति ४ । ३ । ११ । १२ । सूत्राभ्यां विहितस्तसिः ।  
तेन तुल्यं क्रिया चेत् वतिरित्यादि ५ । ११ । १५ । सूत्रैर्विहितो वतिः ।
- (११) विभज्भ्यां नामाजाविति ५ । २ । २७ सूत्रैर्विहितौ नानाजा-  
वित्यर्थः ।

कन्मेजन्तः । १ । १ । ३६ ।

कद्यो भान्त (१२) एजन्तश्च तदन्तमव्ययं स्यात् ।  
स्मारस्मारम् । जीवसे (१३) । पिवध्यै (१४) ।

क्तातोसुन्कसुनः । १ । १ । ४० ।

एतदन्तमव्ययं स्यात् । कत्वा । उदेतोः (१५) । विस्वपः (१६) ।

अव्ययीभावश्च । १ । १ । ४१ ।

अधिहरि ।

अव्ययादाप्सुपः । २ । ४ । ८२ ।

अव्ययाद्विहितस्यापः सुपश्च लुक् (१७) स्यात् । तत् शालायाम् ।  
अथ । विहितविशेषणान्नेह । अत्युच्चैसौ । अव्ययसंज्ञायां  
यद्यपि तदन्तविधिरस्ति । तथापि न गौणे । आब्यग्रहणं (१८)  
व्यर्थमलिङ्गत्वात् ।

(१२) कद्यो भान्त इति । कारयामासेत्यादावामः कत्वादव्ययत्वमिति भाव्यम् ।

(१३) जीवसे इति तुमर्थे सेसेनसेऽसेनित्यादि ३।४।६ सूत्रेण कसेनप्रत्ययः ।

(१४) पिवध्यै इत्यपि तेनैव सूत्रेण शध्यप्रत्ययः ।

(१५) उदेतोरिति उत्पूर्वकादिणधातोः भावलक्षणे स्थैण्यित्यादि ।

३।४।१६ सूत्रेण तोसुन्प्रत्ययः ।

(१६) विस्वपरिति स्वपितदोः कसुनिति ३।४।१७ सूत्रेण विहितः कसुन् ।

(१७) एत्यक्षत्रियार्थजितोयूनि लुगित्यतो (५।४।२४०) लुगित्यनुवर्तते ।

(१८) अव्ययादापोलुग्वचनानर्थक्यं लिङ्गाभावादिति वार्त्तिकमर्थतोदाहयति

आब्यग्रहणमिति ।

सदृशन्तिषु लिङ्गेषु सर्वासु च विभक्तिषु ।

वचनेषु च सर्वेषु यन्न व्येति तदव्ययमिति ॥

श्रुतिः लिङ्गकारकसंख्याभावपरा (१६) ।

वष्टि भागुरिरल्लोपमवाप्योरुपसर्गयोः ।

आपञ्चैव हलन्तानां यथा वाचा निशा दिशा (२०) ॥ १ ॥

वगाहः । अवगाहः । पिधानम् । अपिधानम् ।

इत्यव्ययानि ।

•

(१६) अलिङ्गत्वे आथर्वणश्रुतिविरोधमाशङ्क्याह लिङ्गकारकसंख्याभावपरेति । इह विभक्तिवचनशब्दौकारकसंख्यापरौ अन्यथान्यतरैवयर्थ्यापत्तेरिति भावः । उपक्रमोपसंहाराभ्यामस्याः श्रुतेर्ब्रह्मपरत्वेऽपि भाष्यकारवचनप्राभाण्यादेवाव्ययपरत्वमिति बोध्यम् ।

(२०) यथा वाचा नि शा दिशेत्यादि परिगणनार्थं दिग्भात्वभिहोपासम् ।

इति सरलाख्यायां कौमुदीव्याख्यायामव्ययप्रकरणम् ।



# सिद्धान्तकौमुदी ।

## स्त्रीप्रत्ययप्रकरणम् ।

स्त्रियाम् । ४ । १ । ३ ।

अधिकारोऽयं समर्थानामिति (४८८४) यावत् ।

अजाद्यतष्टाप् । ४ । १ । ४ ।

अजादीनाम् (१) अकारान्तस्य च वाच्यं यत् स्त्रीत्वं तत्र द्योत्ये  
टाप् स्यात् । अजादुक्तिर्डीषोडीपस्य बाधनाय । अजा । अतः  
खट्वा । अजादिभिः स्त्रीत्वस्य विशेषणान्नेह । पञ्चाजी (२)  
अत्र हि समासार्थसमाहारनिष्ठं स्त्रीत्वम् । अजा । एङका ।  
अग्रा । चटका । मूषिका । एषु जातिलक्षणो ङीष् प्राप्तिः

(१) अजाद्यत इति षष्ठी वाच्यवाचकभावसम्बन्धस्तदर्थः स्त्रियामित्य-  
धिकारलब्धस्य धर्मप्रधाननिर्देशात् स्त्रीत्वे इत्यर्थस्तदेतदाह अजा-  
दीनामित्यादि । कस्माद्भवतीत्याकाङ्क्षायां सविधानादजादिभ्यश्च  
त्यर्थाङ्गम्यतरति बोध्यम् । टावादीनां प्रकारः खराद्यः । तत्त्व-  
अजा एङका कोकिना चटका मूषिका अग्रा बाष्ठा होडा पाकान्ता  
वत्या मन्दा बिहता पूर्वापहाया अपरापहाया क्रुद्धा उष्णिहा  
देवविद्या ज्येष्ठा कनिष्ठा मध्यमा । अजादिराकृतिगणः ।

(२) पञ्चाजीति । अत्र हि समासेऽजयस्यस्येऽपि समाहारनिष्ठं स्त्रीत्वं

वाला । वत्सा । होडा । मन्दा । विलाता । एषु वयसि  
 प्रथम इति (२१६४०) ङीप् प्राप्तः । सम्भस्त्राजिनशणपिण्डेभ्यः  
 फलात् (ग०) । सम्फला । भस्त्रफला (३) । ड्यापोरिति (४६८४०)  
 ह्रस्वः । सदच् (४) काण्डप्रान्तशतैकेभ्यः पुष्यात् (ग०) । सत्पुष्या ।  
 प्राक्पुष्या । प्रत्यक्पुष्या । शूद्रा चाऽमहत्पूर्वा जातिः (ग) ।  
 पुंयोगेतुशूद्री (५) । अमहत्पूर्वा किम् । महाशूद्री । कुञ्चा ।  
 उष्णिहा । देवविशा । ज्येष्ठा । कनिष्ठा । मध्यमेति पुंयो  
 गेऽपि कोकिला जातावपि । मूलान्नजः (ग०) । अमूला ।  
 ऋन्नेभ्यो (१३७४०) ङीप् । कर्त्री । दण्डिनी ।

### उगितञ्च । ४ । १ । ई ।

उगिदन्तात्प्रातिपदिकात् स्त्रियां ङीप् स्यात् । भवन्ती ।  
 पचन्ती । शप्श्वनोरिति (१६७४०) नुम् । उगिदचामिति (१५६४)  
 सूतेज्प्रहणेन धातोश्चेदुगित्कार्यन्तर्ह्यञ्चतेरेवेति नियम्यते  
 तेनेह न । उवाञ्चत् । क्तिप् । अनिदितामिति (१७८४०)  
 नलोपः । पर्णध्वत् । अञ्चतेस्तु स्यादेव । प्राची । प्रतीची ।

समुदायरूपसमासवाच्यं न त्वजशब्दमात्रवाच्यमिति न टापः प्रसङ्ग  
 इति भावः ।

(१) भस्त्रेव फलानि यस्या इति भस्त्रफला ओषधिः ।

(४) अजिति कृतनकारलोपकृतिवन्ताञ्चितिसामान्यग्रहणम् ।

(५) शूद्रा चेत्यत्र जातिरित्यभिधानात् जातिलक्षणङीपएवापवादो न तु  
 पुंयोगलक्षणस्यापीत्याह पुंयोगे त्विति एतच्चोपलक्षणं पञ्चशूद्रीत्यपि  
 भवत्येव ।

वनो र च (ई) । ४ । १ । ७ ।

वन्नन्तान्तदन्ताच्च प्रातिपदिकात् स्त्रियां ङीप् स्यात् । रश्चान्तादेशः । वन्नति ङ्निप्क्वनिब्बनिपां, सामान्यग्रहणम् । प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स्य विहितस्तदादेस्तदन्तस्य ग्रहणम् । तेन प्रातिपदिकविशेषणान्तदन्तान्तमपि लभ्यते । सुत्वानमतिक्रान्ता अतिसुत्वरी । अतिधीवरी । शर्वरी । वनो न ह्रश (७) इति वक्तव्यम् । ह्रशन्ताङ्गातोर्व्विहितोयोवन्तदन्तान्तदन्तान्ताच्च प्रातिपदिकात् ङीप् रश्च नेत्यर्थः । ओणु अपनयने वनिप् विङ्वनोरिति (उ० ३३६४०) आत्त्वम् । अवावा ब्राह्मणी । राजयुध्वा । बज्जब्रीहौ वा \* । बज्जधीवरी—बज्जधीवा । पक्षे डाप् वक्ष्यते ।

पादोऽन्यतरस्याम् । ४ । १ । ८ ।

पाच्छब्दः कृतसमासान्तस्तदन्तात्प्रातिपदिकात् ङीप् वा स्यात् । द्विपदी-द्विपद ।

टावृचि (ट) । ४ । १ । ९ ।

ऋचि वाच्यायां पादन्ताङ्गाप् स्यात् । द्विपदा ऋक् । एकपदा ।

(६) वनोर चेति सार्थकस्यैव वनोग्रहणात् मघोनीत्यादौ न प्रसङ्गः । इदञ्च

• सूत्रं न ङीर्बविधायकं ऋच्योङीबित्यनेनैव (१३७४०) तत्सिद्धेः किन्तु तत्सूत्रविहितङीपोनुवादेन रत्वमात्रविधायकमिति बोध्यम् ।

(७) वनो न ह्रश इति सूत्रसंबज्जब्रीह्यर्थम् उदाहरणेन तदाह्र अवावेति ।

(८) टावृचीति सूत्रं अकारान्तपदशब्देन विपक्षेऽपि ऋचि वाच्यायां द्विपदी त्रिपदीत्यादिप्रयोगनिवारणाय । तत्त्व० ।



न षट्स्रस्तादिभ्यः (११८४) । पञ्च । चतस्रः । पञ्चेत्यत्र (८) नलोपे  
कृतेऽपि णान्ता षडिति (१६२४) षट्संज्ञां प्रति (१५६४) नलोपः  
सुप्स्वरेति नलोपस्यासिद्धत्वात् न षट्स्रस्तादिभ्य इति (न टाप्) ।

मनः (१०) । ४ । १ । ११ ।

मन्त्रन्तान् ङीप् । सीमा सीमानौ ।

अनो बज्जब्रीहेः । ४ । १ । १२ ।

अन्नन्ताबज्जब्रीहेर्न ङीप् । बज्जयज्वा । बज्जयज्वानौ ।

डाबुमाभ्यामन्यतरस्याम् । ४ । १ । १३ ।

सूत्रद्वयोपान्ताभ्याण्डाप् वा स्यात् । सीमा । सीमे सीमानौ ।  
दामा । दामे दामानौ । न पुंसि दामेत्यमरः । बज्जयज्वा ।  
बज्जयज्वे बज्जयज्वानौ ।

अनउपधालोपिनोऽन्यतरस्याम् । ४ । १ । २८ ।

अन्नन्ताबज्जब्रीहेरुपधालोपिनो वा ङीप् स्यात् । पच्चे डाबु-  
ङीब्रिषेधौ । बज्जराज्नी । बज्जराज्नी बज्जराजे बज्जराजानौ ।

(८) न षडिति सूत्रे ङीपइव टापोऽपि निषेधइत्याह पञ्चेत्यनेत्यादिना ।

असिद्धत्वादिति तथाच सुप्स्वरादिषु टापोऽपरिगणनाच्च टापं प्रत्य-  
सिद्धत्वमिति टापि प्रसक्ते न षडित्यादिना टापोऽपि निषेध इति भावः ।

अथञ्च निषेधः प्रियपञ्चा द्रौपदीत्यादौ गौणे न प्रवर्त्तते तदन्तस्य स्त्रीत्वेऽपि  
पञ्चनृपन्दस्य स्त्रीत्वाभावादिति बोध्यम् ।

(१०) मनइति, अत्र उपधेत्यादि चैते सूत्रे डाबुङीपोऽभयोरपि नि-

प्रत्ययस्यात्कारात्पूर्वस्यात् इदाप्यसुपः । ७ । ३

। ४४ ।

प्रत्ययस्यात्कारात्पूर्वस्यात्कारस्येकारः स्यादापि परे स  
आप् सुपः परो न चेत् । सर्विका । कारिका । अतः किं  
नौका । प्रत्ययस्यात्किम् । शक्नोतीति शका । असुपः किम्  
बहुपरिव्राजका (११) नगरी । कात्किम् नन्दना । पूर्वस्य  
किम् परस्य मा भूत् । कटुका (१२) । तपरः किम् राका ।  
आपि किम् कारकः । मामक (१३) नरकयोरुपसंख्यानम् \* ।  
मामिका । नरान् कायतीति नरिका । त्यक्त्यपोश्च \* ।  
दाक्षिणातिका । इहृतिका ।

न यासयोः । ७ । ३ । ४५ ।

यत्तदोरस्येन्न स्यात् । यका । सका । यकाम् । सकाम् ।  
त्यकनश्च निषेधः \* । अधित्यका । उपत्यका । आशिषि वनश्च  
न\* । जीवका । भवका । उत्तरपदलोपे न\* । देवदत्तिका ।

प्रेधके, तेन सीमभ्यां बहुपञ्चभ्यां बहुधीवभ्यामित्यादौ डाब्डीपोर-  
भावेऽपि नलोपेऽदन्तया न टाप्प्रसङ्ग इति बोध्यम् । शब्देन्दु० ।

(११) बहुपरिव्राजकेति बहुब्रीहौ उत्तरपदस्य सुपो लुक्पि प्रत्ययलक्षणे-  
नापः सुबन्तात्परत्यमिति न तत्वेत्त्वप्रसङ्गः असुप इति निषेधादिति  
भावः ।

(१२) कटुकेति टापा सङ्घे सर्वर्थादीर्घात् पूर्व, वर्णादाङ्गस्य बलीयस्त्वादपवा-  
दत्वाच्च प्रत्ययस्यकारात् परस्थिताकारस्य नेत्वं स्यादिति भावः ।

(१३) मामकेति तवकममकावेकवचने इति (५६८४०) ममकादेशस्याप्रत्ययत्वा-  
दप्राप्ते विधानम् ।

देवका(१४) । क्षिपकादीनाञ्च न(१५)\* । क्षिपका । भ्रुवका ।  
 कन्यका । चटका । तारका ज्योतिषि(ग०) । अन्यत्र तारिका ।  
 वर्णका तान्तवे(ग०) । अन्यत्र वर्णिका । वर्त्तका शकुनौ प्राचाम्(ग०) ।  
 उदीचान्नु वर्त्तिका । अष्टका पितृदैवत्ये(ग०) । अष्टिकान्या ।  
 सूतिकापुतिकावृन्दारिकाणां वेति वक्तव्यम्\* । इह वा अ  
 इति छेदः । कात्पूर्वस्य वाऽकारादेश इत्यर्थः । तेन पुतिका-  
 शब्दे ङीन (१६) इवर्णस्य पच्चेऽकारः । अन्यत्वेत्त्वबाधनार्थ-  
 मकारस्यैव पच्चेऽकारः । सूतिका—सूतकेत्यादि ।

उदिचामातः स्थाने य क पूर्वायाः । ७ । ३।४६।

यकपूर्वस्य स्त्रीप्रत्ययाऽऽकारस्य स्थाने योऽकारस्तस्य कात्पूर्व-  
 स्येद्वा स्यादापि परे । केऽण इति(४०४४०)ह्रस्वः । आर्यका आर्यिका  
 चटकका चटकिका । आतः किं साङ्गाश्चे भवा साङ्गा-  
 श्यिका (१७) । यकेति किम् अश्विका । स्त्रीप्रत्ययेति (१८)

(१४) ठाजादावूर्द्धं द्वितीयादच इति(७०७४०)सूत्रेण दत्तभागलोपात् देवकेति

(१५) क्षिपका भ्रुवका चरका सेवका करका चटका अक्का लहका अलका  
 कन्यका भ्रुवका एडका । आकृतिगणः ।

(१६) ङीन इति गार्ङ्ग-रवादित्वात् (२४१४०)जातस्य ङीन इत्यर्थः ।

(१७) अर्थगतं स्त्रीत्वमाकारे आरोप्य यकपूर्वकस्त्रीत्वबोधकाकारस्येति व्या-  
 ख्यातं तेन सांकाश्यिकेत्यत्र न विकल्पस्तत्वाकारस्य प्रत्ययावयवत्वेन  
 स्त्रीत्वाबोधकत्वादिति भावः ।

(१८) स्त्रीप्रत्ययेति किमिति । यकपूर्वाया इति स्त्रीलिङ्गनिर्देशः किमर्थं  
 इति प्रश्नः ।

किम् शुभं यातीति शुभंया अज्ञाता शुभंया शुभंयिका ।  
धात्वन्तयकोस्तु (१६) नित्यम् । सुनयिका (२०) । सुपाकिका ।

भस्त्रैपाजाज्ञादास्वा नञ्पूर्वाणामपि (२१) ।

७ । ३ । ४७ ।

स्वेत्यन्तं लुप्रपष्ठीकम्पदम् । एषामत इद्वा स्यात् तदन्तविधि-  
नैव सिद्धे नञ्पूर्वाणामपीति स्पष्टार्थम् । भस्त्राग्रहणमुप-  
सर्जनार्थम् । अन्यस्य (२२) तूत्तरसूत्रेण सिद्धम् । एषा द्वा  
एतयोस्तु (२३) सपूर्वयोर्नैत्वम् अन्तर्वर्त्तिनीं (२४) विभक्ति-

- (१६) धात्वन्तेति धात्वन्तयकारककारपूर्वस्याकारस्य इत्त्वं भवतीति शेषः ।  
(२०) सुङुनयो यस्याः सुङु पाको यस्या इति विग्रहे शैषिके कपि केऽण  
इति (४०४४) ह्रस्वे अकारस्य स्त्रीबोधकत्वादित्त्वम् ।  
(२१) भस्त्रैषेति अत्र आतः स्थाने इत्यनुवर्त्तते तच्च योग्यत्वात् भस्त्राज्ञाऽजा-  
स्वानामेव विग्रेषणं प्रत्ययस्यादित्यतः (२११४) अत इति अनुवर्त्तते  
अपिना नञ् भिन्नपूर्वाणामविद्यमानपूर्वाणाञ्च संग्रहः ।  
(२२) अन्यस्यानुपसर्जनस्य । उत्तरसूत्रे णामापितपुंस्काञ्चेत्यनेन (२१४४) ।  
(२३) एतयोस्त्विति । भस्त्राज्ञाऽजास्वानां सपूर्वाणामपीत्वं भवत्येव तत्र टापः  
कप्रत्ययात् परत्वात् सुपःपरत्वाभावेन असुपइति निषेधाप्रवृत्ते-  
श्चेति बोध्यम् । तच्च ० ।  
(२४) अन्तर्वर्त्तिनीमिति न, एतद्सु इति स्थिते अकचि कृते अकृते वा नञ्-  
तत्पुरुषे ल्यदाद्यत्वात् प्राक् सुपो लुकि ततः अकचि सामासिके वा  
कपि कृते पुनर्विशिष्टात् सुपि ल्यदाद्यत्वे टापः च समासात् पूर्वो-  
त्पन्नः सुपः परइति न तत्र प्रवृत्तिः । बङ्गव्रीहौ तु प्रियैतत्का प्रियै-  
तकदित्येव रूपमिति तत्रापि न प्रवृत्तिरिति भावः ।

माश्रित्याऽसुप इति निषेधात् । अनेषका (२५) । परमैषका ।  
 अद्वके । परमद्वके । स्वशब्दग्रहणं संज्ञोपसर्जनार्थम् । इह  
 हि आतःस्थाने इत्यनुवृत्तम् स्वशब्दस्यातो विशेषणम् नतु  
 द्वेषयोरसम्भवात् (२६) नाप्यन्येषामव्यभिचारात् । स्वशब्द-  
 स्वनुपसर्जनमात्मीयवाची अकजर्हः (२७) अर्थान्तरे तु न  
 स्त्री । संज्ञोपसर्जनीभूतस्तु कप्रत्ययान्तत्वाद् (२८) भवत्युदाह-  
 रणम् । एवञ्चात्मीयायाम् स्विका । परमस्विकेति नित्यमे-  
 वेत्त्वम् (२९) । निर्भस्विका-निर्भस्वका । एषका एषिका ।  
 कृतघत्वनिर्देशान्नेह विकल्पः । एतिके । एतिकाः । अजका-  
 अजिका । ज्ञका-ज्ञिका । द्विके-द्वके । निःस्विका—(३०)  
 निःस्वका ।

### अभाषितपंक्ताच्च । ७ । ३ । ४८ ।

- (२५) अज्ञाता एषा एषका न एषका अनेषकेत्येव विग्रहः न तु अज्ञाता  
 अनेषेति तथासति अनेतकदित्येव स्यादिति बोध्यम् ।
- (२६) असम्भवादिति द्वेयतदोरकारस्य अकारस्यानिकत्वाभावादिति भावः ।
- (२७) अकजर्ह इति तेन तदकारस्य नाकारस्यानिकत्वमिति नेत्त्वप्रसङ्गः  
 इति भावः ।
- (२८) कप्रत्ययान्तत्वादिति तत्त्वान्तर्वर्तिन्या विभक्त्या न सुपः परत्वं केन  
 व्यवधानादिति भावः ।
- (२९) नित्यमेवेति अकचि कृतेऽकारस्याऽकारस्यानिकत्वाभावेनतत्त्वान्ता-  
 प्रवृत्तेः प्रत्ययस्यादित्यादिना नित्येत्त्वसिद्धिरिति भावः ।
- (३०) निःस्विकेति स्वस्या निष्क्रान्तेति विग्रहस्तेन स्वाशब्दस्य संज्ञाहपत्ये-  
 व्युपसर्जनत्वात् समासान्तवृत्तेः टापि अज्ञातादौ कप्रत्यये केऽप्यद्वि  
 (१०४५०) वृत्तः ततः टाप् ।

एतस्माद्विहितस्यातःस्थानेऽत इहा स्यात् । गङ्गिका-गङ्गका ।  
वज्रवीहेर्भाषितपुंस्त्वान्ततो विहितस्य नित्यम् । अज्ञाता  
अखट्टा \* अखट्टिका । शैषिके कपि तु विकल्प (३१) एव ।

आदाचार्याणाम् । ७ । ३ । ४६ ।

पूर्वसूतविषये आदा स्यात् । गङ्गका । उक्तपुंस्त्वान्तु ।  
शुम्भिका ।

अनुपसर्जनात् । ४ । १ । १४ ।

अधिकारोऽयम् । यूनस्तिः (२४२४०) इत्यभिधाय्य अयमेव  
स्त्रीप्रत्ययेषु तदन्तविधिं ज्ञापयति ।

टिड्ढाणञ्द्वयसंज्ञद्वज्मात्रचतयपठक्ठञ्कञ्  
कारपः । ४ । १ । १५ ।

उनुपसर्जनं यट्टिदादि(३२)तदन्तं यददन्तं प्रातिपदिकन्तः

(११) अविद्यमाना खट्टा यस्या इति विग्रहे शेषाद्विभाषेति(४२५४०)पाणिन-  
कवभावे उपसर्जनह्रस्वे अखट्टशब्दादापि अज्ञातादौ के सुपो लुकि केऽण  
(४०८४०) इति ह्रस्वे पुनद्यापि अभाषितपुंस्त्वाद्विहिताऽकारस्यानिकाका-  
राभावेन विकल्पस्य तत्वाप्रवृत्तावुत्पन्नतो नित्यत्वम् । शैषिककप्पञ्चे तु  
न, खट्टा सु इत्यवस्थायां कपि सुपो लुकि प्रत्ययलक्षणेन अखट्टाभागस्य  
ह्रस्वन्त्येऽपि कवन्त्यैव समाससंज्ञया प्रातिपदिकतया तद्वष्टकाऽखट्टाभा-  
गस्याप्रातिपदिकत्वात् गोस्त्रियोरिति (३२२४०) न ह्रस्वः । केऽणइति  
ह्रस्वस्य न कपीति(४०४४०) निषेधाच्च न ह्रस्वः । किन्तु आपोऽन्यतर-  
स्यामिति (४२६४०) ह्रस्वे अकारस्याऽकारस्यानिकत्वात् भाषितपुंस्त्वान्त-  
भावेन विकल्पइति भावः ।

(३२) टिदादयः प्रत्ययास्तेन तत्तदन्तं ऋह्यते तज्जाह्वर्त्तमानस्य प्रातिपदिकस्य

स्त्रियां ङीप् स्यात् । कुरुचरी । उपसर्जनत्वान्नेह । बङ्गकुरुचरा । नदट् । नदी । वक्ष्यमाणेत्यत्र टिप्सादुगित्वाञ्च (३३) ङीप् प्राप्तः । यासुठो (३४) ङित्वेन लाश्रयमनुबन्धकार्यं नादेशानामिति ज्ञापनान्न भवति । अः (३५) शानचः शित्वेन क्वचिदनुबन्धकार्येऽप्यनल्लिधाविति निषेधज्ञापनाद्वा । सौपर्णेयी (३६) । ऐन्द्री (३७) । औत्सी (३८) । ऊरुद-

- विशेषणम् अजाद्यत इत्यतः (२०८४०) अत इत्यनुवर्त्तते इत्याह यद्विदादीत्यादि । टिप्सं प्रायः प्रत्ययगतम् क्वचित् प्रातिपदिकगतं प्रातिपदिकावयवप्रकृतिगतञ्च । तच्च प्रत्यये आरोप्य टिदादीत्युक्तम् तत्र नामप्रकृतिगतम् नदट् इति प्रत्ययगतम् कुरुचरीति धातु प्रकृतिगतं स्तनन्वयीति अत्र धेटधातीटकारस्यानन्यप्रयोजनतया ङीबर्धत्वमेव व्यवस्थापितमाकरे (३३) टिप्सादुगित्वाञ्चेति लृटश्चकारटकारेष्वात् तत्स्थानिकस्य शानचोऽपि स्थानिवक्ष्येन तदनुबन्धवत्त्वात् तत्र ङीप् स्यादित्याक्षेपः ।
- (३४) समाधत्ते यासुठइति आशीर्लिङो ङित्वेन तदादेशयासुठोऽपि ङित्वे प्राप्तेऽपि यासुट् परस्मैपदेषूदात्तो ङित्वेति (उ० १६४०) पुनर्ङित्वविधानमेव आदेशानाम् स्थान्यनुबन्धकार्यापह्नये ज्ञापकमिति भावः ।
- (३५) आप्रत्ययस्य शित्वेन तदादेशस्य शानचः शित्वसिद्धावपि कूलः अः शानज्ज्ञाविति (उ० १६५४०) सूत्रे शानचः शित्करणमपि तज्ज्ञापकमित्याह अ इत्यादि ।
- (३६) सुपर्णीशब्दात् स्त्रीभ्यो ङगिति (५०६४०) ङकि आसन्नेयीत्यादिना (२०८४०) ङस्य एयादेशः ।
- (३७) इन्द्रो देवतास्या इति वाक्ये सास्य देवतेत्यण् (५३०४०) इन्द्रस्वेयमिति वा वाक्ये तस्वेदमित्यण् (५८३४०) । अजादिसाह चर्थात् तद्वित एवाण् तेन कर्म गयण् (उ० ३३३४०) इत्यणि कुम्भकारेत्येव भवतीति बोध्यम् ।
- (३८) उत्से भवा औत्सी उत्सदिभ्योऽञ् (४८०४०) इत्यञि सिञ्चति ।

यसी । ऊरुदम्नी । ऊरुमाली (३६) । पञ्चतयी (४०) ।  
आलिकी (४१) । लावणिकी (४२) । यादृशी (४३) ।  
इत्वरी (४४) । ताच्छीलिके षोऽपि (४५) । चौरी । नञ्-  
जीककख्यं स्वरुणतलुनानामुपसंख्यानम् । स्त्रैणी (४६) ।  
पौंखी । शाक्तीकी (४७) । आद्यङ्करणी (४८) । तरुणी ।  
तलुनी ।

यजञ् । ४ । १ । १६ ।

यजन्तात् स्त्रियां ङीप् स्यात् । अकारलोपे कृते ।

- 
- (३६) प्रमाणे द्वयसंज्ञद्वयजभावश्च इति (६६७८०) प्रत्ययाः अत्र भावशब्दादारभ्य  
अयचसकारेण भावजिति प्रत्याहरस्तेन उभयीत्यादिसिद्धिः शब्देन्दुः ।  
(४०) पञ्चावयवा यस्या इति वाक्ये संख्याया अवयवे तयविति (६६८८०) तयप् ।  
(४१) अत्रेण दीव्यतीति वाक्ये तेन दीव्यतीति (६०४८०) ठकि ठस्येकादेशः ।  
(४२) लवणं पण्यमस्या इति वाक्ये तदस्य पण्यमित्यर्थे (६१४८०) लवणाट्टजिति  
(६१४८०) ठञ् ।  
(४३) त्यदादिषु दृशेरनालोचने कञ्चेति (१८४८०) कजि आसर्व्वनाम्नः  
(१८४८०) इत्याकारादेशः ।  
(४४) इण् नञिस्त्रिभिः करमिति (उ३७४८०) करप् ।  
(४५) शील मित्यधिकारे (६१६८०) छत्वादिभ्योण इति (६१६८०) णप्रत्यवेऽपि  
अणकार्थं भवतीत्यर्थः तेन चुराशीलमस्या इति वाक्ये ताच्छीलिके  
णप्रत्यये चौरीति ।  
(४६) स्त्रीपुंसयोर्नञ्स्त्रजाविति (४६१८०) स्त्रुत्वेण स्त्रियाः मञ् पुंसः स्त्रञ् ।  
(४७) शक्तिः प्रहरणमस्या इति वाक्ये प्रहरणमिति (६१५८०) अधिकारे  
शक्तियष्टोरीकञ् (६१६८०) इतीकञ् ।  
(४८) आद्यसुभगेत्यादिना ३ । २ ५६ । स्त्रुत्वेण ख्यन् युवोरनाकाकी  
(५३४८०) इत्यनादेगे अर्द्धिपदित्यादिना (उ३१०८०) छम् ।



हलस्तद्धितस्य । ई । ४ । १५० ।

हल उत्तरस्य तद्धितयकारस्योपधाभूतस्य (४९) लोपः स्यादी-  
तिपरे । गार्गी । अनपत्याधिकारस्यान् ङीप् । द्वीपे भवा-  
द्वैष्या । अधिकारग्रहणान्नेह देवस्याऽपत्यन्दैव्या । देवाद्वज-  
जगविति (४८९४०) हि यञ् प्राग्दीव्यतीयो न त्वपत्याधिकारपठितः ।

प्राचां फस्तद्धितः । ४ । १ । १७ ।

यजन्तात् फो वा स्यात् स्त्रियां सच तद्धितः ।

षः प्रत्ययस्य । १ । ३ । ई ।

प्रत्ययस्यादिः (५०) षद्वत्स्यात् ।

आयन्नेयीनीयियः फटखछघाम्प्रत्ययादीनाम्

। ७ । १ । २ ।

प्रत्ययादिभूतानां फादीनां क्रमादायन्नादय आदेशाः स्युः ।  
तद्धितान्तत्वात्प्रातिपदिकत्वम् । षित्विसामर्थ्यात् (५१) फो-  
क्तोऽपि स्त्रीत्वे षिङ्गौरेति (२२७४०) वक्ष्यमाणो ङीष् । गार्गीयणी ।

(४९) सूर्यगच्छेत्यादितः (२२८४०) यउपधायादिति, यस्येति चेत्यतः (१३९४०)  
ईतीति चानुवर्त्तते ।

(५०) उपदेशेऽजनुनासिक इदित्यतः (४४०) इदिति आदिर्जिह्वुव इत्यतः  
(७०४२४०) आदिरिति चानुवर्त्तते ।

(५१) स्त्रियां यञ्विधानेन यजन्तादिहितफस्त्यापि स्त्रीत्वबोधकत्वात् उक्ता-  
र्थानामप्रयोगइत्यप्रयोगे प्राप्ते आह षित्विसामर्थ्यादिति द्विवचं सवचं  
भवतीति न्यायेन तस्य प्रयोग इति भावः ।

सर्वत्र लोहितादिकतन्तेभ्यः । ४ । १ । १८ ।

लोहितादिभ्यः कतशब्दान्तेभ्यो (५२) यञन्तेभ्यो नित्यं ष्कः  
स्यात् । लौहित्यायनी । कात्यायनी ।

कौरव्यमाण्डूकाभ्याञ्च । ४ । १ । १९ ।

आभ्यां स्फः स्यात् । क्रमेण टाब् डीपोरपवादः (५३) ।  
कुर्वादिभ्यो ण्यः (५१६४) कौरव्यायनी । ढक् च मण्डूकात्  
(५०६४) इत्यण् । माण्डूकायनी । आसुरेरुपसख्यानम्\* ।  
आसुरायणी ।

वयसि प्रथमे । ४ । १ । २० ।

प्रथम (५४) वयोवाचिनोऽदन्तात् स्त्रियां ङीप् स्यात् ।  
कुमारी । वयस्यचरम इति वाच्यम्\* । वधूटी । चिरण्डी ।  
वधूटचिरण्टशब्दौ यौवनवाचिनौ । अतः किम् । शिशुः ।  
कन्याया न । कन्यायाः कनीन चेति (५०५४) निर्द्देशात् ।

(५२) लोहित संशित वभ्रु वल्गु मण्डु गण्डु शङ्खु लिगु गुहलु मन्तु मङ्गु  
कलियु जिगीषु अतु तन्तु मनायी सूतु कथक कन्थक वृक्ष ऋक्ष तनु  
तरुक्ष तलुक्ष तण्डु वतण्डु कपि कत कुट्ट कत । गंगाद्यन्तर्गणः  
(५०१४) शकन्वादित्वात् पररूपादेशात् कतन्तेति ।

(५३) कौरव्यशब्दस्य योपधत्वाच्चातिलक्षणङीवभावे टाप् मण्डूकशब्दे  
जातित्वात् ङीप् प्राप्तस्तयोरपवादः ।

(५४) प्राणिनां कालकृतावस्था वयः तस्मिन् प्रवृत्तिनिमित्तोभूतइत्यर्थ इ-  
त्याह वयोवाचिन इति आयुषस्त्रीन् चतुरो वा भागान् प्रकल्पयन्ति  
शास्त्रजतः । यथा पिता रक्षति कौमारे भर्ता रक्षति यौवने ।  
पुत्रस्तु स्वाविरे भावे न स्त्री स्वातन्त्र्यमर्हतीत्यादौ भागत्रयस्य ।

द्विगोः । ४ । १ । २१ ।

अदन्ताद्द्विगोर्डीप् स्यात् । तिलोकी । अजादित्वात् त्रिफला  
(५५) । त्रयनीका सेना ।

अपरिमाण (५६) विस्ताचितकम्बल्येभ्यो न  
तद्धितलुकि । ४ । १ । २२ ।

अपरिमाणान्ताद्विस्ताद्यन्ताच्च द्विगोर्डीप् न स्यात्तद्धितलुकि  
सति । पञ्चभिरश्वैः क्रीता पञ्चाश्वः । आर्ह्ययष्ठक् ।  
अध्यर्ह्येति (६१२४०) लुक् । द्वौ विस्तौ पचतीति द्विविस्ता ।  
द्याचिता । द्विकम्बल्या । परिमाणान्तु । द्याढकी । तद्धित-  
लुकि किम् समाहारे पञ्चाश्वो ।

काण्डान्तात् क्षेत्वे । ४ । १ । २३ ।

क्षेत्रे यः काण्डान्तो द्विगुस्ततो न डीप् तद्धितलुकि । द्वे  
काण्डे (५७) प्रमाणमस्याः । द्विकाण्डा क्षेतभक्तिः । प्रमाणे

आद्ये वयसि नाधीतं द्वितीये नार्जितं धनम् । तृतीये न तपस्तप्तं  
चतुर्थे किं करिष्यतीत्यादौ भागचतुष्कस्य कल्पनम् । तत्र प्रथमभाग-  
एवेत्याह प्रथमे इति ।

(५५) अजादेराजतिगणतया त्रिफलित्यादौ टाप् ।

(५६) अपरिमाणेति परितः सर्व्वत आरोहतः परिणाहृतश्च मीयते इति  
परिमाणम् तद्भिन्नमपरिमाणम् सुवर्णविस्तो हेम्नोऽन्ते इति आवि-  
तं दशभाराः स्थुरिति कम्बल्यमूर्णापलशतमिति विस्तादीनामुन्मा-  
नत्वेऽपि पृथग्पह्णमन्येषां निरासार्थम् ।

(५७) षोडशहस्तप्रमाणो दण्डः काण्डम् ।

द्वयसजिति(६६७८०)विहितस्य मातृचः प्रमाणे लो द्विमोर्नित्य-  
मिति (५८) लुक् । चेत्वे किं द्विकाण्डी रज्जुः ।

पुरुषात्प्रमाणेऽन्यतरस्याम् । ४ । १ । २४ ।

प्रमाणे यः पुरुषस्तदन्ताद्द्विगोर्डीप् वा स्यात्तद्वितलुकि ।  
द्वौ पुरुषौ (५९) प्रमाणमस्याः । सा द्विपुरुषौ द्विपुरुषा वा  
परिखा ।

ऊधसोऽनङ् । ५ । ४ । १३१ ।

ऊधोऽन्तस्य वज्रवीहे (६०) रनडादेशः स्यात् स्त्रियाम् ।  
इत्यनङि कृते डाव्डीबुनिषेधेषु प्राप्तौ (६१) ।

वज्रवीहेरूधसो डीप् । ४ । १ । २५ ।

ऊधोऽन्तावज्रवीहेर्डीप् स्यात् स्त्रियाम् । कुण्डोघ्नी ।  
स्त्रियाम् किम् कुण्डोघो धैनुकम् । इहानङपि न तद्विधौ  
स्त्रियामित्युपसंख्यानान् ।

(५८) प्रमाणार्थं ये तद्वितास्ते द्वियुसमासात् लःलुप्ता नित्यं भवन्तीत्यर्थः ।

(५९) प्रमाणसामानाधिकरण्यात् पुरुषशब्दः पञ्चारत्विमात्रपरिमाण-  
परः पञ्चारत्विः पुरुषइत्युक्तः ।

(६०) वज्रवीहौ सक्यञ्छोरित्यतः (४१४४०) वज्रवीहावित्यनुवर्त्य विभक्ति-  
विपरिणामेणान्वयः ।

(६१) डावुभाष्यामिति (२१०४०) वैकल्पिको डाप् अनउपयालोपिनोऽन्य-  
तरस्यामिति (२१०४०) वैकल्पिको डीप् कृद्वेव्य इत्यनेन (१७३४०)  
प्राप्तस्य डीपः अनो वज्रवीहेरिति (२१०४०) अनेन निषेधश्च प्राप्त इति  
विवेकः ।

संख्याऽव्ययादेर्ङीप् । ४ । १ । २६ ।

ङीषोऽपवादः । दूग्धी । अत्यूग्धी बज्ज्वीहेरित्येव ऊधो-  
ऽतिक्रान्ता अत्यूधाः ।

दामहायनाच्च । ४ । १ । २७ ।

संख्यादे (६२) बज्ज्वीहेर्दामान्ताद्वायनान्ताच्च ङीप् स्यात् ।  
दामान्ते डाप्प्रतिषेधयोः प्राप्तयोः हायनान्ते टापि प्राप्ते  
वचनम् । द्विदाम्नी । अव्ययग्रहणाननुवृत्तेरुद्दामा वडवे-  
त्यत डाब्रिषेधावपि पक्षे स्तः । द्विहायनी बाला । त्रिचतु-  
र्भ्यां हायनस्य णत्वं वाच्यम्\* । वयोवाचकस्यैव हायनस्य  
ङीप् णत्वञ्चेष्टते । त्रिहायणी । चतुर्हायणी । वयसोऽन्यत ।  
द्विहायना त्रिहायना चतुर्हायना शाला ।

नित्यं संज्ञाच्छन्दसोः । ४ । १ । २८ ।

अन्नन्ताडज्ज्वीहेरुपधालोपिनो ङीप् स्यात् संज्ञाच्छन्दसोः ।  
सुराञ्जी नाम नगरी । अन्यत पूर्व्वेण विकल्प एव । वेदे ।  
शतमूर्ध्नी ।

केवलमामकभागधेयपापापरसमानाऽऽर्यकृत  
सुमङ्गलभेषजाच्च । ४ । १ । ३० ।

(६१) संख्याव्ययादेरित्यत्र संख्याशब्दस्य समासान्तर्गतत्वेऽपि स्वरितत्वप्रति-  
ज्ञानाद् व्याख्यानान्न एकदेशस्यापि अनुवृत्तिरित्याशयेनाह संख्यादेरिति ।

एभ्यो नवभ्यो नित्यं ङीप् स्यात् संज्ञाच्छन्दसोः । अथोत  
इन्द्रकेवलीर्विशः । मामकी । भागधेयो (६३) । पापी ।  
अपरी । समानी । आर्यकृती । सुमङ्गली । भेषजी । अन्यत्र  
केवला इत्यादि । मामकग्रहणद्विगमार्थम् अणन्तत्वादेव  
सिद्धेः तेन लोकेऽसंज्ञायां मामिका ।

अन्तर्वत्पतिवतोर्नुक् । ४ । १ । ३२ ।

एतयोः स्त्रियान्नुक् स्यात् । ऋन्नेभ्यो (१३७४०) ङीप् । गर्भिण्या-  
ञ्जीवङ्गर्तृकायाञ्च प्रकृतिभागौ निपात्येते । तत्राऽन्तरस्यस्या  
ङ्गर्भइति विग्रहे अन्तःशब्दस्याधिकरणशक्तिप्रधानतयाऽस्त्रिसा-  
मानाधिकरण्याभावादप्राप्तो मतुप् निपात्यते । पतिवती-  
त्यत्र तु वत्वन्निपात्यते । अन्तर्वती । पतिवती । प्रत्युदाहरणं  
तु । अन्तरस्यस्यां शालायाङ्कटः । पतिमती प्रथिवी ।

पत्युर्नो यज्ञसंयोगे । ४ । १ । ३३ ।

पतिशब्दस्य नकारादेशः स्याद्युच्चेन सम्बन्धे । वशिष्ठस्य पत्नी  
तत्कर्तृक (६४) यज्ञस्य फलभोक्त्रीत्यर्थः दम्पत्योः सहाधि-  
कारात् ।

विभाषा सप्त्वंस्य । ४ । १ । ३४ ।

- 
- (६३) भागशब्दात् स्वार्थिके धेयप्रत्यये कश्चित् स्वार्थिकावपि प्रत्ययाः प्रकृ-  
तितो लिङ्गवचनान्यतिवर्त्तने इत्युक्तेः संज्ञाशब्दत्वाद्वा स्त्रीत्वम् ।  
(६४) सूत्रे संयोगपदं सम्बन्धपरम् स्त्रियाः सम्बन्धश्चात्र यज्ञफलभोक्तृत्व-  
मेवेत्याह तत्कर्तृकेति ।

पतिशब्दान्तस्य सपूर्वस्य प्रातिपदिकस्य नो वा स्यात् ।  
 गृहस्य पतिः । गृहपतिः-गृहपत्नी । अनुपसर्जनस्येतीहोत्त-  
 रार्थमनुवृत्तमपि न पत्युर्विशेषणम् किन्तु तदन्तस्य तेन  
 बद्धव्रीहावपि दृढपत्नी-दृढपतिः । वृषलपत्नी वृषलपतिः ।  
 अथ वृषलस्य पत्नीति व्यस्ते (६५) कथमिति चेत् पत्नीव  
 पत्नीत्युपचारात् (६६) । यद्वा आचारक्रिवन्तात्कर्त्तरि कृप् ।  
 अस्मिंश्च पत्ने । पत्नियौ । पत्नियः । इतीयङ्विषये विशेषः ।  
 गवाम्पतिः स्त्री ।

नित्यं सपत्न्यादिषु (६७) । ४ । १ । ३५ ।

पूर्वविकल्पापवादः । समानस्य सभावोऽपि निपात्यते समानः  
 पतिर्यस्याः । सा सपत्नी । एकपत्नी वीरपत्नी ।

(६५) व्यस्ते इति विभाषा सपूर्वस्येत्यत्र (२२३४०) यज्ञसंयोग इति न संबध्यते  
 इति वृषलपत्नीति सपूर्वस्येत्यनेन सिद्धिरिति तत्र शङ्कामकृत्वा वृषलत्वेन  
 यज्ञसम्बन्धाभावेन कथं वृषलस्य पत्नीति व्यस्तवाक्ये एव प्रश्नः कृतः ।

(६६) उपचारात् विवाहितस्त्रीत्वरूपसाधारणगुणयोगात् ।

(६७) समान एकवीर पिण्डश्च भ्रातृ भद्रं पुत्र इत्येते समानादयस्तत्र समा-  
 नस्य सभावनिपातनाय समानादिपूर्वस्येत्यनुक्ता सपत्न्यादिवित्युक्तम्  
 सपत्नीशब्दस्य समानस्वामिकस्त्रीविशेषस्यैव बोधकतया समान-  
 स्वामिकदासीभूम्यादौ न प्रयोगः किन्तु समानपतिरित्येव प्रयोगः ।  
 समानस्य साहस्यगर्भकयता भेदपटितत्वेऽपि प्रकृते एकार्थताप-  
 रता पत्नीभेदकतसम्बन्धभेदसादाय वा पत्नौ भेद इति साहस्यगर्भ-  
 कत्वेऽपि न क्षतिः ।

पूतक्रतोरै च । ४ । १ । ३६ ।

अस्य स्त्रियामै आदेशो ङीप् च । इयन्तिस्त्री पृथोग एवे-  
ष्यते । पूतक्रतोः स्त्री पूतक्रतायी । यया तु क्रतवः पूताः  
पूतक्रतुरेव सा ।

वृषाकप्यग्निकुसितकुसिदानामुदात्तः । ४ । १

। ३७ ।

एषामुदात्त ऐ आदेशः स्यात् ङीप् च । वृषाकपेः स्त्री वृषा-  
कपायी । वृषविष्णू वृषाकपी इत्यमरः । वृषाकपायी श्री-  
गौर्याविति च । अग्नयायी । कुसितायी । कुसिदायी । कु-  
सिदग्बो ह्यवमभ्यो नतु दीर्घमध्यः ।

मनोरौ वा । ४ । १ । ३८ ।

मनुशब्दस्यौकारादेशः स्यादुदात्तौकारस्य वा । ताभ्यां सन्नि-  
योगशिष्टो(६८)ङीप् च । मनोः स्त्री मनावी-मनायी-मनुः ।

वर्णादनुदात्तात्तोपधात्तो नः । ४ । १ । ३९ ।

वर्णवाची योऽनुदात्तान्तस्तोपधस्तदन्तादनपसर्जनात्प्रातिप-  
दिकाद्वा ङीप् स्यात्तकारस्य नकारादेशश्च । एनी-एता ।  
रोहिता-रोहिणी । वर्णानां तणतिनितन्तानामिति(६९)फिट्

(६८) सन्नियोगशिष्ट इति तेन ऐकारौकाराभावे ङीप् निवर्तते इत्याशयः ।

(६९) वर्णानामिति (उ०५५५५०१०००) जेतः शोणः शितः पृश्निः पृषदिति

तणतिनितान्तां क्रमेणोदाहरणानि ।





सूत्रेणाद्युदात्तः (७०) । त्रेण्या च शलत्येति गृह्यम् । तीण्ये-  
तान्यस्याः (७१) इति बहुव्रीहिः । अनुदात्तात् किम् श्वेता ।  
घृतादीनाञ्च (७५५४४०२२४०) इत्यन्तोदात्तोऽयम् । अतइत्येव ।  
श्रितिः स्त्री । पिशङ्गादुपसंख्यानम् । पिशङ्गी-पिशङ्गा-असित-  
पलितयोर्न\* । असिता पलिता । छन्दसि क्रमेके (७२) ।  
असिक्री । पलिक्री । अवदातशब्दस्तु न वर्णवाची किन्तु  
विशुद्धवाची तेन अवदाता इत्येव ।

अन्यतो ङीष् । ४ । १ । ४० ।

तोपधभिन्नाद् (७३) वर्णवाचिनोऽनुदात्तान्तात्प्रातिपदिकात्  
स्त्रियां ङीष् स्यात् । कल्माषी । सारङ्गी । लघावन्ते (७४)

(७०) आद्युदात्तइति अनुदात्तं प्रथमेकवर्जमिति (५३८४०) शेषनिघातेना-  
न्नानुदात्तत्वात् सूत्रप्रवृत्तिरिति भावः ।

(७१) तीण्येति एतानि कर्तुराणि अवयवानीत्यर्थस्तेन शुक्लादीनां गुण-  
वाचकत्वेन पुंस्त्वेऽपि न लतिः । तत्रैतशब्दस्योपसर्जनत्वेऽपि न त-  
दन्तसुपसर्जनमिति द्रष्टव्यम् पूर्वपदात् संज्ञायामिति (४१५४०) गत्वम्  
विषु स्थानेषु एतेति विग्रहस्तु न्याय्यस्तत्वापि गत्वमिति बोध्यम् ।

(७२) उत्सर्गसमानदेशा अपवादा भवन्तीति न्यायेन वर्णादनुदात्तादिति  
सूत्रेण प्राप्तम् असितपलितयोर्ङीप् नकारश्च बाधित्वा क्तादेशविधा-  
नात् नादेशसमानविषय एव क्तादेश इति लाभात् ङीवपि प्रवर्तते  
इत्याशयेनाह असिक्री पलिक्रीति ।

(७३) सन्निधानात् तोपधस्यैव प्रतियोगितयाम्प्रादाह तोपधभिन्नादिति ।  
विभक्तं स्वरविशेषार्थम् ।

(७४) लघौ एकस्मिन् अन्ते द्वयोश्च लघ्वोः परतो बहुषोर्बहुचक्षुः गुरु रुदात्तः  
स्यादित्यर्थः अप्रति अचः संज्ञेति प्राञ्चः ।

द्वयोश्च बह्वो गुरुरिति (३५५५४०६४०) मध्योदान्तावेतौ ।  
अनुदान्तान्तात् किम् कृष्णा । कपिला (७५) ।

षिङ्गौरादिभ्यश्च (७६) । ४ । १ । ४१ ।

षिङ्गो गौरादिभ्यश्च ङीप् स्यात् । नर्त्तकी । गौरी । अन-

(७५) कृष्णशब्दस्य द्व्यच्कत्वेन बह्वचकत्वाभावात् कपिलशब्दस्य वङ्गच्कत्वे-  
ऽपि गुर्युक्तत्वाभावात् लघवान्ते इत्यस्याप्रष्टत्वेरुत्कर्तः प्रातिपदिक-  
स्वरेणान्नोदान्ततेति भावः ।

(७६) गौरवद्भ्यश्च तोषधभिन्नवर्णवाचित्वेऽपि प्रातिपदिकस्वरेणोत्कर्तः  
कृष्णेतिवदनोदान्ततया अन्यतो ङीपित्यस्याप्रष्टत्वेरुत्कर्तः पाठः । गौर  
मत्स्य मनुष्य शृङ्ग पिङ्गल हय गवय मुकय ऋष्य पुट तरुण द्रुण  
द्रोण हरिण काकण पटर उष्णक आमलक कुबल विम्ब वदर कर्कर  
तर्कार शर्कार पुष्कर शिखण्ड सलद शष्कण्ड मनन्द सुषम सुषव  
अलिन्द गडुल घाण्ड्य आढक आमन्द आश्वत्ये सृपाट आप-  
ञ्चिक शष्कुल सूर्म्य सूर्प सूर्च यूप यूप सूर्प मेघ वल्लक धातक सल्लक  
मालक मालत् साल्लक वेतस वृष अतस उभय शृङ्ग सह सठ केद पेण  
मेद श्वन् तच्चन् अनडुह अनड्वाह एषण (करणे) देह देहल का-  
कादन गवादन तेजन रजन लवण औहाहमानि गोतम पारक अ-  
यस्यूण भौरिकि भौलिकि भौलिङ्गि यान मेघ आलग्वि आलजि  
आलब्धि आलन्नि केवाल आपक आरट नट टोट नोट मूलाट शतन  
पोतन पातन पानठ आस्तरण अधिकरण अधिकार आप्रहायण  
प्रत्यवरोहिन् सेचन सुमङ्गलात् (संज्ञायाम्) अण्डर सुन्दर मण्डल  
मन्यर मङ्गल पट पिण्ड पण्ड उर्द गुरद शम सूरद आर्द हृद पाण्ड  
माण्ड लोहाण्ड कदर कन्दर कदल तरुण तलुन कल्माप बृहत्  
महत् सोम सौधर्म्य रोहिणी (नक्षत्रे) रेवती (नक्षत्रे) विकल निष्कल  
पुष्कल कटात् (त्रोणिवचने) । पिप्पल्यादयश्च (२२८४०) गौरादिः ।

डुही । अनडाही । पिप्पल्यादयश्च (७७) \* । आकृति-  
गणोऽयम् ।

सूर्य्यतिष्यागस्त्यमत्स्थानां यउपधायाः । ई । ४

। १४६ ।

अङ्गस्योपधाया यस्य लोपः स्यात्स चेद्यः सूर्य्याद्यवयवः । मत्-  
स्यस्य डग्राम्\* । सूर्य्यागस्त्ययोश्च डग्राम्\* । तिष्यपुष्ययो-  
र्नक्षत्राण्यलोप इति वाच्यम्\* । मत्सी । मातरि षिच्चेति  
(५३३४०) षित्त्वादेव सिद्धे गौरादिषु मातामहीशब्दपाठाद-  
नित्यः षितां डीष् । दंष्ट्रा ।

जानपदकुण्डगोणस्थलभाजनागकालनीलकुश  
कामुककवराद्दृत्तमत्रावपनाकृत्विसाश्राणा (७८)  
स्थौल्यवर्णानाच्छादनायोविकारमैथुनेच्छाकेशवेशे  
षु । ४ । १ । ४२ ।

एकादशभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः क्रमादृत्त्यादिष्वर्थेषु डीष्  
स्यात् । जानपदी वृत्तिसेत् । अन्या तु जानपदा । उत्सा  
दित्वात्(४६०४०)अजन्तत्वेन टिड्ढेति (२१५४०) डीष्याद्युदात्तः ।  
कुण्डी अमलञ्चेत् । कुण्डान्या । कुडिदाहे गुरोश्च  
हलः (३०४५१४०) इत्यप्रत्ययः । यस्तु अमृते जारजः कुण्ड

(७७) पिप्पली हरितकी कोशातकी शमी बरी शरी पृथिवी क्रोद्धी माता-  
मही पितामही । आकृतिगणः ।

(७८) अनुच्छेद्या जीविका वृत्तिः । आवपनम् आ उष्यते धान्यमक्तिन्  
धान्यस्थापनपात्रम् । आश्रा पक्वा ।

इति मनुष्यजातिवचनस्ततो जातिलक्षणो ङीष् भव-  
त्येव । अमते हि स्त्रीविषयत्वाभावादप्राप्तो ङीष्-  
विधीयते नतु नियम्यते । गोणी आवपनञ्चेत् । गोणान्या ।  
स्थली अकृतिमा चेत् । स्थलान्या । भाजो आणा चेत् ।  
भाजान्या । नागो स्थूला चेत् । नागान्या । गजवाची नाग-  
शब्दः स्थूल्यगुणयोगादन्यत्र प्रयुक्तउदाहरणम् । सर्पवाची तु  
दैर्घ्यगुणयोगादन्यत्र प्रयुक्तः प्रत्युदाहरणम् । काली वर्णञ्चेत्  
(७६) । कालान्या (८०) । नीली अनाच्छादनञ्चेत् । नीला-  
न्या । नील्या रक्ता शाटीत्यर्थः । नील्या अन्वक्तव्यः\* (५२४४) ।  
इत्यन् । अनाच्छादनेऽपि न सर्वत्र किन्तु । नीलादोषधौ\* ।  
नीली । प्राणिनि च\* । नीली गौः । संज्ञायां वा\* । नीली-  
नीला । कुशी अयोविकारञ्चेत् । कुशान्या । कामुकी  
मैथुनेच्छा (८१) चेत् । कामुकान्या (८२) । कवरी केशानां  
सन्निवेशविशेषः । कवरान्या चितेत्यर्थः ।

शोणात्पाचाम् । ४ । १ । ४३ ।

शोणी—शोणा ।

वोतो गुणवचनात् (८३) । ४ । १ । ४४ ।

(७६) वर्णञ्चेत् वर्णविशिष्टा चेदित्यर्थः गुणलिङ्गास्त तद्वतीत्यमरोक्ते वर्णवि-  
शिष्टप्रता ।

(८०) कालान्या क्रौर्यगुणयुक्त्यर्थः ।

(८१) मैथुनेच्छा तद्विशिष्टेत्यर्थः अर्शआदिवाद्चप्रत्ययेन सिद्धमिति भावः ।

(८२) कामुकान्या मैथुनेच्छातिरिक्ताभिलाषवतीत्यर्थः ।

(८३) गुणवचनादिति । सत्वे निविशतेऽपैतिष्ठयगजातिषु दृश्यते । आधेय-

उदन्ताद्गुणवाचिनो वा डीष् स्यात् । मङ्गी-मङ्गुः । उत  
किम् । शुचिः । गुणेति किम् । आखुः । खरुसंयोगोप-  
धात् । खरुः पतिम्बरा (८४) कन्या । पाण्डुः ।

बह्नादिभ्यश्च (८५) । ४ । १ । ४५ ।

एभ्यो वा डीष् स्यात् । बह्नी-बहुः । कृदिकारादक्तिनः\* ।  
रातिः रात्री । सर्वतोऽक्तिन्नर्यादित्येके\* । शकटी शकटिः ।

चाक्रियाजश्च सोऽसत्यप्रकृतिर्गुणइत्युक्तं गुणवचनादिति भाष्यमतमि-  
त्येकदेशिनः । भाष्यकृता तु एतस्याव्याख्यानत् बहुविशेषणवैयर्थ्या  
च्चैकदेशिवचनेन न गुणवाचित्वनिर्णयः किन्तु समीपकत्तद्धितान्  
सर्व्वनामजातिसंख्यासंज्ञातिरिक्तशब्दो गुणवचन इति भाष्यप्रदी-  
पोद्यौतोक्त एव गुणवचनोऽत्र ग्राह्यः तत्राप्ययं विशेषः वैशिष्टिक-  
प्रसिद्धगुणवाचिनां विशेषणतया गुणबोधकानामेव ग्रहणं तथाच  
शुक्लादिशब्दानां गुणवचनानामेव गुणिपरत्वे एव गुणवचनता  
न तु रूपादिप्रदानां तेषां गुणवचनत्वेऽपि गुणिवचनत्वाभावात्  
शब्दस्वाभाव्यादेव तत्र निर्णयः ।

(८४) पतिम्बरा पतिलाभाय उत्कृष्टितेत्यर्थः ।

(८५) बहुशब्दस्य संख्यावाचितया निरुक्तगुणवचनत्वाभावेन बह्नादिभ्य  
इति वृथगुक्तिः ।

बहु पश्यति अञ्जति अङ्कति अंहति शकटि शक्ति (शक्ते) शारि  
वारि राति राधि शाधि अहि कर्म यष्टि मुनि इतः (प्राण्य-  
प्रात्) चण्ड अराल कपण कमल विकट विशाल विशङ्कट भरज  
छज चन्द्रभागा (नद्याम्) कल्याण उदार पुराण अहन् क्रौड  
नख खुर शिक्षा बाल शफ शुद् । आकृतिगण्योयम् तेन भग गव  
राग इत्यादिग्रहणम् ।

अतिव्रथात् किम् । अजननिः । क्तिन्नन्तत्वादप्राप्ते विध्यर्थ-  
प्रवृत्तिशब्दो गणो पठ्यते । हिमकाषिहतिषु चेति (४६६४०)  
प्रज्ञावः ।

पुंयोगादाख्यायाम् । ४ । १ । ४८ ।

॥ पुमाख्या (८६) पुंयोगात् स्त्रियां वर्त्तते ततो ङीष् स्यात् ।  
गोपस्य स्त्री गोपी । पालकान्तान्न । गोपालिका । अश्व-  
पालिका । सूर्यादेवतायाश्चावाच्यः\* । सूर्यस्य स्त्री देवता  
सूर्या । देवतायाङ्गिम् । सूरौ कुन्ती मानुषीयम् ।

इन्द्रवरुणभवशर्वरुद्रमृडहिमारण्ययवयवन

मातुलाचार्याणामानुक् । ४ । १ । ४९ ।

एषामानुगागमः स्यात् ङीष् च । इन्द्रादीनां षष्णाम्मातुला-  
चार्ययोश्च पुंयोग एवेष्ट्यते । तत्र ङीषि सिद्धे आनुगागम-  
गात् विधीयते । इतरेषाञ्चतुर्णामुभयम् । इन्द्राणी ।  
हेमारण्ययोर्महत्त्वे\* । महद्भिम् हिमानी अरण्यानी ।  
खाद्दोषे\* । दुष्टो यवो यवानी । यवनाङ्गिष्याम् । यव-  
णानां लिपिर्यवनानी । मातुलोपाध्याययोरानुक् वा\* ।  
मातुलानी मातुली । उपाध्यायानी उपाध्यायी । या तु  
स्वयमेवाध्यापिका तत्र वा ङीष् वाच्यः । उपाध्यायी उपा-  
याया । आचार्यादणत्वञ्च\* । आचार्यस्य स्त्री आचा-

८६) पुमाख्येति पुंस्त्वेव यः प्रसिद्धः शब्दः तस्य पुंयोगात् पुंस्त्रि प्रवृत्ति-  
निमित्तयोगाद्देतोः स्त्रियां वर्त्तमानत्वम् न्यायं पुंस्त्रयप्रकृत्यभोक्तृ-  
त्ववत् तदाचक्यशब्दभाक्तास्योचितत्वादिति भावः ।

र्यानी । पुंयोग इत्येव आचार्या स्वयं व्याख्यातौ । अर्थ-  
क्षतियाभ्यां वा \* । स्वार्थे । अर्थ्याणी अर्थ्या स्वामिनी  
वैश्या वेत्यर्थः । क्षतियाणी क्षतिया । पुंयोगे तु । अर्थ्या  
क्षतियो । कथं ब्रह्माणीति (८७) ब्रह्माणमानयति जीवय-  
तीति कर्म्मण्यण् (उ३२३४०) ।

क्रीतात्करणपूर्वात् (८८) । ४ । १ । ५० ।

क्रीतान्ताददन्तात्करणादेः स्त्रियां ङीष् स्यात् । वस्त्रक्रीती ।  
क्वचिन्म । धनक्रीता ।

क्तादल्पाख्यायाम् (८९) । ४ । १ । ५१ ।

करणादेः क्तान्ताददन्तात् स्त्रियां ङीष् स्यादल्पत्वे द्यौत्ये ।  
अश्वलिप्ती द्यौः । अल्पाख्यायां किम् चन्दनलिप्ताङ्गना ।

वज्रव्रीहेश्चान्तोदत्तात् । ४ । १ । ५२ ।

वज्रव्रीहेः क्तान्तादन्तोदत्तात् स्त्रियां ङीष् स्यात् ।  
जातिपूर्वादिदिति वक्तव्यम्\* । तेन वज्रनञ्सुकालमुखा

(८७) ब्रह्माणीवत् इन्द्रगयादीनामपि सिद्धिसम्भवेऽपि सूत्रे इन्द्रादि  
ग्रहणं पुंयोगे इन्द्रीत्यादिवारणाय ।

(८८) करणादित्यनेनैव सिद्धे पूर्वग्रहणेन गतिकारकोपपदानां कङ्क्षिः  
समासवचनं प्राक् सुवृत्त्यन्तेरित्यस्या अनित्यता ज्ञाप्यते तेन धनेन  
क्रीतेत्यादौ धनक्रीतेत्यादिसिद्धिसदेतदाह क्वचिन्नेति ।

(८९) करणपूर्वादित्यनुवर्तते समुदायद्योत्यमल्पत्वं तच्च क्रियागतं करण-  
गतं वा ।

दिपूर्व्वान्न । उरुभिन्नी(६०) । नेह बद्धता । जातान्ताम् ।  
दन्तजाता । पाणिगृहीती भार्यायाम्\* । पाणिगृही-  
ताऽन्या ।

अस्वाङ्गपूर्व्वपदाद्वा (६१) । ४ । १ । ५३ ।

पूर्व्वेण नित्ये प्राप्ते विकल्पोऽयम् । सुरापीती-सुरापीता ।  
अनोदात्तात् किम् । वस्त्रच्छन्ना । अनाच्छादनात् (उ०६०५४०)  
इत्युदात्तनिषेधः (६२) । अतएव पूर्व्वेणापि न ङीष् ।

स्वाङ्गाच्चोपसर्जनादसंयोगोपधात् । ४ । १ । ५४ ।

असंयोगोपधमुपसर्जनं यत् स्वाङ्गन्तदन्ताददन्तात्प्रातिपदि-  
काद्वा ङीष् । केशानतिक्रान्ता अतिकेशी-अतिकेशा (६३) ।  
चन्द्रमुखी-चन्द्रमुखा । संयोगोपधात्, सुगुल्फा । उपस-

(६०) उरुभिन्नीत्यत्र जातिकालसुखादिभ्यः परा निष्ठेति (४२६४०) परनिपातः ।

जातिकालसुखादिभ्यो नाच्छादनात् क्त इति (उ०६०५४०) अनोदात्तता ।

(६१) न स्वाङ्गमस्वाङ्गं पूर्व्वञ्च तत् पदञ्चेति पुनरस्वाङ्गेन कर्मधारयः ।  
तथाचास्वाङ्गभूतात् पूर्व्वपदात् परं यत् ज्ञानं तदन्वद्धव्रीहेरित्यर्थः  
अस्वाङ्गपूर्व्वपदादित्यस्य जातिपूर्व्वीदित्यर्थपरत्वं वार्तिके उक्तमन्यथा  
बद्धमनञ्सुकालसुखादिपूर्व्वकज्ञानस्य अस्वाङ्गपूर्व्वकतया तत्र विकल्पे-  
न ङीष्पते ।

(६२) निषेध इति आच्छादनेऽनेनेति आच्छादनं वस्त्रादि तत्पञ्चकत्वा-  
दित्यादि ।

(६३) बद्धव्रीहेरुपसर्जनत्वेनानुष्ठम्बैव तत्तामे पुनरुपसर्जनमग्रहणं तत्पुरुषा-  
दिभ्यश्चार्थमित्याशयेनोदाहरति अतिकेशीति ।



र्जनात् किम् शिखा (६४) । [ शोभना शिखा । सुशिखा ]  
स्वाङ्गान्विधा ।

अद्रवमूर्त्तिमस्वाङ्गं (६५) प्राणिस्थमविकारजम् ।  
सुखेदा द्रवत्वात् । सुज्ञाना अमूर्त्तत्वात् । सुसुखा शाला  
अप्राणिस्थत्वात् । सुशोफा विकारजत्वात् ।

अतत्स्थन्तत दृष्टञ्च (६६)—

सुकेशी सुकेशा वा रथ्या अप्राणिस्थस्याऽपि प्राणिनि दृष्टत्वात् ।

तेन (६७) चेत्तत्तथा यतम् ।

सुस्तनी सुस्तना वा प्रतिमा प्राणिवत्प्राणिसदृशे स्थितत्वात् ।

नासिकोदरोष्ठजङ्घादन्तकर्सष्टङ्गाच्च । ४ । १

। ५५ ।

(६४) शिखेत्येव प्रत्युदाहरणं शोभनेत्यादि सुशिखानां प्रशिप्रम् विशिष्टेऽन्त-  
त्वाभावेनैवाप्राप्तेः । शब्देन्दु० ।

(६५) स्वाङ्गशब्दस्यावयवभावित्वे सुसुखी शालेति स्यात् द्वारद्वयसुखस्य  
शालाङ्गत्वात् केशानाञ्च रथ्यानङ्गतया सुकेशी रथ्येति न स्यादि-  
त्यतः स्वाङ्गशब्दस्य पारिभाषिकार्थपरतां दर्शयति अद्रवमित्यादि ।

(६६) रथ्यादृशिकेशानामिदानीं प्राणिस्थत्वाभावात् द्वितीयलक्षणमाह अतत्-  
स्थमित्यादि । प्रथमलक्षणे प्राणिस्थत्वप्रवृत्त्यर्थं यदा कदाचित्  
प्राणिस्थितत्वेऽपि तत्त्वम्भावात् एवञ्च तस्योपलक्षणपरतायामिदं ता-  
त्पर्यार्थः ऋकमिति न लक्षणान्तरमिति तु नव्याः । शब्देन्दु० ।

(६७) प्रतिभागतस्तनादेः कदाचिदपि प्राणिष्ववृत्तेर्लक्षणान्तरमाह तेन चेदि-  
त्यादि । अप्राणिनोऽपि तत् स्वाङ्गं चेत् यदि तेन तस्मातीयेन वस्तुना  
प्राणी यथा संबन्धस्तथाऽप्राण्यपि सम्बन्धस्तदेत्यर्थः ।

एभ्यो वा ङीप् स्यात् । आद्ययो (६८) बह्वृज्चणो निषेधो  
बाध्यते पुरस्तादपवादस्यायात् । ओठादीनाम्पञ्चानान्तु असं-  
योगोपधादिति (२३३३३३) पर्युदासे प्राप्ते वचनं मध्येऽपवादस्यायात् ।  
सहजञ्चणस्तु प्रतिषेधः परत्वादस्य बाधकः । तुङ्गनासिकी-  
तुङ्गनासिका इत्यादि । नेह । सहनासिका । अनासिका ।  
अत्र वृत्तिः । अङ्गगातकण्ठेभ्यो वक्तव्यम् । स्वङ्गी-स्वङ्गे-  
त्यादि । एतच्चानुक्तसमुच्चयार्थेन चकारेण संग्राह्यमिति  
केचित् । भाष्याद्यनक्तत्वादप्रमाणमिति (६६) प्रमाणाः ।  
अत्र वार्तिकानि । पुच्छाञ्च । सुपुच्छी सुपुच्छा । कवरमणि-  
विषशरेभ्यो नित्यम् । कवरश्चित्रं पुच्छं यस्याः सा कवरपुच्छी  
मयूरी इत्यादि । उपमानात्पक्षात् पुच्छाञ्च । नित्यमेव ।  
उलूकपक्षी शाला । उलूकपुच्छी सेना ।

न क्रोडादि (१००) । बह्वचः । ४ । १ । ५ । ६ ।

क्रोडादेर्बह्वचश्च स्वाङ्गान्न ङीप् । कल्याणक्रोडा । अश्वा-  
नाम्नः क्रोडा (१०१) । आकृतिगणोऽयम् । सुजघना ।

(६८) आद्ययोर्नासिकोदरयोर्बह्वचत्वेन न क्रोडादिबह्वच इति वक्ष्य-  
माणनिषेधे प्राप्ते पुरस्तादपवादोऽनन्तरान् विधीन् बाधते इति  
न्यायेन तद्विषेधो बाधितः । मध्येऽपवादस्तु पूर्वस्यैव बाधक इति  
विवेकः ।

(६६) अप्रमाणमिति तेन सुगात्रीत्यादिरसाधुरेवेदिति भावः ।

(१००) क्रोडं नखं खुरं गाथा उखा शिखा बालं शफं शुक । क्रोडादिरा-  
कृतिगणः । तेन भगं गलं जीणं इत्यादयोऽपि याङ्याः ।

(१०१) उरः क्रोडाशब्दः स्वभादिकडाबलः ।

सहनज्विद्यमानपूर्वाच्च । ४ । १ । ५७ ।

सहेत्यादितिकपूर्वान् ङीष् । सकेशा । अकेशा । विद्य-  
माननासिका ।

नखमुखात्संज्ञायाम् ४ ॥ १ । ५८ ।

ङीष् न स्यात् । शूर्पणखा (१०२) । गौरमुखा । संज्ञायां  
किम् ताम्रनखी कन्या ।

दिक्पूर्वपदान्ङीप् । ४ । १ । ६० ।

दिक्पूर्वपदात् स्वाङ्गान्तात्प्रातिपदिकात्परस्य ङीषो ङीवा-  
देशः स्यात् । प्राङ्ग, खी । आद्युदात्तं पदम् ।

वाहः । ४ । १ । ६१ ।

वाहन्तात्प्रातिपदिकात् ङीष् स्यात् कृन्दसि । ङीषेवानुव-  
र्त्तते न ङीप् । दित्यवाट् चमे दित्यौही चमे ।

सख्यशिश्वीति (१०३) भाषायाम् । ४ । १ । ६२ ।

द्वुतिशब्दप्रकारे भाषायामित्यस्यानन्तरं द्रष्टव्यः । कृन्द-  
स्यपि क्वचित् । सखी । अशिश्वी । आ धेनवो धुनय-  
न्तामशिश्वी ।

(१०२) शूर्पणखेत्यस्य संज्ञात्वेन पूर्वपदात् संज्ञायामिति (४१५८०) एष  
ताम्रनखीत्यत्र तदभावाच्चेति विवेकः ।

(१०३) न विद्यते शिशुर्गच्छाः सा अशिश्वी । अशिश्वी शिशुना विनेत्यमरः ।

जातेरस्त्रीविषयादयोपधात् । ४ । १ । ६३ ।

जातिवाचि (१०४) यन्न च स्त्रियां नियतमयोपधन्तः स्त्रियां डीप् स्यात् ।

आकृतिग्रहणा जातिः (१०५) —

अनुगतसंस्थानव्यङ्गेत्यर्थः । तटी (१०६) ।

(१०४) अर्थः डीपादिकार्यासम्भवेन जातिरूपार्थबोधकशब्दपरत्वमिह जातेरित्यस्येत्याह जातिवाचि यदिति विषयशब्दोऽत्वानन्यभावपरस्तदाह न च स्त्रियां नियतमिति ।

(१०५) भिन्नेष्वभिन्नाभिधानप्रत्ययनिमित्तं, नित्यमेकमनेकानुगतं सामान्यमिति च जातिलक्षणं शुक्लादिगुणस्य नित्यत्वैकत्वादिसते तत्र तत्वातिव्याप्तमतआहकृतिग्रहणेति ग्रहणमिति करणे ल्युट् सामान्यत्वात् नपुंसकम् । आकृतिरवयवसन्निवेशः ग्रहणं बोधकरणं यस्याः सा अनुगतेकारकाख्या जातिरित्यर्थः ईदृशाकारो गौरित्याकारदर्शनादेव तद्वोधइति भावः । बाल्याद्यवस्याभेदभिन्नानेकदेहवृत्त्यनुगतदेवदत्तत्वादेराकारव्यङ्ग्यत्वेऽपि न जातित्वम् समानकालिकानेकयत्किञ्चन्यनुगतसंस्थानव्यङ्ग्यत्वेऽपि जातित्वकल्पनात् । किञ्च देवदत्तादिदेहस्यावस्याभेदेऽपि भेदाप्रत्ययात् स एवायमिति प्रत्यभिज्ञानात् तज्जातीयोऽयमित्यप्रतीतिश्चैकत्वमेवेति तत्र न प्रसङ्गः ।

(१०६) तटीति अनुगतसंस्थानव्यङ्ग्यमेतत् जलसमीपदेशविशेषोहि तटं तस्य च जातित्वं तटीत्यनुगताकारवत्त्वात् । एवञ्च तटं विष्वित्युक्तिः प्रामादिकी भाष्ये 'असर्वलिङ्गानां बह्वर्था तां जातिं कवयो विदुः' इति लक्षणांतरेऽसर्वलिङ्गत्वोक्त्या जातिवाचकानां नियतलिङ्गत्वस्त्रीकारात् तदेकवाक्यतया इहाप्युक्तम् लिङ्गानाञ्च न सर्वभागिति । सर्वशब्दस्य सामेयत्वेऽपि भाष्यप्रामाण्यात् भजोष्विति (३३८८०) चिप्रत्ययः समासश्च भवतीति द्रष्टव्यम् । एतच्च उभयलक्षणविशेषणमसर्वलिङ्गमित्यनेनैकवाक्यत्वादिति सूक्ष्ममीक्षणीयम् । तथाच शुक्ला-

लिङ्गानाञ्च न सर्वभाक् । सकृदाख्यातनिर्ग्राह्या (१०७) ।  
असर्वलिङ्गत्वे सत्येकस्यां व्यक्तौ कथनाद्यन्तरे कथनं विना  
पि सुग्रहा जातिरिति लक्षणान्तरम् । वृषली । सत्यन्तङ्गिम्  
शुक्ला । सकृदित्यादि किम् देवदत्ता ।

गोत्रञ्च (१०८) चरणैः सह ।

अपत्यप्रत्ययान्त, शाखाध्येष्टवाचो (१०९) च शब्दो जाति-  
कार्यं (११०) लभत इत्यर्थः । औपगवो । कठी । बह्वृषी । ब्राह्म-  
णीत्यत्र तु शार्ङ्गरवादि (२४१४०) पाठान्डीप् बाध्यते । जातेः किं  
सुगुडा । अस्त्रोविषयात्किम् । वलाका । अयोपधात्किम्  
क्षत्रिया । योपधप्रतिषेधे ह्ययगवयसुकयमनुयमत्यानामप्रति-

दिगुणानामनेकत्वे नानुगताकारप्रतीतिविषयत्वेऽपि नियतलिङ्गत्वा-  
भावाद् जातित्वम् गुणिलिङ्गास्तु तद्वतोति तेषां त्रिलिङ्गत्वात् ।  
शब्देन्दुः ।

(१०७) अवयवसंस्थानस्य वृषलादिष्विव ब्राह्मणादिष्विविशेषात् वृषल-  
त्वादजातिर्न स्यादतो लक्षणान्तरमाह सकृदाख्यातेत्यादि । सक-  
तेकवारं यस्यां कस्याद्विद्यक्तौ ब्राह्मणोऽयं वृषलोऽयमित्युपदेशेन  
निर्ग्राह्या निश्चयेन ग्राह्येत्यर्थः ।

(१०८) मुख्यजातिमभिधाय जातिकार्यकारणपरिभाषिकजातिमाह गोत्र-  
ञ्चेत्यादि । गोत्रं पुत्रपौत्रप्रभृतिवंशपरम्परा चरणो वेदशाखा ।

(१०९) वेदशाखाया नियतलोविषयत्वात् जातिकार्यप्रसक्तावाह शाखा-  
ध्येष्टवाचीति यद्यपि स्त्रोणामध्यग्रननिषेधात्तदध्येष्टत्वं नास्ति  
तथापि तद्व्योङ्गवतया तदाचित् (२८) नधीयमानेऽपि साणवके तत्तच्छा-  
खत्ववदिति द्रष्टव्यम् ।

(११०) जातिकार्यं ङीष्पुंवङ्गावा दकं लभत इत्यनेन तत्कार्यकारितया  
पारिभाषिकमौपचारिकं वा जातित्वमिति दर्शितमिति भावः ।

वेषः । हयी । गवयी । मुकयी । हलसञ्चितस्येति (२१८४)  
लोपः । मानुषी । मत्स्यस्य ङ्याम् । मत्सी ।

पाककर्षपर्सपुष्पफलमूलबालोत्तरपदाच्च । ४

। १ । ई४ ।

पाकाद्युत्तरपदाज्जातिवाचिनः स्त्रीविषयादपि ङीष् स्यात् ।  
ओदनपाकी । शङ्खकर्णी । शालपर्णी । शङ्खपुष्पी । दासी-  
फली । दर्भमूली । गोबाली । ओषधिविशेषे रूढा एते ।

इतोमनुष्यजातेः । ४ । १ । ई५ ।

ङीष् स्यात् । दाक्षी । योषधादपि । उदमेयस्याऽपत्यम्  
औदमेयी । मनुष्येति क्रिम् । तित्तिरिः (१११) ।

ऊङुतः । ४ । १ । ई६ ।

उकारान्तादयोपधान्मनुष्यजातिवाचिनः स्त्रियामूङ् स्यात् ।  
कुरुः । कुरुनादिभ्यो ण्यः (५१६४०) तस्य स्त्रियामवन्तीत्या-  
दिना (५२१४०) लुक् । अयोपधात्क्रिम् अध्वर्युः (११२) । अप्राणि-  
जातेश्चरज्ज्वादीनामुपसंख्यानम् । रज्ज्वादिपर्युदासादु-  
वर्णान्तेभ्यः (११३) एव । अलाव्या (११४) । कर्कन्धा । अनयो

(१११) स्त्रीपुंसयोरपत्यान्ता द्विचतुःषट्पदोरणा इत्यभिधानात् तित्तिरि-  
शब्दस्य स्त्रीत्वम् ।

(११२) अध्वर्युश्राव्वाध्यायिवंशोद्भवा ।

(११३) अप्राणिजातेष्वेत्यत्र उतरति नाहुवर्त्तते भाष्ये अलावुर्कर्कन्धशब्दयो-  
र्दीर्घयोरपि उदाहरणादत आङ् उवर्णान्तेभ्य रति ।

(११४) अलाव्या कर्कन्धेति नोङ्धात्वोरिति (६ । १ । १७५ सू०) शसादिषु

दीर्घान्तत्वेपि नोङ्धात्वोरिति (६।१।१७५ छ०) विभक्त्यदा-  
त्तत्वप्रतिषेधऊङः फलम । प्राणिजातेषु ककवाकुः । रज्ज्वा-  
देसु रज्जुः । वतुः ।

बाह्वन्तात्मज्ञायाम् । ४।१।६७ ।

स्विमामृङ् स्यात् । भद्रवाङ् । संज्ञायाङ्ङिम् । वृत्तवाङ् ।

पङ्गोश्च । ४।१।६८ ।

पङ्गूः । श्वशुरस्योकाराकारलोपश्च \* (११५) । षाटूङ् ।  
पुंयोगलक्षणस्य ङोषोऽपवादः । लिङ्गविशिष्टपरिभाषया स्वा-  
दयः । श्वशूः ।

ऊरूत्तरपदादौपम्ये । ४।१।६९ ।

उपमानवाचि (११६) पूर्वपदमूरूत्तरपदं यत्प्रातिपदिकन्त-  
स्माटूङ् स्यात् । करभोरूः ।

संहितशफलक्षणवामादेश्च । ४।१।७० ।

अनौपम्यार्थं सूत्रम् । संहितोरूः । सैव शफोरूः । शफौ

दात्तत्वनिषेधात् तृतीयान्नोदाहरणं तद्विभक्तेरुदात्तत्वप्रदर्शनाय तस्यै-  
षोङ् विधानफलत्वात् ।

(११५) श्वशुरः श्वश्रुति (४४७८०) निर्देशादत्र श्वशुरगन्धान्याकारस्यैव लोपः ।

(११६) उत्तरपदातिभ्रं पूर्वपदं सापेक्षतया उपमानपदमेवेत्याशयेनाह उप-  
मानवाच पूर्वपदमिति अतएव करभोपभोरित्यादौ न ।

खुरौ ताविव संस्लिष्टत्वादुपचारात् (११७) । लक्षणशब्दादर्श  
आदित्वादच् । लक्षणोरुः । वामोरुः । सहितसहाभ्याञ्चेति  
वक्तव्यम्\* । हितेन सह सहितौ ऊरु यस्याः सा सहि-  
तोरुः । सहेतेइति (११८) सहौ ऊरु यस्याः सा सहोरुः ।  
यद्वा विद्यमानवचनस्य सहशब्दस्य ऊर्वतिशयप्रतिपादनाय  
प्रयोगः ।

संज्ञायाम् । ४ । १ । ७२

कद्रुकमण्डलोः संज्ञायां स्त्रियामूङ् स्यात् । कद्रूः । कम-  
ण्डलः (११९) । संज्ञायां किम् । कद्रुः । कमण्डलुः । अच्छ-  
न्दोर्ध्वं वचनम् (१२०) ।

शार्ङ्गरवाद्यजो(१२१)ङीन् । ४ । १ । ७३ ।

(११७) शफशब्दार्थसाधारणस्य संस्लिष्टत्वस्य ऊर्षट्पदार्थं आरोपादित्यर्थः ।

(११८) सहेते इत्यस्य कर्माकाङ्क्षायां असमित्यस्याध्याहारस्तेनातिशय-  
तरमणीयावित्यर्थः ।

(११९) कद्रुः सर्पमाता कमण्डलुश्चतुष्पाज्जातिविशेषः । अतएव चतुष्पा-  
ङ्गो ढजित्वत्वं (५०६४०) कामण्डलेय इत्युदाहरिष्यति ।

(१२०) अच्छन्दोर्ध्वमिति वेदे तु संज्ञायामसंज्ञायाम् कद्रुकमण्डलोश्छन्द-  
सीत्यनेन (४ । १ । ७१ सू) ऊङ् भवतीति भावः ।

(१२१) शार्ङ्गरव कापटव, गौगुलव ब्राह्मण वैद गौतम कामण्डलेय ब्राह्मण-  
हतेय आनिचेय आनिधेय आशोकेय वात्स्यायन मौञ्जायन कैकस  
काव्य शैव्य एहि पर्येहि आश्वरथ्य औदपान अराल चण्डाल वत-  
ण्ड भोगवन्गौरीरुत् (एतौ संज्ञायाम्) न नर । शार्ङ्गरवादिः ।



शार्ङ्गरवादेरजोयोऽकारस्तदन्ताच्च जातिवाचिनो ङीन्  
स्यात् । शार्ङ्गरवी । वैदी । जातेरित्यनुवृत्तेः पुंयोगे ङीषेव ।  
दृग्गोरोर्द्विषेति गणसुतम् । नारी ।

यङश्चाप् (१२२) । ४ । १ । ७४ ।

यङन्तात् स्त्रियाच्चाप् स्यात् । यङ्घ्यङोः समान्यग्रहणम् ।  
आम्ब्रह्मा । कारीषगन्ध्या । घाद्यञश्चाप् वाच्यः \* । प्रीति-  
माध्या ।

आवग्याच्च । ४ । १ । ७५ ।

अस्माच्चाप् स्यात् । यञश्चेति (२१७८) ङीपोऽपवादः । अवटशब्दो  
गर्गादिः । आवग्या ।

तद्धिताः । ४ । १ । ७६ ।

आपञ्चमसमाप्तेरधिकारोऽयम् ।

यूनिस्तिः । ४ । १ । ७७ ।

युवन्शब्दात्तिप्रत्ययः स्यात्स्व च तद्धितः । लिङ्गविशिष्टपरिभा-  
षया (१२३) सिद्धे तद्धिताधिकार उत्तरार्थः । युवतिः ।

(१२२) चापञ्चत्वम् स्वरार्थं पितृन्त याडाप इत्यादौ सामान्यग्रहणार्थम् ।

(१२३) लिङ्गविशिष्टेति अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकमित्यनेन (८४८०)

प्रत्ययान्तभिन्नस्य प्रातिपदिकसंज्ञाविधानेन टाब दीनां प्रत्ययत्वेन तद-  
नानामप्राप्तेऽपि प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणमिति  
परिभाषया प्रातिपदिकत्ववत् तिप्रत्ययान्तस्य तस्मैत्वं भविष्यतीति

अनुपसर्जनादित्येव । बहवो युवानो यस्यां सा बह्वयुवा ।  
युवतीति तु यौतेः शतन्तात् ङीपि बोध्यम् ।

इति स्त्रीप्रत्ययाः ।

---

किं तस्य तद्धितसंज्ञया तद्धितसंज्ञाफलीभूतस्य कृतद्धितसमासाश्चेति  
(८४४) प्रत्यायान्तस्यापि प्रातिपादिकसंज्ञात्वस्योक्तपरिभाषयैव सिद्धे-  
रिति भावः । उत्तरार्थ इति अस्मिजोरनार्षयोः (४।१।७८) इत्या-  
द्यर्थः इह करणन्त स्पर्धार्थं लिङ्गविशिष्टपरिभाषाया अनित्यताद्योत  
नार्थश्च ।

---

प्रातिपदिकार्थः (१) लिङ्गपरिमाणवचनमात्रे  
प्रथमा । २ । ३ । ४ ई ।

नियतोपस्थितिकः (२) प्रातिपदिकार्थः मात्रशब्दस्य प्रत्येकं (२)

( १ ) खौजसमौडिति (८६५०) विहितस्वादीनामर्धविशेषव्यवस्थां दर्शयितुमाह प्रातिपदिकार्थेति । प्रथमादयः सप्रत्ययानाः प्राचां संज्ञास्त्वाभिरिहापि व्यवहारः । तथाच सर्वसिद्धत्वादस्मिन् शास्त्रे तासां संज्ञानामनभिधानेऽपि न क्षतिरिति विभावनीयम् ।

(२) स्वार्थोद्भवञ्च लिङ्गञ्च संख्या कर्मादिरेव च ।

असौ पञ्चैव लिङ्गार्थास्तयः केषाञ्चित्प्रथमाः ।

इत्युक्तदिशा यदि पञ्चकं प्रातिपदिकार्थस्तदा लिङ्गवचनयोः प्रातिपदिकार्थतया तद्गृहणमनर्थकं प्रातिपदिकार्थ इत्यनेनैव सिद्धेः सावग्रहणाच्च कर्मादिव्यवच्छेदो न स्यात् कर्मादीनामपि प्रातिपदिकार्थानतिरेकात् विकपक्षे तु लिङ्गाग्रहणमनर्थकमेवेत्याशङ्क्य विवक्षितं दर्शयति नियतोपस्थितिक इति । यस्मिन् प्रातिपदिके उच्चारिते यस्यार्थस्य नियमेन उपस्थितिः स तदर्थः शक्यार्थ इति यावत् सिंहोमाणवक इत्यादौ शक्यार्थमादाय प्रथमाविभक्तेरुत्पत्त्यनन्तरं पदान्तरसमभिव्याहारेण तात्पर्यादिदशात् लक्ष्यार्थ बोधे ज्ञेयभावादिति लक्ष्यार्थस्य नियतोपस्थितिकत्वाभावेऽपि न क्षतिः । तटादिशब्दानां तत्तत्प्रत्ययसमभिव्याहारे सकललिङ्गबोधकतया न किमपि लिङ्गं नियतोपस्थितिकमिति न तद्बोध्य लिङ्गस्यात्र प्रातिपदिकार्थशब्देन ग्रहणमिति भावः । तथाच प्रातिपदिकार्थत्वे एकं द्विकं त्रिकं चैव चतुष्कं पञ्चकं तथेत्यनेकपक्षाणां सत्त्वात् द्योतिका वाचिका वा सुर्वित्वादीनां विभक्तय इत्युक्तेश्च द्वित्वादीनां विभक्तिवाच्यत्वपक्षे प्रातिपदिकस्य द्योतकतया द्योत्यार्थमादायैव स्वार्थोद्भवमित्याद्यामिहितमिति द्रष्टव्यम् ।

( ३ ) प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचनान्येवेत्यत्र पदमटितवाक्ये सश्रव्यं

योगः प्रातिपदिकार्थमात्रे लिङ्गमात्राद्याधिक्ये (४) परिमाण-  
मात्रे संख्यामात्रे च प्रथमा स्यात् । । उच्चैः (५) । नीचैः ।  
कृष्णः (६) । श्रीः । ज्ञानम् । अलिङ्गा नियतलिङ्गाश्च प्राति-  
पदिकार्थमात्र इत्यस्योदाहरणम्, अनियतलिङ्गास्तु लिङ्गमा-  
त्राद्याधिक्यस्य । तटः (७) । तटी । तटम् । परिमाणमात्रे  
द्रोणो ब्रीहिः । द्रोणरूपं यत्परिमाणं ( ८ ) तत्परिच्छिन्नो  
ब्रीहिरित्यर्थः । प्रत्ययार्थे परिमाणे प्रज्ञत्यर्थोऽभेदेन संसर्गेण

सकादित्वात् (३६६८०) प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचनमात्रमिति  
सिद्धम् इद्वान्ते श्रूयमाणस्यैवकारार्थकमात्रशब्दस्य प्रत्येकं सम्बन्धात्  
प्रातिपदिकार्थमात्र इत्यादि क्रमेणान्वयः ।

(४) मात्रपदेन कर्माद्याधिक्ये प्रथमा न भवेत् किन्तु लिङ्गपरिमाणवच-  
नानां पृथग्यग्रहणात् तटाद्याधिक्ये एव भवेदित्याह लिङ्गमात्रा-  
द्याधिक्ये इति आदिपदेन परिमाणमात्राधिक्ये वचनमात्राधिक्ये  
चेत्यस्य ग्रहणम् । प्रातिपदिकार्थमात्रबोधेऽपि लिङ्गपरिमाणादेर्बोधा-  
सम्भवादाधिक्ये न्यतुक्तम् ।

(५) उच्चैरित्यादौ पदत्वेन कृत्वविमर्शयं प्रथमोत्पत्तिलोपौ । तथा  
ग्रामे उच्चैस्त्व स्वं ग्राम उच्चैस्ते स्वमित्यादौ सपूर्व्याया इति (१७७८०)  
रूढत्वेण सपूर्वप्रथमापूर्वकत्वादिकल्पेन तेऽत्यादेश इत्यपि द्रष्टव्यम् ।

(६) कृष्णा वासुदेवो ननु नीलगुणविशिष्टस्तस्य निलिङ्गतया नियतलिङ्ग-  
त्वाभावात् ।

(७) तट इत्येतच्च तटशब्दस्य सर्वलिङ्गभाक्त्येऽपि जातित्वमनङ्गीकुर्वतामस्मि  
रकोषकारणां सते इति द्रष्टव्यम् ।

(८) परिमाणशब्दश्च परिच्छेदरूपपरिमाणसामान्यपरः न तु “उच्चैर्मानं  
क्विलोन्मानं परिमाणन्तु सर्वतः । आयासस्तु प्रमाणं स्यात् सख्या-  
बोध्या तु सर्वतः” इत्युक्तपारिभाषिकपरिमाणपर इति बोध्यम् । द्रोण-  
रूपपरिमाणस्य प्रातिपदिकार्थत्वे तस्य च ब्रीह्यादौ परिच्छेदपरि-

विशेषणम् । प्रत्ययार्थस्तु परिच्छेदपरिच्छेदकभावेन व्रीहौ  
विशेषणमिति विवेकः । वचनं (६) संख्या । एकः । द्वौ ।  
बहवः । इहोक्तार्थत्वादिभक्तोरप्राप्तौ (१०) वचनम् (११) ।

च्छेदकभावेनान्वयो नामार्थयोर्भेदेनान्वयस्याव्युत्पन्नत्वान्न सम्भवतीति  
प्रथमार्थ एव परिमाणमित्यभिहितम् पाचकादिशब्दे प्रकृत्यर्थधात्व-  
र्थस्य प्रत्ययार्थभेदेनाऽन्वयेऽपि इन्द्रोदेवतास्येति वाक्ये सास्य देवतेति  
(५३० प्र०) तद्वितार्थदेवताया इन्द्रादिभिरभेदेनाऽन्वयस्य दृष्टचरत्वाद-  
त्वापि तथान्वय इति नात्रिककल्पनेति भावः ।

(६) वचनं संख्येति वाच्यवाचकयोरभेदाध्यवसायेन तथैव पूर्वाचार्याणां  
व्यवहारः ।

(१०) उक्तार्थत्वादिति उक्तार्थानामप्रयोग इति न्यायेनाप्रयोगप्राप्तौ प्राति-  
पदिकप्रतिपादितसंख्यानराभावाच्च तदप्राप्तिस्तथाच अनन्वितार्थक-  
विभक्तिप्रयोगापेक्षयाऽनुवादकविभक्तिप्रयोगस्य न्याय्यत्वात् न ह्या-  
दिशब्देभ्यः सर्वविभक्तिरिति भावः ।

(११) परे तु अत्र सूत्रे प्रातिपदिकाशब्देन प्रवृत्तिनिमित्तं तदाश्रयश्च  
गृह्यते स च मुख्यइषारोपिततदाश्रयोऽपि अतएव लिङ्गग्रहणं सार्थकं  
मन्यथा स्वमोर्नपुंसकादित्यादि (१४२ प्र०) शास्त्रप्रासाग्येन लिङ्गस्यापि  
प्रातिपदिकार्थतया तद्वैयर्थ्यम् । एवञ्च प्रातिपदिकार्थ इत्यस्य अलिङ्गा-  
कथ्येयाः - लिङ्गप्रवृत्तिनिमित्तकाः प्रवृत्त्युदाहरणमन्ये सर्वेऽपि  
शब्दः; लिङ्गाधिक्य इत्यादि उदाहरणानीति प्राङ्गः । शब्देन्दुः ।  
अविदम्भिधीयते स्वार्थो विशेषणं द्रव्यं विज्ञेयं लिङ्गं स्त्रीत्यादि  
संख्या एकत्वादि कारकं कर्मादि इति पञ्चकमपि प्रातिपदिकार्थः  
दधि सध्वित्यादौ विनापि विभक्तिं प्रातिपदिकादेव तत्तदर्थप्रतीतेः  
दृष्टौ दृष्टा दृष्टं दृष्टेणेत्यादौ विभक्त्यर्थविशेषबोधेऽपि विभक्त्योनां  
द्योतकत्वेनैवोपयोग इति भाष्यकाराशयः । केषुऽस्तु संख्यानचतुष्कं  
प्रातिपदिकार्थ इति मन्यते । अन्यव्यतिरेकाभ्यां संख्याकारकादे-

सम्बोधने च (१२) । २ । ३ । ४७ ।

इह प्रथमा स्यात् । हे राम ।

प्रथमा (१३) ।

विभक्त्यर्थतन्निश्चयात्त्विकमेवेति उत्तिकारः । संख्याकर्मादयस्तु विभक्तिवाच्या लिङ्गन्तु टावादिवाच्यमिति द्विकमेवेत्यन्ये । जातेरेवाकृत्यपरपर्यायाया अव्ययव्यतिरेकाभ्यां प्रातिपदिकार्थत्वं व्यक्तिभानन्तु आक्षेपादित्येकमेवेति केचित् ।

(१२) सम्बोधने इति संबोधनाधिक्येऽप्राप्तावस्थारम्भः । प्रथमार्थः सम्बोधनं सम्बोधनञ्च प्रवर्तनाविषयबोधनादिफलकाभिमुख्यं तदुक्तं हरिणा

सिद्धस्याभिमुखीभावमात्रं सम्बोधनं विदुः ।

प्राप्ताभिमुख्यः पुरुषः क्रियासु विनियुज्यते इति

अत्र क्रियासु विनियुज्यते इत्युक्तेः प्रजानि देवदत्तेत्यादावपि जानी हीतिपदाध्याहारेण सङ्गतिः । सिद्धस्येत्युक्तेः संबोधनं स्थानवाच्यमत्र विषयता न तु साध्यविषयता तेन राजा भव युध्यत्व, इन्द्रशत्रुर्वर्द्धस्वेत्यादौ राजादेन संबोध्यता । संबोधनञ्च प्रत्ययार्थं प्रति विशेष्यं क्रियां प्रति विशेष्यं राम मां पाहीत्यादौ रामसम्बन्धिसंबोधनविषयो मत्कर्मकं रक्तं बोधः । संबोधनस्य विधायाः संबोधनविषयत्वे संबोधनपदस्य विभक्तिः संबोधनविषयत्वे संबोधनविषयनिघातयुग्मादस्य दत्तव्या इति (१०६४) वाच्यता । देवदत्तेत्यादौ निघातयुग्मादस्य संबोधनविषयता न चादेव्यस्य नानुपपत्तिरित्युक्तं । संबोधनविषयता शब्दार्थत्वे ।

(१३) अत्रेदं बोध्यम् । संबोधनविभक्तिषु लकारकदादिविभक्तिषु तत्त्वसमानाधिकरणे संबोधनविभक्तिषु समानाधिकरणे प्रथमेति संबोधनविभक्तिषु प्रथमेति च संबोधनविभक्तिषु । प्रकृतिविकृतिस्यत्वे तु उभयोरपि तिङ्

कारके (१४) । १ । ४ । २३ ।

इत्यधिकृत्य ।

कर्तुरीप्सततमं (१५) कर्म । १ । ४ । ४६ ।

कर्तुः क्रियया व्याप्तमिष्टमङ्कारकर्तृसंज्ञं स्यात् ।

अभिहितार्थवात् प्रथमा । परन्तु तत्र तिङ् प्रकृतेरव संख्यानुवा-  
देन संख्यानुवृत्ते न तद्विकृतेरपि यथोक्तं हरिणा प्रकृतेर्विकृतेर्वापि  
यत्रोक्तत्वं द्वयोरपि । वाचकः प्रकृतेः संख्यां गृह्णाति विकृतेर्नतु  
वाचकस्तडादिशब्दः प्रकृतेः संख्यां गृह्णाति अनुवदतीत्यर्थः । अत्र  
यत्रोक्तेः कचिदुक्तत्वाभावे नामार्थेष्वप्रथमेति सूचितत्वेन नौका  
भूत्वा वृद्धो निष्ठं गतरत्यादौ नौकाया नामार्थे एव प्रथमेति बोध्यम् ।  
उद्देश्यविधेयभावस्यले तूपाभ्यामेवोक्तार्थतया प्रथमा । संख्याविशेष-  
पट्टणन्तु विवक्षावशादुभयोरेव पर्यायेण भवति तेन एको वृद्धः पञ्च  
नौका भवतीत्यादिवत् न नियमः किन्तु वेदाः प्रमाणं भवति भवति  
वेत्वादि प्रयोगइति । प्रथमा ।

(१४) कारके इति । करोति कर्तृत्वाद्व्यपदेशानिति कारकशब्दः क्रियान-  
यत्नस्तथा च क्रियायामित्यर्थः एवं चेतः परमधिकारिष्यमाणानां क्रिया  
यावेवान्वयः कारकाणां साधनत्वेन साध्यक्रियायां साधनापेक्षणात्

(१५) कर्तुरीप्समिति । कर्तृप्रतिष्ठापणं प्रथमं यः प्राहृपात्तव्यापाराश्रयः  
कर्तुः (१५६७) कर्मणे कर्तृत्वोपलक्षणं च कर्तृविशेषणीभूतक्रिया  
यावेवान्वयः कारकाणां साधनत्वोपलक्षणं प्रयोगानुसृतकल्पने मानाभावात्  
एवञ्च कर्तृत्वं खनिष्ठक्रियायां साधनत्वोपलक्षणं कर्तृत्वोपलक्षणं  
माणं कर्मत्वार्थः तदेतदाह कर्तुः कर्मत्वोपलक्षणं । क्रियया  
प्राहृपात्तव्यापारेण व्याप्तं प्राहृपात्तव्यापारेण सम्बन्धं फलव्या-  
पारकधीनत्वान्न फलव्यापारकधीनत्वान्न तत् तिङः स्मृता  
इत्यनेन सिद्धम् । तच्च कर्म सप्तविधम् यथोक्तं हरिणा ।

२४-

निर्वर्त्यञ्च विकार्यञ्च प्राप्यञ्चेति त्रिधा मतम् ।

अौदासीन्येन यत् प्राप्यं यच्च कर्तुरनीक्षितम् ।

तत्र निर्वर्त्यादिना लक्षणादिकमपि तेनैवोक्तं यथा ।

प्रकृतेस्तु विवर्तमानां विवर्तमानां कश्चिद्व्यवस्था ।

प्रत्यक्षदसंभतं किञ्चित् काष्ठादिभस्मवत् ।

किञ्चित् गुणान्तराधानात् सुवर्णादिविकारवत् ।

क्रियाकृतविशेषाणां सिद्धिर्यत् न विद्यते ।

दर्शनादनुमानात् तत् प्राप्यमिह कथ्यते इति

मती वा यिद्यन्तः प्रकृतिः पञ्चमिनी ।

यस्य नास्तीयते तस्य निर्वर्त्यत्वं प्रचक्षते इति च

तदयं लक्षणमिच्छते ।

प्रकृतिवाचकपदासमन्विताहुतपदोपस्थाप्यते सति जिवात्मनः

तिरुपफलवत्त्वं निर्वर्ण्यत्वम् यथा घटं करोतीत्यादौ घटादेः क्रिया-

ज योत्पत्तिमस्वात् निर्वर्त्यत्वम् । प्रतीयमानप्रकृतिविवर्तिभावत्वे स-

ति क्रियानिर्वाह्यविशिष्टासत्त्वोत्पत्तिरूपात्यतरफलवत्त्व' विचार्य

यथा सुवर्णं कुण्डलं करोतीत्यादौ सुवर्णस्य पूर्वरूपविशिष्टासु स्वयम्भवे

वत्त्वात् क्वाण्डलस्य चोत्पत्तिमत्त्वादभयोरपि विकार्यत्वम् ।

साधारणधर्मप्रकारकप्रतीतिविषयतानाश्रयत्वे सति प्रियवर्तमान-

यत्त्वे नोद्देश्यत्वम् प्राप्यत्वम् यथा प्राप्तं गच्छतीत्यादौ यस्मात् प्रसङ्गा-

धारणसंयोगरूपफलवत्त्वेऽपि क्रियावतश्चमादिरूपाभाधारणयिज्ञेय

फलस्यासत्त्वेन शफलप्रकारकशोधाविषयत्वात् प्राप्यत्वम् । मित्र-

न्य विकार्ययोः क्रियाजन्योत्पत्त्यादिफलस्य क. निष्ठतया



कर्तुः । तमग्रहणं किम् । पयसा (१६) ओदनं भुङ्क्ते ।  
 कर्मण्यनुवृत्तौ (१७) कर्मग्रहणमाधारनिवृत्तार्थम् । अन्यथा  
 गृहं प्रविशतीत्यत्रैव स्यात् ।

अनभिहिते । २ । ३ । १

इत्यधिकृत्य ।

कर्मणि द्वितीया । २ । ३ । २ ।

भुङ्क्ते कर्मणि द्वितीया स्यात् । हरिश्चजति (१८) । अभि-

असौधारण्येन तद्वत्त्वाच्चातिप्रसङ्ग इति बोध्यम् । कर्तुरनुद्देश्यत्वे  
 सति क्रियाजन्यफलवत्त्वम् औदासीन्यं धामं गच्छन् त्वयं सृगती-  
 त्यादौ त्वयादेरनुद्देश्यत्वेऽपि क्रियाजन्यसंयोगरूपफलवत्त्वेनोदासीन  
 कर्मता । द्विष्टसाधनत्वे सति क्रियाजन्यफलवत्त्वं द्वेष्ट्यत्वं यथा अन्नं  
 वेमुक्षुर्विकं भुङ्क्ते इत्यादौ विषयः तथात्वम् । कारकविशेषसंज्ञा-  
 न्तरेणाविवक्षितत्वे सति कर्मोपकारकत्वम् संज्ञान्तरेणाख्यातत्वम्  
 यथा सां पयो दोग्धीत्यादौ गवादेः कारकाक्षरसंज्ञाया अविवक्षया  
 दुग्धोपयोगितया च कर्मत्वम् अस्तीति भविष्यति चेदसपरिहृत् ।  
 (२५३४०) कारकान्तरसंज्ञापूर्वकत्वजन्यपूर्वकत्वं यथा हरिर्जलधि-  
 मधिपति इत्यादौ अक्षरेणाधारसंज्ञकतया प्राप्तत्वेऽपि अधिशीङ्स्यासा-  
 मित्यादिना (२६०४०) कर्मसंज्ञया कर्मत्वम् ।

अस्तीति भुजिक्रिया प्रति पयसः प्रकटोपकारकत्वविवक्षायां तस्यै-  
 वानुवृत्तमत्वात् पयः पिबतीति स्वादेव । इह तु तथा विवक्षाधिरहेण  
 औदासीन्येन प्रति तस्याङ्गतया करणत्वमात्रं विवक्षितमिति न तस्य  
 कर्मत्वमिच्छेके । सहार्थं तृतीयेति तु न्याय्यं तस्य प्रधानत्वात् तमपा  
 बोधयितुमशक्यत्वात् ।

कर्मत्वमुद्देशावित्यस्य अधिशीङ्स्यासां कर्मत्वमिति (२६०४०) सूत्रादित्यादिः ।

हरिमिति भुजनक्रियया हरौ प्रीतेरुत्पादनात् प्रीतिविशिष्टतया

## कारकादिविभक्तिप्रकरणम् । २५१

द्विते (१६) तु कर्मणि प्रातिपदिकार्थमात्र इति प्रथमैव ।  
अभिधानन्तु प्रायेण तिङ्शतद्वितसमासेः । तिङ् । द्विः  
सेव्यते । कृत् । लक्ष्मणा सेवितः । तद्वितः । शतेन क्रीतः शत्यः ।  
समासेः । प्राप्त आनन्दो यं स प्राप्तानन्दः (२०) । कचिन्निपा-

क्रियाव्याप्यत्वेन हरेः कर्मत्वं हरिनिष्प्रोत्यतुकूल एकदेवदत्ता-  
भिद्राश्रयको वर्त्तमानो व्यापार इति निष्कृतार्थबोधः । क्रिया-  
प्रधानमाख्यातमिति सिद्धान्तेन सर्वत्रैव क्रियासुख्यविशेषकताङ्गी-  
कारात् तथाबोधः । विस्तरस्तु शब्दार्थरत्नेऽस्माभिरभिहितस्तत्रैव  
द्रष्टव्य इत्यत्र बाहुल्यमिमां विरतम् ।

(१६) अभिहिते त्विति प्रधानक्रियापेक्षितप्रत्ययेनाभिहिते इत्यर्थेऽन्तेन  
पक्षमोदनं भुङ्क्ते इत्यादौ पक्षिक्रियानिरूपितकर्मशक्तेरुक्तत्वेऽपि  
न प्रथमा यथोक्तम् हरिणा प्रधानेतरयोर्यत्र द्रव्यस्य क्रिययोः पृथक् ।  
शक्तिर्गुणान्नया तत्र प्रधानमनुरुध्यते इति । ओदनस्य पक्षिभुजि-  
क्रीयापेक्षया द्वे एव कर्मशक्ती तत्र प्रधानक्रियापेक्षितशक्तेरनभिधानाद्  
प्रथमेति बोध्यम् । अधिकशक्तं प्रथमार्थनिरूपणे (२४७, ४८, ४९) । इदन्तु  
बोध्यं वङ्गपटुरित्यादौ वङ्गप्रत्ययेनोक्तार्थत्वाद्यथा कल्पबादयो न प्रव-  
र्त्तन्ते तथा क्रियते षट् इत्यादौ तिङोक्तार्थत्वात् न द्वितीया भविष्य-  
तीति अनभिहित इति सूत्रस्यानवश्यकत्वेऽपि संख्याया विभक्त्यर्थत्वपक्षे  
सूत्रस्यावश्यकता तथाहि कर्मणि द्वितीयेत्यस्यानभिहिते कर्मणि यदे-  
कत्वं तत्र द्वितीयैकवचनमिति सूत्रार्थः स्वीकार्यः । तत्सूत्रानार-  
म्भे तु कर्मणि यदेकत्वं तत्र द्वितीयैकवचनमिति हि सूत्रार्थः संपद्यते  
तथा सति कृतः कट इत्यादौ तेन कर्ममात्रोक्तावपि तदेकत्वस्य क्ते-  
नानुक्ततया तत्र द्वितीयैकवचनम् दुर्वारं स्यात् परत्वेन प्रथमासमर्थ-  
नन्तु कर्त्तव्यः कट इत्यादौ ततोऽपि परत्वेन कृत्योगलक्षणादुर्वार-  
रत्वापत्तेरकिञ्चित्करम् ।

(२०) आनन्दकर्तृकप्राप्तिकर्माभूतः समासार्थः ।

तेनाभिधानम् । यथा, विषष्टन्नोऽपि संबद्धं स्वयच्छेत्तुमसाम्प्रतम् (२१) । साम्प्रतमित्यस्य हि युज्यत इत्यर्थः ।

तथा युक्तञ्चानीप्सितम् (२४) । १।४।५० ।

ईप्सिततमवत्क्रियया युक्तमनीप्सितमपि कारकङ्गर्म्मसंज्ञं स्यात् ग्रामङ्गच्छन् (२३) लणं स्पृशति । ओदनं वुभुक्षुर्विधं भुङ्क्ते ।

अकथितञ्च (२४।१।४।५१ ।

(२१) परे तु अत्र तुमुनः साधुत्वायेत्यत इति पदाध्याहार आवश्यकः अन्यथा क्रियार्थोपपदत्वाभावाच्छकादियोगाभावाच्च तुमुन्नुत्पत्तिर्दुर्लभा स्यात् । एवञ्च तस्याध्याहारे इच्छार्थयोगे तुमुन् सुलभः । तथाच विषष्टन्नोऽपि सम्बद्धं छेतुमिष्यते इति यत्तदसाम्प्रतमस्याथ-मित्यर्थः सम्प्रद्यते एवं चाध्याहृततिङाभिधानान्नात्र द्वितीयाप्रसक्तिरित्यनुदाहरणमेवैतत् । एतेन क्रमादमुं नारद इत्यबोधि स इत्यप्यनुदाहरणम् तत्र नारद इति श्रीकृष्णीयज्ञानाकारानुकरणं नारद इत्येतच्छब्दाभिलष्यमानाकारो बोध इत्यर्थः एवञ्चेतिशब्देन तादृशार्थस्योक्ततया न द्वितीयेति तत्र प्रातिपदिकार्थं प्रथमेवेति द्रष्टव्यमित्याहुः । शब्देन्दु० ।

(२२) अनीप्सितमिति ईप्सितादन्यदिति पर्युदासात् यदुपेक्ष्यं यच्च द्वेष्टं तदुभयमित्यर्थः तच्च द्वयं सप्रधाविभागसमये (२४६८०) दर्शितम् । युक्तं क्रिययेति शेषः समभिव्याहृतधात्वर्थप्रधानव्यापारजन्यधात्वर्थफलेन युक्तमित्यर्थः । पराधीनतया विषभोजने तु विषस्य क्रियाफलान्नयत्वेनोद्देश्यत्वात् कर्तुरीप्सिततममित्यादिना (२४८८०) कर्मत्वम् ।

(२३) अनीप्सितस्य द्वैविध्यमुदाहरणेन दर्शयति यामं गच्छन्नित्यादिना यथा ईप्सितस्य यामादेः क्रियाजन्यसंयोगयोगस्तथाऽनीप्सितल्लणादेरपीति भावः । तथा च यामं गच्छतस्तृणस्पर्शनं नान्तरीयकमिति तस्यानीप्सितत्वम् । उपेक्ष्यत्वञ्च इच्छाद्वेषयोरभाव इति बोध्यम् ।

(२४) अकथितमिति । अपादानादिविशेषैस्तद्रूपेणाभासमानमित्यर्थः ।

## कारकादिविभक्तिप्रकरणम् । २५३

अपदानादिविशेषैरविवक्षितङ्कारक (२५) कर्मसंज्ञं स्यात् ।

दुह्यात्पण्डगङ् रुधिप्रच्छिचिबूशासुजिमय्यमुषाम् ।

कर्मयुक् स्यादकथितन्तथा स्यान्नीहृक्ष्वहाम् ॥

दुहादीनां द्वादशानां तथा नीप्रभृतीनाञ्चतुर्णाङ्कर्मणा यद्य-  
ज्यते तदेवाऽकथितङ्कर्मैति परिगणनङ्कर्त्तव्यमित्यर्थः । गा-  
न्दोग्धि (२६) पयः । वलिं याचते (२७) वसुधाम् । अविनीतं  
विनयं याचते । तण्डुलानोदनम्यचति (२८) । गर्गान् शतं

एवञ्च पूर्वविधिविषयप्रसक्तिपूर्वकं तदविवक्षायां पूर्वविधेरप्रसक्तौ  
चैतत्त्वप्रवृत्तिरिति बोध्यम् । अपदानत्वादविवक्षायां पञ्चम्याद्येव  
गोर्दुग्धं दोग्धि इति बलेर्धनं याचते इति व्रजे गां रुणङ्कोत्यादि ।

(२५) कारकमिति क्रियाजनकं क्रियान्वितं वेत्यर्थः । तेन ब्राह्मणस्य पुत्रं  
पृच्छतीत्यादौ ब्राह्मणस्य न कर्मत्वम् । कर्मयुक् कर्मणा क्रियया  
युज्यते सम्बन्धातीति कर्मयुक् कर्म क्रिया तस्यातल्ये इत्यमरोक्तेः ।  
तथा च कर्मणा क्रियया सह संबध्यमानं कारकमपदानादिविशे-  
षैरकथितं कर्मसंज्ञं भवतीत्यर्थः ।

(२६) अन्तःस्थितद्रवद्रव्यविभागानुकूलो व्यापारो दुहेरर्थः तत्र गोरपा-  
दानत्वादविवक्षायामनेन कर्मत्वमेवमन्यत्वापि । तदविवक्षायां पञ्चमी  
गोः पयस्यन्वयविवक्षायां षष्ठी तस्याच्च न क्रियायामन्वयः अनभि-  
धानात् षष्ठ्यन्तस्य खान्वययोग्यनामसमभिव्याहारे तत्रैवान्वयस्यो-  
त्सर्गतो व्युत्पत्तेश्च ।

(२७) स्वल्पनिवृत्तिस्वत्वोत्पत्त्यनुकूलव्यापारो देहीत्याद्यभिलाषरूपो याचे-  
रर्थः बलेः स्वत्वे निरूपकतयान्वयः पूर्वविषयस्य कस्याप्यभावादेवा-  
विवक्षेति बलेः कर्मत्वम् ।

(२८) विकृतञ्चतुक्कूलव्यापारपूर्वकोत्पत्त्यनुकूलव्यापारः पचेरर्थः तण्डुलान्वि-  
क्लेदयन् चोदयं निर्वर्त्तयतीति भाष्ये पच्यर्थविवरणदर्शनात् तथार्थता ।

दण्डयति (२९) । व्रजमवरुणद्वि (२०) गाम् । माणवकं  
पयानमृच्छति (३१) । वृक्षमवचिनोति (३२) फलानि ।  
माणवकन्धर्म्मं ब्रूते (३३) शास्ति वा (३४) । शतञ्जयति (३५)  
देवदत्तम् । सुधां क्षीरनिधिमथयनाति (३६) । देवदत्तं  
शतं सुष्णाति † ग्राममजां नयति (३७) हरति (३८)

- (२९) शासनानुकूलस्वसंप्रदानकदानानुकूलव्यापारो दण्डयतेरर्थः ।  
(३०) निर्गमप्रतिरोधपूर्वकयत्किञ्चिदधिकरणकस्थित्यनुकूलो व्यापारो रुधे-  
रर्थः । व्रजे गौस्तिष्ठति तां निर्गमप्रतिवत्त्वेन स्थापयतीति संप्रत्य-  
यात् । अधिकरणत्वाविवक्षायाऽनेन व्रजस्य कर्मत्वम् ।  
(३१) जिज्ञासाविषयार्थज्ञानानुकूलः केन पथा गन्तव्यमित्याद्यभिलाषादि-  
रूपो व्यपारः प्रच्छेदार्थः ज्ञानविषयत्वेन पथः कर्मत्वम् तज्ज्ञाना-  
श्रयत्वात् माणवकस्य कर्मत्वम् ।  
(३२) विभागपूर्वकादानं विजोऽर्थः वृक्षात् फलान्यादत्ते इत्यर्थात् अपा-  
दानत्वाविवक्षायां कर्मत्वम् ।  
(३३) ज्ञानानुकूलः शब्दप्रयोगः ब्रूवेरर्थः ।  
(३४) प्रवृत्तिजनकज्ञानानुकूलः शब्दप्रयोगः धर्म्मं कुर्वित्यादिविधिविषयो-  
पदेशरूपः शास्तेरर्थः ।  
(३५) अभिभवपूर्वकं ग्रहणं जयतेरर्थः ।  
(३६) विलोडनपूर्वकोत्थापनं मथयतेरर्थः ।  
प्रवञ्चनपूर्वकं ग्रहणं सुषेरर्थः  
(३७) संयोगानुकूलव्यापारानुकूलो व्यापारो नयतेरर्थः ।  
(३८) बलाद्ग्रहणपूर्वकदेशान्तरनयनं हरतेरर्थः ।  
दुह्याजित्यादिकं तु प्राचामनुरोधेन एष्वनेकेषां द्विव्यापारार्थबोधकतयो-  
मित्यतमत्वेनैव द्विकर्मत्वसिद्धेरेकव्यापारार्थकाएव भाष्ये गृहीतायथा  
दुह्याचिरुधिप्रक्रिभिन्नविजासुपयोगनिमित्तमपूर्वविधौ ।  
बुविशासिगुणेन च यत् सचते तदकीर्तितमाचरितं कविवेति ।

कर्षति वहति वा । अर्थनिबन्धनेयं संज्ञा । वलिभिन्नते  
वसुधाम् । माणवकन्धर्मस्मापते अभिधत्ते वक्तीत्यादि ।  
कारकं किम् । माणवकस्य पितरमपत्यानं पृच्छति । अक-  
र्मक (३६) धातुभिर्योगे देशः कालो भावो गन्तव्योऽध्या च  
कर्मसंज्ञक इति वाच्यम् । करून् स्वपिति । मासमास्ते ।  
गोदोहमास्ते । क्रोशमास्ते ।

तथाच दुहादीनामेकव्यापारार्थकतया पूर्वेषामाप्तेऽपूर्वविधानमि-  
तरेषान्त द्विव्यापारार्थकतया पूर्वेषु सिद्धत्वाच्चाकथितत्वमिति भावः ।  
उपयोगनिमित्तमिति प्रधानकर्म्मोपयोगीत्यर्थः । अविश्रांसिगुणेन  
अविश्रास्योर्निरुक्ताथे गुणोभूतेन ज्ञानेन यत् सचते संभ्रमति तज्-  
ज्ञानवत्त्वे नोद्देश्यं यत् तदकथितं कर्मेत्यर्थस्तेन माणवकादेः शासना-  
द्यर्थगुणोभूतज्ञानवत्त्वे नोद्देश्यत्वेन सम्प्रदानत्वप्राप्तौ तद्विवक्षायां नानेन  
कर्मत्वमिति बोध्यमधिकं मत्कृतशब्दार्थरत्ने द्रष्टव्यम् ।

(३६) अकर्मकैति धातोरर्थो व्यापारः फलञ्च । तत्र फलसमानाधिकरण-  
व्यापारबोधकोटकर्मकः फलव्यधिकरणव्यापारबोधकः सकर्मकः  
फलव्यापारयोरेकनिष्ठतायामकर्मकः ।

धातुस्तयोर्धर्मिभेदे सकर्मक उदाहृत इति ह्यर्थः

अस्ति भवतीत्यादौ सर्वत्रैव सत्ताकालसन्धयोस्तदनुकूलव्यापार-  
योश्च बोधस्तत्रोभयोः कर्त्तृनिष्ठत्वादकर्मकत्वम् पचति गच्छतीत्यादौ  
विकृतिस्त्रययोगादिजनकव्यापारयोरुभयनिष्ठत्वात् सकर्मकत्वम्  
एवञ्च मासमास्ते इत्यादौ सर्वत्राकर्मकधातूनां सकर्मकव्यापार-  
दिगर्भितस्वार्थपरतायास्तात्पर्यप्राप्तकमिदं सूत्रं तदुक्तं हरिणा

कालभावाध्वदेशानामनभूतक्रियान्तरेः ।

सर्वैरकर्मकैर्योगे कर्मत्वमुपजायते इति ।

अतस्तैः कर्मभिर्युक्तो धातुर्ध्वैरकर्मकः ।

अस्य कर्मणि भावे च निमित्तत्वाय कस्यते इति च ।

गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्मकाणां  
मणिकर्त्ता स णौ । १ । ४ । ५२ ।

गत्याद्यर्थानां शब्दकर्मकाणामकर्मकाणाञ्चाणौ (४०)यः कर्त्ता-  
स णौ कर्मसंज्ञः स्यात् ।

अस्यायं भावः मासमास्ते इत्यादौ धातोरेव सम्बन्धपूर्वकास-  
नादौ आसनादिकरणकसम्बन्धे वा निरुद्धलक्षणायां ज्ञापकमेतद्वा-  
चिकम् तत्र धातोराद्यर्थलक्षणायां प्रधानक्रियायां अकर्मकत्वात्  
डहादिषु प्रठाभावाज्ज गौणकर्मणि लकारसम्बन्धेन भाव एव ल-  
कारस्तेन मासमास्यत इत्येव प्रयोगः द्वितीयार्थलक्षणायान्त प्रधान-  
क्रियायाः सकर्मकतया कालादेश्च तत्कर्मत्वेन मुख्यकर्मण्येव  
लकारस्तेन मास आस्यते इति प्रयोग इति विवेकः । अत्र लस्येत्यभि-  
धानात् कद्योगे न तेभ्यः षष्ठीति द्योतितमिति सनोरमायां स्पष्टम् ।  
तथा कालादिकर्मका अकर्मका भवन्तीति भाष्योक्ते स्तेषामकर्मकतया  
गतिबुद्ध्यादिसूत्रेण तेषां प्रयोज्यकर्त्तुः कर्मसंज्ञा भवतीत्यन्यत्र विसतरः ।  
अत्र देशः कुरुपाञ्चालादिनाम्ना प्रसिद्धः भूमिगः न तु ग्रामादिरूपै-  
कदेशमात्रं तेन ग्रामं स्वपितोति न प्रयोगः । अध्वा गन्तव्यदेशः ।  
कालो मुहूर्त्तेमासादिः । भावो धात्वर्थ इति बोध्यम् ।

(४०) अणो यः कर्त्तेति । अतुत्यन्ने णिवि अणिजन्तधातुवाच्यां क्रियां  
प्रति यः कर्त्ता स गत्यन्तधातुवाच्यां क्रियां प्रति कर्मसंज्ञः स्यादि-  
त्यर्थः । नियमार्थमिदम् सूत्रमिति प्राञ्चः ।

गुणक्रियायां स्वातन्त्र्यात् प्रेषणे कर्मतां गतः ।

नियमात् कर्मसंज्ञायाः स्वधर्मेणाभिधीयते इति

गुणक्रियायां विशेषणक्रियायामगत्यन्तक्रियायां स्वातन्त्र्यात् कर्त्तृ-  
त्वात् प्रेषणे गत्यन्तक्रियायां कर्मतां गतोऽपि कर्त्ता नियमात् कर्म-

## कारकादिविभक्तिप्रकरणम् । २५७

शत्रूनगमयत् (४१) स्वर्गं वेदार्थं स्नानवेदयत् ।

आशयञ्चास्यतन्देवान्वेदमध्यापयद्विधिम् ॥ १ ॥

आमयत्सलिले पृथ्वीं यः स मे श्रीहरिरिति । १ ।

गतीत्यादि किम् पाचयत्योदनन्देवदत्तेन (४२) । अण्यन्ताना-  
ङ्किम् गमयति देवदत्तो यज्ञदत्तन्तमपरः प्रयुङ्क्ते गमयति

संज्ञाया धातुविशेषयोगे एव विधानात् पाचयति देवदत्तेन यज्ञदत्त-  
इत्यादौ स्वधर्मेणैव तृतीययैव अभिधीयते इत्यर्थः । अन्ये तु अप-  
रमेवेदं विधानम् ।

परत्वादन्तरङ्गत्वादुपजीव्यतयाऽपि च ।

प्रयोज्यस्यास्तु कर्तृत्वं गत्यादेर्विधितोचितं त्युक्तेरित्याहुः ।

तेषामयमाशयः कर्मापेक्षया कर्तृसंज्ञायाः परत्वात् णिजन्तप्रकृती-  
भूतधातुपस्याप्यक्रियायां स्वातन्त्र्याणान्तरङ्गत्वात् कर्तुरेव सर्वकार-  
कप्रयोजकतयोपजीव्यतया उपजीव्यजातीयतया कर्मसंज्ञा अप्राप्तौ  
गत्यादियोगे विधीयते नान्ययोगे इति ।

(४१) शत्रूनि स्वर्गकर्मकशत्रुनिष्ठगमनामुकूलो हरिकर्तृकोऽतीतो व्या-  
पारइत्यादिक्रमेण बोधः ।

(४२) यत्वेदं बोध्यं शत्रूणांमनेन कर्मत्वे कृते कर्मण एवेष्टितमः स्वर्गो न तु  
कर्तुरिति स्वर्गादेः कर्मत्वानुपपत्तावपि गतिबुद्धीत्यादिना विहित-  
कर्मत्वस्य गत्यन्तापेक्षतया वहिरङ्गत्वात् ततः पूर्वमेवाग्यन्तधात्व-  
र्धव्यापारस्यान्तरङ्गतया स्वातन्त्र्येण च तस्य कर्तृत्वात् तत्प्रयुक्तमेव  
स्वर्गादेः कर्मत्वमिति बोध्यम् एवञ्चोभयोरपि कर्मत्वे धातुविशेष-  
सङ्कारेण पर्यायेणोभयोरैव लादिविधानं यथोक्तं भाष्यकता ।

प्रधानकर्मण्यारब्ध्ये लादीनाङ्गिकर्मणाम् ।

अप्रधाने दुहादीनां गत्यने कर्तृश्च कर्मण इति ।

द्विकर्मणाम् द्विव्यापारार्थकधातुमात्राणाम् प्रधानकर्मणि प्रधान-  
व्यापारव्याप्यकर्मण्यारब्ध्ये वाच्ये लादयो भवन्ति । दुहादीनां पुनर्द्वि-





देवदत्तेन यज्ञदत्तं विष्णुमित्रः । नीवह्योर्न\* (४३) । नाय-  
यति वाहयति वा भारम्भृत्येन । नियन्तृ (४४) कर्तृकस्य  
वहेरनिषेधः । वाहयति रथं वाहान् सूतः । आदिखा-  
द्योर्न (४५) । आदयति (४६) खादयति वान्नं वटुना ।

व्यापारार्थक्यपक्षेऽप्रधाने अप्रधानव्यापारकर्माणि लादीनाङ्गरित्यनु-  
षज्यते । गत्यन्तद्विकर्माणां पुनः कर्मासंज्ञां प्राप्स्य कर्तुंश्च कर्त्त-  
व्येव कर्तृरूपकर्माणीत्यर्थः । तत्राप्ययं विशेषः ।

बहुभक्तार्थयोः शब्दकर्माणाञ्च निजेष्वया ।

प्रयोज्यकर्माख्याख्ये गत्यन्तानां लादयो मता इति ।

दुह्यादीनामपि विशेषोऽस्ति यथा

गौणे कर्माणि दुह्यादेः प्रधाने नीहृकष्वहामिति ।

अतएव मूलकारहते दुह्याजिह्यादिप्राचीनवाक्ये तथा स्यात् नी-  
हृकष्वहामिति गणभेदेन पाठः । एवञ्च दुह्यादीनां षोडशानां मध्ये  
द्विव्यापारार्थकबोधकानां दण्डिमन्यादीनां पाठः गौणकर्माणि  
लकारादिविधानार्थमन्यथा प्राधानकर्माख्याख्ये लादीनाङ्गरित्यनु-  
रविशेषात् प्रधानकर्माख्येव मन्यादिभ्यो लकाराद्यापत्तिर्न च तथा  
युक्तं गर्गाः शतं दण्डग्रन्थामिति भाष्यप्रयोगे देवासुरैरमृतमम्बु-  
निधिर्ममन्थे इति भारविप्रयोगे च गौणे कर्माख्येव लादिदर्शनात् ।

(४३) नीवह्योरिति अनयोः प्रापणार्थत्वेन गत्यनुकूलव्यापारस्य च प्राप-  
णतया तन्मध्ये गतेरपि प्रवेशात् गत्यर्थकतया प्राप्नो निषेधः ।

(४४) नियन्ता पशुप्रेरकमात्रं न तु सारथिरेव तेन वाहयति वलीवहान्  
यवानिति प्रयोगः सङ्गच्छते । तत्प० ।

(४५) आदिखाद्योः प्रत्यवसानार्थतया प्राप्नो निषेधः प्रत्यवसानं भक्षणम् ।

(४६) आदयतीति निगरणचलनार्थेभ्यसेति (उ२२ ६३५०) न परस्मैपदनियमः  
अदेः प्रतिषेध इति (उ२ ६५५०) तस्य प्रतिषेधात् तेनात्र अकर्त्तृभिप्राये  
शेषात् कर्त्तरिति (उ५५०) परस्मैपदं कर्त्तृभिप्राये तु आत्मनेपदं भवत्येव

भक्षरहिंसार्थस्य (४७) न । भक्षयत्यन्नं वटुना । अहिंसार्थस्य किम् भक्षयति वलीवर्द्धान् शस्यम् । जल्पति प्रभृतीनामुपसंख्यानम्\* । जल्पयति (४८) भाषयति पुत्रन्देवदत्तः । दृशेयम्\* । दर्शयति हरिश्मत्तान् । सूत्रे ज्ञानसामान्यार्थानामेव ग्रहणन्न तु तद्विशेषार्थानामित्यनेन ज्ञाप्यते तेन स्मरति-जिघ्रसीत्यादीनान्न । स्मारयति प्रापयति देवदत्तेन । शब्दायतेर्न् (४९) \* । शब्दायति देवदत्तेन । धात्वर्थसंगृहीतकर्मकत्वेनाकर्म्मकत्वात्प्राप्तिः । येषान्देशकालादिभिन्नङ्गमं न सम्भवति तेऽत्राकर्म्मकाः न त्वविवक्षित (५०) कर्म्मणोऽपि । तेन (५१) मासमासयति देवदत्तमित्यादौ कर्मत्वं भवति । देवदत्तेन पाचयतीत्यादौ तु न ।

खादयतीत्यत्र तु निगरणेत्यादिना (उ२६३सू०) परस्मैपदनियमान् उभयथापि परस्मैपदमिति विवेकः ।

(४७) अहिंसार्थस्य अहिंसाङ्गस्य हिंसाप्रयोजनकभिन्नस्येत्यर्थः परकीयद्रव्यादिभक्षणे हि परोऽपि हिंसितोभवतीति तत्स्वामिन एवात्र हिंसायाह्या एवञ्च भक्षेर्भक्षणविशेषार्थकतया प्राप्तौ निषेध इति द्रष्टव्यम् प्रत्युदाहरणेन तद्दर्शयति भक्षयति वलीवर्द्धान् शस्यमिति ।

(४८) पुत्रो धर्म्मं जल्पति कथयति देवदत्तो जल्पयति धर्म्मं तं पुत्रमित्यर्थः ।

(४९) धातोरर्थान्तरे दृष्टेर्धात्वर्थनोपसंग्रहात् ।

प्रसिद्धेरविवक्षातः कर्म्मणोऽकर्म्मका क्रियेत्युक्तेः ।

शब्दायतेर्गृहीतकर्म्मकतयाऽकर्म्मकत्वेन प्राप्तौ निषेधः ।

(५०) नत्वविवक्षितेति अविवक्षा द्वेधा तदन्वययोग्यधात्वर्थत्यागात् सच्चे च तस्मिन्नर्थे तत्र सम्बन्धित्वेनाव्याविवक्षणादित्यवधेयम् । पाचयतीत्यादौ अविवक्षितकर्म्मकत्वेनाकर्म्मकत्वेऽपि गत्यनेन कर्त्तुः कर्मता ।

(५१) तेनेति मासमासयतीत्यादौ यथा कर्म्मत्वं तथोक्तं प्राक् (२५५पृ०) ।

हृक्रोरन्यतरस्याम् (५४) । १ । ४ । ५३ ।

हृक्रोरणौ यः कर्त्ता स णौ वा कर्मसंज्ञः स्यात् । हारयति कारयति वा भृत्यं भृत्येन वा कटम् । अभिवादि (५३) हृशो-  
रात्मनेपदे वेति वाच्यम् \* । अभिवादयते दर्शयते देवम्भक्तं  
भक्तेन वा ।

अधिशीङ्स्थासाङ्गम् । १ । ४ । ४६ ।

अधिपूर्वाणामेषामाधारः कर्म स्यात् । अधिशोते अधितिष्ठति  
अध्यास्ते वा बैकुण्ठं हरिः ।

अभिनि (५४) विशञ्च । १ । ४ । ४७ ।

अभिनीत्येतत्सङ्घातपूर्वस्य विशतेराधारः कर्म स्यात् । अभि-  
निविशते सन्मार्गम् । परिक्रयणे संप्रदानमिति (२७६४) सूता-

(५२) हृक्रोरिति अभ्यवपूर्वस्य हरतेर्भञ्जार्थतया विकारार्थकरोतेऽकार-  
भक्ततया च प्राप्तेर्थान्तरे चाप्राप्ते उभयत्र विभाषेयं तथाचोक्तार्थे  
प्राप्तं नित्यविधानं निविद्य सार्थार्थकतद्वातयोगे विकल्पविधानम्  
एतच्च न वेति विभाषेति सूत्रे भाष्यकारेण दर्शितं तेन क्लृप्तताऽभा-  
वहारार्थकस्योदाहरानुक्तावपि न क्षतिः तथा च अभ्यवहारयति  
सैन्धवैः सैन्धवान् वा लृणं सैन्धवैः सैन्धवान् वा विकारयतीति ।

(५३) अभिवादयते श्रुतादेरप्राप्तौ दृशेच्च प्राप्ता आत्मनेपदविषये विकल्पः ।

(५४) नेरल्याच्क्त्वेन पूर्वनिपाते कर्त्तव्ये विपरीतोच्चारणं विशिष्टसंघात-  
ग्रहणार्थं तेन प्रत्येकं विपर्ययेण वा योमे न । अतएव निविशते यदि  
शुक्रशिखा पदे इत्यादि । अधिशीङ्स्थासामित्यतः आधार इत्यनु-  
वर्त्तते ।

दिह मण्डूकसुत्यान्यतरस्यां ग्रहणमनुवर्त्य व्यवस्थित (५५)  
विभाषाश्रयणात् क्वचिन्न । पापेऽभिनिवेशः ।

उपान्वध्याङ्सः । १ । ४ । ४८ ।

उपादिपूर्वस्य वसते (५६) राधारः कर्म स्यात् । उपवसति  
अनुवसति अधिवसति आवसति वा वेकुण्ठं हरिः । अभु-  
क्त्यर्थस्य (५७) न ° । वने उपवसति । उभ (५८) सर्वतसोः

(५५) व्यवस्थितेति समर्थस्त्वे अर्थेऽभिनिविष्टान मिति भाष्यप्रयोगएव  
व्यवस्थाकल्पने मानमिति भावः । अन्ये तु एतद्भाष्यप्रयोगादभिनिवि-  
शेत्यानुपूर्व्यां यत् श्रवणं तत् वैतत्सूत्रप्रवृत्तिः । अभिनिवेशश्चाग्रहस्त-  
द्विप्रार्थकत्वे तु न स्यात् यथा या या संज्ञा तत् यत्वाभिनिविशत-  
इत्यादौ तदानुपूर्व्यां श्रवणेऽपि न कर्मात्मम् । अभिनिविशते स्मार्ता-  
र्गमिथादौ सन्नार्गविषयक आग्रहइत्यर्थ इति प्राहुः ।

(५६) लुप्तिकरणादलुप्तिकरणं बलौयइति प्यायेन वस निवासे इति  
भौवादिक्रएवात् गृह्यते न तु वस आच्छादने इत्यादादिकस्तस्य  
शत्रूपविकरणस्य लुप्तत्वादित्याशयेन शितिप्रा निर्दिशति वसतेरिति ।

(५७) वसेरश्रयस्य प्रतिषेधइति वार्त्तिकमर्थतो व्याचष्टे अभुक्त्यर्थस्येति ।  
मशकार्थो धूमइत्यादिवत् अर्थशब्देनितृप्तिपरस्तथा च अग्निर्भोजनमर्थो  
निवर्तनीयोऽर्थोऽस्येति वाक्ये एकार्थशब्दलोपेन भोजननितृप्तिरूपार्थ-  
कस्य नेति वार्त्तिकार्थ इति भावः । गत्यर्थकर्मकेत्यादिमूलवृत्तौ  
(७९६६५०)हरिदिनसुषोषित इत्युद्हरिष्यमाणस्य तु वसेः स्थितिरे-  
वार्थो भोजननितृप्तिस्तु आर्थिकोति बोध्यम् । उपोष्य रजनीमेका-  
मित्यादौ कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे इति (२६८५०)द्वितीयेति ध्येयम् ।

(५८) एवं कारकाद्वितीयां निरूप्य तत्प्रसङ्गादुपपदविभक्तिमाह उभेत्यादि ।  
उपपदविभक्तीनां संबन्धोऽर्थः विशिष्य तत्तदर्थानुक्तेः षष्ठ्यपवाद-

कार्या धिक् (५६) पर्यादिषु त्रिषु । द्वितीयाम्नेङितान्तेषु  
ततोऽन्यत्वापि दृश्यते १ । उभयतः कृष्णज्ञोपाः । सर्वतः  
कृष्णम् । धिक् कृष्णाभक्तम् । उपर्युपरि लोकं हरिः ।  
अध्यधि लोकम् । अधोऽधो (६०) लोकम् । अभितः परितः  
समयानिकषाहाप्रतियोगेऽपि । अभितः कृष्णम् । परितः  
कृष्णम् । ग्रामं समया निकषा वा । हा कृष्णाभक्तम् तस्य  
शोच्यतइत्यर्थः । वृभृद्धितन्त्र प्रति भाति किञ्चित् ।

अन्तराऽन्तरेण युक्ते । ४ । ३ । ४ ।

आभ्यां योगे (६१) द्वितीया स्यात् अन्तरा त्वाम्नां हरिः ।  
अन्तरेण हरिन् सुखम् ।

त्वेन तत्समानार्थकत्वौचित्याच्च । उभयशब्दनिष्ठं प्रकृतित्वसुभशब्दे  
आरौष्य तदभिहितम् उभयशब्दादनुकरणत्वेनात्र नायजिति दृष्ट-  
व्यम् । वस्तुतः उभयशब्दात् तस्मिन् वृत्तिभावे उभयशब्दादयच्चिधा-  
नादयजिति बोध्यम् ।

(५६) धिकृतिं अनुकरणत्वात् सुपो न लुक् । परे तु धिगित्येव पठन्ति तत्र  
विभक्त्यभावश्चिन्त्यः । धिक्शब्दो निन्दार्थकः ।

(६०) उपर्यादिशब्दानां सामीप्ये एव उपर्यध्यधसः सामीप्य (७१६४०) इति  
द्वित्वविधानात् तदर्थे एव द्योत्ये द्वितीया तेन पर्युपरि बुद्धीनां चरन्ती-  
श्वरबुद्धय इत्यादौ न द्वितीयेति बोध्यम् । अभितः परित इत्यत्र पर्य-  
भिध्याच्चेति (६६।४०) तस्मिन् तत्त्वाद्यस्योभयत इत्यर्थोऽन्यस्य सर्वत इत्यर्थः ।

(६१) अवधित्वरूपैः सम्बन्धः मध्यत्वात्पयो मध्यार्थकान्तराशब्दयोगे द्विती-  
यार्थः तस्यैव सम्बन्धत्वेन बोधे षष्ठीसम्भवेन तदपवादिकतया द्वितीया  
या अनेन विधानेन तन्मन्त्रार्थकत्वौचित्यात् ह्यर्थादिपदान् नहि-

कर्मप्रवचनीयाः (६२) । १ । ४ । ८३ ।

त्यधिकृत्य ।

अनुल्लंछणे । १ । ४ । ८४ ।

तच्छणे (६३) द्योत्येऽनुक्तसंज्ञः स्यात् । गत्युपसर्गसंज्ञा (२०४०)  
वादः (६४) ।

कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया । २ । ३ । ८ ।

एतेन योगे द्वितीया स्यात् । जपमनु प्रावर्षत् । हेतुभूतज-  
पोपलक्षितं (६५) वर्षणमित्यर्थः । परापि (६६) हेतौ तृतीया-

तीया उपपदविभक्तेः कारकविभक्तेर्गरीयस्त्वात् तत्वाध्याहृतक्रिया-  
प्रेक्षितया प्रथमाया एव प्राप्तेरिति द्रष्टव्यम् ।

६२) कर्म क्रियां प्रोक्तवन्त इति कर्मप्रवचनीयाः कर्त्तरि भूते चानीय-  
प्रत्ययः तेन संप्रति क्रियां न कथयन्ति नापि द्योतयन्ति किन्तु क्रिया-  
निरूपितसम्बन्धविशेषं द्योतयन्ति यथोक्तं हरिणा ।

क्रियाया द्योतकोनायं सम्बन्धस्य न वाचकः ।

नापि क्रियापदान्तेपी सम्बन्धस्य तु भेदक इति ।

अधिपरी अनर्थकावित्यादेः (२६५ पृ०) तदभावेऽपि योग्यतया तथात्वम्

६३) लक्षण इतितत्सम्बन्धे लक्ष्यलक्षणभावेऽनुना द्योत्ये इत्यर्थः ।

६४) अपवाद इति तद्द्योत्यसम्बन्धस्य क्रियात्वयाद्गतित्वप्राप्तावयमपवादः  
तेन गतिर्गताविति (८ । १ । ७० सू०) अनेनानीर्न निघात इति बोध्यम्

६५) अनुद्योत्यं लक्षणत्वञ्च ज्ञानजन्यज्ञानविषयत्वं जपज्ञानेन हि काल-  
विशेषविशिष्टा दृष्टिर्ज्ञाप्यते तेन जपभिन्नहेतुज्ञानजन्यज्ञानविषयो  
वर्षणमिति बोध इत्याह हेतुभूतेत्यादि ।

६६) कर्मप्रवचनीयसंज्ञावकाशो हेतुत्वाविवक्षायां, तद्विवक्षायां तु तृतीया-

ऽनेन बाध्यते लक्षणेत्यस्मृतेत्यादिना (२६५४०) सिद्धे पुनःसंज्ञा-  
(६७) विधानसामर्थ्यात् ।

तृतीयार्थे (६८) । १ । ४ । ८५ ।

अस्मिन् द्योत्येऽनुक्तसंज्ञः स्यात् । नदीमन्त्रवसिता सेना ।  
नद्या सह सम्बन्धेत्यर्थः । पित्र्बन्धने ऋतः ।

हीने । १ । ४ । ८६ ।

हीने द्योत्येऽनुप्राप्तत् । अनु (६८) हरिं सुराः हरेर्हीना  
इत्यर्थः ।

उपोधिके च । १ । ४ । ८७ ।

अधिके हीने च द्योत्ये उपेत्यव्ययम्प्राक्संज्ञः स्यात् ।  
अधिके सप्तमी (७०) वक्ष्यते । हीने उप हरिं सुराः ।

वकाश इत्यनयोर्विषयविशेषसमावेशेन प्रकृते हेतुत्वविवक्षया परस्मा  
एव तृतीयायाः प्राप्तिः स्यादित्यत आह पराप्नोति ।

(६७) पुनःसंज्ञेति पुनःसंज्ञाकरणबोधितद्वितीयाविधानसामर्थ्यादित्यर्थः  
अथवा तद्विधानं व्यर्थं स्यादिति भावः ।

(६८) तृतीयार्थे इत्यत्र तृतीयाशब्देन तृतीयानिमित्तं सहयुक्ते (२७१४०)  
इत्युपोपात्तोऽनन्तरत्वात् सहशब्दो लक्ष्यते तदर्थे साहित्ये द्योत्य इत्यर्थः  
साहित्यरूपः सम्बन्धोऽनुद्योत्यो द्वितीयाव्यस्तादाह नद्येति ।

(६९) हीने इति शब्दशक्तिसाभाष्यात् उत्कृष्टादेव द्वितीया नत्वपठ-  
नादित्याशयेनोदाहरति अनु हरिमिति ।

(७०) सप्तमीति वक्ष्यादधिक (२१४४०) मित्यनेनेति शेषः ।

## कारकादिविभक्तिप्रकरणम् । २६५

लक्षणेत्यम्भूताख्यानभाग (७१) वीप्सासु प्र-

तिपर्यन्तवः । १ । ४ । ६० ।

एष्वर्थेषु विषयभूतेषु (७२) प्रत्यादय उक्तसंज्ञाः स्युः । लक्षणे ।—  
 वृक्षस्मृति (७३) परि, अन्, वा विद्योतते विद्युत् । इत्यम्भू-  
 ताख्याने भूतो विष्णुस्मृति परि, अन्, वा । भागे—लक्ष्मोर्ह-  
 रिस्मृति परि, अन्, वा हरेर्भाग इत्यर्थः । वीप्सायाम् वृक्ष-  
 वृक्षं प्रति (७४) परि, अन्, वा सिञ्चति । अत्रोपसर्गत्वा-  
 भावान्न पत्वम् । एष, किम् परिषिञ्चति ।

अभिरभागे । १ । ४ । ६१ ।

भागवर्जं लक्षणादावभिरुक्तसंज्ञः स्यात् । हरिमभिवर्त्तते ।  
 भूतो हरिमभि । देवन्द्रे वमभि सिञ्चति । अभागे किम् (   
 यदत ममाभिव्यात्तहीयताम् ।

अधिपरी अनर्थकौ । १ । ४ । ६३ ।

- (७१) इत्यंभूतः कश्चित्प्रकारं प्राप्तः स आख्यायतेऽनेनेति इत्यंभूताख्यानं प्र-  
 कारविशेषनिरूपकं, भागशब्देन च अर्गआद्यजन्तनतत्त्वामी उच्यते  
 (७२) वीप्साया द्विर्बचनबोध्यत्वमाशङ्क्या विषयशून्येति तया च वीप्सा-  
 या द्विर्बचनबोध्यत्वेऽपि प्रत्यादीनां तत्र द्योतकतेति भावः ।  
 (७३) वृक्षमिति वृक्षप्रकाशेन विद्युद्विद्योतनदेशज्ञानादृचो लक्षणम् ।  
 (७४) वृक्षं वृक्षमित्यादौ द्विर्बचनबलात् वृक्षादेर्व्यापकतासम्बन्धेनावयः  
 प्रत्यादिभिर्निर्णीयते तथा च तेषां सम्बन्धपरि श्छेदकत्वमिति भावः ।  
 वृक्षादीनां क्षेत्रकत्वत्वेऽपि तत्त्वेनाविवक्षायामनेन द्वितीया ।



उक्तसंज्ञौ स्तः । कुतोऽध्यागच्छति । कुतः पर्यागच्छति ।  
गतिसंज्ञावाधाद् (७५) गतिर्गताविति (८॥७॥४॥) निघातो न ।

सुः पूजायाम् । १ । ४ । ८४ ।

सुः सिक्तम् । सुः सुतम् । अनुपसर्गत्वान्न षः । पूजायां किम्  
सुषिक्तं किन्तवात्र । आलेपोऽयम् ।

अतिरतिक्रमणे च । १ । ४ । ८५ ।

अतिक्रमणे (७६) पूजायाश्चातिः कर्मप्रवचनीयसंज्ञः स्यात् ।  
अति देवान् कृणुः ।

अपिः (७७) पदार्थसम्भावनान्ववसर्गगर्हास-  
मुच्चयेषु । १ । ४ । ८६ ।

एष द्योतेष्वपिरुक्तसंज्ञः स्यात् । सर्पिषोऽपि स्यात् ।  
अनुपसर्गत्वान्न षः सम्भावनायां (७७) लिङ् तस्या एव विष-

(७५) गतिसंज्ञावाधादिति धात्वर्थमात्रद्योतकत्वेन क्रियायोगात् गतित्वे-  
ऽपि विविध्य द्योतकत्वाभावात् अनर्थकत्वव्यवहार इति भावः ।

(७६) अतिक्रमणसुचिताधिकानुष्ठानम् । चकारात् पूर्वस्त्वस्य पूजायामित्य-  
नुकल्पते अति देवानित्यस्य देवेभ्योऽधिको देवपूज्यो वा कृणुइत्यर्थः ।

(७७) अपिरिति । पदस्याप्रयुज्यमानपदान्तरस्यार्थः पदार्थः सर्पिषोऽपीत्यादौ  
विन्दिरित्यादिरप्रयुज्यमानपदस्यार्थोऽपिना द्योत्यत इति बोध्यम् ।

(७८) सम्भावना उत्कटकोटिका गङ्गा कर्मप्रवचनीयत्वेन तद्गोत्यसम्बन्ध-  
माह तस्याएवेति सम्भावनायाण्वेत्यर्थः कर्तृदौर्लभ्येति प्रकृता-  
भिप्रायं सर्पिषोऽपि पिबेत्यादौ कर्मदौर्लभ्यस्यस्यापि संपाद्यत्वात् ।

## कारकादिविभक्तिप्रकरणम् । २६७

यभूते भवने कर्त्तृदौर्लभ्यप्रयुक्तदौर्लभ्यं द्योतयन्नपिशब्दः  
स्यादित्यनेन सम्बध्यते सर्पिषइति पृष्ठी तु अपिशब्दबलेन  
गम्यमानस्य विन्दोरवयवावयविभायसम्बन्धे । इयमेव ह्यपि  
शब्दस्य पदार्थद्योतकता नाम । द्वितीया तु नेह प्रवर्त्तते  
सर्पिषो विन्दुना योगो न त्वपिने (७६) त्युक्तत्वात् । अपि  
स्तुयाद्विष्णुम् (८०) सम्भावनं शक्त्युत्कर्षमाविष्कर्तुमत्युक्तिः ।  
अपि स्तुहि । अन्ववसर्गः कामचारानुज्ञा (८१) । धिग्देवद-  
त्तमपि स्तुयादृषलम् (८२) गर्हा । अपि सिञ्च अपि (८३)  
स्तुहि समुच्चयः ।

विन्दोर्दौर्लभ्यप्रयुक्तदौर्लभ्यसंबन्धस्य द्योतकोऽपि । एवञ्च सर्पिरव-  
यवविन्दुदौर्लभ्यप्रयुक्ता तत्कर्त्तृका संभावनाविषयः सत्तेति बोधः ।

(७६) न त्वपिनेति विन्दुना योगेऽपि अपिद्योत्यसम्बन्धेनानन्वय एवेति न  
द्वितीया । कर्मप्रवचनोद्योत्यसम्बन्धप्रतियोगित्वमेव तद्युक्तत्वं प्रकृते  
च अपिद्योत्यसम्बन्धस्य विन्दुः प्रतियोगी न सर्पिरिति भावः । यदा  
तु स्पष्टप्रतिपत्तयेऽपिद्योत्यस्यापि विन्दोः प्रयोगस्तदाऽपि उपपदविभक्तेः  
कारकविभक्तिर्गरीयसीत्युक्तेर्द्वितीयां बाधित्वैव स्यादिति क्रियाकर्तृत्वेन  
प्रथमैवेति दिक् ।

(८०) अपि स्तुयादिति अवाङ्मनसगोचरं विष्णुमपीत्यनेन शक्त्युत्कर्षावि-  
ष्करणार्था अत्युक्तिरसम्भाव्यार्थसम्भावनं संभावनापदस्येदं शार्थकत्वे  
व्याख्यानमेव शरणमिति द्रष्टव्यम् । अशक्याया अपि विष्णुस्तुतेः  
शक्यत्वं भावनेऽन्यस्तुतेर्निश्चयेन कर्तुं शक्यत्वादर्थयातः शक्त्युत्कर्षः ।

(८१) कामचारः यथेच्छं स्तुहि वा यथेष्टं कुर्विति यावत् ।

(८२) क्रियागतगर्हात्तमपिद्योत्यम् तदेव धिगित्यादिनाऽनृद्यते ।

(८३) अपिहयेन मिलितेन समुच्चयद्योतनात् प्रत्येकं संज्ञायामुभयत्रापि पत्वा  
भाव इति बोध्यम् ।

कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे (८४) । २ । ३ । ५ ।

इह द्वितीया स्यात् । मासङ्कल्याणी । मासमधीते । मासं  
गुडधानाः । क्रोशं कुटिला नदी । क्रोशमधीते । क्रोशं  
गिरिः । अत्यन्तसंयोगे किम् । मासस्य द्विरधीते क्रोश-  
स्यैकदेशे पर्वतः ।

। द्वितीया (८५)

स्वतन्त्रः (८६) कर्त्ता । १ । ४ । ५४ ।

(८४) अत्यन्तसंयोगो निरन्तरसंबन्धस्तेन गुणक्रियाभ्यामभावेन च तादृश-  
संबन्धसम्भवेन मासं भोजनं तदभावो वेत्यादिप्रयोगः संगच्छते । तथाच  
गुणादिभिः कालाध्वनोरत्यन्तसम्भवे प्रत्यासक्त्या कालाध्वशब्दाभ्यां  
द्वितीयेत्यर्थः । मासमधीते इत्यादौ बुद्धिस्वयावदवयवसंबन्धरूपा  
व्याप्तिर्द्वितीयार्थः ।

(८५) अत्रेदं बोध्यम् । फलभागित्वेनैव कर्मणः कर्मव्यपदेशभागितया  
फलस्यापि व्यपदेशिवद्भावपरिभाषया कर्मत्वस्वीकारात् फलस्य च  
धातूपस्थाप्यतया प्रातिपदिकत्वाभावेन तत्र द्वितीयादिसक्तेरभावेऽ-  
पि तद्विशेषणीभूतप्रातिपदिकशब्दात् द्वितीया तेन श्लोकं पचती-  
त्यादिसिद्धिरतएव धातुर्थविकृतिफलरूपक्रियाया विशेषणस्य श्लो-  
कादेः क्रियाविशेषणत्वमिति व्यवहारः । इति द्वितीया ।

(८६) स्वतन्त्र इति शपश्यनादिप्रत्ययसमभिव्याहृतधातुपात्तप्रधानीभूतव्या-  
पाराश्रयत्वमितरव्यापारानधीनव्यापारवत्त्वम् । वा स्वातन्त्र्यं बोध्यम्  
कर्मबोधकप्रत्ययसमभिव्याहारे फलस्यैव प्रधानतया बोध तिङादि-  
स्वीकर्तृमते कर्मादिव्यावृत्त्यर्थं शपश्यनादिसमभिव्याहृतेति । शिजन्त-  
स्ये प्रयोज्यस्य स्वातन्त्र्यवारणाय प्रधानव्यापारेति । हरिणा तु

क्रियायां स्वातन्त्र्येण विवक्षितो (८७) ऽर्थः कर्त्ता स्यात् ।

साधकतमङ्करणम् । १ । ४ । ४२ ।

क्रियामिद्धौ प्रकटोपकारकं (८८) करणसंचं स्यात् । तम-  
ब्रह्मणङ्गिम् । गङ्गायाङ्गोपः ।

स्वातन्त्र्ये विशेषोदर्शितो यथा ।

धातुपात्तक्रिये नित्यं कारके कर्त्तृतेष्यते इति सामान्यतोऽभिधाय ।

प्राधा चतः शक्तिलाभात् प्राग्भावापादनादपि ।

तदधीनप्रवृत्तित्वात् प्रवृत्तानां निवर्त्तनात् ।

अदृष्टत्वात् प्रतिनिधेः प्रविवेके च दर्शनात् ।

आरादयुपकारत्वात् स्वातन्त्र्यं कर्त्तुरिष्यत इति

अस्यायमर्थः इतरव्यापारात् प्रागपि प्राधात्वेनात्मशक्तेः कर्त्तृव्यापा-  
रस्य सम्भावात् तथाच इतरव्यापारानधीनव्यापारवत्त्वादित्यर्थः इत-  
रकारकाणाञ्च व्यापारप्रवृत्तिनिवृत्त्योश्च कर्त्तुरेव प्रयोजकत्वात्  
दावादेः कठारादिवत् कर्त्तुः प्रतिनिध्यसम्भावात् कारकान्तराप्र-  
योगेऽपि कर्त्तुः प्रयोगान् आरात् साक्षाद्धातुपात्तफलजनकव्या-  
पारवत्त्वाच्च स्वातन्त्र्यं कर्त्तुरिति ।

(८७) विवक्षितइति कर्मकरणादेरपि तत्तद्व्यापारस्य धातुनाभिधाने  
कर्त्तृत्वमिति द्योतनाय ।

निष्पत्तिमात्रे कर्त्तृत्वं सर्व्वत्वैवास्ति कारके ।

व्यापारभेदापेक्षायां करणत्वादिसम्भव इति ।

हरिणा विवक्षावशात् सर्व्वेषां कर्त्तृत्वस्य स्वीकारात् भाष्यकता तु प-  
र्याप्तं करणाधिकरणकर्मणामेव कर्त्तृत्वं निदर्शितमपादानादीनां  
कर्त्तृत्वानिदर्शनायेत्युक्तत्वात् करणाधिकरणकर्मणामेव विवक्षया  
कर्त्तृत्वमिति विवेकः ।

(८८) प्रकटत्वञ्च स्वापाराव्यवधानेन फलोत्पादकत्वं यथोक्तं हरिणा

## कर्तृकरणयोस्तृतीया (८६) । २ । ३ । १८ ।

अनभिते कर्तरि करणे च तृतीया स्यात् । रामेण वागेन हतो  
वाली । प्रकृत्यादिभ्य (६०) उपसंख्यानम्\* । प्रकृत्या (६१)

क्रियायाः परिनिष्पत्तिर्यज्ञापारादनन्तरम् ।

विवक्ष्यते यदा यत् करणं तत्तदा स्मृतमिति ।

विवक्ष्यते इत्यनेन विवक्षया अत्यस्यापि तथात्वं भवतीति सूचितं  
तदभ्युक्तं तेनैव

वस्तुतस्तदनिर्द्देश्यं न हि वस्तु व्यवस्थितम् ।

स्यात्या पच्यत इत्येष प्रयोगो दृश्यते यत इति ।

प्रत्युदाहरणं तु गङ्गाया आधारत्वस्य विवक्षायामेव तस्य च कर्तृकर्म-  
व्यवहितक्रियाधारत्वेन व्यवधानेन फलोत्पादकत्वात् न साधकत-  
मत्वमिति भावः । आधारस्य यथा कर्तृकर्म द्वारा क्रियाधारत्व  
तथाऽग्रे (३०७८०) वक्ष्यते ।

(८६) कर्तृकरणयोरिति तृतीयायाः अर्थः कर्तृत्वकरणत्वगतिभान् जन्य-  
जनकभावः सम्बन्ध इति बोध्यम् करणगतिमत्त्वञ्च व्यापारवत्त्वमेव  
तेन हेतौ न प्रसङ्गः ।

अनाश्रिते तु व्यापारे कारणं हेतुरिष्यते ।

द्रव्यादिविषयो हेतुः करणं चरितक्रियमिति ।

हरिणा हेतोर्व्यापारानाश्रयत्वोक्त्या व्यापाराश्रयस्यैव कारणतोक्तेति  
दृष्टव्यम् । उदाहरणे तु रामकर्तृकवाणकरणकप्राणवियोजनफला-  
श्रयी वालीति बोधः ।

(६०) प्रकृत्यादिभ्य इति इदञ्च यथायोगं सर्वविभक्त्यपवादः आकृतिग-  
णोऽयं तेन नाम्ना सुतीक्ष्णश्चरितेन दान्त इत्यादि सिद्धम् ।

(६१) प्रकृत्या चारुरभिरूपः क्रियाया अश्रवणेन कर्तृकरणत्वासम्भवात्  
पृथग् प्राप्ता तदपवादेन गम्यमानकरोतिक्रियाकरणत्वात् तृतीया तथाच

## कारकादिविभक्तिप्रकरणम् ।

२७१

चारः । प्रायेण (६२) याज्ञिकः । गोत्रेण (६३) गार्ग्यः ।  
समेनैति (६४) विषमेणेति । द्विद्रोणेन (६५) धान्यं  
क्रीणाति । सुखेन दुःखेन यातीत्यादि ।

दिवः कर्म च । १ । ४ । ४३ ।

देवः (६६) साधकतमङ्गमसंज्ञं स्यात् चात् करणसंज्ञम् ।  
अक्षैरक्षान् वा दीव्यति ।

कृतौ करणान्तरस्युदासाय प्रकृत्यादेरेव करणत्वम् विवक्षितं तेन स्वभा-  
वेनायमभिरूपः कृतः नत्वलङ्कारादिनेति प्रकृतवाक्यार्थः ।

६२) प्रायेणेति गम्यमानज्ञानक्रियां प्रति करणत्वम् आचारादिबाहुल्येन  
याज्ञिकोऽयं ज्ञात यत्न इत्यर्थः ।

६३) गोत्रेणेति गार्ग्योऽस्य गोत्रमित्यर्थः प्रथमात् प्राप्ता गोत्रेणायं  
गार्ग्योऽज्ञायते इत्यर्थः ।

६४) समेनैति सममेतोत्याद्यर्थे समविषमाभ्यां द्वितीया प्राप्ता तयोश्चात्  
गमने करणत्वान्युपगमेन ततोवेति बोध्यम् ।

६५) द्विद्रोणेनेति द्वयोर्द्रोणयोः समाहारः द्विद्रोणं पात्रादित्वात् स्त्रीत्वा-  
भावः द्रोणद्वयसम्बन्धि धान्यमित्यर्थः अत्र षष्ठी प्राप्ता द्विद्रोणपरि-  
मितधान्यार्थं मूल्ये द्विद्रोणस्य क्रियां प्रति करणत्वमिति तृतीया ।

६६) दिव इति उभयसंज्ञयोः समावेशः । तेन दिवः साधकतमस्य शक्तिद्वय-  
योगो बोध्यतेऽतः अक्षैर्देवयत इत्यादौ तृतीयापरत्वेऽपि सकर्मक-  
त्वात् अकर्मकप्रयुक्तपरस्मैपदाभावः तृतीययैव शक्तिद्वयबोध-  
नेन अकर्मत्वाभावात् । यदाऽक्षाणां कर्मत्वविवक्षा तदाऽक्षान्  
दीव्यतोत्यादि साधु तदभिप्रायेणैव अक्षाणां देवितेत्यादौ तृतीयातः  
परत्वात् ज्ञद्योगे षष्ठी । मनसा देवोत्यादौ मनसः करणत्वेऽपि तृती-  
ययैव कर्मत्वबोधनात् कर्मण्यणि अलुक्समासः । मनसा देव इत्यादौ

अपवर्गे तृतीया । २ । ३ । ई ।

अपवर्गः फलप्राप्ति (१७)सस्यां द्योत्यायाङ्गालाधनोरत्यन्त-  
संयोगे तृतीया स्यात् । अङ्गा क्रोशेन वाऽनुवाकोऽधीतः ।  
फलप्राप्तिः किम् । मासमधीतो नायातः (१८) ।

सहयुक्तेऽप्रधाने । २ । ३ । १६ ।

सहार्थेन (१६) युक्तेऽप्रधाने तृतीया स्यात् । पुत्रेण सहागतः  
पिता (१००) । एवं साकं सार्द्धं समंयोगेऽपि । विनापि (१०१)  
तद्योगं तृतीया वृद्धो यूनेत्यादि (४४४४) दर्शनात् ।

हेतुतृतीया तेन पचाद्यजन्तदेवशब्देन समास इति विवेकः । शशि  
द्वयस्त्रीकारेऽपि लकारादिना एकस्मिन्नपि उक्तेष्वेव प्रथमैव न  
तृतीयेति बोध्यम् ।

(१७) फलप्राप्तिरिति तस्याञ्च सत्यां प्रयोजनभावादेव न क्रियाप्रवृत्तिरिति  
फलप्राप्तिशब्देन तत्पूर्वकस्यागुच्यते त्यागस्य च फलप्राप्तिर्व्यङ्गे  
ति फलप्राप्तिरेवार्थसम्बन्धादपवर्गशब्दवाच्या ।

(१८) नायात इत्यनेन फलप्राप्तिरेवापवर्गवाच्येति स्फुटमुक्तम् ।

(१९) पृथग्विनानानाभिः (१६७४) इतिवत् सङ्गेनेत्येव सिद्धेऽमुक्त्यपह्नं शः  
विशेषं विनापि तदर्थकयोगे भवत्वित्येतदर्थमित्याह सहार्थेनेति ।

(१००) सहार्थः साहित्यं तच्च स्वसमभिव्याहृतक्रियादिप्रमाणकालतादृश  
क्रियादिभक्तं कचित्तु समदेशक्रियावत्त्वं तेन मासवपनकाले एकस्मि  
न्नेवे तिलवापे तिलैः सह मासान् वपतीति प्रयोगः । पितु  
रत्यागमनसम्बन्धः गमधातुबोध्यः पुत्रस्य तृतीयाबोध्य इति  
प्रधानतया ततस्तृतीया यथा चास्याप्रधानता तथा शब्दार्थरं  
रक्षाभिः प्रपञ्चितम् ।

(१०१) कश्चिच्छब्दयोगं विनापि भवतीत्याह विनापीति ।

## कारकादिविभक्तिप्रकरणम् । २७३

येनाङ्गविकारः । २ । ३ । २० ।

येनाङ्गेन(१०२) विकृतेनाङ्गिनो विकारो लक्ष्यते ततस्तृतीया  
स्यात् । अक्षणा (१०३) काणः । अत्रिसम्बन्धिकाणत्वविशिष्ट  
इत्यर्थः । अङ्गविकारः किम् अत्रि काणमस्य ।

इत्यम्भूतलक्षणे । २ । ३ । २१ ।

किञ्चित्प्रकारं (१०४) प्राप्तस्य लक्षणे तृतीया स्यात् । जटाभि-  
क्षापसः । जटाज्ञाप्यतापसत्वविशिष्टइत्यर्थः ।

सञ्ज्ञोऽन्यतरस्यां कर्मणि । २ । ३ । २२ ।

सम्पूर्वस्य जानातेः कर्मणि तृतीया वा स्यात् । पित्रा पितरं  
वा सञ्जानीते ।

हेतौ । २ । ३ । २३ ।

---

(१२) येनेति सर्वनाम्ना प्रकृत्यर्थभूतोऽवयवो गृह्यते सन्निधानात् स चा-  
र्थाद्विकृतएव न ह्यविकृतेनावयवेन शरीरी विकृतो भवति तदेतदाह  
येनाङ्गेन विकृतेनेति अङ्गविकारइत्यत्र अङ्गशब्दोऽर्थादायजन्तया  
अङ्गपरो व्याख्यानादिति ध्येयम् ।

(१०३) अक्षणेति अवयवधर्मस्य अवयविव्यारोपात् तदवच्छिन्ने व्यवहार  
इति बोध्यम् । लेशतोऽपि दर्शनसामर्थ्यवत्त्वं काणत्वम् तद्धीनत्वमन्य-  
त्वमिति विवेकः ।

(१०४) इत्थं शब्दः प्रकारवाचो प्राप्तार्थाङ्गवः कर्त्तरि क्तः ततइत्यंशब्देन  
भूतशब्दस्य समासः लक्षणाशब्दः करणसाधन कर्मषष्ठ्यन्तेन इत्यंभूत  
शब्देन समासइत्याह कञ्चिदिति गम्यमानज्ञानकरणत्वस्याविवक्षाया  
मेवैतल्लक्षणेन तृतीयेति बोध्यम् ।



हेत्वर्थे तृतीया स्यात् । द्रव्यादिसाधारणं निर्व्यापार-(१०४)  
 साधारणञ्च हेतुत्वम् । करणत्वन्तु क्रियामात्रविषयं व्यापार-  
 नियतञ्च । दण्डेन घटः (१०६) । पुण्येन दृष्टो हरिः फल-  
 मपीह (१०७) हेतुः । अध्ययनेन वसति । गम्यमानापि (१०८) ।  
 क्रिया विभक्तौ प्रयोजिका । अलं अमेण । अमेण साध्य-  
 न्नास्तीत्यर्थः । इह साधनक्रियां प्रति अमः करणम् । शतेन-  
 शतेन वत्सान् पाययति पयः । शतेन परिच्छिद्येत्यर्थः ।  
 अशिष्टव्यवहारे (१०९) दाणः प्रयोगे चतुर्थ्यर्थे तृतीया \* ।  
 दास्या (११०) संयच्छते कामुकः । धर्मे तु भार्यायै संयच्छति ।  
 । तृतीया ।

- (१०५) निर्व्यापारेति करणन्तु व्यापारवदेवेत्युक्तम् (२७० पृ०) एवञ्च करणशक्ति-  
 भिन्नैव हेतुशक्तिस्तृतीयार्थः ।  
 (१०६) दण्डे व्यापारसत्त्वे ऽपि क्रियाजनकत्वाभावात् करणत्वम् पुण्ये क्रिया  
 जनकत्वे ऽपि निर्व्यापारत्वात् करणत्वमिति विवेकः ।  
 (१०७) फलमपीति स्वेच्छाजनकेच्छाविषयत्वेन फलस्य हेतुत्वम् ।  
 (१०८) गम्यमानापिति अध्याहृतपदजन्यबोधविषयोपि न तद्व्याख्यातत्वात् तद्वाच-  
 कपदजन्यबोधविषय एवेति भावः ।  
 (१०९) अशिष्टानां संकीर्णानां यो व्यवहारः क्रिया तद्बोधकदाणः प्रयोगे प्रत्या-  
 सत्या यतस्तन्मतेन व्यवहारस्य संकीर्णत्वं तद्वाचकपदात् चतुर्थ्यर्थे  
 तृतीयेत्यर्थः ।  
 (११०) दास्येति दासोसंप्रदानकं रतिफलकं दानमिति बोधः ।

## कारकादिविभक्तिप्रकरणम् । २७५

कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानम् । १। ४। ३२।

दानस्य कर्मणा यमभिप्रैति (१११) स सम्प्रदानसंज्ञः स्यात् ।

चतुर्थी (११२) सम्प्रदाने । २। ३। १३।

विप्राय गान्धाति । अनभिहितद्वत्येव । दानीयो विप्रः ।  
क्रियया (११३) यमभिप्रैति सोऽपि सम्प्रदानम्\* । पत्ये श्रेते ।

(१११) कर्त्ता दानक्रियाकर्मणा यमभिप्रैति तत्कर्मवच्चेन इच्छति अयं  
गवादिमान् भवत्वित्युद्दिशतीति यावत् तत्कारकं सम्प्रदानसंज्ञकं स्यादि-  
त्यर्थः । दानञ्चापुनर्यहणाय स्वस्वत्वनिवृत्तिपूर्वकं परस्वत्वापादानं  
पुनर्यहणे तु रजकस्य वस्त्रं ददातीत्येव स्यात् ददात्यर्थस्य गौणत्वे-  
ऽपि संप्रदानं भवत्येव खण्डिकोपाध्यायः शिष्याय चोष्टं ददातीति  
भाष्यप्रयोगात् । संप्रदानञ्च त्रिविधम्

अनिराकरणात् कर्तृकृत्यागाङ्गकर्मणोऽपि

प्रेरणानुमतिभ्याञ्च लभते संप्रदानतामिति ।

हरिणा अनिराकरणप्रेरणानुमतिरूपविभाजकहेतुत्रयस्य निर्देशेन भेद-  
त्वयस्य प्रतिपादनात् । तत्रानिराकर्त्तृ संप्रदानं देवाय वस्त्रं ददातीत्यादौ  
देवादि तस्य कर्त्तुः प्रवृत्त्यप्रतिबन्धेनानिराकरणात् । प्रेरकं संप्रदानं  
द्वितीयं याचकाय धनं ददातीत्यादौ याचकादि देहोत्पाद्यभिलाषादिना  
कर्त्तुःप्रेरणात् । अनुमन्तृसंप्रदानं तृतीयं गुरवे गां ददातीत्यादौ सुवी-  
दितस्य प्रार्थनाव्यतिरेकेणापि अनुमतिमात्रेण प्रेरणादिति विवेकः ।

(११२) तादार्थ्यचतुर्थ्यैव सिद्धे चतुर्थी स्तुतं रुच्यर्थानामित्यादि (२७६७) स्तुता-  
विषये चतुर्थ्यर्थम् । वस्तुतस्तदर्थ्याविवक्षायासपि चतुर्थ्यर्थम् ।

(११३) कृत्विमाकृत्विसयोर्मध्ये कृत्विमे कार्यसंप्रत्यय इति न्यायेन कर्मणोऽपि  
कर्म शब्दस्य पारिभाषिककर्मसंज्ञापरत्वं न तु क्रियापरत्वमित्या-

यजेः कर्मणः करणसंज्ञा सम्प्रदानस्य च कर्मसंज्ञा \* । पशुना  
(११४) रुद्रं यजते । पशुं रुद्राय ददातीत्यर्थः ।

**रुच्यर्थानाम्प्रीयमाणः । १ । ४ । ३३ ।**

रुच्यर्थानां (११५) धातूनां प्रयोगे प्रीयमाणोऽर्थः सम्प्रदानं  
स्यात् । हरये रोचते भक्तिः । अन्यकर्तृकोऽभिलाषो रुचिः ।  
हरिनिष्ठप्रीतेर्भक्तिः कर्त्री । प्रीयमाणः किम् देवदत्ताय  
रोचते मोदकः पथि ।

शयेन क्रियेत्यादिवार्त्तिककारम्भः क्रिययाभिप्रेयमाणं सम्प्रदानसंज्ञं स्यात्  
स्वक्रिया यत्क्रियोद्देश्यिका तत् सम्प्रदानमिति फलितार्थः भवति च  
पत्ये शेते इत्यादौ पत्नीशयनं पतिशयनफलकमिति पत्युः सम्प्रदानता  
अत्र क्रियाऽकर्मिकैवेति सम्प्रदायविदः । तत्तद्वृत्तिमितिः पत्नौ दर्शयन्  
प्रियदर्शन इत्यादौ तु नानेन सम्प्रदानता किन्तु क्रियार्थोपपदस्य च  
कर्मणि स्थानिन (२८५) इत्यनेन तत्तत्तुर्थी तेन दर्शयन्नित्यस्य  
सकर्मकत्वेऽपि न क्षतिरिति बोध्यम् ।

(११४) पशुनेति कर्म तृतीयार्थः सम्प्रदानं द्वितीयार्थः । एतच्च दानार्थकयज-  
धातुविषयमिव पूजार्थकस्य तु पशोः करणत्वमेव । इदञ्चकान्दमिति  
कैयटः ।

(११५) रुचिरर्थो येषां ते रुच्यर्थास्तेषां प्रीयमाणः प्रीयणकर्मैव सम्प्रदान-  
संज्ञं स्यात् । अन्यकर्तृकइत्यस्यायमर्थः । प्रीत्यनुकूलरूपमानाधिकर-  
णव्यापारो रुचेरर्थः समवायेन प्रीत्यात्वयः सम्प्रदानमम् । अभिलष्यतेस्तु  
प्रीतिव्यधिकरणव्यापारबोधकतया न रुच्यर्थत्वमिति न तत् सम्प्रदान-  
त्वमेवञ्च कर्म संज्ञाप्राप्तौ अनेन तस्य बाधः यथोक्तं हरिणा

हेतुत्वे कर्मसंज्ञायां शेषत्वे चापि कारके ।

रुच्यर्थादिषु शास्त्रेण सम्प्रदानत्वमुच्यते इति

प्रत्युदाहरणे पथः प्रीत्यधिकरणत्वाभावात् न सम्प्रदानता ।

## कारकादिविभक्तिप्रकरणम् । २७७

स्नाघहृत्स्थाशपां ( ११६ ) क्षीप्स्यमानः । १ ।

४ । ३४ ।

एषां प्रयोगे बोधयितुमिष्टः सम्प्रदानं स्यात् । गोपी स्मरात्  
कृष्णाय स्नाघते हृते तिष्ठते शपते वा । क्षीप्स्यमानः किम्  
देवदत्ताय स्नाघते पथि ।

धारे (११७) रुत्तमर्णः । १ । ४ । ३५ ।

धारयतेः प्रयोगे उत्तमर्ण उत्तसंज्ञः स्यात् । भक्ताय  
धारयति मोक्षं हरिः । उत्तमर्णः किम् देवदत्ताय शत-  
न्धारयति ग्रामे ।

स्पृहेरीप्सितः । १ । ४ । ३६ ।

स्पृहयतेः (११८) प्रयोगे इष्टः सम्प्रदानं स्यात् । पुष्पेभ्यः स्पृह-  
यति : ईप्सितः किम् पुष्पेभ्यो वने स्पृहयति । ईप्सितमात्रे

(११६) बोधविषयगुणवच्प्रतिपादकशब्दप्रयोगः स्नाघतेरर्थः बोधविषय इत-  
रादर्शनयोग्यदेशस्यापनं हृतेरर्थः स्वाभिप्रायबोधनानुकूलस्थिति-  
स्तिष्ठतेरर्थः स्वाभिप्रायबोधनानुकूलशपथकरणं शपतेरर्थः कृष्णाय  
स्नाघते इत्यादौ कृष्णं बोधयितुं गुणवच्चेन स्तोतीत्यर्थः एवं सर्वत्र  
कृष्णं बोधयितुं निह्नुवादिक् बोध्यम् ।

(११७) धारेरिति अवस्थित्यनुकूलव्यापारो धारेरर्थः स्थित्याश्रयसम्बन्धी  
सम्प्रदानम् । अवश्यदेयस्य सत्तमसुहृद्व्यत्वेन देयं यस्येति व्युत्पत्त्या  
अवस्थितद्रव्यदानोद्देश्य उत्तमर्ण इति फलितार्थः अवश्यदेयत्वेन  
मोक्षस्यापि ऋणत्वं विवक्षितमिति बोध्यम् ।

(११८) इच्छामात्रं स्पृहा तद्विषयः सम्प्रदानम् ।

इयं संज्ञा । प्रकर्षविवक्षायान्तु परत्वात्कर्म्मसंज्ञा । पुष्पाणि  
सृहयति ।

क्रुधद्रु हेर्ष्यास्त्यार्थानां (११६) यम्प्रति कोपः ।

१।४।३७।

क्रुधाद्यर्थानाम्प्रयोगे यम्प्रति कोपस्मा उक्तसंज्ञः स्यात् । हरये  
क्रुध्यति द्रुह्यति ईर्ष्यति असूयति । यम्प्रति कोपः किम्  
भार्यामीर्ष्यति मैनामन्यो द्राक्षीदिनि । क्रोधोऽमर्षः ।  
द्रोहोऽपकारः । ईर्ष्या अक्षमा । असूया गुणेषु दोषाविष्क-  
रणम् । द्रुहादयोऽपि कोपप्रभवो एव गृह्यन्तेऽतो विशेषणं  
सामान्येन यम्प्रति कोप इति ।

क्रुद्रुहोरुपसृष्टयोः कर्म । १।४।३८।

सोपसर्गयोरनयोर्यम्प्रति कोपस्तत्कारकङ्कर्मसंज्ञं स्यात् ।  
ब्रूरमभिक्रुध्यति अभिद्रुह्यति ।

राधीक्ष्योर्यस्य विप्रश्नः (१२०) । १।४।३९।

(११६) बधाद्यनुकूलश्चित्तवृत्तिविशेषः कोपः प्ररुढः कोपः क्रुधेरर्थः । दुःख-  
जनकक्रियारूपपकारजन्यश्चित्तवृत्तिविशेषः द्रुहेरर्थः । उत्कर्षनिरो-  
धिकर्म्मारोपानुकूलश्चित्तवृत्तिविशेषः ईर्ष्यतेरर्थः । आचारादिगुणवि-  
शेषे दम्भकतत्वादारोपानुकूलश्चित्तवृत्तिविशेषः असूयतेरर्थः । धाल-  
र्षमलीभूतकोपस्य यत् विषयः स संप्रदानमित्यर्थः ।

(१२०) प्रश्नविषयशुभाशुभपर्यालोचनं राधीक्ष्योरर्थस्तादृशशुभाशुभसम्बन्धी  
सम्प्रदानसंज्ञः सादित्यर्थः ।

## कारकादिविभक्तिप्रकरणम् । २७६

एतयोः कारकं सम्प्रदानं स्यात् यदीयो विविधः प्रश्नः क्रियते । कृणाय राध्यति ईजते वा दृष्टो गर्गः शुभाशुभं पर्यालोचयतीत्यर्थः ।

प्रत्याङ्भ्यां श्रुवः पूर्वस्य कर्त्ता । १ । ४ । ४० ।

आभ्याम्परस्य शृणोतेत्येते पूर्वस्य प्रवर्त्तनारूपव्यापारस्य कर्त्ता (१२१) सम्प्रदानं स्यात् । विप्राय गां प्रतिशृणोति आशृणोति वा विप्रेण मत्स्यन्ते हीति प्रवर्त्तितस्तत्प्रतिजानीत इत्यर्थः ।

अनुप्रतिगृणश्च । १ । ४ । ४१ ।

आभ्यां गृणातेः कारकं पूर्वव्यापारस्य (१२१) कर्त्तृभूतमुक्तसंज्ञं स्यात् । होत्रेऽनुगृणाति प्रतिगृणाति वा होता प्रथमं शंसति तमध्वर्युः प्रोत्साहयतीत्यर्थः ।

परिक्रयणे सम्प्रदानमन्यतरस्याम् । १ । ४ । ४४ ।

नियत (१२३) कालम्भृत्या स्वीकरणं परिक्रयणान्तस्मिन् साधकतमङ्गारकं सम्प्रदानसंज्ञं वा स्यात् । शतेन शताय (१२४)

(१२१) प्रवर्त्तनाजत्याभ्युपगमः प्रतिश्रुव आश्रुवश्चार्थः पूर्वस्य धात्वर्थघटकविशेषणव्यापारस्य प्रवर्त्तनायाः कर्त्ता सम्प्रदानसंज्ञ इत्यर्थः ।

(१२२) शंसनविषयहर्षानुकूलव्यापाररूपप्रोत्साहनं प्रतिगृणातेरनुगृणातेश्चार्थः पूर्वस्य व्यापारस्य शंसनस्य कर्त्ता सम्प्रदानसंज्ञं स्यादित्यर्थः ।

(१२३) इव्यदानेनात्यन्तस्वीकारः क्रयः परिशब्दस्तत्समीपवाचकः अनियतकालात् क्रयात् नियतकालत्वेन तस्य न्यूनतेत्याशयेनाह नियतेति ।

(१२४) शतायेति करणस्यैव सम्प्रदानतया बोधः शतव्यापारश्चात्र दानरूप एव शतं दत्त्वा क्रीत इत्याकारकबोधात् ।

वा परिक्रीतः । तादर्थ्ये (१२५) चतुर्थी वाच्या ° । मुक्तये  
हृरिस्मजति । कृपि सम्पद्यमाने (१२६) च° । भक्तिज्ञानाय  
कल्पते सम्पद्यते ज्ञायते वा इत्यादि । उत्पातेन ज्ञापिते च° ।  
वाताय कपिला विदुः । हितयोगे च° (१२७) ब्राह्म-  
णाय चितम् ।

क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिनः । २ ।

३ । १४ ।

क्रियार्था क्रिया (१२८) उपपदं यस्य तस्य स्थानिनोऽप्रयज्य-

(१२५) तस्मै कार्यार्थेऽतः तदर्थे तस्य भावन्तादर्थ्यं कृतद्विभक्त्यः सम्बन्धाभि-  
धानं भावप्रत्ययेनेति सिद्धं नान्त्वात् स सम्बन्ध एव तादर्थ्यं स चोपकारार्थोप-  
कारकभाव एव यदा तु तादर्थ्यस्य सम्बन्धत्वेन भानं तदा षष्ठी । सम्ब-  
न्धस्य द्विउच्चेऽपि षष्ठीव विशेषणपदादेव चतुर्थी बोध्या न तु विवेक्यात्  
तस्य कर्तृकारकादिसंज्ञया बाध्यत्वात् ।

(१२६) क्लृप्तीति क्लृप्तेर्भावे किम् सम्पद्यते रभूतस्य प्रादुर्भावोऽर्थः क्लृप्पर्थ-  
कधातुयोगे यः संपद्यते तत्र चतुर्थी विकारवाचकपदाच्चतुर्थीत्यर्थः ।  
एतच्च प्रकृतिविकृतिभावेन भेदविवक्षायामेव चतुर्थी तेनाभेदविवक्षायां  
भक्तिज्ञानं कल्पते इत्यादौ परत्वात् प्रथमैव । जनिकर्तुः प्रकृति-  
रियपादानत्वं चेत् विवक्ष्यते तदाऽपादानत्वमेव भक्तोज्ञानं ज्ञायते  
इत्यादि । अत्र च क्लृप्तीत्यर्थपरं तदाह सम्पद्यत इति । भक्तिज्ञा-  
नाय कल्पते इत्यादिप्रयोगस्य तादर्थ्यचतुर्थ्यैव सिद्धावपि परिणा-  
मप्रकारकबोधार्थं सुवमिति बोध्यम् ।

(१२७) चकारात् सुखयोगेऽपीत्यर्थः चतुर्थीतत्त्वार्थबलिहितसुखैरिति (३४१) ८०

सूत्रे सुखयोगे चतुर्थ्याः समसविज्ञानात् ज्ञापकारिति बोध्यम् ।

(१२८) क्रिया अर्थः फलं यस्य तत्क्रियार्थेनेन च सुवाचकलभ्यते एवञ्चक्रिया-

## कारकादिविभक्तिप्रकरणम् । २८१

मानस्य तुमुनः कर्मणि चतुर्थी स्यात् । फलेभ्यो याति ।  
फतात्याहर्त्तुं यातीत्यर्थः । नमस्कर्मो नृसिंहाय नृसिंहम-  
नुजूनयितुमित्यर्थः । एवं स्वयम्भुवे नमस्कृत्येत्यादावपि ।

**तुमर्थाच्च (१२६) भाववचनात् । २ । ३ । १५ ।**

भाववचनाच्चेति (उ४३३२७) सूत्रेण (१३०) यो विहितस्तदन्ता-  
च्चतुर्थी स्यात् । यागाय याति यष्टुं यातीत्यर्थः ।

**नमः स्वस्तिस्वाहास्वधालंवपड् योगाच्च । २ ।**

**३ । १६ ।**

फलकार्यकवाचकमित्यर्थः तदुपपदं यस्य तेन क्रियार्थक्रियावाचकोपपदक-  
मित्यर्थः । स्थानिगद्वाप्रयुज्यमानवाची व्याकरणमास्ते प्रसिद्धः  
क्रियार्थोपपदत्वञ्च तुमुनादेरेवेत्यागयेन व्याचष्टे क्रियार्थं क्रियेति ।  
फलेभ्य इत्यत्र फलकर्मकाहरणफलकं दानमिति बोधः यथा वाक्यार्थ  
बोध्यैकदेशप्रयोगस्य ले प्रविश पिण्डीमित्यादौ पिण्डीमितिपदस्य  
संपूर्णवाक्यार्थबोधने शक्तिः तथाऽस्य ससुदयस्य आहरणफलको-  
क्तार्थं शक्तिः स्थानिन इति शास्त्रबलादिति भावः । पिण्डीमित्यादौ  
अप्रयुज्यमानमवर्णक्रियाकर्मणि चतुर्थीवारणाय क्रियार्थोपपद-  
स्येति अयमेवार्थाध्याहारः । नमस्कर्म इत्यत्र नमःस्वस्तीत्यादिना न  
चतुर्थी तस्याउपपदव्यभिक्तित्वेन कारकविभक्तिद्वितीयापेक्षया दुर्बलतया  
बाधात् ।

(१२६) तुमर्थेन तदर्थो लक्ष्यते तेन तुम् तुमर्थोऽर्थोयस्तेति तुमर्थस्तुम-  
र्थार्थ इत्यर्थः ।

(१२७) भाववचनाच्चेति सूत्रेणेति भावे ये प्रत्यया ज्ञ्यन्ते ते क्रियार्थक्रिया-  
वाचपपदे भविष्यति काले स्युरिति तत्सूत्रार्थः । तुमुनादेश समान-  
कर्तृकत्वद्योतनात् एतच्चतुर्थ्यास्तत्त्वमानार्थकतया परार्थक्रियायां न  
प्रयोगः । अत्र च समानकर्तृकत्वबोधनान्तादर्थ्यचतुर्थ्यानेष्टसिद्धिः ।



एभिर्व्यागे चतुर्थी स्यात् । हरये नमः । उपपदविभक्तेः  
कारकविभक्तिर्बलीयसी । नमस्करोति देवान् । प्रजाभ्यः  
स्वस्ति । अग्नये स्वाहा । पितृभ्यः स्वधा । अलमिति पर्या-  
प्तार्थग्रहणम् । तेन दैत्येभ्यो हरिरलम्प्रभुः समर्थः शक्त  
इत्यादि । प्रश्नादियोगे षष्ठ्यपि साधुः तस्य तस्यै वा प्रभवति  
स एषां ग्रामणीरिति निर्देशात् । तेन प्रभुर्बभूवुर्भुवनत्रय-  
स्येति सिद्धम् । इन्द्राय वषट् । चकारः पुनर्विधानार्थः ।  
तेनाशीर्विवक्षायाम्परामपि चतुर्थी चाशिपीति(१-६४०)षष्ठी-  
स्वाधित्वा चतुर्थ्यैव भवति । स्वस्ति गोभ्यो भूयात् ।

मन्यकर्मण्यनादरे विमाणाऽप्राणिषु । २ । ३ ।

१७ ।

प्राणिवर्जो मन्यतेः कर्मणि चतुर्थी वा स्यात्तिरस्कारे(१३१)  
न त्वान्तर्णं मन्ये लृणाय वा । श्वना निर्देशात्तानादिकयोगे  
न । न त्वान्तर्णस्मन्वे । अप्राणिष्वित्यपनीय नौकाकान्नुशु-  
कशृगालवर्जेष्विति वाच्यम्\* । तेन न त्वान्नावमन्नं वा मन्ये  
इत्यत्राप्राणित्वेऽपि न चतुर्थी । न त्वां शुने श्वानं वा मन्ये  
इत्यत्र प्राणित्वेऽपि भवत्येव ।

(१३१) अनादर इति आदराभावमात्रं न नजोऽर्थोऽपि तु अधर्मादाविव प्र-  
तिपद्यमानत्वात्तिरस्कारएवार्थइत्याशयेनाह तिरस्कारेति । मन्यतेः  
कर्मणि विशेषण एव चतुर्थी तेन उद्देश्यभूतान्नेति भावः । तिरस्का-  
रश्चात्र नापकृष्टसादृश्यमात्ररूपः किन्तु अपकृष्टतानिरूपितोपमेय-  
त्वाभावरूपएवोपमेये गृह्यते व्याख्यानात् तत्रतीतिश्च नञ्समभिव्या-

## कारकादिविभक्तिप्रकरणम् । २८३

गत्यर्थकर्मणि द्वितीयाचतुर्थी चेष्टायामनध्वनि

। २ । ३ । १२ ।

अध्वभिन्ने गत्यर्थानाङ्गर्मणि एते सस्तेष्टायाम् । ग्रामं ग्रामाय वा गच्छति । चेष्टायाङ्गिम् (१३२) मनसा हरिं व्रजति । अनध्वनीति किम् पत्न्या नङ्गच्छति (१३३) । गन्वाधिष्ठिते (१३४) अध्वन्येवायन्निषेधः यदात्पत्न्यात्पत्न्या नसेवाक्रमितुमिष्यते तदा चतुर्थी भवत्येव । उत्पद्येन पथे गच्छति ।

। चतुर्थी ।

## ध्रुवमपायेऽपादानम् (१३५) । १ । ४ । २४ ।

- हार एव दृष्टायेत्यस्य दृष्टतुल्यमपि न मन्ये इत्यर्थः "दृष्टाव सत्वा रघु-  
नन्दन" इत्यादौ तु नजोऽश्ववणेऽपि तदध्याहारेण बोधः इत्यन्ये ।  
(१३२) चेष्टायां किमिति धात्वर्थस्य क्रियारूपत्वेन चेष्टात्वात् प्रश्नः । शारीर-  
क्रियायाएव ग्रहणमित्युत्तरम् ।  
(१३३) पत्न्यामिति अध्वगन्धस्यार्थपरत्वात् प्रसक्तौ प्रत्युदाहरणम् ।  
(१३४) गन्वाधिष्ठित इति शब्दप्रयोगसमानकालगन्तव्यापारजन्यफलाश्रये  
इत्यर्थः अध्वपदेन गन्तुप्राप्त्योऽर्थ उच्यते उत्पत्त्यादित्यस्य उत्पद्यं परि-  
त्यज्येत्यर्थः । इष्यते इति न त्वाक्रान्त इत्यर्थस्तेन गन्तव्यमधिष्ठितत्वाच्च  
चतुर्थीनिषेधः । तथाच उत्पद्येन गन्तमशक्तः पथे गन्तुं प्रवर्तते  
इत्यर्थः । चतुर्थी ।  
(१३५) ध्रुवमिति अपायो विभागजनकव्यापारस्तदनाश्रयोऽपादानमित्यर्थः  
इयञ्च प्रश्नको विभागार्थकधातुयोगएव साधुः । विभागश्च न वास्तवम-  
स्वन्वप्यर्थको न वा वास्तवएव किन्तु बुद्धिकल्पितमस्वन्वप्यर्थको बुद्धि-

अपायो विलेपस्तस्मिन् साध्ये यद्भ्रुवमवधिभूतङ्कारकालोदपा-  
दानं स्यात् ।

अपादाने पञ्चमी । २ । ३ । २८ ।

कल्पितश्च “साधुराः पाटुनिपुलेभ्य आद्यतरा” इत्यादेः बहुविकल्पित  
विभागश्चयस्तेनैव भाष्ये पञ्चमीसमर्थनात् । भ्रुवमिति कर्तृवारणाय  
तथाच अपायविषये यत्कारकं विश्लेषक्रियाजनकं तदपादानमिति  
फलितोऽर्थः भ्रुवत्वञ्च प्रकृतधात्वर्थानाश्रयत्वे सति तज्जन्तविभागा-  
श्रयत्वं तच्चावधित्वं तदेतदाह अवधिभूतमिति अत्र सोदाहरणा  
विषयविशेषा हरिणा दर्शिता यथा ।

अपाये यदुदासीनं चलं वा यदि वाऽचलम् ।

भ्रुवमेवातदावेशात् तदपादानमुच्यते ।

पततो भ्रुवण्वाञ्चो यस्मादश्चात् पतत्यसौ ।

तस्याप्यश्वस्य पतने कुड्यादि भ्रुवमिष्यते ।

मेघान्तरक्रियापेक्षमवधित्वं पृथक्पृथक् ।

मेघयोः स्वक्रियापेक्षं कर्तृत्वञ्च पृथक्पृथगिति ।

कुड्यापततोऽश्वात् मेघः पततीत्यादौ कुड्यावधिकपतनाश्रयाश्चावधिकं  
मेघादिनिष्ठं पतनमिति बोधः । अत्रायं विशेषः अवधेः पञ्चम्य-  
र्थत्वे प्रकृत्यर्थस्य तत्ताभेदेन विशेषणत्वम् पतनादक्रियायान्तं सम्ब-  
न्धितया पञ्चम्यर्थस्य विशेषणत्वमिति । तच्चापादानं त्रिविधम्

निर्दिष्टविषयं किञ्चिदुपात्तविषयं तथा ।

अप्रेक्षितक्रियत्वेति विधापदानमिष्यते इति ह्यर्थः ।

निर्दिष्टः श्रूयमाणोविषयो यस्य तत् श्रूयमाणस्वाप्रेक्षित क्रियमित्यर्थः  
यथा वृक्षात् पतनं पततीत्यादौ अपादानविषयीभूतं पतनं श्रूयमा-  
णम् । द्वितीयम् उपात्तः गृहीतः धात्वन्तरार्थघटकीभूत इति यावत्  
विषयो यस्येति व्युत्पत्त्या स्वविषयक्रियाघटितश्रूयमाणक्रियान्तर-

ग्रामादायाति । धावतोऽश्वात्पतति । कारकङ्क्षिम् । वृक्षस्यपर्णं  
पतति । जुगुप्साविरामप्रमादार्थानामुपसंख्यानम् (१६) \* ।  
पापाञ्जुगुप्सते विरमति । धर्मात्प्रमादयति ।

नित्यर्थः यथा भेषात् विद्योतते विद्युदिवादे निःसरणपूर्वकवि-  
द्योतनार्थकविद्योतनियोगे भेषादेस्तदेकदेशनिःसरणाद्युपादानत्वम् ।  
अपेक्षितक्रियं तृतीयं यथा कुतो भवानिति प्रश्नवाक्ये पाटलिपुत्रा-  
दित्युत्तरवाक्ये च कुतइति पाटलिपुत्रादित्यनयोरपेक्षितगदादि-  
क्रियापेक्षत्वात् अपेक्षितक्रियापादानत्वम् । पतधातोरकर्मकत्वे  
वृक्षात् पत्रं पततीत्यादौ वृक्षावधिकविभागपूर्वकः पत्रं गतिः संयोग  
इति बोधः । तस्य सकर्मकत्वे वृक्षात् भूमिं पततीत्यादौ वृक्षावधिक-  
विभागपूर्वकभूमिगतिः संयोगानुक्तोव्यापार इति बोधः । परस्पर-  
स्यान्ते पापपसरत इत्यादौ भेषपदोपत्तयोरेव क्रियाश्रयत्वात् कर्तृ-  
त्वम् परस्परपदोपात्तयोश्च विभागाश्रयत्वादुपादानत्वमिति विवेकः ।  
विभागपूर्वकं वृष्टतो गमनमपस्तृतेरर्थः । आमानम् आत्मना वेक्षीत्यादौ  
अन्तःकरणाद्युपाधिभेदेनौपाधिकभेदविवक्षया यथा कर्मत्वकर्तृत्वकरणे-  
त्वादिव्यवस्थापनं तथा शब्दरूपोपाधिभेदकृतोभेदयोरुभयसमावेश इति  
न किञ्चिदधिककल्पनेति बोध्यम् । ग्रामादायातीत्यादौ विभागपूर्व-  
कोत्तरदेशसंयोगानुकूलव्यापारस्य धात्वर्थतया विभागान्वयसम्भवादुपा-  
दानत्वम् स्पन्दतेस्तु स्पन्दनमात्वार्थकतया वृक्षे स्पन्दते इत्येव प्रयोगः ।  
चलतेस्तु विभागपूर्वकचलनविवक्षायां आसनाञ्जलित इति प्रयोगः ।  
वृक्षं त्यजतीत्यादौ विभागस्य बोधनेऽपि तस्य व्यापारव्यधिकरणत्वेन  
कर्मतया कर्मसंज्ञयैव बाधः । स्वार्थाद्भियते पुरुषइत्यादौ स्वार्थस्यैव  
धात्वर्थप्रधानव्यापाराश्रयत्वेऽपि अपादानेऽवाहीयरुहोरिति (७२-७८)  
ज्ञापकात् कर्मात्यशालहोधातुयोगे कर्तृरुपादानत्वम् पुरुषस्य  
च कर्मत्वविवक्षया कर्मत्वात्कारणोक्ततेतिविवेकः ।

(१२६) जुगुप्सत्यादि । अनिष्टसाधनताज्ञानाधीना निन्दा जुगुप्सा । कस्य-

भोत्रार्थानां (१३७) भयहेतुः । १।४। २५ ।

भयार्थानान्वाणार्थानाञ्च प्रयोगे भयहेतुरपादानं स्यात् ।  
चौराद् विभेति । चौरात्तायते । भयहेतुः किम् । अरण्ये  
विभेति त्तायते वा ।

पराजेरसोटः (१३८) । १।४। २६ ।

पराजेः प्रयोगेऽसत्त्वोर्योऽपादानं स्यात् । अध्ययनात्पराज-  
यते ग्लायतीत्यर्थः । असोटः किम् । शत्रून् पराजयते अभि-  
भवतीत्यर्थः ।

वारणायीनामीप्सितः । १।४। २७ ।

प्रवृत्तिविघातो (१३९) वारणं वारणार्थानां प्रयोगे ईप्सितो-  
ऽर्थोऽपादानं स्यात् । यवेभ्यो गां वारयति ईप्सितः किम्  
यवेभ्यो गां वारयति चेत्ये ।

भावात्तुकूलव्यापारोविरामः । इष्टानिष्टसाधनयोस्तद्विपरीतत्वधिया  
तत्र प्रवृत्तिनिवृत्ती प्रमादः सर्वत्र च विषयतया ज्ञानकृत्यदौ अन्वधी  
अपादानमंज्ञः स्यादित्यर्थः ।

(१३७) भोत्रार्थानामिति भाव्यनिष्टस्य प्रतीकारासामर्थ्यं ज्ञानं भयम् अनिष्टवा-  
रणं त्वाणं तत्र भयं भयैकदेशोऽनिष्टः तद्धेतुरपादानमित्यर्थः ।

(१३८) सोढुमशक्योऽसोटः अत्र कृत्यसाध्यधीहेतुकतद्विषयकोत्साहाभावः  
पराजयस्त्वोत्साहनाशक्योऽपादानमित्यर्थः शत्रून् पराजयतीत्यादौ  
त्वभिभवार्थकत्वाद्वास्य विषयः ।

(१३९) प्रवृत्तिविघातोनिवृत्तिसादनुकूलव्यापारोवारणं तत्र निवृत्तिविषयो-  
ऽपादानं यवादिभक्षणस्येप्सितत्वेन यवस्यापीप्सितत्वादपादानत्वसिद्धि-  
रिति बोध्यम् ।

## कारकादिविभक्तिप्रकरणम् । २८७

अन्तर्द्वा येनादर्शनमिच्छति । १।४।२८।

व्यवधाने सति यत्कर्तृकस्यात्मनो दर्शनस्याभावमिच्छति (१००) तदपादानं स्यात् । मातुर्निलीयते कृष्णः । अन्तर्द्वा किम् चौरान्न दिदृक्षते । इच्छतिग्रहणं (१४१) किम् अदर्शनेच्छायां सत्यां सत्यपि (१४२) दर्शने यथा स्यात् । देवदत्तात् यन्नदत्तो निलीयते ।

आख्यातोपयोगे । १।४।२९।

नियमपूर्वकविद्यास्वीकारे वक्ता प्राक्संज्ञः स्यात् । उपाध्यायादधीते । उपयोगे किम् नटस्य गाथां शृणोति ।

जनिकर्तुः प्रकृतिः (१४३) । १।४।३०।

जायमानस्य हेतुरपादानं स्यात् । ब्रह्मणः प्रजाः प्रजायन्ते ।

भुवः प्रभवः । १।४।३१।

(१४०) अन्यकर्तृकस्वकर्मकादर्शनेच्छया तदनुकूलव्यापारो व्यवहितदेशस्थित्यादिरूपोऽन्तर्द्धानं तदुघटकमदर्शनं यत्कर्तृकमिच्छति तदपादानमित्यर्थः ।

(१४१) इच्छतिग्रहणं किमिति अन्तर्द्वा यत्कर्तृकदर्शनस्याभावस्तदपादानमित्यर्थोऽस्त्विति प्रश्नः ।

(१४२) सत्यपीर्थः अदर्शनेच्छया तदनुकूलव्यापारकरणे दैववशात् दर्शने सत्यपीत्यर्थः अन्यथा यत्तदर्शनाभावएव तत्रैव स्यादिति भावः ।

(१४३) प्रकृतिरुपादानकारणं ब्रह्म च मायाशक्त्यनुपादानकारणं प्रकृतिश्च वृक्षानालुपरोधादिति शारीरकसूत्रात् विभाषेत्यत्र (२६२ प्र०) योगविभागे ष सिद्धे उपादानतयापादानस्य बोधार्थं तृतीयानिरासार्थञ्चेदं सत्वम् ।

भवनम्भः भूकर्तुः (१४४) प्रभवस्तथा । हिमवतो गङ्गा प्रभवति  
तत् प्रकाशत इत्यर्थः । ल्यबोपे (१४५) कर्माण्यधिकरणे च\* ।  
प्रासादात्प्रेक्षते । आसनात्प्रेक्षते । प्रासादमारुह्य आसने  
उपविश्य प्रेक्षतइत्यर्थः । खशुराज्जिह्वेति खशुरं वोच्ये  
त्यर्थः । गम्यमानापि (१४६) क्रिया कारकविभक्तीनान्विमित्त-  
मित्युक्तम् (२८१४०) । कस्माच्च नद्याः । यतश्चाध्वकालनिर्माणां  
(१४७) तत् पञ्चमी तद्यक्तादध्वनः प्रथमासप्तम्योः कालात्सप्तमी  
च वक्तव्या\* । वनात् ग्रामो योजनं योजने वा कार्त्तिक्या  
आग्रहायणी मासे ।

अन्यारादितर्त्तेदिक्शब्दाञ्चूत्तरपदाजाहि-  
युक्ते । २ । ३ । २६ ।

ऐतैर्योगे पञ्चमी स्यात् । अन्येत्यर्थग्रहणम् (१४८) । इत-

(१४४) जनिकर्तुरित्यतः कर्तृगिति पदं समस्तमपि स्वरितत्वेनानुवर्त्याह  
भूकर्तुरिति प्रभवः प्रथमप्रकाशः अतः सिद्धस्य प्रथमसप्तम्यभूति  
यावत् “प्रभवो जनने भूते जन्महेतौ पराक्रमे ज्ञानस्य आदिमत्त्वे  
स्या”दिति विश्वकोशात् । प्रकाशते इत्यस्य तु योगे न तत् प्रथमप्रका-  
शार्थाभावादिति बोध्यम् ।

(१४५) ल्यबोपइति ल्यबन्ततया श्रवणाभावेऽपीत्यर्थः कर्माधिकरणे प्र-  
त्यासत्त्याऽश्रयमाणस्याध्याहारिण्यमाणल्यबन्तस्यैवेति बोध्यम् ।

(१४६) गम्यमानापिति विशिष्य तद्वाचकशब्देनानुप्रस्थाप्यमानापित्यर्थः अ-  
पेक्षितक्रियमिदमित्युक्तं (२८१४०) प्राक् ।

(१४७) यतो यदवधित्वेनाध्वनः कालस्य च निर्माणां परिच्छेदस्ततइत्यर्थः ।  
एवञ्च देशकालयोः परिच्छेदावधिभूतवाचकात् पञ्चमी स्यादित्यर्थः ।

(१४८) अन्येत्यर्थं ग्रहणं भेदार्थकशब्दभावप्रकृषामितरप्रकृषन्तु प्रपञ्चार्थं

## कारकादिविभक्तिप्रकरणम् । २८६

रग्रहणाम्प्रपञ्चार्थम् । अन्यो भिन्न इतरो वा कृष्णात् ।  
 आरात्(१४६)वनात् । ऋते(१५०)कृष्णात् । पूर्वी ग्रामात् ।  
 दिशि दृष्टः शब्दो (१५१) दिक्शब्दः तेन सम्प्रति देशकाल-  
 वृत्तिना योगेऽपि भवति । चैतात्पूर्वः फाल्गुनः । अवयव-  
 वाच्ययोगे तु न(१५२)तस्य परमान्नेडिमिति(४६४)निर्देशात् ।  
 पूर्वङ्गायस्य । अञ्चत्तर पदस्य (१५३) तु दिक्शब्दत्वेऽपि  
 पञ्चतसर्थेति(२६५४०)षष्ठीं बाधितुं(१५४)पृथग्रहणम् । प्राक्

विस्तरतः प्रदर्शनार्थम् । वस्तुत इतरग्रहणं निपातभिन्नस्य भेदार्थकस्य  
 ग्रहणार्थं तेन घटात् भिन्नइत्यादाविव घटः पटो नेत्यादौ नञा  
 भेदबोधनेऽपि तस्य निपातत्वात् न तद्योगे पञ्चमी । पृथक्शब्दस्य  
 स्वरदिवात् निपातनत्वाभावेन तद्योगे पञ्चमीप्राप्तावपि पृथग्वि-  
 नेत्यादिना(२६३४०)विकल्प इति बोध्यम् ।

(१४६) “आरात् दूरसमीपयोः” तेनैतद्योगे दूरान्तिकार्थः पञ्चम्यतरस्या-  
 मिति (२६६४०)प्राप्तां पालिकीं षष्ठीं बाधित्वानेन पञ्चमी ।

(१५०) ऋते इति ‘फलति पुरुषाराधनस्यते’ इत्यादौ तु ततोऽन्यत्वाप्रिदृश्यते  
 (२६२४०)इत्युक्तेः यावदादियोगे नदीं याःदिदं वनमित्यादिवत्  
 ऋतेयोगेऽपि द्वितीयेति बोध्यम् ।

(१५१) दिशि दृष्टइति शब्दपर्यन्तग्रहणात् कृष्णा दिग्भिन्नेष्वेव वाचका  
 एव पूर्वादयो गृह्यन्ते न तु ऐन्द्रीककुमादयः ।

(१५२) नेति न पञ्चमीत्यर्थस्तञ्जोटाहरणेन ज्ञापयन्नाह पूर्वं कायस्येति अव-  
 यवे पूर्वत्वञ्च प्रथमकालोत्पत्तिकत्वेनैवेति बोध्यम् ।

(१५३) अञ्चत्तरेति दिक्शब्दसाहचर्यात् दिग्वाचकस्यैवास्य ग्रहणं नत्वन्यार्थ-  
 कस्य तेन सप्रपञ्चः देवदत्तेत्यादौ न ।

(१५४) बाधितुमिति धरत्वात् प्राप्तावपि पुरस्तादपवादेन बाधितुमित्यर्थः ।



प्रत्यग् वा ग्रामात् । आच् । दक्षिणा(१५५)ग्रामात् । आहि ।  
 दक्षिणाहि ग्रामात् । अपादाने पञ्चमीति सूत्रे कार्तिक्याः  
 प्रभृतीति भाष्यप्रयोगात् प्रभृतियोगे (१५६) पञ्चमी । भवा-  
 त्प्रभृति आरभ्य वा (१५७) सेव्यो हरिः । अपपरिवहि-  
 रिति(३२६४०)समासविधानात् ज्ञापकात्(१५८)वहिर्योगे पञ्च-  
 मी (१५९) । ग्रामाद्वहिः ।

अपपरी वर्जने । १ । ४ । ८८ ।

एतौ वर्जने कर्मप्रवचनीयौ स्तः ।

(१५५) दक्षिणेत्यादिदक्षिणस्यामित्यर्थे दक्षिणादाजिति(६६६४०)आहि च दूर  
 ६६७४०) इत्याजाही । पञ्चमसर्थेत्यस्यापवादः ।

(१५६) प्रभृतियोगे प्रभृत्यर्थकशब्दयोगे इत्यर्थः अन्यथा उदाहरणे आरभ्य वेत्यु-  
 क्तिसंगता स्यात् प्रभृतीत्यस्यावधिमादायेत्यर्थकत्वेनारभ्येत्यस्याप्येतदर्थ-  
 कता । अवधौ च पञ्चम्यन्तार्थस्याभेदेनान्वयः तद्विशेषणत्वेऽपि न  
 द्वितीया प्रभृत्यर्थयोगे पञ्चमीति भाष्यप्रयोगरूपज्ञापकात् । आरभ्ये-  
 त्यस्य गृहीत्वे त्याद्यर्थकत्वेऽवधिमारभ्येत्यादौ द्वितीयैवेति धिवेकः ।

(१५७) भवादिति भवकालावधिके सरणान्तकाले भवकालमादाय वा सेव्य  
 इति बोधः ।

(१५८) ज्ञापकादिति पञ्चम्यन्तेन समासविधानरूपज्ञापकादित्यर्थः । अयं भावः  
 अत्र सूत्रे परस्परसाहचर्यात् तत्रापपरी वर्ज्यमाथौ कर्मप्रवचनीयावेव  
 तद्योगे पञ्चम्यपाङ्परिभिरिति(२६१४०)वचनात् अपपरिनिमित्तक  
 पञ्चम्यैव समासः सिद्धस्तत्साहचर्यात् वहिर्योगेऽपि पञ्चम्यैव समासो-  
 युक्तोऽतः तद्योगे असति पञ्चमोविधाने कथं पञ्चमोसमास इत्याक्षेपात्  
 तद्योगे पञ्चमीति गम्यते इति ।

(१५९) पञ्चमीति पञ्चम्यपीत्यर्थः तेन करस्य करभो वहिरित्यादौ षष्ठ्यापि  
 साधुरिति बोध्यम् ।

आङ् मर्यादावचने । १ । ४ । ८६ ।

आङ् मर्यादायामुक्तसंज्ञः स्यात् । वचनग्रहणादभिविधा-  
वपि (१६०) ।

पञ्चम्यपाङ्परिभिः । २ । ३ । १० ।

एतैः कर्मप्रवचनीर्ययोगे पञ्चमी स्यात् । अप हरेः  
परि हरेः संसारः । परिरत्न वर्जने (१६१) । लक्ष-  
णादौ तु हरिस्परि । आ सुक्तेः संसारः । आ सकलात्  
ब्रह्म ।

प्रतिः प्रतिनिधिप्रतिदानयोः । १ । ४ । ८२ ।

एतयोरर्थयोः प्रतिरुक्तसंज्ञः स्यात् ।

प्रतिनिधिप्रतिदाने (१६२) च यस्मात् । २ । ३

। ११ ।

(१६०) उच्यतेऽनेनेति वचनं मर्यादायावचनं मर्यादाबोधकमित्यर्थः अव-  
धीभूताया मर्यादायाः सापेक्षतया स्वप्रतियोग्यनुयोगिनोरुभयो-  
रप्याकाङ्क्षितत्वात् अभिव्याप्तेरपि तद्वोधे बोधादित्याशयेनाह वचन  
ग्रहणादिति । तथा च अवधिमात्रं विवक्षितमित्युभयोः संग्रह इति  
भावः ।

(१६१) लक्षणादर्थकपरिशब्दयोगे द्वितीयाविधानात् अत्र पञ्चमीविधौ  
वर्जनार्थकापशब्दसाहचर्यात् वर्जन एव परिर्पाद्य इति भावः ।  
हरिं परि परि हरेरित्युभयत्र हरिं वर्जयित्वेत्यर्थः ।

(१६२) प्रतिनिधीयते इति प्रतिनिधिः सदृशः कर्मणिप्रत्ययान्तः तुल्य-  
मूल्यस्य वस्तुनः प्रतिदानं प्रत्यर्पणं भावल्लुङ्गन् । यस्मादिति पश्चार्थे

अत्र कर्मप्रवचनीयैर्योगे पञ्चमी स्यात् । प्रदुम्नः कृष्णा-  
त्प्रति । तिलेभ्यः प्रति यच्छति माषान् ।

**अकर्त्तर्यगो पञ्चमी । २ । ३ । २४ ।**

कर्त्तृवर्जितं ( १६३ ) यदृणं हेतुभूतन्ततः पञ्चमी स्यात् ।  
शताङ्गद्वः । अकर्त्तरि किम् शतेन ( १६४ ) बन्धितः ।

**विभाषा गुणोऽस्त्रियाम् । २ । ३ । २५ ।**

गुणहेतावस्त्रीलिङ्गे पञ्चमी वा स्यात् । जाड्याज्जाड्येन वा  
बद्धः । गुणे किम् धनेन कुलम् । अस्त्रियाङ्किम् । वृद्ध्या-  
मुक्तः । विभाषेति योगविभागात् ( १६५ ) अगुणे स्त्रियाञ्च  
क्वचित् । धूमादग्निमान् । नास्ति घटोनुपलब्धेः ( १६६ ) ।

पञ्चमी प्रतिनिधिप्रतिदाने यत्सम्बन्धिनी ततः कर्मप्रवचनीययुक्तात्  
पञ्चमीत्यर्थः । अत्र यस्मादिति निर्देशलिङ्गात् तद्योगे क्वचित्  
पञ्चम्यपि साधुरिति ज्ञापितं तेन कृष्णस्य कृष्णाद्वा प्रतिनिधिरि-  
त्यादौ उभयी विभक्तिरिति बोध्यम् ।

( १६३ ) कर्त्तृवर्जितं कर्त्तृसंज्ञारहितमित्यर्थः ऋणञ्चात्र स्वरूपसन्निमित्तं न  
तु वाच्यकोटिनिविष्टं तद्बोधकशब्दाभावेऽपि स्यादेवेति भावः ।

( १६४ ) हेतावित्यस्यानुवर्त्तनात् हेतुभूतमित्युक्तम् शतेनेत्यत्र शतस्य प्रयो-  
जककर्त्तृतया तत्रयोजको हेतुश्चेति ( उ१८६४० ) हेतुत्वसत्त्वेऽपि कर्त्तृ-  
संज्ञया बाध इति भावः ।

( १६५ ) योगविभागादिति बाहुल्यकं प्रकृतेस्तदनुवृत्तेरिति वार्त्तिकप्रयोगात्  
योगविभागाश्रयणमिति भावः ।

( १६६ ) धूमादिपदस्य तज्ज्ञाने लान्त्यकत्वे तत्र गुणत्वसम्भवेनादोषेऽपि  
स्त्रियामित्यस्य व्यभिचारं दर्शयति अनुपलब्धेरिति ।

पृथग्विनानानाभिस्तृतीयाऽन्यतरस्याम् । २ ।

३ । ३२ ।

एभिर्योगे तृतीया स्यात्पञ्चमीद्वितीये (१६७) च । अन्यतरस्यां ग्रहणं समुच्चयार्थस्य पञ्चमीद्वितीये चाऽनुवर्तिते । पृथक् रामेण रामात् रामं वा । एवं विना नाना ।

करणे च स्तोकाल्पकच्छ्रकतिपयस्याऽसत्ववचनस्य । २ । ३ । ३३ ।

एभ्योऽद्रव्यवचनेभ्यः (१६८) करणे तृतीयापञ्चमौ स्तः । स्तोकेन स्तोकाद्वा मुक्तः । द्रव्ये तु स्तोकेन विषेण हतः ।

दूरान्तिकार्थेभ्यो द्वितीया च । २ । ३ । ३५ ।

एभ्यो द्वितीया स्यात् । चात्पञ्चमीतृतीये (१६९) स्तः । प्रति-

(१६७) पञ्चमी मण्डूकश्रुत्या द्वितीया तु सन्निधानादनुवर्त्तते इत्याशयेनाह पञ्चमीद्वितीये चेति ।

(१६८) अद्रव्येति द्रव्यवचनभिन्नेभ्य इत्यर्थः द्रव्यज्ञात् सर्वनामपरामर्शयोग्यं लिङ्गनिरूपितविशेष्यताश्रयो वा तथाच स्तोकादयः शुक्लादिशब्दवत् धर्मवचना धर्मवचनाश्च । करणत्वञ्चैतेषां परम्परया । ईदृशार्थेण तेषां साधुत्वं सूत्रवलादिति भावः । अतएव लुगुत्तरपदइत्यत्र कैयटेन करणे किं स्तोकं पचतीति क्रियाविशेषणे कर्मणि ना भूत् असत्व-भूतफलसमानाधिकरणविशेषणत्वात् स्लोकशब्दस्यासत्ववचनत्वमित्युक्तम् । शब्देन्दु० ।

(१६९) दूरान्तिकार्थैः पृथग्यतरस्यामित्यतः (२६६७०) समुच्चयार्थकान्यतरस्यां ग्रहणानुष्ठयैव पञ्चमीलाभेऽपि चकारोऽव्यवहिततृतीयासमुच्चयार्थ इत्याह चात् पञ्चमीतृतीये इति । पञ्चमी ।

पदिकार्थमात्रे विधिरयम् । ग्रामस्य दूरन्दूरात् दूरेण वा ।  
अन्तिकम् अन्तिकात् अन्तिकेन वा । असत्त्वचनस्येत्यनुष्ठ-  
त्तेर्नेह । दूरः पठ्याः ।

। पञ्चमी ।

षष्ठी शेषे । २ । ३ । ५० ।

कारकप्रातिपदिकार्थव्यतिरिक्तः ( १७० ) स्वस्वामिभावादः  
सम्बन्धः शेषस्तत्र षष्ठी स्यात् । राज्ञः पुरुषः । कर्मादीना-  
मपि सम्बन्धमात्रविवक्षायां षष्ठ्यैव । सताङ्गतम् । सर्पिषो

( १७० ) उक्तादन्यः शेषः कर्मादयश्च प्रातिपदिकार्थानां उक्तास्तेषु च द्विती-  
यादीनां विधानात्तद्व्यत्यय षष्ठीत्याशयेन व्याचष्टे कारकेत्यादि ।  
षष्ठ्यर्थसम्बन्धस्य सम्बन्धत्वेनैव भानमिति कारकादीनामपि सम्बन्धत्वेन  
भाने षष्ठ्यैवेत्याह सम्बन्धमात्रविवक्षायामिति सम्बन्धत्वेन भाने इत्यर्थः ।

सम्बन्धश्च क्रियामूलक एव यथोक्तं हरिणा

सम्बन्धः कारकेभ्योऽन्यः क्रियाकारकपूर्वकः ।

अश्रुतायां श्रुतायां वा क्रियायामभिधीयते इति ।

तत्र राज्ञः पुरुषइत्यादौ सेवनादिक्रियाया अश्रुतायाः कर्तृत्वादिना  
उपकार्योपकारकभावः, मातुः स्मर्यते इत्यादौ तु श्रुतायाएव स्मर-  
णादिक्रियायाः कर्मत्वेन तथेति विवेकः । अतएव सूत्रे अन्या-  
दिपदमनुक्त्वा तन्मूलकत्वद्योतनार्थं शेषपदमुक्तम् ।

कर्मादिकारकेषु च शेषत्वविवक्षायां यथा षष्ठी तथाऽप्ये वक्ष्यति ।  
( २६६५० ) प्रत्ययार्थस्य प्रकृत्यर्थं प्रति विशेष्यत्वात् राज्ञः पुरुषइत्यादौ  
राजनिरूपितसेवकत्वरूपसम्बन्धवान् पुरुषइति बोधः राज्ञः सेव्यत्व-  
विवक्षायां पुरुषस्य राजेत्यपि भवत्येव तत्र च पुरुषनिरूपितसेव्यत्व-  
सम्बन्धवान् राजेति बोधः एवञ्च सम्बन्धस्योभयनिष्ठत्वेऽपि प्रति-  
योगिपदादेव षष्ठीना अनुयोगिपदादित्यवगन्तव्यम् । यथोक्तं हरिणा

## कारकादिविभक्तिप्रकरणम् । २६५

जानीते । मातुः स्मरति । एषोदकस्योपस्करते । भजे  
शम्भोश्चरणयोः । फलानान्तृप्तः ।

षष्ठी हेतुप्रयोगे । २ । ३ । २६ ।

हेतुशब्दप्रयोगे हेतौ (१७१) द्योत्ये च षष्ठी स्यात् । अन्नस्य  
हेतोर्वसति ।

सर्वनाम्नस्तृतीया च । २ । ३ । २७ ।

सर्वनाम्नो हेतुशब्दप्रयोगे हेतौ द्योत्ये तृतीया स्यात् षष्ठी  
च । केन हेतुना वसति कस्य हेतोः, निमित्तपर्याय (१७२)  
प्रयोगे सर्वनाम्नायो दर्शनम्\* । किन्निमित्तं वसति केन  
निमित्तेन कस्मै निमित्तायेत्यादि । एवङ्किङ्कारणम् । को  
हेतुः । किम्प्रयोजनमित्यादि । प्रायग्रहणादसर्वनाम्नः  
प्रथमाद्वितीये न स्तः । ज्ञानेन निमित्तेन हरिः सेव्यः  
ज्ञानाय निमित्तायेत्यादि ।

षष्ठतसर्थप्रत्ययेन (१७३) । २ । ३ । ३० ।

द्विष्टोऽप्यसौ परार्थत्वात् गुणेषु व्यतिरिच्यते ।

तत्राभिधीयमानञ्च प्रधानेऽप्युपचर्यते इति ।

(१७१) हेतौ (२ । ३ । २६ सू०) हेतावित्यनुवक्त्याह हेताविति हेतुतासम्बन्धे-  
नान्वये विवक्षित इत्यर्थः । तेनान्नं हेतुं पश्येत्यादौ तथान्वयाभावात् न  
षष्ठीति बोध्यम् । हेतुवाचिकैव षष्ठीति सूत्रार्थः ।

(१७२) निमित्तेति तेभ्यस्तत्त्वमानाधिकरणशब्देभ्यश्चेत्यर्थः किं निमित्तमिति  
प्रथमान्नं द्वितीयान्नञ्चेति बोध्यम् ।

(१७३) दक्षिणोतराभ्यामतस्तुजित्यस्य (६६५ सू०) योर्थः दिक्देशकालरूपः  
सोर्थो यस्य प्रत्ययस्य तेन योगे इत्यर्थः ।

एतद्योगे षष्ठी स्यात् । दिक्शब्देति (२८८०) पञ्चम्यपवादः  
(१७४) ग्रामस्य दक्षिणतः, पुरः, पुरस्तात्, उपरि, उपरिष्ठात् ।

एनपा द्वितीया । २ । ३ । ३१ ।

एनवन्तेन योगे द्वितीया स्यात् । एनपेति योगविभागात्  
षष्ठापि । दक्षिणेन ग्रामं ग्रामस्यवा । एवमुत्तरेण ।

दूरान्तिकार्थः पठान्वतरस्याम् । ३ । ३ । ३४ ।

एतैर्योगे षष्ठी स्यात्पञ्चमी (१७५) च । दूरान्तिकं ग्रामस्य  
ग्रामाद्वा ।

ज्ञोऽविदर्शस्य करणे । २ । ३ । ५१ ।

जानातेरज्ञानार्थस्य (१७६) करणे शेषत्वेन विवक्षिते षष्ठी  
स्यात् । सर्पिषोऽज्ञानम् (१७७) ।

(१७४) पञ्चम्यपवाद इति तेन ततः पञ्चात् यस्यते भ्रश्यते जेत्यादिभाष्य-  
प्रयोगात् पञ्चाच्छब्दयोगेऽपि पञ्चमी भवतीति गम्यते तथा च नेवं  
तदप्रवादिका तेन तस्य पञ्चादित्यपि प्रयोगो भवतीति बोध्यम् ।  
प्रत्ययग्रहणं किम् श्रूयमाण एवातसर्थे भवति न तु बुधेऽपि तेन प्राग्  
पानादित्यादौ पञ्चम्येवेति बोध्यम् ।

(१७५) जडां प्राप्तायां शूत्रेऽन्यतरस्यां ग्रहणं पञ्चमीसमुच्चयार्थं तेन  
विप्रकटापि पञ्चमी समुच्चयते न तु सन्निहिते अपि द्वितीयातृतीये  
व्याख्यानादित्याह पञ्चमी चेति ।

(१७६) ज्ञोऽविदर्शस्येति ज्ञः अविदर्शस्येति छेदः व्याख्यानात् ।

(१७७) सर्पिष इति जानातेः प्रवृत्तिरर्थः सर्पिःसम्बन्धिनो प्रवृत्तिरित्यर्थः ।

कारकादिविभक्तिप्रकरणम् । २६७

अधीगर्थ(१७८)दयेशाङ्गर्माणि । २ । ३ । ५२ ।

एषाङ्गर्माणि शेषे षष्ठी स्यात् । मातुः स्मरणम् । सर्पिषो  
दयनमीशनं वा ।

वृजः प्रतियत्ने । २ । ३ । ५३ ।

वृजः कर्माणि शेषे षष्ठी स्यात् गुणाधाने । एधोदकस्थोपस्करणम्

रुजार्थानाम्भाववचनानामज्वरेः । २ । ३ । ५४ ।

भावकर्तृकाणां (१७९) ज्वरिर्वर्जितानां रुजार्थानां कर्माणि  
शेषे षष्ठी स्यात् । रोगस्य चौरस्य (१८०) रुजा । अज्वरिस-

(१७८) अधीगर्थः स्रुतिः अधिशब्दोच्चारणमिडिकावधिगर्धं न व्यभिच-  
रतइति द्योतनाय । कर्माणि किं मातुर्गुणस्मरणमित्यत्र शेषषष्ठी-  
समासो भवत्येव । एतत्प्रकरणेन षष्ठीप्रसङ्गेऽपि प्रतिपदविधाना षष्ठी  
न सम्बल्यते(१७४४५०) इति निषेधः तथाच शेषे इत्यस्य सर्व्वत्वानुवर्त्तने-  
ऽपि समासनिवृत्त्यर्थमेवैषां सूत्राणां प्रवृत्तिरित्याकारे स्पष्टमिदं  
समासयोग्यताप्रदर्शनार्थं सर्व्वत्र कदन्तशब्देनोदाहरणमित्यनुसन्धेयम् ।

कारकव्यपदिष्टे च श्रूयमाणक्रिये पुनः ।

प्रोक्ता प्रदिपदं षष्ठी समासस्य निवृत्तये इति ।

हरिणा स्पष्टमिदं सक्तं प्रतिपदं सकलप्रत्ययप्रयोगे न तु परं कथ्योगे ।

(१७९) रुजा व्याधिरर्थो येषां तेषां रुजार्थानां धातूनां भाववाचकत्वाव्य-  
भिचारात् भावशब्देनात्र घञादिवाच्यः सिद्धरूपोभावउच्यते वक्त्री-  
तिवचनः बाहुलकात् कर्त्तरि ल्युट् प्रत्ययस्य न विवक्षितः नहि  
भाषो वक्ता संभवति तस्मात् प्रत्ययस्य साधुतानिर्वाह्यैव वचिरिह  
प्रयुक्तः । तथाचायमर्थः भावोवचनः कर्त्ता येषां ते भाववचना इति  
तदेतदाह भावकर्तृकाणामिति ।

(१८०) चौरस्येति कर्माणि शेषत्वविवक्षया षष्ठी, रोगस्येत्यत्र रुजा-



न्ताघोरिति वाच्यम्\* । रोगस्य चौरज्वरः (१८१) चौरस-  
न्तापो वा रोगकर्तृकचौरसम्बन्धिज्वरादिकमित्यर्थः ।

आशिषि नाथः । २ । ३ । ५५ ।

आशीरर्थस्य नाथतेःशेषे कर्मणि षष्ठी स्यात् । सर्पिषो नाथ-  
नम् (१८२) । आशिषीति किम् माणवकनाथनम् तत्सम्ब-  
न्धिनी याचुर्जेत्यर्थः ।

जासिनिप्रहण (१८३) नाटक्राथपिषां हिंसा  
याम् । २ । ३ । ५६ ।

हिंसार्थानामेषां शेषे कर्मणि षष्ठी स्यात् । चौरस्योज्जा-  
सनम् । निप्रौ संहतौ विपर्यस्तौ व्यस्तौ वा । चौरस्य निप्र-  
हणनम् प्रणिहनः निहननम् प्रहणनं वा । नटश्चरस्यन्दने  
चुरादिः । चौरस्योन्नाटनञ्चौरस्य क्राथनं वृषलस्य पेघणम् ।  
हिंसायाङ्ङि धानापेघणम् ।

व्यवहृपणोः समर्थयोः । २ । ३ । ५७ ।

शब्दयोगे कर्तृकर्मणोः लतोति (३०८०) षष्ठीति विवेकः । भावकर्तृकाणां  
किं ज्ञेयान्चौररुजा इत्यत्र शेषषष्ठी तेन समासः ।

(१८१) अज्वरिति निषेधात् चौरज्वरइत्यत्र रुजार्थानामित्यस्याप्रवृत्तौ  
शेषषष्ठी तेन समास इति भावः ।

(१८२) सर्पिषोनाथनमिति सर्पिर्भे भूयादित्याशामनमित्यर्थः ।

(१८३) निप्रोपवृद्धोन्नोनिप्रहणः । शब्दप्रत्ययेऽपि सौत्वान् हन्तेरत्पूर्वस्येति  
(१५८८०) णत्वम् ।

## कारकादिविभक्तिप्रकरणम् । २६६

श्रेष्ठे कर्मणि पठी स्यात् । दूयते क्रयविक्रयव्यवहारे चानयो  
स्तुत्यार्थता (१८४) । शतस्य व्यवहरणम् पणनं वा । सम-  
र्थयोः किम् शलाकाव्यवहारः गणनेत्यर्थः । ब्राह्मणपणनं  
स्तुतिरित्यर्थः ।

दिवस्तदर्थस्य (१८५) । २ । ३ । ५८ ।

द्युतार्थस्य क्रयविक्रयरूपव्यवहारार्थस्य च दिवः कर्मणि पठी  
स्यात् । शतस्य दीव्यति । तदर्थस्य किम् ब्राह्मणन्दीव्यति  
सौतीत्यर्थः ।

विभाषेऽपसर्गे । २ । ३ । ५९ ।

पूर्वयोगाऽपवादः । शतस्य शतं वा प्रतिदीव्यति ।

प्रेष्यब्रुवोर्हविषो देवतासम्प्रदाने । २ । ३ । ६१ ।

देवतासम्प्रदानकेऽर्थे वर्त्तमानयोः प्रेष्य(१८) ब्रुवोः कर्मणो

(१८४) समपर्यायमं ब्देन समासे समग्रब्दस्य शक्यादित्वात् पररूपे  
वा कृते समर्थयोरिति मिद्धं तदेतदाह अनयोस्तुल्यार्थतति तथाच  
क्रयविक्रयव्यवहाररूपार्थकदोरित्यर्थः ।

(१८५) तदर्थस्येति तच्छब्देन व्याहृणौ परामृश्येते द्युतक्रयविक्रयव्यवहा-  
रेषु तौ दिवस्तुल्यार्थावित्याह द्युतार्थस्य क्रयविक्रयेति । इह श्रेष्ठे इति  
न संबध्यते व्याख्यानात् उत्तरस्तुले विकल्पारम्भसामर्थ्यात् अथवा-  
पक्षां विकल्पतायां श्रेष्ठे विभक्त्यन्तरस्याप्राप्त्या दृष्टैव विकल्पारम्भः  
स्यादित्याशयेन समासयोग्यताभावं ध्वनयन् तदङ्गत्वेनोदाहरति शतेन  
दीव्यतीति ।

(१८६) प्रेष्येति इष्यतेर्देवादिकात् लोप्सम्यमप्यैकवचनं तत्साकृच्च-

हविर्विशेषस्य वाचकाच्छब्दात् षष्ठी स्यात् । अग्नये ह्यग्नस्य  
हविषोवपायाः मेदसः प्रेष्य अनुब्रूहि वा ।

कत्वोर्थप्रयोगे कालेऽधिकरणे । २ । ३ । ६४ ।

कत्वोर्थानां (१८७) प्रयोगे कालवाचिन्यधिकरणे शेषे षष्ठी  
स्यात् । पञ्चकत्वोऽहो भोजनम् । द्विरहो भोजनम् । शेषे  
किम् द्विरहन्यध्ययनम् ।

कर्त्तृकर्मणोः कृति । २ । ३ । ६५ ।

कृद्योगे कर्त्तरि कर्मणि च षष्ठी स्यात् । कृष्णस्य कृतिः ।  
जगतः कर्त्ता कृष्णः । गुणकर्म्मणि वेध्यते\* । नेताऽश्वस्य  
सुप्तं सुप्तस्य वा । कृति किम् (१८८) । तद्धिते मा भूत् ।  
कृतपूर्वी कटम् (१८९) ।

य्यात् ऋविरपि तदन्त एव गृह्यते अतएवेह शेषग्रहणं न संबध्यते  
तिङन्तेन सह समासाप्रसङ्गे ।

(१८७) कत्वसुचोर्थ इवार्थोपेक्षां ते कत्वोर्थाः प्रत्ययाः सुजादयः । शेषे कि-  
ञ्चित् दिवस्तदर्थस्येत्यादिना (२६६४०) विच्छेदादधिकरणकारक एव  
षष्ठीविधानं युक्तं किं शेषग्रहणेनेति प्रश्नः । द्विरहनीत्यादिदृष्टिप्रयो-  
गप्रामाण्यात् मण्डूकमुत्थानुदृष्टिः स्वीकार्येत्युत्तराशयः ।

(१८८) कृति किमिति इह कर्त्तृकर्मभ्यां क्रिया आचिष्यते तद्वाची तु धातु-  
रेव धातोश्च द्विविधा एव प्रत्ययाः तिङः कृतश्चेति तत्र तिङ्प्रयोगे  
न लोकेत्यादिना (२०३४०) षष्ठीनिषेधेन परिशेषात् कत्ववेदे स्तुतं  
प्रवर्त्तिष्यतेऽतः किं कृतोतिविशेषाभिधानेनेति प्रश्नः ।

(१८९) कृतपूर्वी कटमिति अत्र करोतिक्रियापेक्षमनभिहितं कर्मत्वं क-  
टस्याख्येति ततः षष्ठी मा भूदित्येतदर्थं तद्धितान्नादिव्याहृत्ये क-

उभयप्राप्तौ कर्मणि । २ । ३ । ६६ ।

उभयोः प्राप्त्यर्थस्मिन् (१६०) कति तत्र कर्मण्येव षष्ठी स्यात् ।  
आश्चर्य्योगवान्दोहोऽगोपेन । स्त्रीप्रत्यययोरकारकारयोर्ना

तोति ग्रहणमिति भावः । अत्र कर्तृसाहचर्यात् कर्माणि धात्वर्थं  
भेदेनाव्ययेन गृह्यते तेन लोकां पाचक इत्यादौ क्रियाविशेषणरूपे-  
अभेदान्वयिनि कर्मणि न षष्ठीति । शब्देन्दु० ।

अत्रेदं बोध्यम् कृतपूर्व्यां कटं भुक्तपूर्व्यां ओदनमित्यादिभाष्यकारप्रयो-  
गादृश्यन्ते तत्र च कृतं पूर्व्यमनेनेति विग्रहे सह सुपेति (११६८०) समासे  
पूर्व्यादिनि (६७६८०) रित्यत इनेरनुवृत्तिमता सपूर्व्याञ्चेति (६७६८०)  
स्त्रवेण इनिजायते तत्र यदि कृतमिति कर्मणि क्तः स्यात् तदा तस्य  
कटादिकर्म रूपविशेषणतया सामेक्षत्वेन पूर्व्यादिपदेन समासो न स्यात्  
एकत्रविशेषणतयोपस्थितस्यान्यत्र विशेषणतयान्वयायोगात् न वृत्ति-  
सम्भवः भाष्यप्रामाण्याच्च तत्र वृत्तौ सत्यामेषा रीतिराकलनीया  
तथाहि प्रथमं कर्माविवक्षयाऽकर्मकत्वेन भावे क्तप्रत्यये विहिते  
तदन्तेन पूर्व्यादीनां सह सुपेति समासे कृते तत्पूर्वकात् पूर्व्यशब्दा-  
दिनिप्रत्ययो भवति । पश्चाच्च कर्तृकृतक्रियायाः कर्माकाङ्क्षायां  
कटादिकर्मणोऽन्वयः एतदेव हरिणा दर्शितं यथा

अकर्मकत्वे सत्येव क्लान्ते भावाभिधायिनि ।

पश्चात् क्रियावता कर्त्तृ योगो भवति कर्मणा ।

अविग्रहा गतादिस्था यथा आमादिकर्मभिः ।

क्रिया सम्बध्यते तद्वत् कृतपूर्व्यादिषु स्थितेति ।

गमनकर्त्तृवाचकगतादिमध्यपातिनी गमनक्रिया कर्त्तृविशेषणत्वेनो-  
पस्थिता यथा अविग्रहा अचुबोधा तथा कृतपूर्व्यकर्त्तृबोधककृत-  
पूर्व्यमध्यपातिन्यपीति तदर्थः । प्रपञ्चितञ्चैतदस्माभिः शब्दार्थरत्ने ।  
(१६०) उभयोः प्राप्त्यर्थस्मिन्निति तेनैकनिमित्तसङ्गावे ओदनस्य पाकः ब्रा-

यन्नियमः\* (१६१) । भेदिका विभित्ता वा रुद्रस्य जगतः ।  
शेषे (१६२) विभाषा\* । स्त्रीप्रत्ययइत्येके । विचित्रा जगतः  
कृति हरेर्हरिणा वा । केचित् अविशेषेण (१६३) विभाषामि-  
च्छन्ति । शब्दानामनुशासनमाचार्यैणाचार्यस्य वा ।

क्तस्य च वर्त्तमाने । २ । ३ । ६७ ।

वर्त्तमानार्थस्य क्तस्य योगे षष्ठी स्यात् । न लोकात्वेति (३०३४०)  
निषेधस्यापवादः । राज्ञां पितृव्यः पृजितो वा ।

ज्ञानानां पादुर्भावइत्यादौ विभिनक्रियायाः कर्त्तृकर्मणः प्रतीक्षायां  
नार्थं नियमः इति भावः । प्राप्तिरूपेण वेभ । याग एवायं नियम इति  
ध्वनन्तम् । उभयशब्देन कर्त्तृकर्मणी परास्मृत्येति । प्रत्येकत्वेण प्राप्ति  
नियमार्थादिति ध्वनयन्नहं कर्मण्येवेति ।

(१६१) स्त्रीप्रत्यययोरिति स्त्रियां कृति (उ४४८८०) ल्यधिकारविहितयो-  
रित्यर्थः नार्थं नियम इति एतयोर्योगे उभयप्राप्तौ कर्मण्येव न कर्त्त-  
रीति यो नियम उक्तः स न भवति अपि तु कर्त्तर्यपि भवतीत्यर्थः ।  
भेदनं भेदिका धात्वर्थं निर्द्देशेण खलु लिति (४३५५३४०) खलु ।

(१६२) शेषे इति कर्त्तर्येव विभाषा न तु कर्मणीति ध्वनयन्नुदाहरति  
विचित्रेत्यादि अत्रैते संप्रज्ञा लोकाः प्राचीनेरुक्ता यथा

षष्ठी संभविता यत् पुगपत् कर्त्तृकर्मणोः ।

अस्त्रीविहितकृत्योगे कर्मण्येव न कर्त्तरि ।

तव्यादीनां प्रयोगे च द्वयोरेव हि नेदते ।

कर्त्तृविभाषया कैश्चित् कर्मणोऽपि तथेय्यते इति ।

प्रधाने नियता षष्ठी गुणे अभिप्राय भवेत् ।

प्रधाने प्रत्यवायेत् स्युः षीं कुर्यात्तदा गुणे इति च ।

(१६३) अविशेषेणेति स्त्रीप्रत्ययभिन्नेषु कृत्वात्वे इत्यर्थः ।

अधिकरणवाचिनश्च । २ । ३ । ६८ ।

क्तस्यास्य योगे षष्ठी स्यात् । इदमेषामासितम् (१६४) ।

न लोकाव्ययनिष्ठाखलर्थतृतां । २ । ३ । ६९ ।

एषाम्प्रयोगे षष्ठी न स्यात् । लादेशाः (१६५) । कुर्वन् (१६६) ।  
कुर्व्वाणः सृष्टिं हरिः । उः । हरिर्दिदृक्षुः (१६७) । अलङ्कृ-  
ष्णुर्वा । उक्तः । दैत्यान्घातुको हरिः । कमेरनिषेधः (१६८) ।  
लक्ष्मणाः कामुको हरिः । अव्ययम् । जगत् सृष्ट्वा । सुखक-  
र्तुम् । निष्ठा (१६९) । विष्णुना हता दैत्याः । दैत्यान् हतवान्

(१६४) इदमेषामिति कर्त्तरि षष्ठी सकर्मकेभ्यस्त्वधिकरणे क्ते कर्त्तृकर्म-  
णोर्हयोरप्यनभिहितत्वात् षष्ठी इदमेषां भुक्तमोदनस्येत्यादि । उभ-  
यप्राप्ताविति तत्र मध्येपवादन्यायेन कर्त्तृकर्मणोः द्वितीयस्यैव  
नियमो नान्यस्येति बोध्यम् ।

(१६५) ल इति लङादीनां सामान्यग्रहणं तेषाञ्च साक्षात्प्रयोगे न सम्भव-  
तीति तदादेशा एव गृह्यन्ते इत्याह लादेशा इति उदाहृत्यन्ते  
इति शेषः । आदेशशब्देन च तत्कार्यकारका अपि गृह्यन्ते तेन सोमं  
पयिः ददिर्गा इत्यादौ आह्वयमहनजनः किंकिनौ लिट्चेति (उ० ३७५  
प्र०) किप्रत्यययोगेऽपि निषेधः तत्र अभ्यासादिरूपलिट्कार्यातिदेशात् ।

(१६६) कुर्वन्निति खन्प्रत्याहारघटकस्तु नायं शता तदशब्दस्य तद्वटकत्वे-  
ऽपि श्रुतिरिति समुदायस्य तदनन्तर्गतत्वात् लिङादेशवत्त्वादेस्तत्का-  
र्यकारिकिंकिनोः संप्रसारणं लग्रहणस्यावश्यकतया तेनैव शब्द-  
निषेधसिद्धिः ।

(१६७) सृष्टे उ उक्त इति क्तेदसदाहरणेन प्रापयन्नाह दिदृक्षुरिति ।

(१६८) कमेरिति उक्तान्त्येति शेषः इदञ्च भाषायामेवेति भाष्यकारः ।

(१६९) निष्ठेति निष्ठायोगे कर्मणि षष्ठी सर्वथा निषिद्धा कर्त्तरि तत्र विषय-

विष्णुः । खलर्थः । ईषत्करः प्रपञ्चो हरिणा । तन्निति (२००)  
 प्रत्याहारः शटशानचाविति (उ३६५८०) तशब्दादारभ्य (उ३६६८०)  
 तणो नकारात् । शानन् । सोमस्यवमानः । चानश् ।  
 आत्मानम्नगडयमानः । शट । वेदमधीयन् । तन् । कर्त्ता  
 लोकान् । द्विषः शतुर्वी (२०१)\* । सुरस्य सुरं वा द्विषन् ।  
 सञ्जीव्यङ्गारकप्रज्याः प्रतिषेधः । शेषे पष्ठी (१०२) तु स्यादेव ।  
 ब्राह्मणस्य कुर्वन् । नरकस्य जिष्णुः ।

अकेनोर्भविष्यदाधमर्त्ययोः । २ । ३ । ७० ।

भविष्यत्यकस्य (२०३) भविष्यदाधमर्त्यार्थेनञ्च योगे पष्ठी न  
 स्यात् । सतः पालकोऽवतरति । वज्रङ्गामी । शतन्दायी ।

विशेषे सम्भवति अतोऽत्र कर्मणः सम्बन्धविवक्षयापि न पष्ठीसमासः  
 यथोक्तं हरिणा

निडायां कर्मविषया पष्ठी च प्रतिपिष्यते ।

शेषलक्षणया पष्ठा समासस्तत्र नेष्यते इति ।

(२००) पृङ्ग्यजोः शाननिति (उ३६७८०) शानन् ताच्छील्यवयवचनशक्तिपु  
 चानशिति (उ३६७८०) चानश् इङ्गवार्थ्याः शतकृच्छ्रिणीति (उ३६८८०)  
 शट । तन्निति (उ३६८८०) तन् । खल्वे जिघक्षितप्रत्याहारप्रहणाय  
 तनामित्यत्र णत्वं न कृतमिति बोध्यम् ।

(२०१) द्विष इति द्विपोऽमित्ये इति (उ३६८८०) विहिते शतरि वा पष्ठीत्यर्थः ।

(२०२) शेषे पष्ठी त्विति शाब्दबोधे वैलक्षण्यमिति भावः एवञ्चाद्यर्थो गुवं  
 दोहोऽगोपेनेत्यादौ शेषत्वविवक्षायां कर्त्तर्यपि पष्ठी भवत्येवेति बोध्यम् ।

(२०३) अधमर्त्येऽकस्याविहितत्वादाह भविष्यत्यकस्येति इन्सूभयोर्विधाना-  
 दाह भविष्यदाधमर्त्यार्थेनञ्चेति । यद्यपि भविष्यत्यको न स्मर्यते  
 तथापि भविष्यति गम्यादय इत्यधिकारे (उ४३१८०) विहितः तस्य  
 खलुनाविति (उ४३२८०) अकस्यानी एवमेव गृह्यते इत्याशयेनोदाहरति

कृत्यानां (२०४) कर्त्तरि वा । २ । ३ । ७१ ।

षष्ठी वा स्यात् । मया मम वा सेव्यो हरिः । कर्त्तरीति किम् गेयो माणवकः साम्नाम् । भव्यगेयेति (उ३१५४०) कर्त्तरि यद्विधानादनभिहितङ्कर्म । अत्र योगोविभज्यते । कृत्याना-  
मुभयप्राप्ताविति नेति ( २०५ ) चानुवर्त्तते । तेन नेतव्या  
व्रजङ्गावः कृष्णेन । ततः कर्त्तरि वा । उक्तोऽर्थः ।

तुल्यार्थैरतुलोपमाभ्यां नृतीयाऽन्यतरस्याम् ।

२ । ३ । ७२ ।

तुल्यार्थैर्तीर्णे तृतीया (२०६) वा स्यात्पक्षे षष्ठी । तुल्यः सदृशः  
समो वा कृष्णस्य कृष्णेन वा । अतुलोपमाभ्यां किम् ।  
तुला उपमा वा कृष्णस्य नास्ति ।

- सतः पालकः इति यस्तु कालसामान्ये खलुभिहितस्तस्य नायं निषे-  
धकः तेन ओदनस्य पावकः पुत्रस्य दर्शक इत्यादौ स्यादेवेति भावः ।  
(२०४) कृत्यानामिति कर्त्तृकर्मणोरिति (३००४०) नित्ये प्राप्ते विभाषा कर्त्तृ-  
ग्रहणञ्च कर्मणि विकल्पे निवृत्त्यर्थम् ।  
(२०५) नेतीति निषेधोऽयं कर्त्तरि कर्मणि चानुभयप्राप्तिविषय इति कैय-  
टादयः । व्रजमित्यत्र गुणकर्मणि वेद्यते इति (३००४०) विकल्पस्तु न  
कृत्यातिरिक्ते चरितार्थस्य तस्य दोग्धव्या गावः पयः कृष्णेनेत्यादौ गुण-  
कर्मणा उक्तत्वेन प्रधाने चरितार्थेनानेन परत्वाद्वाधात् । तथा च  
गुणकर्मणि वेद्यते इति तदनुभयप्राप्तिरहितस्थले विशेषस्तु संपाहक-  
श्लोकेषु (३०२४) प्रागुक्तेषु दृष्टव्यः ।  
(२०६) शेषषष्ठ्यां प्राप्तायां विकल्पेन तृतीया अनेन विधीयते । तुल्यार्थैस्तु-  
ल्यनार्थैर्गतप्रातुलोपमाभ्यामिति पर्युदास उपपद्यते इति तु युक्तम्



चतुर्थी (२०७) चाशिष्यायुष्यभद्रभद्रकुशलसु  
स्वार्थहितैः । २ । ३ । ७३ ।

एतदर्थैर्योगे चतुर्थी वा स्यात् पक्षे षष्ठी आशिषि । आयुष्य-  
श्चिरञ्जीवितम् लणाय लणस्य वा भूयात् । एवम्भद्रभद्रं  
कुशलन्निरामयं सुखं शम् अर्थः प्रयोजनं हितम्पथ्यभूयात् ।  
आशिषि किम् । देवदत्तस्यायुष्यमस्ति । व्याख्यानात् (२०८)  
सर्वतार्थग्रहणं भद्रभद्रपर्यायत्वादन्यतरो न पठनीयः ।

। षष्ठी ।

आधारोऽधिकरणम् । १ । ४ । ४५ ।

कर्तृकर्मद्वारा (२०८) तन्निष्ठक्रियाया आधारः कारकमधि-  
करणसंज्ञः स्यात् ।

अतएव च पर्युदासात्तत्र सादृश्यबोधकस्यानव्ययस्यैव ग्रहणम् तेन  
इवादीनां सादृश्यबोधकत्वेऽपि न तद्योगेऽस्य प्रवृत्तिरिति बोध्यम् ।  
तुलां यदारोहति दन्तवाससेति, सुटोपनं भूतिसिक्तेन शम्भुनेत्यादौ  
तु सहार्थे तृतीयेति मन्त्रिनाथः ।

(२०७) चाशीर्विषयक्रियान्वयर्थकात् प्रातिपदिकात् तद्द्वारायुष्यादियोगे  
चतुर्थीषष्ठावित्यर्थः । अतएवैतदर्थकचतुर्थ्यन्तेन सुखहितादिभिर्न  
समासः उभयोरपि क्रियान्वयेन परस्परमसामर्थ्यात् । अतएव च सुखेन  
चतुर्थीसमासविधानं तद्योगे चतुर्थीज्ञापकमित्युक्तमाकरे ।

२०८ व्याख्यानादिति अर्थशब्दः प्रयोजनवाची पृथक् निमित्तमित्यायुष्या-  
दिशब्दानामर्थपरत्वकल्पनमिति भावः । षष्ठी

(२०८) आश्रियतेऽस्मिन्निति अधिकरणार्थकवञि आधारशब्दः सिद्धः स-

सप्तम्यधिकरणे च । २ । ३ । ३६ ।

अधिकरणे सप्तमी स्यात् । चकारात्(२१०)दूरान्तिकार्थेभ्यः ।  
औपक्षेपिको वैषयिकोऽभिव्यापकश्चेत्याधारस्त्रिधा (२११) ।  
कटे आस्ते । स्यात्याम्पचति । मोक्षे इच्छास्ति । सर्वस्मि-  
न्नात्मास्ति । वनस्य दूरेऽन्तिके वा । दूरान्तिकार्थेभ्य इति(२६१४०)  
विभक्तित्रयेण सह चतस्रोऽत विभक्तयः फलिताः । तस्येन्वि

चाधारः कस्ये त्याकाङ्क्षायां कारके इत्यधिकारात् क्रियाया एवेति  
लभ्यते क्रियायाः साक्षादाधारयोश्च कर्तृकर्मणोस्तत्तत्संज्ञयैव परया  
एतस्या बाधात् परम्परया तद्वद्वारा क्रियायाच्चाधारइह आह्वयत्वाह  
कर्तृकर्मद्वारेति । स्पष्टसक्तं हरिणा

कर्तृकर्मव्यवहितमसाक्षाद्धारयत् क्रियाम् ।

उपकुर्वन् क्रियासिद्धौ शास्त्रेऽधिकरणं स्मृतमिति ।

भूतत्वे घटइत्यादौ सर्वत्वास्तीति पदाध्याहारेण शाब्दबोधः । मूले  
दृष्टः कपिसंयोगीत्यादौ अस्तिक्रियाध्याहारे तस्याः स्वकर्तृकपि-  
संयोगिदृष्टद्वारा मूलवृत्तित्वादाधारत्वम् विशिष्टदृष्टस्य मूलवृत्तित्व-  
बोधेऽन्यत्वावयवे तद्विशिष्टवृत्ताभावप्रतीतेः कपिसंयोगे तदवच्छेदकत्वं  
फलतीति बोध्यम् ।

(२१०) चकारादिति दूरान्तिकार्थकेभ्यः प्रातिपदिकार्थेण सप्तमीति बोध्यम् ।

(२११) विधेति उप समीपे श्लेषः सम्बन्ध उपश्लेषस्तत्कृतमौपक्षेपिकम्  
एकदेशावच्छेदेन श्लेषस्य समीपसुपश्लेषं तत्कृतमौपक्षेपिक मिति वा  
सकलावयवव्यापकमभिव्यापकं तदतिरिक्तं सर्वम् वैषयिकम् । सर्वत्वाधि-  
करणशक्तिमान् अधिकरणसप्तम्यर्थः । तत्रौपक्षेपिके, कर्तृद्वाराधारे  
कटे आस्ते इति, कर्मद्वारा तु स्यात्वां पचतीति । वैषयिके, मोक्षे इति  
अभिव्यापके सर्वस्मिद्वित्युदाहरणविवेकः ।

ययस्य(२१२)कर्मण्युपसंख्यानम्\* । अधीतो(२१३)व्याकरणे ।  
अधीतमनेनेति विग्रहे दृष्टादिभ्यसेति (६७६४०) कर्त्तरीनिः ।  
साध्वसाधुप्रयोगे (२१४) च\* । साधुः कृष्णो मातरि ।  
असाधुर्मातुले । निमित्तात्कर्मयोगे\* । निमित्तमिह(२१५)  
फलं योगः संयोगसमवायात्कः ।

(२१२) क्तस्येति इन्विषयस्य इनोविषयस्य इन्प्रकृतेः क्तस्य क्तान्तस्य कर्म  
णीत्यर्थः इन्प्रकृतेरिति व्याख्यानाच्च कृतपूर्वी कटमित्यादौ कट-  
रूपकर्मणि न तत्र सपूर्वाच्चेति, (६७६४०) सूत्रेण इन्विधानेनेनः  
सपूर्वकपूर्वशब्दस्यैव प्रकृतिव्यात् । अत्र कर्मशब्देन कालाध्वादिभ्यति-  
रिक्तमेव गृह्यते व्याख्यानात् तेन मासमधीतो व्याकरणे इत्यादौ  
मासादौ नेति कैयटः ।

(२१३) अधीतीति न कर्मणि क्तः तथात्वे तस्याभिहिततया सप्तम्यनुप-  
पत्तेः किन्तु भावे । अन्यत् कृतपूर्वी कटमित्यादेरिवालोच्यम् ।

(२१४) साध्वसाध्विति शेषपञ्चपवादोऽयम् यत्वाच्चा न विवक्षिता किन्तु  
तत्त्वकथनमात्रं तत्रापि सप्तम्यर्थं वार्तिकेऽत्र साधुग्रहणम् । साधु-  
निपुणाभ्यामर्चायामप्रतेरिति(३१३४०)सूत्रे साधुग्रहणं त्वच्चायां प्रति-  
योगे सप्तमीनिवृत्त्यर्थमिति विवेकः । तत्सूत्रे अर्चाग्रहणं निपुणार्थमि-  
त्यपि केचित् ।

(२१५) निमित्तमिहेति यदि तु कारणमित्युच्यते तदा जाड्येन वज्रइत्या-  
दावपि स्यादिति भावः । फलञ्च क्रियाफलमेवञ्च फलं सप्तम्यर्थः ।  
चर्मणोत्यादौ चर्मणः फलत्वञ्च हननस्य तल्लाभेच्छाधीनेच्छाविषय-  
त्वात् । कर्मसंबन्धस्य स्वरूपसन्नेव निमित्तम् तत्र द्वीपचर्मणोर्ग-  
न्धमृगशीम्नो रवयवावयविभावात् समवायः इतरयोश्च संयोगइति  
विवेकः । सुक्ताफलाय करिणमित्यादौ क्रियार्थोपपदस्येत्यादिना  
(२८०४०)चतुर्थी सुक्ताफलमाहर्तुं हलीत्यर्थविवक्षणात् ।

चर्मणि द्वीपिनं हन्ति दन्तयोर्हन्ति कुञ्जरम् ।

केशेषु चमरीं हन्ति सीम्नि पुष्कलको हतः ॥

हेतौ तृतीयात् प्राप्ता तन्निवारणार्थम् । सीमा अण्डकोशः  
पुष्कलको गन्धमगः । योगविशेषे किम् वेतनेन धान्यं  
लुनाति ।

यस्य च भावेन भावलक्षणम् । २ । ३ । ३७ ।

यस्य क्रियया क्रियान्तरं लक्ष्यते ततः सप्तमी (२१६) स्यात् ।  
गोषु दुह्यमानासु गतः । अर्हाणां कर्तृत्वेऽनर्हाणामकर्तृत्वे

(२१६) यस्येति भावः क्रिया यस्य भावेन भावस्य क्रियान्तरस्य लक्षणं परिच्छेद-  
करणं तद्वाचकशब्दात् चकारात् तद्विशेषणीभूतभाववाचकपदाच्च  
गम्यतीति सूत्रार्थः । तथाहि निर्जातकालादिक्रिया अनिर्जात-  
कालादिक्रियायाः परिच्छेदकत्वात् लक्षणं भवति । तत्र काचित्  
क्रिया स्वाधारकालेनान्यां क्रियां परिच्छिनत्ति यथा गोषु दुह्यमा-  
नास्वागत इति । काचित् स्वाधारकालाव्यवहितोत्तरकालेन यथा  
गोषु धोध्यमानास्वागतइत्यादौ काचित् स्वाधारकालाव्यवहितपूर्व-  
कालेन यथा गोषु दुग्धास्वागतइत्यादौ । तत्र च क्रियासम्बन्धि-  
त्वस्य सर्वत्र कारके सत्त्वेऽपि सान्नात् क्रियाधारयोः कर्तृकर्मा-  
णोरेव ग्रहणं व्याख्यानादिति बोध्यम् । तथाच ज्ञापकत्वं सप्तम्यर्थ-  
स्य क्रियायामेवान्वयः लक्ष्यलक्षणभावः शब्दबोध एवैतच्छास्त्र-  
प्रवृत्तौ निमित्तं न तु तस्य भूयोदर्शनादिरूपमानान्तरेण ग्रहणापे-  
क्षेति ध्येयम् अन्यथा उदिते आदित्ये तमोनष्टमित्यादावेव स्यान्न तु  
प्रवृत्ते । उतएव इदञ्च मानान्तरेण ज्ञातस्वरूपस्यार्थस्य कालविशे-  
षादिज्ञापनार्थं यत्र शब्दप्रयोगस्तत्रैव प्रवर्तते इत्यत्रैव तात्पर्यं भाष्ये  
वर्णितम् ।



तद्वैपरीत्ये (२१७) च \* । सत्त्वं (२१८) तरत्त्वं असन्त आसते  
असत्त्वं तिष्ठत्त्वं सन्तस्तरन्ति । सत्त्वं तिष्ठत्त्वं असन्तस्तरन्ति ।  
असत्त्वं तरत्त्वं सन्तस्तिष्ठन्ति ।

षष्ठी चानादरे (२१९) । २ । ३ । ३८ ।

अनादराधिक्ये भावलक्षणे षष्ठीसप्तम्यौ स्तः । रुदति रुदतो  
वा प्रात्राजीत् । रुदन्तं पुत्रादिकमनादृत्य सन्नपुंस (२००)  
वानित्यर्थः ।

(२१७) तद्वैपरीत्ये अर्हणामकर्तृत्वेऽनङ्गाणां कर्तृत्वे चेति द्वयं ग्राह्यमत  
एवोदाहरणे वाक्यचतुष्टयम् । तथाच यस्यां क्रियायां ये उचितस्तो-  
ऽर्हाः तेषां कर्तृत्वे विवक्षिते सति तत्र सप्तमी वाच्या एवं यस्यां क्रि-  
यायां येषामनुचितं कर्तृत्वं तेषां कर्तृत्वे तयोरकर्तृत्वे च तथेत्यर्थः ।

(२१८) सत्स्वित्वाद्यं सन्तोहि तरणक्रियार्हाः कर्तारश्च । असत्स्वित्वादि  
द्वितीयम् असतां तरणमनुचितं तदकर्तृत्वञ्च तिष्ठत्स्वित्त्वेनोच्यते ।  
तृतीयम् सत्त्वं तिष्ठत्स्विति । सतां तरणमनुचितं तेषामकर्तृत्वं तिष्ठत्-  
स्वित्त्वेन गम्यते । चतुर्थम् असतां तरणमनुचितं तेषां कर्तृत्वसक्तं  
तरत्स्विति द्रष्टव्यम् । बोधस्तु तरणक्रियाकर्तृसत्त्वम्बन्धि असत्कर्तृ-  
कभासनमित्येवं रीत्या सर्वलोभ्यः ।

(२१९) अनादरे इति विषयसप्तमी यस्य च भावेनेत्याद्यनुवर्तते तथाच  
यस्य क्रियाया क्रियान्तरं लक्ष्यते ततः सप्तम्येव । अनादराधिक्ये अना-  
दरे गम्यमाने सति तु षष्ठीसप्तम्याविति निष्कटार्थः फलित इत्या-  
हानादराधिक्यइत्यादि । लक्ष्यलक्षणभावः षष्ठादेरर्थः एतत्समि-  
व्याहारे अनादरपूर्वकस्वार्थे धातोर्लक्षणा षष्ठादि तत्र तात्पर्यव्याहकम्  
अनादरश्च प्रत्यासत्त्या षष्ठादिप्रकृत्यर्थविषयएव ।

(२२०) प्रात्राजीदित्यस्याख्यातकृतया क्रियाप्राधान्येनैव बोधनियमेऽपि  
संन्यसषानिति विवरणं गुणप्रधानभावभेदेऽपि समानविषयकत्वेन ।

स्वामीश्वराधिपति (२२१) दायदसाक्षिप्रति

भूप्रसूतैश्च । २ । ३ । ३६ ।

एतैः सप्तभिर्योगे षष्ठीसप्तम्यौ स्तः । षष्ठ्यामेव प्राप्तायाम्पा-  
क्तिकसप्तम्यर्थं वचनम् । गवाङ्गोषु वा स्वामी । गवाङ्गोषु वा  
प्रसूतः गाएवानुभवितुञ्जातइत्यर्थः ।

आयुक्तकुशलाभ्याञ्चासेवायाम् । २ । ३ । ४० ।

आभ्यां योगे षष्ठीसप्तम्यौ स्तस्मात्पर्य्ये (२२२)ऽर्थे । आयुक्तो  
व्यापारितः । आयुक्तः कुशलो वा हरिपूजने हरिपूजनस्य  
वा । आसेवायाङ्क्तिम् । आयुक्तो गौः शकटे ईषद्युक्तइत्यर्थः ।

यतश्च निर्द्धारणम् । २ । ३ । ४१ ।

जातिगुणक्रियासंज्ञाभिः (२२३)समुदायादेकदेशस्य पृथक्करणं

२२१) स्वाम्यर्थेति वक्तव्ये स्वाध्यादिशब्दत्वय्यपहृणं पर्यायशब्दान्तरनिवा-  
रणार्थम् ।

२२२) तात्पर्य्ये इति आसेवापदस्य तत्रैव कूटेरिति भावः तात्पर्य्यञ्ज्ञेह तदेक  
व्यापारता ।

२२३) जातिगुणक्रियासंज्ञाभिरिति विशेषणे तृतीया अन्ययज्ञास्य समुदाये  
एकदेशे च तथा च जात्यादिविशिष्टस्यैकदेशस्य यतः स्वघटित-  
जात्यादिविशिष्टसमुदायात् निर्द्धारणं पृथक्करणं स्वैतरसमुदायव्या-  
हृतधर्मकरणं तद्वाचकात् षष्ठीसप्तम्यौ स्त इत्यर्थः । यत इति किम्  
यस्य जात्यादिविशिष्टस्य स्वैतरव्याहृतधर्मवत्त्वबोधनं तत एव सा  
भूत् षष्ठ्यपवादत्ववत् प्रथमापवादत्वस्यापि सम्भवात् । तथाच स्वघ-  
टितसमुदायावधिकस्वैतरसमुदायव्याहृतधर्मकरणकपृथक्करणरूपान-

यतस्ततः षष्ठीसप्तम्यौ स्तः । नृणां (२२४) नृषु वा ब्राह्मणः  
श्रेष्ठः । गवाङ्गोषु वा कृष्णा बज्रघ्नीरा । गच्छताङ्गच्छत्सु वा  
भावन् शीघ्रः । ह्याताणां ह्यातेषु वा मैत्रः पटुः ।

पञ्चमी विभक्ते । २ । ३ । ४८८

विभागो विभक्त्यनिर्द्धार्यमाणस्य यत भेद एव (२२५) तत्र  
पञ्चमी स्यात् । माधुराः पाटलिपुत्रेभ्य आढ्यतराः ।

निर्द्धारणविषयत्वरूपोऽवयवावयविभावरूपश्च सम्बन्धो विभक्त्यर्थः ।  
शब्देन्दु०

(२२४) नृणामिति नृसमुदायावधिकविभेदरव्याहृत श्रेष्ठत्वकरणकपृथक्-  
करणरूपनिर्द्धारणविषयो नृसमुदायावयवोविभः श्रेष्ठ इति बोधः  
संसर्गघटककरणञ्च समभिव्याहृतश्रेष्ठत्वादिकमेव पाह्यम् । उङ्-  
तावयवभेदविवक्षया नृणामिति बज्रवचनं तिरोहितावयवभेदविव-  
क्षायां क्वेकवचनं तज्ज्ञासाधु इति कारके इति सूत्रभाष्ये स्पष्टम् । कार-  
के इत्यत्र निर्द्धारणे सप्तम्यां कारकेष्विति ब्रूयादिति हि तदाशयः ।  
इत्थः सामासिकस्य चेत्यादौ समूहार्थे ठक् समाससमूहमध्ये इत्यर्थ-  
इति बोध्यम् । शब्देन्दु० ।

(२२५) यतश्च निर्द्धारणमित्यनुवर्तते विभागोऽत्र भेदः तत्र निर्द्धारणे सर्वत्र  
यथाकथञ्चित् भेदस्य सत्त्वेऽपि विभक्त्यपहणसामर्थ्यात् यत्र भेद एव न  
तु केनाप्यपार्थ्यादिरूपेणाभेदस्तत्रैवाऽस्य प्रवृत्तिरित्याह भेद एवेति न  
तु शब्दान्तरोपात्तसामान्याक्रान्ततेति भावः । अत्र पञ्चम्यर्थो निर्द्धार-  
णविषयत्वरूप एव तत्र च अवधिमन्त्रसम्बन्धेन पाटलिपुत्रस्यान्वयः  
तेन पाटलिपुत्रावधिकनिर्द्धारणविषया माधुरा आढ्यतरा इति  
बोधः । न ह्यत्र निर्द्धारणावधेनिर्द्धार्यमाणस्य च गोषु कृष्णेत्यादा-  
विव सामान्यविशेषभावोऽस्ति प्रत्युत शब्दोपात्तयोर्धर्मयोर्विरोध एव ।

साधुनिपुणाभ्यामर्चायां सप्तम्यप्रतेः । २।३।४३।

आभ्यां योगे सप्तमी स्यादर्चायान्न तु प्रतेः प्रयोगे (२२६)  
मातरि साधुनिपुणो वा । अर्चायाङ्किम् । निपुणो राज्ञो  
भृत्यः । इह तत्कथने तात्पर्यम् । अप्रत्यादिभिरिति (२२७)  
वक्तव्यम्\* । साधुनिपुणो वा मातरं प्रति पर्यनु वा ।

प्रसितोत्सुकाभ्यामृततीया च । २ । ३ । ४४ ।

आभ्यां योगे तृतीया स्याच्चात्सप्तमी । प्रसितः (२२८) उत्सुको  
वा हरिणा हरौ वा ।

नक्षत्रे च लुपि । २ । ३ । ४५ ।

नक्षत्रे प्रकृत्यर्थे यो लुप्तञ्जया लुप्यमानस्य प्रत्ययस्यार्थस्तत्र  
वर्त्तमाने तृतीयासप्तम्यौसोऽधिकरणे (२२९) । मूलेना (२३०)  
वाङ्मयेदेवीं अवण्णेन विसर्जयेत् । मूले अवणो इति वा । लुपि  
किम् पुष्ये शनिः ।

(२२६) साधुशब्दप्रयोगे तु अर्चनां विनापि सप्तमी भवत्येवेति साध्वसाधुम-  
योगे चेति वार्त्तिकेऽदित्युक्तम् (२०८८०) । प्राक्

(२२७) अप्रत्यादीत्यादिना लक्षणेऽप्यम्भूतेत्यादिस्त्रयोपात्ताद्यौ पर्यन्तं दाह्यौ ।

(२२८) “तत्परे प्रसितासक्ता, वित्युक्तेरुभ्याउत्सुकाङ्गवर्त्याश्चासक्तार्थक एव  
प्रसितो गृह्यते न तु प्रकर्षेण श्रुतः शुभः प्रसित इत्येवोऽपीति बोध्यम् ।

(२२९) अधिकरणे इत्यस्यानुवृत्तिः किम् अथ पुष्य इत्यादौ मा भूत् कस-  
त्यनुवर्त्तने प्रातिपदिकार्थेणैव स्यात् ।

(२३०) मूलेनेति नक्षत्रेण युक्तः कालः (५२४८०) इत्येष लुप्तविशेषः (५२४८०)  
इति लुप् ।



सप्तमीपञ्चम्यौ कारकमध्ये । २ । ३ । ७ ।

शक्तिद्वयमध्ये (२३१) यौ कालाध्वानौ ताभ्यामेते स्तः । अद्य भुक्तायं द्रष्टे द्रष्टाद्वा भोक्ता । कर्त्तृशक्तयोर्मध्येऽयङ्कालः । दृश्योऽयं क्रोशे क्रोशाद्वा लक्ष्यं विध्येत् । कर्त्तृकर्मशक्तयोर्मध्येऽयन्देशः । अधिकशब्देन (२३२) योगे सप्तमीपञ्चम्याविध्यते तदस्मिन्नधिकमिति (६६८४) यस्मादधिकमिति च सूत्रनिर्देशात् । लोके लोकाद्वाधिको हरिः ।

अधिरीश्वरे । १ । ४ । ८७ ।

खस्वामिसम्बन्धेऽधिः कर्मप्रवचनीयसंज्ञः स्यात् ।

यस्मादधिकं यस्य चेश्वरवचनन्तव सप्तमी ।

२ । ३ । ८ ।

(२३१) कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे (२६८४) इत्यतः कालाध्वनोरित्यनुवर्त्तते तच्च पञ्चम्याविपरिणम्यते मध्यस्यावधिद्वयसामेक्षतया षष्ठीद्विवचनान्तेन समासः कर्त्तृरूपकारकस्यैकत्वे भेदनिबन्धनमध्यव्यपदेशसम्भवात् कारकशब्देन तच्छक्तिर्पातुं त्येतत्सर्वं मनसि कृत्वा ह शक्तिद्वयमध्येऽत्यादि तथाच कर्त्तृत्वादिशक्तिरेव कारकं का च क्रियाभेदेन भिद्येति भावः । अवध्यवधिमतोः सजातीययोरेव सामेक्षत्वनियमेन कालाध्वनोः शक्तिमध्ये प्रवेशासम्भवेऽपि शक्तिशब्दस्य तदाधारकालादिपरतया तन्मध्ये प्रवेश इति दृष्टव्यम् स्वानन्तरकालवृत्तित्वादिकं विभक्त्यर्थः शक्तिद्वयमध्यवर्त्तित्वं त्वार्थिकमिति बोध्यम् ।

(२३२) अधिकशब्देनेति कर्त्तृकप्रत्ययान्नाध्यः कृदस्य समानार्थकोनाधिकश

## कारकादिविभक्तिप्रकरणम् । ३१५

अत्र कर्मप्रवचनीययुक्ते सप्तमी स्यात् । उप परार्द्धे (२३३)  
हरेर्गुणाः परार्द्धादधिकादित्यर्थः । ऐश्वर्यं तु स्वस्वामिभ्या-  
मर्थायेण सप्तमी । अधि भुवि रामः अधि रामे भूः ।  
सप्तमी शौण्डे ((३५१८०)८० रिति समासपक्षे (२३४) तु रामा-  
धीना । अषड्चेत्यादिना (७१८८०) ख० ।

विभाषा कृञि । १ । ४ । ६८ ।

अधिः करतौ प्राक्संज्ञो वा स्यादीश्वरार्थे । यदत्र माम-  
धिकरिष्यति (२३५) विनियोज्यतइत्यर्थः । इह विनियोक्तः ।

येन, न तु कर्मप्रवचनयान्नाध्याहृदस्य समानार्थकेन, तेन । लोकेऽधिको  
हरितित्यादौ लोके इत्यत्रेव ह्यर्थादेन सप्तम्यादिरित् बोध्यम् ।

(२३३) उप परार्द्धे इति उपोऽधिके चेति (२३४८०) कर्मप्रवचनीयसंज्ञा । अधिरी-  
श्वरे इत्यत्र (३१४८०) यस्येश्वरवचनमित्यत्र (३१४८०) बोधयत्वापीश्वरशब्दौ  
ईश्वरत्वेऽप्येवमप्यौ ततश्च यस्येत्यनेन यत्स्वमित्ति धनादिकं निर्दिश्यते  
तस्मात् ईश्वरवाचकात् सप्तमी, यस्य च धनादेः स्वामित्वं निर्दिश्यते  
तस्मादपि धनादिवाचकात् सप्तमीति सूत्रार्थः । तच्च पर्यायेण भवती-  
त्याह ऐश्वर्यं तु स्वस्वामिभ्यां पर्यायेण सप्तमीति । अत्रतरस्मादुत्पन्न-  
यैव सप्तम्या इतरनिष्ठसम्बन्धस्याप्यभिधानात् उक्तार्थानामप्रयोगइति  
न्यायात् न युगपदुभाभ्यां सप्तमीति भावः ।

(२३४) समासपक्षे इति विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावे तु कधिराममिति स्यादेवेति  
द्योतनाय तुशब्दः ।

(२३५) यो मामधिकरिष्यति विनियोज्यते तस्य विनियोक्तुरीश्वरत्वं नम्यत  
इत्यर्थः ।

रीश्वरत्वकर्म्यते । अगतिवत्तिङि चोदात्तवतीति(उ६१२४०)  
(२३६) निघातो न ।

। सप्तमी ।

इति विभक्त्यर्थः ।

(२३६) तिङि चोदात्तेति उदात्तवति तिङि परे गतिर्निवृत्त्यत इति सूत्रा-  
र्थः अत्र च कर्ष्यतीति तिङन्तउदात्तवान् तत्परेऽधेने निघातः ।  
तिङ्तिङ्ङित्यस्य(उ६१२४०) तु निपातै र्यद्यदित्यादिना(उ६१२४०)  
निषेधान्ननिघात इत्यर्थः सामित्यत्वं द्वितीया तु कर्मणि द्वितीयेत्यने-  
नैव (२५०४०) सिद्धेति भावः ।

समर्थः (१) पदविधिः । २ । १ । १ ।

(१) समर्थः पदविधिरिति । समर्थः संबन्धार्थः सङ्गतार्थ इति यावत् । सामर्थ्यञ्च द्विविधम् व्यपेक्षावत्त्वमेकार्थीभावश्च । तत्र स्वार्थपर्यवसायि-पदानामाकाङ्क्षादिवशात् यः परस्परं सम्बन्धः सा व्यपेक्षा । राज्ञः पुरुषस्यादौ वाक्ये सत्यामाकाङ्क्षायां यो यो यस्मिन् सन्नि-हितो योग्यश्च स तेन तेन सम्बन्ध्यते, यथा राज्ञः पुरुषोऽन्वयः, राज्ञो देवदत्तस्य च पुरुषः, ऋद्धस्य राज्ञोऽन्वो धनञ्जयेत्यादि। एतौ तु नैवम्, एतौ नानेकार्थीभावात् । एकार्थीभावश्च विशेष्यविशेषणभावावगाहो-कोपस्थितिजनकत्वम् । तथाच राजपुरुषादिशब्देन विशिष्टैकार्थ-बोधकतया न तदैकदेशे ऋद्धादेरन्वयः पुरुषांशे विशेषणतयोपस्थित-स्य च माश्रादिसम्बन्धिता राजादीनाम् । जनितान्वयाच्च निराकाङ्क्षातया न देवदत्तादेः स्वामितया पुरुषादावन्वय इति द्रष्टव्यम् । दे-वदत्तस्य गुरुकुलमित्यादौ देवदत्तादेस्तु प्रधानीभूतकुलादिनैवान्वयः सम्बन्धस्तूपस्थितगुरुद्वारक एव षष्ठीर्थः यथोक्तं हरिणा

ससदायेन सम्बन्धो येषां गुरुकुलादिना ।

संस्पृश्यावयवास्तो तु युज्यन्ते तद्वता सञ्जेति ।

यद्वा सम्बन्धिशब्दार्थस्य पदार्थैकदेशत्वेऽपि भवत्येव केषाञ्चित् सम्ब-न्धान्वयः तदुक्तं तेनैव

सम्बन्धि शब्दः सापेक्षो नित्यं सर्व्वः समस्यते ।

वाक्यवत् सा व्यपेक्षापि उत्तावपि न ऋीयते ।

अतएव वार्तिककृता सविशेषणानां वृत्तिर्न वृत्तस्य वा विशेषणं न प्रयुज्यते इति वक्तव्यमिति सामान्यतो वृत्तिमतो विशेषणस्य स्वात-न्त्र्येण प्रयोगाभावमभिधाय च गुरुकुलपुत्रादीनां वक्तव्यमित्य-नेन गुरुकुलगुरुत्वादीनां विशेषणत्वेऽपि पृथक्प्रयोगाय नञ्जा-पर्य्युदासः कृतः । समानाधिकरणविशेषणस्य तु समानाधिकरण-मसमर्थवद्भवतीत्यनेन सर्व्वथा स्वातन्त्र्येण सामर्थ्याभावात् प्रयोगा-भावः भङ्गाऽभिहितः । एतन्मूलकमेव प्राचां गाथा

सापेक्षे प्रत्ययो न स्यात् समासो वा कचञ्चन ।

सापेक्षं तद्विजानीयादसम्पत्तविशेषणम् ।

प्रतियोगिपदादन्यत् यदन्यत् कारकादपि ।

वृत्तिशब्दैकदेशस्य सम्बन्धसो न नेस्यते इति

अत्रात्र विशेषः भवति प्रधानस्य सापेक्षत्वे ऽपि समासइत्युक्तेः  
प्रधानस्य वृत्त्युपस्थाप्यविशेष्यस्य राजपुरुषादेः सुन्दरादिविशेषणा-  
पेक्षायामपि समासः । समासे चायवशस्तथैव तत्तत्पदार्थोपस्थि-  
त्या विशेष्यविशेषणभावादभ्युपगमे सापेक्षत्वादौ समासाभावादिकं  
वाचनिकं कल्याम् तथान्याप्यधिककल्पना स्यादतः समुदायशक्ति-  
त्पनम् यथोक्तं हरिणा

बहूनां वृत्तिधर्माणां वचनैरेव साधने ।

स्यान्महद्गौरवं तस्मादेकार्थीभाव आश्रितः ।

चकारादिनिषेधो ऽथ वक्तव्यवृत्तिभञ्जनम् ।

कर्त्तव्यं ते न्यायसिद्धं त्वस्माकं तदिति स्थितमिति ।

तथाहि हन्तादिविग्रहवाक्ये चकारादि प्रयुज्यते समस्ते तु न तत्र व-  
चनैरेव तन्निषेधः कल्पनीयः समुदायशक्तिपक्षे तु उक्तार्थानामप्रयोग  
इत्युक्तन्यायादेव सिद्धम् । नार्थयोरेभेदान्वयः क्लृप्तः स च राजपदा-  
दुपस्थापितराजादेः पुरुषे स्वस्वामिभावसम्बन्धेनान्वये परित्यक्तः  
स्यात् । सम्बन्धलक्षणायास्तु किमपराङ्म विशिष्टलक्षण्या । प्रकृति  
प्रत्ययार्थयोः प्रत्ययार्थः प्रधानमिति नियमश्च क्लृप्तः स च प्राप्तानन्दा-  
दौ भज्येत आनन्दकर्तृकप्राप्तिकर्मेत्यर्थबोधस्योभयसम्मतत्वेन कर्तृ-  
विहितज्ञानार्थस्य कर्त्तृविशेष्यतौचित्येन प्रकृते तद्वैपरीत्यात् आनन्दसम्ब-  
न्धादिलक्षणास्वीकारे समुदायशक्तिपक्षे एव प्रवेष्टः । तथा प्राप्त आन-  
न्दो यमिति विपक्षे आनन्दादौ अत्यन्तादिविशेषणयोगवत् समासे  
तद्वारणाय वृत्तस्य न विशेषणयोग इति वाचनिकत्वकल्पनाधिकारत  
कृते, समस्तन्यायसिद्धा इत्यादिवक्तृविपक्षपक्षिरतः समुदाये शक्तिरि-  
त्यन्यत्र विकारः । वार्त्तिककृता तु अवश्यं कल्पयित्वा नञ्समासस्यास-  
मर्थसमासस्य गमकस्य साधुत्वं वक्तव्यमित्युक्तत्वात् असूयं पश्येत्यादौ

पदसम्बन्धी यो (२) विधिः स समर्थाश्रितो बोध्यः ।

प्राक् (३) कडारात्समासः । २।१।३।

कडाराः कर्म्मधारयइत्यतः (३६५८०) प्राक् समासइत्यधिक्रियते ।

सह सुपा । २।१।४।

सहेति योगो (४) विभज्यते । सुबन्तं समर्थेन सह समस्यते ।

योगविभागस्येष्टसिद्धयर्थत्वात् (५) कतिपयतिङन्तोत्तरपदोऽयं

असमर्थेन नञा बाणेन हतमारीवो राम इत्यादौ बाणादेर्विषयार्थस्य  
गमकृत्तेः सापेक्षत्वेऽपि तदर्थबोधकतयैव समास इति द्रष्टव्यम् ।

(२) पदस्य पदयोः पद नां वा विधिः पदविधिरिति वचनविशेषस्याविश्र-  
जितत्वं द्योतयद्वाह पदसम्बन्धीति । तत्र पदेति किम् वर्णाश्रये  
कार्येऽसमर्थेऽपि यथा स्यात् तथा च तिष्ठतु दधि आनयाम्नमित्यत्र  
दध्यानयेति पदयोः सामर्थ्याभावेऽपि वर्णाश्रयं यणादिकं भवत्येव ।  
सूत्रे समर्थपदं लाक्षणिकमिति द्योतयद्वाह समर्थाश्रित इति समर्थेति  
किं प्रशस्यति कृष्णं श्रितोरासमित्यादौ समासो मा भूत् वस्तुं कृष्णस्य  
अपत्यं देवदत्तस्येत्यादौ च मा भूत् कृष्णशब्दादपत्यार्थकस्तद्धितः ।  
इयञ्च परिभाषा समासकृत्तद्धितादिदृष्टिमात्रे प्रवर्तते इति बोध्यम् ।

(३) प्राक् काङरादिति सूत्रे प्राक् पदमावर्त्तनीयं तेन पूर्वं समाससंज्ञा  
ततोऽवान्तरसमाससंज्ञा भवतीत्यर्थः । एवञ्चाव्ययीभावादेः समावेशइति  
भावः । अनेकपदानामेकीभवनं समास इति निष्कृष्टार्थः ।

(४) सहेति सूत्रं समासविधानार्थमधिकारार्थञ्च तथा च अत ऊर्ध्वं सहेति  
सुमेति च पदद्वयमधिकरिष्यमाणं बोध्यम् । अत्र सहेति योगो-  
विभज्यते सुबामन्त्रिते (३५४०८०) इत्यतश्च सुमित्यनुवर्त्तते तथाच सुबन्तं  
समर्थेन सह समस्यते इति प्रथमयोगार्थः । तेन समर्थेन सुबन्तेन ति-  
ङन्तेन नाम्ना धातुना सुपा च समासइत्यर्थः संपद्यते । तत्वाद्यं भूतपूर्वं,  
द्वितीयमनुव्यञ्जत्, तृतीयं पुत्रहृती, गतिकारकोपपदानां कृद्धिः सह

समासः स च ह्रस्वस्येव (६) पर्यभूषयत् (७) । अनुव्यचलत्  
सुपा सह (८) समस्यते । समासत्वात्प्रातिपदिकत्वम् ।

सुपोधातुप्रातिपदिकयोः । २ । ४ । ७१ ।

एतयोरवयवस्य सुपोलुक् स्यात् । भूतपूर्व चरडिति (६६६४०) निह्

समासवचनं प्राक्पुवत्यस्येत्युक्ते (३७८४०) नास्ति वात्य समासः । चतुर्थे  
२. कटप्रूरित्यादि । समर्थः समर्थेन सह समस्यते इति द्वितीययोगार्थं  
तेन तिङन्तेन समर्थेन समर्थेतिङन्तस्य समासः यथा पिवतश्चादत्  
अश्रीतपिवतेत्यादि । तिङन्तस्य सुबन्तेन समर्थेन च समासो यथा  
एहीडादयः । स्फुटीभवियति तत्प्रकरणे चेदसपरिष्ठात् (४५०४०)  
यथा च योगविभागेनोक्तवद्भिधसमासलाभस्तथा हरिणोक्तम्

सुपां सुपा तिङा नाम्ना धातुनाऽथ तिङन् तिङ्ग ।

सुबन्तेनेति च प्रोक्तः समासः वद्भिधोनुधेरिति ।

इत्येतन्मनसि निधायाह सहेति योगोविभज्यते इति योगोयोजनम  
न्ययोधोपयोग्यासत्तिपरिकल्पनमिति यावत् विभज्यते भेद्यते वि  
ज्यते अवान्तरानुपूर्वीविशेषेण भिन्नतया कल्प्यते इत्यर्थः एवं सर्वथा  
योगविभागार्थ उद्भेदः ।

(५) इदमिच्छार्थत्वादिति तेन लोकोक्तं करोति मातुः स्मरतीत्यादौ न वि  
शेषणवशीसमासाविति बोध्यम् ।

(६) ह्रस्वस्येति तेन लौकिके नोपसर्गस्य तिङन्तेन समासस्तथात्वे प्रकुर  
इत्यादौ कृतद्वितसमासाद्येत्यनेन (८४४०) प्रातिपदिकसंज्ञाविधानात् तत  
सुबाद्यापत्तिः नपुंसकत्वेन स्वमोर्लुगिति (१४२४०) लुक्समर्थनेऽपि ह्रस्वा  
पत्तिः प्राकुर्वन्तित्यादौ नलोपापत्तिश्चेति दूषणभावहृतीति बोध्यम्  
(७) पर्यभूषयदित्यादौ वेदे स्वरविशेषार्थम् समासास्तीकारः ह्रस्वो न  
सक इत्यादिना (१४२४०) ।

(८) आद्यायोगलभ्यार्थमनूदा सहार्थं संयोज्य व्याचष्टे सुपा सह समस्यते इति

## अव्ययीभावसमासप्रकरणम् । ३२१

शात्पूर्वनिपातः । पूर्वं भूतः भूतपूर्वः । इवेन समासे विभ-  
क्त्यलोपश्च\* (९) । जीभूतस्येव ।

अव्ययीभावः (१०) । २ । १ । ५ ।

अधिकारोऽयम् ।

अव्ययं विभक्तिसमीपसन्निवृद्धार्थाभावात्  
यासंप्रतिशब्दप्रादुर्भावपश्चाद्यथानुपूर्व्ययौगपद्यसा-  
दृश्यसम्पत्तिसाकल्यान्तवचनेषु । २ । १ । ई ।

अव्ययमिति योगो (११) विभव्यते । अव्ययं समर्थेन सह  
समस्यते सोऽव्ययीभावः ।

प्रथमानिर्द्दिष्टं समासउपसर्जनम् । १ । २ ।

४३ ।

समासशास्त्रे (१२) प्रथमानिर्द्दिष्टमुपसर्जनसंज्ञं स्यात् ।

(९) इवेनेति इवेन समासे विभक्त्यलोपः पूर्वपदप्रकृतिसंरत्नस्येति वार्त्तिकोक्त-  
स्वरार्थमेवेदम् । समासमध्यपातिसुपोऽनेन लोपनिषेधः समासान्त-  
सुपस्तु अस्याव्ययान्तत्वेनोपसर्जनत्वेन चाव्ययत्वादेव लुगिति बोध्यम् ।

(१०) न अव्ययमव्ययं भवतीति भवतेः कर्त्तरि णः । इदञ्च कृतं संचार्थ-  
मधिकारार्थञ्च ।

(११) योगोविभव्यते इति तेन अपदिशमित्यादिसिद्धिः । समीप्यादयस्तु-  
उदाहरणावसरे यथासम्भवं व्याख्यास्यन्ते (३२३४) ।

(१२) कृते समासपदं समासविधायकशास्त्रपरमन्यथा कष्टं त्रित इत्यादौ  
विपक्षे त्रितादिपदानामेव प्रथमान्ततया पूर्वनिष्ठातापत्तेरित्याश-  
येनाह समासशास्त्रे इति ।



उपसर्जनं पूर्वम् (१३) । २ । २ । ३० ।

उपसर्जनम्याक् प्रयोज्यम् ।

एकविभक्ति चाऽपूर्वनिपाते । १ । २ । ४४ ।

विग्रहे (१४) यन्नियतविभक्तिकन्तदुपसर्जनसंज्ञं स्यात् । न  
तु तस्य पूर्वनिपातः (१५) ।

गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य । १ । २ । ४८ ।

उपसर्जनं यो गोशब्दः स्त्रीप्रत्ययान्तश्च (१६) तदन्तस्य प्राति-  
पदिकस्य ह्रस्वः स्यात् । अव्ययीभावश्चेति (२०४५) अव्ययत्वम् ।

नाव्ययीभावादतोऽम् त्वपञ्चम्याः । २ । ४ । ८३

(१३) पूर्वमिति अप्रधानमुपसर्जनमिति शास्त्रान्तरैकाग्रतया यं प्रति य-  
दुपसर्जनं तत्तस्मात् पूर्वमिति प्रयोज्यमित्यर्थः ।

(१४) विग्रह इति यदुवर्त्तमानेन समासपदेन विग्रहो लक्ष्यते इति भावः ।

(१५) न तु तस्येति अनन्तरोक्तः पूर्वनिपातोऽनेन न निषिध्यते किन्तु ह्रस्वा-  
दर्थमिदं सूत्रमिति भावः । निष्क्रान्तः निष्क्रान्तेत्यादिक्रमेण निष्-  
क्रान्तादिशब्दस्यानियतविभक्तिकत्वेऽपि कौशाब्धिशब्दस्य नियतनिष्क्र-  
तयोपसर्जनत्वात् निष्कौशाब्धिरित्यत्र ह्रस्व इति बोध्यम् ।

(१६) गोस्त्रियोरिति उपसर्जनमिह शास्त्रीयं ग्राह्यं न त्वप्रधानमात्रं तेन  
कुमारीवाचरति विग्रहत्यादिवाक्ये आचारकिबन्ते कुमारीशब्दे न  
प्रसङ्गः । अत्र स्त्रीशब्दस्य स्त्राधिकारोक्तटाबादिप्रत्ययान्तपरतयाऽति-  
लक्ष्मीरित्यादौ नेत्याशयेनाह स्त्रीप्रत्ययान्तश्चेति । भाष्ये उत्तरपदभूतयोः  
गोस्त्रियोरित्यभिधानात् समासस्यानण्वेदं प्रवर्त्तते तेन राजकुमारी-  
पृथ्व्यादौ समासमध्ये नेति बोध्यम् ।

अदन्तादव्ययीभावात्सुपो न लुक् तस्य तु पञ्चमीं विना अमः-  
देशश्च स्यात् (१७) । दिशयोर्मध्यमपदिशम् । क्लीबाव्ययं  
त्वपदिशं दिशोर्मध्यं विदिक् स्त्रियामित्यमरः ।

तृतीयासप्तम्योर्बहुलम् । २ । ४ । ८४ ।

अदन्तादव्ययीभावात्तृतीयासप्तम्योर्बहुलमभावः स्यात् । अप  
दिशम् अपदिशेन । अपदिशम् अपदिशे । बहुलग्रहणा-  
त्सुमद्रसुन्मत्तगङ्गमित्यादौ सप्तम्या नित्यसम्भावः । विभक्ती-  
त्यादेः (१८) रयमर्थः । विभक्त्यर्थादिषु वर्त्तमानमव्ययं सुबन्तेन  
सह समस्यते सोऽव्ययीभावः । विभक्तौ तावत् । हरौ (१९)  
इत्यधिहरि । सप्तम्यर्थस्यैवात द्योतकोऽधिः । हरि ङि अधि  
इत्यलौकिकं विग्रहवाक्यम् । अत्र निपातेनाभिहितेऽप्यधि-  
करणे वचन (२०) सामर्थ्यात्सप्तमी ।

अव्ययी भावश्च । २ । ४ । १८ ।

(१७) नाव्ययीभावादिति अत्रापञ्चम्यादिति प्रतिषेधोऽस एव न तु लुक् इति  
द्योतयितुं तुशब्दः । तथाच अदन्तादव्ययीभावात् परस्य पञ्चमीभि-  
जस्य सुपोलुक् न व्यम् च पञ्चम्यास्तु लगनावुभावपि नेत्यर्थः ।

(१८) अव्ययं विभक्तीत्यादिस्त्वित्ते विभक्त्यादिशब्देन तदर्थो लक्ष्यते वचनशब्द-  
स्तु कर्मसाधनं प्रत्येकं संबोध्यते तेन विभक्त्यादिरूपार्थलाभस्तत्र वर्त्तमानं  
तदर्थद्योतकमव्ययं समर्थेन सुबन्तेन सह समस्यते इति स्त्वार्थस्तदाह  
विभक्त्यादिष्विति । अत्र च तदुत्तरविभक्त्यर्थादानभावेणैवैकार्थीभावः ।

(१९) नित्यसमासेऽस्त्वपदघटितवाक्यस्यैव विग्रहत्वौचित्यात् ह्रौ अधीत्य-  
पहाय हरावित्युक्तम् ।

(२०) वचनेति स्त्वित्ते वचनेष्वत्यस्य तदर्थपरतया प्रत्यासत्त्या यद्विभक्त्यर्थवाचका-  
व्ययेन सुबन्तस्य समाससम्भवस्तद्विभक्त्यैव तत्सुबन्तस्य ग्रहणमिति भावः ।

अयं नपुंसकं स्यात् । ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्था (१४१४०) ।  
 गोपायतीति गाः पातीति वा गोपाः तस्मिन्नित्यधिगोपम् ।  
 समीपे । कृष्णस्य समीपमुपकृष्णम् । समया (२१) ग्रामम्  
 निकषा लङ्काम् आरादनादित्यत्र तु नाव्ययीभावः अभितः  
 परित इति (२६२४०) अन्यारादिति (२८८४०) द्वितीयापञ्चम्योर्विधा-  
 नसामर्थ्यात् । मद्राणां समृद्धिः सु (२२) मद्रम् । यवनानां  
 व्यृद्धिः दुर्यवनम् । विगता ऋद्धिः (२३) व्यृद्धिः । मच्चि-  
 काणामभावो (२४) निर्मल्लिकम् ।

(२१) समयानिकापाराच्छब्दा अविकरणशक्तिप्रधाना इति तेषां सामीप्यमा-  
 त्रवाचित्वाभावान्न तैः समासः तेषां हि समीपे इत्यर्थकता विभक्त्यर्थसा-  
 मीप्यादिमात्रवृत्त्यव्ययस्यैव सुबन्तेन समासः प्रकृते तदपञ्चदशस्वत्व-  
 वाचो कृष्णसामीप्यमिति बोधादिति नातिप्रसङ्गः । उपदशादौ  
 तदपस्य समीपवर्त्तिपदार्थबोक्तया सामीप्यमात्रवाचित्वाभावाद्वा-  
 व्ययीभावः ।

(२२) वचनग्रहणात् समृद्ध्यादिद्योतकत्वेऽव्ययीभावः सुग्रन्द्स्वत्व समृद्ध्या-  
 दिद्योतकः ।

(२३) विगता ऋद्धिरित्यस्य ऋद्धेरभावएवेत्यर्थस्तस्य नार्थाभावरूपत्वम् तद्व-  
 द्द्वेरेव तत्प्रतियोगित्वात् बोधस्तु यवननिर्गृहीतप्रतियोगिकाभावइति  
 न गतार्थता ।

(२४) अर्थविरोधी अभावः अर्थाभावः अत्यन्ताभाव एव अन्योन्याभावस्य  
 तु सर्वत्र प्रतियोगितावच्छेदकेनैव विरोधादित्याशयेन सूत्रेऽर्थपद-  
 सुपात्तम् अयञ्च समास उत्तरपदार्थाभावद्योतकः नञनञसाधारणा-  
 व्ययेन भवति । नञ्त्तत्प्रसक्तु नञैव अन्योन्याभावबोधकः सर्वत्र-  
 कचिदभावबोधकोऽपीत्यनयोर्विशेषः । अतएव निर्मल्लिकम् अपाप-  
 मित्यादिवत् अनुपलम्भइत्यादीनामभावबोधकत्वेऽपि न क्षतिः ।  
 वस्तुतो नाशपर्यायात्ययस्य पृथग्ग्रहणात् प्रागभावनिवारणार्थं  
 विद्यमानपदार्थप्रतियोगिताद्योतकार्थस्यार्थपूर्णं तेन प्रागभावाभि

## अध्ययीभावसमासप्रकरणम् । ३२५

हिमस्यात्ययोनिर्हिमम् (२५) । अत्ययो ध्वंसः । निद्रा सम्प्रति(२६) न युज्यते इत्यतिनिद्रम् । हरिशब्दस्य(२७) प्रकाशः इतिहरि । विष्णोः पञ्चादनुविष्णु । पञ्चाच्छब्दस्य तु नायं समासः ततः पञ्चात् (२८) स्तस्यतइति भाष्यप्रयोगात् । योग्यता(२९)वीक्ष्यापदार्थानतिवृत्तिसादृश्यानि यथा-

प्रायेण कपालेऽघटमित्यादिर्न प्रयोगः न वाऽपदार्थस्य शशशृङ्गादेर-  
भावबोधनाय निःशशशृङ्गमित्यादिरेषामलीकतयार्थत्वाभावेन तत्प्र-  
तियोगिकाभावाप्रसिद्धेः ।

(२५) अतरेतिशयार्थत्वात् ध्वंसार्थत्वाभावेनातिहिममित्यनुज्ञा निर्हिममि-  
त्युक्तम् ।

(२६) सस्यतिशब्द इदानीमित्यर्थे स चाधिकरणशक्तिप्रधानत्वात् क्रियापदे-  
नैवान्वयी तन्निषेधोऽपि तदान्वितक्रियाया एवोचित इत्याशयेनाह  
सस्यति न युज्यते इति तेनासम्भवीति सौत्वप्रयोगेऽपि युजिक्त्रियान्त-  
र्भावेत्यैव नञ्समास इति बोध्यम् ।

(२७) शब्दप्रादुर्भावइत्यस्य शब्दविषयकप्रकाशार्थेनव्ययेन समासइतिना ।  
उदाहरणे स्वरूपपरेण हरिशब्देन प्रकाशार्थकैतिशब्दस्य समासः ।

(२८) सति च पञ्चाच्छब्देनाव्ययीभावे पञ्चाच्छब्दस्य पूर्वनिपातः स्यादित्यपि  
द्रष्टव्यं तेन सर्वपञ्चादिति न भाष्यप्रयोगासङ्गतः । एतद्भाष्यप्रयोगा-  
देवैतत्सूत्रे तत्तदर्थबोधकपदघटिततया गृहीताव्ययेन तत्तदर्थकेन  
न समास इति गम्यते तत्र च पञ्चाच्छब्दस्यैव स्वार्थपरस्याव्ययस्य घट-  
कत्वाम्नाव्ययीभाव इति बोध्यम् ।

(२९) यथापदं व्याचष्टे योग्यतेत्यादि पदार्थानतिवृत्तिरतिक्रमः । प्रति-  
शब्दमिति वृत्तौ वीक्ष्यान्तर्भावात् न द्विवचनम् । तथा च यदा द्विवचनं  
तदा प्रतिशब्दस्य वीक्ष्याबोधकत्वाभावात् समासाप्राप्त्या वाक्यं साधु ।  
वृत्तौ तु समासेन वीक्ष्यायाद्योतितत्वात् उक्तार्थानामप्रयोगइति न  
द्विवचनमिति बोध्यम् ।

र्याः । अनुरूपम् रूपस्य योग्यमित्यर्थः । अर्थमर्थम्यति  
प्रत्यर्थम् प्रतिशब्दस्य वीष्मायाङ्गमप्रवचनीयसंज्ञाविधान-  
सामर्थ्यात्तद्योगे द्वितीयागमं वाक्यमपि । शक्तिमनति-  
क्रस्य (३०) यथाशक्ति । हरेः सादृश्यं सहस्रि । वक्ष्यमाणेन  
सहस्य सः । ज्येष्ठस्यानुपूर्व्येणेत्यनुज्येष्ठम् (३१) । चक्रेण  
युगपदिति विग्रहे ।

अव्ययीभावे चाकाले । ६ । ३ । ८१ ।

सहस्य सः स्यादव्ययीभावे न तु काले । सचक्रम् । काले तु  
सहपूर्वाङ्गम् । सदृशः सख्या ससखि । यथार्थत्वेनैव सिद्धे  
पुनः सादृश्यप्रहणं गुणभूतेऽपि (३२) सादृश्ये यथा स्यादित्येव  
मर्थम् । चत्राणां सम्पत्तिः सक्षतम् । ऋद्धेराधिक्यम् (३३)

(३०) शक्तिमनतिक्रम्येति परावरयोगे चेति (उ४६१८) सूत्रेण परेण पूर्वं  
स्वावरेण परस्य च योगे गम्यमाने क्त्वा स्यादित्यर्थकेन क्त्वाप्रत्ययः परा-  
वरयोगश्चात्र बौद्धस्तत्र गम्यमानेऽत्युक्तत्वादशाब्देऽपि न क्षतिः-

(३१) आनुपूर्व्या क्रियाकृतम् अनुज्येष्ठं प्रणमतीत्यादौ करणत्वेनाप्यन्वयात्  
परिनिष्ठितविभक्त्या समासमभिप्रेत्याह ज्येष्ठस्यानुपूर्व्येणेति आनुपूर्व्या  
क्रमः पूर्वं क्रमेणेत्यनुपूर्वं स्वार्थे ष्यञि आनुपूर्व्याम् । अत्र सूत्रे  
आनुपूर्व्यामिति निर्देशात् एतदर्थकतया ऋद्धीतेनाप्यनुना । व्ययेन समास  
एव । युगपदादिशब्दयोगे तु न समासः । तेनानुपूर्व्यमितिवत् युग-  
पञ्चक्रमिवादिर्न प्रयोग इति द्रष्टव्यम् ।

(३२) गुणभूते इति व्याख्यानादित्यवधेयं यदि सादृश्ये इति नोच्येत तर्हि  
यत्र सादृश्यं प्रधानतयावगम्यते तत्रैव स्यात् अव्ययीभावेऽव्ययार्थमा-  
धान्यस्यैकार्गिकत्वादिति भावः ।

## अव्ययीभावसमासप्रकरणम् । ३२७

समृद्धिः । अनुरूप (३४) आत्मभावः सम्पत्तिरिति भेदः  
 तृणमप्यपरित्यज्य (३५) सत्त्वमस्ति साकल्येनेत्यर्थः । (३६)  
 अन्ते (३७) । अग्निग्रन्थपर्यन्तमधीते साग्नि ।

यथाऽसादृश्ये । २ । १ । ७ ।

असादृश्ये (३८) एव यथाशब्दः समस्यते । तेनेह न । यथा

- (३४) अनुरूपो योग्य आत्मनः समस्यमानोत्तरपदस्य भावः प्रवृत्तिनिमित्तं  
 तद्वाच्यस्य वर्णाश्रमाद्युचितधर्मो वा सम्पत्तिः स च जातत्वादिरि-  
 त्यर्थः । सत्त्वमिदस्य क्षत्रियाणां योग्यं क्षत्रियत्वमित्यर्थः ।
- (३५) तृणमपीति साकल्यबोधकसहाव्ययेन समासः समासस्य नित्यत्वादस्व-  
 पदविग्रहः । अपरित्यज्येति परावरयोगे चेति (उ०४६१८०) क्त्वा  
 तद्योगश्च बोद्धः ।
- (३६) सत्त्वमस्तीत्यादौ तृणेन सह भुङ्क्ते इति बोधोत्तरं यस्तृणानि  
 भक्षयेत् स कथमस्यत् परित्यजेदिति प्रतीतेः सकलं भोज्यमस्तीत्यत्रैव  
 तात्पर्यमिति भावः ।
- (३७) अन्त इति इदानीमेतावान् प्रदेशोऽध्वेय इति संकल्येन यावदोपन्यस्य  
 परिग्रहस्तावतः समाप्तिरिहानशब्देनोच्यते तत्समाप्तिश्चासाकल्येऽ-  
 प्यध्ययने भवतीति साकल्यात् पृथगुक्तिः । अग्निशब्दस्तत्प्रतिपादक-  
 ग्रन्थपरः स च अन्तार्थकाव्ययेन नित्यं समस्यते इति सूत्रार्थः । तस्य च  
 नित्यसमासत्वादस्वपदविग्रहं दर्शयति अग्निग्रन्थपर्यन्तमिति । बद्ध-  
 ब्रोह्मै द्वितीयान्तग्रन्थ एवात्यपदार्थः । अधीते इत्यस्य तु न समासा-  
 न्तर्भावो नानाभावात् किन्तूदाहरणार्थत्वेन दिङ्मात्वतयोपदेशः ।  
 अन्यत्वं साहित्यञ्च समासार्थस्तेन अन्त्याग्निग्रन्थसहितमिति बोधः ।
- (३८) यथा असादृश्ये इति छेदस्तदासादृश्ये इति । यथा हरिर्त्तथा  
 हरःत्यादौ यथातथाशब्दस्य सादृश्यार्थकत्वेऽपि न पूर्वेषु समासः सदृश  
 इत्युक्ते नियमेन प्रतियोग्याकाङ्क्षादर्शनाद् सादृश्यप्रतियोगिवाचके-  
 नैव तद्बोधकाव्ययेन समासविवानेऽप्यनेन निषेधात् ।

हरिस्तथा हरः । हरेरुपमानत्वं यथाशब्दो द्योतयति (३६)  
तेन सादृश्ये इति वा यथार्थ इति वा प्राप्तन्निषिध्यते ।

यावदवधारणे (४०) । २ । १ । ८ ।

यावन्तः स्त्रोकास्तावन्तोऽप्युतप्रमाणायावच्छोकम् ।

सुप् प्रतिना मात्वर्थे । २ । १ । ९ ।

शाकस्य (४१) लेशः शाकप्रति । मात्वर्थे किम् वृत्तं प्रति  
विद्योतते विद्युत् ।

अक्षशलाकासंख्याः परिणामा । २ । १ । १० ।

(३६) द्योतयतीति सामान्यस्य भेदको यो विशेषस्तद्रूपे प्रकारे यालि यथा-  
तथाशब्दौ सिद्धौ तेन यद्विशेषवान् हरिस्तद्विशेषवान् हरस्तथा च  
हृर्यभिन्नो हर इति बोधयद्यत्तच्छब्दाभ्यां तयोरेकत्वावगमेऽप्य  
थादुपमानत्वप्रतीतिरिति भावः । सादृश्यशब्देनोपमानत्वमेव गृह्यते  
थालुक्त्वे प्रकारशब्देन सादृश्यस्य ग्रहणेऽपि यत्सादृश्यवान् हरि-  
स्तत्सादृश्यवान् हरइत्येव बोधः स्यात् तं हरिसदृशो हर इति नोप-  
मानत्वमतो न समास इति ध्येयम् । भाष्यानुसारिणस्तु यथाऽसादृश्ये  
इति शब्दस्य यथाशब्दः सुबन्तेन समस्यते सादृश्ये द्योत्ये नेत्यर्थसङ्गा  
यथाशक्ति यथावलम्बित्युदाहृत्य यथार्थत्वेन प्राप्तेऽपि यथाशब्दवटित  
समासार्थता तदारम्भाख्येत्याहुः । शब्देन्दु०

(४०) यावदिति सङ्ख्यादिनेयतापरिच्छेदोऽवधारणः तद्विधकं यावदित्यव्ययं  
समर्थेन समस्यते इत्यर्थः । अवधारणे किं यावद्वृत्तं तावद्वृत्तं तद्वाव-  
धारयामीत्यर्थः । विग्रहवाक्येयावच्छब्दस्तद्विधानं इत्यस्यपदविग्रहः ।

(४१) सुबन्ति पुनः सुबन्ग्रहणमव्ययनिवृत्त्यर्थमिति द्योतियद्वाह शाकस्येत  
तेनात्र शाकस्यानव्ययत्वेऽपि समासशास्त्रे प्रथमानिर्दिष्टतया पूर्वं  
निपातः ।

## अव्ययीभावसमासप्रकरणम् । ३२६

दूतव्यवहारे पराजये एवायं समासः । अक्षेण विपरीतं  
वृत्तम् (४२) अक्षपरि । शलाकापरि । एकपरि ।

विभाषा । २ । १ । ११ ।

अधिकारोऽयम् । एतत्सामर्थ्यादेव प्राचीनानामित्यसमास-  
त्वम् । सह सुपेति (१६४०) तु (४३) न नित्यसमासः अव्यय-  
मित्यादि (३२१४०) समासविधानात् (४४) ज्ञापकात् ।

अपपरिविहरञ्चवः पञ्चम्या । २ । १ । १२ ।

अपविष्णु संसारः । अप विष्णोः । परिविष्णु परि विष्णोः ।  
वह्निर्वनम् वह्निर्वनात् । प्राग्वनम् प्राग्वनात् ।

आङ् मर्यादाभिविध्योः । २ । १ । १३ ।

एतयोराङ् पञ्चम्यन्तेन वा समस्यते सोऽव्ययीभावः । आसु-  
क्ति संसारः आ सुक्तेः । आबालं हरिभक्तिः आ बालेभ्यः ।

(४२) पराजयं द्योतयितुं विपरीतं वृत्तमित्युक्तं जये यथा वर्त्तितव्यं तथा न  
वृत्तमित्यर्थः एकपरीत्यस्य एकेन विपरीतं वृत्तमित्यर्थः । तथाहि  
पञ्चभिः कपर्दैः पञ्चिका नाम द्यूतमस्ति तत्पातने यदि सर्वे उत्ताना  
अवाञ्चो वा पतितस्तदा पातयिता जयति अन्यथा जीयते तत्र  
विपरीतवर्त्तने अक्षादेः कर्त्तुं तथा तृतीया । समासे परेरेव तदर्थः  
वैपरीत्यञ्च जयापेक्षयेति बोध्यम् ।

(४३) सह सुपेति त्विति विस्मटपटुरित्यत्र विस्मटं पटुरिति भाष्ये विग्रह-  
दर्शनाच्च नित्यत्वमिति बोध्यम् ।

(४४) समासविधानादिति सहसुपेति समासास्तुवादेनैवाव्ययीभावादिसंज्ञा-  
विधानमिद्वौ पुनस्तैः समाससंज्ञाविधानं तदनित्यताज्ञापकमिति भावः ।



लक्षणेनाभिप्रती(४५) अभिसुख्ये । २ । १ । १४ ।

अभिसुख्यद्योतकौ अभिप्रती चिह्नवाचिना सह प्राग्वत् ।  
अभ्यग्निं शलभाः पतन्ति अग्निमभि । प्रत्यग्निं अग्निं प्रति ।

अनुर्यत्समया । २ । १ । १५ ।

यम्पदार्थं(४६) समया द्योत्यते तेन लक्षणभूतेनाऽनुः समस्यते  
सोऽव्ययीभावः । अनुवनमशनिर्गतः । वनस्य (४७) समीपं  
गतइत्यर्थः ।

यस्य चायामः । २ । १ । १६ ।

यस्य दैर्घ्यमनुना द्योत्यते तेन लक्षणभूतेनानुः समस्यते ।  
अनुगङ्गं (४८) वाराणसी गङ्गायाअनु । गङ्गादैर्घ्यसदृश-  
दैर्घ्योपलक्षितेत्यर्थः ।

(४५) लक्षणेनेति अभिप्रती अभिसुख्यस्याग्न्यादेशोपकत्वसम्बन्धेनान्वयस्य  
च द्योतकौ उदाहरणे अग्निज्ञायं शलभकर्तृकमग्न्यभिसुखं पतन-  
मिति बोधः । वाक्ये तु कर्मप्रवचनीयद्योत्यसम्बन्धेन अन्वयिनो द्वि-  
तीयेत्युदाहरति अग्निमभि । लक्षणेनेति किं यामं प्रति गतः आ-  
मादागत इत्यस्य तमेव प्रतिनिष्ठत्वं इत्यर्थकतया कर्मत्वाच्च लक्षणात् ।  
उक्तं प्रतीत्यत्राभिसुख्याभावेन लक्षणत्वेऽपि न समासइति बोध्यम् ।

(४६) लक्षणेनेत्यनुवर्तते समयेत्यधिकरणशक्तिप्रधानं यदिति सामान्येन  
नपुंसकं द्वितीयान्तञ्चेत्याशयेनाह यं पदार्थमित्यादि ।

(४७) वनादेशलक्षणत्वञ्च समीपद्वारा समीपेन वनेनाशनिदेशोज्ञाप्यते इति  
तस्य लक्षणत्वमिति बोध्यम् ।

(४८) दैर्घ्यसदृशदैर्घ्यविशिष्टत्वमनोद्योत्यं तथाबोधे च गङ्गादेशोपकत्वाच्च

तिष्ठद्गु प्रभृतोनि (४६) च । २ । १ । १७ ।

एतानि निपात्यन्ते । तिष्ठन्ति गावो यस्मिन् काले स तिष्ठद्गु  
दोहनकालः । आयतीगवम् । इह शतादेशः पुंवङ्गावं  
विरहः समासान्तश्च निपात्यते ।

पारमध्ये षष्ठ्या वा । २ । १ । १८ ।

पारमध्यशब्दौ षष्ठ्यन्तेन सह वा समस्येते । एदन्तत्वज्ञान-  
योर्निपात्यते । पक्षे षष्ठीतत्पुरुषः । पारेगङ्गादानय गङ्गा-  
पारात् । मध्ये गङ्गात् गङ्गामध्यात् । महाविकल्पेन वाक्य-  
मपि । गङ्गायाः पारात् । गङ्गाया मध्यात् ।

सङ्ख्या वंश्येन । २ । १ । १९ ।

वंशो (५०) द्विधा विद्यया जन्मना च तत्र भवो वंश्यः तद्वा-

चणत्यम् तथाच वाराणस्याः स्वरूपेण ज्ञातत्वेऽपि दैर्घ्यविशेषवै-  
शिष्ट्येन न ज्ञातव्यमिति गङ्गाया तद्बोध इति बोध्यम् ।

(४६) तिष्ठद्गु प्रभृतीनीत्यत्र चकारस्यावधारणार्थतया तेषां समासान्तरप्र-  
वेशो नास्ति । आ तिष्ठद्गु जपन् सन्ध्यामित्यादौ आइति पृथक् पद-  
मिति । शब्देन्दु०

तिष्ठद्गु वहद्गु आयतीगवम् खलेयवम् खलेवुसम् लूनयवम् लूय-  
मानयम् पूतयवम् पूयमानयवम् संहृतयवम् संह्रियमाणयवम् ।  
संहृतवुसम् संह्रियमाणवुसम् समभूमि समपदाति सुषमम् विषमम् ।  
दुःसमम् निःषमम् अपसमम् आयतीसमम् प्रौढम् पापसमम् पुण्य-  
समम् प्राहुम् प्ररथम् प्रमृगम् प्रदक्षिणम् अपरदक्षिणम् सम्प्रति  
असम्प्रति इत्प्रत्ययः समासान्तः एते तिष्ठद्गु प्रभृतयः ।

(५०) सङ्ख्येत्यादिसूत्रेण समानाधिकरणविषया । एकस्वभावः सन्तान-

चिना सह संख्या वा समस्यते । द्वौ मुनी वंश्यौ द्विमुनि  
व्याकरणस्य त्रिमुनि । विद्या (५१) तद्वतामभेदविवक्षायां  
त्रिमुनि व्याकरणम् । एकविंशतिभारद्वाजम् (५२) ।

नदीभिश्च । २ । १ । २० ।

नदीभिः (५३) संख्या प्राग्वत् । समाहारे (५४) चायमिष्यते ।  
सप्तगङ्गम् । द्वियमुनम् ।

अन्यपदार्थे च संज्ञायाम् । २ । १ । २१ ।

अन्यपदार्थे (५५) विद्यमानं सुबन्तनदीभिः सह नित्यं सम-

प्रवक्ष्या वंशो विद्याजन्मकृतोद्विधस्तत्त्वं विद्याया समानस्वभावविषये  
द्विमुनीति मुनीपाणिनिकात्यायनौ । त्रिमुनीति प्रतञ्जलिसंहितौ तौ  
(५१) त्रिमुनि व्याकरणमिति सामानाधिकरण्यानुपपत्तिमायञ्छाह विद्या-  
ति तथाच बहुव्रीहौ त्रिमुनि व्याकरणम् अव्ययीभावे व्याकरणस्य  
त्रिमुनीति प्रयोगः स्वरभेदक्षेपएवेति भावः ।

(५२) जन्मना वंशभेदे उदाहरति एकविंशतीति एकविंशतिभारद्वाजा-  
वंश्याइति विग्रहः ।

(५३) नदीभिश्चेति बहुवचनग्रहणात् न संज्ञारूपनदीग्रहणं नापि स्वरूप-  
ग्रहणं किन्तु नदीत्यर्थग्रहणं तेन सामान्यविशेषनदोवाचकशब्दमा-  
त्रेऽस्य प्रवृत्तिः ।

(५४) समाहारे चेति (१५५५८०) सूत्रे एवकारार्थकश्चकारः समाहारान्यव्यव-  
च्छेदकस्तेन द्विगोरपवादोऽयमव्ययीभावः ।

(५५) अन्यपदार्थे इति संख्येति निवृत्तं नदीभिरित्यनुवर्तते सुबन्तं नदी-  
भिः सह नित्यं समस्यते इत्यर्थः । अन्यपदार्थे किं कृष्णवेषी संज्ञायाम्  
किं शीघ्रगङ्गो देश इत्यत्र सा भूत् ।

## अव्ययीभावसमासप्रकरणम् । ३३३

स्यते संज्ञायाम् । विभाषाधिकारेऽपि वाक्येन संज्ञानवग-  
मात् (५६) इह नित्यसमासः । उन्नतगङ्गं नाम देशः ।  
लोहितगङ्गम् ।

**समासान्ताः (५७) । ५ । ४ । ६८ ।**

इत्यधिकृत्य ।

**अव्ययीभावे शरत्प्रभृतिभ्यः । ५ । ४ । १०७ ।**

शरदादिभ्यश्च स्यात् समासान्तो (५८) अव्ययीभावे । शरद्ः  
समीपमुपशरदम् । प्रतिविपाशम् । शरद् (५९) विपाश

(५६) संज्ञाटनवगमात् संज्ञिनोदेशविशेषस्यानवगमात् नित्यसमास इति नित्य-  
समाससदृश इत्यर्थः सादृश्यञ्च समाससमानार्थकवाक्याभाववत्त्वेन । समा-  
सघटकपदानां विग्रहस्तस्येवेति बोध्यम् ।

(५७) साधारणसमासान्तानामेकस्मिन् प्रकरणे वक्ष्यमाणत्वेऽपि अव्ययी-  
भावेऽसाधारणसमासान्तान् निर्देष्टुमुपक्रमते समासान्तो इति अत्र  
समासान्तघटकं समासपदं तत्सम्बन्धलौकिकविग्रहवाक्यपरमेवमव्य-  
यीभावादिपदावपि तत्पराणि तथाचालौकिकविग्रहवाक्ये समास-  
संज्ञासमकालमेव समासान्त इति सिद्धान्तः । अन्तश्च चरमाव-  
यववाची स च समुदाय एव तेनोपशरदमित्यादौ नाव्ययीभावादित्या-  
दिनाम् (३२२४०) सुलोपाभावौ सिद्धौ । अन्यथा पूर्वभागस्याव्य-  
यीभावत्वेनावयवत्वात् तस्य चादन्तत्वाभावेन सुलोपापत्तिरिति बोध्यम्

(५८) अव्ययीभावे उत्तरपदतया वर्त्तमानं यच्छरदादिप्रकृतिकं सुबलं तद-  
न्तादृशं स च समाससमानार्थकविग्रहवाक्यान्नावयव इत्यर्थः । राजाहः  
सखिभ्यः टजित्यतः (३८२४०) जित्यनुवर्त्तते । एवञ्च अनञ्चेति (३३४४०)  
स्त्रुते अन्ननादव्ययीभावादित्युक्तिस्तु फलितार्थपरतया कथञ्चिन्नेवेति ।  
शब्देन्दुः ।

(५९) शरदादिकं पठति शरदित्यादि अत्र भयन्तामां पाठो नित्यटजर्थ-

अनस् मनस् उपानह् दिव् हिमवत् अनडुह् दिश् दृश्  
विश् चेतस् चतुर, त्यद् तद् यद् कियत् जराया जरस्  
च । उपजरस् । प्रतिपरसमनुभ्योऽक्ष्णः । यस्येति (१३६४०) च ।  
प्रत्यक्षम् (६०) । अक्ष्णः परमिति विग्रहे समासान्तविधा-  
नसामर्थ्यादव्ययीभावः । परोक्षे लिङिति (उ८४०) निपातना-  
त्परस्योकारादेशः । परोक्षम् (६१) । परोक्षा क्रियेत्यादि तु  
अर्शश्चाद्यचि । समक्षम् । अन्वक्षम् ।

अनञ्च । ५ । ४ । १०८ ।

अनन्तादव्ययीभावाद्वाच्यं स्यात् ।

नस्तद्धिते । ६ । ४ । १४४ ।

नान्तस्य भस्य टेलोपः स्यात्तद्धिते । उपराजम् । अध्यात्मम् ।

नपुंसकादन्यतरस्याम् । ५ । ४ । १०९ ।

अन्नन्तं यत् क्लीबन्तदन्तादव्ययीभावाद्वाच्यं वा स्यात् । उप-  
चर्म्मम् उचचर्म्मम् ।

स्तेन भयइत्यनेन शरदादौ न विकल्पेन टच् । अत्र गणे हिङ्श्  
विद् सट् इत्यधिकास्तयः कश्चित् दृश्यन्ते ।

(६०) प्रत्यक्षमिति लक्षणेनाभिप्रेती इत्यनेन (३३०४०) समासः अक्षिशब्देन  
इन्द्रियमात्रं लक्ष्यते इन्द्रियाणाञ्च ज्ञानं प्रत्येव हेतुत्वात् प्रत्यक्षशब्देन  
इन्द्रियसन्निकर्षोत्पन्नं ज्ञानमुच्यते विषयादौ तु परोक्षादिवत् अर्श-  
अद्यजन्ततया तस्य प्रवृत्तिः ।

(६१) परोक्षशब्देन तद्विपरीतमिन्द्रियाजन्यं ज्ञानमुच्यतइति विशेषः  
अक्षोयोग्यं समक्षम् अक्ष्णः पश्चादन्वक्षमिति विवेकः ।

अव्ययीभावसमासप्रकरणम् । ३३५

नदी (६२) पौर्णमास्याग्रहायणीभ्यः । ५ । ४ ।

११० ।

वा टच् स्यात् । उपनदम् उपनदि । उपपौर्णमासम् उप-  
पौर्णमासि । उपाग्रहायणम् उपाग्रहायणि ।

भयः । ५ । ४ । १११ ।

भयन्तादव्ययीभावाद्वाटच् वा स्यात् । उपसमिधम् उपसमिध् ।

गिरेश्च सेनकस्य । ५ । ४ । ११२ ।

गिर्यन्तादव्ययीभावाद्वाटच् वा स्यात् । सेनकग्रहणम्पूजार्थम् ।  
उपगिरम् उपगिरि ।

इत्यव्ययीभावः ।

---

(६२) नदीति इह स्वरूपस्यैव पक्षं न संज्ञायाः नदीसंज्ञकस्यापि  
पौर्णमासीशब्दस्य पृथग्निर्द्देशात् । पौर्णमासीशब्दस्तु स्वरूपपरो-  
न्तार्थपरस्तद्विशेषाग्रहायण्याः पृथग्निर्द्देशादिति बोध्यम् ।

---

तत्पुरुषः । २ । १ । २२ ।

अधिकारोऽयम् । प्राग्बहुव्रीहेः ।

द्विगुश्च । २ । १ । २३ ।

द्विगुरपि तत्पुरुषसंज्ञः स्यात् । इदं सूत्रन्यक्तं शक्यम्  
संख्यापूर्वो द्विगुश्चेति पठित्वा चकारबलेन (१) संज्ञासमावेशस्य  
सुवचत्वात् । समासान्तः (२) प्रयोजनम् । पञ्चराजम् ।

द्वितीया श्रितातीतपतितगतात्यस्तप्राप्तापन्नैः

। २ । १ । २४ ।

द्वितीयान्तं (३) श्रितादिप्रकृतिकैः (४) सुबन्तैः सह समस्यते वा  
स च तत्पुरुषः । कृष्णं श्रितः कृष्णश्रितः । दुःखमतीतः

(१) चकारबलेनेति संख्यापूर्वो द्विगुश्चेत्यस्य संख्यापूर्वोद्विगुः स्यात् चका-  
रात् तत्पुरुष इत्यर्थलाभसम्भवादिति भावः ।

(२) द्विगोस्तत्पुरुषसंज्ञायाः फलमाह समासान्त इति स च टजादिरित्यर्थः ।

(३) प्रत्ययपक्षे तदन्तपक्षमिति न्यायात् द्वितीयापदं द्वितीयान्तपर-  
मित्वाशयेनाह द्वितीयान्तमिति अत्र च समासप्रत्ययविधौ तदन्त-  
विधित्वाभावात् कष्टं परमश्रितइत्यादौ श्रिताद्यन्तेन न समास  
इति बोध्यम् ।

(४) श्रितातीतादीनां सुबन्तत्वासम्भवेन सम्बोधनान्ततया कश्चित् तथा-  
त्वेऽपि लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव पक्षनिर्णयेन श्रिता-  
दिशब्दप्रकृत्यैव समासः स्यादित्याशङ्क्याह श्रितादिप्रकृतिकैरिति  
सह सुपेति (१।६५०) अधिकारान्तदर्थलाभ इति भावः ।

दुःखातीतः । गम्यादीनामुपसंख्यानम् (५) \* । ग्रामइमो  
ग्रामगमी । अन्नं बुभुक्षुः अन्नबुभुक्षुः ।

स्वयं क्तेन । २ । १ । २५ ।

द्वितीयेति न (६) संबध्यतेऽयोग्यत्वात् । स्वयंकृतस्थापत्यम्  
स्वायंकृतिः (७) ।

खट्वा क्षेपे । २ । १ । २६ ।

खट्वाप्रकृतिकं द्वितीयान्तं क्तान्तप्रकृतिकेन सुवन्तेन समस्यते  
निन्दायाम् । खट्वाखटो जात्मः (८) । नित्यसमासोऽयम् ।  
न हि वाक्येन निन्दा गम्यते ।

सामि (९) । २ । १ । २७ ।

सामिकृतम् ।

कालाः । २ । १ । २८ ।

(५) श्रितादिषु गमिगाद्यादीनामुपसंख्यानान्तरात् ग्रामं गामीति वाक्ये  
ग्रामगामीति समासः ।

(६) स्वयमिच्छात्मनेत्यर्थकं कर्तृशक्तिप्रधानं तेनात्रायोग्यत्वात् न द्वितीया-  
सम्बन्धइत्याह द्वितीयेति नेति ।

(७) असमासे तु स्वयं कर्त्तरिति स्यात् । तथैकस्वर्थमपि समासफलम् ।

(८) जात्मेति तत्र तस्य केवलरूढत्वं प्रतीयतेऽतो न वाक्येन तदर्थविगमः  
प्रकरणादिना योगरूढएव तथाबोधसम्भवेऽपि केवलरूढे तस्मिन्-  
सम्भवएवेति भावः ।

(९) सामिगद्दोऽर्द्धवाची सामित्येतत् क्तान्तेन सह समस्यते इत्यर्थः ।



ज्ञेनेत्येव अनत्यन्तसंयोगार्थं (१०) वचनम् । मासप्रमितः  
प्रतिपञ्चम् । मासपरिच्छेत्तु (११) मारब्धवानित्यर्थः ।

अत्यन्तसंयोगे च । २ । १ । २६ ।

कालादित्येव अज्ञानान्तार्थं वचनम् (१२) मुहूर्तं सुखं मुहूर्त-  
सुखम् ।

तृतीया तत्कृतार्थेन गुणवचनेन । २ । १ । ३०

तत्कृतेति लुप्ततृतीयाकं (१३) तृतीयान्तं तृतीयान्तार्थकृत-

(१०) ज्ञानाज्ञानसाधारणेन अत्यन्तसंयोगे चेति सूत्रेण गतार्थतामाह-  
ज्ञाज्ञानत्यन्तसंयोगार्थमिति ।

(११) मासं परिच्छेत्तुमिति रभधातुयोगे शकष्टृषेत्यादिना (उ४३१४०) तत्तन् ।

(१२) कालादित्येनेव सिद्धे इदं सूत्रं व्यर्थमित्याशङ्क्याह अज्ञानान्तार्थमिति  
तथाच ज्ञेनेति नानुवर्त्तते इति भावः ।

(१३) लुप्ततृतीयाकमिति सौत्वत्वादिति शेषः । एव च तच्छब्देन तृतीयान्त  
परामर्शसम्भवेऽपि अत्र तदन्तार्थो लक्ष्यते तस्य च गुणवचनेनेत्यनेना-  
न्वयः गुणवचनस्य च तत्कृतत्वमर्थद्वारा तथाच तृतीयान्तार्थकृतो यो  
गुणस्तद्वाचकेन सह समासइत्याशयेन व्याचष्टे तृतीयान्तार्थकृतगुण-  
वचनेनेति । अर्थशब्देनेति सोऽपि पृथग्नमित्तमिति बोध्यम् ।  
अत्र गुणसक्तवानिति ध्युत्पत्त्या गुणवाचित्वे सति द्रव्यवाचिनएव  
प्रकृष्टार्थं वचनपदसमाप्तम् गुणज्ञात्वं धर्ममात्रं तेन खण्डशब्दस्य  
क्रियापरत्वेऽपि नोदाहरणासङ्गतिः । तथाच कृतद्वारकएव सामर्थ्यं  
ऽस्य प्रवृत्तिः न साक्षात् । परम्परान्वये तु तद्योगे हेतौ तृतीयेति  
न तत्र प्रसङ्गः । एतद्व्योतनायैव सूत्रे तत्कृतैत्युक्तम् । इतेन  
कृतं पाठवं कुसुम्भेन कृतं रूपमित्यादौ तत्कृतत्वबोधेऽपि तृतीयया

गुणवचनेनार्थशब्देन च सह प्राग्वत् । शङ्कुलया खण्डः  
शङ्कुलाखण्डः धान्येनार्थो(१४)धान्यार्थः । तत्कृतेति किम् ।  
अच्छा (१५) काणः ।

पूर्वसदृश(१६)समोनार्थकलहनिपुणमिश्रसूक्ष्मैः

। २ । १ । ३१ ।

तृतीयान्तमेतैः प्राग्वत् । मासपूर्वः । माससदृशः । पितृ-  
समः । जनार्थे (१७) । माघोनङ्कार्षापणम् । माघविकलम् ।  
वाक्कलहः । आचारनिपुणः । गुडमिश्रः । आचारसूक्ष्मः ।  
मिश्रग्रहणे सोपसर्गस्यापि ग्रहणं मिश्र (१८) आनुपसर्गमस-  
न्धा(७६००४०)वित्यनानुपसर्गग्रहणात् । गुडसंमिश्रा धानाः ।  
अवरस्योपसंख्यानम् \* । मासावरो मासेनावरः ।

न समासः रूपपाटवादेर्गुणवाचित्वेऽपि द्रव्यवाचित्वाभावात् । शङ्कुला-  
खण्ड इत्यत्र शङ्कुलाकृतखण्डगुणवानिति बोधः ।

(१४) अर्थशब्दो धनपरो धान्येनेति हेतुतृतीया तेनार्थनमर्थइत्यर्थकत्वे-  
ऽस्य क्रियापरत्वे न कर्तृकरणयोरित्यनेनैव गतार्थत्वं न शङ्क्यमिति ।

(१५) अच्छेति न ह्यच्छा काणत्वं कृतं किन्तु कस्मादिनैवेति न तत्कृतं  
काणत्वमत्र येनाङ्गविकारइत्यनेन(२७२४०) तृतीया ।

(१६) पूर्वसदृशेति । समसदृशाभ्यां योगे तुल्यार्थैरिति(३०५४०) सूत्रेण  
तृतीया शिष्येभ्योऽनेनैव ज्ञापकेन हेतौ वा तृतीयेति धिक्कः ।

(१७) पूर्वसूत्रे अर्थशब्दग्रहणादत्वार्थशब्दोऽभिधेयवाची स चोनेनैवाव्ययो  
न तु पूर्वोदिभिः समसदृशयोः पृथग्निर्देशादित्याशयेनाहो नार्थे इति ।

(१८) मिश्रञ्चेति पणवन्नेनैकार्थ्यं सन्निस्तत्वाप्रयुज्यमानोमिश्रशब्दः तृतीया  
नात् परः उपसर्गरहितोऽन्योदासः स्यादिति सूत्रार्थः ।

कर्त्तृकरणे कृता बज्जलम् । २ । १ । ३२ ।

कर्त्तरि करणे च तृतीया कृदन्तेन बज्जलं प्राग्वत् । हरिणा  
तातो हरितातः । नखैर्भिन्नो नखभिन्नः । कङ्कहणे (१६)  
गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणम् । नखनिर्भिन्नः । कर्त्तृकरणे  
इति किम् भिक्षाभिरुपितः हेतावेष्टा तृतीया । बज्जल (२०)  
ग्रहणं सर्वोपाधिव्यभिचारार्थम् । तेन दातेण लुनवानित्यादौ  
न । कृतेति किम् (२१) । काष्ठैः पचतितराम् (२२) ।

कृत्यैरधिकार्थवचने । २ । १ । ३३ ।

स्तुतिनिन्दाफलकमर्थवाद (२३) वचनमधिकार्थवचनन्तत् क-  
र्त्तरि करणे च तृतीया कृत्यैः सह प्राग्वत् । वातच्छेद्यन्तृणाम्  
काकपेया (२४) नदी ।

(१६) यत्र गतिकारकसमभिव्याहृतं कृदन्तं तत्र तत्पूर्वकस्यापि ग्रहणमपि  
शब्दात् तदसमभिव्यहारे केवलस्यापीत्यर्थः ।

(२०) बज्जलेति तेन कश्चित् न समस्यते कश्चिच्च विभक्त्यन्तरमपि समस्यते ।  
तत्र न समस्यते इत्यस्योदाहरणमाह दातेणेति अन्यविभक्तिसमासे  
तु पादहारकइत्याद्युदाहरणम् ।

(२१) कृतेति किमिति सह सुप्रेत्यधिकारे (३१६४) तिङन्तेनाप्रसङ्गात् कर्त्ता-  
द्यान्निष्पत्तात्वर्थक्रियाबोधककृदन्तेनैव समासो भविष्यतीति किं कङ्क-  
हणेनेति प्रश्नः ।

(२२) पचतितरामित्यस्य तद्धितान्ततया सुश्रुतात्वात् तद्योगे समासप्रसङ्ग  
इत्युत्तरम् ।

(२३) अर्थवादः आरोपितोऽर्थः । पूर्वस्त्वस्यैव प्रपञ्चार्थं न तु नियमार्थम् ।

(२४) काकपेयेति । शक्यार्थे कृत्यः । पूर्णान्तरत्वेन स्तुतिः । वातच्छेद्यमित्यत्र  
तु दुर्बलत्वेन निन्देति विवेकः ।

अन्नेन व्यञ्जनम् । २ । १ । ३४ ।

संस्कारद्रव्यवाचकं तृतीयान्तमन्नेन (२५) प्राग्वत् । दध्ना  
ओदनो दध्योदनः । इहान्तर्भूतो (२६) पसेकक्रियाद्वारा  
सामर्थ्यम् ।

भक्ष्येण (२७) मिश्रीकरणम् । २ । १ । ३५ ।

गुडेन धानाः गुडधानाः । मिश्रणक्रियाद्वारा सामर्थ्यम् ।

चतुर्थी तदर्थार्थबलिहितमुखरक्षितैः । २ ।

१ । ३६ ।

चतुर्थ्यन्तार्थाय (२८) यत् तद्वाचिनार्थादिभिश्च चतुर्थ्यन्तं वा

(२५) अत्रान्नगन्धेन न स्वरूपग्रहणं व्याख्यानात् नापि यौगिकार्थग्रहणं  
किन्तु यौगादुरुद्विर्बलीयसीत्युक्तेरोदनपर्यायग्रहणमिति बोध्यम् ।

(२६) अन्तर्भूतेति तां विना दध्नः संस्कार्यत्वेन प्रतीतान्नसंस्कारकत्वात्पप-  
त्तेरिति भावः । भाष्ये तु युक्तार्थसंप्रत्ययाच्च सामर्थ्यमित्युक्तं तथाच  
दध्ना युक्तो योऽर्थउपसेकादिस्तत्संप्रत्ययादिति तस्यार्थः ।

(२७) खरं विशदभक्ष्यवह्नायं भक्ष्यमित्युक्तेः कठिनं विविक्तावयवं खाद्यां  
यत्तद्वक्ष्यं तद्वाचिना मिश्रीकरणवाचि तृतीयान्तं समस्यते इति  
सूत्रार्थः मिश्रणद्वारैव तयोः सामर्थ्यम् ।

(२८) सूत्रे तस्मै इदं तदर्थमित्यर्थकं तदर्थेण तत्र तच्छब्देन सन्निकृष्टत्वात्  
चतुर्थ्यन्तपरामर्शसम्भवेऽपि चतुर्थ्यन्तार्थो लक्ष्यते ततस्तादर्थ्यं चतुर्थी  
अर्थेन सह नित्यसमासनियमादित्याशयेनाह चतुर्थ्यन्तार्थायेति एतच्च  
यदित्यनेन सम्बध्यते तथाच चतुर्थ्यन्तार्थाय फलाय यद्वाचादि तद्वाचि  
सुबन्नेन अर्थादिशब्दैश्च चतुर्थ्यन्तं वा समस्यते इति सूत्रार्थः ।

प्राग्वत् । तदर्थेन प्रकृतिविकृतिभावएव बलिरक्षितग्रह (२६)  
णात् ज्ञापकात् । यूपाय दारू यूपदारू । नेह रन्ध्रनाय  
स्थाली । अश्वघासादयस्तु षष्ठीसमासाः (३०) । अर्थेन नित्य-  
समासो विशिष्टलिङ्गता (३१) चेति वक्तव्यम् । द्विजायां  
द्विजार्थः सूयः । द्विजार्था यवागूः । द्विजार्थमयः । भूत-  
बलिः । गोहितम् । गोसुखम् । गोरक्षितम् ।

पञ्चमी भयेन । २ । १ । ३७ ।

चौराङ्गयम् चौरभयम् । भयभीत (३२) भीतिभीभिरिति  
वाच्यम् । वृकभीतः ।

अपेतापोढमुक्तपतितापत्रस्तैरल्पशः । २ । १

। ३८ ।

एतैः सहाल्प (३३) म्यञ्चम्यन्तं समस्यते स तत्परुषः ।

(२६) बलिरक्षितपङ्कणादिति हितसुखपहणं तु न ज्ञापकं तद्योगे चतुर्थी  
वाचिणीत्यनेन (१०६४०) चतुर्थीविधानात् ताभ्यां तादर्थ्यं चतुर्थ्या  
असम्भवाच्चेति बोध्यम् ।

(३०) षष्ठीसमासादिति स्वरविशेषात् शब्दबोधे सम्बन्धस्वरूपेण बोधेन  
वैलक्षण्याच्चेति भावः ।

(३१) अर्थशब्दस्य नित्यपुंस्त्वेन परवर्जलिङ्गमित्यस्य (१६०४०) बाधायह  
विशिष्टलिङ्गता चेति एतदेवात्र विधेयं न तु नित्यत्वं चतुर्थ्यैव तद-  
र्थस्योक्तत्वात्तदप्रयोगेणार्थशब्देन विग्रहाप्रसक्तेः ।

(३२) भयभीतेत्यादि निर्गतजुगुप्शोपरतादोनासुपलक्षणम् तेन यामनि-  
र्गतः योगोपरसः अधर्मजुगुप्शितरत्यादिशिद्धिः ।

(३३) अल्पमिति कानिचिदेव पञ्चम्यन्तानि समस्यन्ते न सर्वाणीत्यर्थस्तेन

सुखापेतः । कल्पनापोढः । चक्रमुक्तः । स्वर्गपतितः । तर-  
ङ्गापतस्तः । अल्यग्रः किम् । प्रासादात्पतितः ।

श्लोका (३४) निकदूरार्थकच्छाणि तेन ।

२।१।३६।

श्लोकान्मुक्तः । अत्यान्मुक्तः । अन्तिकादागतः । अभ्यासा-  
दागतः । दूरादागतः । कच्छादागतः । पञ्चम्याः श्लोकादिभ्य  
(४५७४०) इत्यलुक् ।

षष्ठी । २।२।८।

राज्ञः पुरुषः राजपुरुषः ।

याजकादिभिश्च (३५). २।२।९।

एभिः षष्ठ्यन्तं समस्यते । लजकाभ्यां कर्त्तरीत्यस्य (१४७४०)  
प्रतिप्रसवोऽयम् । ब्राह्मणयाजकः देवपूजकः । गुणस्तरेण  
तरलोपस्वेति वक्तव्यम् \* । तरबन्तं यङ्गुणावाचि तेन सह समा-  
सस्तरलोपश्च न निर्धारण इति पूरणगुणेति (१४७४०) च निषे-  
धस्य प्रतिप्रसवोऽयम् । सर्वेषां श्वेततरः सर्वश्चेतः । सर्वेषां

प्रासादात् पतित इत्यादौ नेति बोध्यम् नङ्गुलामङ्गुलसम्बन्धाभावे-  
पि अस्मादेव ज्ञापकात् निपातनाद्वा अल्यग्र इति शब्दः ।

(३४) श्लोकेति अत्र श्लोकार्थोऽत्यशब्द एव न तु शेषादयो व्याख्यानात् ।

(३५) याजक पूजक परिचारक परिषेचक वेधक स्नापक ध्यापक उत्था-  
दक उद्दत्तक होतृ भर्तृ रथगणक पत्तिगणक । एते याजकादयः ।

महत्तरः सर्वमहान् । कट्योगा (३६) षष्ठी समस्यतइति वाच्यम्\* । इधनो व्रश्चनः इधव्रश्चनः ।

न निर्द्धारणे । २ । २ । १० ।

निर्द्धारणे या षष्ठी सान समस्यते । नृणां (३७) द्विजः श्रेष्ठः । प्रतिपदविधाना (३८) षष्ठी न समस्यतइति वाच्यम्\* । सर्पिषो ज्ञानम् ।

पूरणगुण (३९) सुहितार्थसद्व्ययतव्यसमानाधिकरणेन । २ । २ । ११ ।

(३६) कट्योगेति । कर्तृकर्मणोः कृतीत्युक्तेः (३००ष्ट०) षष्ठैव कर्मत्वबोधनात् कर्मषष्ठ्यां समासाभावाद्यङ्गायामिदं सूत्रं प्रष्टव्यम् उदाहरणेन तदेव सूचयति इधव्रश्चनइति कर्मषष्ठ्या समासः ।

(३७) नृणांमिति निर्द्धारणषष्ठी । यस्मान्निर्द्धार्यते यच्च निर्द्धार्यते यच्च निर्द्धारणहेतुरेतत्त्रितयसन्निधाने सत्येव षष्ठी तत्त्रैवायं निषेधइति द्विवचने विभज्येति सूत्रे कैयटः । ततश्च पुरुषोत्तमइत्यादौ त्रितयसन्निधानाभावात् न निर्द्धारणविभक्तिः किन्तु सम्बन्धसामान्ये षष्ठीति तथा समासः । अतएव हलादिः शेषइति सूत्रे हलामादिरिति षष्ठीसमासइति भाष्ये उक्तम् ।

(३८) प्रतिपदविधानेति पदं पदं प्रति प्रतिपदं सर्वेषु पदेषु न तु कट्योगमात्रे विधानं यस्यास्मादृशो षष्ठी चोदविदर्शस्वेत्यादि (२८६ष्ट०) चतुर्दशसु सूत्रेष्वष्टसत्रागमनुवर्तितशेषपदायां विहिता या षष्ठी सा न समस्यते इति वार्त्तिकार्थः ।

(३९) गुणेति गुणशब्देनेह यः केवलगुणवाची यच्च गुणवाची सन् गुणोः सर्वजनद्रव्यवाची यच्च गुणबोधकप्रकृतिकभावप्रत्ययान्तः तत्त्रितयमपि गृह्यते व्याख्यानात् तदेतदुदाहरणेनाह काकस्य कार्णामिति

पूरणाद्यर्थैः सदादिभिश्च षष्ठीन समस्यते । पूरणे । मतां षष्ठः ।  
गुणे । काकस्य कार्णम् । ब्राह्मणस्य शृङ्गाः । यदा प्रकरणा-  
दिना दन्तादिति विशेष्यं ज्ञातन्तदेदमनुदाहरणम् । अनि-  
त्योऽयं गुणेन निषेधः तदश्लिष्यं संज्ञाप्रमाणत्वादिति निर्दे-  
शात् । तेनार्थगौरवस्वङ्गिमान्द्यमित्यादि सिद्धम् । सुहि-  
तार्थास्तृप्तार्थाः । फलानां सुहितः । तृतीया (४०) समासस्तु  
स्यादेव स्वरे विशेषः । सत् । द्विजस्य कुर्वन् कुर्वाणो वा  
किङ्कर (४१) इत्यर्थः । अव्ययम् । ब्राह्मणस्य कृत्वा । पूर्वी-  
त्तरसाहचर्यात् कदव्ययमेव गृह्यते । तेन तदुपरीत्यादि  
सिद्धमिति रचितः । तव्यः । ब्राह्मणस्य कर्तव्यम् । तव्यता  
तु भवत्येव । स्वकर्तव्यम् । स्वरे भेदः । समानाधिकरणे ।  
तत्रकस्य (४२) सर्पस्य । विशेषण (४३) समासस्त्वह वञ्जल-

(४०) तृतीयेति तत्र करणत्वेन भानं षष्ठीसमासे तु सम्बन्धत्वे नेति विशेषस्या-  
नतिप्रयोजनकतया स्वरक्ततन्मौतविशेषमप्याह स्वरेइति तृतीया कर्मणीति  
(७५ ७७७०) पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् षष्ठीसमासे त्वन्तोदात्त इति भेदः ।

(४१) द्विजस्येति षष्ठी न कुर्वन्नित्यपेक्षया न लोकेत्यादिना (३०३७०) निषेधात्  
किन्तु शेषे इत्याह किङ्करइति ।

(४२) तत्रकस्येति परिनिष्ठितविभक्त्या समासइति पक्षे । अत्र परत्वात्  
समानाधिकरणसमासं बाधित्वा षष्ठीसमासः प्राप्नोति निषिध्यते ।

(४३) षष्ठीसमासनिषेधेऽपि विशेषणसमासोद्वार इति निषेधेफलाभावात्त्या-  
गङ्गाह विशेषेति स च विशेषणं विशेष्येणेति समासः । वञ्जलपक्ष-  
णादिति कर्तृकरणे कृतावञ्जलमित्यत्र (३४०७०) वञ्जलपक्षणात् कृत्वि-  
धेत्यस्यापि लाभादित्यर्थः । इदमुपलक्षणम् स्वरक्तवैलक्षण्यादेत्यपि-  
बाध्यं कर्मधारये पूर्वपदप्रकृतिस्वरः षष्ठीसमासे त्वन्तोदात्ततेति  
विशेषस्य रूपत्वात् । प्रथमान्तपदेनैव समासइति पक्षे तु षष्ठीन्ततत्प्रयो-



ग्रहणात् गोधनो(४४) रित्यादिषु षोडाशुवतीत्यादीनां(१६१४)  
विभक्त्यन्तरे चरितार्थानाम्परत्वाद्वाधकः षष्ठीसमासः प्राप्तः  
सोऽप्यनेन वार्यते ।

क्तेन च पूजायाम् । २ । २ । १२ ।

मतिबुद्धीति(४५) सूत्रेण(उ३६१४)विहितो यः क्लृप्तान्तेन षष्ठी  
न समस्यते । राज्ञां मतो बुद्धः पूजितो वा । राजपूजित  
इत्यादौ तु भूते क्लृप्तान्तेन सह तृतीयान्तस्य समासः ।

अधिकरणवाचिना च । २ । २ । १३ ।

क्तेन षष्ठी न समस्यते । इदमेषामासितं गतश्रुतं वा ।

कर्मणि च । २ । २ । १४ ।

उभयप्राप्तौ कर्मणीति(१०१४०) (४६)या षष्ठी सा न समस्यते ।  
आश्वय्यो गवान्दोहोऽगोपेन ।

गभावएव । एतच्च भाष्यदृष्ट्युदाहृतप्रयोगविषयमेव बोध्यम् तेनायस्य  
प्रदस्यार्थेत्यर्थकः अन्यपदार्थे इति सूत्रप्रयोगः संगच्छते तथाच नीलो-  
त्पलस्य गन्धइत्यादिसिद्धिः । शब्देन्दु० ।

(४४) क्लृप्तान्तरमप्याह गोर्धनोरिति षष्ठीसमासे गुणप्रवृत्तिनिमित्तकत्वेन  
प्रधानत्वात् धेनोः पूर्वनिपातोविशेषणसमासे तु गौरिति भेदइति  
भावः । आदिना भोज्यस्थेष्टस्येत्यादिसंग्रहः ।

(४५) पूजायामित्यस्य व्याख्यानम् मतिबुद्ध्यादिसूत्रपरत्वमाह मतीत्यादि  
इदं सूत्रं कारकसम्बन्धयोरुभयोरपि बोधकश्रद्धा सम सनिषेधकम्

(४६) कर्मणि चेति सूत्रे क्तेनेति न सम्बध्यते पूजायां प्रतिषेधानर्थक्या  
तदाह कर्मणीति तथाच अशब्दइतीत्यर्थे एवं च कर्मणीतिपदप्रति-

तृजकाभ्यां कर्त्तरि । २ । २ । १५ ।

कर्त्तर्यतृजकाभ्यां षष्ठा न समासः । अपां स्तृष्टा । व्रजस्य भर्ता । ओदनस्य पाचकः । कर्त्तरि किम् इक्षूणांश्चमि-  
क्षुभक्षिका (४७) । पत्यर्थभर्तृशब्दस्य याजकादित्वासमासः ।  
भृभर्ता । कथन्तर्हि षटानान्निर्मातृस्त्रिभवनविधातृश्च  
कलहइति । शेषषष्ठा समासइति कैयटः ।

कर्त्तरि च । २ । २ । १६ ।

कर्त्तरि षष्ठाअकेन न समासः । भवतः शायिका । नेह  
तृजनुवर्त्तते तद्योगे कर्त्तरिभिहितत्वेन कर्त्तृ षष्ठाअभावात् ।

नित्यं क्रीडाजीविकयोः । २ । २ । १७ ।

एतयोरर्थयोरकेन नित्यं षष्ठी समस्यते । उद्दालकपुष्पभ-  
क्षिका (४८) । क्रीडाविशेषस्य संज्ञा । संज्ञायामिति (१५१४०) एवम् ।

सूत्रेण या षष्ठी सा न समस्यते इत्यर्थः । ज्ञानयोगे चोभयप्राप्ताभावात्  
सर्वथैव त्तेनेत्यस्य नानुवृत्तिरिति भावः । अत्रेदं बोध्यम् उभयप्राप्ता-  
विति सूत्रे (३०१४०) कृतोऽथप्रयोगइत्यतः (३००४०) प्रयोगशब्दस्यानुवर्त्तनात्  
कर्त्तृकर्मणोरुभयोरेव प्रयोगस्यले उभयप्राप्तिरित्युक्तमभिहारे या  
कर्मणि षष्ठी सान समस्यते इत्यर्थः । एतच्च अथ शब्दानुशासनमित्यस्य  
व्याख्यायां आचार्यस्य वस्तुतः कर्त्तुः सत्त्वेऽपीहानुपादानेन कर्मणि  
चेति न निषेधावकाशइत्येवंतत्पर्येण भाष्येण सिद्धम् ।

(४७) इक्षुभक्षिकेति । अत्र कर्मषष्ठा समासः कर्त्तृप्रयोगाभावेनोभयप्राप्ता-  
वित्यस्याप्रवृत्तेः कर्मणि चेति (३४६४०) निषेधो नेति भावः । भक्षिकेति  
धात्वर्थनिर्देशे एवम् ।

(४८) भङ्गनं भक्षिका उद्दालकस्य श्लेष्मातकस्य पुष्पाणि भज्यन्ते यस्यां

जीविकायाम् दन्तलेखकः । तत्र क्रीडायां विकल्पे (४६)  
जीविकायां तृजकाभ्याङ्गुत्तरीति निषेधे च प्राप्ते वचनम् ।

पूर्वापरा (५०) वरोत्तरमेकदेशिनैकाधिकरणो

१२।२।१।

अवयविना सह पूर्वादयः समस्यन्ते एकत्वं (५१) संख्या-  
विशिष्टश्चेदयवो षष्ठी । (५२) समासापवादः । पूर्वङ्गायस्य  
पूर्वकायः । अपरकायः । एकदेशिना किम् पूर्वं नाभेः (५३)

क्रीडायां सा उद्दालाभ्यभङ्गिका । संज्ञायां खुलित्वेव पाठः भावे  
खुलिति पाठस्तु प्रमादिकउदाहरणेऽधिकरणस्यैव जीविकाया बोध्य-  
त्वेन तत्र भावार्थकत्वाभावात् । अतएव धात्वर्थनिर्देशे इत्यनेनैव सिद्धे  
संज्ञायामित्यस्याधिकरणार्थत्वमिति न गतार्थता ।

(४६) क्रीडायां विकल्प इति विभाषाधिकारात् वैकल्पिकसमासे प्राप्ते इत्यर्थः

(५०) षष्ठीसमासप्रसङ्गात्तदपवादमेकदेशिसमासमाह पूर्वापरेति एकदेशो  
ऽवयवे कूटस्ततो मत्वर्थीयइतिः अवयवित्वस्यावयवाकाङ्क्षायासम्प-  
त्त्यितत्वात् पूर्वदयएवावयवा इति बोध्यम् ।

(५१) अधिकरणं द्रव्यमेकत्वविशिष्टद्रव्ये वर्त्तमानेनावयववाचिनेति वाक्या-  
र्थः फलितस्तदाहैकत्वेति ।

(५२) पूर्वकायइत्यादेः कर्मधारयेणैव गतार्थतामाशङ्क्याह षष्ठीति तथा-  
च अवयववयविनीर्भेदविचक्षायां शेषषष्ठा कायस्य पूर्वमिति विग्रह-  
कायपूर्वत्वनिष्ठप्रयोगनिवारणार्थमिदं सूत्रमिति भावः । दिग्ल-  
क्षणपञ्चमी तु अतएव ज्ञापकात् अवयववाचिनि न प्रवर्त्तते इति न  
षष्ठाभावाशङ्का ।

(५३) पूर्वनाभेः कायस्येति नाभेर्यः पूर्वो भागः स कायस्यावयवइत्यर्थस्तेन  
नाभेरवयवित्वाभावात् पूर्वशब्दयोगे पञ्चमी तथाचात्र पूर्वस्य भागस्य  
नाभिरवधिर्नत्वैकदेशीति नाभ्या न समास इति भावः ।

कायस्य । एकाधिकरणे किम् । पूर्वञ्चात्राणाम् । सर्वो-  
ऽप्येकदेशोऽह्ना समस्यते संख्याविसायेति (१०७४०) ज्ञापकात्  
मध्याह्नः । सायाह्नः । केचित्तु सर्वैकदेशः कालेन सम-  
स्यते नत्वह्नैव ज्ञापकस्य सामान्यापेक्षत्वात् । तेन मध्यरात्रः  
“उपारताः पञ्चमरात्रगोचरा”दित्यादि सिद्धमित्याहुः ।

अर्द्धन्नपुंसकम् । २ । २ । २ ।

समांशवाच्यर्द्धशब्दो नित्यं स्त्रीवे प्राग्वत् । एक(५४)विभक्ताव-  
षष्ठ्यन्तवचनम् \* । एकदेशिसमासविषयकोयमुपसर्जनसं-  
ज्ञानिषेधः । तेन पञ्चखट्वी(५५)त्यादि सिध्यति । अर्द्धं पिप्प-  
ल्याः अर्द्धपिप्पली । स्त्रीवे किम् ग्रामार्द्धः । द्रव्यैक्येव ।  
अर्द्धमिप्पलीनाम् ।

द्वितीयतृतीयचतुर्थतुर्यान्यन्यतरस्याम् । २ ।

२ । ३ ।

एतान्येकदेशिना सह प्राग्वद्वा । द्वितीयम्विज्ञाया द्वितीय-  
भिज्ञा । एकदेशिना किम् द्वितीयम्विज्ञाया भिक्तुकस्य ।  
अन्यतरस्यां ग्रहणसामर्थ्यात्पूरणगुणेति (३४६४०) निषेधं वा-  
धित्वा पक्षे षष्ठीसमासः । भिज्ञाद्वितीयम् ।

(५४) पिप्पल्या नियतविभक्तिकत्वैकविभक्ति चापूर्वनिपात(३२२४०)इत्य-  
नेनोपसर्जनत्वात् ह्रस्वत्वप्राप्तावाह एकविभक्ताविति ।

(५५) पञ्चानां खड्गानां समाहारइत्यादौ खड्गाशब्दस्य षष्ठ्यन्तत्वेऽपि एक-  
देशिवाचकत्वाभावादुपसर्जनत्वात् ह्रस्वेऽस्तीति पञ्चखट्वीत्यादीति ।

प्राप्तापन्ने च द्वितीयया । २ । २ । ४ ।

पक्षे द्वितीयाश्चितेति (३२६४०) समासः । प्राप्तो जीविकाम्  
प्राप्तजीविकः (५६) जीविकां प्राप्तः जीविकाप्राप्तः आपन्न-  
जीविकः जीविकापन्नः । इह सूत्रेद्वितीयया अ इति  
क्षिप्त्वा अकारोऽपि विधीयते । तेन प्राप्ता जीविकां स्त्री  
प्राप्तजीविका । आपन्नजीविका ।

कालाः (५७) परिमाणिना । २ । २ । ५ ।

अन्यथाऽष्टसूत्रेऽदन्तत्वाभावेन डोषोऽप्रष्टसेत्तथाहृपाठसिद्धिरिति  
भावः । तथाच तथासङ्कोचे पञ्चसङ्गीति भाष्योदाहरणमेव प्रमाणम् ।  
(५६) प्राप्तजीविक इति गोस्त्रियो (३२२४०) रित्युपसर्जनसूत्रः । द्विगु-  
प्राप्तापन्नेत्यादिना (३६१४०) परवृत्तिनिषेधः स्वरभेदात् बहुव्रीह्या  
न गतार्थता । किञ्च प्राप्तसुखादितत्पुरुषादौ बहुव्रीहिसंस्कारे निष्ठा-  
नस्य जातिकालसुखादिभ्यश्चेति (४२६४०) परनिपातविधानात् पर-  
निपातापत्तिरतस्तद्विरासायेदं सूत्रमिति द्रष्टव्यम् । प्राप्तापन्नेचेति  
अकारेण विधेयसमुच्चयार्थेनाकारप्रश्लेषानुमानादाह अइति क्षिप्वेति  
अथ आ इति ऋदोऽपि द्रष्टव्यं स्तेन आ अः स्यादिति सूत्रार्थः  
अन्यथाकारस्य स्थान्यपेक्षायां द्वितीयायाएव सन्निधानात्तदन्तत्वाका-  
ख्यैव स्थानित्वेन कल्पनाप्रसक्तौ प्राप्तापदस्य आकारस्थाने अकारातु-  
पपत्तिः ।

(५७) काला इति बहुवचनान्न कालविशेषवाचका नृद्व्यन्ते । परिमीयते परि-  
च्छिद्यते येन तत्परिमाणं परिच्छेदकं तद्वान् परिच्छेद्यस्तदाह  
परिच्छेद्यवाचिनेति तथाच कालाः परिमाणिना समस्यते नत  
परिमाणी कालैरिति सूत्रार्थः । कालस्य तु परिच्छेदकत्वं क्रियाहा-  
रैव मासजातादिव्यवहारे जननक्षयकालान्तरात्मनाही मासदि  
जातादिकं पुरुषमपि परिच्छिनत्ति तेन ह्यह्मादिजाते न मास-

परिच्छेद्यवाचिना सुबन्तेन सह कालाः समस्यन्ते । मासो जातस्य यस्य स मासजातः । द्यहजातः द्ययोरह्नोः समाहारो द्यहः द्यहो जातस्येति विग्रहः । उत्तरपदेन (५८) परिमाणिना द्विगोः सिद्धये बह्वनान्तत्पुरुषस्योपसंख्यानम् \* । द्वे अहनी जातस्य यस्य स द्यहजातः । अह्नोह्नेति (३८२४०) वक्ष्यमाणोऽह्नादेशः । पूर्वत्र तु (५९) न संख्यादेः समाहार इति (३८४४०) तन्निषेधः ।

सप्तमी शौण्डैः । २ । १ । ४० ।

सप्तम्यन्तं शौण्डादिभिः (६०) प्राग्वद्वा । अक्षेषु शौण्डः अक्षशौण्डः । अधिशब्दोऽतः (६१) पठ्यते । अध्युत्तरपदादिति (७१८४०) खः । ईश्वराधीनः ।

जातादिव्यवहारः । इदञ्च सूत्रं जातस्य मासइति विग्रहे जात-मासइत्यनित्यप्रयोगनिवारणार्थम् बह्वीहिषा गतार्थता तु न शङ्का-मासो जातोऽस्तेत्यादितो मासस्यैव जननप्रतीतेर्न त्वन्यपदार्थस्य । वृत्ति-विग्रहयोस्तुल्यार्थत्वेऽपि सूत्रभाष्यप्रामाण्यादत्र न तथाकल्पनमतएव न मासस्य प्रधानताऽपि तु जातस्यैवेति द्योतनाय यस्य सदित्युक्तम् ।

(५८) उत्तरपदेनेति वार्तिकमेतत्पूर्वविषयमेव तद्वितार्थेति सूत्रस्यैव एतस्य पाठेऽप्येतद्विषयएव भाष्यकतोदाहरणात् ।

(५९) पूर्वत्र त्विति द्यहजातइत्यत्रेत्यर्थः ।

(६०) सप्तमीति अधिकरणकारकस्य कर्त्तृकर्मद्वारा क्रियाव्याख्यौण्डादिभिः सामर्थ्यम् क्रिया चावाप्तिक्रियया वेत्यत्र नापहः ।

शौण्ड धूर्त्त कितव व्याज प्रवीण संवीत अन्तर अधि षट् पण्डित कुशल अपल निपुण । इत्येते शौण्डादयः । शौण्डादिभिरिति वक्तव्यमित्युक्तेर्गण्यह्नायं बह्वचनम् ।

(६१) अधिशब्दइति आधेयप्रधानइति शेषः अधिकरणप्रधानस्य अव्ययी-

३५२ सिद्धान्तकौमुदी।

सिद्धशुष्कपक्ववन्धैश्च । २।१।४१।

एतैः सप्तम्यन्तं प्राग्वत् । साङ्कास्यसिद्धः । आतपशुष्कः ।  
म्यालीपक्वः । चक्रवन्धः ।

ध्वाङ्क्षेण क्षेपे । २।२।४२।

ध्वाङ्क्षवाचिना सह सप्तम्यन्तं समस्यते निन्दायाम् । तीर्थे  
ध्वाङ्क्षइव तीर्थध्वाङ्क्षः तीर्थकाकइत्यादि (६२) ।

कृत्यै (६२) ऋणे । २।१।४३।

सप्तम्यन्तं कृत्यप्रत्ययान्तैः सह प्राग्वत् आवश्यके । सामे  
देयमृणम् । ऋणग्रहणन्नियोगोपलक्षणार्थपूर्वाह्णे गेयं साम ।

संज्ञायाम् । २।१।४४।

सप्तम्यन्तं सुपा प्राग्वत् संज्ञायाम् । वाक्येन संज्ञानवगमा-

- 
- भावएव । अन्तःशब्दोक्तं पठ्यते स चाधिकरणप्रधानः मध्ये इत्यर्थकं  
तद्योगेऽवयविनः आधारत्वेविवक्षायां सप्रसंगी यथा वृक्षे शाखेति ।  
तथा च वनेऽन्नरित्यर्थे वनान्तर्वसतीति प्रयोगः । यस्तु अधिकरणत्व-  
मात्रवृत्तिरन्तःशब्दस्तेनान्तःशब्देनाव्ययीभावएव अन्तर्वसमित्यादि ।  
(६२) ध्वाङ्क्षेणेत्यर्थपरं द्योतयद्गुदाहरति तीर्थकाकइति क्षेपोहि निन्दा  
काकादिषादृश्यं तत्प्रयोजकमित्यतइवशब्देन विग्रहः ।  
(६३) कृत्यैरिति यत्प्रत्ययमात्रं गृह्यते व्याख्यानात् । ऋणप्रदश्चात्मावश्यक-  
परमित्वभिन्नत्वायाह नियोगोपलक्षणार्थमिति । तत्पुरुषे कति बहुल-  
(४६.४७)मित्यलुक् स्वरविशेषार्थं समासस्वीकारइति बोध्यम् ।

नित्यसमासोऽयम् (६४) । अरण्येतिलकाः । वनेकसेकाः ।  
हलदन्तात्सप्तम्या (४५.०४०) इत्यलुक् ।

क्तेनाहोरात्रावयवाः । २ । १ । ४५ ।

अहो रात्रेश्चावयवाः सप्तम्यन्ताः क्तान्तेन सह प्राग्वत् ।  
पूर्वाङ्गतम् । अपररात्राङ्गतम् । अवयवग्रहणम् किम् ।  
अह्नि दृष्टम् ।

तत्र । २ । १ । ४६ ।

तत्वेत्येतत्सप्तम्यन्तं क्तान्तेन सह प्राग्वत् । तत्तत्तुक् ।

क्षेपे । २ । १ । ४७ ।

सप्तम्यन्तं क्तान्तेन प्राग्वन्निन्दायाम् । अवतप्ते नकुलस्थितं  
तत् तदेव (६५) ।

पात्रेसमितादयश्च (६६) । २ । १ । ४८ ।

(६४) नित्यसमासोऽयमिति तेन पुरुषोत्तमशब्दस्यापि रंजाशब्दत्वेन तत्रापि  
नित्यसमासतया पुरुषेष्टम् इति विग्रहस्यानुचितत्वमेवेति द्रष्टव्यम् ।

(६५) नकुलेन स्थितं नकुलस्थितमवतप्ते नकुलस्थितमितिवाक्ये तदेव समा-  
सरूपमपि तथैवेत्यर्थः । गतिकारकोपपदानां कङ्कशब्देन ग्रहण-  
मिति परिभाषया नकुलस्थितशब्दस्यापि कदन्तत्वात् तत्पुरुषे कति-  
बलमिति (४६.०४०) सप्तम्या अलुक् । अव्यवस्थितत्वप्रतिपत्त्या त्व निन्दा  
गम्यते इति बोध्यम् ।

(६६) पात्रेसमित पात्रेबल उदुम्बरमशक उदुम्बरकभि कूपकच्छप अवट-  
कच्छप कूपमन्तक कुम्भमशङ्क उदपानमशङ्क नगरकाक नगरवायम



एते निपात्यन्ते क्षेपे । पात्रे समिताः । भोजनसमये एव  
सङ्गताः न तु कार्य्ये । गेहेशूरः । गेहेनर्ही । आकृति-  
गणोऽयम् । चकारोऽवधारणार्थः । तेनैषां समासान्तरे घट-  
कतया प्रवेशो न । परमाः पात्रे समिताः ।

पूर्वकालैकसर्वजरत्पुराणनवकेवलाः (६७)

समानाधिकरणेन । २ । १ । ४६ ।

विशेषणं विशेष्येणेति सिद्धे पूर्वनिपातनियमार्थं (६८) सूत्रम् ।  
एकशब्दस्य दिक्संख्ये संज्ञायामिति (३५५४) नियमबाधनार्थञ्च  
६६ पूर्वं स्नातः पश्चादनुलिप्तः । स्नातानुलिप्तः । एकनाथः ।  
सर्वयाज्ञिकाः । जरन्मैयायिकाः । पुराणमीमांसकाः ।  
नवपाठकाः । केवलवैयाकरणाः ।

मातरिऽरूप पिण्डीशूर पितरिशूर गेहेशूर गेहेनर्हिन् गेहेच्छेऽङि गेहे-  
विजिति गेहेव्याङि गेहेमेहिन् गेहेदाहिन् गेहेहृप्र गेहेष्टप्र गर्भेऽट्प्र आस-  
निकवक् गोष्ठेशूर गोष्ठेविजितो गोष्ठेन्निङ् गोष्ठेपटु गोष्ठेपण्डित गोष्ठे-  
प्रगल्भ कर्णेऽटिऽटिरा कर्णेचुरुचुरा पात्रे समितादयः । आकृति-  
गणोऽयम् ।

(६७) अत्र पूर्वकालशब्दोऽर्थपरोऽन्ये पट् स्वरूपपराः पूर्वः कालो यस्य स  
पूर्व कालः लक्षणाया तद्वाचकः शब्दः प्रत्यासन्त्या परकालिकवस्तुवाचिना  
समस्यते एवमन्येऽपीति ।

(६८) नियमार्थमिति एषां विशेषणत्वानैयत्येऽपि एषामेव विशेषणत्वार्थम् ।

((६६) नियमबाधनार्थञ्चेति तेन सुख्याद्यर्थकैकशब्दस्य नात्र ग्रहणमिति  
भावः । नवशब्दस्य पुराणसाहचर्यात् नूतनार्थकतयैकशब्दस्यैव निय-  
मबाधकः ।

(७०) नियमार्थमिति विशेषणं विशेष्येणेत्यनेनैव (३६०४) सिद्धे तन्पुरुषे संज्ञा-

दिक्संख्ये संज्ञायाम् २।१।५०।

समानाधिकरणेनत्यापादपरिसमाप्तेरधिकारः । संज्ञायामेवेति (७०) नियमार्थं सूत्रम् । पूर्वेषुकामशमी । सप्तर्षयः । नेह उत्तरा वृक्षाः । पञ्च ब्राह्मणाः ।

तद्वितार्थोत्तरपदसमाहारेच(७१)।२।१।५१।

तद्वितार्थे विषये उत्तरपदे च परतः समाहारे च वाच्ये

यामेव दिक्संख्ये समस्येतेनान्यत्वेति नियामकमिदमिति भावः । त्रिलोकनाथइत्यादौ तु उत्तरपदद्विगुरिति असंज्ञकत्वेऽपि न चिति । पूर्वसूत्रमित्यादौ संज्ञाभावेऽपि कालवाचकत्वात् समासः । न ह्यत्र दिग्विशेषबोधः उदयगिर्यादिसम्बद्धायाएव दिक्त्वात् एवं देशवाचकोनापि समासइति द्रष्टव्यम् ।

(७१) तद्वितार्थोत्तरेत्यादिस्त्वे वैषयिके आधारे सप्तमी । विषयत्वञ्चानेकविधमित्याह तद्वितार्थे विषये इत्यादि तद्वितार्थे वाच्ये इति तु नोक्तं पाञ्चनापितिरित्यादौ समासेनोक्तत्वात्तदुत्तरं तद्वितानुत्पत्तिप्रसङ्गात् । अतएव द्विगोस्तद्वितस्य लुग्वचनं चरितार्थमन्यथा तदर्थस्य समासेनोक्ततयाऽप्रयोगात् तदनुत्पत्तौ कथं लोपः स्यात् । समाहारः समूहः स चावयवाभिन्नोपि बुद्धिकल्पितभेदान् । अतएव समूहं प्रति तस्योपसर्जनत्वं तेन पञ्चखट्वाद्यादिसिद्धिः तत्र खट्वाशब्दस्योपसर्जनत्वेन ह्रस्वे कृतएवादान्तत्वे मत्वेव लोपः प्रवृत्तेरित्यन्यत्र विस्तरः । अत्रेदं बोध्यं समूहस्य तद्वितार्थत्वेऽपि सामूहिकस्य तद्वितस्य लुकि पञ्चगवमित्यत्र गौरतद्वितलुकीति(३५६४०) टच् न स्यादिति विषये इत्युक्तमेवञ्च समाहारे वाच्ये इति तस्य पृथग्ग्रहणसामर्थ्यादेव समासान्तइत्याशयेन वाच्ये इति व्याख्यातमिति । तथाच समासेनैव समाहारस्योक्तत्वात् न सामूहिकतद्वितोत्पत्तिरिति भावः ।

दिक्संख्ये प्राग्वद्वा । पूर्वस्यां शालायाम्भवः । पूर्वशाल ।  
 समासे कृते दिक्पूर्वपदादसंज्ञायां जइति ( ५५८८० ) जः ।  
 सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंवद्भावः । ( ७२ ) \* । आपरशालः ।  
 पूर्वा शाला प्रिया यस्येति तिपदे वज्रवीहौ कृते प्रियाशब्दे  
 उत्तरपदे पूर्वयोस्तत्पुरुषः तेन शालाशब्दे आकार ( ७३ )  
 उदात्तः । पूर्वशालाप्रियः । दिक्षु समाहारो नाख्यनभिधा-  
 नात् । संख्यायामसृज्जितार्थैः । षष्ठां माटणामपत्यम् षाण्मा-  
 तुरः ( ७४ ) पञ्च गावो धनं यस्येति तिपदे वज्रवीहाववा-  
 न्तरतत्पुरुषस्य विकल्पे प्राप्ते ( ७५ ) द्वन्द्वतत्पुरुषयोस्तत्तरपदे  
 नित्य ( ७६ ) समासवचनम् ।

### गोरतद्वितलुकि । ५ । ४ । ६२ ।

- ( ७२ ) एतद्वार्तिकमुत्तरपूर्व्यादिद्वन्द्वसिद्ध्यर्थमवश्यमारम्भणीयं तेन प्रकृते  
 पुंवद्भावेनोपपत्तावपि न विफलतेति बोध्यम् ।  
 ( ७३ ) उदात्तइति अमति त्वान्तरतत्पुरुषे पूर्वपदप्रकृतिसरेण पूर्वश-  
 ब्दस्याद्युदात्तत्वमेव स्यादिति भावः ।  
 ( ७४ ) षाण्मातुरइति मातुरुत्वं ख्यासंभद्रपूर्वायाः ( ५०५८० ) इत्युदादेशः अन-  
 पत्य इत्युक्तेर्हिगोलुगिति ( ४६१८० ) न लुक् ।  
 ( ७५ ) विकल्पे प्राप्तेइति महाविभाषयेति शेषः । ततश्च टजभावे पञ्चगो-  
 धनइत्यपि स्यादिति भावः ।  
 ( ७६ ) एतच्चोभयत्रापि नित्यताबोधकमिति बोध्यम् अतएवैतद्वार्ति-  
 कमुक्त्वा सप्तदायद्वत्तावयवानां कदाचिदप्यवृत्तिर्मा भूदिति प्रयोज-  
 नमुक्तं भाष्ये ।  
 द्वन्द्वोत्तरतत्पुरुषोदाहरणन्त वाक् च द्वषञ्च प्रिये अस्स वाक्द्वषद-  
 प्रियएवं कृतोपानहप्रियइति इह तिपदे वज्रवीहौ कृते पूर्व-  
 नित्यद्वन्द्वस्तेन समासान्तएजपि नित्यएव । मनो०

गोऽन्तात् (७७) तत्पुरुषादृच् स्यात् समासान्तो न तद्धित-  
लुकि । पञ्चगवधनः । पञ्चानां गवां समाहारः ।

संख्यापूर्वो द्विगुः । २ । १ । ५२ ।

तद्धितार्थे (३५५४०) त्यतोक्तः (७८) संख्यापूर्वो द्विगुः स्यात् ।

द्विगुरेकवचनम् । २ । ४ । १ ।

द्विग्वर्थः समाहारएकवत् (७९) स्यात् । स नपुंसक (८०)  
मिति (३६५४०) नपुंसकत्वम् । पञ्चगवम् ।

(७७) गोऽन्तस्य तत्पुरुषस्य समासस्यान्तदृच् स्यादिति सूत्रार्थः फलितगु-  
माह गोऽन्तादिति अतद्धितलुकीति किं पञ्चभिर्गोभिः क्रीतः पञ्चगु-  
रित्यत्र तद्धितठकोऽध्यर्थपूर्व्वेति (६३२४०) लुकि मा भूत् ।

(७८) तद्धितार्थेत्यतोक्त इति अयं भावः पूर्व्वसूत्रविषये एवेयं संज्ञा एतदर्थ-  
मेव सूत्रद्वयं कृतमन्यथा दिक्संज्ञे संज्ञायामतद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे  
ष्वित्येव ब्रूयात् । तेन सप्तर्षयइत्यत्र इगन्त (७५७१४०) पूर्व्वपदप्रक-  
तिस्वरत्वं न भवति किन्तु समासान्तोदात्तएव । एवञ्च संख्यापूर्व्वस्ति-  
विधः तद्धितार्थे विषये “उत्तरपदे च परतः” समाहारे वाच्ये चेति  
तत्र संख्यापूर्व्वो यः समासः स इत्यर्थः । तद्धितार्थे यथा पञ्चकपालः  
संस्कृतं भक्षा (६२८४०) इत्यणः द्विगोर्लुगनपत्ये इति (४९१४०)  
लुक् । उत्तरपदे यथा पञ्चनावप्रियः नावो द्विगोरिति (३८५४०)  
समासान्तदृच् । समाहारे पञ्चमूली द्विगोरिति (२२०४०) ङीष् ।

(७९) द्विगुरेकवचनमिति वक्तोतिवचनं वाञ्छलकात् कर्त्तरि ल्युट् सामा-  
न्येन नपुंसकम् द्विगुः समासः एकार्थप्रतिपादको भवतीत्यर्थः न हि  
वस्तुतोनेकार्थस्यैकार्थं सम्भवतीत्यतोऽतिदेशोऽयमित्याशयेनाह एक-  
वदिति । तथाच समाहारे यो द्विगुस्तदर्थ एकवत् स्यादित्यर्थः ।

(८०) स नपुंसकमिति परवर्त्तिङ्ग (१९०४०) मित्यस्यापवादः । स समाहारे  
द्विगुद्वन्द्वस्य नपुंसकं स्यादितिसूत्रार्थः ।

कुत्सितानि कुत्सनैः । २ । १ । ५३ ।

कुत्स्यमानानि कुत्सनैः सह प्राग्वत् । वैयाकरणखसूचिः (८१) ।  
मीमांसकदुर्द्वरूढः (११) ।

पापाणके (८२) कुत्सितैः । २ । १ । ५४ ।

पूर्वसूत्रापवादः । पापनापितः । अणककुलालः ।

उपमानानि (८४) सामान्यवचनैः । २ । १ । २२ ।

घनद्रव श्यामः घनश्यामः । इह पूर्वपदन्तत्सदृशे लाक्षाणिक-

(८१) यः घृष्टः सन् प्रसन्नं विस्मारयितुं खं गगनं निर्मलत्वादिना सूचयत्यसौ  
खसूचिः पूर्वनिपातार्थं सूत्रम् ।

(८२) दुर्द्वरूढः दृष्टकर्मकर्त्तरि रूढोऽयं शब्दः ।

(८३) 'कुपयकुत्सितावद्यगर्ह्यखेटाणकाः समा' इत्यभरोतेरणकशब्दः कुत्सि-  
तवचनः पापशब्दोऽपि तथाप्रसिद्धः कुत्स्यमानयोरप्यनयोः परनि-  
पातार्थमेतदारम्भइयि बोध्यम् ।

(८४) उपमानानीति । उपमीयते येन तदुपमानं उपपूर्वात् माङ्गः करणे  
ल्युट् उपपूर्वकश्च माङ्गसादृश्यहेतुके परिष्कृते रूढः येन वस्तुना  
सादृश्येन वस्त्वन्तरं परिष्कृत्यते तदुपमानमित्यर्थः समानो धर्मः  
सामान्यं चातुर्वर्ण्यादित्वात् (६५७४०) स्वार्थे व्यञ् उपमानोपमेग-  
साधारणो धर्मः सामान्यं तद्विशिष्टवचनैरित्यर्थः न तु केवलं साधा-  
रणधर्मवचनैरिति । एतच्च वचनपदान्तराभ्यां पूर्व्ये सामान्यमुक्त्वा  
तद्वति द्रव्ये पर्यवस्यन्ति ते तथा भवन्तीति बोध्यम् । तच्च सामान्य-  
विशिष्टं उपमानस्य सम्बन्धि तेन च सम्बन्धित्वादादिप्रसङ्गमेव  
विज्ञाप्यते ।

मिति (८५) सूचयितुम् लौकिकविग्रहे इवशब्दः प्रयुज्यते ।  
पूर्वनिपातनियमार्थम् (८६) सूतम् ।

उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे । १ ।

१ । ५६ ।

उपमेयं (८७) व्याघ्रादिभिः सह प्राग्वत्याधारणधर्मास्थाप्रयोगे  
सति । विशेष्यस्य पूर्वनिपातार्थम् सूत्रम् । पुरुषव्याघ्रः ,  
नृसोमः । व्याघ्रादिराकृतिवर्णः । सामान्याप्रयोगे किम्  
पुरुषो व्याघ्रइव शूरः ।

(८५) लाक्षणिकमिति अतएव सामानाधिकरण्यात् नृगीव चपरेति वाक्ये  
नृगचपरेति पुंवद्भावः । उत्तरपदोपस्थापितश्यामलचपलत्वादिहार-  
कमेव सादृश्यं गृह्यते सन्निधानात् । लाक्षणिकत्वेऽपि भूतपूर्वगत्या  
शक्यार्थबोधकत्वादुपमानपरतेत्यवसेयम् ।

(८६) पूर्वनिपातेति अथवा सङ्गकुञ्जवदनियमः स्यादिति भावः ।

(८७) उपमेयमिति उपमेयत्वसुपमानपरिच्छेदात्मम् । उपमानोपमेययोः स-  
मभिव्याहारे उपमानस्य विशेषणतेत्याह विशेष्यस्येति । पुरुषो व्याघ्र  
इव शूर इति विधेहे शूरसापेक्षस्यापि पुरुषस्य प्रधानत्वात् राजपु-  
रुषः सुन्दरइतिवत् विशेषणयोगसम्भवात् सामान्याप्रयोगइत्युक्तम् ।  
अथञ्च समास उपमानोपमेययोः समानलिङ्गत्वएव भवति विभिन्नलि-  
ङ्गत्वे मयूरव्यंसकादित्वात् समासः स च रूपकरूपइति । शब्देन्दुः ।  
व्याघ्र सिंह मृग नृपम चन्दन वृक वृष वराह वृक्षिन् तद्वत् कुञ्जर  
रुक् वृषत् पुण्डरीक पलाय कितव । इत्येते व्याघ्रादयः । व्याकृति-  
गणक्तेन चनश्यामः नृसोमः सुखपद्मम् सुखकमलम् करकिसलय  
इत्यादिसिद्धिः ।

विशेषणं(८८)विशेष्ये ण बङ्गलम् । २ । १५७

भेदकं समानाधिकरणेन भेदेन बङ्गलं प्राग्वत् । नीलसुत्प-  
लम् नीलोत्पलम् । बङ्गलग्रहणात् कश्चिन्नित्यम् । कृष्ण-  
सर्पः । कश्चिन्न । रामो जामदग्न्यः ।

पूर्वापरप्रथमचरमजघन्यसमानमध्यमध्यमवी  
राश्च । २ । १५८ ।

पूर्वनिपातनियमार्थमिदम् । पूर्ववैयाकरणः । अपराध्या-  
पकः । अपरस्याष्टौ पञ्चभावो वक्तव्यः \* । अपरस्यासावर्द्ध-  
श्च । पञ्चावर्द्धः । कथमेकवीरइति पूर्वकालैकेति (३५४४०)  
बाधित्वा परत्वादेनेन समासे वीरैक इति हि स्यात्बङ्गलग्रह-  
णाद् (८६)भविष्यति ।

श्रेत्यादयः (६०) कृतादिभिः । २ । १ । ५९ ।

(८८) विशेषणमिति विशेषणत्वादि विषयताविशेषरूपं गृह्यते व्याख्या-  
नात् भेदभेदकशब्दाभ्यामपि तदेवाभिधीयते । अत्रेदं बोध्यं विशेष-  
विशेषणभावे न यथेष्टता किन्तु शब्दस्वाभाव्यादनियमानियमौ  
तथाहि गुणक्रियाशब्दसमभिव्याहारे जातेरेव विशेष्यता यथा  
नीलोत्पलं शुभ्रवस्त्रं पाचकब्राह्मणइत्यादिनियमः । गुणशब्दयोः  
क्रियाशब्दयोर्गुणक्रियाशब्दयोश्च न नियमस्तेन खञ्जकुञ्जः कुञ्जखञ्जः  
पाचकपाठकः पाठकपाचकः खञ्जपाठकः पाठकखञ्जइत्यादि  
प्रयोगः । अनौ०

(८९) बङ्गलेति एकेषु सङ्ख्येषु वीरयते पराक्रमतेइति वा अचित्तत्प्रयोगः ।

(६०) आद्यश्चादिशब्दो व्यवस्थावाची द्वितीयस्तु प्रकारवाची ।

अेषि पूगं सुकुन्दं राशिं निचयं विशेषं विधानं परं इन्द्रं देवं सुखं

श्रेण्यादिषु चार्थवचनङ्कर्तव्यम् । अश्रेणयः श्रेणयः कृता  
श्रेणिकृता (६१) ।

ज्ञेन नञ्विशिष्टेनानञ् । २ । १ । ६० ।

नञ्विशिष्टेन (६२) ज्ञान्तेनानञ् ज्ञान्तं समस्यते । कृतश्च  
तदकृतश्च कृताकृतम् । शाकपार्थिवादीनां सिद्धये उत्तरपद-  
लोपस्योपसंख्यानम् \* । शाकप्रियः पार्थिवः शाक (६३)  
पार्थिवः । देवब्राह्मणः ।

भूत अमण वदान्य अध्यापक अभिरूपक ब्राह्मण क्षत्रिय विशिष्ट  
पटु पण्डित कुशल चपल निरुण कृपण । इत्येते श्रेण्यादयः । एकेन  
शिल्येन पण्येन वा ये जीवन्ति तेषां समूहः श्रेणिः ।

कृत मित मत भूत उक्त युक्त समाज्ञात समान्नात समाख्यात संभावित  
संसेवित अवधारित अवकल्पित निराकृत उपकृत उपाकृत दृष्ट  
कलित दलित उदाहृत विश्रुत उदित । कृतादिराकृतिगणः ।

(६१) चान्नानान्त कुगतोत्पन्नेन (३७१८) समासे चो चेति (७३०८) दीर्घः इह  
तत्कार्थानामप्रयोगान्न चिरिति बोध्यम् ।

(६२) नञ्विशिष्टेति सावधारणपरोक्ष्यं तेन नञ्मात्रयुक्तेन ज्ञान्तेन नञ्-  
रहितं ज्ञान्तं समस्यते इत्यर्थः । तुङ्घिकेऽपीति वाच्यं तेन अशित-  
श्चानशितश्चेति अशितानशितम् । एकदेशकरणात् देशान्तरस्य चा-  
करणात् असमाप्तं यत्तदेव कृताकृतमिति क्रियाऽसमाप्तिद्योतकोऽयं  
नञ्जिति बोध्यम् पूर्वनिपातनियमार्थश्चेदम् ।

(६३) पृथिव्याईश्वरः पार्थिवस्त्येश्वर (६३६८) इत्यण् शाकप्रियइति बहुव्रीहि  
स्तस्य पार्थिवशब्देन समासे पूर्वसम.सोत्तरपदस्य प्रियशब्दस्य लोपः एवं  
सर्वत्र शाकादिशब्दस्य शाकप्रियादौ लक्षणया तत्प्रयोगसमर्थनेऽपि  
संख्यार्थे शाकप्रियपार्थिवइति प्रयोगनिवृत्त्यर्थं सूत्रम् ॥



सन्महत्परमोत्कृष्टाः (६४) पूज्यमानैः । २ ।

१ । ६१ ।

सद्वैद्यः । वक्ष्यमाणेन (१८७४०) महत्तमाकारः । महावैयाकरणः  
पूज्यमानैः किम् । उत्कृष्टो गौः पङ्कादुत्कृतइत्यर्थः ।

वृन्दारकनागकुञ्जरैः पूज्यमानम् । २ । १ । ६२ ।

गोवृन्दारकः । व्याघ्रादे (६५) राक्षसगणत्वादेव (१५६४०) सिद्धे  
सामान्यप्रयोगार्थं वचनम् ।

कतरकतमौ जाति (६२) परिग्रन्थे । २ । १ । ६३ ।

कतरकठः । कतमकलापः । गोतृचरणैः सहेति (२१८४०)  
जातित्वम् ।

किं क्षेपे । २ । १ । ६४ ।

कुत्सितो राजा किं राजा (६७) यो न रक्षति ।

(६४) शुचक्रियाशब्दैः सदादीनां समासे पूर्वनिष्ठातनियमार्थमिदं सूत्रम्  
महापापमित्यादौ पापस्य संकल्पेन स्वांशे पूजाक्षेपेति बोध्यम् ॥

(६५) वृन्दारकशब्दो देवजातिवाचो व्याघ्रशब्दो गजसर्पोभयवाचो कुञ्जरः  
प्रसिद्धलोकासुपमानत्वेनैव पूज्यवाचित्वाद्गतार्थत्वमाशङ्काह व्याघ्रादे-  
रिति । तेन गोकुञ्जरः स्मृत इत्यादौ स्मृतत्वरूपसामान्यप्रयोगेऽपि  
एतद्व्यत्ययेन समास इति भावः ।

(६६) भवतां कतमपण्डितइत्यादौ समासाभावात् जातीयकम् ।

(६७) क्षेपे किम् । को राजा पाठलिपुत्रे इत्यादौ प्रश्नपरे न । प्रकतोदा-  
हरणे किञ्चक्षेपे इति (४५५४०) समासान्निवेशः ।

— पोटायुवतिस्तोककतिपयगृटिधेनुवशावेहद्वष्क  
यणीप्रवक्तृश्रोत्रियाध्यापकधूर्त्तैर्जातिः । २।१।६५ ।

तत्पुरुषः(६८) समानाधिकरणः कर्मधारयः

। १ । २ । ४२ ।

पुंवत्कर्मधारयजातीयदेशीयेषु । ६ । ३ । ४२ ।

कर्मधारये जातीयदेशीययोश्च परतो भाषितपुंस्कात्पर(६६)  
जडभावो यस्मिन् तथाभूतमूर्खं पुंवत् । पूरणीप्रियादिष्व-  
प्राप्तः पुंवद्भावो विधीयते । महानवमी । कृष्णचतुर्दशी ।  
महाप्रिया । तथा कोपधादेः(१००)प्रतिषिद्धः पुंवद्भावः कर्म-  
धारयादौ प्रतिप्रसूयते । पाचकस्त्री । दत्तभार्या । पञ्चम-  
भार्या । सौम्यभार्या । सुकेशभार्या । ब्राह्मणभार्या । एव-  
स्याचकजातीया पाचकदेशीयेत्यादि । इभपोटा (१०१) ।

(६८) तत्पुरुषाधिकारे पुनस्तत्पुरुषग्रहणमेकसंज्ञाधिकारात् कर्मधारयसंज्ञया  
तत्पुरुषसंज्ञाया बाधः स्यात् स भाभूदित्येतदर्थमन्यथा तत्पुरुषे विहित-  
समासान्तस्य कर्मधारये प्रवृत्तिर्न स्यादिति बोध्यम् । समानाधिकरणः  
समानाधिकरणावयवक इत्यर्थो व्याख्यानात् ।

(६६) स्त्रियाः पुंवत् भाषितपुंस्कादनूङ्समानाधिकरणे इत्यतः(४०।४०)स्त्रियाः,  
पुंवत्, भाषितपुंस्कादनूङिति च पदान्यनुवर्त्य यथायोग्यं योजयन्नाह  
भाषितपुंस्कादिति अपूरणीप्रियादिष्विति तु नानुवर्त्तते व्याख्यानादि-  
त्याह पूरणीत्यादि । महानवमीत्यत्र पुंवत्त्वे आत्महत(३८७४०)इत्यात् ।

(१००) कोपधादेरिति न कोपधाया इति संज्ञापरण्योयेति द्विनिमित्तस्य  
चेतिस्मात्ताच्चेति जातेत्येति(४०८, ४०९४०) पञ्चस्त्वप्रा निषिद्धस्य पुनर्य-  
द्वयार्थमिदम् ।

(१०१) इभोपोटेत्यादिविपश्चः । जातेःपूर्व निपातार्थं पोटायुवतीत्यादि । कृतं ।

पोटा स्त्रीपुंसलक्षणा । इमयुवतिः । अग्निस्तोकः । उदधि  
(१०२) ल्कतिपयम् । गृष्टिः सङ्गतप्रसूता । गोमृष्टिः । धेनु  
नवप्रसूतिका । गोधेनुः । वशा बन्ध्या । गोवशा । वेहङ्गर्भ-  
घातिनी । गोवेहत् । वष्कयणी अतस्त्रावत्सा । गोवष्कयणी ।  
कठप्रवक्ता । कठश्रोतियः । कठाध्यापकः । कठधूर्तः (१०३) ।

प्रशंसावचनैश्च (१०४) । २ । १ । ६६ ।

एतैः सह जातिः प्राग्वत् । गोमतल्लिका । गोमचर्चिका ।  
गोप्रकाण्डम् । गवोङ्गः । गोतल्लजः । प्रशस्तो गौरित्यर्थः ।  
मतल्लिकादयो नियतलिङ्गा नतु विशेष्यनिष्ठाः । जातिः किम्  
कुमारी मतल्लिका ।

यवा खलतिपलितबलिनजरतीभिः । २ । १ ।

। ६७ ।

पूर्वनिपातनियमार्थं कृतम् । लिङ्गविशिष्टपरिभाषया युव-

(१०२) “तत्र ह्युदधिश्वयितं पादास्वर्द्धासुनिर्जल ” मित्यसरोक्तम् ।

(१०३) कठधूर्तइत्यत्र कठत्वं न कुत्सितेऽतः कुत्सितानि कुत्सनैरित्यनेन  
(३५८८०) न गतार्थता प्रवृत्तिनिमित्तकुत्सायामेव तस्य प्रवृत्तेरिति  
त्रिवेकः । “जनयन्ति कुसुदध्नानि धूर्त्वा वका बालमत्स्याना” मित्यत्र  
धूर्त्तवकाइति प्राप्तादिकमेवेति । मनो०

(१०४) प्रशंसावचनैश्चेति सूत्रे वचनग्रहणं रूढिभाष्यशब्दपरिग्रहार्थं  
तेन ये यौगिकाः प्रशस्तशोभनरमणोयादयः ये च विशेषवचनाः  
शुचिष्टदादयः ये च गौण्या दृष्ट्या प्रशंसां बोधयन्ति सिंहोभाष्यवक-  
इत्यादयस्तैः सर्वैः व्युत्सन्ते । मनो०

तिशब्दोपि समस्यते । युवा खलतिः युवखलतिः । युवतिः खलती । युवखलती । युवजरती । युवत्यामेव (१०५) जरती-धम्मोपलम्भेन तद्रूपारोपात्तमानाधिकरणम् ।

कृत्यतुल्याख्या (१०६) अजात्या । २ । १ । ६८ ।

भोज्योष्णम् । तुल्यश्चेतः सदृशश्चेतः । अजात्या किम् भोज्यश्चादनः । प्रतिषेधसामर्थ्याद्विशेषणसमासोऽपि न ।

वर्णो वर्णन (१०७) । २ । १ । ६९ ।

समानाधिकरणेन सह प्राग्वत् । कृष्णसारङ्गः (१०८) ।

कङाराः कर्मधारये । २ । २ । ३८ ।

कङारादयः (१०९) शब्दाः कर्मधारये वा पूर्वं प्रयोज्याः । कङारजेमिनिः जैमिनिकङारः ।

(१०५) युवत्यामेवेति जरत्यां युवतिधम्मोपे तु युवतिशब्दस्य विशेषणतया विशेषणं विशेष्येति ( ३६०ष्ट ) समासे सिद्धेऽपि पूर्वनिपातनियमा-सिद्ध्या जरतोपहृणस्य वैयर्थ्यं स्यादित्येवकारेण तद्ग्रावर्त्तयतीति भावः ।

(१०६) कृत्यतुल्येति कृत्यप्रत्ययान्तस्तुल्यवाचिनश्च जातिवाचकभिन्नेन सम-स्यन्ते । पूर्वनिपातनियमार्थगिदम् ।

(१०७) समानाधिकरणेन वर्णवाचिना वर्णवाची तादृशः समस्यते इत्यर्थः ।

(१०८) सारङ्गश्चित्रः कृष्णशब्दस्तदवयवे लाचिणिकइति सामानाधिकरणम् ।

(१०९) बहुवचनेन गणसूचनादाह कङारादयइति कर्मधारये किं कङा-रपुरुषकोपामइत्यादौ न ।

कङार गडुल खड्ड खोड़ काण कुण्ड खलति गौर हल भिक्तु पिक्र पिक्रल तनु जठर बधिर मठर कड्ड बर्ब्बर एते कङारादयः ।

कुमारः अमणादिभिः । २ । १ । ७० ।

कुमारी (११०) अमणा कुमारअमणा । इह गणे अमणाप्र-  
व्रजितागर्भिणीत्यादयः स्त्रीलिङ्गाः पठ्यन्ते । लिङ्गविशिष्ट  
परिभाषाया एतदेव (१११) ज्ञापकं बोध्यम् ।

चतुष्पादो गर्भिण्या । २ । १ । ७१ ।

चतुष्पाज्जाति (११२) वाचिनो गर्भिणीशब्देन सह प्राग्वत् ।  
गोगर्भिणी । चतुष्पाज्जातिरिति वक्तव्यम्\* । नेह स्वस्ति-  
मतो गर्भिणी ।

मयूरव्यंसकादयश्च (११३) । २ । १ । ७२ ।

(११०) अमणादिगणे अमणादीनां स्त्रीत्वेन पाठात् कुमारशब्दस्य लिङ्गवि-  
शिष्टपरिभाषया स्त्रीपरत्वमित्याशयेनोदाहरति कुमारीति ।

अमणा प्रव्रजिता कुलटा गर्भिणी तापसी दासी बन्धकी अध्यापन  
अभिरूपक पटु मृदु पण्डित कुशल चपल निपुण । एते अमणादयः ।

(१११) एतदेवेति एतदपीत्यर्थः युवा खलतीत्यादिस्त्रुते (२६४८०) जरती-  
ग्रहणस्यापि तत्परिभाषायाज्ञापकत्वात् ॥

(११२) चतुष्पादोजातेर्यहणं कर्त्तव्यमिति वार्त्तिकलब्धसर्थमाह जातीति ।

(११३) मयूरइव व्यंसकइत्युपमानसमासः प्रवादोऽयं चकारोऽवधारणार्थः ।

तेनान्येन सह समासालं वारयति ततश्च परमो मयूरव्यंसकइति  
वाक्यमेव न समासः ।

मयूरव्यंसक छात्रव्यंसक कम्बोजसृण्ड यवनसृण्ड (कन्दसि) हस्तमृह्य  
पादमृह्य लाङ्गूलमृह्य पुनर्दाय । ( एहीडादयोऽन्यपदार्थे ) एहीडं व-  
र्त्तते एहिद्यवं वर्त्तते एहिवाणिजा क्रिया अपेहिवाणिजा प्रेहिवाणि-  
जा एहिस्त्रागता अपेहिस्त्रागता एहिद्वितीया अपेहिद्वितीया प्रेहि-

एते निपात्यन्ते । मयूरोव्यंसकः मयूरव्यंसकः । व्यंसको धूर्तः । उदक् चावाक्च उच्चावचम् । निश्चितश्च प्रवि-  
तश्च निश्चप्रचम् । नास्ति किञ्चन यस्य सः अकिञ्चनः । आ-  
ख्यातमाख्यातेन (११४) क्रियासातत्ये । अञ्जीत पिवतेत्वेन  
सततं यत्नाभिधीयते सा अञ्जीतपिवता (११५) । पञ्चतभ-

द्वितीया एहिकटा अपेहिकटा मेहिकटा आहरकरटा मेहिक  
ईसा मोहकईसा विधमचूडा उद्धरचूडा आहरचेला आहरवस-  
ना आहरसेना आहरवितना कलविचक्षणा उद्धरोत्क्षणा उद्धरा  
वक्षणा उद्धमविधमा उत्पचनिपचा उत्पतनिपता उच्चावचम् उच्च  
नीचम् आचोपचम् आचपराचम् नखप्रचम् निचप्रचम् अकिञ्चन  
आत्माकालक पीत्वास्थिरक भुक्तासृष्टित प्रोष्यपापीयान् उत्पत्तपा  
कला निपत्यरोहिणी निषस्यस्यामा अपेहिप्रचमा एहिविचक्षा इह-  
पञ्चमी इहद्वितीया । जहिकर्माणा बहलमाभीक्ष्ण्ये कर्तारं चाभिद-  
धाति । अहिजोडम् अहिस्तम्बम् उज्जहिस्तम्बम् । आख्यातमा-  
ख्यातेन क्रियासातत्ये । अञ्जीतपिवता पञ्चतभञ्जता आदतमीदता  
आदताचमता आहरनिवपा आवपनिष्क्रिता उत्पचविपचा भिन्-  
द्विलवणा कल्पविचक्षणा पवसवणा पचप्रकृता । आकृतिगणोऽयम् ।  
तेन अङ्गुतोमयः कान्दिशोकः आङ्गोपुष्पिका अहमहमिका यदङ्गा  
एहिरेयाहिरा उन्मृजावक्षणा इव्यान्तरम् अवश्यकार्थकित्यादि ।

(११४) मयूरोव्यंसकान्तर्गणस्त्रयाण्याह्वाख्यातमिति क्रियाप्रधानमित्यर्थः ए-  
हीडादय इत्यतोऽन्यपदार्थे इत्यनुवर्तते गणे तस्यैव पूर्वं पाठादिह  
तु तस्य असातत्यार्थतां ध्वनयितुं व्युत्क्रमेण पाठस्तदाह सततं यत्ना-  
भिधीयते इति ।

(११५) अञ्जीतपिवतेति अन्यपदार्थस्य क्रीडादि रूपत्वेन स्त्रीत्वात् समास-  
त्वेन प्रातिपदिकतयाव टाप् ।

अयता । खादतमोदता (११६) । एहीडादयोऽन्यपदार्थे । एहीडे  
इति यस्मिन् कर्मणि तत् एहीडम् (११७) । एहियवम् ।  
उद्धर (११८) कोष्ठादुत्सृज देहीति । यस्यां क्रियायां सा ।  
उद्धरोत्सृजा । उद्धमविधमा । असातत्यार्थमिह पाठः (११९) ।  
जहिकर्मणा वज्रलमाभीष्णो कर्त्तारच्चाभिदधाति । जही-  
त्येतत्कर्मणा वज्रलं समस्यते आभीष्णो गम्ये समासेन  
चेत्कर्त्ता (१२०) ऽभिधीयत इत्यर्थः । जहिजोड़ः । जहिस्तम्बः ।  
नास्ति कुतो भयं यस्य सोऽकुतोभयः (१२१) अन्यो राजा  
राजान्तरम् । चिदेव चिन्मात्रम् ।

ईषदकृता । २ । २ । ७ ।

ईषत्पिङ्गलः । ईषद् गुणवचनेनेति वाच्यम् । ईषदृक्कम् ।

- (११६) खादतमोदतेत्यत्र मोदनामित्यस्य स्थाने मोदतेत्यादेशः ।  
(११७) एहीडमित्यत्र लङुक्तमपुरुषैकवचनान्त्येङ्धातोः स्थाने ईडादेशः  
एहियवमित्यत्र यौसीत्यस्य स्थाने यवादेशः ।  
(११८) उद्धर कोष्ठादित्यत्र उद्धरोत्सृजेत्येव विग्रहः उत्सृजेत्यस्य विग्रह  
देहीति उद्धरोत्सृज्याकाङ्क्षापूरणाय कोष्ठादिति न तत्र तस्य विग्रह  
वाक्यघटकत्वम् ।  
(११९) इह एहीडादिषु पाठइत्यस्य तिङन्तपूर्वपदोत्तरपदकसमुदाया  
नास्ति शेषः ।  
(१२०) कर्त्ता तद्वचनस्य कर्त्तृत्वार्थस्तथाच जहि जोड़मित्याभीष्णेन यथा  
च जहिजोड़इत्यर्थः । अत्र जहिजोडेतिवचनकर्तुरेव समासेन  
भिधानमिति बोध्यम् ।  
(१२१) अन्तरशब्दो भिन्नवाची मात्रं कान्तर्गोऽवधारणे इत्यवधारणार्थकम  
त्रयशब्दाभ्यां नित्यसमासस्तदनस्य नपुंसकता शालशब्दपरेऽनुन  
विकनित्यता च निपात्यते इति विशेषः ।

नञ् । २ । २ । ६ ।

नञ् (१२२) सुपा सह समस्यते ।

नलोपो नञः । ६ । ३ । ७३ ।

नञो नस्य लोपः स्यादुत्तरपदे । न ब्राह्मणः अब्राह्मणः ।

तस्मान्नङ्चि । ६ । ३ । ७४ ।

लुप्तनकारान्नञउत्तरपदस्याऽजादेर्नुङागमः स्यात् । अनङ्गः ।

अर्थाभावे (१२३) ऽव्ययीभावेन सहायं विकल्पप्रते (१२४)

१२२) नञिति उत्तरपदार्थप्रधानोऽयं समासः । आरोपितत्वं नञा द्योत्यते आरोपमात्रं वा विषयत्वं तु संसर्गः । तथाच अब्राह्मणशब्दादारोपितो ब्राह्मण इति बोधे अर्थात् ब्राह्मणभिन्नइति पर्यवस्यति । अतएवानुपसर्जनत्वादतस्मिन्नित्यादौ सर्वनामकार्थं सिञ्चति तत्पुरुषस्यौत्सर्गिकोत्तरपदप्रधानत्वञ्चाव्याहृतमेव यथोक्तं हरिणा

नञ्समासे चापरस्य प्राधान्यात् सर्वनामता ।

आरोपितत्वं नञ्द्योत्यं नङ्गसोऽप्यतिसर्वं वदिति ।

हि यतोऽतिसर्ववत् असद्व्यादौ न सर्वनामकार्थभावोऽतउत्तरपदप्राधान्यमित्यर्थः । अभावो वा नञर्थः स च विशेषणं विशेष्यो वा न्यायादवसेयोयथोक्तं हरिणा

अभावो वा तदर्थाऽस्तु भाष्यस्य हि तदाशयात् ।

विशेषणं विशेष्यो वा न्यायतत्त्ववधायतामिति ।

१२३) अर्थाभावे इति तत्रापि आरोपितो घटइत्येव बोधः भेदेन तदारोपबोधेऽत्यन्ताभावबोधस्तादत्तेन तदारोपबोधे भेदबोधोऽत्र च प्रकरणादिकं नियःसकमिति भावः ।

१२४) विकल्पप्रते इति पूर्वपदार्थप्राधान्येऽव्ययीभावउत्तरपदार्थप्राधान्ये नञ्समासइत्येवं रीत्या व्यवस्ययेति भावः ।



रक्षोहागमलघुसन्देहाः (१२५) प्रयोजनमिति अद्रुतायाम-  
संहितमिति च भाष्यवार्त्तिकप्रयोगात् । तेनानुपलब्धिर-  
विवादोऽविघ्नमित्यादि सिद्धम् । नञो नलोपस्तिष्ठि चेपे\* ।  
अपचसि(१२६)त्वञ्जात्म । नैकधेत्यादौ तु नशब्देन(१२७)  
सह सुपेति(११६) समासः ।

नभ्राण्, नपा, न्नवेदा, नासत्या(१२८) नमुचिनकु-  
ल, नख, नपुंसक, नक्षत्र, नक्र, नाकेषु प्रकृत्यादि। ३। ७५।

यादिति शतन्तः । वेदाइत्यसुन्तः । न सत्याः असत्याः न  
असत्यानासत्याः । न मुञ्चतीति न मुचिः । न कुलमस्य ।

(१२५) न्यायसिद्धेऽर्थे लिङ्गमप्याह रक्षोहेति व्याकरणस्य प्रयोजनाकाङ्-  
क्षायां भाष्यकारेण रक्षादीनां प्रयोजनत्वं दर्शितं तत्वासन्देह आरो-  
पितसन्देहः सन्देहाभावो वा प्रयोजनमित्यर्थः । अध्ययीभावे तु  
तस्याव्ययतया रक्षादिभिः सह द्वन्द्वसमासातुपपत्तिः द्वन्द्वतत्पुरुषयो-  
रेव परवलिङ्गितया असन्देहाइति पुलिङ्गनिर्देशातुपपत्तिश्चेति भावः ।  
अद्रुतायामित्यस्य द्रुताभिन्नायां मध्यविलम्बितायामावृत्तौ असंहितं  
संहिताभावइति वार्त्तिकस्यार्थस्तेन असंहितमित्यध्ययीभावोऽभाषार्थ-  
ऽतोऽनयोर्विकल्पइति बोध्यम् ।

(१२६) तिङन्तेन सह समासाभावादप्राप्तौ इदं वार्त्तिकम् । अपचसीति  
कुलितं प्रचसीत्यर्थः ।

(१२७) नशब्देनेति नञा समासे तु अनेकधेति स्यादिति भावः । एवमेव  
नमेहनाराचनान्तरादीयकादयः साधवः ।

(१२८) न भ्राजते इति नभ्राट् क्तिबन्तः न प्राप्तीति नपात् शतन्तः नवेति  
नवेदाकसन्प्रत्ययान्तः नासत्या इति बहुवचनमविवक्षितम् । एत-  
दन्ताः शब्दाः सप्तम्यर्थे प्रथमाः । नमुचिरौणादिकप्रत्ययान्तः ।

न स्त्री पुमान् । स्त्रीपुंसयोः पुंसकभावो निपात-  
नात् । न चरतीति नक्षत्रम् । क्षीयतेः चरतेर्वा क्षत्रमिति  
निपात्यते । न क्रामतीति नक्षः । क्रमेर्ङः । न अकमस्त्रि-  
न्यति नाकः ।

नगोऽप्राणिष्वन्यतरस्याम् । ई । ३ । ७७ ।

नगइत्थत् नञ् प्रकृत्या वा । नगाः अगाः पर्वताः । अप्रा-  
णिष्विति किम् । अगो वृषलः शीतेन । नित्यं क्रीडेत्यतो  
(१४७४०) नित्यमित्यनुवर्त्तमाने ।

कु(१२६)गतिप्रादयः । २ । २ । १८ ।

एते समर्थेन (१३०) नित्यं समस्यन्ते । कुत्सितः पुरुषः कुपु-  
रुषः । गतिश्चेत्य(२०४)नुवर्त्तमाने ।

उर्यादि (१३१) चिडाचञ्च । १ । ४ । ६१ ।

(१२६) कुगतोतिस्त्रले कुगब्दः कुत्सितार्थोऽव्ययमेव ऋह्यते गत्यादिवाह-  
न्यार्थात् तेनाव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरः ।

(१३०) समर्थेनेति समर्थं पदविधिरिति (११७४०) परिभाषयोपस्थितं समर्थ-  
पदं हतोयया विपरिणम्यते इति भावः ।

(१३१) जरी उररी तस्यो ताली खाताली वेताली धूली धूसी शकला संश-  
कला ध्वंसकला ध्वंसकला गुलुगुधा सज्जु फल फली विल्ली च्याली  
आलोटी केवाली केवासी पर्याली शेवाली बर्षाली अत्सून्ना  
वा नक्षत्रा मसमसा त्रौषट् षोषट् वषट् स्वाहा स्वधा वन्धा  
चत् आविस् । एते उर्यादयः ।

चिडाचौ लभस्त्रियोगे गतिसंज्ञौ उर्यादयोऽपि शब्दस्वाभाव्यास्तत्रैव  
प्रयुज्यन्ते प्रायेण सजातीयाः सहचरा भवन्तीति न्यायेनैषां तथाचा-

एते क्रियायोगे गतिसंज्ञाः स्युः । जरीकृत्य (१३२) शुक्ली ।  
कृत्य । पटपटाकृत्य । कारिकाशब्दस्योपसंख्यानम् \* ।  
कारिका क्रिया (१३३) । कारिकाकृत्य ।

अनुकरणञ्चानितिपरम् । १।४। ६२ ।

खादकृत्य । अनितिपरं किम् खाडिति कृत्वा निरुधीवत् ।

आदरानादरयोः सदसती । १।४। ६३ ।

सत्कृत्य असत्कृत्य ।

भूषणोऽलम् । १।४। ६४ ।

अलंकृत्य । भूषणे किम् अलं कृत्वौदनङ्गतः । पर्याप्तमित्यर्थः ।  
अनुकरणमित्यादि तिसूत्री स्वभावात् कञ्विषया ।

अन्तरपरिग्रहे । १।४। ६५ ।

अन्तर्हृत्य मध्ये हृत्येत्यर्थः । अपरिग्रहे किम् अन्तर्हृत्वा गतः  
हृतम्परिगृह्य गतइत्यर्थः (१३४) ।

दृष्ट्यावगमात् तत्रापि आविःप्रादुःशब्दौ विहायान्येषां करोति-  
नैव योगइति व्यवस्था । मनो० ।

(१३२) तथैवोदाहरति । जरीकृत्येति एतेषां च गत्यादिसंज्ञाफलं समा-  
च वक्ष्यतीति बोध्यम् । प्रादुःशब्दस्य साक्षात्प्रवृत्तिषु

जरीयोगे गतिसंज्ञाविकल्पइति ध्येयम् ।

कारिका क्रियेति मर्यादास्थितिर्यत्नरूपेत्यर्थः धात्वर्थनिर्देशे स्युः ।

दाशोऽष्टोक्तवाचिनी तु न गृह्यते व्याख्यानात् ।

(१३४) कृत्वा गमनं हि द्विधा हृतं त्यक्त्वा हृतं गृहीत्वा वा तत्राद्यसदाहर-

कणमनसो(१३५)अद्वाप्रतिघाते । १।४। ६६ ।

कणेहृत्य पयः पिबति । मनोहृत्य । कणेशब्दः सप्तमीप्रति-  
रूपको निपातोऽभिलाषातिशये वर्त्तते । मनःशब्दोऽप्यत्रैव ।  
अद्वाप्रतिघाते किं कणे हृत्वा ( १३६ ) ।

पुरोव्ययम् । १।४। ६७ ।

पुरस्कृत्य(१३७) ।

अस्तञ्च । १।४। ६८ ।

अस्तमिति मान्तमव्ययं (१३८) गतिसंज्ञं स्यात् । अस्तञ्चत्य ।

अच्छ गत्यर्थवदेषु । १।४। ६९ ।

अव्ययमित्येव । अच्छगत्य अच्छोद्य । अभिमुखं गत्वा उक्त्वा  
वेत्यर्थः । अव्ययं किम् जलमच्छ (१३९) कञ्चति ।

णमन्त्यं प्रत्युदाहरणम् तथाचापरिग्रहइति प्रयोगोपाधिर्न तु  
वाच्यकोटौ प्रविष्टमिति भावः ।

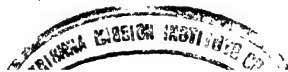
(१३५) कणमनसो शब्दस्वरूपे । कणेहृत्येतिपरावरयोगे (उ३६१पृ०) क्ताप्र-  
त्ययः । अतिशयेनाभिलाष्य तन्निष्ठत्तिपर्यन्तं पयः पिबतीत्यर्थः । ततश्च  
अद्वाद्या अप्रगमात् प्रतिघातोपगम्यते ।

(१३६) कणे हृत्वेति सूक्ष्मतण्डुलावयवः कणस्तस्मिन् हृत्वेत्यर्थः ।

(१३७) पुरस्कृत्येति पुरोभूय पुरोगत्येत्याद्युदाहरणं कञ्ज्योगएवेति निवृत्ते  
मानाभावात् । शब्देन्दु० ।

(१३८) अव्ययमित्यनुवर्त्य व्याख्यानात् न विप्रार्थकास्तद्व्ययेने तेन  
काण्डमस्तं कथेत्यादि प्रयोगः ।

(१३९) अच्छमिति प्राप्नोश्चरादित्वा (१९८०) विकारादिनिपातत्वेऽव्ययत्वे च  
विभक्तिलोपः स्यादिति भावः ।



अदोऽनुपदेशे । १ । ४ । ७० ।

अदः क्त्वादः क्तम् (१४०) । परम्पत्युपदेशे प्रत्युदाहरणम् ।

अदः क्त्वाऽदः कुरु ।

तिरोऽन्तर्द्धा (१४१) । १ । ४ । ७१ ।

तिरोभूय ।

विभाषा क्जि । १ । ४ । ७२ ।

तिरः (१४२) क्त्य तिरस्कृत्य तिरः क्त्वा ।

उपाजेऽन्वाजे (१४३) । १ । ४ । ७३ ।

एतौ क्जि वा गतिसंज्ञौ स्तः । उपाजेक्त्य उपाजे क्त्वा ।

अन्वाजेक्त्य अन्वाजे क्त्वा दुर्बलस्य बलमाधयेत्यर्थः ।

साक्षात्प्रभृतीनि (१४४) च । १ । ४ । ७४ ।

(१४०) अदः क्त्येति यदा स्वयमेव क्त्वा पर्यालोचयति तदेदमुदाहरणम् ।

(१४१) अन्तर्द्धादिति किं तिरो भूत्वा स्थितः पार्श्वतो भूत्वेत्यर्थः ।

(१४२) तिरः क्त्येत्यत्र गतित्वाभावात् सत्यपि न तिरसोऽन्यतरक्षा-

न्निति (७४४०) सत्यविधौ गतित्वागुह्येः । साधवस्तु पराभवे तिरस्का-

रप्रत्ययोगाद्वृत्तिप्रकृष्टानुवृत्तिं नाङ्गीचकारेति । मनो० ।

(१४३) उपाजेऽन्वाजेत्यदौ एदन्तौ विभक्तिप्रतिष्पकौ निपातौ दुर्बलस्य बलमाधाने वर्त्तेते ।

(१४४) साक्षात् सिध्या चिन्ता भङ्गा रोचता आस्था अना अङ्गा प्राजवा

प्राजवङ्गा बीजव्या बीजवङ्गा संसर्गा अर्थे स्ववणम् उष्णम् शीतम्

उदकम् आर्द्रम् असी वयो विकसनं प्रसङ्गने प्रतपने प्राङ्गु नमस् ।

आकृतिगण्योऽयम् ।

कञि वा गतिसंज्ञानि स्युः । अर्थ इति (१४५) वाच्यम् \* ।  
साक्षात्कृत्य साक्षात् कृत्वा । लवणंकृत्य लवणं कृत्वा ।  
मान्तत्वं (१४६) निपातमात् ।

अनत्याधानउरसिमनसी (१४७) । १ । ४

। ७५ ।

उरसिकृत्य उरसि कृत्वा । अभ्युपगम्येत्यर्थः । मनसि कृत्य  
मनसि कृत्वा । निश्चित्येत्यर्थः । अत्याधानमुपसृष्टेपणान्तत न  
उरसि कृत्वा पाणिं शेते ।

मध्येपदेनिवचने च (१४८) । १ । ४ । ७६ ।

एते कञि वा गतिसंज्ञाः स्युरनत्याधाने । मध्येकृत्य मध्ये  
कृत्वा । पदेकृत्य पदे कृत्वा । निवचनेकृत्य निवचने कृत्वा ।  
वाचनियमित्यर्थः ।

नित्यं हस्तेपाणावुपयमने । १ । ४ । ७७ ।

(१४५) अर्थ इति अन्ते तु पूर्वविप्रतिषेधेन नित्यैव संज्ञा । इदञ्च प्राग्विक-  
मत एव नमस्करोतीत्यादौ अर्थभावेऽपि गतित्वमिति दृश्यम् ।

(१४६) मान्तत्वं गतिसंज्ञासन्नियोगेन लवणमुदकमुष्णं शीतमार्द्रमित्येतेषां  
पञ्चानामपीत्यर्थः ।

(१४७) उरसिमनसी विभक्तिपतिरूपकौ निपातौ । विभाज्यतुवर्त्तते ।

(१४८) मध्येपदेनिवचने अपि तथा । विभाषा कञीत्यतो (३७४४०) विभाज्येति  
अनत्याधाने इति चातुवर्त्तते एदन्तत्वं च निपात्यते न तु सप्तमी । नञ्च  
पदं कृत्वा वाचं निवम्येतिप्रत्ययेन तस्यानन्वितत्वात् । निवचनं वचना

उपयमनं विवाहः । स्त्रीकारमात्रमित्यये । हस्तेऽतः ।  
पाणौऽतः (१४६) ।

प्राध्वम्बन्धने । १।४।७८ ।

प्राध्वमित्यव्ययम् (१५०) । प्राध्वंऽतः । बन्धनेनानुकूल्यं कृत्वे-  
त्यर्थः । प्रार्थनादिना त्वानुकूल्यकरणे प्राध्वङ्कृत्वा ।

जीविकोपनिषदाद्यौपम्ये । १।४।७९ ।

जीविकामिव कृत्वा जीविकाऽतः उपनिषदमिव कृत्वा उप-  
निषत्कृत्य । औपम्ये किम् जीविकां कृत्वा । प्रादि (१५१)  
ग्रहणमगत्यर्थम् । सुपुरुषः । अत्र (१५२) वार्त्तिकानि ।  
प्राद्यः गताद्यर्थे प्रथमया । प्रगत (१५३) आचार्यः  
प्राचार्यः । अत्यादयः (१५४) क्तान्ताद्यर्थे द्वितीयया ॥

भावः अर्थाभावेऽव्ययीभावः । अत्रत्याधाने इति किं हस्तिनः पदे  
कृत्वा शिरःशेते इत्यादौ न ।

(१४६) हस्ते पाणाविति सप्रत्ययान्तम् तत्पुरुषे कति बङ्गल (४६० पृ०) मित्यनुक्तं ।

उपयमने किं हस्ते कृत्वा कार्षापणं गत इत्यादौ न ।

(१५०) प्राध्वमित्यव्ययं नाम्नां बन्धनेनानुकूल्ये वर्त्तते ।

(१५१) कुगतिप्रादय इति सूत्रे (१७१ पृ०) प्रादीनां पृथग्ग्रहणफलमाह प्रादिग्रह-  
णमिति तेन सुपुरुष इत्यादौ क्रियायोगाभावेनागतित्वे ऽपि समासः ।

(१५२) अत्रेति अव्यवस्थया समासप्राप्तौ वार्त्तिकानि व्यवस्थापकानीति भावः ।

(१५३) प्रगत इत्यनेन गतार्थे वृत्तौ अस्वपदविग्रहेण नित्यसमासता दर्शिता ।

(१५४) अत्यादय इत्यादिना अभिगतो सुखमभिसुखः उद्गतो वेलासहेनः  
प्रतिगतोऽर्कं प्रत्यञ्ज इत्यादि पाह्यम् ।

अतिक्रान्तो मालामतिमालः । अवादयः (१५५) कुष्टाद्यर्थे  
तृतीयया\* । अवक्रुष्टः कोकिलया अवकोकिलः । पर्याद-  
यो ग्लानाद्यर्थे चतुर्थ्या\* । परिग्लानोऽध्ययनाय पर्यध्ययनः ।  
निरादयः (१५६) क्रान्ताद्यर्थे पञ्चम्या\* । निष्क्रान्तः कौशा-  
म्बाः निष्कौशाम्बिः । कर्मप्रवचनीयानाम्प्रतिषेधः (१५७)\* ।  
वृक्षम्प्रति (१५८) ।

तलोपपदं (१५९) सप्तमीस्थम् । ३ । १ । ६२ ।

सप्तम्यन्ते पदे कर्मणीत्यादौ (उ३२३) वाच्यत्वेन स्थितं कुम्भादि  
तद्वाचकं (१६०) पदमुपपदसंज्ञं स्यात् । तस्मिंश्च सत्येव वक्ष्य-  
माणः प्रत्ययः स्यात् ।

(१५५) आदिपदात् परिणद्धो वीरुधा परिवीरुत् संनद्धो वर्मणा संव-  
र्मेत्यादि आह्वम् ।

(१५६) निरादय इत्यादिपदात् उत्क्रान्ता कूलादुत्कूला इत्यादौ उदादिक्रा-  
न्तादीत्यादि पदात् निर्गतमङ्गुलिभ्योनिरङ्गुलिभित्याद्यौगतादेः आह्वम् ।

(१५७) प्रतिषेधइति कुगतिपादय इत्यनेन (३७४) प्राप्तिप्रसङ्गस्य प्रतिषेधो  
वक्तव्यः स च सुराजा अतिराजेति भाष्ये प्रयोगात् स्वतिभिन्नानामेव  
तेषामिति बोध्यम् ।

(१५८) वृक्षं प्रतीत्यादौ लक्षणादर्थकप्रतेः कर्मप्रवचनीयतया न तेन तत्-  
पुरुषसमासः । प्रतिस्त्वनमित्यादौ घत्यनिषेधः एवं फलं बोध्यम् ।

(१५९) तलोपपदमित्यधिकारः । तथाच कर्मण्यणित्यादौ (उ३२३) सप्तमी  
प्रथमार्थे सूत्रत्वात् धातोरणं भवति कर्म चोपपदसंज्ञं भवतीत्येवं  
रीत्या तत्तत्त्वार्थः अत्र सूत्रे सप्तमीपदं तदन्तपरं तत्स्यञ्च तद्वाच्य-  
मित्याह सप्तम्यन्तपदे इति ।

(१६०) तत्तत्सूत्रे प्रथमार्थे सप्तमीवसेन लक्ष्यमर्थमाह तद्वाचकं पदमिति ।



## उपपदमतिङ् । २ । २ । १६ ।

उपपदं सुबन्तं समर्थेन नित्यं समस्यते । अतिङन्तश्चाऽयं समासः । कुम्भङ्करोतीति कुम्भकारः । इह कुम्भग्रम् कार इत्यलौकिकं (१६१) प्रक्रियावाक्यम् । अतिङ् किम् मा भवान् भूत् । माङि लुङिति (उ१६४) सप्तमी निर्देशान्माङुपपदम् । अतिङ्ग्रहणं (१६२) ज्ञापयति । सुपेत्येतन्नेहानुबर्जितइति पूर्वसूत्रेऽपि (३७१४०) (१६३) गतिग्रहणं पृथक्कृत्याऽतिङ्ग्रहणन्तत्वापकथ्यते सुपेति च निवृत्तम् । तथाच (१६४) गतिकारकोपपदानां कङ्क्षिः सह समासवचनं प्राक् सुब-

उपपदशब्दान्वयकः उप समीपे उच्चारितं पदसुपपदं सामीप्यञ्च सप्तम्यन्तपदघटितसूत्रविधेयप्रत्ययप्रकृत्यर्थेऽन्वयित्वं नत्वानुपूर्व्याव्यवधानं कर्म्मण्यणिति (उ३२१४०) सूत्रे उद्ग्रहणायइति भाष्योदाहरणात् तच्चाचलोपसर्गव्यवधानेऽपि उपपदत्वमिति बोध्यम् ।

(१६१) अलौकिकमित्यस्य समासप्रवृत्तियोग्यं लोके प्रयोगानर्हमित्यर्थः ।

(१६२) सह सुपेत्यधिकारात् (३१६४०) तिङन्तेन समासो न भविष्यति कृतमतिङ्ग्रहणेनेत्याशङ्क्यातिङ्ग्रहणस्य ज्ञापकतयैव सार्धक्यं दर्शयति अतिङ्ग्रहणमिति ।

(१६३) पूर्वसूत्रेऽपीति तथाच तत्र योगं विभज्य कुप्रादयः सुबन्ताः सुबन्तेन सह समस्यन्ते गतिश्च सुबन्तः तिङन्तेन समस्यते इति व्याख्येयमित्यर्थः ।

(१६४) तथाचेति यद्यप्युक्तरीत्या गत्युपपदयोरेव लाभस्तथापि वितयविषयिणी प्राचां परिभाषा एकदेशानुमित्त्यायेन इहापि ज्ञाप्यते इति भावः । प्रागिति कदन्ताञ्चरमपदात् सुबुत्पत्तेः पूर्वं समासइत्यर्थः । अत्र चरमपदादित्युक्तेः पूर्वपदे सुबुत्पत्तिरावश्यकीति ज्ञाप्यतेऽन्यथा राजदर्शीत्यादौ नलोपवाक्यपपत्तिः स्यादिति द्रष्टव्यम् ।

त्वसेरिति सिद्धम् । व्याघ्री (१६५) अश्वक्रीती (१६६) ।  
कच्छपी (१६७) ।

अमैवाव्ययेन । २ । २ । २० ।

अमैव (१६८) तुल्यविधानं यदुपपदं तदेवाव्ययेन सह सम-  
स्यते । स्वाडुक्कारम् । नेह कालसमयवेलासु तुमुन् (उ३२३४०) कालः

(१६५) परिभाषाफलं दर्शयन् गतिसदाहरति व्याघ्रीति व्याजिघ्रसीति  
व्याघ्री । आतसोपसर्गे (११८४०) कः । तत्र व्याङोर्गतोर्प्रशब्देन समासो  
यदि प्रशब्दस्य सुबन्ततामपेक्षेत तर्हि सुबुत्पत्तये सङ्गाद्यपेक्षेत ततश्च  
लिङ्गाद्यपेक्षायां टापा भाव्यम् न तु ङीष् प्राशब्दभावस्य जाति-  
वाचित्वाभावात् । ततश्च प्रेतिनाममात्रेणैव समासेऽदन्तत्वात् जाति-  
लक्षणो (२३७४०) ङीष् इति स्थितम् ।

(१६६) कारकसदाहरति अश्वक्रीतीति अश्वेन क्रीयते अति वाक्ये कर्तृक-  
रणे कृतेति (१४०४०) तृतीयासमासः ततोत्तरपदे सुबुत्पत्तेः प्रागेव  
समासे क्रीतात् करणपूर्वादिति (२३२४०) ङीष् । सुबन्नेन समासे तु  
टापा भाव्यमिति क्रीताशब्दस्यादन्तत्वाभावात् क्रीतादित्यादिना ङीष्  
न स्यात् ।

(१६७) उपपदसदाहरति कच्छपीति कच्छे जलप्राये पिबतीति कच्छपी  
सुपि चेति (उ३२४४०) योगविभागात् कः । इहापि व्याघ्रीवत् सुबु-  
त्पत्तेः पूर्वं समासः । अतएव हरिणा सुपां सुपातिङा नाम्नेत्यादिना  
(१२०४०) नाम्नैव समासो दर्शित इति अतस्तव्यम् ।

(१६८) अमैवेति यच्चिदुपपदे येन वाक्येन अमैव विहितस्तदेवोपपदसव्ययेन  
सह समस्यते नान्यदित्यर्थः पूर्व्वेण सिद्धे नियमार्थम् । अव्ययेनेति किं  
कुम्भकारः असति ह्यव्ययपक्षे अमैव तुल्यविधानं यत्तत् समर्थेन  
केनचित् समस्यते इत्यर्थः स्यात् । तथासति स्वाडुक्कारमित्यत्रैव  
स्यात् तत् कुम्भकार इत्यत्रापि । पूर्व्वसूत्रवैयर्थ्यं भीत्याऽव्ययविषयएवायं

समयो वेला वा भोक्तुम् । अमैवेति किम् अग्रे भोजम् अग्रे भुक्त्वा । विभाषाग्रे प्रथमपूर्वेष्विति (उ४६७८०) क्त्वा णसुलौ अमाचान्येन च तुल्यविधानमेतत् ।

तृतीयाप्रभृतीन्यन्यतरस्याम् । २ । २ । २१ ।

उपदंशस्वतीया या (उ४७९८०) मित्यादीन्युपपदान्यमन्तेनाव्ययेन (१६६) सह वा समस्यन्ते । मूलकेनोपदंशम्भुङ्क्ते मूलकोपदंशम् ।

क्त्वा च । २ । २ । २२ ।

तृतीयाप्रभृतीन्युपपदानि क्त्वान्तेन सह वा समस्यन्ते । उच्चैः-कृत्य उच्चैः कृत्वा । अव्ययेऽयथाभिप्रेतेति (उ४७६८०) क्त्वा । तृतीयाप्रभृतीनीति किम् । अलं कृत्वा । खलु कृत्वा ।

तत्पुरुषस्याङ्गुलेः संख्याव्ययादेः । ५ । ४ । ८६ ।

नियम इति चेत् तर्हि अमन्तविषयकएव किं न स्यात् अमन्तेन यः समासः सोऽमैव तुल्यविधानस्येति नियमसम्भवात् तथाचाग्रेभोजमित्यत्र समासो मा भूत् अग्रे भुक्त्वा कालोभोक्तुमित्यत्र स्यादेवेति भावः । तदेवेति किं कालोभोक्तुमित्यत्र न । अमैवेत्येवकारेणामाचान्येन तुल्यविधानस्योपपदस्य समासवारणेऽपि तमुना तुल्यविधानस्य स्यादेवातस्तन्निवारणाय तदेवेत्युक्तम् । तत्त्वं ।

(१६६) तृतीयेति । अमैव तुल्यविधानस्य प्राप्तेऽमा चान्येन तुल्यविधानस्याप्राप्ते इयं विभाषा । तत्र प्राप्ते यथा उपदंशस्तृतीयायामिति अप्राप्ते यथा अव्ययेऽयथाभिप्रेताख्यान इति क्त्वाणसुलौ । उच्चैःकारमिति इह समासपले कदुत्तरप्रकृतिस्वरः आदिर्णसुल्यन्यतरस्या (उ५४५८०) मित्याद्यदात्तत्वम् असमासे तु धातो (उ५४४८०) रित्यनोदात्तमिति विवेकः । तत्त्वं ॥

संख्यात्रयादेरङ्गुल्यन्तस्य तत्पुरुषस्य (१७०) समासान्तोऽच्  
स्यात् । द्वे अङ्गुली प्रमाणमस्य द्वाङ्गुलं (१७१) दारु । निर्गल्य  
मङ्गुलिभ्यो निरङ्गुलम् ।

अहःसर्वैकदेशसंख्यातपुण्याच्च रात्रेः । ५ । ४

। ८७ ।

एभ्यो रात्रेरच् स्यात् च त्संख्यायादेः । अहर्ग्रहसं दन्वा-  
र्थम् ((१७२) । अहश्च रात्रिश्चाऽहोरात्रः (१७३) सर्वा रात्रिः  
सर्वरात्रः । पूर्वं रात्रेः पूर्वरात्रः संख्यातरात्रः । पुण्य-  
रात्रः । द्वयो रात्रयोः समाहारः द्विरात्रम् (१७४) । अति-  
क्रान्तोरात्रिम् अतिरात्रः ।

(१७०) तत्पुरुषप्रसङ्गात्तत्पुरुषासाधारणसमासान्तानाह तत्पुरुषस्येति  
तत्पुरुषादङ्गुलेरिति वक्तव्ये समासान्तापेक्षयाऽवयवषष्ठी निर्दिष्टेति  
बोध्यम् ।

(१७१) द्वाङ्गुलमिति तद्वितीर्थे द्विगुस्तदुत्तरस्य तद्वयस्यो द्विगोर्लुगिति (४६१४०)  
लुक् ।

(१७२) द्वन्द्वार्थमिति अहःपदस्य ब्रह्माहपरतया रात्रिपदस्य मानुषरात्रि-  
परतया च ब्रह्माणोक्तोऽवयवीभूता मानुषी रात्रिरित्येवं सार्धक्ये-  
ऽवयवषष्ठा तत्पुरुषानभिधानात् अन्यतत्पुरुषस्यासम्भवात् अह-  
श्चासौ रात्रिश्चेति कर्मधारये एकस्य गौणत्वकल्पनया यथाकथञ्चित्  
सम्भवेऽपि हेमन्तादिशिरावहोरात्रे च कन्दसीति ( २ । ४ २८५० )  
इह विषये एव समासान्ततयानिदेशाच्च इह विषयमिदमित्यर्थः ।

(१७३) अहोरात्र इति जातिरप्राणिनामिति (४३५४०) समाहारद्वन्द्वः  
रात्राहोरात्र इति (३६१४०) पुंस्त्वम् ।

(१७४) द्विरात्रमिति संख्यापूर्वं रात्रं क्लीबमिति (३६१४०) वक्ष्यमाणेन  
क्लीबत्वम् (३६१४०) ।

राजाहःसखिभ्यष्टच् । ५ । ४ । ८१ ।

एतदन्तात्तत्पुरुषाहृच् स्यात् । परमराजः । अति (१७५)  
राजी । कणासखः ।

अह्णष्टखोरेव । ६ । ४ । १४५ ।

एतयोरेव परतोऽह्णः टिलोपः स्यान्नान्यत् । उत्तमाहः । द्वे  
अह्णो भृतोद्व्यह्णीनः (१७६)क्रतुः । तद्वितार्थौ द्विगुः तमधी  
ष्टइत्यधिकारे (६४३४०) द्विगोव्यत्यनुवृत्तौ रात्रग्रहःसखत्सरा-  
ज्ञेति (६४५४०) खः । लिङ्गविशिष्टपरिभाषायाअनित्यत्वान्नेह  
(१७७) । मद्राणां रात्री मद्ररात्री ।

अह्णोऽह्ण एतेभ्यः । ५ । ४ । ८८ ।

सर्वादिभ्यः परस्याऽहन्ग्रहस्याह्णादेशः स्यात्समासान्ते परे ।

अह्णोऽदन्तात् । ८ । ४ । ७ ।

अदन्तपूर्वपदस्याद्रेकात्परस्याऽह्णोऽह्णादेशस्य न ख षः स्यात् ।

(१७५) टिक्करणस्य फलप्रदर्शनायोदाहरति अतिराजीति टिप्पणात् क्लीप् ।

(१७६) व्यह्णीन इति समासान्तविधेरनित्यत्वात् न ठच् तेन व्यह्णीन इत्य-  
नित्याप्रयोगो नेति बोध्यम् । अतएव द्विगोर्वित्यनुवर्त्तमाने रात्रग्रहः  
सखत्सराज्ञेति चरितार्थं समासान्ते हि रात्रान्तद्विगोरप्रसिद्धेः तथा  
निर्देशो न स्यात् इत्येतज्ज्ञापकमान्त्रित्वेव समासान्ताभावइति न  
न्यायम् ।

(१७७) अनित्यत्वादिति अन्यथा मद्ररात्रीत्यत्र टचि पुंवन्त्वे टिलोपे च मद्र-  
राजीति स्यादिति भावः ।

सर्वाङ्गः । पूर्वाङ्गः । संख्याताङ्गः । द्वयोरङ्गोर्भवः । कालाङ्गम्  
(५६६४०) द्विगोलुङ्गनपत्यइति (४९१४०) उञो लुक् । द्व्यङ्गः । स्त्रिया-  
मदन्तत्वाद्वाप् । द्व्यङ्गा (१७८) । द्व्यङ्गप्रियः । अत्यङ्गः ।

क्षुम्भादिषु (१७९) च । ८ । ४ । ३९ ।

एषु णत्वन् स्यात् । दीर्घाङ्गी प्राट् । एवञ्चैतदर्थमङ्गइत्य-  
दन्तानुकरणश्लोको (१८०) न कर्तव्यः । प्रातिपदिकान्तेति  
णत्ववारणाय क्षुम्भादिषु पाठस्यावश्यकत्वात् अदन्तादिति  
तत्परकरणान्तेह । परागतमङ्गः पराङ्गः ।

(१७८) द्व्यङ्गेति इदञ्च तद्वितार्थद्विगोर्विशिष्टनिघ्नतावादिमते वस्तुतोऽस्य  
स्त्रीत्वमेव नास्ति रात्राङ्गाहाइति सूत्रेण (३९१४०) पुंस्त्वविधायकेन तस्य  
बाधात् तद्वितार्थे द्विगुः संख्या सर्व्वनामतदन्तका इत्यमरोक्तिस्तु  
रात्राङ्गातिरिक्तविषयेति । शब्देन्दु० ।

(१७९) क्षुम्भादिष्विति अविहितलक्षणो णत्वप्रतिषेधः क्षुम्भादिषु द्रष्टव्य-  
इति भाष्यम् न भाभूपकयोत्यादयः (७३००४०) स्वस्यैव प्रपञ्चइति कैयटः ।  
क्षुम्भा नृनमन नन्दिन् नन्दन नगर । एतान्युत्तरपदानि संज्ञायाम्भ-  
योजयन्ति । हरिनन्दी हरिनन्दनः गिरिनगरम् । (नृतिर्यङि प्रयो-  
जयति । नरोनृत्यते । नर्त्तन गृह्णन् नन्दन निवेश निवास अग्नि  
अनूप एतान्युत्तरपदानि प्रयोजयन्ति । परिनर्त्तनम् परिगृह्णन् परि-  
नन्दनम् शरनिवेशः शरनिवासः शराग्निः दर्भानूप । आषाढ्या-  
दणत्वञ्च । आचार्यभोगीनः । आहूतिगणोयम् क्षुम्भादिः ।  
पाठान्तरम् क्षुम्भा लुप् नृनमन नर नगर नन्दन (यङ् नृनि) गिरिनदी  
गृह्णन्मन निवेश निवास अग्नि अनूप आचार्यभोगीन चतुर्हयन  
इरिकादीनि (वनोत्तरपदानि संज्ञायाम्) इरिका तिसिर समीर  
कुवेर हरि कर्म्भार । क्षुम्भादिः ।

(१८०) अङ्गोऽदन्तादिति (१८२) सूत्रे अङ्गइत्यदन्तानुकरणं प्रथमं प्रथमा तेन

न संख्यादेः समाहारे । ५ । ४ । ८६ ।

समाहारे वर्तमानस्य संख्यादेरङ्गादेशो न स्यात् । संख्या-  
देरिति स्पष्टार्थम् । द्वयोरङ्गोः समाहारः द्वयहः । तत्रहः ।

उत्तमैकाभ्याञ्च । ५ । ४ । ८७ ।

आभ्यामङ्गादेशो न । उत्तमशब्दोऽन्वयार्थः (१८१) पुण्यशब्द-  
माहः । पुण्यैकाभ्यामित्येव सूत्रयितुमुचितम् । पुण्याहम् ।  
एकाह । उत्तमग्रहणमुपान्त्स्यस्यापि संग्रहार्थमित्येके । सं-  
ख्याताहः ।

अग्न्याख्याया (१८२) मुरसः । ५ । ४ । ८८ ।

टच् स्यात् । अग्नानामुरइव अग्नोरसम् मुख्योऽग्न इत्यर्थः ।

अनोऽग्न्यायःसरसाञ्जातिसंज्ञयोः । ५ । ४ । ८९ ।

टच् स्याज्जातौ संज्ञायाञ्च । उपानसम् (१८३) । अमृताश्मः ।  
कालायसम् । मण्डूकसरसमिति जातिः । महानसम् ।  
पिण्डाश्मः । लोहितायसम् । जलसरसमिति संज्ञा ।

दीर्घाङ्गी प्राडङित्यादौ अदन्तत्वाभावात् न णत्वमिति प्राचामाशय-  
स्य वा व्याख्याक्तेयं परजिह्वीर्धुराह अङ्गुलत्वादन्तानुकरणमिति ।

(१८१) अहः सर्वैकदेशेति (१८१) सूत्रे सर्वोत्तरतया पुण्यशब्दस्य निर्देशा-  
दिहोत्तमशब्दस्य तत्परत्वमित्याह अन्यार्थइति । पुण्यसुदिनाभ्या-  
मिति (१८५४०) क्लीबत्वस्य बङ्गमाणातया पुण्याहमिति क्लीबम् ।

(१८२) अग्न्याख्यायामिति अयं प्रधानं तद्वाचिनञ्चरः शब्दात् तत्पुरुषा-  
न्वायवात् टच् स्यादित्यर्थः ।

(१८३) उपानसमित्यङ्ग प्रादिसमासः । अन्यत्वं यथायथं समासः ।

ग्रामकौटाभ्याञ्च तच्छाः । ५ । ४ । ६५ ।

ग्रामस्य तत्रा ग्रामतक्षः । साधारणइत्यर्थः । कुश्याम्भवः  
कौटः स्वतन्त्रः । स चासौ तत्रा च कौटतक्षः ।

अतेः शुनः । ५ । ४ । ६६ ।

अतिश्वो(१८४) वराहः अतिश्वी सेवा ।

उपमानादप्राणिषु । ५ । ४ । ६७ ।

अप्राणिविषयकोपमानवाचिनः शुनष्टत् स्यात् । आकर्षः(१८५)  
श्वेव आकर्षश्वः । अप्राणिषु किम् वानरः श्वेव वानरश्वा ।

उत्तरमृगपर्व्याञ्च सक्थः । ५ । ४ । ६८ ।

चादुपमानात् । उत्तरसक्थम् । मृगसक्थम् । पूर्वसक्थम् ।  
फलकमिव (१८६) सक्थि फलकसक्थम् ।

नावोद्विगो । ५ । ४ । ६९ ।

नौशब्दान्तात् द्विगोष्टच् स्यान्न तु तद्वितलुकि (१८७) । वा-

(१८४) अतिश्व इति अतिक्रान्ताश्वानमित्यतिश्वस्ततोऽधिकवेगवानित्यर्थः । से

वा मोचसेवा न श्वटस्या कदाचनेत्युक्त्वा सकलसेवा वा ।

(१८५) आकर्षः पञ्च कुलोधान्यादिकर्षकः । काष्ठविशेषः । उपमानात् किं

निष्क्रान्तः शुनइति वाक्ये निःश्वेत्यादौ न ।

(१८६) फलकमिवेतीवशब्दस्य मयूरव्यंसकादितात् लोपः ।

(१८७) नावइत्यत्र गोरतद्वित लुकीत्यतः(१५६४०)मण्डूकमुत्था अतद्वितलुकी-  
त्यनुवर्त्तते ।



भ्यान्नौभ्यामागतः द्विनावरूपः । द्विगोलुङ्गनपत्यइत्यत्र (४९।४०)  
 (१८८) अचीत्यस्याऽपकर्षणाद्वादेर्न लुक् । पञ्चनावप्रियः ।  
 द्विनावम् । त्रिनावम् । अतद्वितलुकीति किम् । पञ्चभिर्नौभिः  
 क्रीतः पञ्चनौः (१८९) ।

अर्द्धाच्च । ५ । ४ । १०० ।

अर्द्धान्नावष्टच् स्यात् । अर्द्धं नावः अर्द्धनावम् । क्लीबत्वं  
 लोकात् (१९०) ।

खार्याः (१९१) प्राचाम् । ५ । ४ । १०१ ।

द्विगोरर्द्धाच्च खार्याष्टच् स्याद्वा । द्विखारम् द्विखारि ।  
 अर्द्धखारम् अर्द्धखारि (१८२) ।

द्वितिभ्यामञ्जलेः । ५ । ४ । १०२ ।

(१८८) द्विनावरूपइत्यत्र हेतुमन्त्रेभ्यइति (५८५।४०) रूपः तस्य द्विगोलुङ्गन-  
 पत्यइत्येतेन लोपस्याशङ्कायामाह द्विगोरित्यादि । एतच्च तद्वितार्थं  
 विषये द्विगोरुदाहरणम् पञ्चनावप्रियइत्युत्तरपदस्य, द्विनावमिति  
 समाहारस्य उदाहरणम् ।

(१८९) पञ्चनौरिति आर्क्षीयश्च अर्धपूर्वत्वादिमाह (६३२।४०) तस्य लुक् ।

(१९०) अर्द्धनावमित्यत्र परवस्तिङ्गितया स्त्रीत्वप्राप्तावाह क्लीबत्वमिति लिङ्गम-  
 गिष्यं लोकाश्रयत्वादित्युक्तिरेवात्र मानमिति भावः ।

(१९१) खार्याइत्यादौ अतद्वितलुकीत्येव तेन द्वाभ्यां खारीभ्यां क्रीत्इत्या-  
 दौ तद्वितलुकि द्विखारिरित्येव ।

(१९२) अर्द्धखारोति एकविभक्तावपञ्चनवचनानुपसर्जनत्वाभावेन न ह्रस्व-  
 देवन्तत्वालुलोपः ह्रस्वपाठे लोकाङ्गपुंसकतया ह्रस्वइति भेदः ।

टच्चा स्यात् द्विगौ । द्वञ्जलं द्वञ्जलि । अतद्वितलकोत्यव  
द्वाभ्यामञ्जलिभ्यां (१८३) क्रीतः द्वञ्जलिः ।

ब्राह्मणो जानपदाख्यायाम् । ५ । ४ । १०४ ।

ब्रह्मान्तात्तत्पुरुषादृच् स्यात्समासेन जानपदत्व(१८४)माख्या-  
यते चेत् । सुराष्ट्रे (१८५) ब्रह्मा सुराष्ट्रब्रह्मः ।

कुमहङ्गामन्यतरस्याम् । ५ । ४ । १०५ ।

आभ्यां ब्राह्मणो वा टच् स्यात्तत्पुरुषे । कुत्सितो ब्रह्मा  
कुब्रह्मः (१८६) कुब्रह्मा ।

आन्महतः (१८७) समानाधिकरणजातो ययोः

। ६ । ३ । ४६ ।

(१८३) अञ्जलिभ्यामिति तत्परिमितधान्यादिनेत्यर्थः तथाच तस्य परिमा-  
णार्थतया तदर्धकतद्वितस्य ठकः अर्धद्वित्यादिना (६३२ प्र०) लुक् ।

(१८४) जनपदे भवो जानपदस्य भावप्रधाननिर्देश इत्याशयेन व्याचष्टे जान-  
पदत्वमिति कस्येत्याकाङ्क्षायां सन्निधानात् ब्रह्मण्येवेति लभ्यते  
इति बोध्यम् ।

(१८५) सुराष्ट्रे इति अधिकरणस्य शेषत्वविवक्षयात् षष्ठीसमासएव युक्तः  
न तु सप्तमोसमासः ब्रह्मशब्दस्य शौण्डादिगणे पाठाभावात् । जान-  
पदे इति किं देवब्रह्मा नारद इत्यादौ न । शब्देन्दु० ।

(१८६) कुब्रह्मोति ब्राह्मणपर्यायोऽत्र ब्रह्मन्शब्दः प्रसंगानादिकर्मसु विनि-  
युक्तो वेदो वा ब्राह्मणशब्दार्थः ।

(१८७) पदाधिकारे तदन्तस्यापि ग्रहणविधानात् महच्छब्दान्तस्यापि ग्र-  
हणं तेन परममहापुरुषइत्यादिसिद्धिः तदन्तग्रहणेऽपि गौणस्य

महतआकारोऽन्तादेशः स्यात्समानाधिकरणे उत्तरपदे जा-  
तीये च परे । महाब्रह्मः महाब्रह्मा । महादेवः महाजा-  
तीयः । समानाधिकरणे किम् महतः सेवा महत्सेवा । लाच-  
णिकं विहाय प्रतिपदोक्तः सन्महदिति (१६२४०) समासो  
ग्रहीष्यतइति चेत् । महावाङ्मन (१६८) स्यात् । तस्माज्ज-  
णप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्येति परिभाषा नेह प्रवर्त्तते समा-  
नाधिकरणग्रहणसामर्थ्यात् । आदिति योगविभागादात्त्वं  
प्रागेकादशभ्यदिति (१६९) निद्देशाद्वा । एकादश । महतीश-  
ब्दस्य पुंवत्कर्म्मधारयेति (१६३४०) पुंवङ्गावे कृते आत्त्वम् ।  
महाजातीया । महदात्त्वेघासकरविशिष्टे घूपसंख्यानं पुंवङ्गा-  
वञ्च\* । असमानाधिकरण्यार्थमिदम् । महतो महत्या (२००)  
वा घासः । महाघासः । महाकरः । महाविशिष्टः । अष्ठनः  
कपाले हविषि\* । अष्टाकपालः । गवि च युक्ते\* । गोशब्दे  
परे युक्तइत्यर्थे गम्येऽष्टमआत्त्वं स्यात् । अष्टागवं शकटम् ।

न ग्रहणं भाष्ये महद्भूतश्चन्द्रमादित्युदाहरणे च्युते गौणत्वान्नास्य  
मित्युक्तत्वात् तेन अतिमहद्वाङ्मनित्वेव । शब्देन्दु०

(१६८) महावाङ्मनिति बहुव्रीहिरयं स च सामान्यशास्त्रानिर्दिष्टत्वात्ताव-  
णिक एवेति तत्र न प्रसङ्गः स्यादिति भावः ।

(१६९) प्रागेकादशभ्योऽच्छन्दसीति सूत्रे एकादशेत्यत्र कृतात्त्वपूर्वपदनिर्दे-  
शादित्यर्थः ।

(२००) महतो महत्या वेति तथाचात्र चकारोऽन्तादेश एव समुच्चयपरत्वे पुं-  
वङ्गावसन्नियोगविष्टतया स्त्रियामेव प्रवृत्तिः स्यान्नत्यस्य तत्र पुं-  
ङ्गावाप्रसक्तेरिति भावः ।

## तत्पुरुषसमासप्रकरणम् । ३८६

अच् प्रत्यन्बवेत्यत्राजिति (४५२४०) योगविभागाद्बहुव्रीह्यावयवच्  
अष्टानङ्गावां (२०१) समाहारः अष्टगवम् । तद्युक्तत्वाच्छकट-  
मष्टगवमिति वा ।

द्वष्टनः संख्यायामबहुव्रीह्यशीत्योः । ६ । ३

। ४७ ।

आत्स्यात् । द्वौ च दश च द्वादश द्व्यधिका (२०२) दशेति वा ।  
द्वाविंशतिः । अष्टादश । अष्टाविंशतिः । अबहुव्रीह्यशीत्योः  
किम् । द्विवाः । द्व्यशीतिः । प्राक् शतादक्तव्यम् \* । नेह  
द्विशतम् । द्विसहस्रम् ।

लेख्ययः । ६ । ३ । ४८ ।

त्रिशब्दस्य त्रयः स्यात्पूर्वविषये । त्रयोदश । त्रयोविंशतिः ।  
बहुव्रीहौ तु । त्रिर्दश त्रिदशाः । सुजर्थे बहुव्रीहिः (२०३) ।  
अशीतौ तु त्र्यशीतिः । प्रक्शतादित्येव । त्रिशतम् । त्रि-  
सहस्रम् ।

विभाषा चत्वारिंशत्प्रभृतौ सर्वेषाम् । ६ । ३

। ४९ ।

(२०१) योगविभागस्य भाष्ये ऽदर्शनात् प्रकारान्तरेण प्रयोगं स्यमर्धयति अ-  
ष्टानां गवामिति ।

(२०२) द्व्यधिकेत्यत्र संख्या संख्येयं वा ऽन्यपदार्थः एकादीनां द्वतिविषय  
इव विंशत्यादीनां सर्वत्र संख्यासंख्येयोभयपरत्यस्य स्वीकारात् तेन  
द्वाविंशतिर्गवः गवां वा द्वाविंशतिरित्युभयथा प्रयोगः ।

(२०३) सुजर्थे इति संख्याव्ययेत्यादिना (४१०४०) बहुव्रीहिरिति बोध्यम् ।

द्व्यष्टनोस्त्रेऽथ प्रागुक्तं वा स्याच्चत्वारिंशदादौ परे । द्विचत्वारिंशत् त्रिचत्वारिंशत् । अष्टचत्वारिंशत् अष्टाचत्वारिंशत् । त्रिचत्वारिंशत् त्रयश्चत्वारिंशत् । एवं पञ्चाशत्षष्टिसप्तति-  
नवतिषु ।

एकादिश्रैकस्य चादुक् । ६ । ३ । ७६ ।

एकादिर्नञ्प्रकृत्या स्यादेकस्यादुगागमश्च । नञोर्विंशत्या समासे कृते एकशब्देन सह तृतीयेति (३३८४) योगविभागा-  
त्समासः । अनुनासिकविकल्पः । एकेन न विंशतिः एकान्त-  
विंशतिः । एकादूनविंशतिः एकोनविंशतिरित्यर्थः । षष्ठ-  
चन्द्रदशधासूत्तरपदादेः दृत्वञ्चधाम् वेति वाच्यम् ।  
षोडश (२०४) । षोडश । षोडा षड्धा (२०५) ।

परवलिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोः । २ । ४ । २६ ।

एतयोः परपदस्येव लिङ्गं (२०६) स्यात् । कुक्कुटमयूर्याविभे

(२०४) षोडशमित्यत्र वञ्जनीहौ वयसि दन्तस्य इति (४३३४) दत्तादेशः ।

(२०५) धाम् वेत्यत्रोत्त्वसन्निभयोगशिष्टतया दृत्वस्योत्त्वाभावपक्षे न प्रवृत्तिरिति  
त्याशयेनोदाहरति षड्धेत ।

(२०६) परवलिङ्गमिति । समाहारविषयकेण स नपुंसकमित्यनेन (३६५४)  
परत्वादेतस्यवाधात् परिशेषात् इतरेतरयोगद्वन्द्वविषयमेतत् । तत्र  
चोद्धृतावयवभेदकसमुदायस्य इतरेतरद्वन्द्वार्थतयाऽवयवलिङ्गेन तल्लिङ्गत्वे  
प्राप्ते पूर्वस्य परस्य वा लिङ्गावसारेण प्रयोगइत्याशङ्कायां नियमार्थं  
मिदम् तत्पुरुषे तु प्राधान्येन व्यपदेशा भवन्तीति न्यायेन प्राप्तवर्षे-  
कदेशिसमासे पूर्वपदार्थप्राधान्येन परलिङ्गाप्राप्त्या विध्यर्थसदमिति  
विशेषः । स्रवे द्वन्द्वतत्पुरुषयोरिति पञ्चान्तमर्थपरं शब्दार्थयोरभे-

मयूरीकुक्कुटाविमौ । अर्द्धपिप्पली । द्विगुप्राप्तापन्नालम्पूर्व-  
गतिसमासेषु (२०७) प्रतिषेधो वाच्यः । पञ्चसु कपालेषु  
संस्कृतः पञ्चकपालः पुरोडाशः । प्राप्तो जीविकाम्  
प्राप्तजीविकः । आपन्नजीविकः । अलं कुमार्यै अलंकुमारिः ।  
अतएव ज्ञापकात्समासः । निष्कौशाब्धिः ।

पूर्ववदश्ववडवौ । २ । ४ । २७ ।

द्विवचनमतन्त्रम् (२०८) अश्ववडवौ अश्ववडवान् अश्ववडवः ।

रात्राह्नाह्नाः पुंसि । २ । ४ । २६ ।

एतदन्तौ द्वन्द्वतत्पुरुषौ (२०६) पुंस्त्वेव । अनन्तरत्वात्परवलि-  
ङ्गतापवादोऽप्ययम्परत्वात्समाहारनपुंसकतां बाधते । अहो-  
रात्रः । रात्रेः पूर्वभागः पूर्वरात्रः । पूर्वाह्णः । इराहः ।  
संख्यापूर्वं (२१०) रात्रं स्त्रीवम् \* । द्विरात्रम् । तिरा-  
त्रम् । गणरात्रम् ।

दात् तथाच द्वन्द्वतत्पुरुषपदार्थस्य उत्तरावयवार्थतिङ्गवलिङ्गमित्यर्थ-  
इत्याह परपदस्येति ।

(२०७) गतिसमासपदं गतेः समासो येनेति बहुव्रीहिणा गतिसमासविधा-  
यकसूत्रपरं तच्च कुगतिप्रादयइति (३७१४०) सूत्रम् । तस्मिञ्च कुगत्योर-  
लोदाहरणासम्भवात् प्रादाबुदाहरति निष्कौशाब्धिरिति ।

(२०८) द्विवचनमतन्त्रमविवक्षितं तेन बहुवचनेऽपि स्यादित्याशयः । अश्वव-  
डवसमासार्थः पूर्वपदवलिङ्गं लभतइत्यर्थः ।

(२०९) रात्राह्नाह्नाइत्यत्र द्वन्द्वतत्पुरुषयोरित्यनुवर्त्तते । इदञ्च प्राप्तापन्ना-  
दिसमासेऽपि प्रवर्त्तते । तेन प्राह्णः पराह्णइत्यादेः पुंस्त्वमिति बोध्यम् ।

(२१०) संख्यापूर्वमितीदं समाहारद्विगावेव प्रवृत्तमन्यस्यासम्भवात् । गण-  
रात्रमिति संख्यापूर्वकतया समाहारे द्विगुः ।

अवयवन्तपुंसकम् । २ । ४ । ३० ।

तत्पुरुषइत्येव (२११) । अन्यत्र तु अपथो देशः । कृतसमा-  
सान्तनिर्देशान्नेह । अपन्याः (२१२) ।

अर्द्धर्चाः पुंसि च । २ । ४ । ३१ ।

अर्द्धर्चादयः (२१३) शब्दाः पुंसि लीवे च स्युः । अर्द्धर्चाः अर्द्ध-  
र्चम् । ध्वजः ध्वजम् । एवन्तीर्थशरीरमण्डपयूपदेहाकुश-  
कलशादि ।

(२११) तत्पुरुषइत्येवेति तादृशद्वन्द्वसासम्भवादिति भावः ।

(२१२) अपन्या इति पथो विभाषेति (४५६८०) पालिकसमासान्ताभावः ।

(२१३) अर्द्धर्चा इति बहुवचनं गणसूचनायं तदाह अर्द्धादय इति ।

अर्द्धर्च गोमय कषाय कार्पापण कुतप कुणप कपाट यक्ष गूध यूध  
ध्वज कवच पद्म गृह सरक कंस दिवस यूष अन्धकार दण्ड कम-  
गुल्लु मण्ड भूत द्वीप द्यूत चक्र धर्म कर्मन् मोदक शतमान  
यान नख नखर चरण पुच्छ दाडिम हिम रजत सक्त पिधान सार  
पात्रघृत सैन्धव औषध आढक चषक द्रोण खलीन पात्नीव (पात्नीर)  
षटिक बारवाण प्रोथ कपित्थ शुष्क शाल शील शुल्क शीघ्र कवच  
रेणु वृषण कपट शीकर सुसल सुवर्ण वर्ख पूर्व चमस क्षीर कर्ष  
आकाश अटपद मङ्गल निधन निर्यास जृम्भ उक्त पुस्त बुस्त ज्ञे-  
डित शृङ्ग निगङ्ग खल मधु मूल मूलक स्थूल शराव नाल वप्र  
विमान सुख प्रपीव शूल वज्र कटक कण्टक कर्पट शिखर कल्क  
नाट भक्तक बलय कुसुम लण पङ्क जुगुल्लु किरीट कुसुद अर्धु-  
द अङ्गुश तिमिर आश्रम भूषण इच्छास सुकुल वसन तडाग  
पिटक विटङ्क विडङ्क पिण्याक माष कोश फलक दिन दैवत पिनाक  
सपर स्थाणु अनीक उपवास शाक कर्पास विशाल चषाल

जात्याख्याया(२१४) मेकस्मिन् बहुवचनमन्य  
तरस्याम् । १ । २ । ५८ ।

एकोऽप्यर्थो वा बहुवद्भवति । ब्राह्मणाः पूज्याः ब्राह्मणः  
पूज्यः ।

खण्ड दूर विटप रण बल मक मृणाल हस्त आर्द्र हल सुल ताण्ड-  
व गाण्डीव मण्डप पटह सौध योध पार्श्व शरीर फल छल पुर  
राष्ट्र विम्ब धम्मर कुट्टिम कुकुट कुडप ककुद खण्डल तोमर तोरण  
मञ्चक पञ्चक पुङ्ख मध्य बाल काल वल्मीक वर्ष वस्त्र वस्तु देह  
उद्यान उद्योग स्नेह स्तेन स्तन स्वर संगम निष्क जेम गूक जल  
पवित्र यौवन कलह पालक मूषिक मण्डल वल्कल कुञ्ज विहार लो  
हित विषाण भवन अरण्य पुलिन ढढ आसन ऐरावत शूर्प तीर्थ  
लोमश तमाल लोह दण्डक शपथ प्रतिमर दारु धनुष् मान वस्त्रका  
कूर्च तण्डक मठ सहस्र ओदन प्रवाल शकट अपराङ्गु नीड़ शकल  
तन्तुल । अर्द्धर्द्धादिः ।

इह केषाञ्चिदर्थभेदेन लिङ्गव्यवस्था शास्त्रकारैरङ्गीकृता । तथाच  
शाश्वतः ।

मकरन्दस्य-मद्यस्य माजिकस्य च वाचकः ।

अर्द्धर्द्धादिगणे पाठात् पुंनपुंसकयोर्मधुरिति ।

तथाच मकरन्दादिवाचकत्वे द्विलिङ्गता चैतवाचित्वे पुंस्त्वमेव स्याच्चै-  
त्वचैविको मधुरित्यमरोक्तेः ।

(२१४) जात्याख्यायामिति प्राधान्येन जातेर्वाच्यतायामित्यर्थः । गवादिश  
ब्दानां भावप्रत्ययं विना प्राधान्येन जातिबोधने इदमेव सूत्रं प्रमा-  
णम् । एकस्या अपि तस्याविशेष्यत्वे च बहुत्वाद्यन्वयो व्यक्तिघटित  
परम्परया बोध्यः । एवञ्च जातेरेकत्वेन तदाश्रयव्यक्तेर्बाहुल्येऽप्येकव-  
चनमेव प्रयोज्यमिति ज्ञापनाय सूत्रमिदं तथाचैकस्मिन्नर्थे वर्तमानो  
जातिशब्दो बहुना वचनं बोधकं भवतीत्यर्थातिदेशोऽयमित्यवसेयम् । एक-  
स्मिन् बहुवचनमित्युक्तेरेकत्वमेव बहुवचनप्रत्ययाद्ये इति तु न्याय्यम् ।



अस्मदो द्वयोश्च । १ । २ । ५६ ।

एकत्वे द्वित्वे च विवक्षितेऽस्मदो बहुवचनं वा स्यात् । वयं  
ब्रूमः पक्षेऽहं ब्रवीमि आवां ब्रूव इति वा । सविशेषस्य  
प्रतिषेधः । पटुरहं ब्रवीमि ।

फल्गुनीप्रोष्ठपदानाञ्च नक्षत्रे । १ । २ । ६० ।

द्वित्वे (२१५) बहुत्वप्रयुक्तङ्कार्यं वा स्यात् । पूर्वं फल्गुन्यौ  
पूर्वाः फल्गुन्यः । पूर्वं प्रोष्ठपदे पूर्वाः प्रोष्ठपदाः । नक्षत्रे  
किम् पूर्वफल्गुन्यौ माणविके ।

तिष्यपुनर्वसोर्नक्षत्रद्वन्द्वे (२१६) बहुवचनस्य  
द्विवचनं नित्यम् । १ । २ । ६३ ।

बहुत्वं द्वित्ववद्भवति । तिष्यश्च पुनर्वसू (२१७) च तिष्यपुनर्वसू ।  
तिष्येति किम् विशाखानुराधाः (२१८) । नक्षत्रे किम् तिष्य-  
पुनर्वसवो माणवकाः ।

(२१५) अकारेण अस्मदो द्वयोश्चेत्यतो द्वयोरित्यस्यानुकर्मणादाह द्वित्वे इति  
उद्भूतावयवभेदे समुदायएवानयोः कृत्वादेकस्यां न प्रयोगः ।

(२१६) तिष्येत्यत्र नक्षत्रद्वन्द्वेति तिष्यपुनर्वसूयद्वन्द्वेत्यर्थयोरर्थे नक्षत्रे  
वर्त्तमानो यो नक्षत्रवाचकानां द्वन्द्वस्त्येत्यर्थः । एवञ्च तत्तुल्यार्थ-  
कयोः सिध्यपुष्यशब्दयोरपि समासे तथेति बोध्यम् ।

(२१७) पुनर्वसू इति पुनर्वसू द्वे तारेतिष्यएका तारा इति तद्वन्द्वे बहुत्वे ऽपि  
अनेन द्विवचनविधानात् द्विवचनान्नता ।

(२१८) विशाखे चानुराधाश्चेति विग्रहे विग्रहीतानां बहुत्वात् प्राप्ति  
प्रसङ्गेऽपि तिष्यादिभिन्नत्वात् प्रसङ्गः ।

स नपुंसकम् । २ । ४ । १७ ।

समाहारे द्विगुर्द्वन्द्वश्च नपुंसकं स्यात् । परवलिङ्गापवादः ।  
पञ्चगवम् । दन्तोष्ठम् । अकारान्तोत्तरपदो (२१६) द्विगु  
स्त्रियामिष्टः\* । पञ्चमूली । आवन्तो वा । पञ्चखट्वी पञ्च-  
खट्वम् । अनो नलोपश्च वा च द्विगुः स्त्रियाम् । पञ्चतर्क्षी  
पञ्चतर्क्षम् । पात्राद्यन्तस्य (२२०) न । पञ्चपातम् । त्रिभु-  
वनम् । चतुर्गुणम् । पुण्यसुदिनाभ्यामङ्गः स्त्रीवतेष्टा\* ।  
पुण्याङ्गम् । सुदिनाङ्गम् । पथः संख्याव्ययादेः\* । संख्या-  
व्ययादेः परः कृतसमासान्तः पथशब्दः स्त्रीवमित्यर्थः । तया-  
णाम्पठ्यास्त्रिपथम् (२२१) । विरूपः पठ्याः विपथम् । कृतस-  
मासान्तनिर्देशान्नेह । सुपठ्याः । अतिपठ्याः । सामान्ये (२२२)  
नपुंसकम्\* । ऋदु पचति (२२३) । प्रातः कमनीयम् ।

(२१६) अकारान्तोत्तरेति । अत्र द्विगुः समाहारद्विगुरेव स नपुंसकमित्य-  
स्यापवादत्वेन तस्यैव आच्छात्वौचित्यात् ।

(२२०) पात्राद्यन्तस्येति स्त्रीत्वं नेत्यर्थः । अकारान्तोत्तरसमाहारद्विगोः  
स्त्रीत्वस्यैव विधानेन तद्विषयस्यैवोचितत्वात् ।

(२२१) तयाणां पठ्या इति वाक्ये त्रिपथमित्यत्र ऋक्पूरित्यादिना (४५१४०)  
समासान्तः । आपथविपथौ तु अङ्गनावभित्यादिवत् लिङ्गस्य लोकाश्रय-  
त्वात् पुमांसावेव । विपथा नगरीत्यादौ तु ऋक्प्रीतिर्लोकणिकतया  
प्रतिपदोक्तपरिभाषयैतस्य न प्रवृत्तिरिति बोध्यम् । शब्देन्दुः ।

(२२२) सामान्ये इति एतच्चानियतलिङ्गविषयमेवाल्लिङ्गानां नियतलिङ्गा-  
नाञ्च नपुंसकत्वं नास्त्येव । एतच्च न्यायसिद्धं विशेष्यविशेषासम्बन्धेन  
सर्व्यगाम्न इव सर्वस्य नपुंसकत्वस्यैवोचितत्वादिति । शब्देन्दुः ।

(२२३) ऋदु पचतीति । क्रियाविशेषणत्वाद्द्वितीयान्तम् । तथाहि धातु-

तत्पुरुषो नञ्कर्मधारयः । २ । ४ । १६ ।

अधिकारोऽयम् (२२४) ।

संज्ञायाङ्गन्योऽशीनरेषु । २ । ४ । २० ।

कन्यान्तस्तत्पुरुषः स्त्रीवं स्यात्वा चेदुशीनरदेशोऽप्यत्रायाः कन्यायाः संज्ञा । सुशमस्याऽपत्यानि सौशमयः । तेषां कन्या सौशमिकन्यम् । संज्ञायाम् किम् वीरणकन्या । उशीनरेषु किम् दादिकन्या ।

उपज्ञोपक्रमंतदाद्याचिख्यासायाम् (२२५) । २ । ४ । २१

पात्तभावनारूपव्यापारं प्रति व्यपदेशिवद्भावपरिभाषया फलांशः कर्माभूतः तथाच तत्सामानाधिकरण्यात् कर्मविशेषणइव तत् द्वितीया । अतएव सकलत्वावित्यादौ कारकपूर्वकत्वेन यत् । यत् तु भावनं प्रति कर्णतया धात्वर्थविशेषोऽन्येति तत् तद्विशेषणानां तृतीयान्तैव अश्वमेधेन यजेतेत्यादौ तथा प्रयोगात् । ज्योतिष्टोमेन भक्तिपूर्वकं यजेतेत्यादौ तु भावनाविशेषणस्य दर्शनादक्रियाव्याप्यतया क्रियाया अपि कृत्विभकर्मसंज्ञावत्त्वेन तद्विवक्षायां द्वितीयान्तता तथा विवक्षाभावे तु प्रथमान्ततैवेति दिक् । मनो०

(२२४) आरोपस्याभावस्य वा नञा द्योतनात् तद्द्योत्यार्थेनोत्तरपदार्थस्य सामानाधिकरण्याभावात् कर्मधारयात् पृथगुक्तिरनञ्कर्मधारय इति । नञ्कर्मधारयभिन्नएव तत्पुरुषइतदर्जाधिकारिष्यते स च वक्ष्यमाणतत्तत्कार्यं लभतेइत्यर्थः । इदञ्च प्रकारं परवर्जितत्वस्य विशेष्यनिम्नत्वस्य चापवादकम् ।

(२२५) आख्यातुमिच्छा आविख्यासा । अत्र स्या विवक्षैवभिधीयतेइह शास्त्रे विवक्षैव नियामिका नतु वस्तुस्थितिः । विवक्षा च न प्रयोक्तु

उपज्ञान्तउपक्रमान्तस्य तत्पुरुषो नपुंसकं स्यात् तयोरुपज्ञा-  
यमानोपक्रम्यमाणयोरादिः प्राथम्यञ्चेदाख्यातुष्वित्यते । पा-  
णिनेरुपज्ञा (२२६) पाणिन्युपज्ञं ग्रन्थः । नन्दोपक्रमन्तूणः ।

व्याया बाहुल्ये । २ । ४ । २२ ।

व्यायान्तस्तत्पुरुषो नपुंसकं स्यात्पूर्वपदार्थः (२२७) बाहुल्ये ।  
इक्षुणाञ्छाया । इक्षुच्छायम् विभाषासेनेति (१६८७) विक-  
ल्पस्यायमपवादः । इक्षुच्छायानिषादिन्य इत्यत तु आ समन्ता  
निषादिन्य इत्याङ्प्रक्षेपो बोध्यः ।

सभा राजाऽमनुष्यपूर्वा । २ । ४ । २ । ३

राजपर्यायपूर्वोऽमनुष्यपूर्वस्य सभान्तस्तत्पुरुषो नपुंसकं  
स्यात् । इनसमम् । ईश्वरसमम् । पर्यायस्यैवेत्यते (२२८) ।

सामान्यस्य किन्तु शिष्टानामेव तेषाञ्च यस्मिन्नर्थे धर्मबुद्ध्या यादृशश-  
ब्दप्रयोगे इच्छा सैवेह पाह्या । सर्वत्राभिधानानभिधाने अपि शिष्टा-  
नामेवेति नातिप्रसङ्गः । शब्देन्दु ।

(२२६) पाणिनेरुपज्ञेति उपज्ञायते इति कर्मण्यङ् पाणिनिसम्बन्धाद्य-  
ज्ञानविषयइति समासार्थः ।

(२२७) बाहुल्ये इति कस्य बाहुल्यमित्यपेक्षायां व्यायाया निमित्तीभूता  
वरकद्रव्याणामेव बाहुल्यमर्थादिभ्यं तच्च षठीतत्पुरुषे पूर्वपदार्थ-  
निष्ठमित्याशयेनाह पूर्वपदार्थेति ।

(२२८) पर्यायस्यैवेति पर्यायवचनस्यैवेत्यर्थः । एवकारेण स्वरूपस्य विभे-  
दाणाञ्च व्यावृत्तिः ।

नेह राजसभा चन्द्रगुप्तसभा । अमनुष्यशब्दो कृट्या (१२६)  
रक्षःपिशाचादीनाह । रक्षःसभम् । पिशाचसभम् ।

अशाला (२३०) च । २ । ४ । २४ ।

सङ्घातार्था या सभा तदन्तस्तत्पुरुषः स्त्रीवं स्यात् । स्त्रीसभम्  
स्त्रीसङ्घातइत्यर्थः । अशाला किम् धर्मसभा धर्मशालेत्यर्थः ।

विभाषा सेनासुराच्छायाशालानिशानाम् । १ ।

४ । २५ ।

एतदन्तस्तत्पुरुषः स्त्रीवं वा स्यात् । ब्राह्मणसेनम्—ब्राह्मण  
सेना । यवसुरम्—यवसुरा । कुण्डच्छायम्—कुण्डच्छाया ।  
गोशालम्—गोशाला । खनिशम्—खनिशा । तत्पुरुषोऽनञ्  
कर्म्मधारय (१८६५०) इत्यनुवृत्तेर्नेह । दृढसेनो राजा । असेना ।  
परमसेना । इति तत्पुरुषः ।

(१२६) कृट्येति । परे तु पर्युदासनञ्जाऽपि तत्त्वित्वात् ।

तत्त्वादृश्यमभावश्च तदन्यत्वं तद्व्युत्पत्तिः ।

अप्राशस्त्यं विरोधश्च नञर्थः षट् प्रकीर्त्तिता ।

इत्यङ्गोः सादृश्यविरोधसहितभेदस्य प्रकृते नञर्थत्वस्वीकारेण राज-  
सपिशाचानाञ्च तथात्वादभुव्यशब्देन तेषामेव यङ्गणमन्यथा काष्ठसभ-  
मित्यपि स्यादित्याहुः ।

(२३०) सभाशब्दस्य शालासंघातार्थकत्वेन तदर्थे प्रवृत्तौ निषेधाभावेन तत्र  
अशालेति पर्युदासः । शालार्थभिन्नेत्यर्थः ।

शेषो (१) बहुव्रीहिः । २ । २ । २३ ।

अधिकारोऽयम् । द्वितीया श्रितेत्यादिना (३३६४०) यस्य त्रि-  
कस्य विशिष्य समासो नोक्तः स शेषः प्रथमान्तइत्यर्थः ।

अनेकमन्यपदार्थः । २ । २ । २४ ।

अनेकं (२) प्रथमान्तमन्यपदार्थं वर्त्तमानं वा समस्यते स बहु-  
व्रीहिः अप्रथमाविभक्त्यर्थे (३) बहुव्रीहिरिति समानाधिकर-

(१) शेषइति उक्तादन्यः शेषः द्वितीयादीनां तत्तत्पदैः समासोऽभिहितो  
नैवं प्रथमेतिशब्देन प्रथमान्ततया प्रथमायाः केनचित् समासोऽभिहि-  
तोऽतः प्रथमान्त एव शेषशब्दार्थः विशेषणं विशेष्येति (३६०४०) वास्त-  
विकप्रथमान्तपदेन समासविधानेऽपि प्रथमेतिपदोऽल्लेखाभावेन न तेनो-  
क्ता शङ्का । तथा चात्र सूत्रे शेषइति प्रथमान्तं पदमेतत्पूर्वसूत्रे  
प्रथमान्तपदोपात्तानामेव द्वितीयादीनां स्वापेक्षयावधित्वात् तदपे-  
क्षया प्रथमान्तस्यैव शेषत्वं गम्यते । एतदभिप्रायेण व्याचष्टे यस्य  
विकस्येति । रंख्याकारकयोरन्यलभ्यतया स्वार्थद्रव्यलिङ्गात्मकस्यान-  
न्यलभ्यत्वेन प्रातिपदिकार्थत्वात् प्रातिपदिकार्थे एव प्रथमाया उक्त-  
त्वेन प्रथमान्तपदोपात्तस्य यस्य विकस्येत्यर्थः । स्पष्टाक्षरेण तदेवाह  
प्रथमान्तइति ।

(२) द्वैकशेषयोरपि प्रथमान्तपदघटिततया ततोविशेषार्थमाह्वानेक-  
मित्यादि । समर्थ इति सुबिति चानुवर्त्तते अनेकं समर्थं परस्पर-  
काङ्क्षं शेषपदप्रतिदायं प्रथमान्तं सुबन्तमन्यस्य पदस्यार्थे । वर्त्तमानं  
सत् बहुव्रीहिरित्यर्थः । अत्रान्तत्वं चोपस्थितसमस्यमानप्रथमान्त-  
पदापेक्षं तथाच समस्यमानपदातिरिक्तत्वमित्यर्थः ।

(३) फलितमाह्वानप्रथमाविभक्त्यर्थे इति प्रथमाभिज्ञाया द्वितीयादिविभक्ते-  
रर्थे इत्यर्थः पदेन हि प्रत्यर्थोपसर्जनः क्रियाकारकभावादिरूपः

खानामिति(४)च फलितम् । प्राप्तमुदकं यं ग्रामम् प्राप्तोदको  
ग्रामः । ऊढरयोऽनङ्गान् । उपहृतपशून् । उद्धृतौदना-  
स्थाली । पीताम्बरो हरिः । वीरपुरुषो ग्रामः । प्रथमार्थे  
तु न । दृष्टे देवे गतः । व्यधिकरणानामपि न । पञ्चभिर्भु-

सम्बन्धो विभक्त्यर्थे प्राधान्येन बोध्यतेऽतस्तस्यैव बद्धव्रीह्यर्थत्वे बद्धव्री-  
ह्निष्पन्नपदेन देवदत्तादिप्रदानां सामानाधिकरण्यानुपपत्तिरनस्तङ्गा-  
रणाय तत्तद्विभक्त्यर्थान्निप्रसम्बन्धन्तर्भावैवैव शक्तिकल्पनमिति बोध्यम् ।  
एवञ्च चित्ता गावो यस्येति विग्रहवाक्येन चित्ताभिन्नानां गवां प्राधान्येन  
बोधनेऽपि समासे विशेषणविशेष्यभावव्यत्यासस्तथैव शिष्टानां व्यव-  
हारात् यथोक्तं हरिणा

समासतद्वितकृतां यत्किञ्चिदुपदर्शकम् ।

गुणप्रधानभावे च तत्र दृष्टो विपर्यय इति ।

एवञ्च विषयतामाभ्यात् तयोस्तुल्यत्वमिति । अत्रान्यस्य पदस्यार्थवर्त्त-  
मानमित्युक्त्वा तत्तदयपदार्थः समासघटकसमुदायपदशक्यः परस्पर-  
समभिव्याहारएव तत्तच्छक्त्युद्बोधक इति समासेऽतिरिक्तैव शक्तिरिति  
द्योतितम् सा च योगरूढिरेव यथोक्तं हरिणा

समासे खलु भिन्नैव शक्तिः पङ्कजशब्दवदिति ।

विपक्षे बाधकादिकमधिकमुक्तं(३१८८)प्राक् ।

- (४) सामानाधिकरणानामिति एतच्च शेषपदादेव लभ्यते समस्यमान-  
प्रदानां व्यधिकरणत्वे शेषपदाभिधेयत्वासम्भवात् तथाच सामाना-  
धिकरणप्रथमान्पदघटितत्वे सति अन्यपदार्थबोधकत्वमिति फलितं  
तेन सामानाधिकरण्ये कर्मधारये न प्रसङ्गः । अत्र च बद्धवचननिर्दे-  
शः स्तूलेऽनेकपदश्रवणानुसारेण त्रिपदेऽपि बद्धव्रीहिरभवतीति ह्योत-  
नाय । एवञ्च उन्मत्तगङ्गासत्याद्यव्ययीभावस्य द्विपदभाविषयकत्वात्  
तत्र प्रसङ्गः । वस्तुतः शेषो बद्धव्रीहिरित्यधिकारविहितत्वं बद्ध-

क्तमस्य । प्रादिभ्यो (५) धातुजस्य वाच्यो वा चोत्तरपदलो-  
पः\* । प्रपतितपर्णः प्रपर्णः । नञोऽस्यर्थानां(६) वा चोत्त-  
रपदलोपः\* । अविद्यमानपुतःअपुतः । अस्तीति (७)  
विभक्तिप्रतिरूपकमव्ययम् । अस्तिचीरा गौः ।

स्त्रियाः पुं वद्भाषितपुंस्कादनूङ् समानाधिक-  
रणे स्त्रियामपूरणीप्रियादिषु । ६ । ३ । ३४ ।

भाषितपुंस्कादनूङ् ऊङोऽभावोऽस्यामिति बहुव्रीहिर्निपात-  
नात्(८) पञ्चम्या अलुक् षष्ठ्याश्च लुक् । तुल्ये (९) प्रवृत्ति-

व्रीहिवन्मित्येव लक्षणं वैयाकरणभूषणपत्र्यक्तोक्तं तदेवेह माह्य-  
मित्यवसेयम् । अनेकं प्रथमान्मित्युक्त्या च सुपेति ततोयानं नेह  
सम्बध्यते तथा सति द्वयोः समासानुपपत्तिः स्यादेकभिन्नस्य द्वित्वेन  
द्वयोरपि समासस्वीकारेण सुपेति ततोयानपदोपस्याप्यस्यान्यस्य  
तत्वासम्भवादिति बोध्यम् ।

- (५) पूर्वपदान्तगतस्य प्रादिभ्य उत्तरभागस्य धातुजस्य लोपइत्यर्थः प्रपतितं  
पर्णं यस्मादिति वाक्ये पतितभागस्य तथाभूतस्य लोपएवमन्यत्वापि ।
- (६) नञः परेषामस्यर्थवाचिनां पदान्तरेण बहुव्रीहिर्वाच्यः अस्यर्थवा-  
चिनां तु वा लोपइत्यर्थः ।
- (७) अस्तीत्यस्य तिङन्तत्वेन सुबित्यनुवृत्तेः समासो न स्यादत आह विभ-  
क्तीति । तिङन्तपदस्यापि कर्तृबोधकतया कर्त्रा सहाभेदान्न्यस्वी-  
कारात् तत्प्रतिरूपकास्तिपदसामानाधिकरण्यं चीरादेर्नानुपपन्नम् ।
- (८) निपातनादिति अन्यथाप्राप्स्यान्यथोच्चारणं निपातनमत्र प्रसज्यप्रति-  
षेधार्थकनञा समासोऽपि निपातनसिद्धः वैयधिकरण्ये बहुव्रीहेः  
स्वरसतोऽसिद्धेस्तत्वापि तथैवेति बोध्यम् ।
- (९) भाषितः पुमान् यन्मिन्नर्थे तद्भाषितपुंस्त्वं प्रवृत्तिनिमित्तस्थाधारत्व-



निमित्ते यदुक्तपुंस्कन्तस्मात्परजडोऽभावो यत् तथाभूतस्य स्त्रीवाचकस्य शब्दस्य पुंवाचकस्यैव रूपं (१०) स्यात्समानाधिकरण्ये स्त्रीलिङ्गे उत्तरपदे न तु पूरण्यां प्रियादौ च परतः । गोस्त्रयोरिति (१२२४०) ह्रस्वः । चित्ता गावो यस्येति लोकि-कविग्रहे । चित्ता जम् (११) गो ङस् इत्यलौकिकविग्रहे । चित्तगुः । रूपवद्भाष्यः । चित्ता जरती गौर्यस्येति विग्रहे अनेकोक्तैर्बद्धनामपि बद्धव्रीहिः । अत्र केचित् । चित्ताज-रतीगुः । जरतीचित्तागुर्वा । एवन्दीर्घातन्वीजङ्घः । तन्वी-दीर्घाजङ्घः । त्रिपदे बद्धव्रीहौ प्रथमन्न पुंवत् उत्तरपदस्य मध्यमेन व्यवधानात् द्वितीयमपि न पुंवत् पूर्वपदत्वाभा-वात् उत्तरपदशब्दो हि समासस्य चरमावयवे रूढः पूर्वपद-शब्दस्तु प्रथमावयव इति वदन्ति । वस्तुतस्तु नेह पूर्वपद-माक्षिप्यते आनङ् ऋत (४४०४०) इत्यत्र (१२) यथा । तेनोपा-

विवक्षया सप्रसी ततस्तदस्यास्तीत्यर्थे अर्शआद्यच् । यदर्थज्ञानेन तद्विशिष्टे शब्दस्य प्रवृत्तिस्तत् निमित्तं शक्यतावच्छेदकमिति यावदित्या-शयेन व्याचष्टे तुल्ये इति ।

(१०) पुंवाचकस्य पुंवद्भावभाजः शब्दस्य प्रयोगान्तरे पुमांसमाचक्षाणस्तु यद्रूपं तदेव भवतीत्यर्थतो रूपातिदेशोऽयम् ।

(११) चित्ता जसिति वृत्तौ संख्याविशेषाभावेऽपि गोत्वे नात्वानेकव्यक्ति-भानात् भूभरूपमत्वर्थे बद्धव्रीहिरिति द्योतनाय ।

(१२) आनङिति तथाच समर्थस्त्वत्वे भाष्ये होतपोतनेदोद्गातारइत्यत्र च-तुर्णां द्वये तृतीयस्यानाङुदाहृतः पूर्वपदान्तेषु तु तत्र सिद्धेति नल्लत्वं नेष्टा पूर्वपदं होतुरेष पूर्वपदत्वादिति भावः ।

न्यस्य पुंवदेव । चित्ताजरङ्गुरित्यादि । अतएव(१३) चित्ता-  
जरत्यौ गावौ यस्येति द्वन्द्वगर्भेऽपि चित्ताजरङ्गुरिति भा-  
ष्यम् (१४) । कर्मधारयपूर्वपदे तु द्वयोरपि (१५) पुंवत् ।  
जरञ्चितगुः । कर्मधारयोत्तरपदे तु चित्तरजरङ्गवीकः (१६) ।  
स्त्रियाः किम् । ग्रामणि कुलं तच्च दृष्टिरस्य ग्रामणिदृष्टिः ।  
भाषितपुंस्कात्किम् । गङ्गाभार्यः अनूङ् किम् । वामोरू-  
भार्यः । समानाधिकरणे किम् । कल्याण्याः माता कल्या-  
णीमाता । स्त्रियाङ्किम् कल्याणी प्रधानं यस्य स कल्याणी  
प्रधानः । पूरण्यान्तु ।

अप् पूरणीप्रमाण्योः । ५ । ४ । ११ ई ।

पूरणार्थप्रत्ययान्तं यत् स्त्रीलिङ्गन्तदन्तात्प्रमाण्यन्ताच्च वङ्ग-

- (१३) अतएवेति पूर्वपदान्तेपाभावादेवेत्यर्थः । चित्ताजरत्यावित्यादिविभजे  
चित्ताशब्दस्य समानाधिकरणस्त्रीलिङ्गशब्दोत्तरत्वाभावात् न पुंव-  
दिति बोध्यम् ।
- (१४) भाष्यमित्यस्य सूचयतीति शेषः । पट्वीन्द्वगौ भार्ये यस्येति द्वन्द्व-  
गर्भवङ्गश्रीहौ पट्वीन्द्वभार्यइत्युदाहरता भाष्यकारेणैदं ध्वनित-  
मित्यर्थः ।
- (१५) द्वयोरपीति पूर्वपदान्तगतस्योत्तरपदस्य सामानाधिकरन्त्यविश-  
क्त्या विशेषणं विशेषेण्येति (३६० पृ०) समासात् तदान्वयेण पूर्वपदस्य  
पुंवङ्गावः पुनस्तेनोत्तरपदस्य सामानाधिकरण्यात् वङ्गश्रीहौ पुंवङ्गाव-  
इति द्वयोरपीत्यर्थः ।
- (१६) जरङ्गवीक्यत्वं गोरतद्वितेति (३५६ पृ०) टवि स्त्रियां ङीष् ततश्चित्ताशब्देन  
वङ्गश्रीहौ नद्युतयेति (४०४ पृ०) कए । अतएवाहटमहशप्रजमिति  
प्रयोगसिद्धिरित्यनुसन्धेयम् ।

व्रीहेरप् स्यात् । कल्याणी पञ्चमी यासां रात्रीणान्ताः कल्या-  
णीपञ्चमा रात्रयः (१७) स्त्री प्रमाणी (?) यस्य स स्त्रीप्रमाणः ।  
पुंवङ्गावप्रतिषेधोऽप्प्रत्ययस्य प्रधानपूरण्यामेव (१६) । रात्रिः  
पूरणी वाच्या (२०) चेत्युक्तोदाहरणे मुख्या । अन्यत्र तु (२१)

नद्वयतश्च । ५ । ४ । १५३ ।

नद्वयत्तरपदाद्वदन्तोत्तरपदाच्च बद्धव्रीहेः कप् स्यात् । पुंवङ्गावः

कोऽणः । (२२) । ७ । ४ । १३ ।

के परेऽणो ह्रस्वः स्यात् । इति प्राप्ते ।

न कपि । ७ । ४ । १४ ।

कपि परे ह्रस्वो न स्यात् । कल्याणपञ्चमीकः पञ्चः । अत्र

(१७) रात्रय इति उद्भूतावयवभेदो रात्रिसमुदायोऽन्यपदार्थः ।

(१८) प्रमाणीति करणल्युङ्गन्तया विशेष्यनिमित्तात् ङीप् ।

(१६) प्रधानपूरण्यामेवेति पुंवङ्गावविधौ वार्तिके तथाऽभिधानात् कल्याण-  
पञ्चमीकः पञ्च इति भाष्योदाहरणाच्च पुंवङ्गावः समासान्तश्च तत्रै-  
वेति भावः ।

(२०) वाच्या चेति अन्यपदार्थवृत्तयः समासवाच्येत्यर्थः । उद्भूतावयवभे-  
दस्य रात्रिसमूहस्य प्रधानत्वेन यथा प्रथमाद्या रात्रयः समासाभि-  
धेयास्तथा पञ्चम्यपीति रात्रिपदार्थस्यान्यपदार्थेऽनुप्रवेशात् प्राधान्य-  
मिति भावः ।

(२१) अन्यत्र त्रित्यत्र, अग्निमस्य पुंवङ्गाव इत्यस्यान्वयः कल्याणपञ्चमीक  
इत्यत्र पूरण्या अप्रधानत्वात् निषेधाप्राप्तेरिति भावः ।

(२२) केऽण इत्यत्र कसृजितएव व्याख्यानात् तेन राक्तेत्यादौ न ह्रस्वः ।

तिरोहितावयवभेदस्य पक्षस्यान्यपदार्थतया रात्रिरप्रधानम् ।  
 वज्रकर्तृकः । अप्रियादिषु किम् कल्याणीप्रियः । प्रिया  
 मनोज्ञा कल्याणी सुभगा दुर्भगा भक्तिः सचिवा स्वसा-  
 कान्ता चान्ता समा चपला दुहिता वामा अवला तनया ।  
 सामान्ये (२३) नपुंसकम् । दृढभक्तिर्यस्य स दृढभक्तिः ।  
 स्त्रीत्वविवक्षायान्तु दृढाभक्तिः ।

तसिलादिष्वाकृत्यसुचः । ६ । ३ । ३५ ।

तसिलादिषु कृत्यसुजन्तेषु परेषु स्त्रियाः पुंवत् स्यात् ।  
 परिगणनङ्कर्त्तव्यम् अव्याप्तप्रतिव्याप्तिपरीहाराय । तल्लसौ  
 तरप्तमप्रौ चरट्जातीयरौ कल्पदेशीयरौ रूपप्राशपौ  
 थाल् तिलथ्यनौ । बह्वीषु वज्रत वज्रतः । दर्शनीयतरा ।  
 दर्शनीयतमा । घरूपेति (४६४४०) वक्ष्यमाणो ह्रस्वः परत्वा-  
 तुपुंवद्भावं बाधते । पट्वितरा । पट्वितमा । पटुचरी । पटु-  
 जातीया । दर्शनीयकल्पा । दर्शनीयदेशीया । दर्शनीयरूपा ।  
 दर्शनीयपाशा । वज्रथा । प्रशस्ता वृकी वृकतिः । अजाभ्यो  
 हिता अजथ्या । शसि बहुल्यार्थस्य पुंवद्भावो वक्तव्यः \* ।  
 बह्वीभ्यो देहि वज्रशः । अल्पाभ्यो देहि अल्पशः । त्वतलोर्गु-  
 णवचनस्य (२४) \* । शुक्लाया भावः शुक्लत्वम् । गुणवचनस्य

(२३) सामान्ये इति अदार्ढ्यमात्रनिवृत्तिपरत्वेन लिङ्गविशेषविवक्षा नास्ती-  
 ति भावः । तथाच तद्विवक्षायां दृढाभक्तिरित्यादिसिद्ध्यर्थं प्रिया-  
 दिषु तस्याः पाठः ।

(२४) त्वतलोर्गुणवचनस्येति । सत्वे निवेशतइत्यदि (२२८४०) प्रसिद्धगुणवचन  
 स्येत्यर्थः । अत्र जात्याख्यातिरिक्तं धर्ममात्रं गुणोपान्यासः ततश्च

किम् कर्तृ भावः कर्तृत्वम् । शरदः कृतार्थतेत्यादौ तु सामान्ये नपुंसकम् । 'भस्याऽहे तद्धिते' । हस्तिनीनां समूहो हास्तिकम् । (२५) । अहे किम् रौहिणेयः (२६) । स्त्रीभ्योऽङिति (५०६४०) ङोऽत्र गृह्यते । अग्नेर्दङिति (५१२४०) ङकि तु पुंवदेव । अग्नायी (२७) देवतास्य स्थालीपाकस्याग्नेयः । सपत्नीशब्दस्तिधा । शतपर्यायात्मपत्रशब्दाच्छार्ङ्गरवादि-त्वात् (२४१४०) ङीनित्येकः । 'समानः पतिर्यस्याइति विग्रहे वि-वाहनिबन्धनमपतिशब्दमाश्रित्य नित्यस्त्रीलिङ्गोद्वितीयः स्वामि-पर्यायपतिशब्देन भाषितपुंस्कस्तृतीयः । आद्ययोः शिवादित्वा (५०६४०) अण् सपत्न्या अपत्यं सापत्नः । तृतीयात्तु लिङ्गविशिष्टपरि-भाषया पत्युत्तर (४८६४०) पदसंज्ञाणो ग्यएव नत्वण् शिवादौ रूढ

शरदः कृतार्थतामित्यादौ न कश्चित् यत्रो भवतीति प्राचीनपक्षस्य भाष्यविरुद्धत्वादुपेक्षणीयतया गत्यन्तरमाह सामान्ये नपुंसकमिति ।

(२५) हास्तिकमित्यत्र यस्येति (१२६४०) चेतोलोमे कृतेऽपि नकारलोपात्तु-पपत्तिस्तत्रोपस्थाभोयत्वेनाभिहितत्वात् स्थानिवन्धाच्चातः पुंवङ्गावायावभा-रम्भः ।

(२६) रौहिणेयइति रोहितशब्दात् वर्णादतुदात्तादिति (२२५४०) ङीव्वनकारौ ।

सति तु पुंवत्त्वे असिद्धे प्रत्ययविधायित्युक्त्वा प्रत्ययोत्पत्तेः पूर्वमेव तयोर्निवृत्तिरिति रोहितिरिति स्यादिति भावः । स्त्रीभ्योऽङित्यस्य पक्षे व्याख्यानमेव मूलम् ।

(२७) अग्नायीति प्रवृत्तिनिमित्तक्ये एव भाषितपुंस्कत्वस्योक्तत्वेन (४८४०) पुंषि प्रवृत्तावग्निशब्दस्याग्नित्वमेव प्रवृत्तिनिमित्तं तत्स्त्रियां प्रवृत्तौ त्वग्नि-सम्बन्ध इति प्रवृत्तिनिमित्तभेदेऽपि अत्रारोपितशक्यतावच्छेदकस्यैव स्त्रियां लक्ष्यतावच्छेदकतया स्त्रीकाराद्ग दोषः । गङ्गादिशब्दास्तु लक्ष्यं तटं बोधयन्तः शास्त्रीयस्त्रीत्वविशिष्टमेव बोधयन्ति शब्दस्या-भाव्यादिति न गङ्गाशब्दादीनां भाषितपुंस्कतेति दिक् । शब्देन्दु० ।

योरेव ग्रहणात् । सापत्यः (२८) । ठक्कसोश्च \* । भवत्याः  
ह्रात्वाः । भावत्वाः । भवदीयाः । एतद्वार्तिकमेकतद्धिते चेति  
सूत्रञ्च न कर्तव्यम् सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुं वद्भाव इति  
भाष्यकारेष्ट्या गतार्थत्वात् । सर्वमयः (२९) । सर्वकाम्यति  
सर्विका भार्या यस्य सर्वकभार्यः (३०) सर्वप्रियः (३१)  
इत्यादि । पूर्वस्त्रैवेदं (३२) भस्त्रैषाद्वेति (३३) लिङ्गात् (३३) ।  
तेनाकचि एकशेषवृत्तौ च न । सर्विका सर्वाः । कुक्कुट्यादी-  
नामण्डादिषु\* । ककुट्या अण्डम् कुक्कुटाण्डम् । मय्याः पदम्  
मृगपदम् । मृगजीरम् । काकशावः ।

क्यङ्मानिनोश्च । ई । ३ । ३६ ।

एतयोः परतः पुंवत् । एनीवाचरति एतायते । श्वेनीवा

(२८) सापत्य इति साधितपुंस्त्वत्वात् पुं वद्भावे कृते यस्येति (१३९ प्र०) चेतो लोपः ।

(२९) सर्वमय इति मयडादीनां परिगणिततसिलादिवहिर्भावात् न तत्-  
स्त्रुत्वेण गतार्थतेति ध्येयमत एव सर्वत्वत्वादि मोदाहृतम् ।

(३०) सर्वकभार्य इति स्त्रियाः पुं वदित्यनेन (४०१ प्र०) गतार्थता न शङ्का  
न कोपभाया इति (४०८ प्र०) निषेधात् न कोपभाया इत्यादेशे स्त्रियाः पुं वदि-  
त्यादिप्रकरणोक्तस्यैव पुं वद्भावस्य निषेधकत्वाच्चात्र प्रवृत्तिरिति बोध्यम् ।

(३१) सर्वप्रिय इति अपूरणीप्रियादिवृत्ति (४०१ प्र०) पर्युदासादप्राप्ते ऽनेन पुं वत् ।

(३२) पूर्वस्त्रैवेति वृत्तिषट्कानेकपदभागमध्ये किञ्चिदमेवया पूर्वस्त्रैवेत्यर्थः  
अतएव तदितरेत्यादौ परस्य न पुं वदिति बोध्यम् ।

(३३) लिङ्गादिति अन्यथा एषा ह्य एतयोः कपूर्वके अपि विधीमानमित्त्वं  
निर्विपर्यं स्वादिति भावः ।

चरति श्वेतायते । स्वभिन्ना (३४) क्वाप्तिर्दर्शनीयां मन्यते दर्शनीयमानिनी । दर्शनीयां स्त्रियं मन्यते दर्शनीयमानी चैतः ।

न कोपधायाः । ई । ३ । ३७ ।

कोपधायाः स्त्रियाः न पुं वत् । पाचिकाभार्यः । रसिकाभार्यः । मद्रिकायते (३५) मद्रिकामानिनी । कोपधप्रतिषेधे तद्धितवुग्ग्रहणम् \* । नेह पाका (३६) भार्या यस्य स पाकभार्यः ।

संज्ञापरण्योश्च । ई । ३ । ३८ ।

अनयोर्न पुं वत् । दत्ताभार्यः दत्तामानिनी । दानक्रियानिमित्तः स्त्रियां पुंसि च संज्ञाभूतोऽयमिति भाषितपुंस्त्वमस्ति । पञ्चमीभार्यः । पञ्चमीपाशा ।

ष्टद्धिनिमित्तस्य च तद्धितस्थारक्तविकारे । ई

। ३ । ३९ ।

ष्टद्धिशब्देन विहिता या ष्टद्धिसाङ्घेतुर्यस्तद्धितोऽरक्तविकारार्थस्तदन्ता स्त्री न पुं वत् । स्त्रीभ्रीभार्यः । माथुरीयते माथुरी-

(३४) स्वभिन्नामिति या त्वात्मानमेव दर्शनीयां मन्यते तत्र स्त्रियाः पुं वदि-  
त्यनेन (४०१ प्र०) सिद्धम् एकस्याएव रूपभेदेन कर्मकर्तृत्वयोः सत्वेऽपि  
वास्तवाभेदेन सामानाधिकरण्यादिति भावः । मनो०

(३५) मद्नेष भवा मद्रिका मद्रुज्योः कनिति (५६५ प्र०) कन् सेवाचरतीति क्यङ् ।

(३६) दण्भीकापेत्यादिना (उ४०५ प्र०) औणादिकत्वं प्रत्ययः । नायं तद्धितो  
न वा वृक् इति न निषेधः ।

मानिनी । वृद्धिनिमित्तस्य किम् मध्यमभार्यः । तद्वितस्य  
किम् काण्डलावभार्यः । वृद्धिशब्देन किम् (३७) तावद्भार्यः ।  
रक्ते तु काषायी कथ्या यस्य स काषायकथ्यः । विकारे तु  
हैमी मुद्रिका यस्येति हैममुद्रिकः । वृद्धिशब्देन (३८) वृद्धिं  
प्रति फलोपधानाभावादिह पुंषत् । वैयाकरणभार्यः । सौव-  
श्वभार्यः ।

खाङ्गाच्चेत्तः । ई । ३ । ४० ।

खाङ्गाद्यईकारस्तदन्ता स्त्री न पुंषत् । सुकेशीभार्यः ।  
खाङ्गात्किम्पुंषत्भार्यः । ईतः किम् अकेशभार्यः (३८) ।  
अमानिनीति वक्तव्यम्\* । सुकेशमानिनी ।

जातेः । ई । ३ । ४१ ।

जातेः परो (४०) यः स्त्रीप्रत्ययस्तदन्ता न पुंषत् । शूद्रा-

(३७) वृद्धिशब्देन किमिति तावती भार्या यस्येत्यत्र तावच्छब्दस्य वा सर्वनाम्न-  
(१८४४) इत्याकारविधानेऽपि वृद्धिशब्देन तद्विधानाभावाच्च निषेधः ।

(३८) वृद्धिनिमित्तस्येत्यत्र निमित्तशब्दः फलोपहितपरः स्वरूपयोग्यपर-  
त्वे तु वैयाकरणभार्यः सौवश्वभार्य इति न सिध्येत् । उभयत्र न  
ग्राम्यापदान्ताभ्यां पूर्व्यां तु ताभ्यामैजिति (४६६४) स्वरूपेण पदान्ताभ्यां  
यकारवकाराभ्यां परस्य न वृद्धिः किन्तु पूर्व्यां क्रमादेजादेशौ सङ्गत्य-  
र्थेन वृद्धिनिषेधेन रेजुविधानाच्च वृद्धिरतो न फलोपधायितेति भावः ।

(३९) अकेशेति सहजज्विद्यमानपूर्वाच्चेत्यनेन (२३६४) ङीष्निषेधः ।

(४०) जातेः पर इति जातिवाचकात् परत्वमात्रमिह विवक्षितं न तु जाति-  
वाचित्वेन विहितत्वमपि तेन ब्राह्मणीशब्दस्य शार्ङ्गरादित्वात्



भार्यः । ब्राह्मणीभार्यः । सौत्रस्यैवायन्निषेधः । तेन हस्ति-  
नीनां समूहो हास्तिकमित्यत मस्याठ इति(४०६४०)तु भवत्येव ।

संख्यया(४१)ऽव्ययासन्नादूराधिकसंख्याः संख्येये ।

२ । २ । २५ ।

संख्येयार्थया संख्ययाऽव्ययादयः समस्यन्ते स बङ्गव्रीहिः ।  
दशानां समीपे ये सन्ति ते उपदशाः (४२) नव एकादश  
वेत्यर्थः । बङ्गव्रीहौ संख्येये इति(४१३४०)वक्ष्यमाणो डच् ।

ति विंशतेर्डिति । ६ । ४ । १४२ ।

विंशतेर्भस्य तिशब्दस्य(४३)लोपः स्याड्ङिति । आसन्नविंशा ।  
विंशतेरासन्नादत्यर्थः । अदूरविंशाः । अधिकचत्वारिंशाः ।

डीनन्तत्वेन जातिलक्षणडीषन्तत्वाभावेऽपि न पुं बङ्गावइत्यदाहर-  
णेन स्थापितम् ।

(४१) संख्याया अव्ययैः सामानाधिकरण्यस्यान्यपदार्थे दृष्टेः विरहात् पूर्वेणा-  
प्राप्तौ विधायकमेतत् ।

(४२) उपदशा इति उपशब्दः समीपे समीपवर्तिनि च वर्तते तत्र समी-  
प्यार्थेऽव्ययीभावविधानात् परिशेषात् समीपिन्यर्थे बङ्गव्रीहिसंज्ञा च  
दशसमीपवर्तिन इति बोधः सामीप्यञ्च स्वष्टिदशत्वसंख्यासमीपव-  
र्तिसंख्यावत्त्वेन तदेतदाह नवैकादश वेति एवञ्च नित्यबङ्गवचनालो-  
प्यं शब्दस्याभावात् ।

(४३) सूत्रे तीति लुप्तपठेकं पदं तदाह तिशब्दस्येति ।

द्वौ (४४) वा तयो वा द्विताः । द्विराष्टत्ता (४५) दश द्विदशाः ।  
विंशतिरित्यर्थः ।

दिङ्नामान्यन्तराले । २ । २ । २६ ।

दिशो नामान्यन्तराले (४६) वाच्ये प्राग्वत् । दक्षिणस्याः पूर्व-  
स्याश्च दिशोऽन्तरालं दक्षिणपूर्वा । नामग्रहणाद्यौगि-  
कानान् । ऐन्द्राश्च कौवेर्याश्चान्तरालम् ।

तत्र तेनेदमिति सरूपे । २ । २ । २७ ।

सप्तम्यन्ते (४७) ग्रहणविषये सरूपे पदे तृतीयान्ते च प्रहरण-

(४४) द्वौ वा तयो वेति । वार्थेऽयं बहुव्रीहिः वार्थश्च नेह विकल्पः पक्षे  
द्विवचनस्याप्यपत्तेः किन्तु संशयएव संशयविषयो हि नियमेन परस्पर-  
प्रतिषेधकोऽतएव परस्परप्रतिषेधकानेकधर्मवत्त्वं धर्मिणि गृह्यते तदेव  
विषयनिर्णयं वागद्व्यस्यार्थः । संशये तु कश्चित् बलवत्प्रमाणेनैका  
कोटिर्बाध्यतेकश्चिद् द्वेकोटी । इह तु नोभयबाधः सूत्रप्रामाण्यादत  
एव नियमतो बहुत्वस्यैव बोधात् बहुवचनमिति बोध्यम् वस्तुतस्तु  
द्विवचन्यतरा इत्येवं रीत्या बोधः ।

(४५) द्विराष्टत्ता इति शब्दशक्तिस्त्रिभाष्यात् सुजयान्तर्भावेणैव पूर्वपदस्य  
वृत्त्याश्रयणात् सुचोऽप्रयोगः द्वित्वसंख्योत्पत्तिकावृत्तिविषया दशेति  
बोधः । सूत्रे संख्येति किं चत्वारो विप्रा इत्यत्र अव्ययेत्यादि किंविप्राः  
पञ्चेत्यत्र संख्येति किमधिका विंशतेर्गवां संख्येत्यादौ च मा भूत् ।

(४६) अन्तरालशब्देन दिगेव गृह्यते प्रत्यासत्तरतएव नित्यस्त्रीलिङ्गता  
इदं समानाधिकरणार्थं कवभावार्थेऽस्ति द्रष्टव्यम् । शब्देन्दु०

(४७) सप्तम्यन्ते इत्यादीनि प्रथमाद्विवचनान्तानि ग्रहणविषये ग्रहणादिक्रि-  
यान्तर्भावेण उक्तिविषयतामापन्ने इत्यर्थः इदं युक्त्वमित्यादि तत्र  
विशेष्ये इत्यर्थः ।

विषये इदं युद्धं प्रवृत्तमित्यर्थे समस्येते कर्मव्यतिहारे द्योत्ये  
 स वज्रवीहिः । इति शब्दादयं विषयविशेषो (४८) लभ्यते ।  
 अन्येषामपि दृश्यते\* । दीर्घइत्यनुवर्त्तते इचि कर्मव्यतिहारे  
 वज्रवीहौ पूर्वपदान्तस्य दीर्घः । इच्छमासान्तो (४१६४०)  
 वक्ष्यते । तिष्ठद्गु प्रभृतिष्विच्छप्रत्ययस्य (२११४०) पाठादय्ययीभाव  
 त्वमव्ययत्वञ्च । केशेषु कुशेषु गृहीत्वेदं (४९) युद्धं प्रवृत्तम्  
 केशाकेशि । दण्डैश्च दण्डैश्च प्रहृत्येदं युद्धमप्रवृत्तम् दण्डा  
 दण्डि सुष्टीमुष्टिः ।

ओर्गुणः । ई । ४ । १४ई ।

उवर्णान्तस्य भस्य गुणः स्यात्तद्धिते । अवादेशः । बाह्व-  
 बाह्वि । ओरोदिति वक्तव्ये गुणोक्तिः संचापूर्वको विधि-  
 रनित्यदिति ज्ञापयितुन्तेन स्वायम्भुवमित्यादि सिद्धम्  
 सरूपे इति किम् । हलेन सुश्लेन ।

(४८) विषयविशेषइति ग्रहणादिरूपोऽन्यपदार्थक्रियारूपः कर्मव्यतिहा-  
 रइत्यर्थः इतिशब्दात् प्रकाशे स च लोकासिद्धकर्मव्यतिहार  
 एव अतएवोक्तमितिशब्दो मौक्तिकीं विषयानुसारयतीति एवञ्च  
 कर्णाकर्णप्रथितमपरा इत्यादेः हस्ताहस्ति मिषात् सृशन् कुचतटी-  
 मित्यादेश सिद्धिः ।

(४९) गृहीत्वेति ज्ञापयत्ययोऽध्याहृतस्थित्यादिक्रियाभावाय बोध्यः केशेषु  
 केशेषु गृहीत्वा स्थितयोरिदं युद्धं प्रवृत्तमित्यर्थः ग्रहणकर्मत्वं  
 च प्रत्यासत्त्या केशादिविशिष्टपुरुषाणामेव युद्धस्यानेककर्तृकत्वात् ।  
 इदं युद्धं वैयधिकरणवार्थम् सरूपत्वात्प्राप्त्यैकशेषस्यानवकाशेन  
 नेन बाधार्थं चेति बोध्यम् ।

तेन (५०) सहेति तुल्ययोगे । २ । २ । २८ ।

तुल्ययोगे वर्त्तमानं सहेत्येतदृतीयान्तेन प्राग्वत् ।

वोपसर्जनस्य । ६ । ३ । ८२ ।

बहुव्रीह्यवयवस्य (५१) सहस्य सः स्याद्वा । पुत्रेण सह स-  
पुतः सहपुत्रो वा आगतः । तुल्ययोगवचनम्प्रायिकम् (५२) ।  
सकर्मकः । सलोमकः ।

प्रकृत्याऽऽशिषि । ६ । ३ । ८३ ।

सहशब्दः प्रकृत्या स्यादाशिषि । स्वस्ति रात्रौ सहपुत्राय ।  
सहामात्याय । अगोवत्सहलेष्विति वाच्यम् \* । सगवे । सव-  
त्साय । सहलाय ।

बहुव्रीहौ संख्येये डजबहुगणात् । ५ । ४ । ७३

(५०) तेन सहेति तुल्येन गमनादिना योगस्तुल्ययोगस्तद्भोगकं सहेत्यर्थः ।  
तुल्ययोगे इति किं सहैव दशभिः पुत्रैर्भारं वहति गर्हभीत्यादौ  
विद्यमानवाचिसहशब्दे सा भूत् ।

(५१) उपसर्जनस्येति न सहशब्दविशेषणमव्यभिचारात् किन्तुत्तर-  
पदेन सन्निधापितस्य समासस्यैवमस्य तथात्वं च समास्यावयवद्वारैव  
तथा चोपसर्जनं सर्वावयवकस्य समासस्य बहुव्रीहेरित्यर्थस्तदेतदाह  
बहुव्रीह्यवयवस्येति । तेनेह सहकृत्वा सहयुद्धेत्यादौ न तत्र सर्वा-  
वयवस्योपसर्जनमत्वाभावात् ।

(५२) प्रायिकमिति सपूर्वायाः प्रथमायारुति (१७७४०) उद्घरः सकर्मका-  
दिति (उ० ५३४०) भू स्तत्त्वनिर्देशेयत्वापकादिति भावः ।

संख्ये ये यो वङ्गव्रीहि (५३) सस्माङ्गुच् स्यात् । उपदशाः ।  
अवङ्गगणात्किम् । उपबहवः । उपगणाः । अत्र स्वरे (५४)  
विशेषः । संख्यायास्तत्पुरुषस्य वाच्यः (५५) \* । निर्गतानि  
त्रिंशतो निस्त्रिंशानि वर्षाणि चैतस्य । निर्गतस्त्रिंशतोऽङ्गु-  
लिभ्यो निस्त्रिंशः खःङ्ग ।

वङ्गव्रीहौ सकत्यक्ष्णोः स्वाङ्गात् पच् । ५ । ४

। ११३ ।

व्यत्ययेन (५६) पठौ । स्वाङ्गवाचिसक्यक्ष्यन्तावङ्गव्रीहेः पच्  
स्यात् । दीर्घे सकथिनी यस्य स दीर्घसकथः जलजाक्षी ।  
स्वाङ्गात्किम् दीर्घसकथि शकटम् स्थूलाक्षा वेणुयष्टिः ।  
अक्ष्णोऽदर्शनादित्यच् (४५२४०) ।

(५३) वङ्गव्रीहविति सप्तमी पञ्चम्यर्थे इत्याह संख्ये ये यो वङ्गव्रीहस्तस्मा-  
दिति संख्ये ये वर्त्तमानसंख्यावचनान्तवङ्गव्रीहेरित्यर्थः ।

(५४) उपगणा इत्यत्र ङचि रूपातिप्रसङ्गाभावात् औतातिप्रसङ्गमाह  
स्वरदिति ङचि सति चित्त्वादनोदात्तताऽसति पूर्वपदप्रकृतिस्वर  
इति विशेषः । वङ्गवचनन्त निचतुरादिसामीप्यवाचित्वाभिप्रायेण ।  
अत्र शेषिकः कवपि न भवति विहितनिषिद्धसमासान्तकवङ्गव्रीह्य  
मेक्षयैव शेषात् तस्य विधानात् । शब्देन्दुः

(५५) संख्याया इति संख्यान्तस्य तत्पुरुषस्यान्तावयवो ङच् वाच्य इत्यर्थः ।  
एकत्रिंशतिरित्यादौ तु न अन्यत्वाधिकस्त्रोषादिति वार्त्तिककृता  
निषेधात् ।

(५६) व्यत्ययेन पठौति सप्तम्यथेवमेवेत्याशयेन व्याचष्टे वङ्गव्रीहेरिति ।  
स्वाङ्गश्च (अद्भवं) मूर्त्तिमदित्याद्युक्तलक्षणम् (२१४४०) । मचः षित्वं  
ङीषर्थन्तदुदाहरति जलजाक्षीति ।

अङ्गुलेर्द्वारुणि । ५ । ४ । ११४ ।

अङ्गुल्यन्ताबज्रवीहेः षच् स्याद्दारुण्यर्थे । पञ्चाङ्गुलयो यस्य तत्पञ्चाङ्गुलं दारु । अङ्गुलिसदृशावयवधान्यादिविज्ञेयपण-  
काष्ठमुच्यते । बज्रवीहेः किम् द्वे अङ्गुली प्रमाणमस्याः  
द्व्यङ्गुला (५७) यष्टिः । तद्वितार्थे तत्पुरुषे तत्पुरुषस्याङ्ग-  
लेः (१८०४) इत्यच् । दारुणि किम् पञ्चाङ्गुलिर्हस्तः ।

द्वित्रिभ्यां षोमूर्ध्वः । ५ । ४ । ११५ ।

आभ्यां मूर्ध्वः षः स्याद्बज्रवीहौ । द्विमूर्ध्वः । त्रिमूर्ध्वः ।  
नेतु (५८) नञ्चत्वे अप् वक्तव्यः \* । मृगो नेता यासान्ताः  
मृगनेत्रा रात्रयः । पुष्यनेत्राः ।

अन्तर्वह्निर्भ्याञ्च लोमः । ५ । ४ । ११७ ।

आभ्यां लोमोऽप् स्याद्बज्रवीहौ । अन्तर्लोमः । वह्निर्लोमः ।

अञ्नासिकायास्संज्ञायान्नसञ्ज्ञास्थूलात् । ५ ।

४ । ११८ ।

नासिकान्ताबज्रवीहेरच् स्यात् नासिकाशब्दश्च नसं प्राप्नोति  
न तु स्थूलपूर्वात् ।

पूर्वपदात्संज्ञायामगः । ८ । ४ । ३ ।

(५७) द्व्यङ्गुलेत्यत्र मात्रचो द्वयसचो वा तद्वितस्य द्विगोर्गुनिगतिः (४६१४०) लुक् ।

(५८) नेतरिति नञ्चत्वे यो नेत्यशब्दस्तदन्तात् बज्रवीहेरित्यर्थः ।

पूर्वपदस्यात्(५६)निमित्तात्परस्य नस्य णः स्यात्संज्ञायान्न तु  
गकारव्यवधाने । द्रुखि नासिकाऽस्य द्रुणसः । खरणसः ।  
अगः किम् ऋचामयनम् ऋगयनम् । अतृगयनादिभ्य इति  
निपातनात् णत्वाभावमाश्रित्य अगइति प्रत्याख्यातं भाष्ये ।  
अस्थूलात्किम् स्थूलनासिकः । खुरखराभ्यां वा नस्(६०) ।  
खुरणाः खरणाः । पक्षेऽजपीयते । खुरणसः खरणसः ।

उपसर्गाच्च । ५ । ४ । ११६ ।

प्रादेर्यो नासिकाशब्दस्तदन्ताद्वज्रीहेरश् नासिकाया नसा-  
देशश्च । असंज्ञार्थं वचनम् । उन्नता नासिका यस्य स  
उन्नसः । उपसर्गादनोत्परइति (६१) सूतन्तङ्गङ्क्षा भाष्य-  
कार आह ।

(५६) अक्षोऽदन्तादित्यत्र(११२ष्ट०)अदन्तग्रहणरूपज्ञापकादत्र प्रकरणे वर्णग्रहणे  
तदन्तग्रहणं नास्तीत्याशयेनाह पूर्वपदस्यादिति । समानपदे (१०६ष्ट०)  
इत्यस्याधिकारलब्धस्य अखण्डपदे इत्यर्थात् समासेऽप्राप्तौ विध्यर्थमिद-  
मिति भाष्ये स्थितम् । रघुनाथविनेतादिशब्दे तु णत्वे संज्ञाभङ्गापत्तेर्न  
णत्वं णत्वे कृते चेत् संज्ञा रूच्यर्थो वा गम्यते तदेत्यर्थादुक्तम् । एतन्  
मूलकमेवाभियुक्तैः पठ्यते संज्ञाशब्दा अनादिप्रयुक्ता नियतातुपूर्विका  
इदानीं कस्तद्विपरीतं प्रयोक्तुमर्हतीति । शब्देन्दु० ।

(६०) खुरेति नासिकाया इत्यनुवर्तते । अत्रैव विकल्प्यते न तु नसादेशत्याह  
पक्षेऽजपीति ।

(६१) उपसर्गादनोत्परइत्यस्य उपसर्गस्याप्रेफात् परस्य नस्यशब्दस्यावयवस्य  
नइत्यस्य णः स्यात् ओकारे परतः ओकाराद्वा परस्य न भवतीत्यर्थः  
नस्यशब्दश्च अस्मच्छब्दादेशनससाधारणः । प्र नः सञ्च इति वाक्ये ।  
उ नः सञ्च इति वाक्ये वा प्रनो सञ्च, प्रनो सञ्चेत्यादौ अस्मदादेशना

उपसर्गाद्वलम् । ८ । ४ । २८ ।

उपसर्गस्यान्निमित्तात्परस्य नसो नस्य एः स्याद्वलम् ।  
प्रणसः । वेग्री वक्तव्यः \* । विगता नासिकाऽस्य विशः ।  
ख्यश्च \* । विख्यः । कथन्तर्हि “विनसा हतवान्धवेति” भट्टिः ।  
विगतया नासिकयोपलक्षितेति व्याख्येयम् ।

सुप्रातसुश्वसुदिवशारिकुक्षचतुरश्रणीपदाऽज-  
पदप्रोष्ठपदाः । ५ । ४ । १२० ।

एते बहुव्रीहयोऽचप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । शोभनम्प्रातरस्य  
सुप्रातः (६२) । शोभनं श्वोऽस्य सुश्वः । शोभनन्दिवाऽस्य  
सुदिवः । शारेरिव कुक्षिरस्य शारिकुक्षः । चतस्रोऽश्वयो-  
ऽस्य चतुरश्रः । एण्याइव पादावस्य एणीपदः (६३)  
अजपदः । प्रोष्ठो गौः तस्येव पादावस्य प्रोष्ठपदः ।

नञ्दुःसुभ्योऽहलिसक्थोरन्यतरस्याम् । ५ । ४ ।

१२१ ।

शब्दसामान्यग्रहणात् तदीयनकारस्य न णत्वं तस्य ओत्परत्वात् ओ-  
कारात् परत्वाच्चेत्याकरे स्थितम् । अत्र चोपसर्गग्रहणं प्रादुपलक्ष-  
णार्थं तेन संप्रति क्रियायोगाभावेऽपि न क्षतिः । भाष्यकारस्त्वत्र स्त्रुत्वे-  
नोत्परइत्यपनीय बहुलं जग्याह ।

(६२) सुप्रातइति प्रातःशब्देन तद्विहितं कर्म लक्ष्यते अन्यथा प्रातःशब्द-  
स्याधिकरणप्रधानतया सुशब्देन सामानाधिकरण्यासम्भवः ।

(६३) एणीपदादिषु लिषु पङ्गावण्यः पुंवङ्गावाभावश्च निपातनात् चतुरश्र-  
शब्दस्तालव्यमध्यइति । शब्देन्दु० ।



अच् स्यात् । अहलः अहलिः । असक्यः असक्यिः ।  
एवं सुदुर्भ्याम् । शक्त्योरिति पाठान्तरम् । अशक्तः अशक्तिः ।

नित्यमसिच् प्रजामेधयोः । ५ । ४ । १२२ ।

नज्जुः सुभ्यदत्येव । अप्रजाः । दुःप्रजाः । सुप्रजाः । अमेधाः ।  
दुर्मेधाः । सुमेधाः ।

धर्मादनिच् केवलात् । ५ । ४ । १२४ ।

केवलात् (६४) पूर्वपदात्परो यो धर्मशब्दस्तदन्तावज्जब्रीहरे-  
निच् स्यात् । कल्याणधर्मा । केवलात्किम् परमः स्त्री धर्मा  
यस्येति त्रिपदे वज्जब्रीहौ मा भूत् । स्वशब्दो हीह न केव-  
लपूर्वपदम् किन्तु मध्यमत्वादापेक्षिकम् । सन्दिग्धसाध-  
धर्मत्वादौ तु कर्मधारयपूर्वपदो वज्जब्रीहिः । एवञ्च (६५)  
परमस्वधर्मैत्यपि सार्धेव निवृत्तिधर्मा अनुच्छित्तिधर्मैत्या-  
दिवत् । पूर्वपदन्तु वज्जब्रीहिणाऽऽक्षिप्यते ।

(६४) केवलादिति केवलशब्दोक्तसहायवचनस्य धर्मादित्यस्य समानाधिक-  
रणविशेषणत्वे वज्जब्रीहरेव न स्यात् वज्जब्रीहरेनेकसुबन्तवर्तितत्वेन  
केवलधर्मशब्दान्तत्वे तद्रूपासिद्धेरतो वज्जब्रीहिणाऽऽक्षिप्यस्य पूर्वपदस्यैव  
केवलपदं विश्वं षण्मिथ्याशयेनाह पूर्वपदात् केवलादिति केवलादित्यस्य  
व्याप्ये दर्शयितुमाह केवलात् किमिति । त्रिपदवज्जब्रीहौ मध्यपद-  
रूपस्य स्वपदस्य तत्पूर्ववर्त्तिपरमपदसहायत्वेन केवलत्वाभावाद् नात्र  
समासान्तोऽनिजिति भावः ।

(६५) एवञ्चेति समानविभक्तिपदपूर्वकभिस्रत्वस्यैव केवलशब्दार्थविवक्ष-  
णात् परमस्वधर्मत्वादौ स्वस्य धर्मः स्वधर्मः स्वः स्त्रीयो वा धर्मः स्व-

जम्भा सुहरितटणसोमेभ्यः । ५ । ४ । १२५ ।

जम्भेति कृतसमासान्तन्निपात्यते । जम्भो मध्ये दन्ते च ।  
शोभनो जम्भोऽस्य सुजम्भा । हरितजम्भा । टणम्भक्ष्यं यस्य  
टणमिव दन्ता यस्येति वाटणजम्भा । सोमजम्भा । स्वादिभ्यः  
किम् पतितजम्भः ।

दक्षिणेर्मा लुब्धयोगे । ५ । ४ । १२६ ।

दक्षिणे ईर्म्भं व्रणं यस्य दक्षिणेर्मा मृगः । व्याधेन कृतव्रण  
इत्यर्थः ।

इच् कर्मव्यतिहारे । ५ । ४ । १२७ ।

कर्मव्यतिहारे यो बहुव्रीहिसमासिद् स्यात्समासान्तः ।  
केशाकेशि । सुसलामुसलि ।

द्विदण्डादि (ईई) भ्यश्च । ५ । ४ । १२८ ।

धर्म इति तत्पुरुषोत्तरं कर्मधारयोत्तरं वा परमशब्देन बहुव्रीहौ  
स्वधर्मशब्दस्य धर्मान्ततया अनिच् । सन्दिग्धसाध्यं धर्मोयस्येत्यत्र  
तु साध्यपदस्य पूर्वपदवत्त्वेऽपि समानविभक्तिपदभूतत्वात् केवलत्वं  
तथा चातुच्छ्रित्तिधर्मोत्यादावपि उच्छ्रित्तेः पूर्वं नञादिस्थितावपि  
न तस्य समानविभक्तिकत्वमिति नोदाहरणासङ्गतिः । विपदे तु  
परमइत्यस्य समानविभक्तिकतया तत्पूर्वकस्य स्वपदस्य गिरक्तकेव-  
लत्वाभावात् प्रसङ्ग इति भावः ।

(६६) द्विदण्डि द्विसुसलि उभाञ्जलि उभयाञ्जलि उभादलि उभयादलि  
उभाहलि उभयाहलि उभाकर्णि उभयाकर्णि उभापाणि उभ-

तादर्थ्ये चतुर्थेषा । एषां सिद्धार्थमिच्छप्रत्ययः स्यात् । द्वौ  
दण्डौ यस्मिन् प्रहरणे (६७) तत् द्विदण्ड प्रहरणम् । द्वि-  
मुसलि । उभाहस्ति (६८) ।

प्रसंभ्याञ्जानुनोर्जुः । ५ । ४ । १२६ ।

आम्नाम्परयोर्जानुशब्दयो (६६) नुंरादेशः स्यादङ्गव्रीहौ ।  
प्रगते जानुनी यस्य प्रनुः । संनुः ।

जङ्घाद्विभाषा । ५ । ४ । १२७ ।

जङ्घन्नुः जङ्घजानुः ।

धनुषश्च । ५ । ४ । १२८ ।

धनुरन्तस्य बङ्गव्रीहेरनडादेशः स्यात् । शाङ्गधन्वा ।

यापाणि उभावाङ्ग उभयावाङ्ग एकपदि प्रोह्यपदि आढ्यपदि स-  
पदि निकुच्यकर्णं संहृतपुच्छि अन्नेवासि । द्विदण्डादि ।

(६७) प्रहरणे इत्यनेन द्विदण्डा शालेत्यत्र त्व इच् नेति ज्ञाप्यते निपातनस्य  
विषयविशेषपरिग्रहार्थत्वात् ।

(६८) उभाहस्तीत्यत्र निपातनादेवायत्तं विनापि प्रयोगो भवतीति ज्ञापितम्  
निपातनस्य सर्वशक्तिमत्त्वात् ।

(६६) जानुशब्दस्यैकलेपि अर्थगतमुपसर्गनिबन्धनं वा द्वित्वमाश्रित्य जानु-  
नोरिति द्विवचननिर्द्देशः तत्फलन्तु स्थानषष्ठीत्वस्फुटीकरणमन्यथा  
जानुन इति निर्द्देशे पञ्चमीयमित्याशङ्क्येत तथा च प्रत्ययाधिकारात्  
जानुनः परोक्षः प्रत्ययः स्यादित्यनिष्टार्थो भवेत् स मा भूदित्याशयेन  
पठ्यन्तेति ध्वनयन्नाह जानुशब्दयोर्जुरिति ।

वा संज्ञायाम् । पू । ४ । १३३ ।

शतधन्वा शतधनुः ।

जायाया निङ् । पू । ४ । १३४ ।

जायान्तस्य बहुव्रीहेर्निङादेशः स्यात् ।

लोपो व्योर्वलि । ई । १ । ६६ ।

वकारयकारयोर्लोपः स्याद्वलि । पुं वङ्गावः । युवतिर्जाया-  
ऽस्य युवजानिः ।

गन्धस्येदुत्पूतिसुसुरभिभ्यः । पू । ४ । १३५ ।

एभ्यो गन्धस्य इकारोऽन्तादेशः स्यात् । उद्गन्धिः । पूति  
गन्धिः । सुगन्धिः । सुरभिगन्धिः । गन्धस्येत्वे तदेकान्त-  
ग्रहणम्\* । एकान्तएकदेशइव अविभागेन (७०) लक्ष्यमाण  
इत्यर्थः । सुगन्धिपुष्पम् सलिलं वा । सुगन्धिर्वायुः । नेह  
शोभना गन्धाः द्रव्याणि (७१) अस्य सुगन्धआपणिकः ।

(७०) अविभागेनेति एवञ्च गुणवाचिन एवेह ग्रहणं न द्रव्यवाचिनइति  
फलितोऽर्थः ।

(७१) द्रव्याणीति अस्ति च गन्धशब्दो द्रव्यवचनः “गन्धस्तु सौरभे नृत्ये  
गन्धके गर्वलेखयोः । सएव द्रव्यवचनो बहुल्ये पुंसि च स्मृत” इति को-  
शात् “बहति जलमियं पिनष्टि गन्धानिर्यामियमद्गुथते स्त्रजोविचिता”  
इत्यादिप्रयोगाच्च । केचित्तु एकान्तशब्देन स्वाभाविकत्वं विवक्षित्वा  
आगन्तुकस्य नेत्याहुः ।

अल्पाख्यायाम् । ५ । ४ । १३६ ।

सूपस्य (७२) गन्धो लेशो यस्मिन् तत् सूपगन्धि भोजनम् ।  
घृतगन्धि । “गन्धो गन्धक आमोदे लेशे संबन्धगर्वयो”रिति  
विश्वः ।

उपमानाच्च । ५ । ४ । १३७ ।

पद्मस्येव गन्धोऽस्य पद्मगन्धिः ।

पादस्य लोपोऽहस्यादिभ्यः । ५ । ४ । १३८ ।

हस्यादिवर्जितादुपमानात्परस्य पादशब्दस्य लोपः स्यादबहु-  
व्रीहौ । स्यानिद्वारेणाऽयं समासान्तः (७७) । व्याघ्रस्येव  
पादावस्य व्याघ्रपात् । अहस्यादिभ्यः (७४) किम् हस्तिपादः ।  
कुसूलपादः ।

(७२) सूपस्येति व्यधिकरणपदो बहुव्रीहिरतएव ज्ञापकात् । यद्वा सूपो  
गन्धोलेशोऽस्मिन्नित्येव विग्रहः गन्धशब्दश्चात्र लेशवाची गृह्यते तस्य  
च विशेषणत्वे ऽप्यतएव ज्ञापकात् परनिपातः । मनो०

(७३) अयं यदि समासान्तो न स्यात् तदाऽहस्यादिभ्यः इति निर्द्देशेन  
आदेः परस्येति (२६४०) परिभाषया पादशब्दस्यादेराकारलोपः स्यात्  
स्याच्च इतरसमासान्ताभावे शेषात् विभाषेति (४२५४०) कप्प्रत्ययइत्या-  
शयेनाह अयं समासान्तइति अभावस्यापि भावावयवत्वमौपचारिकं  
स्वरबलादेव कल्प्यते इत्याह स्यानिद्वारेणेति ।

(७४) हस्तिन् कुङ्कुल अथ कुशिक कुरुत कटील कटोलक गरुडोल गरुडो-  
लक कण्डोल कण्डोलक अज कपोत जाल गरुड महेला दाधी ग-  
णिका कुङ्कुल । हस्यादि ।

कुम्भपदोष् (७५) च । ५ । ४ । १३६ ।

कुम्भपद्यादिषु पादस्य लोपो ङीप् च निपात्यते स्त्रियाम् ।  
पादः पत् (७८४) । कुम्भपदी । स्त्रियां किम् कुम्भपादः ।

संख्यासुपूर्वस्य । ५ । ४ । १४० ।

पादस्य लोपः स्यात्समासान्तो बङ्गव्रीहौ । द्विपात् । सुपात् ।

वयसि दन्तस्य दट् । ५ । ४ । १४१ ।

संख्यासुपूर्वस्य दन्तस्य दट् इत्यादेशः स्याद्वयसि । द्विदन् ।  
चतुर्दन् । षट् दन्ता अस्य षोडशन् । सुदन् । सुदती । वयसि  
किम् द्विदन्तः करी । सुदन्तो नटः ।

स्त्रियां संज्ञायाम् । ५ । ४ । १४३ ।

दन्तस्य दट् स्यात्समासान्तो बङ्गव्रीहौ । अयोदती । फाल-  
दती । संज्ञायां किम् समदन्ती ।

विभाषा श्यावारोकाभ्याम् । ५ । ४ । १४४ ।

(७५) कुम्भपदी इत्येवमादिषु बङ्गव्रीहिषु पादस्य लोपः स्त्रियां नित्यं ङीप्  
च निपात्यते । कुम्भस्येव पादौयस्याः सा कुम्भपदी ।

कुम्भपदी एकपदी जालपदी शूलपदी सुनिपदी गुणपदी शतपदी  
स्त्रवपदी गोधापदी कलशीपदी विपदी तृणपदी द्विपदी विपदी  
षट्पदी दासीपदी शितपदी विष्णुपदी सुपदी निष्पदी आर्द्रपदी  
कुणिपदी कृष्णपदी शुचिपदी द्रोणपदी हुपदी शूकरपदी शक्यपदी  
अष्टापदी स्थूणापदी अपदी स्त्रीपदी । कुम्भपद्यादि ।

दन्तस्य दन्त वञ्जनीहो । श्वावदन्—श्वावदन्तः । अरोक-  
दन्—अरोकदन्तः ।

अग्रान्तशुभ्रद्वशुष्टप्रवराहेभ्यश्च । ५ । ४ । १४५ ।

एभ्यो दन्तस्य दन्त वा । कुट्मलाग्रदन् कुट्मलाग्रदन्तः ।

ककुदस्याऽवस्थायां लोपः । ५ । ४ । १४६ ।

अजातककुत् (७६) । पूर्णककुत् ।

विककुत्पव्वते । ५ । ४ । १४७ ।

त्रीणि ककुदान्यस्य विककुत् । संज्ञैषा पर्वतविशेषस्य । वि-  
ककुदोऽन्यः ।

उद्विभ्यां काकुदस्य । ५ । ४ । १४८ ।

लोपः स्यात् । उत्काकुत् । विकाकुत् । काकुदं तालु ।

पूर्णाद्विभाषा । ५ । ४ । १४९ ।

पूर्सकाकुत्—पूर्सकाकुदः ।

सुहृद्दुहृदौ मित्रामित्रयोः । ५ । ४ । १५० ।

सुदुर्था हृदयस्य हृद्भावो निपात्यते । सुहृन्मितम् । दुहृ-  
दमितः । अन्यतः सुहृदयः । दुहृदयः ।

(७६) कालाहारादिकता अवयवोपचयादयो वस्तुधर्मा अवस्थेत्युच्यते  
अजातककुत्त्वेन बाल्यं पूर्णककुत्त्वे न तारुण्यं नम्यते अवस्थायां किं  
श्वेतककुदइत्यादौ न ।

उरःप्रभृतिभ्यः (७७) कप् । ५ । ४ । १५१ ।

व्यूढोरस्कः । प्रियसर्पिष्कः । इह पुमान् अनङ्गान् पयः नौः  
लक्ष्मीरिति (७८) एकवचनान्तानि पठ्यन्ते । द्विवचन (७९)  
बहुवचनान्तेभ्यस्तु शेषाद्विभाषेति विकल्पोन कप् । द्विपुमान्  
द्विपुंस्कः । अर्थान्नञः ग० । अनर्थकम् । नञः किम् अपार्थम्  
अपार्थकम् ।

इनः स्त्रियाम् । ५ । ४ । १५२ ।

बहुदण्डिका नगरी । अग्निनस्त्रान्ग्रहणान्यर्थवता चानर्थ-  
केनाऽपि तदन्तविधिस्रयोजयन्ति । बहुवाग्मिका । स्त्रियां  
किम् बहुदण्डी बहुदण्डिको ग्रामः ।

शेषाद्विभाषा । ५ । ४ । १५४ ।

अनुक्तसमासान्ता (८०) च्छेपाधिकारस्याद्विव्रीहेः कप् वा

(७७) उरस् सर्पिस् उपानह् पुमान् अनङ्गान् पयः नौः लक्ष्मीः दधि  
मधु शालि अर्थान्नञः । इत्येते उरः प्रभृतयः ।

(७८) लक्ष्मीशब्दस्य ग्रहणं नट्युत्पत्त्यनेन (४०४ प्र०) सिद्धे नियमार्थमेकवचना-  
न्तास्यैव नित्यो भवति अत्रैवचनस्य तु शेषादिति यैकल्पिकः कप् । अत  
अक्षयमक्षयलक्ष्मीश्चेतसा शंसितं सदृत्यादौ अक्षया लक्ष्मीशोयस्येति विप-  
हेण कवभावइति । मनो०

(७९) सर्वत्र गणे निर्विभक्तिपठस्यैव ढट्त्वेन कोषास्त्रिविभक्तिकानां  
पाठस्तत्संख्याविवक्षार्थस्तदाह द्विवचनेत्यादि ।

(८०) अनुक्तसमासान्तादिति समासान्तापेक्षयैव शेषइत्याशयः । परे तु  
नैवेह कवपेक्षया शेषग्रहणं नापि समासान्तमात्रापेक्षया कित्तु अन-



स्यात् । महायशस्कः महायशाः । अनुक्तेत्यादि किम्  
व्याघ्रपात् । सुगन्धिः । प्रियपथः । शेषाधिकारस्यात् किम्  
उपबहवः । उत्तरपूर्वा । सपुतः । तन्त्रादिना (८१) शेष-  
शब्दोऽर्थद्वयपरः ।

आपोऽन्यतरस्याम् । ७ । ४ । १५ ।

कपि (८२) आवन्तस्य हस्तो वा स्यात् । वज्रमालाकः —  
वज्रमालकः । कबभावे वज्रमालः ।

न संज्ञायाम् । ५ । ४ । १५५ ।

शेषादिति (८३) प्राप्तः कप् न स्यात्संज्ञायाम् । विश्वे देवा  
अस्य विश्वदेवः ।

ईयसञ्च (८४) । ५ । ४ । १५६ ।

नरं यो वज्रव्रीह्यधिकारउक्तः शेषो वज्रव्रीहिरिति (१६६४०) तदपेक्षयैव  
शेषोऽप्याह इत्याहुः । शब्देन्दु०

(८१) सकृच्छ्रुतस्य शेषशब्दस्य अनुक्तसमाप्तान्तरत्वे शेषो वज्रव्रीहिरित्ये-  
तत्परत्वे च सकृदुच्चारितः शब्दः सकृदर्थं गमयतीति न्यायविरोधमा-  
लक्ष्य तन्त्रादिनेत्युक्तम् ।

(८२) न कपीत्यतः (४०४४०) कपीत्यनुवर्त्याह कपीति ।

(८३) अनन्तरेति न्यायाच्छेषादित्यस्यैव निषेध इत्याशयेनाह शेषादिति  
विश्वख्या देवगणविशेषादित्यर्थः उद्धृतावयवभेदत्वाद्बहुवचनम् ।

(८४) ईयसोरिति वक्तव्ये ईयस इति निर्देशात् शैषिकस्य कपइव स्त्रीलिङ्गि  
नन्दृतसेति (४०४४०) कपो निषेध इति बोध्यम् । तथाच ईयसो वज्रव्रीहे

ईयसन्तोत्तरपदान्न कप् । बहवः श्रेयांसोऽस्य बहुश्रेयान् ।  
गोस्त्रियोरिति (१२२४०) ह्रस्वत्वे प्राप्ते । ईयसो बहुव्रीहेर्नैति  
वाच्यं \* । बह्वः श्रेयस्योऽस्य । बहुश्रेयसी । बहुव्रीहेः किम्  
अतिश्रेयसिः ।

वन्दिते भ्रातुः । ५ । ४ । १५७ ।

पूजिते (८५) इर्थे यो भ्रातृशब्दस्तदन्तान्न कप् स्यात् । प्रशस्तो  
भ्राता यस्य । प्रशस्तभ्राता सुभ्राता । न पूजनादिति (४५५४०)  
निषेधस्तु बहुव्रीहौ सकथ्यत्त्वरित्यतः (४१४) प्रागेवेति  
(४५५४०) वक्ष्यते । वन्दिते किम् सर्वभ्रातृकः ।

नाडीतन्त्रीशब्दोः स्वाङ्गे । ५ । ४ । १५८ ।

स्वाङ्गे यौ नाडीतन्त्रीशब्दौ तदन्तात्कप् न स्यात् । बहु-  
नाडिः (८६) कायः । बहुतन्त्रीः ग्रीवा । बहुतन्त्रीर्धमनी ।  
स्त्रीप्रत्ययान्तत्वाभावाद्भ्रस्यो न । स्वाङ्गे किम् बहुनाडीकः  
सम्भः ।

निष्प्रवाणिञ्च । ५ । ४ । १६० ।

रिति वार्तिके ईयसः परस्य स्त्रीप्रत्ययस्य पुंविषयकस्येकारस्य यथा न  
ह्रस्व इत्यर्थस्तथास्यापि ह्रस्वस्यार्थस्तदेतदाह ईयसन्तोत्तरेति ।

(८५) अभिवादनस्तुतिरूपोभयार्थकवन्दिधातुनोभयसाधरणपूजा लक्ष्यत  
इत्याशयेनाह पूजिते इति ।

(८६) बहुनाडिरित्यत्र स्त्रीप्रत्ययान्तत्वादुपसर्जनह्रस्वः तन्त्रीशब्दस्यौणा-  
दिकप्रत्ययान्तत्वान्न ह्रस्व इति भेदः ।

कवभावोऽत्र निपात्यते । प्रपूर्वाद्वयतेर्लुगट् (८७) । प्रवाणी  
तन्तुवायशलाका । निर्गता प्रवाण्यस्मात् निष्प्रवाणिः पटः ।  
समाप्तवान् (८८) नवद्वत्यर्थः ।

### सप्तमीविशेषणो बज्जब्रीहौ । २ । २ । ३५ ।

सप्तम्यन्तं (८९) विशेषणं च बज्जब्रीहौ पूर्वम्प्रयोज्यम् । कण्टे  
कालः । अतएव (९०) ज्ञापकाद्व्यधिकरणपदो बज्जब्रीहिः ।  
चित्तगुः (९१) । सर्वनामसंख्ययोरुपसंख्यानम् \* । सर्व-  
श्वेतः । तिगुक्ताः । मिथोऽनयोः समासे संख्या पूर्वा शब्द-  
परस्य (९२) विप्रतिषेधात् । इत्यन्यः । संख्याया अल्पी (९३)

- (८७) वयते ल्युङिति प्रोयतेऽस्यामित्यधिकरणे ल्युट् ।  
(८८) समाप्तवानिति समाप्तमावपनं क्रिया यस्येत्यर्थं मत्तुप ।  
(८९) सप्तम्यन्तस्य तु कर्त्ताद्यान्वयद्वारेण क्रियान्वयाद्विशेषणत्वे सिद्धे सप्तमी-  
पह्णं वैयधिकरण्येऽप्यत्र समासं ज्ञापयति ।  
(९०) विशेषणपदञ्चात्र ब्राह्मणवसिष्ठन्यायेन तदतिरिक्तविशेषणपरं तदा-  
ज्ञातएवेति ।  
(९१) चित्तगुरिति उभयोरपि प्रथमानिर्दिष्टत्वेनान्वयमे प्राप्ते उभयपदार्थ-  
योर्मध्ये विशेषणस्यैव पूर्वनिपातार्थं विशेषणपह्णमिति भावः ।  
उदाहरणे क्रमेण सर्वनामसंख्ययोः श्वेतगुक्तविशेषणत्वात् पूर्व  
निपातः ।  
(९२) शब्दपरस्येति । अतएव सर्वनामसंख्ययोरित्यत्रात्पाचोऽपि संख्यायाः  
शब्दपरत्वेनैव न पूर्वनिपातः ।  
(९३) संख्यावाचकानां समासेऽल्पसंख्यावाचिकायाः पूर्वनिपात इत्यर्थः

यस्याः । द्वित्राः । द्वन्द्वेऽपि । द्वादश । वा प्रियस्य \* ।  
गुडप्रियः प्रियगुडः । गड्वादिभ्यः परा सप्तमी । गडु-  
कण्ठः । क्वचिन्न वहेगडुः ।

निष्ठा । २ । २ । ३६ ।

निष्ठान्तं बहुव्रीहौ पूर्वं स्यात् । कृतकृत्यः (६४) । जाति-  
कालमुखादिभ्यः परा निष्ठा वाच्या । सारङ्गजग्धी (६५)  
मासजाता । सुखजाता । प्रायिकश्चेदम् । कृतकटः ।  
पीतोदकः ।

वाहिताम्नगादिषु (६६) । २ । २ । ३७ ।

आहिताग्निः अग्निराहितः । आकृतिगणोऽयम् । प्रहर-  
णार्यैभ्यः परे निष्ठासप्तम्यौ । अस्युद्यतः । दण्डपाणिः ।  
क्वचिन्न । विवृतासिः ।

इति बहुव्रीहिः ।

(६४) कृतकृत्यशब्दयोः क्रियाशब्दत्वादनियमे प्राप्ते वचनम् ।

(६५) सारङ्गजग्धीति अस्माकंपूर्वपदाद्देति (२३३४०) ङीष् ।

(६६) आहिताग्निं जातपुत्रं जातदलं जातश्लेष्ठं तैलपीतं घृतपीतं मद्य-  
पीतं क्वद्वभार्यं गतार्थं । आकृतिगणोऽयम् । तेन अस्युद्यतं गडुकण्ठं  
दण्डपाणिप्रभृतयोऽपि ।

चार्थे (१) द्वन्द्वः । २ । २ । २६ ।

अनेकं सुबन्तञ्चार्थे वर्त्तमानं वा समस्यते स द्वन्द्वः । समुच्च-  
यान्वाचयेतरेतरयोगसमाहाराश्चार्थाः । परस्पर (२) निर-  
पेक्षस्याऽनेकस्य (३) एकस्मिन् (४) अन्वयः समुच्चयः । अन्य-  
तरस्यानुषङ्गिक (५) त्वेऽन्वाचयः । मिलितानां (६) मन्वय

- (१) चार्थे इति अनेकमन्यपदार्थे (३६६८०) इत्यतोऽनेकमित्यनुवर्त्तते  
तत्फलं स्वर्गागद्वषदमित्यत्वान्ते समासान्तः होतपोत्तनेष्टोद्गातार  
इत्यादावुपान्ते आनुषङ्गप्रवृत्तियः । द्वन्द्वश्च प्रथमान्तानां परिनिष्ठितविभ-  
क्त्यन्तानां वेति पञ्चद्वयम् ।
- (२) परस्परनिरपेक्षस्येति एकस्य क्रियान्वयोत्तरमपरस्यावृत्त्या तदन्वय-  
इति न तयोः परस्परकाङ्क्षा ।
- (३) अनेकस्येति तेनैकस्य सापेक्षत्वेऽपि न दोषउभयोस्तथात्वाभावात् ।  
समुच्चये चशब्देन स्वसमभिव्याहृतपदार्थोत्तरसापेक्षत्वं बोध्यते तद-  
स्वमभिव्याहारे तु न । अतएवात्रैक एव चशब्दः प्रयुज्यते तेन यच्छ-  
ब्दोत्तरं चशब्दस्तस्यैव समभिव्याहृतक्रियादावन्ये इतरसापेक्षत्वं  
न त्वन्यस्येति बोध्यम् ।
- (४) एकस्मिन् एकधर्मावच्छिन्ने इत्यर्थः अन्वय इत्यस्य यत्वेत्यादिस्थाच  
यत्नैवमन्वयस्तत्त्व समुच्चयशक्यार्थइति भावः न त्वन्वयएव समुच्चय  
इति भ्रमितव्यम् । अन्वयश्च विगेष्यतया विशेषणतया वा तत्वाद्य-  
चैतौ गच्छति पचति चेत्यादौ क्रियासमुच्चये, अन्यम् ईश्वरं गुरुञ्च  
भजस्वेत्यादि द्रव्यसमुच्चये ।
- (५) आनुषङ्गिकत्वमनुद्देश्यत्वमन्यतरस्य प्राधान्यञ्च तत्त्वम्भित्तिक्रियाया  
अवश्यकर्तव्यत्वरूपं तथाच समभिव्याहृतक्रियादिगतमानुषङ्गिक-  
त्वव्याप्यत्वमन्वाचयचकारार्थः ।
- (६) मिलितानामिति परस्परसापेक्षाणासङ्गतावयवभेदकसमूहरूपाणामित्य-  
र्थः । अन्वयइत्यस्यैकधर्मावच्छिन्नेनावयवइत्यर्थः । तेन नीधातो

इतरेतरयोगः । समूहः (७) समाहारः । तत्त्वेश्वरं गुरुंश्च  
भजस्वेति समुच्चये, भिक्षामट गाञ्चानयेत्यन्वाचये च न  
समासोऽसामर्थ्यात् (८) । धवखदिरौ । संज्ञापरिभाषम् ।  
अनेकोक्तेः होतपोतनेष्टोद्गातारः । द्वयोर्द्वयोर्द्वन् कृत्वा  
पुनर्द्वन्हे तु । होतापोतानेष्टोद्गातारः ।

संयोगजनकव्यापारजनकव्यापारबोधकतया द्विकर्मकत्वेन अजां  
ग्रामं नयतीत्यादौ अजाग्रामयोर्द्वयोरपि धातूपत्तिक्रियाग्रामन्वयेन  
तत्र न चकारयोगो नापि समासः तयोरेकस्य संयोगेऽपरस्य संयो-  
गात्तुक्लव्यापारेऽन्वयादेकत्वान्वयाभावात् । अतएव चात्रानेकचका-  
राप्रयोगः । यत्रैवमन्वयस्तत्रेतरयोगस्तादृशसमूहश्च चार्थ इत्यर्थः ।

(७) अनुद्धूतावयवभेदः समूहः समाहार इत्यर्थः । तत्रेतरयोगे उद्धू-  
तावयवभेदसमूहस्य प्रतीत्या प्रत्येकावयववृत्तिधर्म एव प्रवृत्तिनिमि-  
त्तं समाहारे तु द्वित्वित्वादिनैव समूहस्य भानात् समूहत्वमेव प्रवृत्ति-  
निमित्तमिति विशेषः । एवञ्च उभयत्रैव समूहस्य बोधः ।

(८) असामर्थ्यादिति एकार्थीभावाभावादित्यर्थः । तथाहि वङ्गब्रीहि-  
घटकपदानां कर्माद्यन्तर्भावैरेव हन्वघटकपदानां चार्थान्तर्भावैरेव  
एकार्थीभाव आवश्यकः समर्थः पदविधिरिति (३१७४) परिभाषितत्वात्  
चार्थे हन्व इत्युक्तेश्च । नचेतरान्वये परस्परनिरपेक्षाणामेकार्थीभावः  
सम्भवति येन समुच्चयान्वाचयावेकार्थीभावेऽन्तर्भूतौ स्याताम् । ततश्चे-  
तरेतरयोगे समाहारे च साहित्यस्य सत्त्वादेकार्थीभावस्तयोस्तदसत्त्वे  
न तथेति बोध्यम् । इयांस्तु विशेषः इतरेतरयोगे साहित्यं विशेषणं  
द्रव्यं विशेष्यं समाहारे तु साहित्यं प्रधानं द्रव्यं विशेषणमिति यथा  
चानयोर्वोधबलक्षयमनुपपदं तथोक्तं प्राक् ।

राजदन्तादिषु (६) परम् । २ । २ । ३१ ।

एषु पूर्वप्रयोगार्हम्परं स्यात् । दन्तानां राजा राजदन्तः ।  
धर्मादिष्वनियमः (१०) । अर्थधर्मा । धर्मार्थौ । दम्पती ।  
जम्पती । जायापती (११) । जायाशब्दस्य जम्भावो दम्भावश्च  
वा निपात्यते । आकृतिगणोऽयम् ।

द्वन्द्वे घि । २ । २ । ३२ ।

द्वन्द्वे घिसंज्ञं पूर्वं स्यात् । हरिश्च हरश्च हरिहरौ । अनेक-  
प्राप्तावेकत्व नियमोऽनियमः शेषे\* । हरिगुरुहराः । हरि-  
हरगुरवः ।

(६) राजदन्तादिविति इदञ्च सर्वसमासविषयं षष्ठीसमासकर्मधारयद्वन्द्व  
समासनिष्पन्नानां गणे पाठात् ।

राजदन्तः अयेवणम् लिप्तवासितम् जन्नसुषितम् सित्तसंष्टम् स-  
ष्टलुञ्जितम् अवल्लिन्नपकम् अर्पितोप्तम् उप्तगादम् उल्लूखलसुमलम्  
तण्डुलकिण्वम् दृषदुपलम् आरग्वायनबन्धकी चित्तरथवाह्लीकम्  
अवन्त्यश्रकम् शूद्रार्थम् स्नातकराजानौ विष्वक्सेनार्जुनौ अजिभ्रवम्  
दारगवम् शब्दार्थौ धर्मार्थौ कामार्थौ अर्थशब्दौ अर्थधर्मा अथ-  
कामौ वैकारिमतम् गोजवाजम् गोपालधानीपूलासम् पूलासककु-  
रण्डम् स्थूलपूलासम् उशीरबीजम् जिह्वास्थि सिङ्गाश्चत्यम् चित्ता-  
स्त्रातो माथ्यापती दम्पती जम्पती जायापती पुत्रपत्नी पुत्रपत्न्यु कोश  
श्लेष्म शिरोबीजम् शिरोजातु रुपिर्मधुनी सधुसर्पिषो आद्यन्तौ  
अन्तादौ गुणद्वन्द्वौ द्विगुणौ । आकृतिगणोऽयम् ।

(१०) धर्मादिविति द्वन्द्वविषयमेतत् । ते च राजदन्ताद्यन्तगणाः ।

(११) जायापती इति अभ्यर्हितत्वेऽपि पत्युर्न पूर्वनिपातः राजदन्तादि-  
गणे पाठादिति बोध्यम् ।

अजाद्यदन्तम् । २ । २ । ३३ ।

इं द्वन्द्वे पूर्वं स्यात् । ईशकृष्णौ । ब्रह्मध्वनियमः । अश्वर-  
द्धाः । इन्द्राश्वरथाः । अन्तादजाद्यदन्तं विप्रतिषेधेन ।  
इन्द्राग्नी ।

अल्पाक्षरम् (१२) । २ । २ । ३४ ।

शिवकेशवौ । ऋतुनक्षत्राणां समाचराणामानुपूर्व्येण (१३) ।  
हेमन्तशिशिरवसन्ताः । कृत्तिकारोहिण्यौ । समाचराणां  
किम् ग्रीष्मवसन्तौ । लघुक्षरम्पूर्वम् । कुशकाशम् ।  
अभ्यर्हितञ्च (१४) \* । तापसपर्वतौ । वर्ष्मणामानुपूर्व्येण \* ।  
ब्राह्मणक्षत्रियविट्शूद्राः । मातृज्यायसः । युधिष्ठिरा-  
ज्जनौ ।

द्वन्द्वश्च प्राणितूर्यसेनाङ्गानाम् (१५) । २ । ४ । २ ।

(१२) अल्पाक्षरमिति कुत्वाभावो निपातनादसन्देहार्थं तथा निर्देशः  
अत्रापि ब्रह्मध्वनियमः अनित्यमिदं लक्षणहेत्वोरिति (उ० ३६६ पृ०)  
स्त्वन्निर्देशप्राप्त्यात् ।

(१३) ऋतूनामानुपूर्व्यं प्रादुर्भावकृतं नक्षत्राणानुदयकृतमिति बोध्यम् ।

(१४) द्वन्द्वे षीत्यादिभ्यः पञ्चभ्योऽभ्यर्हितमित्यस्य परत्वात् सर्वपवादत्वम्  
तेन वासुदेवार्जुनावित्यवार्जुनस्याजाद्यदन्तत्वेऽपि अल्पाक्षरत्वेऽपि  
च न पूर्वनिपातः । एवमन्यत्रापि बोध्यम् ।

(१५) प्राणितूर्यसेनाङ्गानामित्यवार्जुनस्य प्रत्येकमन्वयत्वात् आद्यनयो-  
रवयवपरता मध्यस्य कार्यं उपकारकपरता तेन तूर्याङ्गपदेन वाय-



एषां द्वन्द्व एकवत्स्यात् । प्राणिपादम् (१६) । मर्द्दङ्गिकपा  
णविकम् । रथिकाश्वारोहम् । समाहारस्यैकत्वादेकत्वे  
सिद्धे नियमार्थं (१७) प्रकरणम् प्राण्यङ्गादीनां समाहार  
एव (१८) यथा स्यात् ।

अनुवाटे चरणानाम् । २ । ४ । ३ ।

चरणानां द्वन्द्व एकवत्स्यात्सिद्धस्योपन्यासे (१९) । स्थेणोर्लु-  
ङीति वक्तव्यम् (२०) । उदगात्कठकालापम् । प्रत्यष्ठा-  
त्कठकौथुमम् ।

अध्वर्युक्रतुरनपुंसकम् । २ । ४ । ४ ।

काराण्यवोच्यन्ते तदेतदुदाहरणेन ज्ञापयति मर्द्दङ्गिकपाणविकमिति ।  
यत्राञ्च प्राण्यङ्गानां प्राण्यङ्गेन, त्वर्याङ्गाणां च त्वर्याङ्गेत्येव नियम-  
स्तेन मर्द्दङ्गिकरथिकौ मर्द्दङ्गिकाश्वारोहावित्यादिः स्यादेव ।

(१६) प्राणिपादमिति प्राण्यङ्गत्वोपचारेण प्राणित्वात् जातिरप्राणि-  
नामित्यनेन (४३५ प्र०) न गतार्थता ।

(१७) चार्थे द्वन्द्वः (४३० प्र०) इत्यस्य समाहारद्वन्द्वपरतया प्राण्यङ्गाद्यनुवादेनैक-  
वद्भावविधानं नियमार्थमित्याह समाहारस्येत्यादि ।

(१८) समाहार एवेति समाहारे प्राण्यङ्गादीनामेवैकवद्भाव इति नियमः ।  
विपरीतनियमस्तु न भवितुमर्हति तिष्यपुनर्वस्वोरिति (३९४ प्र०) वङ्ग-  
वचननिर्देशात् ।

(१९) प्रमाणान्तरावगतत्वं सिद्धत्वं तस्योपन्यासः प्रकृते उदयप्रतिष्ठयोरनु-  
वादः । सिद्धत्वज्ञापने तु उदयः कठकालापा इति वङ्गत्वं स्यात् ।  
कठेषु कपालेषूदितेषु प्रतिष्ठितेषु वा व्यावाभ्यां गन्तव्यमिति समयं  
कृत्वा विस्मृत्य स्थितं प्रत्येकोपदेशादुदाहरणम् ।

(२०) स्थेणोरिति लुङन्तस्य स्थाधातोरिणधातोश्च प्रयोगे सतीत्यर्थः ।

यजुर्वेदे (२१) विहितो यः क्रतुस्तद्वाचिनामनपुंसकलिङ्गानां  
इन्द्र एकवत्स्यात् । अर्काश्वमेधम् । अध्ययुःक्रतुः किम् । इषु  
वज्रौ । सामवेदे विहितौ । अनपुंसकङ्गिम् राजसूयवा-  
जपेयौ । अर्द्धर्चादी ।

अध्ययनतोऽविप्रकृष्टाख्यानाम् । २।४।५ ।

अध्ययनेन प्रत्यासन्ना (२२) आख्या येषान्तेषां इन्द्र एकवत् ।  
पदक्रमकम् (२३) ।

जातिरप्राणिनाम् । २।४।६ ।

प्राणिवर्जजातिवाचिनां (२४) इन्द्र एकवत् । धानाशष्कुलि ।  
प्राणिनान्तु । विट्शुद्राः । द्रव्यजातीनामेव (२५) नेह

(२१) अध्ययुःक्रतुरिति षष्ठ्यर्थे प्रथमा । अध्ययुःशब्दोयजुर्वेदं लक्षयति तदाह  
यजुर्वेदे इति ।

(२२) अध्ययनेन प्रत्यासन्नेति अध्ययनगता प्रत्यासत्तिरव्येष्टध्वारोप्यते  
इति भावः ।

(२३) पदक्रमशब्दोस्तु जातिवादेव सिद्धेऽपि तदव्येष्टवाचकेऽस्य प्रवृत्ति-  
रिति बोध्यम् ।

(२४) जातिरिति षष्ठ्यर्थे प्रथमेति तदाह जातिवाचिनामिति । इह प्राणि-  
शब्देन मुख्यस्यैव ग्रहणम् । जातिः किं नन्दकपाञ्चजन्यौ हरेः  
तयोः संज्ञात्वादेकत्वाच्च गगनत्यादिवन्न जातित्वम् ।

(२५) अप्राणिनामिति पर्युदासेन तत्सदृशग्रहणादाह द्रव्यजातीनामेवेति ।

रूपरसौ । गमनाकुञ्चने । जातिप्राधान्य (२६) एवायमेकव-  
द्भावः । द्रव्यविवक्षायां । वदरामलकानि (२७) ।

विशिष्टलिङ्गो नदीदेशोग्रामाः । २ । ४ । ७ ।

ग्रामवर्जनदीदेशवाचिनाम्निन्नलिङ्गानां (२८) समाहारे द्वन्द्वः  
स्यात् । उद्वयश्च दूरावती च उद्वेयरावति । गङ्गा च शोणश्च ।  
गङ्गाशोणम् । कुरवश्च कुरुक्षेत्रं च कुरुकुरुक्षेत्रम् । भिन्नलि-  
ङ्गानां किम् । गङ्गायमुने । मद्रूकेकयाः । अग्रामाः किम् ।  
जाम्बवन्नगरम् । शालूकिनी ग्रामः । जाम्बवक्षालूकिन्यौ ।

क्षुद्रजन्तवः । २ । ४ । ८ ।

एषां समाहारे द्वन्द्वः स्यात् । यूकालिखम् । आ नकुलात्  
क्षुद्रजन्तवः (२९) ।

(२६) जातिप्राधान्य इति जात्याश्रयसकलव्यक्तिबोधनाभिप्रायेजातेरेव यत्  
प्राधान्यं तत्रैव । यद्वा जातेः शब्दार्थतया जातेरेव यदा प्राधान्यं  
विशेष्यत्वं तदेतत्सूत्रं प्रवर्तते ।

(२७) वदरामलकानि फलत्वव्याप्यजातिवाचिनावेतौ अत्र जातेन प्राधान्य-  
विवक्षा ।

(२८) नद्या नदीवाचकेन देशस्य च देशवाचकेन द्वन्द्वइत्यर्थस्तेन गङ्गापाट-  
लिपुत्रे इत्येव । ग्रामपदेन नेह नगरं गृह्यते तेन मथुरापाटलिपुत्र-  
मित्येव नदीपदेन नदस्यापि ग्रहणमन्यथा भिन्नलिङ्गत्वासम्भवात् ।

(२९) अल्पप्रणिमतस्य क्षुद्रपदार्थत्वे तस्यापेक्षिकत्वादनवस्थितिरतः  
“क्षुद्रजन्तरनस्यः स्यादथवा क्षुद्र एव यः । शतं वा प्रसूतौ येषां  
केचिदानकुलावधी” लुक्तिमनुसृत्याहानकुलादिति ।

येषाञ्च विरोधः (३०) शाश्वतिकः । २ । ४ । ६ ।

एषाम्प्राग्वत् । अहिनकुलम् । गोव्याघ्रम् । काकोलूकमि-  
त्यादौ परत्वादिभाषा वृत्तमृतेति प्राप्ता चकारेण बाध्यते ।

शूद्राणामनिरवसितानाम् । २ । ४ । १० ।

अवहिष्कृतानां शूद्राणाम्प्राग्वत् । तच्चायस्कारम् । पाता-  
द्वहिः (३१) कृतानान्तु । चाण्डालमृतपाः ।

गवाश्च (३२) प्रभृतीनि च । २ । ४ । ११

यथोच्चारितानि (३३) साधूनि स्युः । गवाश्चम् । दासीदास-  
मित्यादि ।

विभाषा वृत्तमृगवृत्तधन्यव्यञ्जनपशुकुन्यश्च  
वडवपूर्वापराधरोत्तराणाम् । २ । ४ । १२ ।

(३०) विरोधो विद्वेषो न तु सहानवस्थानं तेन क्रायातपाविति सिद्धम् ।

(३१) पातादिति 'भक्षना शुद्धाते कांस्यमित्यादि' ऋत्युक्तसंस्तारेण यैर्भुक्ते  
पातं न शुद्धाति तेषामित्यर्थः ।

(३२) गवाश्चेति । गवाश्चम् गवाविकम् गवैडकम् अजाविकम् अजैडकम्  
कुञ्जवामनम् कुञ्जकिरातम् पुत्रपौत्रम् अचण्डालम् स्त्रीकुमारम् दा-  
सीमाणवकम् शाटीपटीरम् शाटीप्रच्छदम् शाटीपाट्टिकम् उष्ट्रखरम्  
उष्ट्रशशम् मूत्रशकत् मूत्रपुरीषम् यक्षन्नेदः मांसशोणितम् दर्भ  
शरम् दर्भपूतकम् अर्जुनशिरीषम् अर्जुनपुरुषम् तृणोत्तपम् दासीदासम्  
कुटीकुटम् भागवतीभागवतम् । एतानि गवाश्चप्रभृतीनि ।

(३३) यथोच्चारितानीति गणपाठे यथापठितानि तथैव नान्यथेत्यर्थः तेन  
गवाश्चमित्यत्र पररूपसन्निपन्नादौ गोदन्ता गोअन्ता इत्येवेति बोध्यम् ।

वृक्षादीनां सप्तानां द्वन्द्वः । अश्ववडवेत्यादिद्वन्द्वतयञ्च प्राग्व-  
 द्वा । वृक्षादौ विशेषाणामेव (३४) ग्रहणम् । सञ्जन्यग्रोधम्-  
 सञ्जन्यग्रोधाः । रुरुष्टपतम्-रुरुष्टपताः । कुशकाशम्-कुश-  
 काशाः । व्रीहियवम्-व्रीहियवाः । दधिष्टतम्-दधिष्टते ।  
 गोमहिषम्-गोमहिषाः । शुक्रवकम् शुक्रवकाः । अश्ववडवम्-  
 अश्ववडवौ । पूर्वापरम् पूर्वापरे । अधरोत्तरम्-अधरोत्तरे ।  
 फलसेनावनस्पतिसृगशकुनिक्षुद्रजन्तुधान्यटणानां बहुप्रक-  
 तिरेव (३५) द्वन्द्व एकवदिति वाच्यम् । वदराणि चाऽऽमल-  
 कानि च वदरामलकम् । जातिरप्राणिना (४३५४)मित्येकव-  
 द्भावो नेह । वदरामलके । रथिकाश्वारोहौ । सञ्जन्यग्रोधौ ।  
 इत्यादि । विभाषा वृत्तेति सूत्रेयेऽप्राणिनस्तेषां ग्रहणम् । जाति-  
 रप्राणिनामिति (४३५४) नित्ये प्राप्ते विकल्पार्थम् । पशुग्रहणं  
 हस्यखादिषु सेनाङ्गत्वान्नित्ये प्राप्ते ऋगाणां ऋगैरेव शकुनीना-  
 न्तैरेवोभयत्र द्वन्द्वः । अन्यैस्तु सङ्घ इतरेतरयोग एवेति नियमार्थं  
 ऋगशकुनिग्रहणम् । एवं पूर्वापरमधरोत्तरमित्यपि । अश्वव-

इह गणे पाठाच्च पशुद्वन्द्वे गवाश्चादौ विभाषा बाध्यते बाध्यते च  
 दासीदासमित्यादौ पुमान् स्त्रिया (४४५४) इकशेषः ।

(३४) विशेषाणामिति स्वं रूपं शब्दस्येति सूत्रभाष्ये वृक्षादीनां वृक्षविशेष-  
 वाचित्वस्यैवोक्तत्वान्तथाकल्पनमिति भावः । अत्र च वृक्षादिसप्तकं  
 वृक्षादिसर्वावयवकसमुदाये एव न तु विभिन्नावयवकेऽपि तेन  
 व्रीहिकुशवृक्षमित्यादौ नास्य प्रवृत्तिरिति द्रष्टव्यम् ।

(३५) बहुप्रकृतिरिति बहुवचनान्तसर्वावयवक इत्यर्थः । तैवैकद्विप्रकृतिके  
 इतरेतरयोग एवातएव “मातितैरथ नागाश्चै” रित्यादि प्रयोगसिद्धिः ।

उवग्रहणं तु पक्षे नपुंसकत्वार्थम् अन्यथा परत्वात्पूर्ववद-  
श्रवणवाविति (३६१४०) स्यात् ।

विप्रतिषिद्धञ्ज्ञानधिकरणवाचि । २ । ४ । १३ ।

विरुद्धार्थानामद्रव्यवाचिनां (२६) द्वन्द्व एकवद्वा स्यात् । शीतो-  
ष्णं शीतोष्णे । वैकल्पिकः समाहारः । द्वन्द्वः चार्थे (४३१४०) इति  
सूत्रेण प्राप्तः स विरुद्धार्थानां यदि भवति तर्हि अद्रव्यवाचि-  
नामेवेति नियमार्थमिदम् । तेन (३७) द्रव्यवाचिनामितरेतर-  
योग एव । शीतोष्णे उदके स्तः । विप्रतिषिद्धङ्गिम् नन्दक-  
पाञ्चजन्यौ । इह पाक्षिकसमाहारद्वन्द्वो भवत्येव ।

न दधिपयआदीनि (३८) । २ । ४ । १४ ।

एतानि नैकवत् स्युः । दधिपयसी । इध्मावर्हिषी । निपात-  
नाद्दीर्घः । ऋक्सामे । वाङ्मनसे ।

(१६) अधिकरणसत्त्वं द्रव्यं चकारो विभाषानुकर्षणार्थ इत्याशयेन व्याचष्टे  
अद्रव्येति । विरोधोऽत्र सहानवस्थानं तेन गुणपरत्वं शीतोष्णे  
शीतोष्णमेवं सुखदुःखे सुखदुःखमित्याद्युदाहरणम् ।

(३७) तेनेति विरुद्धार्थानां द्रव्यवाचिनामितरेतरयोग एव न समाहारे  
द्वन्द्व इत्यर्थः ।

(३८) दधिपयसी सर्पिर्मधुनी मधुसर्पिणी ब्रह्मप्रजापती शिववैश्रवणौ  
स्कन्दविशाखौ परिव्राट्कौशिकौ प्रवर्ग्योपसदौ शुक्लदण्डौ इध्मा-  
वर्हिषी दोक्षातपसी अज्ञातपसी मेधातपसी अध्ययनतपसी उलू-  
खलससले आद्यवसाने अज्ञाने ऋक्सामे वाङ्मनसे । एतानि  
दधिपयआदीनि । एषु गणेषु पठितानां येन केनचित् विधायकेन  
नियामकेन वाऽन्यथाविधानेऽपि तत्तत्कार्यं न भवतीत्यर्थः ।

अधिकरणैतावत्त्वे च । २ । ४ । १५ ।

द्रव्यसंख्यावगमे एकवदेवेति नियमो न (३६) स्यात् । दश  
दन्तोष्ठाः ।

विभाषा समीपे । २ । ४ । १६ ।

अधिकरणैतावत्त्वस्य (४०) समीप्येन परिच्छेदे समाहार  
एवेत्येवंरूपो नियमो वा स्यात् । उपदशम् दन्तोष्ठम् ।  
उपदशाः दन्तोष्ठाः ।

आनङ्गतो द्वन्द्वे । ६ । ३ । २५ ।

विद्यायोनिस्त्वन्वाचिनामृदन्तानां (४१) द्वन्द्वे आनङ् स्याद्-  
त्तरपदे परे । होतापोतारौ । होतपोत्तनेष्टोङ्गातारः ।

(३६) इदञ्च चार्थे द्वन्द्वेति (४३० पृ०) सामान्यतः प्राप्तस्य नियमप्राप्तस्य च  
द्वन्द्वस्य निषेधार्थमित्याह नियमो नेति ।

(४०) समीपे इत्यस्य समीप्येन परिच्छेदे लक्षणा क्तुवृत्तस्याधिकरणैतावत्त्वे  
इत्यस्य च षष्ठा विपरिणामइत्याशयेन व्याचष्टे अधिकरणेत्यादि ।  
उपदशमिति नवैकादश वा दन्तोष्ठसमूह इत्यर्थः ।

(४१) आनङ्गिति ऋतो विद्यायोनिस्त्वन्वेभ्यः (४६२ पृ०) इत्यतो विद्यायोनिस्-  
त्वन्वेभ्य इत्यनुवर्त्तते विभक्तिविपरिणामः विद्याकृतस्त्वन्वः योनिकृत  
स्त्वन्वश्चेति तदर्थः । अत्र ऋतइत्यस्य ततएवानुवृत्तिसम्भवेऽपि पुन-  
स्तदुपहृणम् ऋदन्तसंवायवताद्योतनाद्यं तेन पितृप्रितामहावि-  
त्यादौ नेति बोध्यम् । आनङ्गोङित्त्वादन्त्यादेशे नलोपः नपरकर-  
णन्त उरण् रपरइति (४२ पृ०) रपरत्ववारणाय । अत्र च यथाक्रममन्-  
यात् विद्यास्त्वन्वेन योनिस्त्वन्ववतः समासे नानङ् संवन्वस्य द्वि-  
त्वात् एकस्य तथात्वेऽप्यस्य तथात्वाभावात् तेन होतृपितरावि-  
पितृहोतारावित्यादौ न ।

मातापितरौ । पुत्रेऽन्यतरस्यामित्यतो (४६२४) मण्डूकसूत्या  
पुत्रइत्यनुवृत्तेः (४२) । पितापुत्रौ ।

देवता (४३) इन्द्रे च । ई । ३ । २६ ।

इहोत्तरपदे परे आनङ् । मितावरुणौ । वायुशब्दप्रयोगे  
प्रतिषेधः \* । अग्निवायू । वार्वग्नी । पुनर्द्वन्द्वग्रहणं प्रसि-  
द्धसाहचर्यस्य परिग्रहार्थम् । तेन ब्रह्मप्रजापती इत्यादौ  
नानङ् । एतद्वि नैकहविर्भांगित्वेन श्रुतन्नापि लोके प्रसिद्धं  
साहचर्यम् ।

ईदग्नेः सोमवरुणयोः । ई । ३ । २७ ।

देवताद्वन्द्वे इत्येव ।

अग्नेः स्तुत्स्तोमसोमाः । ८ । ३ । ८२ ।

अग्नेः परेषामेषां सस्य षः स्यात्समासे । अग्निष्टुत् (४४) ।  
अग्निष्टोमः । अग्नीषोमौ । अग्नीवरुणौ ।

(४२) पुत्रे इत्यनुवृत्तेरिति ऋदन्तस्य पुत्रे उत्तरपदे आनङ् स्यादिति वाच्यं  
तेन तातपुत्रावित्यादौ न ।

(४३) देवतेति ऋदन्तभिन्नार्थं विद्यायोनिस्त्वन्मभिन्नार्थकृद्दम् । अधि-  
कारादेव इन्द्रलाभे इन्द्रग्रहणं विशेषइन्द्रबोधनार्थं तथा चाल-  
इन्द्रशब्दो नित्यसाहचर्यवाची इन्द्रं रहस्येत्यादिसूत्रेण (७४०४०) इन्द्र-  
शब्दव्युत्पत्तौ अभिव्यक्तेस्तदर्थत्वाभिधानात् अभिव्यक्तिशब्देन च साह-  
चर्यस्यैव बोधनादित्याशयेन स्वयमेवाग्रे वक्ष्यति (७४०४०) नित्यसाह-  
चर्येणेति ।

(४४) अग्निः स्तूयतेऽस्मिन् सोऽग्निष्टुत् क्रतुविशेषः ।



इदृद्धौ । ई । ३ । २८ ।

वृद्धिमत्युत्तरपदे (४५) अग्नेरिदादेशः स्याद्देवताद्वन्द्वे । अग्ना-  
मरुतौ देवते अस्य आग्निमारुतं कर्म । अग्नीवरुणौ देवते  
अस्य आग्निवारुणं । देवताद्वन्द्वे (५३२४०) चेत्युभयपदवृद्धिः अलौ-  
किकवाक्ये (४६) आनङ्गमीत्त्वञ्च वाधित्वा इत् । वृद्धौ किम्  
आग्नेन्द्रः । नेन्द्रस्य परस्ये (५३२४०) तुत्तरपदवृद्धिनिषेधः ।  
विष्णौ न \* । अग्नावैष्णवम् (४७) ।

दिवो द्यावा । ई । ३ । २९ ।

देवताद्वन्द्वे उत्तरपदे । द्यावाभूमी । द्यावाजमे ।

दिवसञ्च पृथिव्याम् । ई । ३ । ३० ।

दिव इत्येव चात् द्यावा । आदेशे अकारोच्चारणम् सकार-  
रस्य रुत्वं (४मे) मा भूदित्येतदर्थम् । द्यौश्च पृथिवी च दिव-

(४५) देवताद्वन्द्वे वृद्धिरुत्तरपदासम्भवात् वृद्धिपदस्य वृद्धिमिति लक्षणे-  
त्याशयेन व्याचष्टे वृद्धिमतीति ।

(४६) अन्तरत्वात् पूर्वमानङ्गेत्त्वे स्यातामत आहलौकिकवाक्यइति तद्वि-  
तार्थप्रकाशकालौकिकवाक्ये इत्यर्थः तथा च वृद्धिमत्त्वसुत्तरपरपदस्य  
भाव्येवेति नेत्त्वमिति भावः

(४७) अग्नावैष्णवमिति इत्त्वे प्रतिपिद्धे तयोरेकहविर्भोक्तृत्वेन साहचर्यात्  
देवताद्वन्द्वे च (४४१४०) इत्यनेनानङ् ।

(४८) रुत्वमिति अकारे सति यथा सकारश्रवणं तथैव श्रवणं तेन प्रयोग-  
कालेऽप्यविकृत एव सकारः श्रूयते इत्यर्थः ।

स्पृथिव्यौ द्वावाष्टथिव्यौ । द्वन्द्वसि दृष्टानुविधिः । द्वावा  
चिदस्त्रे (४६) ष्थिवी । दिवस्पृथिव्योरवतिरित्यत्र पदकारा  
(५०) अविस्मर्गम्यन्ति ।

उपासोपसः । ६ । ३ । ३१ ।

उपस्शब्दस्योपासादेशो देवताद्वन्द्वे । उपासासूर्यम् ।

मातरपितरावुदीचाम् । ६ । ३ । ३२ ।

मातरपितरौ (५१) । उदीचाङ्गिम् मातापितरौ ।

द्वन्द्वाच्चुदप्रहान्तात्समाहारे । ५ । ४ । १०६ ।

चवर्गान्तादप्रहान्ताच्च द्वन्द्वाट्च् स्यात्समाहारे । वाक्च त्वक्च  
वाक्त्वचम् (५२) । त्वक्स्त्रजम् । शमीदृषदम् । वाक्-  
त्विषम् । कृतोपानहम् । समाहारे किम् प्राट्शरदौ ।

इति द्वन्द्वः ।

(४६) व्यावाचिदस्त्रे इत्यत्र चिदस्त्रे इतिपदव्यवधानेन समासाभावेऽपि वेदे-  
ऽयमादेशइत्यर्थः अस्त्रेइति सुपांसुलुगित्यादिना (उ५१७४०) भ्यस्रः  
शे अस्त्रभ्य मित्यर्थः ।

(५०) अविस्मर्गमिति कापि सविस्मर्गं नित्यनुमेयमित्यर्थः ।

(५१) मातरपितराविति एकशेषविकल्पे द्वन्द्वप्राप्तौ रूपमिदं मातररपिता-  
देशनिपातार्थञ्च ।

(५२) वाक्त्वचमिति बहूनां द्वन्द्वे वाक्स्त्रत्वचमिति द्वन्द्वगर्भद्वन्द्वे तु  
वाक्स्त्रजत्वचमिति विशेषः । मनो०

अथैकशेषः ।

सरूपाणाम् (८७५०) (१) । रामौ रामाः । विरूपाणा-  
मपि (२) समानार्थानाम् \* । वक्रदण्डश्च कुटिलदण्डश्च  
वक्रदण्डौ । कुटिलदण्डौ ।

वृद्धो यूना तल्लक्षणश्चेदेव विशेषः । १ । २ । ६५ ।

यूना सहोक्तौ गोत्रं (३) शिष्यते गोत्रयुवप्रत्ययमात्र (४)  
कृतश्चेत्तयोः कृत्स्नं वैरूप्यं स्यात् । गार्ग्यश्च गार्ग्यायणश्च  
गार्ग्यौ । वृद्धः किम् गर्गगार्ग्यायणौ । यूनाकिम् गार्ग्यगर्गौ ।

(१) सरूपाणामिति सूत्रप्रतीकम् । सरूपाणां समानार्थानां समानातु-  
पूर्विकाणां च मध्ये एक एव शिष्यमाणस्तत्तत्समुदायव्यक्तिबोधकः  
अप्ररागो ल्युप्त्ये इत्यर्थः । अयञ्चैकशेषः प्रत्यर्थं शब्दनिवेशइतिमते  
व्यक्तिभेदापेक्षया द्वन्द्वप्राप्तौ तदपवादकः । एष च सुबुत्तयेः पूर्व-  
मेतेत्युत्तरेऽतः पदनिमित्तकद्वन्द्वबाधक इत्येके । सुबुत्तयन्तन्तरसुत्तयदात  
इत्यन्ये । तत्र पदनिमित्तकत्वाभावे समासत्वं नास्तीत्यतः कृतत्तद्वित-  
समासैकशेषेत्यादि(४४६५०)वृत्तिभेदगणने पृथग्विद्देशस्तथाच समासत्वा-  
भावेन पन्थानावित्यत्र न समासान्त इति एकः पक्षः । अस्य पदनिमित्त-  
कत्वेऽपि गोवलीवर्द्धन्यायेन वृत्तिभेदगणने पृथग्यग्रहणं समासान्ता-  
भावश्च तत्तत्सूत्रे एकशेषभिन्नत्वेन निवेशनाच्चेति पक्षान्तरम् ।

(२) विरूपाणामिति एकार्थकत्वे सति विभिन्नानुपूर्विकाणामित्यर्थः ।

(३) अपत्यमन्तर्हितं वृद्धमितिपूर्वाचार्यैः परिभाषितस्य गोत्रापरपर्या-  
यस्य वृद्धपदेन ग्रहणमित्याह गोत्रमिति ।

(४) मात्रपदेन प्रत्ययार्थकुत्सनादेः प्रकृत्यर्थस्य च व्यवच्छेदस्तदाह कृत्-  
स्नमिति । एतदेवकारणभ्यं तत्कृतएव विशेषश्चेन्न तु तत्कृता-  
तिरिक्तइत्यर्थात् ।

तल्लक्षणः किम् (५) भागवित्तिभागवित्तिकौ (६) । कृत्स्नं किम् (७) गार्ग्यवात्स्यायनौ (८) ।

स्त्री पुंवच्च । १ । २ । ६६ ।

यूना संहोक्तौ वृद्धा स्त्री शिष्यते तदर्थश्च पुंवत् (६) । गार्गी च गार्ग्यायणौ (१०) च गार्ग्याः । अस्त्रियामित्यनुवर्त्तमाने (११) यजजोश्चेति (५२४०) लुक् । दाक्षी च दाक्षायणश्च दाक्षी ।

पुमान् स्त्रिया (१२) । १ । २ । ६७ ।

- (५) तल्लक्षणः किमिति तल्लक्षणएव किमिति प्रश्नार्थः ।
- (६) भागवित्तस्य गोत्रापत्यं भागवित्तिरित्यस्मात् यूनि वृद्धावृक् सौवीरेषु बहुलमिति (५१५४०) कुत्सायां ठक् । इह कुत्सासौवीरत्वं चाधिकमपेक्ष्यते न तु युवत्वमात्रकृतं वैरूप्यमिति न प्रसङ्ग इति भावः ।
- (७) कृत्स्नं किमिति । एवकारेण प्रकृत्यर्थस्यापि व्यावृत्तिः किमिति प्रश्नः ।
- (८) गार्ग्यवात्स्यायनयोः प्रकृत्यंशे वैरूप्यं न प्रत्ययादिकृतमिति न प्रसङ्ग इत्युत्तराशयः ।
- (९) स्त्रीत्वस्य वैरूप्यकारणस्याधिक्यात् पूर्व्वणाप्राप्तौ वचनम् तल्लक्षणे दित्यादीनामपि संबध्यते तेन भागवित्तिकश्च गार्गी च वात्स्यायनश्चेत्यादौ न ।
- (१०) पुंवद्भावप्रयुक्तं वैलक्षण्यं स्युटोक्तुं द्विवचनान्तेन विग्रहमाह गार्ग्यायणाविति ।
- (११) अर्थे पुंवत्त्वातिदेशफलमाह अनुवर्त्तनाने इति अस्त्रियामित्यस्यानुवृत्तिश्च तद्राजस्य बहुषु तेनैव स्त्रियामिति (५२०४०) सूत्रादिति शेषः ।
- (१२) अतैकविभक्ता (८७४) वित्यनुवर्त्तते एकविभक्तौ तदितरकृतविरहोऽदित्यर्थः । अतएव जननीपरिच्छेदकषाचकमाह शब्दयोर्निवेशोपस्तयोरेकविभक्तौ मातरौ मातारावित्यादिरूपभेदेन विभेषात् ।

स्त्रिया सहोक्तौ पुमान् शिष्यते तल्लक्षण एव विशेषश्चेत्(१३)।  
हंसी च हंसश्च हंसौ (१४) ।

**भ्रातृपुत्रौ स्वसृदुहितृभ्याम् । १।२।६८ ।**

भ्राता च स्वसा च भ्रातरौ । पुत्रश्च दुहिता च पुत्रौ ।

**नपुंसकमनपुंसकेनैकवच्चान्यतरस्याम् । १।२।६९ ।**

अस्त्रीवेन सहोक्तौ क्लीबं शिष्यते तच्च (१५) वा एकवत् (१६)  
स्यात्तल्लक्षण एव विशेषश्चेत् । शुक्लः पटः शुक्ला पटी  
शुक्लं वस्त्रम् तदिदं शुक्लम् । तानीमानि शुक्लानि ।

**पिता माता । १।२।७० ।**

माता सहोक्तौ पिता वा शिष्यते । माता च पिता च पितरौ  
मातापितरौ (१७) वा ।

(१३) तल्लक्षण एव विशेषश्चेदिति किम् इन्द्रेन्द्राण्यौ अत्रेन्द्राण्याः पुंयोग-  
निमित्तकविशेषाच्च तल्लक्षणत्वम् ।

(१४) हंसाविति स्त्रीत्यक्तेरपि हंसत्वेन बोधाविशेषेऽपि स्त्रीत्वमात्रेण  
विशेषात् डीप् । अत्र च सरूपाणां भेदेत्यनुवृत्तेर्वरटा च हंसश्चे-  
त्यादौ विरूपैकशेषे नास्ति प्रवृत्तिः ।

(१५) अन्यतरस्यामित्यस्यैकवचनमित्यनेनैव सम्बन्ध आनन्तर्यात् त्वर्थकच-  
शब्दाद्वेत्याह तच्च वेति । अत्र अनपुंसकेनेति किं शुक्लं शुक्लञ्च शुक्ले इति ।

(१६) एकवदिति अस्यैकवद्भावबोधनार्थमिदं तेनान्यसूत्राणां समाहार-  
द्वन्विषयेन प्रवृत्तिस्तेन घटमित्यादि नेति बोध्यम् । अत्र तल्लक्षण-  
कृत इति किं हिमहिमात्यौ अत्र महत्त्वादिकृतो विशेषः ।

(१७) मातापितराविति “ पितुर्दशगुणं माता गौरवेणातिरिच्यते ” इत्युक्ते-  
र्मातुरभ्यर्हितत्वात् पूर्वनिपातः ।

श्वशुरः शश्व । १ । २ । ७१ ।

श्वश्व सशोक्तौ श्वशुरो वा शिष्यते तल्लक्षणएव विशेषश्चेत् ।  
श्वशुरौ । श्वश्वश्वशुरौ ।

त्यदादीनि सर्वैर्नित्यम् । १ । २ । ७२ ।

सर्वैः (१८) सशोक्तौ त्यदादीनि नित्यं शिष्यन्ते । स च देवद-  
त्तश्च तौ । त्यदादीनां मिथः सशोक्तौ यत् परं (१९) तच्छि-  
ष्यते । स च यश्च यौ । पूर्वशेषोऽपि दृश्यते इति भाष्यम् ।  
स च यश्च । तौ । त्यदादितः (२०) शेषे पुन्रपुंसकतो लिङ्ग-  
वचनानि \* । सा च देवदत्तश्च । तौ । तच्च देवदत्तश्च  
यज्ञदत्ता च तानि । पुन्रपुंसकयोस्तु परत्वान्नपुंसकं शिष्यते ।  
तच्च देवदत्तश्च ते । अद्वन्द्वतत्पुरुष (२१) विशेषणानामिति  
वक्तव्यम्\* । कुकुटमयूर्याविमे । मयूरीकुकुटाविमौ । तच्च  
सा च ते अर्द्धपिप्पल्यौ (२२) ।

(१८) सर्वैस्त्यदादिभिरत्येवैत्यर्थः । सर्वैः किं प्रत्यासक्त्या त्यदादिभिरि-  
त्यर्थो ना भूत् ।

(१९) यत् परमिति गणीयसत्त्व परत्वम् द्विपर्यन्तानामिति नियमो नास्ति  
अहं च भवांश्चावामिति भाष्योक्तेः ।

(२०) त्यदादित इति त्यदादीनां शेषे सप्त विवक्षिते यः पुमान् यश्च नपुं-  
सकं तदशेषे लिङ्गप्रतिपादकानि भवन्त्यर्थात् त्यदादीन्येवेत्यर्थः । पुंन-  
पुंनपुंसकतद्व्युक्तेः स्त्रिया सहैकशेषेऽपि न तथेति भावः ।

२१) अद्वन्द्वेति द्वन्वादिविशेषणानान्त न प्रायुक्तं किन्तु विशेष्यनिघ्नतैवेति  
भावः ।

(२२) तच्च पिप्पल्यौ अर्द्धं, सा च अर्द्धं पिप्पलीति विग्रहः ।

ग्राम्यपशुसङ्घेष्वतरुणेषु स्त्री । १ । २ । ७३ ।

एषु सह विवक्षायां स्त्री शिष्यते । पुमान्स्त्रिये (४४५४०)  
त्यस्यापवादः । गावदमाः । ग्राम्येति किम् रुवदमे । पशु-  
ग्रहणं किम् ब्राह्मणादमे । सङ्घेषु किम् एतौ गावौ । अत-  
रुणेषु किम् वत्सा इमे । अनेकशफेष्विति वाच्यम् ॥ अश्व-  
दमे । इह सर्व्वत्र (२३) एकश फे कृतेऽनेकसुबन्ताभावाद्वत्सो  
न । तेन (२४) शिरसी शिरासीत्यादौ समासस्ये (७५६५४)  
त्यन्तोदात्तः प्राण्यङ्गत्वादेकवङ्गावच्च (२५) न । पय्यानौ पय्या-  
नइत्यादौ समासान्तो न ।

इत्येकशेषः ।

(२३) इह सर्व्वत्रेति अत्ररङ्गात् सुबन्त्युत्तेः प्रागेवैकशेषइत्यर्थः ।

(२४) तेनेति द्वन्द्वसमासत्ययोरभावेनेत्यर्थः ।

(२५) एकवदिति द्वन्द्वस्य प्राणी (४३३४०) त्येतत्कृतनियमइत्यर्थः ।

कृतद्वितसमासैकशेषसनाद्यन्तधातुरूपाः पञ्च वृत्तयः । परार्थाभिधानं (१) वृत्तिः । वृत्तार्थावबोधकं वाक्यं विग्रहः । स द्विधा लौकिकोऽलौकिकश्च । परिनिष्ठितत्वात्साधुर्लौकिकः । प्रयोगानर्होऽसाधुरलौकिकः । यथा राज्ञः पुरुषः । राजन् ङस् पुरुष सु इति । अविग्रहो (२) नित्यसमासः अस्वपदविग्रहो (३) वा । समासश्चतुर्विध इति प्रायोवादः अव्ययीभावतत्पुरुषबहुव्रीहिवन्धाधिकारवह्निर्भूतानामपि सङ्गमुपेति (३१६४) विधानात् । पूर्वपदार्थप्रधानोऽव्ययीभावः उत्तरपदार्थप्रधानस्तत्पुरुषः अन्यपदार्थप्रधानो बहुव्रीहिः उभयपदार्थप्रधानो द्वन्द्वइत्यपि प्राचां प्रवादः प्रायोऽभिप्रायः सूत्रप्रति (४) उन्नतगङ्गमित्याद्यव्ययीभावे, अतिमालादौ तत्पुरुषे, द्वित्वादित्यादिबहुव्रीहौ, दन्तोष्ठमित्यादिद्वन्द्वे, चाभा-

( १ ) परार्थेति प्रत्ययार्थान्तर्भावेण परपदार्थान्तर्भावेण वा यो विग्रहोऽर्थः स परार्थः सोऽभिधीयते येन तत्परार्थाभिधानम् इतरार्थान्वितस्वार्थबोधकोपस्थितिसाधनमित्यर्थः । एषु च अतिरिक्तशक्तिस्तीकारात् समुदाये वृत्तित्वारोपादा वृत्तित्वव्यवहार औपचारिकः ।

( २ ) अविग्रह इति लौकिकविग्रहरहितइत्यर्थः । मित्याधिकारीयसमासे समासघटकपदानां व्यपेक्षाया अभावेन लौकिकवाक्याभावादिति भावः । एवञ्च वृत्तिवैकल्पिकत्वबोधनं वृत्तिघटकपदस्वरूपबोधनं तदर्थबोधनं च विग्रहप्रदर्शनफलमिति बोध्यम् ।

( ३ ) अस्वपदेति समस्यमानयावत्पदाघटितइत्यर्थः ।

( ४ ) सूत्रप्रतीत्यादौ पूर्वपदार्थप्रधानत्वाभावात् अतिमालादौ पूर्वपदार्थप्राधान्येनोत्तरपदार्थप्राधान्याभावात् द्वित्वादित्यादावन्यपदार्थप्रधानत्वाभावात् दन्तोष्ठमित्यादौ समूहस्यैव प्राधान्याच्च तत्तल्लक्षणाव्याप्तिरिति भावः ।



वात् । तत्पुरुषविशेषः कर्मधारयः तद्विशेषो द्विगुः । अनेक-  
पदत्वं द्वग्वङ्गव्रीह्योरेव तत्पुरुषस्य कश्चिदे (५) वेत्युक्तम् ।  
(१५१४०) किञ्च (६)

सुपां सुपा तिङा नाम्ना धातुनाऽथ तिङान्तिङा ।

सुबन्तेनेति विज्ञेयः समासः षड्विधो बन्धैः ॥ १ ॥

सुपां, सुपा । राजपुरुषः । तिङा । पर्य्यभूषयत् । नाम्ना ।  
कुम्भकारः । धातुना । कटग्रूः । अजस्रम् । तिङांतिङा ।  
पिबतखादता खादतमोदता । तिङां सुपा । कन्तविचक्षणेति  
यस्यां क्रियायां सा कन्तविचक्षणा । एहीडादयोऽन्यपदार्थे  
चेति (१६८४०) मयुरव्यंसकादौ पाठात्समासः ।

इति सर्वसमासशेषः ।

(५) कश्चिदिति द्वाह्वजातादावित्यर्थस्तेनैतेषां प्रायोवादत्वेन न विभाजकत्व-  
मिति भावः ।

(६) सिद्धान्ते समासविभाजकोपाधिर्नास्त्येव । तत्वापरितोषचेदियं ह्रि-  
कारिकोक्तिर्गृह्यतामित्याशयेनाह किञ्चेति । सुपामिति चतुर्षु सं-  
ध्यते अधिकसक्तं (१२०४०) प्राक् ।

ऋक्पूरब्धूः पयामानक्षे । ५ । ४ । ७४ ।

अ अनक्षे इति द्वेदः । ऋगाद्यन्तस्य (१) समासस्य अप्रत्ययो ऽन्तावयवः स्यात् । अक्षे या धूः तदन्तस्य तु न । अर्द्धर्द्धः । अष्टषष्ठ्युच्चावध्येत्येव (२) । नेह । अष्टक् साम । बह्वृक् सूक्तम् विष्णोः पूः विष्णुपुरम् । क्लीवत्वं लोकात् । विमलापं सरः ।

द्वान्तरूपसर्गैर्भ्योऽप ईत् । ई । ३ । ६७ ।

अप इति कृतसमासान्तस्यानुकरणम् षष्ठ्यर्थे प्रथमा । एभ्योऽपस्य ईत्स्यात् । दिर्गता आपो यस्मिन्निति द्वीपम् । अन्तरीपम् (३) । प्रतीपम् । समीपम् । समापो देवयजनमिति तु समा (४) आपो यस्मिन्निति बोध्यम् । कृतसमासान्तग्रहणान्नेह । स्वप् । स्वपी । अवर्षान्ताद्वा\* । प्रेपम् प्रापम् । परेपम् परापम् ।

उदनोर्द्देशे । ई । ३ । ६८ ।

- (१) साधारणसमासानानाह ऋगित्यादि अक्षे वेति अक्षसंबन्धिनो या धूरित्यर्थः । सम्बन्धिनोऽधिकरणत्वविवक्षया सप्तमी । योग्यत्वाद्गृह्यस्य धूरित्यनेनैव सम्बन्धः ।
- (२) अध्येतय्येवेति अध्येतव्ययोग्यतावत्त्वार्थः । अध्ययनं चोपस्थितत्वाद्दृक्संबन्धेऽव ।
- (३) अन्तरीपमित्यादित्त्विकस्य अन्तर्गताः, प्रतिकूलाः संगताद्यापो यस्मिन्निति विग्रहव्ययम् ।
- (४) समाप्त्युक्त्वा उपसर्गत्वाभावेन द्वान्तरित्वादिप्रत्ययभावो दृश्यते ।

अनोः परस्यापस्य ऊत्स्याद्देशे अनूपो देशः । राजधुरा ।  
अक्षे तु । अक्षधूः दृढधूरक्षः । सखिपथो रस्यपथो देशः ।

अच् प्रत्यन्ववपूर्वात्सामलोमः । ५ । ४ । ७५ ।

एतत्पूर्वात्सामलोमान्तात्समासादच् स्यात् । प्रतिसामम् ।  
अनुसामम् । अवसामम् । प्रतिलोमम् । अनुलोमम् । कृष्णो  
दक्पाण्डुसंख्यापूर्वाया भूमेरजिष्यते (५) । कृष्णभूमः ।  
उदग्भूमः । पाण्डुभूमः । द्विभूमः प्रासादः । संख्याया  
नदीगोदावरीभ्याञ्च\* । पञ्चनदम् सप्तगोदावरम् । अजि  
ति योगविभागादन्यत्तापि । पद्मनाभः ।

अक्षोऽदर्शनात् । ५ । ४ । ७६ ।

अचक्षुः पर्यायादक्षोऽच् स्यात्समासान्तः । गवामक्षीव (६)  
गवाक्षः ।

अचतुरविचतुरसुचतुरस्त्वोपुंसधेन्वनडुहर्क्सा-  
मवाङ्मनसाक्षिभ्रुवदारगवोर्ज्जष्ठोवपदष्टीवनक्तन्दि  
वरात्रिन्दि वाहर्हिंवसरजसनिः श्रेयसपुरुषायुत-  
द्वायुषत्वत्रायुषर्ग्यजुषजातोक्षमहोक्षष्टद्वोक्षोपशुन-  
गोष्ठश्वाः । ५ । ४ । ७७ ।

(५) अच्प्रत्यन्ववादिति सूत्रेऽजिति योगविभागात् विषयभेदे सङ्ख्यते तेद  
कृष्णभूमेत्यादिसङ्घिरित्याशयेनाह कृष्णोदगित्यादि ।

(६) करणल्युङन्तर्दर्शनशब्दो योगरूढिभ्यां चक्षुःपरस्तत्पर्युदामेऽक्षिपदं  
नक्षत्रशपरमित्याशयेनाह गवामक्षीव ।

एते पञ्चविंशतिरजन्ता निपात्यन्ते । आद्यास्त्रयो बङ्गब्री-  
हयः । अविद्यमानानि चत्वार्यस्य अचतुरः । विचतुरः ।  
सुचतुरः । त्रुपाभ्याश्चतुरोऽजियते । त्रिचतुरः । चतुर्णां  
समीपे उपचतुराः । ततएकादश द्वन्द्वाः । स्त्रीपुंसौ । धेन्व-  
नडुहौ । ऋक्सासे । वाङ्मनसे । अक्षिणी च म्रुवौ च अक्षि-  
म्वम् । दाराश्च गावश्च दारगवम् । ऊरू च अष्टीवन्तौ (७)  
च ऊर्ध्वष्टीवम् । निपातनाट्टिलोपः । पदष्टीवम् । निपात-  
नात्पादशब्दस्य पङ्गावश्च । नक्तश्च दिवा च नक्तन्दिवम् ।  
रात्रौ च दिवा च रात्रिन्दिवम् । रात्रेर्मान्तवन्निपात्यते ।  
अहनि च दिवा च अहर्दिवम् । वीष्मायां द्वन्द्वो निपात्यते ।  
अहन्यहनोत्यर्थः । सरजसमिति साकल्येऽव्ययीभावः । बङ्ग-  
ब्रीहौ तु । सरजः पङ्कजम् । निश्चितं श्रेयः निश्चयेयसम् ।  
तत्पुरुषएव नेह । निःश्रेयान् पुरुषः । पुरुषस्यायुः पुरुषाय-  
षम् । ततो द्विगुः । द्वयायुषम् । त्रयायुषम् । ततो द्वन्द्वः ।  
ऋम्यजुषम् । ततस्त्रयः कर्मधारयाः । जातोक्षः । महोक्षः ।  
वृद्धोक्षः । शुनः समीपम् उपशुनम् । टिलोपाभावः सम्प्र-  
सारणश्च निपात्यते । गोष्ठेऽश्वा गोष्ठश्चः ।

ब्रह्महस्तिभ्यां वर्चसः । ५ । ४ । ७८ ।

अच् स्यात् । ब्रह्मवर्चसम् (८) । हस्तिवर्चसम् । पत्यरा-  
जभ्याश्चेति वक्तव्यम् \* । पत्यवर्चसम् ।

(७) जान्दर्थोवदस्त्रियाम् ।

(८) ब्रह्मवर्चसमित्यत्र षष्ठीतत्पुरुषः ।

अवसमन्वयेयस्तमसः । ५ । ४ । ७६ ।

अवतमसम् (६) । सन्तमसम् । अन्वयतीत्यन्वम् । पचा-  
द्यच् । अन्वन्तमः अन्वतमसम् ।

श्वसो वसीयःश्रैयसः । ५ । ४ । ८० ।

वसुशब्दः प्रशस्तवाची । ततर्इयसुनि वसीयः । श्वस्शब्द  
उत्तरपदार्थप्रशंसामाशीर्षयतामाह । मयूरव्यंसकादित्वा-  
त्समासः श्वोवसीयसम् । श्वःश्रैयसन्ते भूयात् ।

अन्ववतप्ताद्रहसः । ५ । ४ । ८१ ।

अनुरहसम् । अवरहसम् । तप्तरहसम् (१०) ।

प्रतेरुरसः सप्तमीस्थात् । ५ । ४ । ८२ ।

उरसि प्रति प्रत्युरसस । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः ।

अनुगवमायामे । ५ । ४ । ८३ ।

एतन्निपात्यते दीर्घत्वे । अनुगवं यानम् । यस्य चायाम इति  
(१३०४०) समासः ।

द्विस्तावा त्रिस्तावा वेदिः । ५ । ४ । ८४ ।

“(६) अवहीनं सन्ततञ्च तम इति विग्रहे क्रमेण अवतमसं सन्तमसमिति  
अन्वं गाढमिति फलितार्थः ।

(१०) अनुगतमवहीनं च रहइति प्रादिसमासः तप्त्रभिब रहः यथोक्तम् ।

परेणानधिगम्यं हि यद्रहो वद्वितप्त्रवत् ।

तप्त्रं च तद्रहस्येति तत्तप्त्ररहसं विदुरिति ।

अश्वप्रत्ययष्टिलोपः समासश्च निपात्यते । यावती प्रकृतौ  
वेदिः ततो (११) द्विगुणा त्रिगुणा वाऽश्वमेधादौ तत्रेदन्नि-  
पातनम् । वेदिरिति किम् द्विस्रावती तिस्रावती रज्जुः ।

उपसर्गादध्वनः । ५ । ४ । ८५ ।

प्रगतोऽध्वानम् प्राध्वोरथः ।

न पूजनात् । ५ । ४ । ६६ ।

पूजनार्थात्परेभ्यः समासान्ता न स्युः । सुराजा । अति-  
राजा । स्वतिभ्यामेव । नेह । परमराजः । पूजनात्किम् ।  
गामतिक्रान्तोऽतिगवः । बद्धव्रीहौ सकथ्यक्ष्णोरित्यतः (४१४४८०)  
प्रागेवायं (१२) निषेधः । नेह । सुसकथः, स्वजः ।

किमः क्षेपे । ५ । ४ । ७० ।

क्षेपे यः किमशब्दस्ततः परं यत्, तदन्तात्समासान्ता न स्युः ।  
कुत्सितो राजा किंराजा । किंसखा । किंगौ । क्षेपे  
किम् किंराजः । किंसखः । किंगवः ।

नञस्तत्पुरुषात् । ५ । ४ । ७१ ।

(११) द्विराहता तावतीत्यर्थे सुच् आहत्तिक्रियान्तर्भावेण पूर्वपदस्य वृत्तिः ।

द्विगुणेति फलितकथनम् ।

(१२) इत्यतः प्रागिति । प्राग्बद्धव्रीह्यपहृणं कर्त्तव्यमिति वात्तिकोक्तेरिति  
भावः ।

४५६

सिद्धान्तकौमुदी ।

समासान्तो न । अराजा । असखा । तत्पुरुषात्किम् अधुरं  
शकटम् ।

पथो विभाषा । ५ । ४ । ७२ ।

नञ् पूर्वोत्पथो वा समासान्तः । अपथम् । अपथ्याः ।  
तत्पुरुषादित्येव । अपथोदेशः अपथं वर्त्तते ।

इति समासान्ताः ।

---

अलुगुत्तरपदे (१) । ई । ३ । १ ।

अलुगधिकारः प्रागानङः उत्तरपदाधिकारस्त्वा पादस-  
माप्तेः ।

पञ्चम्याः स्तोकादिभ्यः । ई । ३ । २ ।

एभ्यः पञ्चम्या अलुक् स्यादुत्तरपदे । स्तोकाङ्गुक्तः । एवम् (२)  
अन्तिकार्थदूरार्थकच्छेभ्यः । उत्तरपदे किम् निःक्रान्तः  
स्तोकात् निःस्तोकः । ब्राह्मणाङ्गं सिन उपसंख्यानम् \* ।  
ब्राह्मणे विहितानि शस्त्रानि उपचारात् ब्राह्मणानि तानि  
शंसतीति । ब्राह्मणाङ्गं सीति ऋत्विग्विशेषः । द्वितीयार्थे  
पञ्चमी उपसंख्यानादेव ।

ओजःसहोऽम्भस्तमसस्तृतीयायाः । ई । ३ । ३ ।

ओजसा कृतमित्यादि । अञ्जस उपसंख्यानम् । अञ्जसा  
कृतम् । आर्जवेन कृतमित्यर्थः । पुंसानुजो (३) (जनुषान्भ इति  
च\* । यस्याग्रजः पुमान् स पुंसानुजः । जनुषान्भः जात्यन्भः ।

मनसः संज्ञायाम् । ई । ३ । ४ ।

(१) उत्तरपदशब्दः समासचरभावयवे कूटः । समासप्रयोजनं तु स्तोकाङ्गु-  
क्तस्यापत्यं स्तोकाङ्गु किरित्यादिसिद्धिः ।

(२) इह स्तोकान्तिकदूरार्थकच्छेपाणि क्लेनेति (३४१४०) समासशब्दे ये पठि-  
तास्तएवादिशब्देनेह गृह्यान्ते इत्याशयेनाह एवमिति ।

(३) पुंसानुजः पुंसा हेतुनानुज इत्यर्थः जनुषान्भः तद्हेतुमान्भो जात्यन्भ-  
इत्यर्थः ।



मनसागुप्ता ।

आज्ञायिनि च । ई । ३ । ५ ।

मनस इत्येव । मनसा ज्ञातुं शीलमस्य मनसाज्ञायी ।

आत्मनश्च । ई । ३ । ई ।

आत्मनस्तृतीयाया अलुक् स्यात् । पूरण(४)इति वक्तव्यम् ।  
पूरणप्रत्ययान्ते उत्तरपदे इत्यर्थः । आत्मनापञ्चमः ।  
“जनार्दनस्वात्मचतुर्थएवेति,” वक्तव्यीहिर्बोधः । पूरणे किम्  
आत्मकृतम् ।

वैयाकरणाख्यायाञ्चतुर्थीः । ई । ३ । ७ ।

आत्मनइत्येव । आत्मनेपदम् । आत्मनेभाषा (५) । तादर्थ्ये  
चतुर्थी । चतुर्थीति(३४१८०)योगविभागात्समासः ।

परस्य च । ई । ३ । ८

परस्मैपदम् । परस्मैभाषा ।

(४) पूरणे इति स्वरितत्वबलात्तदधिकारविहितप्रत्ययपङ्क्त्याह पूरणे इति तस्य पूरणे(६७०४०)इत्यधिकृतविहितप्रत्ययान्त इत्यर्थः ।

(५) आत्मनेभाषेति धातुसूत्रगणोपादिलिङ्गानुशासनात्मकं पञ्चमस्थानं व्याकरणंतत्तु धातुपाठे भाषाशब्दस्य दृष्टत्वात् वैयाकरणत्वम् वैयाकरणाख्यायामित्यत्र पूर्वसूत्रस्यैवात्मनइत्यस्यानुवृत्तिर्बोध्येत्याशयेनाह आत्मनइत्येवेति प्रकृतिविकृतिभावाभावेन चतुर्थीसमासाभावमाशङ्क्याह योगविभागादिति ।

हलऽदन्तात्सप्तम्याः संज्ञायाम् । ६ । ३ । ६ ।

हलन्ताददन्ताच्च सप्तम्या अलुक् संज्ञायाम् । त्वचिसारः ।

गवियुधिभ्यां स्थिरः । ८ । ३ । ६५ ।

आभ्यां स्थिरस्य सस्य षः स्यात् । गविष्ठिरः । अत्र गवीति(६)  
वचनादेवालुक् । युधिष्ठिरः । अरण्येतिलकः । अत्र संज्ञा-  
यामिति (३५२४०) सप्तमीसमासः । हृद्दुग्भ्याञ्च \* । हृदि-  
सृक् (७) । दिविसृक् ।

कारनान्नि च प्राचां हलादौ । ६ । ३ । १० ।

प्राचान्देशे यत्कारनाम (८) तत्र हलादावुत्तरपदे हलदन्ता-  
त्सप्तम्या अलुक् । सुकुटेकार्षापणम् । इषदिभाषकः । पूर्वेण  
सिद्धे नियमार्थम् । कारनान्नेऽत्र प्राचामेव हलादावेवेति ।  
कारनान्नि किम् । अभ्याहितपशुः । कारादन्यस्यैतद्देयस्य  
नाम । प्राचाङ्गिम् । यूथपशुः (६) । हलादौ किम् अविकटो (१०)  
रणः । हलदन्तात्किम् । नद्यां दोहः नदीदोहः (११) ।

(६) गवीत्यत्र अवादेशात् पूर्वं लुक् प्राप्तो हलन्तात्वाभावेन हलदन्तादित्य-  
स्याप्राप्तेरत आह गवीतिवचनादेवेति ।

(७) हृदीति अलुग्विधिज्ञापकात् कर्मणीयं सप्तमी ।

(८) वणिक्पशुपालकर्षकेभ्यो राजयाह्योभागः करः स एव कारः ।

(९) यूथपशुः यूथे पशुरूपउद्गदेशे कररूपेण देयइति न तत्रालुक् ।

(१०) अविकट्यात् संघाते कटच्प्रत्ययः उरणो मेघः अविकटे उरणइति  
विग्रहे तस्य हलादित्वाभावान्नालुक् । सप्तमीति (३५१४०) योगविभागात्  
समासः ।

(११) नद्यां नित नद्युत्तरणे देवः दोहरूपः करइत्यर्थः ।

मध्याङ्गुरौ । ई । ३ । ११ ।

मध्येगुरुः । अन्ताच्च । अन्तेगुरुः ।

अमूर्द्धमस्तकात् स्वाङ्गादकामे । ई । ३ । १२ ।

कण्ठे कालः । उरसिलोमा । अमूर्द्धमस्तकात्किम् मूर्द्ध-  
शिखः । मस्तकशिखः । अकामे किम् मुखे कामोऽस्य  
मुखकामः ।

बन्धे च विभाषा । ई । ३ । १३ ।

हलदन्तात्प्रम्याञ्चलक् । हस्तेबन्धः—हस्तबन्धः । हलदन्तेति  
किम् गुप्तिबन्धः ।

तत्पुरुषे कृति बङ्गलम् । ई । ३ । १४ ।

स्त स्वरमः-स्तस्वरमः । कर्णेजपः-कर्णजपः । क्वचिन्न (१२) ।  
कुरुचरः ।

प्राट्शरत्कालदिवाञ्जे । ई । ३ । १५ ।

प्राट्पिजः । शरदिजः । कालेजः । दिविजः । पूर्वस्यार्थ  
प्रपञ्चः ।

विभाषा वर्षक्षरशरवरात् । ई । ३ । १६ ।

(१२) तत्पुरुषे इति सूत्रे हलदन्तादित्यस्यानुवर्त्तनेऽपि नैतस्य सार्धवि-  
कृतं बङ्गलग्रहणादेवान्यत्र न भविष्यतीति ध्वनयन्नाह क्वचिन्नेति  
तेन गोषु चर इति वाक्ये गोचर इत्यादि सिद्धिः ।

एभ्यः सप्तम्या अलुक् जे । वर्षजः-वर्षजः । क्षरेजः-क्षरजः ।  
शरेजः शरजः । वरेजः वरजः ।

घकालतनेषु(१३) कालनान्नः ६ । ३ । १७

सप्तम्या विभाषा लुक् स्यात् । घ । पूर्व्याल्ले तरे-पूर्व्याल्ले तरे ।  
पूर्व्याल्ले तमे-पूर्व्याल्ले तमे । काल । पूर्व्याल्ले काले-पूर्व्याल्ले-  
काले । तन । पूर्व्याल्ले तने पूर्व्याल्ले तने ।

शयवासवासिष्यकालात् । ६ । ३ । १८ ।

खेययः-खययः । ग्रामेवासः-ग्रामवासः । ग्रामेवासी-ग्राम-  
वासी । हलदन्तादित्येव । भूमिशयः । अपो योनियन्म-  
तुषु \* । अष्म, योनिरुत्पत्तिर्यस्य सोऽष्म, योनिः । अष्म,  
भवोऽष्मयः । अष्म, मन्तावाऽऽज्यभागौ ।

ने न्सिद्धवधातिषु च । ६ । ३ । १९ ।

इन्नन्तादिषु सप्तम्याअलुग्न । स्थगिडलगायी । साङ्गाश्य-  
सिद्धः चक्रबद्धः ।

स्थे च भाषायाम् । ६ । ३ । २० ।

सप्तम्याअलुग्न । समस्यः । भाषायां किम् कण्ठोऽस्याखरेष्ठः ।

अथवा आक्रोशे । ६ । ३ । २१ ।

(११) घशब्देन तरपुतमपौ गृह्यते तरपुतत्वेणौ घटति (७०० पृ०) शब्द-  
शास्त्रसंज्ञात्वात् । कालशब्दस्य स्वरूपग्रहणम् ।

चौरस्यकुलम् । आक्रोशे किम् ब्राह्मणकुलम् । वाग्दिक-  
पश्यङ्गोयुक्तिदण्डहरेषु । वाचोयुक्तिः । दिशोदण्डः ।  
पश्यतोहरः (१४) । आमुष्यायणाऽऽमुष्यपुत्रिकाऽऽमुष्यकु-  
लिकेति च । अमुष्यापत्यम् । आमुष्यायणः । नडादित्वात्  
(४६६४) फक् । अमुष्यपुत्रस्य भावआमुष्यपुत्रिका । मनोज्ञादि-  
(६५७४) त्वाहुज् । एवमाऽमुष्यकुलिका । देवानां प्रियः (१५) इति  
च मूर्खे । अन्यत देवप्रियः । शेफपुच्छलाङ्गूलेषु शुनः ।  
शुनः शेफः (१६) । शुनः पुच्छः । शुनोलाङ्गूलः । दिवश्च  
दासे । दिवोदासः ।

पुत्रेऽन्यतरस्याम् । ६ । ३ । २२ ।

षष्ठ्याः पुत्रे परेऽनुत्वा निन्दायाम् । दास्याः पुत्रः दासी  
पुत्रः । निन्दायां किम् ब्रह्मणीपुत्रः ।

ऋतो विद्यायोनिःसम्बन्धेभ्यः । ६ । ३ । २३ ।

विद्यासम्बन्धयोनिःसम्बन्धवाचिनऋदन्तात् षष्ठ्याऽनुत् । हो  
तुरन्तेवासी होतुः पुत्रः । पितुरन्तेवासी पितुः पुत्रः (१७) ।

(१४) पश्यतोहरइति पश्यलभनादित्येत्यर्थः षष्ठी चानादरेइति (११०४०) षष्ठी ।

(१५) देवानामिति पशवो हि देवानां प्रीतिं जनयन्ति इति तत् प्रियास्तथा  
तत्प्रियत्वेन पशुतुल्यता प्रतीयते इति पशुवन्मूर्ख इत्यर्थः ।

(१६) शुनइव शेफस्य शुनः शेफः एवं पुच्छलाङ्गूलाभ्यामपि बहुप्रीतिः  
एते च बह्वृचप्रसिद्धा ऋषिभेदाः ।

(१७) पितुः पुत्रः प्रख्यातात् पितृवत्पुत्र इत्यर्थः ।

विद्यायोनिष्वन्धेभ्यस्तत्पूर्वोत्तरपद(१८) ग्रहणम्\* । नेह ।  
होतृधनम् ।

विभाषा स्वसृपत्योः । ६ । ३ । २४ ।

ऋदन्तात् षष्ठ्याअलुक् वा स्वसृपत्योः परयोः ।

मातुःपितृभ्यां(१९)मन्यतरस्याम् । ८ । ३ । ८५

आभ्यां स्वसुः सस्य षो वा स्यात् समासे । मातुःष्वसा—मातुः-  
स्वसा । पितुःष्वसा—पितुःस्वसा । लुक्पक्षे तु ।

मातृपितृभ्यां स्वसा । ८ । ३ । ८४ ।

आभ्याम्परस्य स्वसुः सस्य षः स्यात् समासे । मातृष्वसा ।  
पितृष्वसा । असमासे तु(२०) । मातुः स्वसा । पितुः स्वसा ।

इत्यलुक्समासः ।

(१८) तत्पूर्वोत्तरेति । विद्यायोनिष्वन्धेवाचकान्यतरपूर्वोत्तरपदस्य ग्रह-  
णमित्यर्थस्तेन होतुःपुत्रइत्यादि सिद्धम् ।

(१९) मातुःपितृभ्यामिति रेफान्तावुकरणं विशर्गादावप्येकदेशविकृतन्यायेन  
तत्त्वमसीति बोधनाय ।

(२०) मातुःपितृभ्यामिति सूत्रे समास इत्यनुवर्तितं तत्फलमाह असमासे  
त्विति ।

घरूपकल्पचेलङ्ब्रुवगोचमतहतेषु ङग्रोऽनेका  
चो ह्रस्वः । ई । ३ । ४३ ।

भाषितपुंस्काद्यो ङी तदन्तस्याऽनेकाचो ह्रस्वः स्याद् घरूप-  
कल्पप्रत्ययेषु (१) चेलडादिषु चोत्तरपदेषु परेषु । ब्राह्मणि-  
तरा (२) । ब्राह्मणितमा । ब्राह्मणिरूपा । ब्राह्मणिकल्पा ।  
ब्राह्मणिचेली । ब्राह्मणिब्रुवा । ब्राह्मणिगोत्रेत्यादि ।  
ब्रुजः पचाद्यचि वच्यादेशगुणयोरभावोऽपि निपात्यते ।  
चेलडादीनि वृत्तिविषये कुत्सनवाचीनि । तैः कुत्सितानि  
कुत्सनैरिति (३५८४०) समासः । ङग्रः किम् दत्तातरा । भाषि-  
तपुंस्कात्किम् आमलकीतरा (३) । कुवलीतरा (४) ।

नद्याः शेषस्याऽन्यतरस्याम् । ई । ३ । ४४ ।

अङग्रन्तनद्याः ङग्रन्तस्यैकाचश्च घादिषु ह्रस्वो वा स्यात् ।  
ब्रह्मबन्धुतरा ब्रह्मबन्धूतरा । स्त्रितरा (५) स्त्रीतरा । वनद्या  
न \* । लक्ष्मीतरा ।

(१) उत्तरपदाधिकारे कश्चिप्रत्ययग्रहणे तदन्त्यग्रहणं नास्तीत्याशयेनाह  
प्रत्ययेष्विति ।

(२) ब्राह्मणितरेति जातिपरङ्गीन्प्रत्ययान्तत्वेन जातेष्वेति (४८५०) निषेधात्  
तसिलादिष्विति (४८५५०) पुंवङ्गावो नेति बोध्यम् ।

(३) आमलकीशब्दो वृत्ते नित्यस्त्रीलिङ्गः कुवलीशब्दोऽपि तथेत्याशयेनोदा-  
हरणम् । मनो०

(४) आमलक्यादयो भाषितपुंस्का नेत्यरुचेराह कुवलीति । शब्देन्द्र०

(५) नद्या इत्यत्र भाषिपुंस्कादितीह न सम्बध्यते इत्याशयेनोदाहरति  
स्त्रितरेति ।

उगितञ्च । ६ । ३ । ४५ ।

उगितः परा या नदी तदन्तस्य घादिषु ह्रस्वो वा स्यात् ।  
विदुषितरा । ह्रस्वाभावपक्षे तसिलादिष्विति (४०४०) पुंषत् ।  
विद्वत्तरा । वृत्त्यादिषु विदुषीतरेत्यप्युदाहृतं तन्निर्मूलम् (६) ।

हृदयस्य (७) हृल्लेखयदग्लासेषु । ६ । ३ । ५० ।

हृदयं लिखतीति हृल्लेखः । हृदयस्य प्रियम् हृदयम् ।  
हृदयस्येदम् हार्दम् । हृल्लासः । लेखेत्यणन्तस्य ग्रहणम् ।  
घञि तु । हृदयलेखः । लेखग्रहणमेव ज्ञापकम् (८) ।  
उत्तरपदाधिकारे तदन्तविधिर्नास्तीति ।

वाशोकप्यज्जरोगेषु । ६ । ३ । ५१ ।

हृच्छोकः—हृदयशोकः । सौहार्दम्—सौहृदयम् । हृद्रोगः  
हृदयरोगः । हृदयशब्दपर्यायो ऋच्छब्दोऽप्यस्ति तेन सिद्धे  
प्रपञ्चार्थं (९) मिदम् ।

(६) निर्मूलमिति नहि स्वयमप्रवर्त्तमानोऽपि ह्रस्वः पुं वचनं बाधते इति न्या-  
यमेवेति भावः ।

(७) हृच्छब्देनैव हृल्लेखादिपदसिद्धौ स्तुतमिदं हृदयलेखादिप्रयोगवारणा-  
र्थम् ।

(८) ज्ञापकमिति उत्तरपदं विशेष्यं कृत्वा तदन्तविधिर्नेत्यर्थः एवञ्च तदंशे  
उत्तरपदे इत्यस्य न संबन्धः ।

(९) प्रपञ्चार्थमिति व्यक्त प्रयोगद्वयमन्यत्र हृदयशब्दप्रयोगएवेति व्यवस्थार्थ-  
मिति भावः ।



पादस्य पदाऽऽज्यातिगोपहतेषु । ६ । ३ । ५२ ।

एषूत्तरपदेषु पादस्य पदइत्यदन्तश्चादेशः (१०) स्यात् । पादा-  
भ्यामजतीति पदाजिः । पदातिः । अज्यतिभ्याञ्चपादे चेतीण्-  
(उ४१२८०)प्रत्ययः अजेर्ज्वाभावो निपातनात् । पदगः । पदोपहतः

पदात्यस्तदर्थे । ६ । ३ । ५३ ।

पादस्य पत्स्यादतदर्थे यति परे । पादौ विध्यन्ति पद्याः  
शर्कराः । अतदर्थे किम् पादार्थमुदकम्पाद्यम् । पादार्था-  
भ्याञ्चेति (७२३८०)यत् । इके चरतावुपसंख्यानम् । पादाभ्यां  
चरति पदिकः । पर्पादित्वात् (६०६८०)ठन् ।

हिमकापिहतिषु च । ६ । ३ । ५४ ।

पङ्क्तिम् । पत्कापी (११) । पङ्क्तिः ।

ऋचः शे । ६ । ३ । ५५ ।

ऋचः पादस्य (१२) पत्स्याच्चे परे । गायत्रीमच्छः शंसति  
पादम्पादमित्यर्थः । ऋचः किम् पादशः कार्षापणन्ददाति ।

वा घोषमिश्रशब्देषु । ६ । ३ । ५६ ।

(१०) उत्तररूढे पदरूपादत्वं पदेत्यदन्तं लुप्रविभक्तिकमित्याशयेनाङ्गादन्तं  
आदेश इति ।

(११) पत्कापीति सुष्यजाताविति (उ३४१८०)णिनिः पङ्क्तिरित्यत्र कर्मणि क्तिन् ।

(१२) ऋच इति अत्र चतुर्थांशवाची पादशब्दः पूर्वस्वरूपेण सञ्ज्ञितः स्वरूपा-  
चीति विवेकः ।

पादस्य पत् । पद्मोषः-पादघोषः । पन्मिश्रः-पादमिश्रः ।  
पच्छब्दः-पादशब्दः । निष्के चेति वाच्यम् \* । पन्निष्कः-  
पादनिष्कः ।

उदकस्योदः संज्ञायाम् । ई । ३ । ५७ ।

उदमेघः । उत्तरपदस्य चेति वक्तव्यम् । जीरोदः ।

पेषंवासवाहनधिषु च । ई । ३ । ५८ ।

उदपेपमिनष्टि । उदवासः । उदवाहनः । उदधिघटः ।  
समुद्रे तु पूर्वेण सिद्धम् ।

एकहलादौ (१३) पूरयितव्येऽन्यतरस्याम् । ई

। ३ । ५९ ।

उदकुम्भः-उदककुम्भः । एकेति किम् उदकस्थाली । पूरयित  
व्येइति किम् उदकपर्वतः ।

मन्यौदनसक्तुविन्दुवज्रभारहारवीवधगाहेषु च  
ई । ३ । ६० ।

उदमन्यः-(१४) उदमन्यः । उदौदनः-उदकौदनः ।

(१३) एकहलादावित्यत्र एकशब्दोऽसहायवाची एकसंख्यावाची च सहा-  
यश्च तुल्यजातीयो हलेव व्यवच्छिद्यते तथाचैकहलसञ्चार्य्यत्वाजुञ्जा-  
र्य्यते तत्रैवास्मिन् प्रवृत्तिरिति भावः । पूरयितव्यं पूरणार्हम् ।

(१४) उदमन्य इति द्रवद्रव्यसंस्कृताः सक्तवो मन्य इत्युच्यते । मनो०

इको ह्रस्वोऽङ्योगालवस्य । ६ । ३ । ६१ ।

गन्तस्याङ्यन्तस्य ह्रस्वो वा स्यादुत्तरपदे । ग्रामणीपुत्रः  
ग्रामणिपुत्रः । इकः किम् रमापतिः । अङ्यइति किम्  
गौरीपतिः । गालवग्रहणं पूजार्थम् अन्यतरस्यामित्यनु-  
वृत्तेः । इयङ्वङ्भाविनामऽय्ययानाञ्च नेति वाच्यम् + ।  
ओमदः । म्रूभङ्गः । शुक्लीभावः (१५) । अम्भुकुंसादीनामिति  
वक्तव्यम् । म्रुकुंसः भुकुंसः । म्रुकुटिः भुकुटिः । अकारो  
ऽनेन विधीयत इति व्याख्यानतरम् । म्रुकुंसः । म्रुकुटिः ।  
भुवा कुंसा भाषणं शोभा वा यस्य । स्त्रीवेषधारी नर्तकः ।  
म्रवः कुटिः कौटिल्यम् ।

एक तद्धिते च । ६ । ३ । ६२ ।

एकाशब्दस्य ह्रस्वः स्यात्तद्धिते उत्तरपदे च । एकस्या आगतम् ।  
एकरूप्यम् । एकचीरम् ।

ङ्योपोः संज्ञाछन्दसोर्बहुलम् । ६ । ३ । ६३ ।

रेवतिपुत्रः । अजचीरम् ।

त्वे च । ६ । ३ । ६४ ।

त्वप्रत्यये ङ्योपोर्वा ह्रस्वः । अजत्वम् अजात्वम् रोहि-  
णित्वम् रोहिणीत्वम् ।

(१५) शुक्लीभाव इत्यत्र शुक्लीत्यस्य चिप्रत्ययान्तत्वादव्ययत्वात् ह्रस्वः ।

## समासाश्रयविधिप्रकरणम् । ४६६

ष्यङः सम्प्रसारणं पुत्रपत्योस्तत्पुरुषे । ६ । १ ।

। १३ ।

ष्यङन्तस्य पूर्वपदस्य सम्प्रसारणं स्यात्पुत्रपत्योत्तरपदयो-  
स्तत्पुरुषे ।

सम्प्रसारणस्य । ६ । ३ । १३६ ।

सम्प्रसारणस्य दीर्घः (१६) । स्यादुत्तरपदे । कौमुदगन्ध्यायाः  
पुत्रः । कौमुदगन्धीपुत्रः (१७) । कौमुदगन्धीपतिः । व्यव-  
स्थितविभाषया ह्रस्वो न । स्त्रीप्रत्यये चानुपसर्जने नेति  
तदादिनियमप्रतिषेधात् । परमकारीषगन्धीपुत्रः । उपस-  
र्जने तु तदादिनियमान्नेह । अतिकारीषगन्ध्यापुत्रः (१८) ।

बन्धुनि वज्रवीहौ । ६ । १ । १४ ।

बन्धुशब्दे उत्तरपदे ष्यङः सम्प्रसारणं स्याद्वज्रवीहौ । कारी-  
षगन्ध्या बन्धुरस्येति । कारीषगन्धीबन्धुः । वज्रवीहाविति-  
किम् कारीषगन्ध्याया बन्धुः कारीषगन्ध्याबन्धुः । क्लीबनिर्दे-  
शस्तु शब्दस्वरूपापेक्षया । मातृज्मातृकमातृषु वा \* ।

१६) सम्प्रसारणस्येत्यत्र द्रुलोपइत्यतोदीर्घः (८०४) इत्यनुवर्तते उत्तरपदे  
(४५७४) इत्यधिकाराक्तम् ।

(१७) कुमुदगन्धेरपत्यं स्त्रीत्यर्थे ष्यङि यङश्चाविति (२५२४) चाबन्तत्वे ऽपि  
ष्यङन्तत्वात् सम्प्रसारणम् ।

(१८) अतिकारीषेति अत्यादय इति (३७६४) समासे पुनस्तत्पुरुषे ष्यङन्तं  
न पूर्वपदमिति भावः ।

कारीषगन्ध्यामातः-कारीषगन्धीमातः । कारीषगन्ध्यामाहकः कारीषगन्धीमाहकः । कारीषगन्ध्यामाता-कारीषगन्धीमाता । अस्मादेव निपातनान्माहशब्दस्य मातजादेशो न दृश्यतेति (४०४ प्र०) कञ्विकल्पस्य वज्रवीहिवेदेदम् । नेह । कारीषगन्ध्याया माता । कारीषगन्ध्यामाता । चित्त्वसामर्थ्याच्चित् स्वरो वज्रवीहिस्वरस्वाधते ।

इष्टकेषीकामालानान्चित्तूलभारिषु । ई । ३ ।

। ईप् ।

इष्टकादीनान्तदन्तानाञ्च (१६) पूर्वपदानाञ्चितादिषु क्रमादुत्तरपदेषु द्वस्वः स्यात् । इष्टकचितम् । पक्वेष्टकचितम् । इषीकतूलम् । मुञ्जेषीकतूलम् । मालभारी (२०) । उत्पलमालभारी ।

कारे (२१) सत्याऽगदस्य । ई । ३ । ७० ।

म् स्यात् । सत्यङ्कारः । अगदङ्कारः । अस्तोश्चेति वक्तव्यम् । अस्तुङ्कारः (२२) धेनोर्भव्यायाम् । धेनु (२३)

(१६) उत्तरपदान्निम्नं पूर्वपदं विशेष्यकृत्य तदन्तविधिरित्याशयेनाह तदन्तानामिति ।

(२०) मालां विभर्त्तीति ताच्छील्ये णिनिः । अत्र श्रुते हारिष्विति कचित्पाठः । मनो०

(२१) कारेइत्यत्र अर्द्धपदजनस्य समित्यतो (३३३ प्र०) समित्यनुवर्त्तते । सत्यङ्कारः समयकरणम् । अशपथेऽपि परत्वात् डाचं बाधित्वा सम् ।

(२२) अस्तुङ्कारोऽभ्युगमः । अस्त्विति तिङन्तप्रतिरूपकमव्ययम् ।

(२३) धेनुशसौ भव्या चेति विग्रहः भविष्यती धेनुरित्यर्थः । परनिपातः ।

म्भ्या । लोकस्य षणे \* । लोकम्पृणः । षण इति मूलविभु-  
जादित्वात्(उ०३२५४०)कः । इत्येऽनभ्यासस्य \* । अनभ्यासमित्यः ।  
दूरतः परिहर्त्तव्यइत्यर्थः । आङ्गान्नोरिन्धे । आङ्गमिन्धः ।  
अग्निमिन्धः । गिलेऽगिलस्य । तिमिङ्गिलः । अगिलस्य  
किम् । गिलगिलः । गिलगिले च \* । तिमिङ्गिलगिलः ।  
उष्णभद्रयोः करणे \* । उष्णङ्करणम् । भद्रङ्करणम् ।

रात्रेः कृति विभाषा । ई । ३ । ७२ ।

रात्रिञ्चरः रात्रिचरः । रात्रिमटः रात्रमटः । अखिदर्थ-  
मिदं सूत्रम् खिति तु अरुर्हिषदिति(उ०३३०४०)नित्यमेव वक्ष्यते  
रात्रिम्भ्यः ।

सहस्य सः संज्ञायाम् । ई । ३ । ७८ ।

उत्तरपदे । सपलाशम् । संज्ञायां किम् । सहस्रधा ।

ग्रन्थान्ताऽधिके च । ई । ३ । ७९ ।

अनयोः परयोः सहस्य सः स्यादुत्तरपदे । समुद्भूतं (२४)  
ज्यौतिषमधीते । सद्रोणा खारी ।

द्वितीये चाऽनुपाख्ये (२५) । ई । ३ । ८० ।

(२४) समुद्भूतमित्यन्तवचनेऽव्ययीभावः समुद्भूतादिशब्दानां कालवाचितया  
प्रसिद्धानामपि तत्प्रतिपादकग्रन्थे कालत्वारोपेण प्रवृत्तेरव्ययीभावे  
चाकाले इति(३२८४०)निषेधादनेन सादेशः । ज्यौतिषमिति ज्यौतिष  
इदमित्यर्थे अण् ।

(२५) अनुपाख्य प्रत्ययं तद्विधेऽनुमेये द्वितीये सहायवाचित्युत्तरपदे  
त्यर्थः । अप्रधानं सहायञ्च द्वितीयशब्दार्थः ।

अनुमेये द्वितीये सहस्य सः स्यात् । सराक्षसीका निशा ।  
राक्षसी साक्षादनुपलभ्यमाना निशयानुमीयते ।

समानस्य छन्दस्यऽमूर्द्धप्रभृत्युदर्कैषु । ई । ३ ।

८४ ।

समानस्य सः स्यादुत्तरपदे न तु मुर्द्धादिषु । अनुष्माता  
सगर्भः । अनुसखा सयथ्यः । यौनः सनुत्यः । तत्र भव इत्यर्थे  
सगर्भसयूथसनुताद्यत् । अमूर्द्धादिषु किम् । समानमुर्द्धा ।  
समानप्रभृतयः । समानोदर्काः । समानस्येति योगो विम-  
ज्यते । तेन सपक्षः साधर्म्यम् सजातीयमित्यादि सिद्ध-  
मिति काशिका । अथवा सहशब्दः सदृशवचनोऽस्ति । सदृ-  
शस्त्व्या ससखीति यथा । तेनायमस्वपदविग्रहो वज्र-  
व्रीहिः । समानः पक्षो यस्येत्यादि ।

ज्योतिर्जनपदरात्रिनाभिनामगोलरूपस्थान  
वर्णवयोवचनबन्धुषु । ई । ३ । ८५ ।

एषु द्वादशसूत्ररपदेषु समानस्य सः स्यात् । सज्योतिः(२६) ।  
सजनपद इत्यादि ।

चरणे ब्रह्मचारिणि । ई । ३ । ८६ ।

(२६) समानं ज्योतिरस्येति वज्रव्रीहिः समानशब्दः समकालवचनः । यस्मिन्  
ज्योतिषि आदित्ये नक्षत्रे वा उपनिपतितं तदस्तमनपर्यन्तमनुवर्त्तमान-  
मशौचादि सज्योतिरित्युच्यते ।

ब्रह्मचारिण्युत्तरपदे समानस्य सः स्याच्चरणे समानत्वेन  
गम्यमाने । चरणः शाखा, ब्रह्म वेदः तदध्ययनार्थं व्रत-  
मपि ब्रह्म । तच्चरतीति ब्रह्मचारी । समानः सः (२७) ।  
सब्रह्मचारी ।

तीर्थे ये । ई । ३ । ८७ ।

तीर्थे उत्तरपदे यादौ प्रत्यये विवक्षिते समानस्य सः स्यात् ।  
सतीर्थः एकगुरुकः । समानतीर्थे वासीति (६२४४) यत्प्रत्ययः ।

विभाषोदरे (२८) । ई । ३ । ८८ ।

यादौ प्रत्यये विवक्षिते इत्येव । समानोदर्यः सोदर्यः ।

हृहृश्वतुषु । ई । ३ । ८९ ।

सहृक् । सहृशः । हृजे चेति वक्तव्यम् \* । सहृक्षः । वतुरु-  
त्तरार्थः ।

इदङ्गिमोरीशकी । ई । ३ । ९० ।

हृहृश्वतुषु इदमईष् किमः की स्यात् । ईहृक् ईहृशः ।  
कीहृक् कीहृशः । वतूदाहरणं (६६८४) वक्ष्यते । हृजे चेति वक्त-  
व्यम् \* । ईहृक्षः । कीहृक्षः । आ सर्वनाम्नः (१८४४) । हृजे च ॥

(२७) स इति ब्रह्मचारीत्यर्थः तस्य समानत्वं वेदस्य व्रतस्य वा समानत्वात्  
समानवेदाध्ययननिमित्तव्रतचारीत्यर्थः ।

(२८) सोदरसहोदरशब्दौ तु समानसदरं यस्येति विग्रहे सहृशब्देन समासि  
वोपसर्जनस्थित्यनेन (४१२४) मादेशात् सिद्धौ ।



तादृक् तादृशः । तावान् । तादृचः । दीर्घः मत्वोच्चे । अमू-  
दृशः अमूदृक् अमूदृचः ।

समासेऽङ्गुलेः सङ्गः । ८ । ३ । ८० ।

अङ्गुलिशब्दात्सङ्गस्य मूर्धन्यः स्यात्समासे । अङ्गुलिषङ्गः ।  
समासे किम् । अङ्गुलेः सङ्गः ।

भीरोः स्थानम् । ८ । ३ । ८१ ।

भीरुशब्दात् स्थानस्य सस्य मूर्धन्यः स्यात्समासे । भीरुष्ठा-  
नम् । असमासे तु । भीरोः स्थानम् ।

ज्योतिरायुषस्तोमः । ८ । ३ । ८३ ।

आभ्यां स्तोमस्य सस्य मूर्धन्यः समासे । ज्योतिष्टोमः ।  
आयुष्टोमः । समासे किम् ज्योतिषः स्तोमः ।

सुषामादिषु (२६) च । ८ । ३ । ८८ ।

सस्य मूर्धन्यः । शोभनं साम यस्य सुषामा । सुषन्धिः ।

एति संज्ञायामगात् । ८ । ३ । ८९ ।

सस्य मूर्धन्यः । हरिषेणः । एति किम् हरिसक्थम् । संज्ञा-

(२६) सुषामा निःषामा दुःषामा सुषेधः निषेधः दुःषेधः सुषन्धिः निःष-  
न्धिः दुःषन्धिः सुषु दुषु गौरिपक्षः (संज्ञायाम्) प्रतिष्ठाका जला-  
पाहम् नौषेचनम् दुन्दुभिषेवणम् (एतिसंज्ञायामगात्) हरिषेणः

(नक्तवाद्वा) रोहिणीषेणः आकृतिगणोऽयम् सुषामादिः । एति संज्ञाया  
मित्यादि स्तुतव्यं गणस्तुतमेव स्तुतपाठे तद्व्यं प्रमादेन निक्षिप्रम् ।

## समासाश्रयविधिप्रकरणम् । ४७५

यां किम् पृथुमेनः । अगकारात्किम् विष्वक्सेना । इण्को  
(६५४०) रित्येव सर्व्वमेनः ।

नक्षत्राद्वा । ८ । ३ । १०० ।

एति सस्य संज्ञायामगकारान्मूर्धन्यो वा । रोहिणीषेणः  
रोहिणीमेनः । अगकारात्किम् शतभिषक्सेनः । आकृति-  
गणोऽयम् ।

अषष्ठ्यस्तृतीयास्यस्याऽन्यस्य दुगाशीराशास्या  
स्थितोत्सुकोतिकारकरागच्छेषु । ई । ३ । ६६ ।

अन्यशब्दस्य दुगागमः स्यादाशीरादिषु परेषु । अन्यदाशीः ।  
अन्यदाशा । अन्यदास्या । अन्यदास्थितः । अन्यदुत्सुकः ।  
अन्यदूतिः । अन्यद्रागः । अन्यदीयः । अषष्ठीत्यादिकम्  
अन्यस्याऽन्येन वाशीः अन्याशीः । कारके के च नायन्निषेधः ।  
अन्यस्य कारकः अन्यत्कारकः । अन्यस्यायम् अन्यदीयः ।  
गहादेराकृति(५६६४०)गणत्वाच्छः ।

अर्थे विभाषा । ई । ३ । १०० ।

अन्यदर्थः अन्यार्थः ।

कोः कत्तत्पुरुषेऽचि । ई । ३ । १०१ ।

अजादावुत्तरपदे । कुत्मितोऽश्वः कदश्वः । कदन्नम् । तत्प-  
रुषे किम् कूटो राजा । तौ च \* । कुत्मितास्त्रयः कत्तयः ।

रथवदयोश्च । ई । ३ । १०२ ।

कद्रथः । कद्रदः ।

टणे च जातौ । ई । ३ । १०३ ।

कत्तृणम् ।

का पथ्यक्षयोः । ई । ३ । १०४ ।

कापथः । काक्षः । अक्षशब्देन तत्पुरुषः । अक्षिशब्देन  
वज्रवीहिर्वा ।

ईषदर्थे । ई । ३ । १०५ ।

ईषज्जलम् काजलम् । अजादावपि परत्वात्कादेशः । काञ्जम् ।

विभाषा पुरुषे । ई । ३ । १०६ ।

कापुरुषः—कूपुरुषः । अप्राप्तविभाषेयम् । ईषदर्थे हि पूर्ववि-  
प्रतिषेधान्नित्यमेव । ईषत्पुरुषः कापुरुषः ।

कवं चोष्णेः । ई । ३ । १०७ ।

उष्णशब्दे उत्तरपदे कवं का च वा स्यात् । कवोष्णम्—  
कोष्णम्—कदुष्णम् ।

ष्टोदरादीनि(३०)यथोपदिष्टम् । ई । ३ । १०८ ।

(२०) ष्टोदर ष्टोत्थान बलाहक जीमूत ब्रह्मज्ञान उलूखल पिशाच वृषी  
मयूर । ष्टोदरादिराकृतिगणः

वर्णागमोवर्णविपर्ययस्य द्वौ चापरो वर्णविकारनाशौ

धातोस्तदर्थान्तिशयेन योगस्तदुच्यते पञ्चविधं निरुक्तम् ।

एतच्च समासविषयकमेवेति नियमो न, प्राचीनकारिकायां हंससिंहा-  
दिशब्दानामपि ष्टोदरादित्वेन सिद्धत्वोक्तेः ।

## समासाश्चयविधिप्रकरणम् ४७७

ष्टोदरप्रकाराणि शिष्टैर्यथोच्चारितानि तथैव साधूनि स्युः ।  
 षष्ठ् उदरम् षष्ठोदरम् । तलोपः । वारिवाहको वलाहकः ।  
 पूर्वपदस्य वः उत्तरपदादेश्च लत्वम् ।

भवेद्वर्णागमात् हंसः (३१) सिंहो वर्णविपर्ययात् ।

गूढोत्मा वर्णविकृतेर्वर्णनाशात् षष्ठोदरम् ॥ १ ॥

दिक्शब्देभ्यस्तीरस्य तारभावो वा ग० । दक्षिणतारम्-दक्षि-  
 णतीरम् । उत्तरतारम्—उत्तरतीरम् । दुरो दाशनाश-  
 दमध्ये पूत्वमुत्तरपदादेश्च ग० । दुःखेन दाश्यते दूडाशः ।  
 दुःखेन नाश्यते दूणाशः । दुःखेन दभ्यते दूडभः । खल्-  
 तिभ्यः । दम्भेर्नलोपो निपात्यते । द्रुष्टं ध्यायतीति । दूढः ।  
 आतसेति (उ३१०४) कः । ब्रुवन्तोऽस्यां सीदन्तीति षष्ठी । ब्रुवच्छ-  
 ब्दस्य वृ आदेशः । सदेरधिकरणे डट् । आकृतिगणोऽयम् ।

(३१) हन्तेः पचाद्यचि सुगागमे हंसइति हिंसेस्तु पचाद्यचि हकारसका-  
 रयोः स्थानव्यत्ययात् सिंहइति गूढोत्मेत्यत्र आकारविकृत्या उ-  
 कारादेशः षष्ठोदरमित्यत्र तकारवर्णतोपः इत्येवं रीत्या सर्वत्र  
 बोध्यम् । एतन्मूलकमेव ।

लुप्तेदवश्यम् कृत्ये तुम् काममनसोरपि ।

समो वा हितततर्यीमांसस्य पचि युज्वजोरिति ।

अन्तइति शेषः कृत्यप्रत्ययान्ते उत्तरपदे अवश्यमुशब्दस्थानोमकारः  
 लुप्तेत् । अवश्यसेव्यः तथा कामशब्दमनः शब्दयोः परतः तुम्शब्द-  
 स्थानः । गन्तुकामः गन्तुमनाः तुमिति षष्ठ्यर्थे प्रथमा । हितततश-  
 ब्दयोः परतः समोऽन्तो मकारो लुप्तेत् । सहितः-संहितः-सततः  
 सन्नतः । युज्वज्परपचि धातौ परे मांसशब्दस्थानोमकारो लुप्तेत् ।  
 मांसपचनः-मांस्यचनः मांसपाकः—मांसाकः इत्यदि ।

संहितायाम् । ६ । ३ । ११४ ।

अधिकारोऽयम् ।

कर्णे लक्षणस्याविष्टापञ्चमणिभिन्नाच्छिन्न-  
च्छिद्रस्वस्वस्तिकस्य । ६ । ३ । ११५ ।

कर्णशब्दे परे लक्षणवाचकस्य दीर्घः । द्विगुणाकर्णः ।  
लक्षणस्य किम् शोभनकर्णः । अविष्टादीनाङ्गिम् विष्टकर्णः ।  
अष्टकर्णः । पञ्चकर्णः । मणिकर्णः । भिन्नकर्णः । छिन्न-  
कर्णः । छिद्रकर्णः । स्वकर्णः । स्वस्तिककर्णः ।

नहिष्टतिष्टप्रिव्यधिरुचिसहितनिष्ठ कौ । ६

। ३ । ११६ ।

क्विवन्तेषु परेषु पूर्वपदस्य दीर्घः । उपानत् । नीवत् ।  
प्रावृट् । मर्दावित् । नीरुक् । अभीरुक् । ञ्तीषट् । परी-  
तत् । क्वाविति किम् परिणहनम् । विभाषा पुरुष(४७६४०)  
इत्यतो मण्ड् कस्युत्या विभाषाऽनुवर्तते । सा च व्यवस्थिता ।  
तेन गतिकारकयोरेव नेह । पटुरुक् । तिग्मरुक् ।

वनगिर्योस्सुजायाङ्कोटर (१२) किंशुलुकादौ  
(१३) नाम् । ६ । ३ । ११७ ।

(१२) कोटर मिश्रक सिधक पुरग शारिक । कोटरादिः ।

(१३) किंशुलुक शाय नड अञ्जन भग्नन लोहित कुक्कुट । किंशुलुकादिः ।

## समासाश्रयविधिप्रकरणम् । ४७६

कोटरादीनां वने परे किंशुलकादीनाङ्गिरौ परे च दीर्घः  
स्यात् संज्ञायाम् ।

वनं पुरगामिश्रकासिधकासारिकाकोटराग्रे  
भ्यः । ८ । ४ । ४ ।

वनशब्दस्योत्तरपदस्य एभ्य एव णत्वं नान्येभ्यः । इह कोट-  
रान्ताः पञ्च दीर्घविधौ कोटरादयो बोध्याः । तेषां कृतदी-  
र्घाणां णत्वविधौ निर्देशो नियमार्थः अग्रे शब्दस्य तु विध्यर्थः ।  
पुरगावणम् । मिश्रकावणम् । सिधकावणम् । सारिकावणम् ।  
कोटरावणम् । एभ्य एवेति किम् असिपत्वनम् । वनस्याग्रे  
अग्रेवणम् । राजदन्तादिषु (४३२४०) निपातनात्मन्यस्या अलुक्  
प्रातिपदिकार्थमात्रे प्रथमा । किंशुलकागिरिः ।

बले । ई । ३ । ११८ ।

बलप्रत्यये परे दीर्घः स्यात्संज्ञायाम् । कृषीबलः ।

मतौ बह्वचोऽनजिरादी (३४) नाम् । ई । ३ ।

११९ ।

अमरावती । अनजिरादीनाङ्गिम् अजिरवती । बह्वचः  
किम् ब्रीहिमती । संज्ञायामित्येव । नेह बलयवती ।

शरादीनाञ्ज (३५) । ई । ३ । १२० ।

(३४) अजिर खदिर पुलिन हंस कारणव्य चक्रवाक । अजिरादिः ।

(३५) शर वंश धूम अहि कपि मणि मुनि मुचि हनु । शरादिः ।

शरावती ।

इको वहेऽपीलोः । ई । ३ । १२१ ।

इगन्तस्य दीर्घः स्याद्वहे । ऋषीवहम् । कपीवहम् । इकः  
किम् पिण्डवहम् । अपीलोः किम् पीलुवहम् । अपीला-  
दीनामिति वाच्यम् । दारुवहम् ।

उपसर्गस्य घञाऽमनुष्ये बङ्गलम् । ई । ३ । १२२ ।

उपसर्गस्य बङ्गलन्दीर्घः स्याद्वञन्ते परे नतु मनुष्ये । परी  
पाकः—परिपाकः । अमनुष्ये किम् । निषादः ।

इकः काशे । ई । ३ । १२३ ।

इगन्तस्योपसर्गस्य दीर्घः स्यात्काशे । वीकाशः नोकाशः ।  
इकः किम् प्रकाशः ।

अष्टनः संज्ञायाम् । ई । ३ । १२५ ।

उत्तरपदे दीर्घः । अष्टापदम् । संज्ञायाङ्किम् । अष्टपुतः ।

चितेः कपि । ई । ३ । १२७ ।

एकचित्तीकः ।

नरे संज्ञायाम् । ई । ३ । १२८ ।

विश्वानरः ।

मित्ते चर्षे । ई । ३ । १३० ।

विश्वामितः । ऋषौ किम् । विश्वमितो माणवकः । शुनो  
दन्तदंष्ट्राकर्षकुन्दवराहपुच्छपदेषु दीर्घो वाच्यः । श्वादन्तः ।  
इत्यादि ।

प्रनिरन्तःशरे क्षुल्लक्षामकार्ष्यखदिरपीयूक्षाम्यो  
ऽसंज्ञायामपि । ८ । ४ । ५ ।

एभ्यो वनस्य णत्वं स्यात् । प्रवणम् । कार्ष्यवणम् । इह षात्व-  
रत्वात् णत्वम् ।

विभाषौषधिवनस्यतिभ्यः । ८ । ४ । ६ ।

एभ्यो वनस्य णत्वं वा स्यात् । दूर्ध्वावणम्—दूर्ध्वावनम् ।  
शिरौषवणम्—शिरौषवनम् (३६) । द्वाचत्वज्ज्यामेव । नेह-  
देवदारुवनम् । इरिकाभ्यः (३७) प्रतिषेधो वक्तव्यः ।  
इरिकावनम् । मिरिकावनम् ।

वाहनमाहितात् । ८ । ४ । ८ ।

आरोप्य यदुच्यते तद्वाचिस्थानिमित्तात्परस्य वाहननकारस्य  
णत्वं स्यात् । इक्षुवाहणम् । आहितात्किम् । इन्द्रवाहनम् ।  
इन्द्रस्वामिकं वाहनमित्यर्थः । वहतेत्युटि वृद्धिरिहैव सूत्रे  
निपातनात् ।

(३६) वनस्यतिशब्दः वृक्षमात्रवाची नत पारिभाषिकपुष्पशून्यफलवद्बृक्ष-  
मात्रपरस्सदुदाहरणेनाह शिरौषवनमिति ।

(३७) ओषधित्वात् प्राप्नौ प्रतिषेधः । इरिका मिरिका तिमिरा । इरिका-  
दिराक्षतिगणः ।



पानन्देशे । ८ । ४ । ६ ।

पूर्वपदस्यान्निमित्तात्परस्य पाननस्य णत्वं स्याद्देशे गम्ये ।  
क्षीरम्पानं येषाम् ते क्षीरपाणाः उशीनराः (३८) । सुरा-  
पाणाः प्राच्याः । पीयते इति पानम् । कर्माणि ल्युट् ।

वा भावकरणयोः । ८ । ४ । ६० ।

पानस्येत्येव । क्षीरपाणम्—क्षीरपानम् । गिरिनद्यादीनां (३६)  
वा । गिरिणदी—गिरिनदी । चक्रनितम्बा—चक्रणितम्बा ।

प्रातिपदिकान्तनुम्विभक्तिषु च । ८ । ४ । ११ ।

पूर्वपदस्यान्निमित्तात्परस्य एष स्थितस्य नस्य णो वा स्यात् ।  
प्रातिपदिकान्ते । माषवापिणौ । नुमि । व्रीहिवापाणि ।  
विभक्तौ । माषवापेण । पक्षे माषवापिनावित्यादि । उत्तर-  
पदम् यत्प्रातिपदिकान्तदन्तस्यैव णत्वम् । नेह । गर्गाणाम्  
भगिनी गर्गभगिनी । अतएव (४०) नुमग्रहणं कृतम् । अङ्गस्य  
नुम्विधानात्तङ्गत्तो हि नुम् न तूत्तरपदस्य । किञ्च (४१)  
प्रहिण्वन्नित्यादौ हि हेनुमो णत्वार्थमपि नुमग्रहणम् ।

(३८) उशीनरशब्दो देशवाची तद्वासिषुपचारात् वर्त्तते ।

(३६) गिरिनदी गिरिनख गिरिनङ्ग गिरिनितम्ब चक्रनदी चक्रनितम्ब तूथ-  
मान माषोन आर्गयन । आकृतिगणोऽयम् गिरिनद्यादिः ।

(४०) अतएवेति पूर्वपदाक्षिप्तेनोत्तरपदेन प्रातिपदिकस्य विशेषणादेवेत्यर्थः ।

उत्तरपदशब्दस्य समासचरमावयवे रूढत्वात् माषवापिणावित्यादा-  
वुत्तरस्य पदत्वमिति भावः ।

(४१) पूर्वपदाक्षिप्तेन समासरूपप्रातिपदिकान्तस्येति व्याख्याय भाष्ये नुम्-

प्रेम्बन(४२) मित्यादौ तु जुम्भादि(१८३४०)त्वान्न । युवादेर्न\*  
रस्ययूना । परिपक्वानि । एकाजुत्तरपदे णः (१३८४०) (४३)  
नित्यमित्युक्तम् । वृत्तहणौ । हरिश्मानयतीति या सा हरि-  
माणी । नुमि । क्षीरपाणि । विभक्तौ । क्षीरपेण । रस्यविणा(४४)

कुमति (४५) च । ८ । ४ । १३ ।

कवर्गवत्युत्तरपदे प्राग्वत् । हरिकामिणौ । हरिकामाणि ।  
हरिकामेण ।

पदव्यवायेऽपि । ८ । ४ । ३८ ।

पदेन व्यवधानेऽपि (४६) णत्वं न स्यात् । माघकुम्भवापेन ।

ग्रहणं प्रत्याख्यातमित्यरुचेराह किञ्चेति णत्वार्थमपीति णत्वार्थमे-  
वेत्यर्थः ।

(४२) प्रेम्बनमित्यादौ त्विति प्रत्ययसम्बन्धिनो नखेव धातुसध्यवर्त्तिबुद्धौऽपि-  
नस्य न णत्वमित्यर्थः ।

(४३) अनेकाजित्युत्तरपदार्थमिदम् । अत्र कवर्गवदुत्तरपदान्तिप्रसमासस्य  
विभक्त्याक्षिप्रप्रकृतेश्च प्रत्यासत्त्यैकत्वाश्रयणेऽपि चित्रगवीणामित्या-  
दौ णत्वं भवत्येव विभक्तिप्रकृतेः समासत्वात् ।

(४४) रस्यविणेत्वान्तवर्त्तिनीं विभक्तिमाश्रित्य विशब्दस्य पदत्वेऽपि पद-  
व्यवाये इति निषेधस्य न प्रसङ्गः तस्य अतद्धितइति(४८४४०) वार्त्ति-  
कैकवाक्यतया णत्वाश्रयातिरिक्ततद्धितभिन्नपरेण पदेन व्यवधाने न  
भवतीत्यर्थकत्वेनात्र तथात्वाभावात् ।

(४५) क्कादावित्यर्थकत्वापत्तेः कावित्यनुक्ता कुमतीत्युक्तम् ।

(४६) निमित्तनिमित्तिनोर्मध्ये पदेन व्यवधाने इत्यर्थः । व्यवधायकपदं च  
णत्वाश्रयातिरिक्तभिन्नपरत्वेन विशेषणीयमिति भावः ।

चतुरङ्गयोगेन । अतद्वित (४७) इति वाच्यम् \* । आर्द्रगो-  
मयेण । शुष्कगोमयेण ।

कुत्सुम्बुरुणि जातिः । ई । १ । १४३ ।

अत्र सुण् निपात्यते । कुत्सुम्बुरुर्धान्यकम् । लीवत्वमतन्तम् ।  
जातिः किम् । कुत्सुम्बुरुणि कुत्सिनानि तिन्दुकीफला-  
नीत्यर्थः ।

अपरस्सराः क्रियासातत्ये । ई । १ । १४४ ।

सुण् निपात्यते । अपरस्सराः सार्था गच्छन्ति । सततमवि-  
च्छेदेन गच्छन्तीत्यर्थः । क्रियेति किम् । अपरपरा गच्छन्ति  
अपरे परे च सकृदेव गच्छन्तीत्यर्थः ।

गोष्पदं सेवितासेवितप्रमाणेषु । ई । १ । १४५ ।

सुट् सस्य षत्वञ्च निपात्यते । गावः पठन्तेऽस्मिन्दंशे स गोभिः  
सेवितो गोष्पदः । असेविते । अगोष्पदान्यरण्यानि (४८) ।  
प्रमाणे । गोष्पदमात्रं क्षेत्वं (४९) । सेवितेत्यादि किम् ।  
गोःपदम् गोपदम् ।

( ४७ ) अतद्वितइतिव्यवधायकस्य गणत्वाच्चातिरिक्ततद्वितभिन्नपरत्ये निषे-  
धः तद्वितपरत्ये तु भवत्येवेत्यर्थः ।

( ४८ ) गवां सञ्चारो नैव यत् कदाचित् तत्रैव नञ्पूर्व्ये सुडिति भार्यस्थित-  
सुदाहरणेन तदाहागोष्पदान्यरण्यानीति ।

( ४९ ) क्षेत्वमिति क्षेत्वात्परिमाणत्वमनेन द्योत्यते तेन क्षेत्वस्य गोष्पदाधि-  
क्येऽपि न जातिः ।

आस्पदम्रतिष्ठायाम् । ई । १ । १४ई ।

आत्मयापनाय (५०) स्थाने सुट् निपात्यते । आस्पदम् । प्रेति  
किम् आपदापदम् ।

आश्चर्यमनित्ये । ई । १ । १४७ ।

अद्भुते (५१) सुट् । आश्चर्यं यदि स भुञ्जीत । अनित्ये किम्  
आचर्यं कर्म शोभनम् ।

वर्चस्कोऽवस्करः । ई । १ । १४८ ।

कुस्मितं वर्चः । वर्चस्तमन्मलम् । तस्मिन् सुट् । अवकी-  
र्यत इति अवस्करः । वर्चस्को किम् । अवकरः ।

अपस्करो रथाङ्गम् । ई । १ । १४९ ।

अपकरोऽन्यः ।

विष्किरः शकुनिर्विकिरो वा । ई । १ । १५० ।

पक्षे विकिरः । वावचनेनैव सुद्धिकलो सिद्धे विकिरग्रहण-  
न्तस्यापि शकुनेरन्यत्र प्रयोगो मा भूदिति वृत्तिस्तत्र भाष्य-  
विरोधात् ।

(५०) आत्मयापनं शरीररक्षणमित्यर्थः तत्फलकस्यानलाभः प्रतिष्ठा ।

प्रकृते च लाभविषयः स्थानं तथाचास्पदमनेन लब्धमित्यस्य शरीर-  
रक्षणाय स्थानं लब्धमित्यर्थः ।

(५१) अनित्यस्य कादाचित्कतयाऽद्भुतलजकत्वादाहाद्भुते इति ।

प्रतिष्कशश्च कशेः । ६ । १ । १५२ ।

कश् गतिशासनयोरित्यस्य प्रतिपूर्वस्य पचाद्यचि सुट् निपात्यते षत्वञ्च । सहायः पुरोयायी वा प्रतिष्कश इत्युच्यते । कशेः किम् प्रतिगतः कशां प्रतिकशोऽश्वः । यद्यपि कशेरेव कशा । तथापि कशेरिति धातोर्ग्रहणमुपसर्गस्य प्रतेर्ग्रहणार्थम् । तेन धात्वन्तरोपसर्गान्न ।

प्रस्कृत्वहरिश्चन्द्राष्टमी । ६ । १ । १५३ ।

हरिश्चन्द्रग्रहणममन्त्रार्थम् (५२) । ऋषोइति किम् प्रकखो देशः । हरिचन्द्रोमाणवकः ।

मस्करमस्करिणौ वेणुपरिव्राजकयोः । ६ । १ ।

१५४ ।

मकरशब्दोऽव्युत्पन्नः तस्य सुडिनिश्च निपात्यते । वेण्विति किम् मकरो ग्राहः । मकरो समुद्रः ।

कास्तीराजस्तुन्दे नगरे । ६ । १ । १५५ ।

ईषत्तीरमस्यास्तीति कास्तीरं नाम नगरम् । अजस्येव तुन्दमस्येति अजस्तुन्दन्नाम नगरम् । नगरे किम् कातीरम् । अजतुन्दम् ।

(५२) अमन्त्रार्थमिति मन्त्रे तु ह्रस्वाच्चन्द्रोत्तरपदे मन्त्र । (उ५।१५७) इत्यनेनैव सूत्रेण संभवादिति भावः । हरिश्चन्द्रो राजर्षिः ।

कारस्करो वृत्तः । ई । १ । १५ । ई ।

कारङ्करोतीति । कारस्करो वृत्तः । अन्यत्र कारकरः ।  
केचित्तु कस्कादिष्विदं (६६४०) स्पठन्ति न सूत्रेषु ।

पारस्करप्रभृतीनि च संज्ञायाम् । ई । १ । १५ । ७ ।

एतानि (५३) समुत्कानि निपात्यन्ते नाम्नि । पारस्करः ।  
किष्किन्ध्या । तद्बृहतोः करपत्योश्चौरदेवतयोः सुट् तलो-  
पश्च । तात्पर्यं चत्वेन दकारो बोध्यः । तद्बृहतोर्दकार-  
तकारो लपेते करपत्योस्तु सुट् चौरदेवतयोरिति समुदायो-  
पाधिः । तस्मिन् । बृहस्पतिः (५४) । प्रायस्य चित्तिचि-  
त्तयोः \* । प्रायश्चित्तिः । प्रायश्चित्तम् (५५) । वनस्पतिरि-  
त्यादि । आकृतिगणोऽयम् ।

इति समासाश्रयविधयः ।

(५३) पारं करोतीति अजोहेतुताच्छील्येत्यादिना (उ३८८०) टः । पारस्का-  
रोदेशो नगरं वा । सोऽभिजनोऽस्य अन् पारस्करो मुनिभेदः किष्कुं  
प्रमाणा गुहा किष्किन्ध्या तस्करश्चौरः बृहस्पतिः सुराचार्यः ।  
वनस्पतिहेतुः । पारस्करादिराकृतिगणोऽयम् ।

(५४) बृहत्या वाचः पतिः बृहस्पतिः वाग्वै बृहती तस्या एष पतिरिति श्रुतेः  
(५५) प्रायश्चित्तकारान्तापुंनिङ्गस्तपोवाची "प्रायोनाम तपः प्रोक्तं चित्तं  
निश्चयउच्यते" इति सूत्रेः ।

इति समाप्तं समासाश्रयप्रकरणम् ।

समर्थानाम्प्रयसाद्वा (१) । ४ । १ । ८२ ।

इदम्पदत्रय (२) मधिक्रियते प्राग्दिशइति (६६०८०) यावत् । सामर्थ्यम् परिनिष्ठितत्वम् कृतमन्धिकार्यत्वमिति यावत् ।

प्राग्दीव्यतीऽण् । ४ । १ । ८३ ।

तेन (३) दीव्यतीत्यतः (६०४८०) प्रागणधिक्रियते ।

अश्वपत्यादिभ्य (४) अ । ४ । १ । ८४ ।

एभ्योऽण् स्यात् । प्राग्दीव्यतीयेष्वर्थे (५) वक्ष्यमाणस्य गणस्यापवादः ।

(१) अवसरसङ्ख्या तद्धितप्रकरणमारभते समर्थानामिति समर्थानां मध्ये सूत्रे प्रथमोपात्तात्प्रत्ययो वेदितव्यः स च वा । प्रथमत्वञ्च तत्तत् सूत्रे प्रथमोच्चारितशब्दप्रतिपाद्यत्वम् ।

(२) पदत्रयमिति प्रत्येकं पदानां स्मरितत्वात् । वेत्यस्य तु प्राग्दिशइत्युत्तरमपि सम्वन्धः अधिप्रदर्शनं तु विशिष्टस्य पदत्वकस्यैत बोध्यम् । तद्धितानामेकार्थीभाव एव प्रवृत्तिः समर्थः पदविधि (३१७८०) रित्युक्तेरित्युक्तमतः समर्थानामित्वस्येकार्थान्तरं तथा च समर्थशब्दः शक्तपथ्यायः शक्तत्वञ्चार्थप्रतिपादकत्वं तच्च परिनिष्ठितस्यैवेति तदाह परिनिष्ठितत्वमिति ।

(३) प्राग्दीव्यतइत्यत्र तेन दीव्यतीति सूत्रपठितदीव्यतिशब्दघटकदीव्यच्छब्दो याह्य इत्याह तेनेति ।

(४) अश्वपति ज्ञानपति शतपति धनपति गणपति स्थानपति यज्ञपति राश्रपति कुलपति गृहपति धान्यपति धन्वपति बन्धुपति धर्मपति सभापति प्राणपति जैत्रपति । अश्वपत्यादिः ।

(५) प्राग्दीव्यतीति प्रकरणे ये ये प्रत्यया यस्मिन् यस्मिन्नर्थे भवन्ति तेषु तेष्वर्थेष्वित्यर्थः ।

## तद्धितापत्याधिकारप्रकरणम् । ४८६

तद्धितेष्वचामादेः । ७ । २ । ११७ ।

अति णिति च तद्धिते परेऽचामादेरचो वृद्धिः स्यात् ।

किति च । ७ । २ । ११८ ।

किति च तद्धिते तथा । अश्वपतेरपत्यादि आश्वपतम् ।  
गाणपतम् । गाणपत्यो(६) सन्व इति तु प्रामादिकमेव ।

दित्यदित्यादित्यपंत्यत्तरपदास्याः । ४ । १ ।

। ८५ ।

दित्यादिभ्यः पत्यत्तरपदाच्च (७) प्राग्दीव्यतीयेष्वर्थेषु ख्यः स्यात् ।  
अणोऽपवादः । दैत्यः (८) । अदितेरादित्यस्य वा आदित्यः ।  
प्राजापत्यः । यमाच्चेति काशिकायाम् । यास्यः । पृथिव्या  
जाजौ । पार्थिवा पार्थिवी । देवाद्यजजौ । दैव्यम्  
देवम् । वह्निषटिलोपो (९) यञ्च । वाह्यः । द्रुकक् च \* ।  
वाहीकः । स्यान्नोऽकारः । अश्वत्यामः (१०) । पृषोदरा-

(६) गाणपत्यइति देवतार्थकाण्यन्ताच्चतुर्वर्णादेराकृतिगणत्वेन स्याजि तु तथा  
भवत्येवेति । मनो०

(७) पत्यत्तरपदाच्चेत्यनेन वञ्चच्पूर्वकपत्यन्तान्न भवति अ यथा पत्यन्तादित्ये-  
वोक्तं स्यात् तेन वञ्चपतिशब्दान्नेति । मनो०

(८) दैत्यइति दितिशब्दात् कृदिकारादृक्तिनइति(२२०प्र०)ङीषि कृतं स्त्री-  
भ्योटकि(५०६प्र०)दैतेय इति सिद्धम् ।

(९) वह्निषटिलोपवचनमव्ययानां भस्मावइत्यस्यानित्यताज्ञापनार्थं तेनारातीय  
इत्यादौ न टिलोपः ।

(१०) अश्वस्येव स्याम वन्नं यस्येति वञ्चव्रीहौ पृषोदरादित्वात् सस्य तः ।



दितात्(४७६५)सस्य तः । भवार्थे तु लुग्वच्यः \* । अश्वत्यामा  
लोम्नोऽपत्येषु, वज्रष्वकारः (११) \* । बाह्यादीजो(४६८५)  
ऽपवादः । उडुलोमाः । उडुलोमान् । वज्रप् किम् औडु  
लोमिः । गोरजादिप्रसङ्गे यत्(१२) । गव्यम् । अजादिप्रस  
ङ्गे किम् गोभ्यो हेतुभ्यश्चागतम् गोह्यम् गोमयम् ।

उत्सादिभ्यो (१३) ऽज् । ४ । १ । ८६ ।

औत्सः । अग्निकनिभ्यां ढग्वक्तयः । अग्नेरपत्यादि आत्मे  
यम् । कालेयम् । इत्यपत्यादि(१४) विकारान्तार्थसाधा-  
रणाः प्रत्ययाः ।

(११) केवललोम्नोऽपत्येन योगभावात् तदन्तेऽयं विधिः ।

(१२) योरिति न केवलमपत्येव किन्तु प्राग्दीव्यतीयेषु सक्तेष्वपि तेन गोरितं  
गवि भवं, गौर्देवताऽस्येति सर्वत्र गव्यमित्येव ।

(१३) उत्स उदपान विकर विनद सहानद सहानस सहाप्राण तरुण तल्लन  
वष्कया (असे) पृथिवी धेनु प्रवृत्ति जगती त्विष्टुप् अनुष्टुप् जगदभरत  
उशीनर यीष्म पीलुकुण उदस्थान (देगे) प्रगदंश भल्लकीय रथलर  
मध्यन्दिन वृहत् सहत् सत्त्वत् कुरु पञ्चाल इन्द्रावसान उष्णिह  
ककुभ सुवर्ण देव यीष्माद् ऊर्हसि । उत्सादिः ।

यत्र वष्कया (असे) इति पठते असे अस्मासे वष्कयस्यापत्यं वास्तव्यं  
समासे तु गौवष्कयिरिति अस्मासे इति निषेधज्ञापकान् तदन्तगिरि  
रत्वास्ति तेन धेनुगव्यस्यात्र पाठेन अथेनूनां सरुहइत्यर्थे आधेनवमिति  
सिद्धम् । मनो ।

(१४) अपत्यादीत्यादिना अग्नेरागतमग्नौ भवन्नग्निना दृष्टं साम अग्नेरिद-  
मित्येतेषां ग्रहणम् ।

स्त्रीपुंसाभ्यान्नञ्स्त्रजौ भवनात् । ४ । १ । ८७

भान्यानाम्भवन (६५८४०) इत्यतः प्रागर्थेषु स्त्रीपुंसाभ्यां कंभा  
न्नञ्स्त्रजौ स्तः । स्त्रैणः । पौंस्तुः । वत्यर्थे न स्त्रीपुंवच्चेति  
(४४५४०) ज्ञापकात् । स्त्रीवत् । पुंवत् ।

द्विगोर्लुगनपत्ये । ४ । १ । ८८ ।

द्विगोर्निमित्तं यस्तद्वितोऽजादिः (१५) अनपत्यार्थः प्राग्दीव्य-  
तीयस्तस्य लुक् स्यात् । पञ्चमु कपालेप, संस्कृतः पुरोडाशः  
पञ्चकपालः । द्विगुनिमित्तस्येति किम् पञ्चकपालस्येदङ्गण्डम्  
पाञ्चकपालम् । अजादिः किम् पञ्चगर्गरूपम् । अनपत्ये  
किम् द्वयोर्मित्रयोरपत्यम् द्वैमितिः ।

गोत्रेऽलुगचि । ४ । १ । ८९ ।

अजादौ प्राग्दीव्यतोये विवक्षिते गोत्रप्रत्ययेऽलुक् स्यात् ।  
गर्गाणाञ्छाताः । वृद्धाच्छः (५६०४०) ।

आपत्यस्य च तद्वितेऽनाति (१६) । ६ । ४ ।

१५१ ।

(१५) अजादिरिति एतच्चोत्तरसुवात् गोत्रेऽलुगचीत्यतोऽचीत्यस्यापकर्षा-  
ल्लभ्यते इति बोध्यम् ।

गर्गस्यापत्यादि यजि गार्ग्यगच्छस्य वृद्धत्वात् ततश्चः

(१६) आपत्यस्येति किं संक्राणादिभ्योभवादर्थे सांकाश्यं इत्यादौ सा भूत्  
तद्विते किं गार्ग्य इति स्त्रियो जमि सा भूत् अनातीति किं गार्ग्या  
यण इत्यादौ सा भूत् ।

हलः (१७) परस्याप्रत्ययकारस्य लोपः स्यात्तद्धिते न त्वाकारे ।  
गार्गीयाः । प्राग्दीव्यतीये किम् गर्गैभ्यो हितम् गर्गीयम् ।  
अचि किम् गर्गैभ्य आगतम् गर्गरूप्यम् ।

यूनि लुक् । ४ । १ । ६० ।

प्राग्दीव्यतीये अजादौ प्रत्यये विवक्षिते युवप्रत्ययस्य लुक्  
स्यात् । ग्लुचुकस्य गोत्राप्रत्ययम् ग्लुचुकायनिः । वक्ष्यमाणः  
फिन् ततो यन्यण् । ग्लौचुकायनः । तस्य क्वात्रोऽपि ग्लौचु-  
कायनः । अणो लुकि वृद्धत्वाभावाच्चा न ।

पैलादिभ्यश्च (१८) । २ । ४ । ५६ ।

एभ्यो युवप्रत्ययस्य लुक् । पीलाया वे (५०६४०) त्यण् । तस्मात्  
अणोद्वच इति (५१८४०) फिज् तस्य लुक् । पैलः पिता पुत्रश्च ।  
तद्राजाच्चाणः\* । द्वज् मगधे (५१८४०) त्यणन्तादाङ्गशब्दादणो-  
द्वचइति (५१८४०) फिजोलुक् । आङ्गः पिता पुत्रश्च ।

द्वजः प्राचाम् । २ । ४ । ६० ।

(१७) सूर्यतिथ्येत्यतो (२२८४०) यइति हलस्तद्धितस्येत्यतो (२१८४०) हलइति  
चानुवर्त्याह हलइत्यादि । गर्गीयमिति प्राक् क्रीताच्छ (६२५४०) इति ।

(१८) पैल शालङ्कि सात्यकि सात्यङ्गानि राहवि रावणि औदञ्ची औद-  
व्रजि औदमेधि औदमक्कि औदभज्जि दैवस्थानि पैङ्गलौदायनि  
राहवति भौलिङ्गि राणि औदयि औद्गाहमानि औज्जिहानि  
औदण्डि (तद्राजाच्चाणः) आलतिगणोऽयम् ।

तद्राजसंज्ञकात् परस्य युवप्रत्ययस्य लुगित्यर्थः । . . .

## तद्धितापत्याधिकारप्रकरणम् । ४८३

गोत्रे य(१६)इज् तदन्ताद्युवप्रत्ययस्य लृक् स्यात् । तच्चेद्गोत्रं प्राचाम्भवति । पन्नागारस्यापत्यम् । अतइज् (४६८४०) । यजिजोसेति (५००४०) फक् । पान्नागारिः पिता पुत्रश्च । प्राचाङ्गिम् दाक्षिः पिता । दाक्षायणः (२०) पुत्रः ।

न तौल्वलिभ्यः । २ । ४ । ६१ ।

तौल्वल्यादिभ्यः (२१)परस्य युवप्रत्ययस्य लृक् न स्यात् । पूर्वण प्राप्तः । तुल्वलः ततइजि फक् । तौल्वलिः पिता । तौल्वलायनः पुत्रः ।

फक्फिजोरन्यतरस्याम् । ४ । १ । ६१ ।

यूनि लुगिति(४६२४०)नित्ये लृकि प्राप्ते विकल्पार्थं सूत्रम् । कात्यायनस्य छात्राः कातीयाः कात्यायनीयाः । यस्कास्यापत्यम् यास्कः । शिवाद्यण्(५०४४०) । तस्यापत्यं युवा यास्कायनिः । अणोद्धाचइति (५१८४०) फिज् । तस्य छात्राः यास्कीयाः यास्कायनीयाः ।

तस्यापत्यम् । ४ । १ । ६२ ।

(१६) इज्जलाद्युवप्रत्ययस्य गोत्रार्थ एव सम्भवेनाह गोत्रे यइति प्राचामिति

गोत्रविशेषणमित्याशयेन तच्चेत् गोत्रं प्राचामित्युक्तम् ।

(२०) दक्षस्य गोत्रापत्यं पुमान्दाक्षिः युवापत्यं तु दाक्षायण इति ।

(२१) तौल्वलि धारणि पारणि रावणि दैनोपि दैवति वार्कलि नैवकि दैवमति देवयज्ञि चाफट्टकि वैल्वकि वैङ्कि अरुराहति पौष्करसादि आरुरोहति आनुति प्रादोहति नैमिथि प्राङ्गाहति बार्भकि बैथीति आसिनासि आहिंसि आसुरि नैमिथि आसिंबर्भकि पौमिथि कारेणुपालि वैकर्ण्य वैरकि बैहति । तौल्वल्यादिः ।

पञ्चान्तात् कृतसन्धेः समर्थोदपत्येऽथ उक्ताः वक्ष्यमाणाश्च  
प्रत्यया वा स्युः । उपगोरपत्यम् औपगवः । आदिदृङि(२२)  
रन्त्योपधादङ्गी बाधते ।

तस्येदमित्यपत्येऽपि बाधनार्थं (२३) कृतम्भवेत् ।

उत्सर्गः शेषएवासी दृष्टान्तस्य प्रयोजनम् ॥ १ ॥

योगविभागस्तु । भानोरपत्यम् भागवः । कृतसन्धेः किम्(२४)  
मौल्यिति(२५) । अकृतञ्चपरिभाषया सावुल्यितिर्मा भूत् ।

(२२) उपगु अणइतिस्थिति ओर्गुण(४१५४०) इति गुणं बाधित्वा परत्वादवा-  
ञ्छितीति(१११४०) दृष्ट्या भवितव्यं गुणस्य पिचव्यइत्यादौ सावका-  
शत्वात् किञ्च गुणे कृते अवादेण च अतउपधाया(उ४०४०) इति दृष्ट्या  
भवितव्यमित्यागङ्गाहादिदृङ्गिरिति । परत्वादिति भावः । तथाच गौ-  
गावावित्यादौ अन्यस्य, पाचक इत्यादावुपधायाः सौश्रुतइत्यादौ  
चादेर्दृङ्गिरिति विषयविशेषसमावेशइति भावः ।

(२३) अपत्यमनुहविकारादीनां संवेष्टत्वाविशेषात् इदमर्थेऽन्तर्भावेण तस्येद-  
(१६३४०) मित्यनेनैवास्य सूत्रस्य गतार्थत्वेऽपि तस्येदमित्यस्य बाधक-  
भूतस्य दृष्टाच्छ (१६०४०) इत्यस्य बाधनार्थमिदं सूत्रं कृतम् । दृष्टाच्छ  
इत्यस्य शेषविषयत्वेऽपि उत्सर्गतः शेषत्वस्यात्रापि सत्त्वादाह उत्सर्ग-  
पएवामावर्तित तथाचापत्यादिचातुरर्थीपर्यन्तप्रत्ययार्थमित्यत्र शेषत्वमि-  
त्यस्य तत्र विवक्षितत्वेऽपि अत्र सूत्रे तस्यापत्यमित्यनुवृत्त्या अदन्तवाहा-  
दिप्रकृतिकापत्यार्थकस्योक्तत्वेन तद्विद्वत्तयैतस्य शेषपदार्थत्वप्रसङ्गादिति  
भावः । तथाच दृष्टान्ति दृष्टिर्यस्याचामादेरिति(५६०४०) परिभाषितानि  
प्रातिपदिकान्येवास्य सूत्रस्य प्रयोजनं विषय इत्यर्थः ।

(२४) कृतसन्धेः किमिति अन्तरङ्गत्वात् सन्धौ कृते एव तदुत्तरं प्रत्ययो  
भविष्यतीति कृतसन्धिकाव्यर्थकसमर्थयहणं किमिति प्रश्नः ।

(२५) सावुल्यितिर्मा भूदित्येव समर्थयहणमित्युत्तरम् । तथाहि स उल्यित

## तद्धितापत्याधिकारप्रकरणम् । ४६५

समर्थपरिभाषया नेह वस्तुमुपगोः, अपत्यञ्चैतस्य । प्रथमा-  
त्किम् अपत्यवाचकात् (२६) षष्ठ्यर्थे मा भूत् । वाग्रहणाद्वा-  
क्यमपि । दैवयज्ञीति (५२३४०) सूत्रादन्यतरस्याग्रहणानुवृत्तेः  
समासोऽपि । उपग्वपत्यम् । जातित्वात् ङीप् । औपगवी ।  
आश्वपतः । दैत्यः । औत्सः । स्त्रैणः । पौस्तः ।

अपत्यं पौत्रप्रभृति गोत्रम् (२७) । ४ । १ । १६२

अपत्यत्वेन विवक्षितं पौत्रादि गोत्रसंज्ञं स्यात् ।

जीवति तु वंश्ये युवा । ४ । १ । १६३ ।

इति स्थिते अन्तरङ्गतया प्रथमतः सम्यौ कर्त्तव्ये अन्तरङ्गपरिभाषा-  
तोऽपि परया अकृतव्यूहपरिभाषया तस्या बाधात् न सन्धिकार्यप्रसङ्गः  
सु इत्यस्य वृद्धिसम्भावनया निमित्तं विनाशोन्मुखं वृद्धा कृतमपि सन्धिं  
नोच्चारयन्तीति तदर्थतया वृद्धैव प्रथमं भवितव्यमिति तदर्थं समर्थ-  
ग्रहणमिति भावः ।

(२६) समर्थानां प्रथमादित्यत्र प्रथमादित्यस्य प्रयोजनमनुयुज्योत्तरयति अप-  
त्यवाचकादिति इन्द्रो देवता यस्येति वाक्ये यथा इन्द्रशब्दादेव प्रत्यय-  
स्तथा देवदत्तोऽपत्यं यस्येति वाक्ये उपगुरपत्यं यस्येति वाक्ये च देवद-  
त्तादिरूपापत्यवाचकात् षष्ठ्यर्थे मा भूदित्यर्थं प्रथमादित्युक्तं तथाच प्रत्य-  
यविधायकस्त्वत्वे यत् पदं प्रथममुपात्तं तस्मादेव प्रत्ययो भवति तस्यापत्य-  
(४६३४०) मित्यादौ च तच्छब्दोपस्थाप्योपगवादेरुपात्ततया ततएव प्रत्ययः  
साटस्य देवता (५३०४) इत्यादौ तु इन्द्रादेव, तस्य प्रथमोपात्तत्वादिति  
सर्वं सुस्थमिति

(२७) प्रवराध्यायप्रसिद्धं लोके गोत्रमिह तु तदप्रसिद्धस्यापि संज्ञार्थमिदम्  
पौत्रादेरपत्यत्वाव्यभिचारादपत्यपदवाच्यत्वादाहापत्यत्वेन विवक्षित-  
मिति तेन पौत्रादेस्तत्वेन विवक्षायामेव गोत्रत्वम् । पौत्रापत्यशब्दयोः  
समन्वितकृतया यदीयपौत्रादि तं प्रत्येव तस्य गोत्रत्वम् ।

वंशे(२८) पितादौ जीवति पौत्रादेर्यदपत्यं चतुर्थादि तद्युव-  
संज्ञमेव स्यान्नतु गोतसंज्ञम् ।

भ्रातरि च ज्यायसि । ४ । १ । १६४ ।

ज्येष्ठेभ्रातरि जीवति कनीयान् चतुर्थादिर्युवसंज्ञोवा स्यात् ।

वाऽन्यस्मिन् सपिण्डे स्यविरतरे जीवति । ४ ।

१ । १६५ ।

भ्रातुरन्यस्मिन्सपिण्डे स्यविरतरे जीवति पौत्रप्रभृतेरपत्यम्  
जीवदेव युवसंज्ञं वा स्यात् । एकञ्जीवतिग्रहणमपत्यस्य विशेष-  
णम् द्वितीयं सपिण्डस्य । तरपा निर्देश उभयो (२६)  
रुत्कर्षार्थः । स्थानेन वयसा चोत्कृष्टे पितृव्ये मातामह-  
भ्रातरि(३०)वा जीवति । गर्गस्यापत्यम् गार्ग्यायणः गार्ग्यो  
वा । स्यविरेति किम् । स्थानवयोन्यूने (३१) गार्ग्य एव ।  
जीवति किम् मृते मृतो वा गार्ग्य एव । वृद्धस्य च पूजाया-  
मिति वाच्यम् \* । गोतस्यैव वृद्धसंज्ञा प्राचाम् । गोतस्य

(२८) पितृपितामहादिरुत्यादकप्रबन्धः वंशस्तत्र भवः वंश्यः । पौत्रप्रभृतीत्य-  
वृत्तं प्रकृत्या विपरिणामय्याह पौत्रादेरिति । तद्वचन एवकारार्थः न  
च भिन्नक्रम इत्याशयेनाह युवसंज्ञमेवेति ।

(२६) उभयोः स्थानवयमोरित्यर्थः स्थानञ्च पितृव्यत्वादिकं तद्रूपेणैव तेषां  
पञ्चत्वात् ।

(३०) मातामहभ्रातरीति मातृसापिण्डग्रमपौत्र मृह्यते इति मतेनेदम्  
कचित्पितामहभ्रातरीत्येव पाठः । शब्देन्दु०

(३१) स्थानवयोनूना इति सज्येष्ठो भ्रातृपुत्रादिः स्थाननूनाः ।

## तद्धितापत्याधिकारप्रकरणम् । ४६७

युवसंज्ञा पूजायाङ्गस्यमानायाम् । तत्तभवान् गार्ग्यायणः ।  
पूजेति किम् गार्ग्यः । यूनाश्च कुत्सायां गोत्रसंज्ञेति वा  
च्यम् । गार्ग्यो जातमः । कुत्सेति किं गार्ग्यायणः ।

एको गोत्रे । ४ । १ । ६३ ।

गोत्रे एक एवापत्यप्रत्ययः स्यात् । उपगोर्गोत्रापत्यम् औप-  
गवः । गार्ग्यः । नाडायनः ।

गोत्रे (३२) स्वैकोनसंख्यानां प्रत्ययानाम्परम्परा ।

यद्वा स्वद्वयनसंख्येभ्योऽनिष्टोत्पत्तिः प्रसज्यते ॥ १ ॥

अपत्यमित्युक्तेव स्यात्ततः प्राचामपीति च ।

मतभेदेन तद्वग्रन्ये सूत्रसेतत्तथोत्तरम् ॥ २ ॥

पितुरेवापत्यमिति पक्षे हि उपगोसृतीये वाच्ये औपगवा-  
दिञ् स्यात् । चतुर्थे त्वजीवज्ज्येष्ठे मृतवंशे औपगवेः फक् ।  
इत्यमिञ्फकोः परम्परायां मूलाच्छततमे गोत्रे एकोनश-  
तम्प्रत्ययाः स्युः । पितामहादीनामपीति (३३) मुख्यपक्षे तु  
तृतीये वाच्ये उपगोरणा द्वे सिद्धेऽपि अणन्तादित्रयि स्यात्  
चतुर्थे फगिति ततः फगिजोः परम्परायां शततमे गोत्रेऽष्ट-  
नवतिरनिष्टप्रत्ययाः स्युः । अतो नियमार्थमिदं सूत्रम् ।  
एवमुत्तरसत्वेऽप्युक्तम् ।

(३२) एतत्सूत्रानारम्भे इति शेषः गोत्रेऽर्थे विहितानां प्रत्ययानां स्वस्य मूल-  
पुरुषस्य यावन्तोऽधस्तनाः पुरुषाः एकोनतावत्संख्यकानां परम्परा  
स्यात् पौत्रादेरपत्यत्वपक्षे तु द्वयनतावत्संख्यकानामिति भेदः ।

(३३) पितामहादीनामपीति अपत्यमित्यनुषज्यते स च मुख्यपक्षः अपत्यं  
पौत्रप्रभृतीति (४६५.४०) सूत्रसरसात् ।



गोत्राद्यून्यस्त्रियाम् । ४ । १ । ६४ ।

यून्यपत्ये गोत्रप्रत्ययान्तादेव प्रत्ययः स्यात् । स्त्रियान्तु न युव-  
संज्ञा । गर्गस्य युवाऽपत्यम् गार्ग्यायणः । स्त्रियां गोत्रत्वा-  
देक एव प्रत्ययः ।

अत इञ् । ४ । १ । ६५ ।

अदन्तं यत्प्रातिपदिकन्तत्प्रकृतिकात्षष्ठ्यन्तादिञ् स्यात् । अप-  
त्येऽर्थे । दाक्षिः ।

बाह्वादिभ्यश्च (३४) । ४ । १ । ४५ ।

बाह्विः । औडलोमिः । आकृतिगणोऽयम् ।

सुधातुरकङ् च । ४ । १ । ६७ ।

चादिञ् । सुधातुरपत्यं सौधातकिः । व्यासवरुडनिषाद-  
चाण्डालविम्बानाञ्चेति वक्तव्यम् \* ।

(१४) बाङ् उपवाङ् उपवाक् निवाक् शिवाक् वटाक् उपविन्दु वृषलो  
वृकला चूडा बलाका मूषिका कुशला ऋगला ध्रुवका ध्रुवका सुमि-  
त्रा दुर्मित्रा पुष्करसट् अतुहुरव् देवशर्मन् अग्निशर्मन् भद्रश-  
र्मन् सुशर्मन् कुनामन् सुनामन् पञ्चन् सप्तन् अष्टन् (अमितौजसः  
सलोपश्च) सुधावत् उदञ्चु शिरस् माष श्वराविन् मरीची क्षेमवृद्धिन्  
शृङ्खलतोदिन् खरनादिन् नगरमर्दिन् प्राकारमर्दिन् लोमन् अजी-  
गर्न्, कृष्ण युधिष्ठिर अर्जुन साम्ब गद प्रद्युम्न राम उदङ्क (उदकः  
संज्ञायाम्) (सम्भूयोऽम्भसोः सलोपश्च ।) बाह्वादिः आकृतिगणोऽयम् ।  
तेन सात्वक्तिः जाङ्घिः ऐन्द्रशर्मिः आजधेनविः ।

तद्धितापत्याधिकारप्रकरणम् । ४६६

न याभ्याम्पदान्ताभ्यां पूर्वौ तु ताभ्यामैच् । ७

। ३ । ३ ।

पदान्ताभ्यां यकारवकाराभ्याम्परस्य न वृद्धिः किन्तु ताभ्यां पूर्वौ क्रमादैजागमौ स्तः । वैयासकिः । वारुडकिरित्यादि ।

गोत्रे कुञ्जादिभ्यः(३५) च्फज् । ४ । १ । ६८ ।

व्रातच्फजोरस्त्रियाम् । ५ । ३ । ११३ ।

व्रातवाचिभ्यः च्फजन्तेभ्यश्च स्वार्थे जः स्यान्नतु स्त्रियाम् ।  
कौञ्जायन्यः । वृद्धत्वे तद्राजत्वात्(५२०४०) लुग्वक्ष्यते । ब्राह्मा-  
यन्यः । स्त्रियाङ्कौञ्जायनी गोत्रत्वेन जातित्वान्डीप् । अन-  
न्तरापत्ये । कौञ्जिः ।

नडादिभ्यः(३६) फक् । ४ । १ । ६९ ।

गोत्रइत्येव । नाडायनः चारायणः । अनन्तरो नाडिः ।

---

(३५) कुञ्ज ब्रध्न शङ्ख भस्मन् गण लोमन् शठ शाक शुण्डा शुभ विपाश  
स्वान्द स्वाम् । कुञ्जादिः ।

(३६) नड इत्येवमादिभ्यः षष्ठप्रलेभ्यो गोत्रेऽपत्ये फक् स्यात् नाडा-  
यनः । नड चर वक सुञ्ज इतिक इतिश उपक एक लभक शलङ्क  
शलङ्कश्च सप्रल वाजप्य तिक अग्निशर्मन् वृष(गणे) प्राण नर साय-  
क दास मित्व द्वीप पिङ्गर पिङ्गल किङ्कर किङ्कल कातर कातल  
काश्यप काश्य काव्य अज अमष्य कृष्णरणौ ( ब्राह्मणवाशिष्ठे )  
अमित्व लिगु चित्व कुमार क्रोष्ट क्रोष्टश्च लोह दुर्ग स्वाम् शिशपा  
अग्र तृण शकट सुमनस् सुमत मिसत ऋच् जलम्बर अम्बर

हरितादिभ्यो (३७) ऽजः । ४ । १ । १०० ।

एभ्योऽजन्तेभ्यो यूनि फक् । हरितायनः । इह गोत्राधि-  
कारेऽपि सामर्थ्याद्यन्ययम् । नहि गोत्रादपरो गोत्रप्रत्ययः ।  
विदा(५०१४०)द्यन्तर्गणो हरितादिः ।

यजिजोश्च । ४ । १ । १०१ ।

गोत्रे यौ यजिजौ तदन्तात् फक् स्यात् । अनातीत्युक्तेरा-  
पत्यस्येति (४६१४०) यलोपो न । गार्ग्यायणः । दाक्षायणः ।

शरद्वच्छुनकदर्भाङ्गुवत्साग्रायणेषु । ४ । १ ।

१०२ ।

गोत्रे फक् । अजिजोरपवादः । आद्यौ विदादी । शारद्वता-  
यनो भार्गवश्चेत् शारद्वतोऽन्यः । शौनकायनो वात्स्यश्चेत्  
शौनकोऽन्यः । दार्भायणः आग्रायणश्चेत् दार्भिरन्यः ।

द्रोणपर्वतजीवन्तादन्यतरस्याम् । ४ । १ । १०३ ।

युगम्बर हंसक दण्डिन् हस्तिन् पिण्ड पञ्चाल चमसिन् सुकथ्य  
स्थिरक ब्राह्मण चटक बदर अश्वल खरप लङ्क इन्ध अस्त्र कासक  
ब्रह्मदत्त उदुम्बर शोण अलोह दण्डप । नडादिः ।

(३७) हरित किन्दास बह्यस्क अर्कलूष बध्योग विष्णु वृद्ध प्रतिबोध  
रथीतर रथनर गविष्ठिर निषाद शवर अलस मठर मृडाकु  
मृपाकु मृद पुनर्भू पुत्र इहित ननन्द परस्त्री परशु च हरितादिः ।  
अत्र परशुशब्दः पश्यते स च परस्त्रीवाचकः तस्मात् पारशवः  
ब्राह्मणाच्छुद्रायामुत्पन्न इत्यर्थः ।

## तद्धितापत्याधिकारप्रकरणम् । ५०१

एभ्यो गोत्रे फक् वा । द्रौणायणः द्रौणिः । पार्व्वतायनः पार्व्वतिः । जैवन्तायनः जैवन्तिः । अनादिरिह(३८)द्रोणः । अश्वत्थाम्नान्तरे तूपचारात् ।

अनृष्यानन्तर्ये विदादिभ्यो (३६) ऽञ् । ४ ।

१ । १०४ ।

एभ्योऽञ् स्यात् गोत्रे यत्त्वताऽनृषयः पुतादयस्तेभ्य अनन्तर्ये । सूत्रे स्वार्थे ष्यञ् । विदस्य गोतम् वेदः । अनन्तरो वेदिः(वाह्वादे) राक्षतिगणत्वादिञ् । पुत्रस्यापत्यम् पौत्रः । दौहितः ।

गर्गादिभ्यो (४०) यञ् । ४ । १ । १०५ ।

गोत्र इत्येव । गार्ग्यः । वात्स्यः ।

(३८) अनादिरिति न तु भातरप्रविद्धस्तस्य सादित्वात् ।

(३६) विद उर्व कश्यप कुशिक भरद्वाज उपमन्यु किलात किन्दर्म विश्वानर ऋटिपेण ऋतभाग ह्य्यश्च प्रियक आपस्तम्ब कूचवार शरद्वत् शुनक धेनु गोपवन शिशु दिन्दु भोगक भाजन शर्मक अश्ववतान श्यामाक श्यामक श्यावलि श्यापर्ण (५००४०) उक्तो हरितादयः । इति विदादिः ।

(४०) गर्ग वत्स वाजासे संज्ञते अज व्याघ्रपात् विदभृत् प्राचीनयोग अगस्ति पुलस्ति चमस रेभ अग्निवेश शङ्ख शट शक एक धूम अष्ट मनस् धनञ्जय वज्र विश्वावसु जरमाण लोहित संशित बभ्रु बल्गु मण्ड गण्डु शङ्ख लिगु गुहल मन्त मङ्गु अलिगु जिगीषु मनु तन्त मनायी सनु कथक कन्थक ऋष्य वज्र तनु तरुण तलुव तरु वतगु कपि कत वरुकत अनडुर्गु कण्ठ शकल गोकव अगस्त्य कुण्डिनी यज्ञवल्क पर्णवल्क अभयजात विरोहित वृषगण रङ्ग-

यजजोश्च । २ । ४ । ६४ ।

गोत्रे यद्वयजन्तमजन्तञ्च तद्वयवयोरेतयोर्लुक् स्यात्तत्कृते  
बद्धत्वे न तु स्त्रियाम् । गर्गाः । वत्साः । विदाः । उर्व्याः ।  
तत्कृतेइति किम् प्रियगार्ग्याः । स्त्रियान्तु गार्ग्यः स्त्रियः ।  
गोत्रे किम् द्वैष्याः । औत्साः । प्रवराध्यायप्रसिद्धमिह गो-  
त्रम् । तेनेह न पौत्राः । दौहित्राः ।

मधुबन्धोर्ब्राह्मणकौशिकयोः । ४ । १ । १०६ ।

गोत्रे यज् । माधव्यो ब्राह्मणः । माधवोऽन्यः बाम्नव्यः  
कौशिक ऋषिः । बाम्नवोऽन्यः ; बम्बुशब्दस्य गर्गादि (५०१४०)  
पाठात्सिद्धेऽपि नियमार्थमिदम् । गर्गादिपाठफलन्तु लोहि-  
तादि (२१६४०) कार्यार्थम् । बाम्नव्यायणी ।

कापिवोधादाङ्गिरसे । ४ । १ । १०७ ।

गोत्रे यज् स्यात् । काप्यः । बोध्यः । आङ्गिरसे किम् ।  
कापेयः । बोधिः ।

वतण्डाच्च । ४ । १ । १०८ ।

गण्य शण्डिल चणक चुलुक् मुद्गल मुसल जमदग्नि पराशर जा-  
तूकर्ण सहित मन्त्रित अश्वत्थ शर्कराक्ष पूतिमाष स्थूरा अर-  
रक एलाक पिङ्गल कृष्ण गोलन्द उलूक तितिल भिषज् भिषज  
भङ्गित भण्डित दल्भ चेकित चिकित्सित देवह्न इन्द्रह्न एकलू  
पिप्पलू बृहदग्नि सुलोहिन् सुलाभिन् उक्थ कुटीरु । गर्गादिः ।

आङ्गिरसइत्येव । वातण्डयः । अनाङ्गिरसे तु गर्गादौ (५०१४०) शिवादौ (५०४४०) च पाठाद्यञ्जणौ । वातण्डयः । वातण्डः ।

लुक् स्त्रियाम् । ४ । १ । १०६ ।

वतण्डाच्चेति विहितस्य लुक् स्यात् स्त्रियाम् । शार्ङ्गरवादि-  
त्वात् (२४१४०) ङीन् । वतण्डी । अनाङ्गिरसे तु । वातण्डायनी ।  
लोहितादित्वात् (२१६४०) ष्फः । अणि तु वातण्डी । ऋषित्वा-  
द्वक्ष्यमाणः (५२१४) प्यङ् न ।

अश्वादिभ्यः (४१) फञ् । ४ । १ । ११० ।

गोत्रे । आश्वायनः । 'पुंसि जातेति' पुंसीति तु प्रकृति-  
विशेषणं जातस्य गोत्रं जातायनः । पुंसीति किं जाताया  
अपत्यं जातेयः ।

भर्गात्त्रैगर्त्ते । ४ । १ । १११ ।

गोत्रे फञ् । भार्गायणस्त्रैगर्त्तः भार्गिरन्त्यः ।

(४१) अन्व अन्नन् शङ्ख ऋद्रक विद पुट रोहिण खर्जूर खड्गार वस्त्र  
पिजूल भङ्गिल भङ्गिल भङ्गित भङ्गित प्रकृत रामोद चान्द काश  
तीक्ष्ण गोलाङ्क अर्द्ध स्वर स्फुट चक्र अविष्ट पविन्द पवित गो-  
मिन् श्याम धूम धूम वाग्मिन् विश्वानर कुट शप (आत्रेये) जन जङ्  
खड् पीप्ल अर्द्ध कित विशम्प विशाल गिरि अपल चुप दासक बैल्य  
प्राच्य धर्म्य आनङ्गु पुंसि (जात) अर्जुन प्रहृत समनस् दुष्मनस्  
सनस् प्रान् ध्वन आत्रेय (भरद्वाजे) भरद्वाज (आत्रेये) उल्ल आतव  
कितव वद धन्य पाद शिव खदिर । अश्वादिः ।

शिवादिभ्यो (४२) ऽण् । ४ । १ । ११२ ।

गोत्र इति निवृत्तम् । शिवस्यापत्यं शैवः । गाङ्गः । पत्ने  
तिकादित्वात् (५१७४०) फिच् । गाङ्गायनिः शुम्भादित्वात् (५०६४०)  
ढक् । गाङ्गेयः ।

अवृद्धेभ्यो नदीमानुषीभ्यस्तन्नामिकाभ्यः । ४ ।

१ । ११३ ।

अवृद्धेभ्यो नदीमानुषीनामभ्यो ऽण् स्यात् । ढकोऽपवादः । यामु-  
नः । नार्न्मदः । चिन्तिताया अपत्यम् चैन्तितः । अवृद्धेभ्यः  
किम् वासवदत्तेयः । नदीत्यादि किम् वैनतेयः । तन्नामि-  
काभ्यः किम् शोभनाया अपत्यम् शौभनेयः ।

ऋध्यन्वकट्षिणिकुरुभ्यश्च । ४ । १ । ११४ ।

(४२) शिव प्रोष्ठ प्रोष्ठक चण्ड जम्भ भूरि दण्ड कुठार ककुम् अनभि-  
ह्वान कोहित सुख सन्धि सनि ककुत्स्थ कहोड़ कोहड़ कहय  
कहय रोध कपिञ्जल खञ्जन वतण्ड तण्णकर्ण चीरस्तद जलहृद  
परिल पथिक पिष्ट हैहय पार्थिका गोपिका कपिलिका जटिलिका  
बधिरिका मङ्गीरक मजिरक ट्षिणिक खञ्जार खञ्जाल कर्मार रेख  
लेख आलेखन विश्ववण रवण वर्त्तनाञ्च षीवाञ्च विटप पिटक पि-  
टाक तक्षाक नभाक जर्षनाभ जरत्कार पृथा उत्क्षेप पुरोहि-  
तिका सुरोहितिका सुरोहिका अर्थश्चेत् सुपिट मसुरकर्ण मयूरकर्ण  
खर्कूरकर्ण खदूरक तच्चन् ऋट्षेण गङ्गा विपाश् यस्त लह्य दुह्य  
अयस्थूण तण्ण कर्ण पर्ण भलन्दन विरूपाक्ष भूमि इला समली (दाचो  
नद्याः) त्रिवेणी त्रिवणं च शिवादिराकृतिगणः ।

गोत्रमिति निवृत्तमितः पथति अपत्यसामान्ये प्रत्यया इति । मनो०

ऋषयो मन्त्रद्रष्टारः । वाशिष्ठः । वैश्वामित्रः । अन्धकेभ्यः ।  
 श्वाफल्कः । वृष्णिभ्यः । वासुदेवः । आनिरुद्धः । शौरिरिति  
 तु बाह्यादित्वात् (४६८४) इज् । कुरुभ्यः । नाकुलः । साहदेवः ।  
 इज एवायमपवादो मध्येऽपवादन्यायात् । अतिशब्दात्  
 परत्वाद्धक् । आत्रेयः ।

मातृकृत्संख्यासम्भद्रपूर्वायाः । ४ । १ । ११५ ।

संख्यादिपूर्वस्य मातृशब्दस्योदादेशः स्यादण्प्रत्ययश्च ।  
 द्वैमातुरः । पाणमातुरः । साम्नातुरः । आद्रमातुरः । आदे  
 शार्थं वचनम् । प्रत्ययस्तु उत्सर्गेण सिद्धः । स्त्रीलिङ्गनिर्देशो-  
 ऽर्थापेक्षः । तेन धान्यमातुर्न । संख्येति किम् सौमातः ।  
 शुभादित्वात् (५०६४) वैमात्रेयः ।

कन्यायाः कनीन च । ४ । १ । ११६ ।

ढकोऽपवादोऽण् तत्सन्नियोगेन कनीनादेशश्च । कानीनो-  
 व्यासः कर्षश्च । अनूढाया एवापत्यमित्यर्थः ।

विकर्णशुङ्गच्छगलाद्वत्सभरद्वाजात्रिषु । ४ । १ ।

११७ ।

अप्रत्येऽण् । वैकर्णो वात्स्यः । वैकर्षिरन्यः । शौङ्गो भार-  
 द्वाजः । शौङ्गिरन्यः । छागल आत्रेयः । छागलिरन्यः ।  
 केचित्तु शुङ्गेत्याबन्तम्यठन्ति तेषाण्डक् प्रत्युदाहरणम् ।  
 शौङ्गेयः ।



पीलाया वा । ४ । १ । ११८ ।

(५०४४०) तन्नामिकाणाम्बाधित्वा द्वचइति ढकि प्राप्ते पक्षेऽण् विधीयते । पीलाया अपत्यम् पैलः पैलेयः ।

ढक् च मण्डूकात् । ४ । १ । ११९ ।

चादण् पक्षे इञ् । माण्डूकेयः माण्डूकः माण्डूकिः ।

स्त्रीभ्यो ढक् । ४ । १ । १२० ।

स्त्रीप्रत्ययान्तेभ्यो ढक् स्यात् । वैनतेयः । बाह्वादित्वात् (४९८४०) । सौमित्रिः । शिवादित्वात् (५०४४०) । सापत्नः ।

द्वचः । ४ । १ । १२१ ।

द्वचः स्त्रीप्रत्ययान्तादपत्ये ढक् । तन्नामिकाणो (५०४४०) ऽप- वादः । दात्तेयः । पार्थ इत्यत्र तु तस्येदम् (५९३४०) इत्यण् ।

इतश्चाऽनिजः । ४ । १ । १२२ ।

इकारान्ताद्द्वयोऽपत्ये ढक् स्यात् न त्विजन्तात् । दौलेयः । नैधेयः ।

शुभ्रादिभ्यश्च (४३) । ४ । १ । १२३ ।

ढक् स्यात् । शुभ्रस्यापत्यम् । शौभ्र्येयः ।

(४३) शुभ्रं विट्पुरं बङ्गाकृतं शतद्वारं शलाथलं शलाकाभू लेखाभू चिक्ता म रोहिणी रुक्मिणी धर्मिणी दिग् शालुक अजवस्ति शकम्बि विमाल विधवा शुक्र विश देवतर शकुनि युक्त उग्र शतल वन्धकी

विकर्षकुषीतकात्काश्यपे । ४ । १ । १२४ ।

अपत्ये ढक् । वैकर्षेयः । कौषीतकेयः । अन्यो वैकर्षिः ।  
कौषीतकिः ।

म्बो वुक् च । ४ । १ । १२५ ।

चात् ढक् । म्बोवेयः ।

प्रवहणस्य ढे । ७ । ३ । २८ ।

प्रवहणशब्दस्योत्तरपदस्याऽचामादेरचो ढङ्घिः पूर्वपदस्य तु  
वा ढे परे । प्रवहणस्यापत्यम् प्रावाहणेयः प्रवाहणेयः ।

तत्प्रत्ययस्य च । ७ । ३ । २९ ।

ढान्तस्य प्रवहणस्योत्तरपदस्यादेरचो ढङ्घिः पूर्वपदस्य तु  
वा । प्रवाहणेयस्यापत्यम् प्रावाहणेयः प्रवाहणेयः ।  
वाच्यतद्धितनिमित्ता ढङ्घिः ढाश्रयेण विकल्पेन बाधितुम्  
शक्यत इति सूतारम्भः ।

सूकण्डु विस्रि अतिथि गोदन्त कुशाम्ब मकष्टु शाताहर पवष्टु-  
रिक् सुनामन् लक्ष्मणश्यामयोः (वासिष्ठे) गोधा ढकलास अणोव  
प्रवाहण भारम भरत सूकण्डु कर्पूर इतर अन्यतर आलीढ सुदन्त  
सुदन्त सुवचस् सुदामन् कद्रु तद अकशाय कुमारिका कुठारिका  
किशोरिका अम्बिका जिह्वाशिन् परिधि वायुदन्त शकल शलाका  
खड्ग कुवेरिका अशोका गन्धपिङ्गला खड्गोन्मत्ता अनुवटि जर-  
तिन् बलीवर्हिन् विष वीज जीव अन् अग्रमन् अश्र अजिर ।  
शुभ्रादिराकृतिगणः ।

कल्याण्यादीना(४४)मिनङ् च । ४ । १ । १२६ ।

एषामिनङादेशः स्यात् ढक् च । काल्याणिनेयः । बान्धु-  
किनेयः ।

कुलटाया वा । ४ । १ । १२७ ।

इनङ्मात्रं विकल्प्यते ढक् तु नित्यः पूर्वैर्णैव । कौलटिनेयः  
कौलटेयः । सती निक्षुब्धत्वं कुलटा । या तु व्यभिचारार्थं  
कुलान्यटति तस्याः क्षुद्राभ्यो वेति (५०६४०)पक्षे ढक् । कौलटेरः

हृद्भगसिन्ध्वन्ते पूर्वपदस्य च । ७ । ३ । १६ ।

हृदाद्यन्ते पूर्वोत्तरपदयोरचामादेरचो वृद्धिः जिति णिति  
किति च । सुहृदोऽपत्यम् सौहार्दः । सुभगाया अपत्यम्  
सौभागिनेयः सक्तुप्रधानाः सिन्धवः सक्तुसिन्धवः तेषु भवः  
साक्तुसैन्धवः ।

चटकाया ऐरक् । ४ । १ । १२८ ।

चटकस्येति वाच्यम् \* । लिङ्गविशिष्टपरिभाषया स्त्रिया-  
अपि । चटकस्य चटकाया वा अपत्यम् चाटकैरः । स्त्रिया-  
मपत्ये लुग्वक्तव्यः \* । तयोरेव स्त्र्यपत्यम् । चटका । अजा-  
दित्वात् (२०७४०) टाप् ।

(४४) कल्याणी सुभगा दुर्भगा बन्धकी अनुडष्टि अनुसृष्टि जरती बली  
वर्दी ज्येष्ठा कनिष्ठा मध्यमा परस्त्री कल्याण्यादिः ।

अत्र परस्त्रीशब्दे षष्ठीतत्पुरुषः विदादौ तु कर्मधारय इति मनोः ।

तद्धितापत्याधिकारप्रकरणम् । ५०६

गोधाया ढक् । ४ । १ । १२६ ।

गौधेरः । शुभ्रादित्वात् (५०६२०) पक्षे ढक् । गौधेयः ।

आरगुदीचाम् । ४ । १ । १३० ।

गौधारः । रका सिद्धे आकारोच्चारणमन्यतो विधानार्थम् ।

जडस्यापत्यम् जाडारः । पण्डस्यापत्यम् पाण्डारः ।

क्षुद्राभ्यो वा । ४ । १ । १३१ ।

अङ्गहीनाः शीलहीनाश्च क्षुद्राः ताभ्यो ढक् । पक्षे ढक् ।

काणेरः-काणयः । दासेरः-दासेयः ।

पितृष्वसुख्ण् । ४ । १ । १३२ ।

अणोऽपवादः । पैतृष्वस्त्रीयः ।

ढकि लोपः । ४ । १ । १३३ ।

पितृष्वसरन्तलोपः स्याड्ढकि । अतएव ज्ञापकात् ढक् ।

पैतृष्वसेयः ।

मातृष्वसुश्च । ४ । १ । १३४ ।

पितृष्वसुर्थदुक्तन्तदस्यापि स्यात् । मातृष्वस्त्रीयः मातृष्वसेयः ।

चतुष्पाङ्गो ढञ् । ४ । १ । १३५ ।

ढे लोपोऽकद्राः । ६ । ४ । १४७ ।

कद्रूभिन्नस्योवर्णान्तस्य भस्य लोपः स्यात् ढे परे । कामण्ड-  
लेयः । कमण्डलुशब्दश्चतुःपाञ्चातिविशेषः ।

गृष्टादिभ्यश्च (४५) । ४ । १ । १३६ ।

एभ्योढञ् स्यात् । अण्डकोरपवादः । गार्ह्यैयः । मितयो  
रपत्यम् । ऋष्यणि (५०४८०) प्राप्ते ढञ् ।

केकयमित्वयुप्रलयाणां यादेरियः । ७ । ३ । २ ।

एषां यकारादेरियादेशः जिति णिति किति च तद्विते  
परे । इति इयादेशे प्राप्ते ।

दाण्डिनायनहास्तिनायनाऽऽथर्वणिकजैह्वाशि  
नेयवासिनायनिभौणहत्यधैवत्यसारवैच्चाकमैत्रेयहि-  
रण्मयानि । ६ । ४ । १७४ ।

एतानि निपात्यन्ते । इति युलोपः । मैत्रेयः मैत्रेयो ।

यस्कादिभ्यो (४६) गोत्रे । २ । ४ । १ । ६३ ।

एभ्योगोत्रप्रत्ययस्य लुक्स्यात्तत्कृते बज्जत्वे ऽस्त्रियाम् । मितद्वयः

(४४) ष्टष्टि हृष्टि बलि हृनि विश्वि कुट्रि अजवस्ति मित्वयु । ष्टष्ट्यादिः ।

(४६) यस्का लह्य द्रुह्य अयः स्थण लणकर्ण सदामत्त कम्बलहार वःहर्योग  
कर्णाढक पर्णाढक पिण्डीजङ्घ वकसवथ विश्वि कुट्रि अजवस्ति  
मित्वयु रत्नोमुख जङ्घारथ उत्कास कटुक मन्थक पुस्करसद् विप-  
ष्ट उपरिमेखल क्रोष्ट मान क्रोष्टुपाद क्रोष्टुमाय शीषमाय खरप  
पदक वर्धुक भलन्दन भङ्गिल भण्डिल भङ्गित भण्डित । एते यस्कादयः

तद्वितापत्वाधिकारप्रकरणम् । ५११

अचिष्टगुक्तसवसिष्ठगोतमाङ्गिरोभ्यश्च । २ ।

४ । ६५ ।

एभ्यो गोतप्रत्ययस्य लुक् स्यात् तत्कृते वञ्चत्वे । अतयः  
भ्रमवः । कुत्साः । वसिष्ठाः । गोतमाः । अङ्गिरसः ।

बह्वच इजः प्राच्यभरतेषु । २ । ४ । ६६ ।

बह्वचः परो य इज् प्राच्यगोत्रे भरतगोत्रे च वत्तमानस्य  
लुक् स्यात् । पद्मागाराः । युधिष्ठिराः ।

न गोपवनादिभ्यः (४७) । २ । ४ । ६७ ।

एभ्यो गोतप्रत्ययस्य लुक् न स्यात् । विदा(१०।४०)द्यन्त-  
र्गणोऽयम् । गोपवनाः । श्रैशवाः ।

तिककितवादिभ्यो(४८) द्वन्द्वे । २ । ४ । ६८ ।

एभ्यो गोतप्रत्ययस्य वञ्चत्वे लुक् स्याद्द्वन्द्वे । तैकायनयश्च  
कैतवायनयश्च । तिकादिभ्यः(५।७४)फिञ् । तस्य लुक् ।  
तिककितवाः ।

(४७) गोपवनं शिष्यं विन्तुं भाजनं अन्धावतान् श्लामाकं श्लामकं श्लापणं  
विदाद्यन्तर्गणोऽयं गोपवनादि ।

(४८) तिककितवाः बह्वचभण्डीरथाः उपकलनकाः वफकनरकाः वकनख-  
गुदपरिणहाः उज्जककुभाः लङ्गशानसुखाः उत्तरयलङ्कटाः कण्ठा-  
जिनङ्गणसुन्दराः अष्टककपिठवाः अग्निकेशदगेष्काः एते तिककित  
वादयः ।



उपकादिभ्यो (४६) ऽन्यतरस्यामद्वन्वे । २ । ४

। ई६ ।

एभ्यो गोत्रप्रत्ययस्य वज्रत्वे लुप्त्वा स्याद्वन्वे अद्वन्वे च । औप-  
कायनास्य लामकायनास्य नडादिभ्यः (४६८४०) फक् । तस्य लुक् ।  
उपकलमकाः औपकायनलामकायनाः । भ्रष्टककपिष्ठलाः  
आष्टकिकापिष्ठलयः । उपका औपकाः । लमकाः लामकाः ।

आगस्त्यकौण्डिन्ययोरगस्ति कुण्डिनच् । २ ।

४ । ७० ।

एतयोरवयवस्य गोत्रप्रत्ययस्याऽणो यञञ्च वज्रप् लुक् स्यादव-  
शिष्टस्य प्रकृतिभागस्य यथासंख्यमगस्तिकुण्डिनच् एतावादे-  
शौ स्तः । अगस्तयः । कुण्डिनाः ।

राजश्वशुराद्यत् । ४ । १ । १३७ ।

। राज्ञो जातावेवेति वाच्यम् \* ।

ये चाऽभावकर्मणोः । ई । ४ । १६८ ।

(४६) उपलक लमक भ्रष्टक कपिष्ठल कष्णाजिन कष्णसुन्दरचूडारक आ-  
ङारक गडुक उदङ्क सुधायुक अवन्धक पिङ्गलक पिष्ट सुपिष्ट  
मयूरकर्ण खरीजङ्क शलाघल पतञ्जल पदञ्जल कठेरणि कुपीतक  
काशकृष्ण निदाघ कलशिकण्ठ दामकण्ठ कष्णपिङ्गल कर्णक पर्णक  
जटिलक बधिरक जन्तक अनुलोम अनुपद प्रतिलोम अप्रजग्ध प्र-  
ताम अनभिहित कमक बटारक लेखाभ्र कमन्दक पिञ्जूलक वर्यक  
मङ्गूरकर्ण मदाघ कबन्तक कमन्तक कदामस दामकण्ठ । एते  
उपकादयः ।

यादौ तद्विते परेऽन् प्रकृत्या स्यान्नतु भावकर्म्मणोः । राज-  
न्यः । जातिग्रहणाच्छ्रद्धादावुत्पन्नः ।

अन् । ई । ४ । १६७

अणि अन् प्रकृत्या स्यादिति टिलोपो न । राजनः अभाव-  
कर्म्मणोः किम् राज्ञः कर्म्म भावो वा राज्यम् । श्वशुर्यः ।

संयोगादिश्च । ई । ४ । १६६ ।

इन् प्रकृत्या अणि परे । चक्रिणोऽपत्यम् चाक्रिणः ।

न मपूर्वोऽपत्येऽवर्मणः । ई । ४ । १७० ।

मपूर्वोऽन् प्रकृत्या न स्यादपत्येऽणि । भाद्रसामः । मपूर्वः  
किम् । सौत्वनः । अपत्ये किम् । चर्म्मणा परिहृतः चार्म्मणो  
रथः । अवर्म्मणः किम् । चक्रवर्म्मणोऽपत्यम् चाक्रवर्म्मणः ।  
वा हितनाम्न इति वाच्यम्\* । हितनाम्नोऽपत्यम् । हैतनामः-  
हैतनामनः ।

ब्राह्मोऽजातौ । ई । ४ । १७१ ।

योगविभागोऽत्र कर्त्तव्यः । ब्राह्म इति निपात्यते अनप-  
त्येऽणि । ब्राह्मं हविः । ततोऽजातौ । अपत्ये जातावणि  
ब्रह्मणटिलोपो न स्यात् । ब्रह्मणोऽपत्यम् ब्राह्मणः । अपत्ये  
किम् । ब्राह्मी औषधिः ।

अौक्षमनपत्ये । ई । ४ । १७३ ।



अणि टिलोपो निपात्यते । औचम्पदम् । अनपत्ये किम् ।  
उच्छोऽपत्यम् औच्छः ।

प्रपूर्वहन्वृतराज्ञामणि । ६ । ४ । १३५ ।

प्रपूर्वो योऽन् तस्य हनादेश्च भस्यातो लोपोऽणि । औच्छः ।  
ताच्छः । औणन्नः । धृतराज्ञोऽपत्यम् धार्तराज्ञः । प्रपूर्वेति  
किम् । साम्नोऽपत्यम् सामनः । अणि किम् । लाचण्यः ।

क्षपाद्वः । ४ । १ । १३८ ।

क्षतियः । आतावित्येव । क्षातिरन्यः ।

कुलात् खः । ४ । १ । १३९ ।

कुलीनः । तदन्तादपि उत्तरसूत्रेऽपूर्वपदादितिलिङ्गात् ।  
आढ्यकुलीनः ।

अपूर्वपदादन्यतरस्यां यङ्ठकजौ । ४ । १ । १४० ।

कुलादित्येव । पक्षे खः । कुल्यः—कौलेयकः—कुलीनः । पद-  
ग्रहणं किम् वज्रकुल्य—वाज्रकुलेयकः—वज्रकुलीनः ।

महाकुलादङ्खजौ । ४ । १ । १४१ ।

अन्यतरस्यामित्यनुवर्त्तते । पक्षे खः । महाकुलः—महा-  
कुलीनः—महाकुलीनः ।

दुष्कुलाङ्ठक् । ४ । १ । १४२ ।

तद्धितापत्याधिकारप्रकरणम् । ५१५

पूर्ववत्पक्षे स्तः । दौष्कलेयः दुष्कलीनः ।

स्वमुच्छः । ४ । १ । १४३ ।

स्वस्तीयः ।

भ्रातृव्यञ्च । ४ । १ । १४४ ।

वाच्छः । अणोऽपवादः । भ्रातृव्यः—भ्रातीयः ।

व्यन् सपत्ने । ४ । १ । १४५ ।

भ्रातृव्यन् स्यादपत्ये प्रकृतिप्रत्ययसमुदायेन शतौ वाच्ये ।

भ्रातृव्यः शतः । पाप्मना भ्रातृव्येणेति तूपचारात् ।

रेवत्यादिभ्यः (५०) षक् । ४ । १ । १४६ ।

ठस्येकः । ७ । ३ । ५०

अङ्गात्परस्य ठस्येकादेशः स्यात् । रैवतिकः

गोत्रस्त्रियाः कुत्सने ण च । ४ । १ । १४७ ।

गोत्रं या स्त्री तद्वाचकाच्छब्दात्णठकौ स्त कुत्सायाम् ।

गार्ग्या अपत्यम् गार्गो गार्गिको वा जात्मः । भस्याढे

तद्धिते इति (४०६४०) पुंवङ्गावाङ्गार्ग्यशब्दात्णठकौ । यस्येति

(१३६४०) लोपः । आपत्यस्येति (४६१४०) यलोपः ।

दृङ्गात् ठक् सौवीरेषु बज्जलम् । ४ । १ । १४८ ।

(५०) रेवती व्रजपाली मणिपाली द्वारपाली दृक्वञ्चिन् दृक्बन्ध दृक्पाङ्

कर्णपाङ् दण्डपाङ् ककुदाय चामरपाङ् रेवत्यादिः ।

सुवीरदेशोद्भवाः सौवीराः वृद्धात्सौवीरगोतादूयनि वज्रलं  
ठक् स्यात् कुत्सायाम् । भागवित्तेः—भागवित्तिकः । पचे  
फक् । भागवित्तायनः ।

फेञ्छ च । ४ । १ । १४६ ।

फिजन्तात्सौवीरगोतापत्ये छठक् च कुत्सने गम्ये । यमुन्द-  
स्यापत्यं यामुन्दायनिः । तिकादित्वात् (५१७४०) फिञ् । तस्यापत्यं  
यामुन्दायनीयः—यामुन्दायनिकः । कुत्सने किम् यामुन्दा-  
यनिः । औत्सर्गिकस्याऽणो ग्यच्चत्वियेति (५४२४०) लुक् ।  
सौवीरेति किम् तैकायनिः ।

फाण्टाहृतिमिमताभ्यां णफिजौ । ४ । १ ।

१५० ।

सौवीरेषु । नेह यथासंख्यमल्पाक्षतरस्य परनिपाताल्लिङ्गा-  
दिति वृत्तिकारः । भाष्ये तु यथासंख्यमेवेति स्थितम् ।  
फाण्टाहृतः—फाण्टाहृतायनिः । मैमतः—मैमतायनिः ।

कुर्वादिभ्यो (५१) ग्यः । ४ । १ । १५१ ।

अपत्ये । कौरव्याः ब्राह्मणाः । वावदूक्याः । सम्राजः  
क्षत्रिये'गु । साम्राज्यः साम्राजोऽन्यः ।

(५१) कुरु गर्गर मङ्गुष अजमार रथकार वावदूक सम्बाजः (क्षत्रिये) कवि  
विमति कापिञ्जलादि वाष् वामरथ पितृमत् इन्द्रलाजी एजि  
वातकि दामोष्णीषि गणकारि कैयोरि कुट शलाका मुर पुर एरका  
मुभ्र अम्र दर्भ केशिनी वेना (कन्दसि) शूर्पणाय श्यावनाय श्यावरथ

## तद्धितापत्याधिकारप्रकरणम् । ५१७

सेनान्तलक्षणकारिभ्यश्च । ४ । १ । १५२ ।

एभ्यो ण्यः । एति संज्ञायामिति (४७४४०)सस्य षः । हारिषेण्यः  
लाक्षण्यः । कारिः शिल्पी तस्मात् । तान्तुवाय्यः । कौम्भ-  
कार्यः । नापित्यः ।

उदोचामिञ् । ४ । १ । १५३ ।

हारिषेणिः । लाक्षणिः । तान्तुवायिः । कौम्भकारिः । नापि-  
तात्तु (३१८४०) परत्वात् फिजेव । नापितायनिः । तच्छ्लोऽण  
उपसंख्यानम् \* । षपूर्वेति (५१४४०)अनोऽकारलोपः ताच्छः ।  
पक्षे ताक्षण्यः ।

तिकादिभ्यः (५२) फिज् । ४ । १ । १५४ ।

तैकायनिः ।

कौशल्यकार्मार्याभ्याञ्च । ४ । १ । १५५ ।

अपत्ये फिज् । इजोऽपवादः । परमप्रकृतेरेवायमिष्यते ।

श्यावपुत्र सत्यङ्कार वङ्भोकार पथिकार मूढ शकम्भु शङ्ख शाक  
आकिन् शालीन कर्तृ हर्तृ इन पिण्डी (वामरथस्य कण्ठादिवत्  
खरवर्जम्) वृद्धत्वात् उदोचां वृद्धा दिति (५१८४०) सूत्रेण फिज्  
कुर्वादिः ।

(५२) तिक इत्येवमादिभ्योऽपत्येऽर्थे फिज् स्यात् तैकायनिः कैतवायनिः ।

तिक कितव संज्ञा वाला शिखा उरस् शाय्य सैन्धव यमुन्द रूप्य  
पाम्य मील अमित गौकव्य कुर देवरथ तैतल औरस कौरव्य  
भौरिकि भौलिकि चौपयत चैटयत शौकयत चैतयत पाजवत  
चन्द्रमस् शुभ गङ्गा वरेण्य सुपामन् आरङ्ग वहाका खल्यका वृष  
लोमक उदन्न यज्ञ तिकादिः ।

प्रत्ययसन्नियोगेन प्रकृतिरूपन्निपात्यते । कुशलस्याऽपत्यम्  
कौशल्यायनिः । कर्म्मारस्यापत्यम् कार्म्मार्थ्यायनिः । ह्यग-  
वषयोरपि । ह्याय्यायनिः । वाय्यायणिः ।

अणो द्वचः । ४ । १ । १५६ ।

अपत्ये फिञ् । इजोऽपवादः । कान्त्नीयणिः । अणइति  
किम् दाचायणः । द्वचः किम् औपगविः । त्यदादीना-  
म्फिञ् वा वाच्यः । त्यदायनिः त्यादः ।

उदीचां वृद्धादगोचात् । ४ । १ । १५७ ।

आम्रगुप्तायनिः । प्राचान्तु । आम्रगुप्तिः वृद्धात्किम् दाचिः ।  
अगोतात्किम् औपगविः ।

वाकिनादीना (५३) ङ्कुक् च । ४ । १ । १५८ ।

अपत्ये फिञ् वा । वाकिनस्याऽपत्यम् वाकिनकायनिः  
वाकिनिः ।

पुतान्तादन्यतरस्याम् । ४ । १ । १५९ ।

अस्माद्वा फिञ् सिद्धस्तस्मिन् परे पुतान्तस्य वा कुक् विधी-  
यते । गार्गीपुत्रकायणिः—गार्गीपुत्रायणिः—गार्गीपुत्रिः ।

प्राचामवृद्धात् फिन् वज्जलम् । ४ । १ । १६० ।

(५३) वाकिनं गोधेरं कार्कषं काकं लङ्काचर्मिर्वर्मिणौ ( नञोपच ) । वाकि-  
नादिः ।

ग्लुचुकायनिः ।

मनोज्ञातावज्यतौ षक् च । ४ । १ । १६१ ।

समुदायार्थो जातिः । मानुषः । मनुष्यः ।

जनपदशब्दात् क्षत्रियादञ् । ४ । १ । १६८ ।

जनपदक्षत्रिययोर्वाचकादञ् स्यादपत्ये । दाण्डिनायनेति (५१०४०)  
सूत्रे निपातनाट्टिलोपः । ऐच्छाकः । ऐच्छाकौ । क्षत्रियसमा-  
नशब्दाज्जनपदान्तस्य राजन्यपत्यवत् \* । तद्राजमाचक्ष्णाण-  
स्तद्राजद्वयन्वर्थसंज्ञासामर्थ्यात् । पञ्चालानां राजा पाञ्चालः ।  
पूरोरण् वक्तव्यः \* । पौरवः । पाण्डोर्छान् । पाण्डवः ।

सात्वेयगान्धारिभ्याञ्च । ४ । १ । १६६ ।

आभ्यामपत्येऽञ् । वृद्धेदिति अण्डोऽपवादः । सात्वेयः ।  
गान्धारः । तस्य राजन्यपेयवम् ।

द्वयज्मगधकलिङ्गसरमसादण् । ४ । १ । १७० ।

अजोऽपवादः । द्वयचः । आङ्गः । वाङ्गः । सौहृदः । मागधः ।  
कालिङ्गः । सौरमसः । तस्य राजन्यपेयवम् ।

वृद्धेत्कोसलाजादाञ्जण् । ४ । १ । १७१ ।

वृद्धात् । आम्बुजः । सौवीर्यः । इत् । आवन्त्यः । कौसल्यः ।  
अजादस्यापत्यम् अजाद्यः ।

कुरुनादिभ्यो एयः । ४ । १ । १७२ ।

कौरव्यः । नैषधः । स नैषधस्याऽर्थपतेरित्यादौ तु शैषिकोऽण् ।

सात्त्वावयवप्रत्यग्रथकल्लकूटाश्लकादिञ् । ४ । १

। १७३ ।

सात्त्वो जनपदस्तदवयवा उदुम्बरादयस्तेभ्यः प्रत्यग्रथादिभ्य-  
स्त्रिभ्यश्च इञ् । अजोऽपवादः । औदुम्बरिः । प्रात्यग्रथिः ।  
कालकूटिः । आश्लकिः । राजन्यपेयवम् ।

ते तद्राजा । ४ । १ । १७४ ।

अजादय एतत्संज्ञाः स्युः ।

तद्राजस्य बद्धषु तेनैवाऽस्त्वियाम् । २ । ४ । ६२

बद्धष्वर्थेषु तद्राजस्य लुक् स्यात्तदर्थकते बद्धत्वे न तु स्त्रि-  
याम् । इच्छाकवः । पञ्चाला इत्यादि । कथन्तर्हि “कौरव्याः  
पशव” इति “तस्यामेव रघोः पाण्डुरा इति च । कौरव्ये” पाण्डेय  
च साधव इति समाधेयम्” तु “रघूणामन्वयं वक्ष्ये” इति “निरु-  
ध्यमाना यदुभिः कथञ्चिदिति” तु रघुयदुशब्दयोस्तदपत्ये लज्ज-  
णया ।

कम्बोजाल्लुक् । ४ । १ । १७५ ।

अस्मात्तद्राजस्य लुक् । कम्बोजः । कम्बोजौ । कम्बोजादिभ्यः  
इति वक्तव्यम्\* । चोलः । शकः । द्वजलक्षणास्त्राणो (५१८४०)  
लुक् । केरलः । यवनः । अजोलुक् । कम्बोजाः समरे इति  
पाठः सुगमः । दीर्घपाठे तु कम्बोजोऽभिजनो येषामित्यर्थः ।  
सिन्धुतक्षशिलादिभ्योऽण्जावित्यण् (५८८४०) ।

तद्धितापत्याधिकारप्रकरणम् । ५२१

स्त्रियामवन्तिकुन्तिकुरुभ्यश्च । ४ । १ । १७६ ।

तद्राजस्य लक् स्यात् । अवन्ती । कुन्ती । कुरुः ।

अतश्च । ४ । १ । १७७ ।

तद्राजस्याकारस्य स्त्रियां लक् स्यात् । शूरवेनी । मट्टी ।  
कथम्नाट्टीसुताविति ह्रस्व एव पाठ इति हरदत्तः । भर्गा  
दित्वं वा कल्प्यम् ।

न प्राच्यभर्गादि (५४) यौधेयादि (५५)भ्यः ।

४ । १ । १७८ ।

एभ्यस्तद्राजस्य न लक् । पाञ्चाली । वैदर्भी । आङ्गी । वाङ्गी ।  
सागधी । एते प्राच्याः । भार्गी । कारुशी । कैकेयी ।  
कैकेयीत्यत तु अन्यजनकभावलक्षणे पुंयोगे ङीष् । युधा-  
शुक्राभ्यां इयच् इति (५०६४०) ढक् । ततः स्वार्थे पश्चादियौधेया-  
दिभ्यामणञाविति (७१६४०) अञ् । शार्ङ्गरवादित्वात् (२४१४०)  
ङीन् । अतश्चेति (५२१४०) लुकि तु ढगन्तत्वात् ङीप्प्रदात्तनि-  
वृत्तिस्वरः स्यात् । यौधेयी । शौक्रेयी ।

अणिजोरनार्पयोर्गुरूपोत्तमयोः ष्यङ् गोत्रे ।

४ । १ । ७८ ।

- 
- (५४) भर्ग कुरुय कैकेय कश्मीर साल्य सुस्यान उरस् कौरव्य भर्गादि ।  
(५५) यौधेय शौक्रेय शौत्रेय जावलेय धौर्त्सेय विगर्त भरत उशीनर  
यौधेयादिः ।



तत्रादीनामन्यमुत्तमन्तस्य समीपमुपोत्तमङ्गोत्रे यावणिजो  
विहितावनार्धौ तदन्तयोर्गुरुपोत्तमयोः प्रातिपदिकयोः  
स्त्रियां व्यङ्गादेशः स्यात् । निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्ती-  
त्यणिजोरेव । षङ्गावितौ । यङ्स्याप् (२४२ष्ट०) । कुमुदगन्धे-  
रपत्यं स्त्री कौमुदगन्ध्या । वाराह्या । अनार्धयोः किम्  
वासिष्ठी । वैश्वामिती । गुरुपोत्तमयोः किम् औपगवी ।  
जातिलक्ष्णो (२३७ष्ट०) ङीष् । गोत्रे किम् अहिच्छत्रे जाता  
आहिच्छत्री ।

गोत्रावयवात् । ४ । १ । ७६ ।

गोत्रावयवा गोत्राभिमतः कुलाख्यास्ततो गोत्रे विहितयो-  
रणिजोः स्त्रियां व्यङ्गादेशः स्यात् । अगुरुपोत्तमार्थआर-  
म्भः । पौणिक्या । भौणिक्या ।

क्रौड्यादि (५६) व्यञ्च । ४ । १ । ८० ।

स्त्रियां व्यङ्प्रत्ययः स्यात् । अगुरुपोत्तमार्थोऽनिजार्थश्च  
रम्भः । क्रौड्या । व्याड्या । सूत (युवत्याम्) । सूत्या ।  
भोज (क्षत्रिये) । भोज्या ।

---

(५६) क्रौडि लाडि व्याडि आपिशलि आपलिति चौपयत चैटयत सैकयत  
वैस्वयत सौधातकी सूत (युवत्याम्) भोज (क्षत्रिये) यौतकि  
कौटि भौरिकि भौलिकि शालूमलि शालास्यलि कापिशलि गौकञ  
क्रौड्यादिः ।

तद्धितापत्याधिकारप्रकरणम् ५२३

दैवयज्ञिशौचिष्टि सात्यमुग्रि कारुणेविद्विभ्यो  
ऽन्यतरस्याम् । ४ । १ । ८१ ।

एभ्यश्चतुर्थ्यः ष्यङ् वा । अगोतार्थमिदम् । गोत्रेऽपि परत्वा-  
त्प्रवर्त्तते । पचे इतो मनुष्येति ( २३६ ) ङीष् । दैवयज्ञा  
दैवयज्ञी ।

इत्यपत्याधिकारः ।

---

तेन (१) रक्तं रागात् । ४ । २ । १ ।

रज्यतेऽनेनेति रागः । कषायेण रक्तं वस्त्रम् काषायम् ।  
माञ्जिष्ठम् । रागात्किम् देवदत्तेन रक्तं वस्त्रम् ।

लाक्षारोचनाट्ठक् । ४ । २ । २ ।

लाक्षिकः । रौचनिकः । शकल(२)कर्द्दमाभ्यामुपसंख्यानम् ।  
शाकलिकः । कार्द्दमिकः । आभ्यामणपीति वृत्तिकारः ।  
शाकलः । कार्द्दमः । नील्या अन्\* । नील्या रक्तम् नी-  
लम् । पीतात्कन् । पीतकम् । हरिद्रामहारजनाभ्या-  
मञ् । हरिद्रम् । माञ्जारजनम् ।

नक्षत्रेण (३) युक्तः कालः । ४ । २ । ३ ।

पुष्येण (४) युक्तम् पौषमहः । पौषो रातिः ।

लुबविशेषे । ४ । २ । ४ ।

- 
- ( १ ) तेनेति । रागवाचकात् तत्करणकरञ्जनकर्म्मत्वर्थं प्रत्ययः स्यादित्यर्थः शु-  
क्लस्य वर्णान्तरापादनमिह रञ्जनम् । रागादित्यभावे कर्तृत्वतीयानात्  
स्यात् तन्मा भूदित्यर्थं रागादितिग्रहणम् । एतच्च प्रत्युदाहरणे स्पष्टम् ।
- ( २ ) “शकलं त्वचि खण्डे च रागवस्तुनि वत्कले” इति विश्वोक्तेः शकलमिह  
रागवस्तु ।
- ( ३ ) नक्षत्रेणेति नक्षत्रवाचकाः शब्दाः वृत्तिविषये तद्युक्तं चन्द्रमसमभि-  
दधानाः प्रत्ययं लुभन्ते इत्यर्थः ।
- ( ४ ) पुष्येणेत्यस्य पुष्यसमीपस्थेन चन्द्रमसेत्यर्थो वाच्यः एवञ्च पौषमहरि-  
त्यादि संगच्छते सर्वस्याहुः पुष्ययोगाभावेऽपि तत्समीपस्थचन्द्रमसा  
योगस्य सार्थत्विकत्वात् ।

पूर्वेण विहितस्य लुप्त्यात् षष्टिदण्डात्मकस्य(५)कालस्यावान्तरविशेषश्चेन्न गम्यते । अद्य पुष्यः । कथन्तर्हि पुष्ययुक्ता पौर्णमासी पौषीति । विभाषा फाल्गुनीश्रवणाकार्तिकीचैत्रीभ्य इति(५२०ष्ट०) निर्देशेन पौर्णमास्यामयं लुबिति ज्ञापितत्वात् । श्रवणशब्दात् अतएव (६) लुप् युक्तवद्भावाभावश्च । अबाधकान्यपि(७) निपातनानि । आवणी ।

संज्ञायां श्रवणाश्रवत्याभ्याम् । ४ । २ । ५ ।

विशेषार्थोऽयमारम्भः । श्रवणा रात्रिः श्रवत्यो मुहूर्तः । संज्ञायां किम् आवणी । आश्रवती ।

द्वन्द्वाच्छः । ४ । २ । ६ ।

नचतद्वन्दात् युक्ते काले छः स्यात् विशेषे सत्यसति च । तिष्यपुनर्वसवीयमहः । राधामुराधीया रात्रिः ।

दृष्टं साम । ४ । २ । ७ ।

(५) षष्टिदण्डात्मकस्येति । अद्यपुष्यइत्युक्तौ न ह्यो न वाश्च इति विशेषे गम्यमानेऽपि अहोरात्रात्मककालस्यावान्तरविशेषानवगमात् लुप् भवत्येवेति भावः ।

(६) अतएव विभाषेत्यत्र (५२०ष्ट०) श्रवणेतिनिर्देशादेव । अनेन च पौर्णमास्यां लुबित्यस्यानित्यत्वं ज्ञाप्यते तेन आवणीति ।

(७) अबाधकान्यपीति दृष्टिकारमतं भाष्ये तु बाधकान्येव निपातनानीति स्वीकृतम् । तथाच विभाषेत्यत्र श्रवणेत्युच्चारणज्ञापकादेवैतद्विषयेऽपि श्रवणाशब्दे युक्तवद्भावाभाव इत्यर्थः ।

तेनेत्येव (८) । वसिष्ठेन दृष्टम् वासिष्ठं साम । अस्मिन्नर्थे (९)  
ऽण् डिद्वा वक्तव्यः \* । उशनसा दृष्टम् औशनसम् औशनम् ।

कलेढक् । ४ । २ । ८ ।

कलिना दृष्टं साम । कालेयं साम ।

वामदेवात् डाड्ढौ । ४ । २ । ९ ।

वामदेवेन दृष्टं साम वामदेव्यम् ।

सिद्धे यस्येति (११८४) लोपेन किमर्थं ययतौ डितौ ।

ग्रहणं माऽतदर्थे (३६०१४०) भूदामदेव्यस्य नञ् स्वरे (१०)

परिवृतौ (११) रथः । ४ । २ । १० ।

वस्त्रैः परिवृतौ वास्त्रो रथः । रथः किम् वस्त्रेण परिवृतः  
कायः । समन्ताद्देष्टः परिवृत उच्यते । तेनेह न कृतैः  
परिवृतौ रथः ।

पाण्डुकम्बलादिनिः । ४ । २ । ११ ।

(८) तृतीयान्ताद्दृष्टमित्यर्थे ऽणादयः सूर्यद्दृष्टं तज्ज्ञे साम ।

(९) अस्मिन्नर्थे इति तथाच श्लोकवार्तिकम् ।

दृष्टे साम्नि जाते चाप्यण् डिद्वा विविधीयते । इति

दृष्टे साम्नि जाते चार्थे द्विरण् स च वा डिदित्यन्यः ।

(१०) अतदर्थे इति ययतोऽतदर्थे इति (३६०१४०) विहिते नञ् स्वरे  
नञ् अत्रिते स्वरे उच्यतोर्यद्दृष्टं मा भूदित्येतदर्थम् डित्करणमिति भावः

(११) तृतीयान्तात् परिवृत इत्यर्थे ऽणादयः सूर्यः यः परिवृतः स चेद्रथः ।

पाण्डुकम्बलेन परिवृतः पाण्डुकम्बली । पाण्डुकम्बलशब्दो  
राजास्तरणकम्बलस्य वाचकः । मत्वर्थीयैर्नैव सिद्धे वचनमणो  
निवृत्तार्थम् ।

द्वैपवैयाघ्रादञ् । ४ । २ । १२ ।

होपिनो विकारः द्वैपम् । तेन परिवृतः द्वैपो रथः । एवं  
वैयाघ्रः ।

कौमारापूर्व (१२) वचने । ४ । २ । १३ ।

कौमारेत्यविभक्तिको निर्देशः । अपूर्वत्वे निपातनमिदम् ।  
अपूर्वपतिं कुमारीं पतिरुपपन्नः कौमारः पतिः । यद्वा  
अपूर्वपतिः (१३) कुमारी पतिसुपपन्ना कौमारी भाख्या ।

तत्त्वो (१४) द्रुतममत्वेभ्यः । ४ । २ । १४ ।

शरावे उद्धृतः शराव ओदनः । उद्धरतिरिहोद्धरणपूर्वके  
निधाने वर्त्तते तेन (१५) सप्तमी, उद्धृत्य निहित इत्यर्थः ।

(१२) अपूर्वति अपूर्व उच्यते येन प्रवृत्तिनिमित्तेन तदपूर्ववचनं तत्त्वेष्व-  
रार्थः अपूर्वत्वात् पतिरेव रुढेर्योग्यतावशाद्वा । प्रथमान्तात् द्विती-  
यान्ताद्वा प्रत्ययः आद्ये उपयमनविशिष्टे सार्धे द्वितीये उपयमनरीति  
बोध्यम् तत्त्वोदमित्यत्र सिद्धमिदम् ।

(१३) अपूर्वपतिरिति बहुव्रीहिः ।

(१४) तत्त्वति पदं शास्त्रिमिश्रतः (५२८४०) प्रागुक्तवर्ति स्मरितत्त्वप्रतिज्ञानात्  
यद्वेन्दुः ।

(१५) तेन निधाननिरूपिताधिकरणत्वाभिधानेन । उद्धरणस्य च स्वात्यव-  
चित्वेऽपि तस्मादुक्तत्वात् दत्तौ प्रवेशः ।

स्थण्डिलाच्छ्रयितरि व्रते । ४ । २ । १५ ।

तत्रेत्येष समुदायेन चेद्गतं गम्यते । स्थण्डिले शेते स्थाण्डिलो  
भिक्षुः ।

संस्कृतम्भक्षाः । ४ । २ । १६ ।

सप्तम्यन्तादण् स्यात्संस्कृतेऽर्थे यत्संस्कृतम्भक्षाश्चेत्ते स्युः ।  
आष्ट्रे संस्कृतः आष्ट्रः । अष्टसु कपालेषु संस्कृतः अष्टाक-  
पालः (१६) पुरोडाशः ।

शूलोखाद्यत् । ४ । २ । १७ ।

अणोऽपवादः । शूले संस्कृतम् (१७) शूल्यं मांसम् । उखा  
पातविशेषः तस्यां संस्कृतम् उख्यम् ।

दध्नष्ठक् । ४ । २ । १८ ।

दध्नि संस्कृतम् दाधिकम् ।

उदश्वितोऽन्यतरस्याम् । ४ । २ । १९ ।

ठक् स्यात् । पक्षेऽण् ।

इसुसुक्तान्तात्कः । ७ । ३ । ५१ ।

इस् उस् उक्त् एतदन्तात्परस्य ठस्य कः स्यात् । उदकेन

(१६) अष्टाकपाल इत्यत्र द्विगोर्लुगनपत्ये (४६१४०) इत्यनेनाणो लुक् तेन नादि-

दृष्टिः । अष्टनः कपाले हविषीति (३८८४०) आत् ।

(१७) संस्कृतमिति भोजनादि क्रियोपयोगजनकक्रिया हीह संस्कारः न तं  
गुणाधानम् ।

श्रवयति वर्द्धते इत्यदश्वित् तत् संस्कृतः औदश्वित्कः ।  
औदश्वितः । इसुसोः प्रतिपदोक्तयोर्ग्रहणान्नेह । आशिषा  
चरति आशिपिकः । उषा चरति औषिकः । दोषउप-  
संख्यानम् । दोर्भ्याश्चरति दोष्कः ।

क्षीराडूञ् । ४ । २ । २० ।

अत्र संस्कृतमित्येव संबध्यते नतु भक्षा इति तेन यथाग्वा-  
मपि भवति । क्षीरेयी ।

साऽस्मिन् पौर्णमासीति । ४ । २ । २१ ।

इति शब्दात्संज्ञायामिति लभ्यते । पौषी पौर्णमासी अस्मिन्  
पौषो मासः ।

आग्रहायण्यश्वत्याडूक् । ४ । २ । २२ ।

अग्रे हायनमस्या इति आग्रहायणी । प्रज्ञादेराकृति(७२६४०)  
गणत्वाद्गण् । पूर्वपदात्संज्ञायामिति(४१५४०)णत्वम् । आग्र-  
हायणी पौर्णमासी अस्मिन् आग्रहायणिको मासः । अश्व-  
त्येन युक्ता पौर्णमासी अश्वत्यः निपातनात्पौर्णमास्यामपि  
लुप् । आश्वत्यिकः ।

विभाषा फाल्गुनीश्रवणाकार्तिकीचैत्रीभ्यः ।

४ । २ । २३ ।

एभ्यश्चगवा । पक्षेऽण् । फाल्गुनिकः फाल्गुनी मासः । श्रव-  
णिकः श्रवणः । कार्तिकिकः कार्तिकः । चैतिकः चैतः ।



साऽस्य (१८) देवता । ४ । २ । २४ ।

इन्द्रो देवताऽस्येति ऐन्द्रं हविः । पाशुपतम् । बार्हस्पतम् ।  
त्यज्यमानद्रव्ये उद्देश्यविशेषो देवता मन्त्रस्तुत्या च (१९) ।  
ऐन्द्रो मन्त्रः । आग्नेयो (२०) वै ब्राह्मणो देवतय इति  
तु श्रैषिकेऽर्थे सर्वत्र अग्नीति (४६० प्र०) ढक् ।

कस्येत् (२१) । ४ । २ । २५ ।

कशब्दस्य इदादेशः स्यात्प्रत्ययसन्नियोगेन । यस्येति (१३९ प्र०)  
लोपात्परत्वा (२२) दादिदृढिः । को ब्रह्मा देवताऽस्य कायं  
हविः । श्रीदेवताऽस्य आयम् (२३) ।

(१८) साऽस्येति देवता सम्बन्धित्वेन उद्देश्या स्तुत्या च प्रत्ययार्थः प्रकृत्यर्थे देव-  
ताया अभेदेनात्मनः सम्बन्धित्वेन देवताया बोधनेऽपि विशेषरूपबोध-  
नाय इन्द्रादिशब्दप्रयोगः ।

(१९) मन्त्रस्तुत्या चेति अत्रार्थे देवताशब्दो रूढस्तेन पितरोऽपि देवता  
देवात्तत् इति सूत्रे भाष्ये चेदं स्पष्टम् ।

(२०) अग्न्युद्देशेन ब्राह्मणत्यागासंभवशङ्कायामाह्वान्येति श्रैषिके इति  
अग्नेरयं भक्त इत्यर्थः । अग्निमन्त्राभ्यामिति वार्षिके सर्वत्रेति पद-  
मनुवर्त्य योजयन् सर्वत्राग्नौत्युक्तम् कश्चित् तथैव पाठः ।

(२१) कस्येदिति 'कः प्रजापतिरहिष्ट' इत्युक्तेः ब्रह्मवाचक एव कः प्रतिपदोक्त-  
त्वात् न तु सर्वनाम तस्य लाक्षणिकत्वात् ।

(२२) परत्वादिति उत्कृष्टत्वादित्यर्थः उत्कृष्टत्वञ्च प्रकृते इकारविकाररूप-  
विधानसामर्थ्येन बलवत्त्वम् ।

(२३) आयमित्वत् तत् परत्वात् परशास्त्रीवत्त्वादेवेत्यर्थः तेन यौ चङीति  
सूत्रभाष्ये दृढेर्लोपो बलीयानित्युक्तावपि नात्र लोपस्य बलवत्त्वं तस्य  
सामान्यशास्त्रत्वेन परशास्त्रेण बाधादित्यवस्येयम् ।

शुक्रादघन् । ४ । २ । २६ ।

शुक्रियम् ।

अपोनमृपान्नमृभ्याङ् । ४ । २ । २७ ।

अपोनमृयम् । अपावमृयम् । अपोनपात् अपान्नपाञ्च  
देवता । प्रत्ययसन्निधौ तूक्तं रूपमपान्नपात्यते अतएवापो-  
नपाते अपान्नमृभूतीति प्रैषः ।

कृ च । ४ । २ । २८ ।

योगविभागो यथासंख्यनिवृत्त्यर्थः । अपोनमृयम् । शत-  
रुद्रात् घञ् \* । चाङ् । शतं रुद्रा देवता अस्य शतरुद्रीयम्  
शतरुद्रियम् । घञ्योर्विधानसामर्थ्याद्द्विगोलुगनपत्ये इति  
(४६।४०) न लुक् ।

महेन्द्रादघाणौ च । ४ । २ । २९ ।

चाङ् । महेन्द्रियं इविः माहेन्द्रम् माहेन्द्रीयम् ।

सोमादघाणौ च । ४ । २ । ३० ।

सौम्यम् । टित्वात् ङीप् । सौमी ङक् ।

वाय्वतुपिलुपसो यत् (२४) । ४ । २ । ३१ ।

वायव्यम् । ङतव्यम् ।

(२४) उषस् स्त्रीलिङ्गोद्विगोद्विगुरुपदेवतां वक्तीति । मनो० ।

रीडृतः । ७ । ४ । २७ ।

अक्षरकारेणार्बधातुके यकारे चै च परे अदन्ताङ्गस्य  
रीडादेशः स्यात् । यस्येति च (१२६४०) । पितृग्रम् । उपस्थम् ।

द्यावाष्टथिवोशुनासीर (२५) मरुत्वदग्नीषोमवा  
स्तोष्यति (२६) गृहमेधाच्छ च । ४ । २ । ३२ ।

चाद्यत् । द्यावाष्टथिवीयम् । द्यावाष्टथिव्यम् । शुनासी-  
रीयम् शुनासीर्यम् ।

अग्नेढक् । ४ । २ । ३३ ।

आग्नेयः ।

कालेभ्यो भववत् । ४ । २ । ३४ ।

मासिकम् । मास्येण्यम् ।

महाराज (२७) प्रोष्ठपदादृञ् । ४ । २ । ३५ ।

महाराजिकम् । प्रोष्ठपदिकम् ।

देवताद्वन्द्वे च । ७ । ३ । २१ ।

अत्र पूर्वोत्तरपदयोराद्यचो वृद्धिः स्यात् अति णिति किति  
च परे । आग्निमास्यम् ।

(२५) शुनासीरीयमिति । शुनो वायुः सीर आदित्य इति मनो० ।

(२६) वास्तोष्यतीत्यत्वानेनैव निपातनात् वक्ष्या अलुक् पत्यञ्च ।

(२७) महाराजो वैश्वदेवः । प्रोष्ठपदादणि प्राप्ते वचनम् ।

नेन्द्रस्य परस्य । ७ । ३ । २२ ।

परस्येन्द्रस्य वृद्धिर्न स्यात् । सोमेन्द्रः । परस्य किम्  
ऐन्द्राग्नः ।

दीर्घाच्च वरुणस्य । ७ । ३ । २३ ।

दीर्घात्परस्य वरुणस्य न वृद्धिः ऐन्द्रावरुणम् । दीर्घात्किम्  
'आग्निवारुणीमनङ्गाहीमालभेत' । तदस्मिन्वर्त्तते इति नव-  
यज्ञादिभ्य उपसंख्यानम् । नावयज्ञिकः कालः । पाक-  
यज्ञिकः । पूर्णमासादण् वक्तव्यः । पूरुः (२८) मासोऽस्यां  
वर्त्तते इति पूरु मासो तिथिः ।

पितृव्यमातुलमातामहपितामहाः । ४ । २ ।  
। ३६ ।

एते निपात्यन्ते । पितृभ्रातरि व्यत् । पितृभ्राता पितृव्यः ।  
मातृर्बुलच्\* । मातृभ्राता मातुलः । मातृपितृभ्याम्पितरि  
डामहच्\* । मातुः पिता मातामहः । पितुः पिता पिता-  
महः । मातरि पिञ्च । मातामही । पितामही । अवेदुग्धे  
षोढदूसमरीसचो वक्तव्याः । सकारपाठसामर्थ्याद् यः ।  
अविसोढम् । अविदूसम् । अविमरीसम् । तिलान्निस्फलात्  
पिञ्चपेजौ । तिलपिञ्चः । तिलपेजः । वन्यस्तिल इत्यर्थः ।  
पिञ्चञ्चन्दसि डिञ्च\* । तिलपिञ्चः ।

(२८) पूरु मासचन्द्रस्तस्येयमिति प्रीण मासीति सिद्धेऽपि एतादृशार्थ एवास्य  
साधुत्वं तज्ज्ञानादेवाभ्युदय इति दर्शनार्थं स्वरभेदार्थं च सूत्रम् ।

तस्य समूहः । ४ । २ । ३७ ।

काकाणां समूहः काकम् ।

भिन्नादि (२६) व्योऽण् । ४ । २ । ३८ ।

भिन्नाणां समूहो भैक्षम् । गर्भिणीनां समूहः गर्भिणम् ।  
इह भस्याठ इति (४०६४०) पुं वङ्गावे कृते ।

इनख्यऽनपत्ये । ६ । ४ । १६४ ।

अनपत्याद्येऽणि परे इन् प्रकृत्या स्यात् । तेन नस्तद्धितइति  
(१२४४०) टिलोपो न । युवतीनां समूहः यौवनम् । शतन्तादनु-  
दात्तादेरञि । यौवतम् ।

गोत्रोक्षोष्ट्रोभ्रराजन्राजन्यराजपुत्रवत्समन्

प्याजाद् अ । ४ । २ । ३९ ।

एभ्यः समूहे वृञ् स्यात् । लौकिकमिह गोत्रम् । तच्चाप-  
त्यमात्रम् ।

युष्मोरनाकौ । ७ । १ । १ ।

यव एतयोरनुनासिकयोः क्रमादनञ्कएतावादेशौ स्तः । न्नु-  
चुकायनीनां समूहः न्नीचुकायनकम् । औचकमित्यादि । आप-  
त्यस्य चेति (४११) यलोपो प्राप्ते । प्रकृत्या अके राजन्यमनुयथ-

(२६) भिन्ना गर्भिणी चेत्य करीष अङ्गार चर्म्मन् सङ्ख्य बुवति पदाति  
पठति अर्चर्वन् दक्षिणा भत विवद ओत्र । भिन्नादिः ।

धानः \* । राजन्यकम् । माणव्यकम् । वृद्धाच्चेति वक्तव्यम्\* ।  
वार्द्धकम् ।

कैदाराद्यञ्च । ४ । २ । ४० ।

चाहुञ् । कैदार्यम् । कैदारकम् । गणिकाया यजिति  
वक्तव्यम्\* । गाणिक्यम् ।

ठञ् कवचिनञ्च । ४ । २ । ४१ ।

चात्केदारादपि । कवचिनां समूहः कावचिकम् । कैदा-  
रिकम् ।

ब्राह्मणमाणववाङ्वाद्यन् । ४ । २ । ४२ ।

ब्राह्मण्यम् । माणव्यम् । वाङ्म्यम् । वृष्टादुपसंख्यानम्\* ।  
वृथ्यम् ।

ग्रामजनबन्धुभ्यस्तल् । ४ । २ । ४३ ।

ग्रामता । जनता । बन्धुता । गजसहायाम्याच्चेति वक्त-  
व्यम्\* । गजता । सहायता । अह्नः खः क्रतौ\* । अहीनः  
अहर्गणसाध्यः सत्याकः क्रतुरित्यर्थः । क्रतौ किम् आह्नः ।  
खण्डिकादित्वात् (५१६४०) अञ् । अह्नष्टखोरेवेति (१८२४०)  
नियमाद्विलोपो न । पश्वा णस् वक्तव्यः\* ।

सिति च । १ । ४ । १६ ।

सिति परे पूर्वम्यदसंज्ञं स्यात् । अभवाद्दोर्णो (४।१४०)  
न । पशूनां समूहः पार्श्वम् ।

५३६ सिद्धान्तकौमुदी ।

अनुदात्तादेरञ् । ४ । २ । ४४ ।

कापोतम् (३०) । मायूरम् ।

खण्डिकादि (३१) भ्यञ्च । ४ । २ । ४५ ।

अञ् स्यात् । खण्डिकानां समूहः खण्डिकम् ।

चरणेभ्यो धर्मवत् (३२) । ४ । २ । ४६ ।

काठकम् । छान्दोग्यम् ।

अचित्तहस्तिधेनोष्ठक् । ४ । २ । ४७ ।

साकुकम् । हास्तिकम् । धेनुकम् ।

केशाश्वाम्यां यञ्छावन्यतरस्याम् । ४ । २ । ४८ ।

पक्षे ठगणौ । कैश्यम् कैशिकम् । अश्वीयम् आश्वम् ।

पाशादिभ्यो (३३) यः । ४ । २ । ४९ ।

---

(३०) कापोतमित्यादि कपोतमायूरशब्दौ मध्योदात्तौ लघावन्ने इति (उ५५५४० १९५० स्थ) फिट्स्त्रत्वात् ।

(३१) खण्डिकादिभ्य इति आद्युदात्तार्थे वचनम् । खण्डिकं बड्वा जुद्धकं (मालवात्) सेना (संज्ञायाम्) भिक्षुकं शुकं उलूकं च न् अहन् युगवरत्नं हलबन्धम् । खण्डिकादिः ।

(३२) चरणेभ्य इति यस्याः प्रकृतेर्यः प्रत्ययो धर्मो 'चरणाद्धर्मान्नाययो'रिति वार्त्तिके ५८५ पृष्ठादौ वक्ष्यते स तस्याः समूहे-ऽर्थेऽपि स्यादित्यर्थः ।

(३३) पाशं तस्य धूमं वातं अक्लारं पाटलं पोतं गजं पिटकं पिडाकं शकटं हलं नटं वनं । पाशादिः ।

पाश्या । ढश्या । धूम्या । वात्या । वन्या ।

खलगोरयात् । ४ । २ । ५० ।

खल्या । गव्या । रथ्या ।

इनिचकडाचञ्च । ४ । २ । ५१ ।

खलादिभ्यः क्रमात् स्युः । खलिनी । गोत्रा । रथकडा ।  
खलादिभ्य (३४) इनिर्व्वक्तव्यः \* । डाकिनी । कुटुम्बिनी ।  
आकृतिगणोऽयम् ।

विषयो देशे । ४ । २ । ५२ ।

षष्ठान्ताद (३५) णादयः स्युरत्यन्तपरिशीलितेऽर्थे स चेद्देशः ।  
शिवीनां विषयो देशः शैवः । देशे किम् देवदत्तस्य विषयोऽ-  
नुवाकः ।

राजन्यादि (३६) भ्यो वुञ् । ४ । २ । ५३ ।

राजन्यकः ।

(३४) खलिनी डाकिनी कुटुम्बिनी द्रुमिणी अङ्किनी गविनी रथिनी कुण्ड-  
लिनी खलादिः ।

(३५) तस्य समूहः (५३ ४४०) इत्यतस्तस्येत्यनुवर्त्तते इत्याशयेनाह षष्ठान्तादिति ।

(३६) राजन्य आन्तर बाम्भव्य शालङ्कायन देवयात अत्रीङ् वरत्ना जा-  
लन्धरायण राजायन तेलु आत्मकामेय अम्बरीषपुत्र वसाति वैल्वन  
शैलूप छटुम्बर तोत्र वैल्वज आर्जुनायन संप्रिय दाक्षि जयनाभ ।  
राजन्यादिराकृतिगणः ।



भौरिक्या(३७) द्येषुकार्य्यादि (३८) स्यो विध  
तभक्तलौ । ४ । २ । ५४ ।

भौरिकीणां विषयो देशः भौरिकिविधम् । भौलिक-  
विधम् । ऐषुकारिभक्तम् । सारसायनभक्तम् ।

सोऽस्यादिरिति कृन्दसः (३९) प्रगाथेषु । ४ ।  
२ । ५५ ।

अण् । पङ्क्तिरादिरस्येति पाङ्क्तः प्रगाथः । स्वार्थ उप-  
संख्यानम् \* । त्रिटुबेव त्रैटुभम् (४०) ।

संग्रामे प्रयोजनयोद्ध्व्यः (४१) । ४ । २ । ५६ ।

(३७) भौरिकि भौलिकि सौपयत चैटयत कायेय वाणिजक बाह्यिकाज्य  
सैकयत बैकयत । भौरिक्यादिः ।

(३८) ऐषुकारि सारसायन चान्द्रायण इन्द्रायण त्रिचायण औडायन  
जौलायन स्वाडायन दासमिति दासमितायण शौद्रायण दाक्षायण  
शायण्डायन ताक्ष्यायण शोभ्रायण सौवीर सौवीरायण शयण्ड शौण्ड  
शयाण्ड वैश्वमानव वैश्वधेनव नडु तुरण्डदेव विश्वदेव सापिशिड ।  
ऐषुकार्यादिः ।

(३९) अक्षरेयत्तानिबन्धनः पङ्क्त्यादिरेवात् कृन्दो न तु वेदो व्याख्यानात्  
तच्चाय तद्वाचकात् प्रथमान्तादस्यादिरित्यर्थे प्रत्ययः स्यात् यः प्रथमान्तः  
स प्रगाथचेदित्यर्थः । यत् द्वयोः ऋचोऽस्त्रिस्तः क्रियन्ते तत्तावत् प्रगाथ-  
शब्दो कृदः । मनो० ।

(४०) त्रैटुभमित्यत्र “कश्चित् स्वार्थिका अपि प्रत्ययाः प्रकृतितो लिङ्गवचना-  
नान्धतिवर्त्तन्ते” इत्युक्तेर्लिङ्गान्तरत्वम् ।

(४१) प्रयोजनवाचिभ्यो योद्धृवाचिभ्यश्च प्रथमान्तेभ्योऽस्येति षड्गर्थे संप्रामे-  
ऽभिधेयेऽण् स्यादित्यर्थः ।

सोऽस्येत्यनुवर्त्तते । सुभद्रा प्रयोजनमस्य संग्रामस्येति  
सौभद्रः । भरता योद्धारोऽस्य संग्रामस्य भारतः ।

तदस्याम्रहरणमिति क्रीडायां णः (४२) । ४ ।

२ । ५७ ।

दण्डः प्रहरणमस्यां क्रीडायां दाण्डा । मौढा ।

घञः सास्याङ्क्रियेति जः । ४ । २ । ५८ ।

घञन्तात्क्रियावाचिनः प्रथमान्तादस्यामिति सप्तम्यर्थे स्त्री-  
लिङ्गे जप्रत्ययः स्यात् । घञइति छद्गृहणाद्गतिकारकपूर्व-  
स्यापि ग्रहणम् ।

श्येनतिलस्य पाते जे । ई । ३ । ७१ ।

श्येन, तिल, एतयोर्मुभागमः स्यात् जप्रत्यये परे पातशब्दे  
उत्तरपदे । श्येनपातोऽस्यां वर्त्तते श्येनम्पाता मृगया ।  
तिलपातोऽस्यां वर्त्तते तैलम्पाता स्वधा । श्येनतिलस्य किम्  
दण्डपातोऽस्यान्तिथौ वर्त्तते दाण्डपाता तिथिः ।

तदधीते तद्वेद (४३) । ४ । २ । ५९ ।

व्याकरणमधीते वेद वा वैयाकरणः ।

(४२) प्रथमान्तात् प्रहरणोपाधिकात् सप्तम्यर्थे णः स्यात् स चेत् सप्तम्यर्थः  
क्रीडा भवतीत्यर्थः ।

(४३) द्वितीयान्तात् अधीते इत्यर्थे वेदेत्यर्थे च अणादयो वक्ष्यमाणाः सु-  
रित्यर्थः तत्पदं द्विर्यहणमधीयाने, विदुषि च पृथग्विधानार्थमन्यथा  
अधीयाने-विदुषेव स्यात् ।

क्रतूक्त्यादि(४४) सूत्रान्ताङ्कः । ४ । २ । ६० ।

क्रतुविशेषवाचिनामेवेह ग्रहणम् । तेभ्यो मुख्यार्थेभ्यो वेदि-  
तरि, तत्प्रतिपादकग्रन्थपरेभ्यस्त्वर्थे तरि । आग्निष्टोमिकः ।  
वाजपेयिकः । उक्तं सामविशेषस्तल्लक्षणपरो ग्रन्थविशेषो  
लक्षणया । उक्त्यम् तदधीते वेद वा औक्तिकः । मुख्यार्था-  
न्तूक्त्यशब्दाद्वगणौ नेष्येते । न्यायम्—नैयायिकः । वृत्तिम्—  
वार्त्तिकः । लोकायतम्—लौकायतिक इत्यादि । सूत्रान्तात्  
अकल्पादेरेवेष्ट्यते । सांग्रहसूत्रिकः । अकल्पादेः किम् ।  
काल्पसूत्रः । विद्यालक्षणकल्पान्ताच्चेति वक्तव्यम् । वायस-  
विद्यिकः । गौलक्षणिकः । आश्वलक्षणिकः । पाराशरक-  
ल्पिकः । अङ्गक्षत्रधर्मातिपूर्वादिद्यान्तान्नेति वक्तव्यम् ।  
आङ्गविद्यः । क्षात्रविद्यः । धार्म्यविद्यः । त्रिविधा विद्या  
त्रिविद्या तामधीते वेद वा त्रैविद्यः । आख्यानाख्यायिके-  
तिहासपुराणेभ्यश्च । यवक्रीतमधिकृत्य कृतमाख्यानमुप-  
चारात् यवक्रीतन्तदधीते वेद वा यावक्रीतिकः । वासव-  
दत्तामधिकृत्य कृता आख्यायिका वासवदत्ता । अधिकृत्य कृते  
ग्रन्थे(५८६४०)इत्यर्थे वृद्धाच्छः (५६०४०) । तस्य लुवाख्यायिकाभ्यो  
बहुलमिति लुप् । ततोऽनेन उक् । वासवदत्तिकः । ऐति-

(४४) उक्त्य लोकायत न्याय न्यास पुनरुक्त निरुक्त निमित्त द्विपद ज्योतिष  
अनुपद अनुकल्प यज्ञ धर्म चर्चा क्रमेतर स्मरण संहिता पदक्रम  
संभट्ट वृत्ति परिपट् संपह गण गुण आशुर्वेद उक्थादिः ।

## तद्धितचातुरर्थिकप्रकरणम् । ५४१

हासिकः । पौराणिकः । सर्वादेः सादेश्च लुग्वक्तव्यः \* ।  
सर्व्ववेदानधीते सर्व्ववेदः । सर्व्वतन्त्रः । सवार्त्तिकः । द्विगोर्लु-  
गिति (४९१४०) लुक् । द्वितन्त्रः । इकन् पदोत्तरपदात् शतषष्टेः  
षिकन् पथः\* (४५) । पूर्व्वपदिकः । उत्तरपदिकः । शत-  
पथिकः । शतपथिकी । षष्टिपथिकः । षष्टिपथिकी ।

क्रमादिभ्यो वुन् । ४ । २ । ६१ ।

क्रमकः । क्रम पद शिक्षा भीमांसा क्रमादिः ।

अनुब्राह्मणादिनिः । ४ । २ । ६२ ।

तदधीते तद्वेदेत्यर्थे । ब्राह्मणसदृशो ग्रन्थोऽनुब्राह्मणम् तद-  
धीते अनुब्राह्मणी । मत्वर्थीयैर्नैव सिद्धे अण्बोधनार्थमिदम् ।

वसन्तादिभ्य (४६) ठक् । ४ । २ । ६३ ।

वासन्तिकः । अथर्व्वणमधीते आथर्व्वणिकः । दाण्डिनायन-  
सूत्रे (५१०४०) निपातनाट्टिलोपो न ।

प्रोक्ताल्लुक् । ४ । २ । ६४ ।

प्रोक्तार्थकप्रत्ययात्परस्याऽध्यैत्ववेदित्वप्रत्ययस्य लुक् स्यात्

(४५) पदशब्दोत्तरपदात् इकन् शतशब्दात् षष्टिशब्दाञ्चोत्तरवर्त्तिपथिन्-  
शब्दात् षिकन् वाच्य इत्यर्थः ।

(४६) वसन्त इत्येवमादिभ्यः ठक् स्यात् वसन्तमधीते वेद वा वासन्तिकः ।  
वसन्त योश्च वर्षा शरत् हेमन्त शिशिर प्रथम गुण चरम अनुगुण  
अथर्व्वम् आथर्व्वण । वसन्तादिः । लक्षणया तद्वोधको ग्रन्थः ।

पणनम्पणः घञर्थे कविधानमिति (७४४२४०) कः । सोऽस्या-  
ऽस्तीति पणी तस्य गोत्राऽपत्यम् ।

गायिबिदयिकेशिगणिपणिनश्च । ६।४।१६५।

एतेऽणि प्रकृत्या स्यः । इति टिलोपो न । पाणिनः । ततो  
यूनि इज् । पाणिनिः ।

एयक्षत्रियार्धजितो यूनि लुगणिजोः । २।४।५८।

एयप्रत्ययान्तात् क्षत्रियगोत्रप्रत्ययान्तादृष्यभिधायिनोगोत्र-  
प्रत्ययान्तात् जितश्च परयोयुंवाभिधायिनोरणिजोलुक्  
स्यात् । कौरव्यः पिता । कौरव्यः पुत्रः । श्वाफल्कः  
पिता । श्वाफल्कः पुत्रः । वासिष्ठः पिता । वासिष्ठः पुत्रः ।  
तैकायनिः पिता । तैकायनिः पुत्रः । एभ्यः किम् शिवाद्यण्  
(५०४४०) कौहड़ः पिता । ततइज् (४६८४०) कौहड़िः पुत्रः ।  
यूनि किम् वामरथस्य छात्राः वामरथाइति । अणोलुक् तु  
न भवति आर्षग्रहणेन प्रतिपदोक्तस्य ऋष्यणएव ग्रहणात् ।  
पाणिनिना प्रोक्तम् पाणिनीयम् । षट्पाच्छः (५६०४०) ।  
इज्छेत्यण् तु (५६०४०) न, गोत्रे य इज् तदन्तादिति वक्ष्य-  
माणत्वात् । ततोऽर्ध्वेदवेदितणोलुक् स्यात् । स्वरे स्त्रियाञ्च  
विधोषः । पाणिनीयः । पाणिनीया ।

सूत्राच्च कोपधात् । ४।२।६५।

सूत्रवाचिनः ककारोपधादर्थे त्वेदितप्रत्ययस्य लुक् स्यात् ।  
अप्रोक्तार्थसारम्भः । अष्टावध्यायाः परिमाणमस्य अष्टकं  
पाणिनेः सूत्रम् । तदधीयते विदन्ति वा अष्टकाः ।

कन्दो (४७) ब्राह्मणानि च तद्विषयाणि । ४  
। २ । ईई ।

कन्दांसि ब्राह्मणानि च प्रोक्तप्रत्ययान्तानि तद्विषयाणि स्युः ।  
अध्येष्टवेदिष्टप्रत्ययं विना न प्रयोज्यानीत्यर्थः । कठेन  
प्रोक्तमधीयते कठाः । वैशम्पायनान्तेवासित्वास्मिनिः । (५६०४०)  
तस्य कठचरकादिति (५६१४०) लुक् । ततोऽण् । तस्य प्रोक्ता-  
ल्लुक् । (५४१४०)

तदस्मिन्नस्तीति (४८) देशे तन्नाम्नि । ४ । २  
। ई७ ।

उदुम्बराः सन्त्यस्मिन् देशे औदुम्बरः ।

तेन निर्दत्तम् (४९) । ४ । २ । ई८ ।

कुशास्त्रेण निर्दत्ता कौशास्त्री नगरी ।

तस्य निवासः । ४ । २ । ई९ ।

शिवीनान्निवासो देशः शैवः ।

(४७) कन्दोपहृषादेव सिद्धे ब्राह्मणपहृषणं मन्त्रेतरवेदभागब्राह्मणप्रतिपत्त्यर्थं  
तेन पुराणप्रोक्तानां ब्राह्मणानां न तद्वितविषयता ।

(४८) तदस्मिन्नित्यारभ्य अदूरभवत्येति सूत्रचतुष्केणाभिहिताः अर्थाश्चतु-  
रर्थी । देशे द्वाति सकललोकसिद्धिनिष्ठे न त्याधुनिकसंकेतलभ्येऽपी-  
त्यर्थद्वोतनाय इति शब्दः देशे तन्नाम्नीत्युत्तरसूत्रत्वव्येष्ट्यन्तेति । अस्ती-  
त्युपाधिकात् प्रथमान्तात् सप्रत्यर्थे वक्ष्यमाणाः प्रत्ययाः स्युः स चेत्  
सप्रत्यर्थः प्रसिद्धदेशनामा ।

(४९) तेन निर्दत्तमिति अन्नभक्षितव्यार्थात् दत्तेः कर्माणि क्तः निष्पादित-  
मित्यर्थः ।

अदूरभवश्च । ४ । २ । ७० ।

विदिशाया अदूरभवन्नगरं वैदिशम् । चकारेण प्रागुक्ता-  
स्त्रयोऽर्थाः सन्निधायन्ते तेन वक्ष्यमाणप्रत्ययानाञ्चातुरर्थि-  
कत्वं (५०) सिद्धयति ।

ओरञ् । ४ । २ । ७१ ।

अणोऽपवादः । कक्षुतु—काक्षतवम् । नद्यान्तु (५५२४०) पर-  
त्वान्मतुप । इक्षुमती ।

मतोश्च बह्वजङ्गात् । ४ । २ । ७२ ।

बह्वच् अङ्गं यस्य मतुपस्तदन्तादञ् नाऽण् । सैभ्रकावतम् ।  
बह्वजिति किम् आहिमतम् । अङ्गग्रहणं बह्वजिति तद्विशेषणं  
यथा स्यान्मत्वन्तविशेषणं मा भूत् ।

बह्वचः कूपेषु । ४ । २ । ७३ ।

अणोऽपवादः । दीर्घवरत्वेण निर्वृत्तो दीर्घवरतः कूपः ।

उदक् च विपाशः । ४ । २ । ७४ ।

विपाश उत्तरे कूले ये कूपास्तेष्वञ् । सबह्वजर्थ आरम्भः ।  
दन्तेन निर्वृत्तः कूपो दान्तः । उदक् किम् दक्षिणत  
कूपेष्वणेष ।

---

(५०) चातुरर्थिकत्वमिति चतुर्थमर्थानां समाहारश्चातुरर्थी तत्र भवाच्चातु-  
रर्थिकास्तेषां भवः ।

सङ्कलादिभ्य (५१) अ । ४ । २ । ७५ ।

कूपेष्विति निवृत्तम् । सङ्कलेन निवृत्तम् साङ्कलम् ।  
पौष्कलम् ।

स्त्रीषु सौवीरसात्वप्राप्नु । ४ । २ । ७६ ।

स्त्रीलिङ्गेषु एषु देशेषु वाच्येष्वञ् । सौवीरे दत्तामितेण  
निवृत्ता दातामिती नगरी । साखे वैधूमाग्नी । प्राचि  
माकन्दी ।

सुवास्त्वादिभ्यो (५२) ऽण् । ४ । २ । ७७ ।

अजोऽपवादः । सुवास्तोरदूरभवं सौवास्तवम् । वस्सु । वास्स-  
वम् । अण्प्रहणञ्छाम्नातुपो (५५२४०) बाधनार्थम् सौवास्तवी

रोणी । ४ । २ । ७८ ।

रोणीशब्दान्तदन्ताञ्च अण् । कूपाजोऽपवादः । रौणः ।  
आजकरौणः ।

(५१) सङ्कल पुष्कल उत्तम उडुप उड्वेप उत्पुट कुम्भ निधान सुदय सुदत्त  
सुभूत सुपूत सुनेत्र सुमङ्गल सुपिङ्गल सूत सिकत पूतिक पूलास  
कूलास पलाश निवेश गवेष गम्भीर इतर आन् अहन् लोमन् वेमन्  
वरुण वङ्गल सद्योज अभिषिक्त गोभृत् राजभृत् भङ्ग भङ्ग माल  
सङ्कलादिः ।

(५२) सुवास्तु वर्णु भण्डु खण्डु सेवालिन कर्पूरिन शिखण्डिन गर्त कर्कश  
शकटीकर्णः क्षणकर्ण कर्क कर्कन्वमती गोहृद्विस्फु । सुवा-  
स्त्वादिः ।



कोपधाञ्च । ४ । २ । ७६ ।

अण् । अजोऽपवादः । कास्यच्छिद्रकः कूपः । काक्वाकवम् ।  
तैशङ्कवम् ।

बुद्धिष्णुकठजिलसेनिरदञ् गययफक्फिजिञ्जक  
कठकोऽरीहण कृशाश्वर्यकुमुदकाशटण प्रेक्षाशस  
खिसङ्गाशबलपत्तकर्ससुतङ्गमप्रगदिन्वराहकुमुदा  
दिभ्यः । ४ । २ । ८० ।

सप्तदशभ्यः सप्तदशं क्रमात् स्युः । चतुर्थ्याम् । अरीहणादि-  
भ्यो(पू३) वुञ् । अरीहणेन निर्दत्तम् । आरीहणकम् ।  
कशाश्वादिभ्यः(पू४) ञ्कण् । कार्शाश्वीयम् । ऋष्यादिभ्यः(पू५)

१) अरीङ्ग दुषण द्रुहण भग्न उलङ्घ किरण साम्प्रदायण क्रौट्टायण  
 औट्टायण त्वेगतायन भैवायण भास्त्रायण वैमतायन गीमतायन  
 सीमतायन सौसायन धौमतायन छौमायन ऐन्द्रायण कौन्द्रायण  
 खाडायण शाण्डित्यायन रायस्त्रोष विपथ विपाश उहण्ड उदञ्चन  
 खाण्डवीरण वीरण कणकतप्त जाम्बवत शिंशपा रैवत बिल्व सुयज्ञ  
 शिरीष नधिर जम्बु खदिर सुशर्मन् दलट भलन्दन खण्डु कनक  
 यज्ञदत्त अरीङ्गादिः ।

(५४) लघाश्च अरिष्ट अरिश्च वैश्वन् विशाल लोमश्च रोमश्च रोमक लो-  
मक श्वल कूट वृक्ष सुवृक्ष सुकर सुकर प्रतर सदृश पुराण पुराण  
सुख धूम अजिन विनत अवनत त्रिकुश्यास पराशर अरुश्च अयश्च  
मौद्गल्य युकर लघाश्चादि ।

(५५) ऋष्य न्यग्रोध शर निलीम निवास निवात निधान निवन्ध विवद  
परिगूढ उपगूढ कसनि सित मत वेश्म उत्तराश्वम् अश्वम्, स्थूल

कः । कश्यकम् । कुमुदादिभ्य (५६) षच् । कुमुदिकम् ।  
काशादिभ्यः (५७) इलः । काशिलः । तणादिभ्यः (५८)  
सः । तणसम् । प्रेक्षादिभ्य (५९) इनिः । प्रेक्षी । अश्मा-  
दिभ्यो (६०) रः । अश्मरः । सख्यादिभ्यो (६१) ढच् ।  
साखेयम् । सङ्काशादिभ्यो (६२) ग्यः । साङ्काश्यम् ।

- वाञ्छ खदिर शर्करा अनङ्गु अरङ्गु परिवंश वेणु वीरण खण्ड दण्ड  
परिवृत्त कर्दम अंशु कश्यादिः ।
- (५६) कुमुद शर्करा न्यग्रोध इक्कट सङ्कट कङ्कट गर्त्त वीज परिवाप निर्यास  
शकट कच मधु शिरीष अश्व अश्वत्थ वल्ज यवाप कूप विकङ्कट  
दशपाम । कुमुदादिः ।
- (५७) काश पाश अश्वत्थ पलाश पीयूषा चरण वास नङ्ग वन कर्दम कच्छल  
कङ्कट गुहा विस तण कर्पूर वर्खर मधुर पङ्क कपित्थ जल सीपाल  
काशादिः ।
- (५८) तण नङ्ग मूल वन पर्ण वर्ण वरुण विल पुल फल अर्जुन अर्ण सुवर्ण  
बल चरण नुस । तणादिः ।
- (५९) प्रेक्षा हलका बभ्रुका ध्रुवका क्षिपका न्यग्रोध इक्कट कङ्कट सङ्कट  
कट कूप वृक्ष पुक पुट मह परिवाप यवाप ध्रुवका गर्त्त कूपक हिरण्य  
प्रेक्षादिः ।
- (६०) अश्मन् यूथ ऊष मीन नद दर्भ वृन्द गुद खण्ड नग शिखा कोट  
पाम कन्द कान्द कुल गङ्ग गुड़ कुण्डल पीन गुह अश्मादिः ।
- (६१) सखि अग्निदत्त वायुदत्त सखिदत्त गोपिल भक्ष पाल चक्र चक्रवाक  
रुगल अशोक करवीर वासव वीर पूर वज्र कुशीरक सीहर सरक  
सरस समर समन सुरस रोह तमाल कदल सप्रल सख्यादिः ।
- (६२) संकाश कपिल कश्मीर समोर स्तरसेन सरक स्तरसुपन्यिन् (पन्य) च  
यूथ अंश अङ्ग नासा पलित अतुनाश अश्मन् कूट मलिन दश कुम्भ

बलादिभ्यो (६३) यः । बल्यम् । पक्षादिभ्य (६४) फक् ।  
 पाचायणः । पथः पथ्य च (गं) । पाय्यायनः । कर्णादिभ्यः  
 (६५) फिज् । कार्णायनिः । सुतङ्गमादिभ्य (६६) इज् ।  
 सौतङ्गमिः । प्रगद्यादिभ्यो (६७) ज्रः । प्रागद्यः । वराह-  
 दिभ्यः (६८) कक् । वाराहकः । कुमुदादिभ्य (६९) षक् ।  
 कौमुदिकः ।

जनपदे लुप् । ४ । २ । ८१ ।

- श्रीर्षे विरत समल सीर पञ्जर मन्य नल रोमन् लोमन् पुलिन सुपरि  
 कटिप सकर्णक वृष्टि तीर्थ अगस्ति विकर नासिका । सङ्काशादिः ।  
 (६३) बल बल नल दल वट लकुल उरल पुल (पुव) मूल उल डूल (डनडुन)  
 वन कुल बलादिः ।  
 (६४) पक्ष तृष्य तृष कुण्ड अण्ड कम्बलिका वलिक चित्त अस्ति पथिन् (प-  
 न्य -) कुम्भ सीरक सरक सकञ्च सरस समल अतिश्वन् रोमन् लोमन्  
 हस्तिन् मकर लोमक श्रीर्षे निवात पाक सिंहक अङ्गुश सुवर्णक हंसक  
 हंसक कुत्स विल खिल यमल हस्त कला सकर्णक । पक्षादिः ।  
 (६५) कर्ण वसिष्ठ अर्क अर्कलूष द्रुपद आनडुहा पाञ्चजन्य स्फिज् कुम्भे  
 कुन्ती जित्स्व जीवन्त कुलिश आण्डीवत जव जैल आनक कर्णादिः  
 (६६) सुतङ्गम सनिचित विप्रचित महाचित्त महापुत्र स्वन श्वेत खड्गि  
 शुक्र विष्णु बीजवापिन् अर्जुन श्वन् अजिर जीव खण्डित कर्ण वि  
 पक्ष सुतङ्गमादिः ।  
 (६७) प्रगदिन् मगदिन् मददिन् कविल खण्डित गदित चूडार भडा  
 मन्दार कोविदार प्रगद्यादिः ।  
 (६८) वराह पलाश शिरीष पिनङ्ग निबङ्ग बलाह स्थूल विदग्ध विजय  
 विभग्न निमग्न बाहु खदिर शर्करा । वराहादिः ।  
 (६९) कुमुद गोमथ रथकार दशपाम अश्वत्थ शाल्मलि शिरीष सा

जनपदे वाच्ये चातुरर्थिकस्य लुप्यात् ।

लुपि युक्तवद्वक्तिवचने । १ । २ । ५१ ।

लुपि(७०) सति प्रकृतिवल्लिङ्गवचने स्तः । पञ्चालानान्निवासो  
जनपदः पञ्चालाः कुरवः । अङ्गाः । वङ्गाः । कलिङ्गाः ।

तदशिष्यं(७१) संज्ञाप्रमाणत्वात् । १ । २ । ५३ ।

युक्तवद्वचनन्न कर्त्तव्यम् संज्ञानां प्रमाणत्वात् ।

लुब्(७२) योगाऽप्रख्यानात् । १ । २ । ५४ ।

लुबपि न कर्त्तव्यो (७३) ऽवयवार्थस्येहाप्रतीतेः ।

स्थल कुण्डल कूट मधुकर्ण घासकुन्द शुचिकर्ण कुसुदादिः । यथासंख्या  
ऽनुरोधात् कुसुदशब्दयोरेकशेषो न कृतः ।

(७०) विशेष्यानुसारेण लिङ्गवचने प्राप्तव्ये आह लुपीति प्रत्यघातेन नित्य-  
संबन्धार्थकतया युक्तमत्र प्रकृतिरित्याशयेन व्याचष्टे प्रकृतिवदिति लुपि  
लुबन्तार्थप्रकृतेरिव लिङ्गवचने भवत इत्यर्थः ।

(७१) पूर्वोच्यार्थानुरोधेन कृतमपि पूर्वसूत्रं निरण्यकतया संप्रति प्रत्याचष्टे  
तदशिष्यमिति संज्ञानां लौकिकव्यवहाराणामेवात्र प्रमाणत्वं नतु  
तदंशे शास्त्रव्यापार इत्यर्थः पञ्चाला वङ्गा इत्यादयो यथायथं जन-  
पदस्य संज्ञा वङ्गवचनाद्यन्ता आपो दारा इत्यादियत् तत्र लिङ्गसंख्या-  
विधाने यत्नेन लम् तथाच दारादिष्विव लिङ्गसंख्याविधानाभावेऽपि  
यथा तथात्वं तथाऽत्रापीति भावः ।

(७२) उपजीवकं प्रत्याख्यायोपजीव्यं लुब्विधानं प्रत्याचष्टे लुब् योगेति  
जनपदे लुब्, वरणादिभ्यश्चेति (५५।१४०) द्विसूत्री लुप्शब्देन विवक्षिता ।

(७३) अशिष्यमित्यनुष्ठत्यात्वापि संबध्यते तदाह न कर्त्तव्य इति प्रकृति-  
प्रत्ययार्थयोः सम्बन्धो योगइत्याशयेन फलितमाह अवयवार्थस्येति

योगप्रमाणे (७४) च तदभावेऽदर्शनं स्यात् । १

। २ । ५५ ।

यदि हि योगस्यावयवार्थस्येदं बोधकं स्यात्तदा तदभावे न दृश्येत (७५) ।

प्रधान (७६) प्रत्ययार्थवचनमर्थस्याऽन्यप्रमाण-  
त्वात् । १ । २ । ५६ ।

प्रत्ययार्थः प्रधानमित्येवं रूपं वचनमप्यशिश्यम् कुतः अर्थस्य  
लोकतएव सिद्धेः ।

कालोपसर्जने च तुल्यम् । १ । २ । ५७ ।

अतीताया रात्रेः पञ्चाङ्गे नागामिन्याः पूर्वाङ्गेन च सहितो

अप्रख्यानारिति व्याचष्टेऽप्रतीतेरिति ननु कस्यम्बन्धनिवासत्वेनाङ्गा  
इत्यादिरीत्या बोधः किन्तु दृश्येति भावः । पञ्चालादयः शब्दाः यथा  
क्षत्रियेषु कृडास्तथा जनपदेऽपीति तथाच तस्य निवासः (५४३४०)  
अदूरभवश्चेति (५४४४०) तद्विषय एव नोत्पद्यते किं लुब्धधानेनेति तु  
हृदयम् ।

(७४) प्रत्ययस्वीकारे बाधकमप्याह योगप्रमाणे चेति पञ्चालादौ योगस्याव-  
यवशक्त्यैव प्रमाजनकत्वे इत्यर्थः तदभावे क्षत्रियसम्बन्धाभावे पञ्चाला-  
दीनां जनपदे प्रयोगो न स्यादित्यतिप्रसङ्ग इति भावः ।

(७५) न दृश्येतेति विनापि क्षत्रियसंबन्धं पञ्चालादिशब्दो जनपदेऽप्यु-  
ज्यते इति सूत्रप्रणयनं निरर्थकमित्यर्थः ।

(७६) प्रसङ्गात् प्रधानोपसर्जने प्रधानार्थं सह ब्रूतः प्रकृतिप्रत्ययो तु प्रत्यायार्थ  
मिति पूर्वाचार्यपरिभाषितमन्यदपि प्रत्याचष्टे प्रधानेत्यादिना अत्र  
अशिश्यमित्यनुपपद्यते ।

दिवसोऽत्यतनः ।) विशेषणमुपसर्जनमित्यादि पूर्वाचार्यैः  
परिभाषितं तत्राप्यशिष्यत्वम् समानं लोकप्रसिद्धेः ।

विशेषणानाम्वाऽजातेः । १ । २ । ५२ ।

लुवर्थस्य विशेषणानामपि तद्वल्लिङ्गवचने स्तो जातिं वर्जयित्वा ।  
पञ्चालाः रमणीया । गोदौ रमणीयौ । अजातेः किम् पञ्चाला  
जनपदः । गोदौ ग्रामः । हरीतक्यादिषु (७७) व्यक्तिः ।  
हरीतक्याः फलानि हरीतक्यः । खलतिकादिषु वचनम् ।  
खलतिकस्य पर्जन्यस्यादूरभवाणि खलतिकं वनानि । मनुष्य-  
लुपि प्रतिषेधः \* । मनुष्यलक्षणे लुवर्थे विशेषणानाम्, लुव-  
न्तस्य तु भवतीत्यर्थः । चञ्चा (७८) अभिरूपः ।

वरणादिभ्यश्च (७९) । ४ । २ । ८२ ।

अजनपदार्थ आरम्भः । वरणानामदूरभवन्नगरम् वरणाः ।

७७) लुपीति (५४६४०) सूत्रस्य विषयविवेकमाह हरीतक्यादिति व्यक्तिर्लिङ्गं  
प्रकृतिरूपा । हरीतकी कोशातकी नखरजनी शष्कण्डी दाड़ी दोड़ी  
श्वेतपाकी अर्जुनपाकी द्राक्षा काला ध्वासा शचीका कण्टकारिका  
पिप्पली चिञ्चा शेफालिका हरीतक्यादिः । ४।३।१६७। सूत्रेऽप्ययमेव ।

(७८) चञ्चेति । संज्ञायाञ्चेति (७१२४०) कनो लुम् मनुष्ये इति (७१२४०)  
लुप् चञ्चा लणमयः पुमान् ।

७९) वरणादिभ्यश्चेत्यत्र लुबित्यनुवर्तते । वरणा ऋङ्गी शास्त्रालि शुण्डी  
शयाण्डी पर्णी ताम्रपर्णी गोद आलिङ्गायन जानपदी जम्बु पुष्कर  
चम्पा प्रम्पा वरगु उज्जयनी गया मथुरा तक्षशिला उरसा गोमती  
बलभी वरणादिः ।

शर्कराया वा । ४ । २ । ८३ ।

अस्माच्चातुरर्थिकस्य वा लुप् स्यात् ।

ठक्कौ च । ४ । २ । ८४ ।

शर्कराया एतौ स्तः । कुसुदादौ (५४७४०) वराहादौ च (५४८४०)  
पाठसामर्थ्यात् पक्षे ठक्कौ । वाग्रहणसामर्थ्यात् पक्षे  
औत्सर्गिकोऽण् तस्य लुक्विकल्पः । षट् रूपाणि । शर्करा—  
शर्करम्—शर्करिकम्—शर्करीयम्—शर्करिकम्—शर्कर-  
रकम् ।

नद्यां मतुप् (८०) । ४ । २ । ८५ ।

चातुरर्थिकः । इक्षुमती ।

मध्वादिभ्य (८१) झ । ४ । २ । ८६ ।

मतुप् स्याच्चातुरर्थिकः । अनद्यर्थआरम्भः । मधुमान् ।

कुमुदनङ्वेतसेभ्योङ्मतुप् । ४ । २ । ८७ ।

कुमुदान् । नङ्वान् । वेतस्वान् (८२) । आद्ययोर्भाय (६७६४०) इति

(८०) मतुपा सिद्धेऽपि अर्थान्तरबोधार्थं नद्या अपि देशत्वेन तदक्षिन्निति  
प्राप्ताण्यो बाधार्थश्चेदम् ।

(८१) मधु विसंस्थानेषु कर्कशेषु शमी करीर हिम किशरा शर्याण  
मरुत् वार्हाली शर इष्टका व्यासृति शक्ति आसन्दी शकल शलाका-  
आमिषी इक्षु रोमन् रुष्टि रुष्य तक्षिणा खड्ग वट वेष्ट मध्वादिः ।

(८२) वेतस्त्वानिति अक्षोपस्य स्थानिवत्त्वेन रुक् न, न पदान्तेति (३५४०)  
निषेधस्तु पदे परतत्त्वरमावयवे कर्त्तव्ये प्रदद्याज्जादेशस्यैवेति तद्विषेधा-  
प्रवृत्तेः ।

अस्थेमादुपधाया इति(६७८८०)वक्ष्यमाणेनवः । महिषाच्चेति  
वक्तव्यम् \* । महिषान्नाम देशः ।

नडशादाड्डुलच् । ४ । २ । ८८ ।

नड्डुलः । शादो जम्बालघासयोः । शाद्वलः ।

शिखाया वलच् । ४ । २ । ८९ ।

शिखावलम् ।

उत्करादिभ्य (८३) ष्छः । ४ । २ । ९० ।

उत्करीयः ।

नडादीनां (८४) कृक् च । ४ । २ । ९१ ।

नडकीयम् । (कृष्णा ह्रस्वत्वञ्च ग०) । कृञ्चकीयः । (तच्चन्नलो-  
पञ्च ग०) । तच्चकीयः ।

विल्वकादिभ्यश्छस्य लक् । ई । ४ । १५३ ।

(८३) उत्कर संफल शफर पिप्पल पिप्पलीमूल अशमन् सुवर्ण खलाजिन  
तिल कितव अणक त्रैवण पितुक् अश्वत्थ काश कुट्ट भस्त्रा शाल  
जया अजिर चर्मन् उत्क्रोश ज्ञान खदिर शूर्पणाय श्यावनाय  
नैवाकव हण हल शाक पलाश विजिगीषा अनेक आतप फल सम्पर  
अर्क गर्त अग्नि वैराणक इडा अरण्य निशान पर्ण नीचायक  
शङ्कर अवरोहित क्षार विशाल वेत अरोहण खण्ड धातागर मन्त्र-  
ण ईन्द्रहल नितान्तल आर्द्रहल उत्करादिः ।

(८४) नड लृञ्च विल्व वेषु वेत वेतस इजु काष्ठ कपोत हण (कृष्णा-  
ह्रस्वत्वञ्च) (तच्चन् नलोपञ्च) । नडादिः ।



नडाद्यन्तर्गता विल्वकादयः (८५) खेभ्यश्चस्य लुक् तद्धिते परे ।  
 विल्वा यस्यां सन्ति सा विल्वकीया तस्याम्भवा वैल्वकाः ।  
 वेत्तकीया-वैत्तकाः । हस्य किम् हमात्रस्य लुग्यथा स्यात्  
 कुको निवृत्तिर्मा भूत् । अन्यथा सन्नियोग (८६) शिष्टाना-  
 मिति कुगपि निवर्त्तते । ठे लोपोऽ (५०६४०) कट्ठा इत्यनुवर्त्त-  
 माने लुगग्रहणम् सर्वलोपार्थम् लोपोऽपि (८७) यमात्रस्य  
 स्यात् ।

इति चातुरर्थिकाः ।

(८५) नडादीनां कुक् चेति (५५३४०) सूत्रेण नडाद्यन्तर्गतासूचनाय  
 कुक्सहितविल्वशब्दस्य प्रयोगस्तेन तदन्तर्गतविस्वादिषु सक्तकारपाठा-  
 भावेऽपि न क्षतिरिति बोध्यम् ।

(८६) सन्नियोगे इति सन्नियोगशिष्टानां सह वा प्रवृत्तिः सह वा निवृत्ति-  
 रिति न्यायेन अन्यतरापावे उभयोरप्यपायः स्यादिति भावः ।

(८७) लोपस्यादेशतयाऽलोऽन्त्यस्येति (२६४०) ऋदेशस्य ईयोऽन्त्यस्य यमात्रस्य  
 लोपः स्यादिति लुगग्रहणमित्यपि बोध्यम् ।

शेषे । ४ । २ । ८२ ।

अपत्यादिचतुरर्थ्यन्तादन्योऽर्थः (१) शेषस्तत्ताऽणादयः स्युः ।  
चक्षुषा गृह्यते चाक्षुषं रूपम् । आवणः शब्दः । औपनिषदः  
पुरुषः । हृषदि पिष्टा दार्षदाः सक्तवः । उलूखले लुसः औ  
लुखलो यावकः । अश्वैरुच्यते आश्वो रथः । चतुर्भिरुच्यते  
चातुरं शकटम् । चतुर्हंशां दृश्यते चातुर्हंशं रत्नः । शेष  
इति लक्षणस्याधिकारश्च (२) । तस्य विकारः (५६७४०) इत्यतः  
प्राक् शेषाधिकारः ।

राष्ट्राऽवारपाराङ्मुखौ । ४ । २ । ८३ ।

आभ्यां क्रमाद्वखौ स्तः शेषे । राष्ट्रियः । अवारपारीणः ।  
अवारपाराङ्गिगृहीतादपि विपरीताच्चेति वक्तव्यम् \* । अवा-  
रीणः । पारीणः । पारावारीणः । इह प्रकृतिविशेषाद्वाद्-  
यः टुप्रटुप्रलन्ताः प्रत्यया उच्यन्ते । तेषाञ्जातादयोऽर्थविशेषाः  
समर्थविशेषाः समर्थविभक्तयश्च वक्ष्यन्ते ।

ग्रामाद्यखञौ । ४ । २ । ८४ ।

ग्राम्यः । ग्रामीणः ।

- 
- (१) अन्योऽर्थ इति विशेष्यतया भासमान इत्यर्थः एवञ्चेदन्तया भासमान  
मपि अपत्यादि न शेष इति ध्येयम् ।  
(२) शैषिकान्तुवर्ध्यात् शैषिको मतुवर्धिकः । सरूपः प्रत्ययो नेटो  
न सनन्तात् सनिष्यते, इत्यस्य विषयलाभार्थमिदं लक्षणपरम्, तस्येद-  
(५६३४०) मित्वादावपत्याद्यर्थस्यापहृणार्थोधिकारोऽप्यावश्यक इति  
भावः ।

कत्त्रादिभ्यो (३) ढक्ञ् । ४ । २ । ६५ ।

कुत्त्रितास्तयः कत्त्रयः । तत्र जातादिः कात्त्रयकः । नागरे-  
यकः । ग्रामादित्यनुवृत्तेः ग्रामेयकः ।

कुलकुक्षिग्रीवाभ्यः श्वाऽस्यलङ्कारेषु । ४ । २ ।

६६ ।

कौलेयकः श्वा । कौलोऽन्यः । कौत्सेयकोऽसिः । कौत्सोऽन्यः ।  
ग्रैवेयकोऽलङ्कारः । ग्रैवोऽन्यः ।

नद्यादिभ्यो (४) ढक् । ४ । २ । ६७ ।

नादेयम् । माहेयम् । वाराणसेयम् ।

दक्षिणापश्चात्पुंसस्यक् । ४ । २ । ६८ ।

दक्षिणेत्याजन्त (५) मव्ययम् । दक्षिणात्यः पाश्चात्तरः ।  
पौरस्यः ।

कापिश्याः फक् । ४ । २ । ६९ ।

(३) कत्त्रि इत्येवमादिभ्यो ढक्ञ् स्यात् । कत्त्रि उन्नि पुष्कर पुष्कल  
मोदन कुम्भी कुण्डिन नगरी माहिषती वर्माती उल्हा ग्राम  
(कुद्याया यक्षोपच) । कत्त्रादिः ।

(४) नदी मही वराणसी आवस्ती कौशाब्बी वनकौशाब्बी काशपरी  
काशफरी खादिरी पूर्वनगरी पाठा नाया शाल्वा दार्वा सेतकी  
(वङ्गवाया वृषे) नद्यादिः ।

(५) आजन्मिन्नादि अव्ययसाहचर्यादितिशेषः न तु टावन्तोदक्षिणाशब्द-  
स्तथात्वे सर्वनाम्नो दक्षिणात्वे पुंस्त्वपत्तेर्हसः स्यात् ।

कापिश्याञ्जातादि कापिशायनं मधु कापिशायनी द्राक्षा ।

रङ्गो (ई) रमनुष्येऽण् च । ४ । २ । १०० ।

चात् षक् । राङ्गवो गौः राङ्गवायणः । अमनुष्ये इति किम्  
राङ्गवको \* मनुष्यः ।

दुप्रागपागुदक्प्रतीचो यत् । ४ । २ । १०१ ।

दिव्यम् । प्राच्यम् । अपाच्यम् । उदीच्यम् । प्रतीच्यम् ।

कन्यायाष्ठक् । ४ । २ । १०२ ।

कात्र्यिकः ।

वर्णो वक् । ४ । २ । १०३ ।

वर्णुर्नदस्तस्य समीपदेशो वर्णुः तद्विषयार्थवाचिकस्याशब्दा-  
द्बुक् स्यात् । यथाहि जातं हिमवत्सु कात्र्यिकम् ।

अव्ययात्तप् । ४ । २ । १०४ ।

अमेहकृतचित्तेभ्य एव (७) । अमान्तिकसहायार्थयोः ।  
अमात्यः । इष्टत्यः । कृत्यः । ततस्त्यः । तत्रत्यः । परिगणन-  
ङ्किम् । उपरिष्ठाङ्गव औपरिष्टः । अव्ययानाम्भमाते टिलोपः ।

(ई) रङ्गोरमनुष्यग्रहणानर्थक्यं (मनुष्य तत्स्ययोर्वुञ्जिति (५६५४०) परे-  
णास्य बाधात्, ।

\* मनुष्यतत्स्ययोरिति (५६५४०) वुञ् ।

(७) “अमेहकृतचित्तेभ्यस्त्यविधिर्योऽव्यायात् स्मृतः । निनिर्भ्यां भ्रुव-  
गत्तोश्च आविसो निगमे तथे,त्युक्तेराह अमेहेति ।

अनित्योऽयम् बहिषष्टिलोपविधानात् तेनेह न । आरा-  
तीयः । शाश्वतीयः । त्यब्नेध्रुव इति वक्तव्यम् । नित्यः ।  
निसोगते ।

ह्रस्वात्तादौ तद्धिते । ८ । ३ । १०१ ।

ह्रस्वादिणः परस्य सस्य षः स्यात्तादौ तद्धिते । निर्गतो वर्णा-  
श्रमेभ्यो निष्प्रश्नाण्डालादिः । अरण्याशः । आरण्याः  
सुमनसः । दूरादेत्यः । दूरेत्यः । उत्तरादाहञ् ।  
औत्तराहः ।

ऐषमोक्षः श्वसोऽन्यतरस्याम् । ४ । २ । १०५ ।

एभ्यस्यप् । पक्षे वक्ष्यमाणौ (५७१४०) व्युत्थुलौ । ऐषमस्यम्  
ऐषमस्तनम् । ह्यस्यम्-ह्यस्तनम् । श्वस्यम्-श्वस्तनम् । पक्षे  
शौवस्तिकं (५७०४०) वक्ष्यते ।

तीररूप्योत्तरपदादञ्जौ । ४ । २ । १०६ ।

यथासंख्येन । काकतीरम् । पाल्लतीरम् । शैवरूप्यम् ।  
तीररूप्यान्तादिति नोक्तम् वज्रच्पूर्वात् मा भूत् । वाङ्-  
रूप्यम् ।

दिक्पूर्वपदादसंज्ञायां जः । ४ । २ । १०७ ।

अणोऽपवादः । पौर्वशालः । असंज्ञायां किम् संज्ञाम् (८)

(८) दिक्पूर्व्वेति सूत्रे असंज्ञायामिति सौत्वत्वात् प्रत्ययार्थे षष्ठीत्याशयेन  
व्याचष्टे संज्ञाभूताया इति ।

तायाः प्रकृतेर्भा भूत् । पूर्वेषुकामशस्यान्भवः पूर्वेषुकाम-  
शमः । प्राचां ग्रामनगराणामिति (५७४४०) उत्तरपददृष्टिः ।

मद्रेभ्योऽञ् । ४ । २ । १०८ ।

दिक्पूर्वप्रदादित्येव । दिशोऽमद्राणामिति (५७१४०) (६) मद्र-  
पर्युदासादादित्येव । पौर्वमद्रः (१०) । आपरमद्रः ।

उदीच्य (११) ग्रामाच्च बह्वचोऽन्तोदात्तात् । ४ ।

२ । १०६ ।

अञ् स्यात् । शैवपुरम् ।

प्रस्थोत्तरपदपलद्यादि (१२) कोपधादण् । ४ ।

२ । ११० ।

(६) दिशोऽमद्राणामिति दिग्वाचकादुत्तरपदस्य जनपदवाचिनो मद्रभि-  
न्नाच्चाभादेर्द्विरिति तत् सूत्रार्थः ।

(१०) पौर्वमिति मद्रैकदेशे मद्रशब्दस्य वृत्त्या दिक्शब्देन सामानाधिकर-  
ण्यात्तद्विधायोत्तरपदत्वादिना (३५५४०) समासः ।

(११) उदीच्येति दिग्ग्रहणं निवृत्तम् । उदीच्यपामात् किं बाधुरः । बह्वचः  
किं ध्वजः मोरादेः (२१७४०) आकृतिगणत्वात् ऊपन्तः ध्वजीशब्दः ।  
अन्तोदात्तात् किं शर्कराधानम् शर्कराधानशब्दे घाशब्दाकार उदात्तः  
कडुत्तरप्रकृतिस्वरेण-लित्स्वरस्थावस्थानात् । तत्त्व०

(१२) पलदी परिषद् रोमक बाह्यीक कलकीट बलकीट जालकीट कमल-  
कीट कमलकीकर कमलभिदा गौरी नैकती परिष्ठा मूरसेन गोमती  
पटञ्जर उदमान यजुष्मिण पलद्यादिः ।

माहकिप्रत्यः । पालदः । नैलीनकः ।

काखादिभ्यो गोले । ४ । २ । १११ ।

एभ्यो गोतप्रत्ययान्तेभ्योऽण् स्यात् । कखो गर्गादिः (५०।४०) ।

काखास्य छाताः काखाः ।

इजञ्च । ४ । २ । ११२ ।

गोले य इज्त्तदन्तादण् स्यात् । दाक्षाः । गोले किम्  
सौतङ्गमेरिदं सौतङ्गमीयम् । गोतमिह शास्त्रीयञ्चतु लो-  
किकं तेनेह न । पाणिनीयम् ।

न द्वाचः प्राच्यभरतेषु । ४ । २ । ११३ ।

इज्जसेत्यणोऽपवादः । प्राच्ये काशीयाः भरतानां प्राच्य-  
त्वेऽपि पृथगुपादानमन्यत्र प्राच्यग्रहणे भरतानामग्रह-  
णस्य (१३) लिङ्गम् ।

वृद्धिर्यस्याचामादिस्तद्वृद्धम् । १ । १ । ७३ ।

यस्य समुदायस्याचां मध्ये आदिवृद्धिस्तद्वृद्धसंज्ञं स्यात् ।

अदादीनि च । १ । १ । ७४ ।

वृद्धसंज्ञानि स्युः ।

वृद्धाच्छः । ४ । २ । ११४ ।

(१३) अग्रहणस्येति तेन इज्जः प्राचामिति (४६२.४०) भरतेभ्यो यूषप्रत्य-  
यस्य लुक् न भवति । उद्दालकिः पिता उद्दालकायनः पुत्रः ।

शालीयः । मालीयः । तदीयः ।

एङ् प्राचान्देशे । १ । १ । ७५ ।

एङ् यस्याचामादिस्तद्वृद्धसंज्ञं वा स्याद्देशाभिधाने । एणी-  
पचनीयः । गोनर्हीयः । भोजकटीयः । पक्षे अणि । ऐणी-  
पचनः । गौनर्हः । भौजकटः । एङि किम् आहिच्छतः ।  
कान्यकुब्जः । वा नामधेयस्य वृद्धसंज्ञा वक्तव्या\* । देवदत्तीयः  
(१४) । देवदत्तः ।

भवतष्ठक्कुसौ । ४ । २ । ११५ ।

वृद्धाद्भवत एतौ स्तः । भावत्कः । जश्त्वम्(१५) । भवदीयः ।  
वृद्धादित्यनुवृत्तेः शतन्तादणव । भावतः ।

काश्यादिभ्यः(१६)ष्ठञ्जिठौ । ४ । २ । ११६ ।

इकार उच्चारणार्थः । काशिकी-काशिका । वैदिकी-वैदिका ।

(१४) अत्र देवदत्त इति मनुष्यनाम काश्यादिगणे तु प्राग्देशवाचिदेवदत्त-  
स्यैव पक्षणमत्य नामशब्देनाधुनिकसङ्केतितमेव ग्राह्यम् ।

(१५) छादिरयं प्रत्ययो न तु शादिः । सित्त्वात् सिद्धि चेति (५३५४०)  
पदसंज्ञासिद्धिरित्याशयेनाह जश्त्वमिति ।

(१६) काशि वेदि (चेदि पाठान्तरम्) संयाति संवाह अच्युत मोदमान शकु-  
लाद् हस्तिकर्षू कुनामन् हिरण्य करण गोवासन भारङ्गी अरिन्दम  
अरित देवदत्त दशयाम शौवावतान युवराज उपराज देवराज  
मोदन सिन्धुमित दासमित सुधामित सोममित छागमित सधमित  
(आपदादिपूर्वपदात्कालान्तात्) आपद् ऊर्ध्वं तत् काश्यादिः ।



(आपदादिपूर्वपदात्कालान्तात्) आपदादिराकृतिगणः ।  
आपत्कालिकी-आपत्कालिका ।

वाहीकग्रामेभ्यश्च । ४ । २ । ११७ ।

वाहीकग्रामवाचिभ्यो वृद्धेभ्यश्चञ्जिठौ स्तः । ह्रस्वापवादः ।  
कासीरन्नाम वाहीकग्रामः कासीरिकी-कासीरिका ।

बिभाषोशीनरेषु । ४ । २ । ११८ ।

एषु ये ग्रामास्तद्वाचिभ्यो वृद्धेभ्यश्चञ्जिठौ वा स्तः । सौदर्श-  
निकी-सौदर्शनिका-सौदर्शनीया ।

ओदेशे ठञ् । ४ । २ । ११९ ।

उवर्णान्ताद्देशवाचिनश्चञ् । निषादकर्षू नैषादकर्षुकः (१७) ।  
केऽणद्विति (४०४४०) ह्रस्वः । देशे किम् पटोञ्छाताः पाटवाः ।  
जिठं व्यावर्त्तयितुं ठञ्ग्रहणम् । वृद्धाच्छं परत्वादयं  
बाधते । दाक्षिकर्षुकः ।

वृद्धात्प्राचाम् । ४ । २ । १२० ।

प्राग्देशवाचिनो वृद्धादेवेति पियमार्थं सूत्रम् । आठक-  
जम्बुकः । शाकजम्बुकः । नेह मल्लवास्तु-माल्लवास्तवः ।

धन्वयोपधादुञ् । ४ । २ । १२१ ।

धन्वविशेषवाचिनो यकारोपधाच्च देशवाचिनो वृद्धादुञ्

(१७) इत्तुक्कृतान्तात् (५२८४०) इत्यनेनोक्तत्वाद्धारपरतया ठस्वः कः ।

स्यात् । ऐरावतं धन्व (१८) ऐरावतकम् । साङ्गाश्याकाम्पि-  
त्यश्वद्वौ वृज्ज्जणादिभूतेण (५४१४०) एयान्तौ । साङ्गाश्वकः ।  
काम्पिल्यकः ।

प्रस्थपुरवहान्ताञ्च । ४ । २ । १२२ ।

एतदन्तावृद्धाद्देशवाचिनो वुञ् स्यात् । कस्यापवादः ।  
मालाप्रस्थकः । नान्दीपुरकः । पैलुवहकः । पुरान्तग्रहणम-  
प्रागर्थं प्राग्देशे तूत्तरेण (१८) सिद्धम् ।

रोपधेतोः प्राचाम् । ४ । २ । १२३ ।

रोपधादीकारान्ताच्च प्राग्देशवाचिनो वृद्धाहुञ् स्यात् । पाट-  
लिपुत्रकः । ईतः । काकन्दकः ।

जनपदतदवध्योश्च । ४ । २ । । १२४ ।

जनपद्वाचिनस्तद्वधिवाचिनश्च वृद्धाहुः स्यात् । आदर्शकः । त्रैगर्तकः ।

अष्टद्वादपि बहुवचनविषयात् । ४।२।१२५।

अष्टद्वादद्वाञ्च जनपदतदवधिवाचिनो बह्वचनविषयात्प्राति-  
पदिकाद्भुञ्स्यात् । अष्टद्वादणो षड्वाच्चस्यापवादः । अष्टद्वा-  
ज्जनपदात् आङ्गकः । अष्टद्वात् जनपदावधेः । आजमीढकः  
षड्वाज्जनपदात् । दार्ढ्यकः । षड्वाज्जनपदावधेः । कालञ्जरकः

(१८) आद्यकं नाम धन्वेति भाष्योक्तोः धन्वग्रन्थस्य क्रीडितस्यापीदृशतया धन्वेत्युक्तम् ।

(१६) उक्तद्वये रोपधेतोरिति सूत्रेण ।

विषयग्रहणं किम् एकशेषेण वृद्धत्वे सा भूत् । वर्त्तनी च  
वर्त्तनी च वर्त्तनी च वर्त्तन्यस्तासु भवोवार्त्तनः ।

कच्छाग्निवक्त्रवर्त्तोत्तरपदात् । ४।२।१२ई।

देशवाचिनो वृद्धादवृद्धाच्च वुञ् । स्यात् दाक्कच्छकः ।  
काण्डाग्नकः । वैन्धु वक्त्रकः । वाङ्मवर्त्तकः ।

धूमादिभ्य (२०) च्च । ४।२।१२७।

देशवाचिभ्यो वुञ् । धौमकः तैर्यकः ।

नगरात्कुत्सनप्रावीण्ययोः । ४।२।१२८।

नगरशब्दावुञ् स्यात्कुत्सने प्रावीण्ये च गत्ये । नागरकः  
चौरः शिल्पी वा । कुत्सनेति किम् नागरा ब्राह्मणाः ।

अरण्यान्मनुष्ये । ४।२।१२९।

वुञ् । अरण्याश्च (५५८४०) इत्यस्यापवादः । पथ्यध्यायन्याय-  
विहारमनुष्यहस्तिष्विति वाच्यम् \* । आरण्यकः पत्न्याः अध्या-  
योन्यायो विहारो मनुष्यो हस्ती वा । वा गोमयेषु \* । आर-  
ण्यकाः-आरण्याः गोमयाः ।

(२०) धूम षडण्ड शशादन अर्जुनाव साहकस्थली आनकस्थली माहिप-  
स्थली मानस्थली अट्टस्थली मद्रकस्थली सप्तद्रस्थली दाण्डायनस्थली  
राजस्थली विदेह राजगृह सात्वासाह शम्भुमिवर्द्ध भक्षाली मद्र-  
कूल आजीकूल द्वाहाव त्वाहाव संस्तीय वज्रर वज्र्य गर्त  
आनर्त साठर पाण्य बोधपत्नी आरात्री धार्तरात्री आवय तीर्थ

विभाषा कुर्युगन्धराभ्यां वुञ् । ४ । २ । १३० ।

कौरवकः- कौरवः । योगन्धरकः-योगन्धरः ।

मद्रवृज्योः कन् । ४ । २ । १३१ ।

जनपदवुजोऽपवादः । मद्रेषु जातो मद्रकः वृजिकः ।

कोपधादण् । ४ । २ । १३२ ।

माहिषिकः ।

कच्छादिभ्य (२१) अ । ४ । २ । १३३ ।

देशवाचिभ्योऽण् वुजादेरपवादः । काच्छः । हैन्धवः ।

मनुष्यतत्स्थयोर्वुञ् । ४ । २ । १३४ ।

कच्छादिभ्योऽणोऽपवादः । कच्छे जातादिः काच्छको मनुष्यः । काच्छकं हसितम् । मनुष्येति किम् काच्छो गौः ।

अपदातौ साल्वात् । ४ । २ । १३५ ।

साल्वशब्दस्य कच्छादित्वाद्बुञि सिद्धौ नियमार्थमिदम् अप-  
दातावेवेति । साल्वको ब्राह्मणः । अपदातौ किम् साल्वः  
पदातिर्व्रजति ।

(कृजात्सौवीरेषु) (समुद्राद्यावि मनुष्ये च) कुञ्चि अन्तरी द्वीप अरण्य  
उज्जयनी पट्टार दक्षिणापथ साकेत । धूमादिः ।

(२१) कच्छ सिन्धु वर्ष्म गन्धार अधुमत् कम्बोज कश्मीर साल्व कुरु अल-  
षण्ड द्वीप अनूप अजवाह विजापक कलूतर रङ्ग कच्छादिः ।

गोयवाग्वोच्च । ४ । २ । १३६ ।

साल्वाद्गुञ् । कच्छाद्यणोऽवापादः । साल्को गौः । साल्का यवागू । साल्मन्यत् ।

गर्तोत्तरपदाच्छः । ४ । २ । १३७ ।

देशे । अणोऽपवादः । टकगर्तीयम् । उत्तरपदग्रहणं वज्रच्-पूर्वनिरासार्थम् ।

गङ्गादिभ्यः (२२) च । ४ । २ । १३८ ।

छः स्यात् । गङ्गीयः । (मुखपार्श्वतसोर्लोपश्च ग०) । मुखती-यम् । पार्श्वतीयम् । अव्ययानाम्भावाते टिलोपस्थानित्यतां ज्ञापयितुमिदम् । (कुक् जनस्य परस्य च ग०) जनकीयम् । परकीयम् । (देवस्य च ग०) देवकीयम् । (स्वस्य च ग०) स्वकीयम् । (वेणुकादिभ्यः छण् वाच्यः ग०) वैतकीयम् । औत्तरपदकीयम् ।

(२२) गङ्गान्तस्य सम विषम (मध्य मध्यं दिनं चरणे) उत्तम अङ्ग वङ्ग मगध पूर्वपक्ष अपरपक्ष अधमशास्त्र उत्तमशास्त्र एकशास्त्र समान शास्त्र समानग्राम एकग्राम एकवृत्त एकपलाश इष्यप इष्यनीक अव-स्थन्दन कामप्रस्य खाड़ायन काठेरणि लावेरणि सौमिलि शैशिरि आसुत् देवशर्मा औति आहंसि आमिलि व्याडि वैजि आध्यात्रि आन्धशंसि शौङ्गि आग्निशर्मा भोजि वाराटकि वास्तीकि क्षेमडादि आश्वति औद्गाहमानि ऐक बिन्द्वि दन्ताप हृन्ड तन्वप उत्तर धन-न्तर (मुखपार्श्वतसोर्लोपच) (जनपरयोः कुक्च) (स्वस्य च) देवस्य च) (वेणुकादिभ्यश्छण्) । गङ्गादिराकृतिगणः ।

प्राचाङ्कटादेः । ४ । २ । १३८ ।

प्राग्देशवाचिनः कटादेः छः स्यात् । अणोऽपवादः । कटनम-  
रीयम् । कटघोषीयम् । कटपत्नीयम् ।

राज्ञः क च । ४ । २ । १४० ।

वृद्धत्वाच्चे सिद्धे तत्सन्नियोगेन कादेशमात्रं विधीयते ।  
राजकीयम् ।

वृद्धादकेकान्तखोपधात् । ४ । ३ । १४१ ।

अक इक एतदन्तात् खोपधाच्च वृद्धादेशवाचिनः छः स्यात् ।  
ब्राह्मणको नाम अनपदो यत् ब्राह्मणा आबुधजीविनस्तत्र  
भातो ब्राह्मणकीयः । शास्मलिकीयः । अयोमुखीयः ।

कन्यापलदनगरग्रामहृदोत्तरपदात् । ४ । २

। १४२ ।

कन्यादिपञ्चकोत्तरपदादेशवाचिनो वृद्धाच्छः स्याद् । उम्-  
जिठादेरपवादः । दाक्षिकन्वीयम् । दाक्षिपलरीयम् ।  
दाक्षिननरीयम् । दाक्षिग्रामीयम् । दाक्षिद्दीयम् ।

पर्वताच्च । ४ । २ । १४३ ।

पर्वतीयः ।

विभाषाऽमनुष्ये । ४ । २ । १४४ ।

मनुष्यभिर्नोऽर्थे पर्वताच्छो वा स्यात् । नञेऽण् । पर्वतीयानि  
पर्वतानि वा फलानि । अमनुष्ये किम् पर्वतीयो मनुष्यः ।

कृकणपर्णाङ्गरहाजे । ४ । २ । १४५ ।

भारहाजदेशवाचिभ्यामाभ्याम् । कृकणोयम् । पर्णोयम् ।  
भरहाजे किम् काकर्णम् । पार्णम् ।

युष्मदस्मदोरन्यतरस्यां खञ्च । ४ । ३ । १ ।

चाञ्छः । पक्षेऽण् । युवयोर्युष्माकं वा अयं युष्मदीयः अस्म-  
दीयः ।

तस्मिन्नणि च युष्माकास्माकौ । ४ । ३ । २ ।

युष्मदस्मदोरेतावादेशौ स्तः खञि अणि च । यौष्माकीणः ।  
आस्माकीनः । यौष्माकः । आस्माकः ।

तवकममकावेकवचने । ४ । ३ । ३ ।

एकार्थवाचिनोर्युष्मदस्मदोस्तवकममकौ स्तः खञ्जणि च ।  
तावकीनः-तावकः । मामकीनः-मामकः । छे तु ।

प्रत्ययोत्तरपदयोश्च । ७ । २ । ६८ ।

मपर्थ्यन्तयोरेकार्थयोस्त्वमौ स्तः प्रत्यये उत्तरपदे च । त्वदी-  
यः । मदीयः । उत्तरपदे तु । त्वत्पुत्रः । मत्पुत्रः ।

अर्द्धाद्यत् । ४ । ३ । ४ ।

अर्द्धः ।

परावराधमोऽन्तमपूर्वाच्च । ४ । ३ । ५ ।

पराध्वम् । अवराध्वम् । अधमार्द्धम् । उत्तमार्द्धम् ।

दिक्पूर्वपदाट्ठञ् । ४ । ३ । ६ ।

चाद्यत् । पौर्वार्द्धिकम्-पूर्वार्द्धम् ।

ग्रामजनपदैकदेशादञ्ठञौ । ४ । ३ । ७ ।

ग्रामैकदेशवाचिनो जनपदैकदेशवाचिनश्च दिक्पूर्वपदादङ्घा-  
न्तादञ्ठञौ स्तः । इमेऽस्माकं ग्रामस्य जनपदस्य वा पौर्वा-  
र्द्धाः पौर्वार्द्धिकाः । ग्रामस्य पूर्वस्मिन्नेह भवा इति तद्वितार्थे  
(३५५४०) समासः । ठञ्ग्रहणं स्पष्टार्थम् । अञ्चेत्युक्तेष्व-  
तोऽप्यनकर्षः सम्भाव्येत ।

मध्यान्मः । ४ । ३ । ८ ।

मध्यमः ।

अ साम्प्रतिके । ४ । ३ । ९ ।

मध्यशब्दादकारप्रत्ययः स्यात्साम्प्रतिकेऽर्थे । उत्कर्षापकर्ष-  
हीनो मध्यो वैयाकरणः । मध्यन्दाक नातिद्व्यस्त्राति-  
दीर्घमित्यर्थः ।

द्वीपादनुसमुद्रं यञ् । ४ । ३ । १० ।

समुद्रस्य समीपे यो द्वीपस्तद्विषयाद्द्वीपशब्दाद्यम् स्यात्  
द्वैष्यम् द्वैष्या ।

कालाट्ठञ् (२३) । ४ । ३ । ११ ।

(२३) कालाट्ठञिति कालग्रहणे कर्त्तव्ये यथाकथञ्चित्कालबोधकानां ग्रहणं



कालवाचिभ्यष्ठञ् स्यात् । मासिकम् । सांवत्सरिकम् ।  
 सायंप्रातिकः । पौनःपुनिकः । कथन्तर्हि “शार्वरस्य तमसो  
 तिषिद्भ्ये” इति कालिदासः । “अनुदितौषसरागेति”  
 भारविः । समानकालीनम् । प्राक्कालीनमित्यादि च । अप-  
 भ्रंशा एवैते इति प्रामाणिकाः । तत्र जात (५७२४०) इति  
 यावत् कालाधिकारः ।

आद्धे शरदः । ४ । ३ । १२ ।

ठञ् स्यात् । (५७१४०) ऋत्वणोऽपवादः । शारदिकं आद्धम् ।

विभाषा रोगातपयोः । ४ । ३ । १३ ।

शारदिकः-शारदो वा रोगः आतपो वा । एतयोः किम्  
 शारदन्द्धि ।

निशाप्रदोषाभ्याञ्च । ४ । ३ । १४ ।

वा ठञ् स्यात् । नैशिकं नैशम् । प्रादोषिकम्-प्रादोषम् ।

श्वसस्तुट् च । ४ । ३ । १५ ।

श्वस्शब्दाद्वा ठञ् स्यात्तस्य तुङागमश्च ।

द्वारादीनाञ्च । ७ । ३ । ४ ।

द्वार स्वर स्वाध्याय व्यल्कश स्वस्ति स्वर स्फुरत स्वादुसु  
 श्वस् श्वन् स्व एषां न वृद्धिरैजागमश्च । शौवकस्तिकम् ।

न तु कालस्वरूपग्रहणं यो यः काले वर्तते स स काल इति भाष्योक्ते-  
 रित्याशयेनोदाहरति कालिकमित्यादि ।

सन्धिवेलाद्युतुनक्षत्रेभ्योऽण् । ४ । ३ । १६ ।

सन्धिवेलादिभ्य ऋतुभ्यो नक्षत्रेभ्यश्च कालट्टित्तिभ्योऽण् स्यात् ।  
सन्धिवेलायाम्भवं सान्धिवेलम् । ग्रैष्मम् । तैषम् । सन्धि-  
वेला सन्ध्या अमावस्या तयोदशी चतुर्दशी पञ्चदशी पौर्ण-  
मासी प्रतिपत् । (सम्बत्सरात् फलपर्वण्योः ग०) । साम्बत्सरं  
फलम् पर्व वा । साम्बत्सरिकमन्यत् ।

प्राट्ष एण्यः । ४ । ३ । १७ ।

प्राट्षेण्यः ।

वर्षाभ्यष्टक् । ४ । ३ । १८ ।

वर्षासु साधु वार्षिकं वासः । कालात्साधुपुष्पप्रत्यक्षमानेष्विति  
(५७७४०) साध्वर्थे ।

सर्वत्राण् च तलोपञ्च । ४ । ३ । २२ ।

हेमन्तादण् स्यात्तलोपञ्च (२४) वेदलोकयोः । चकारात्पञ्च  
ऋत्वण् । हैमनं हैमन्तम् ।

सायञ्चिरं प्राह्णे प्रगेऽव्ययेभ्यश्च्युटुप्रलौ तुट् च ।

४ । ३ । २३ ।

(२४) हेमन्ताच्च (३४६७४०) इत्यतो हेमन्तादित्यनुवर्त्तते पूर्वं छन्दसःप्रक्रा-  
न्तत्वेनेह सर्वत्र पङ्क्त्यसुभयविषयार्थमित्याह लोकवेदयोरिति तलोपञ्च  
अकारसहिततकारलोपस्ततश्च हैमनमित्यत्राकारसहिततकारलोपे  
सति अस्ति (५११४०) प्रकृतिभावे नस्तद्विव इति (११४४०) टिलोपो  
नेति बोध्यम् ।



सायमित्यादिभ्यः (२५) चतुर्थ्योऽव्ययेभ्यश्च कालवाचिभ्यश्चुटुलौ  
स्तस्योस्तुट् च । तुट् प्रागनादेशः अनद्यतन (७।१४०) इत्यादि  
निर्देशात् । सायन्तनम् । चिरन्तनम् । प्राक्तप्रगयोरेदन्त-  
त्वन्निपात्यते प्राक्तेतनम् । प्रगेतनम् । दोषातनम् । दिवातनम् ।  
विरपरुत्परारिभ्यस्त्वो वक्तव्यः । चिरत्नम् । परत्नम् ।  
परारितम् । अग्रादिपञ्चाङ्गिभ्यश्च\* । अग्रिमम् । आदिमम् ।  
पश्चिमम् । अन्ताच्च\* । अन्तिमम् ।

विभाषा पूर्वाह्लापराह्लाभ्याम् । ४ । ३ । २४ ।

आभ्यां व्य व्युलौ वा स्तस्योस्तुट् च । पक्षे ठञ् । पूर्वाह्ले-  
तनम् । अपराह्लेतनम् । घकालतने (४६।१४०) धित्यलक् ।  
पूर्वाह्लः सोढोऽस्येति विग्रहे तु पूर्वाह्लतनम् । अपराह्लतनम् ।  
पौर्वाह्लिकम् । आपराह्लिकम् ।

तत्र जातः । ४ । ३ । २५ ।

सप्तमीसमर्थाज्जात इत्यर्थेऽणादयो घादयश्च स्युः । सुप्ते-  
जातः स्त्रौघः । औत्सः । राट्टियः । अवारपारीणइत्यादि ।

प्राट्पष्ठप् । ४ । ३ । २६ ।

एणस्यापवादः । प्राट्पि जातः प्राट्पिकः ।

संज्ञायां शरदो वुञ् । ४ । ३ । २७ ।

(२.५) अव्ययेभ्यः इत्युक्तावपि सायंचिरंशब्दयोः पृथग्पक्षेणम् अकारान्तान्य-  
यसायचिरशब्दयोर्मौल्यनिपातनं द्योतयति ।

ऋत्वणोऽपवादः । शारदकाः दर्भविशेषा सुह्रविशेषाश्च ।

उत्तरपदस्य । ७ । ३ । १० ।

अधिकारोऽयम् । हनस्त (१८६४०) इत्यस्मात् प्राक् ।

अवयवाहतोः । ७ । ३ । ११ ।

अवयववाचिनः पूर्वपदादुवाचिनोऽचामादेरचो वृद्धिः स्यात्  
जिति णिति किति च तद्धिते परे । पूर्ववार्षिकः । अपर-  
हेमनः । अवयवात्किम् पूर्वासु वर्षासु भवः पौर्ववर्षिकः ।  
ऋतोर्द्विमद्विधावयवानामिति (२६) तदन्तविधिः पूर्व त (३७)  
इह तु न अवयवत्वाभावात् ।

सुसर्वाङ्गीजनपदस्य । ७ । ३ । १२ ।

उत्तरपदस्य वृद्धिः । सुपाञ्चालकः । सर्वपाञ्चालकः । अर्द्ध-  
पाञ्चालकः । जनपदतद्वध्योरिति (५६३४०) वुम् । सुसर्वाङ्ग-  
दिक्शब्देभ्यो जनपदस्येति (२८) तदन्तविधिः ।

दिशोऽमद्राणाम् । ७ । ३ । १३ ।

(२६) ऋतोर्द्वीति ऋतुवाचिनः शब्दात् वृद्धिनिमित्तप्रत्ययविधौ तदन्तविधि-  
वर्ष्यः स चेदुवाचिशब्दोऽवयवेभ्यः परोभवतीत्यर्थः ।

(२७) पूर्वत्व पूर्ववार्षिक इत्यादौ तत्र च तद्धितार्थे द्विगुः । पौर्ववर्षिक  
इत्यत्र तु कालावृत्तिजिति (५६६४०) सामान्यतः ठजेवेति विवेकः ।  
अवयवत्वाभावादिति अवयवत्वे पूर्वसु वर्षास्त्विति सामानाधाकरणं न  
स्यात् ।

(२८) सुसर्वाङ्गीति जनपदवाचिनः शब्दस्थानन्तरे प्रत्यये विधीयमाने तदन्त-  
विधिर्यो भवति स सुसर्वादिभ्यः पर एव भवतीत्यर्थः ।

दिग्वाचकाज्जनपदवाचिनो वृद्धिः । पूर्वपञ्चालकः । दिशः  
किम् पूर्वपञ्चालानामयं पौर्वपञ्चालः । अमद्राणाङ्गिम्  
पौर्वमद्रः । योगविभाग उत्तरार्थः ।

प्राचां (२६) ग्रामनगराणाम् । ७ । ३ । १४ ।

दिशः परेषां ग्रामवाचिनान्नगरवाचिनाञ्चाङ्गानामवयवस्य  
वृद्धिः । पूर्वेषुकामशस्यास्त्ववः पूर्वेषुकामशमः । नगरे पूर्व-  
पाटलिपुत्रकः ।

पूर्वाह्णापराह्णार्द्रामूलप्रदोषावस्करादुन् ।

४ । ३ । २८ ।

पूर्वाह्णकः । अपराह्णकः । आर्द्रकः । मूलकः । प्रदोषकः ।  
अवस्करकः ।

पथः पथ्य च । ४ । ३ । २९ ।

पथि जातः पथ्यकः ।

अमावास्याया वा । ४ । ३ । ३० ।

अमावास्यकः-अमावास्यः ।

अ च । ४ । ३ । ३१ ।

अमावास्यः ।

---

(२६) प्राचामिति देशनिर्देशः नगरस्य चामत्वेऽपि नगराणामित्युत्तरपदविशेष-  
वचनम् चामाणामित्यङ्गविशेषव्यतिरिक्तं द्योतनायोभव पश्यन् ।

## तद्वितशैषिकप्रकरणम् ।

५७५

सिन्धुपकराभ्याङ्गन् । ४ । ३ । ३२ ।

सिन्धुकः । कच्छाद्याणि (५६५४०) मनुष्यवृजि (५६५४०) च  
प्राप्ते । अपकरकः । औत्सर्गिकेऽणि प्राप्ते ।

अणञौ च । ४ । ३ । ३३ ।

क्रमात् स्तः । सैन्धवः । आपकरः ।

अविष्ठाफलगुन्यनुराधास्वातितिष्यपुनर्चसुहस्त  
विशाखाषाढाबहुलालुक् । ४ । ३ । ३४ ।

एभ्यो नक्षत्रवाचिभ्यः परस्य जातार्थप्रत्ययस्य लुक् स्यात् ।

लुक् तद्वितलुकि । १ । २ । ४६ ।

तद्वितलुकि सत्युपसर्जनस्त्रीप्रत्ययस्य लुक् स्यात् अविष्ठासु  
जातः अविष्ठः । फल्गुन इत्यादि । चित्रारेवतीरोहिणीभ्यः  
स्त्रियासुपसंख्यानम् । चित्रायाञ्जाता चित्रा । रेवती । रो  
हिणी । आभ्यां लुक् तद्वितलुकि कृते पिप्पलादे (२२८४०) (३०)  
राजतिगणत्वात्पुनर्डीप् । फल्गुन्याषाढाभ्याण्डानौ वक्तव्यौ\* ।  
स्त्रियामित्येव । फल्गुनी । आषाढा । अविष्ठाषाढाभ्याञ्छण्  
वक्तव्यः\* । अस्त्रियामपि । आवष्टीयः । आषाढीयः ।

जे प्रोष्ठपदानाम् । ७ । ३ । १८ ।

प्रोष्ठपदानासुत्तरपदस्याचामादेरचो वृद्धिः स्याज्जातार्थे  
जिति णिति किति च । प्रोष्ठपदासु जातः प्रोष्ठपादो माण-

(१०) पिप्पलादेरिति “अन्यथा नौरादिषु रेवती रोहिणी नक्षत्र इति

वक्त्रः । जे इति किम् प्रोष्ठपदासु भवः प्रोष्ठपदः । बङ्गवचन-  
निर्देशात्पर्यायोऽपि गृह्यते । भद्रपादः ।

स्थानान्तगोशालखरशालाच्च । ४ । ३ । ३५

एभ्यो जातार्थप्रत्ययस्य लुक् स्यात् । गोस्थाने जातः  
गोस्थानः । गोशालः । खरशालः । विभाषा (३१) सेनेति  
(३८८४०) नपुंसकत्वे ह्रस्वत्वम् ।

वत्सशालाभिजिदश्वयुक्शतभिषजो वा । ४ ।

३ । ३६ ।

एभ्यो जातार्थस्य लृग्व्या स्यात् । वत्सशाले जातः वत्सशालः  
वात्सशाल इत्यादि । जातार्थे प्रतिप्रसूतोऽण् वा डिद्वक्तव्यः  
शातभिषः-शातभिषजः-शतभिषक् ।

नक्षत्रेभ्यो बङ्गलम् । ४ । ३ । ३७ ।

जातार्थप्रत्ययस्य बङ्गलं लुक् स्यात् । रोहिणः रौहिण

क्षतलब्धक्रीतकुशलाः । ४ । ३ । ३८ ।

तत्वेत्येष । क्षुब्धे क्षतो लब्धः क्रीतः कुशलो वा सौम्यः ।

प्रायभवः । ४ । ३ । ३९ ।

तत्वेत्येव । । क्षुब्धे प्रायेण बाङ्गल्येन भवति सौम्यः ।

नक्षत्रवाचिनोरेव पाठादनयोश्च नक्षत्रवाचित्वाभावेन छीषलता  
स्यादिति भावः ।

(३१) छन्दो गोशालखरशालेति छन्दपाठसमर्थगायाह विभाषेति ।

उपजानूपकर्षोपनीविष्ठक् । ४ । ३ । ४० ।

औपजानुकः । औपकर्षिकः । औपनीविकः ।

सम्भूते । ४ । ३ । ४१ ।

सुप्ते सम्भवति सौप्तेः ।

कोशाडुज् । ४ । ३ । ४२ ।

कौशेयं वस्त्रम् ।

कालात्साधुपुष्पप्रत्यक्षमानेषु । ४ । ३ । ४२ ।

हेमन्ते साधुः हैमन्तः प्राकारः । वसन्ते पुष्पप्रति वासन्त्यः  
कुन्दलताः । शरदि पच्यन्ते शारदाः शालयः ।

उप्ते च । ४ । ३ । ४४ ।

हेमन्ते उच्यन्ते हैमन्ताः यवाः ।

आश्वयुज्या वुज् । ४ । ३ । ४५ ।

ठजोऽपवादः । आश्वयुज्यामुक्ता आश्वयुज्या माघाः ‡ ।

ग्रीष्मवसन्तादन्यतरस्याम् । ४ । ३ । ४६ ।

पक्षे ऋत्वण् । ग्रीष्मकं-ग्रीष्मम् । वासन्तकं-वासन्तम् ।

देयम्हणो । ४ । ३ । ४७ ।

कालादित्येव मासे देयम्हणं मासिकम् ।

कलाप्यश्वत्ययवबुसाडन् । ४ । ३ । ४८ ।

‡ कालाट्ठजिति (५६८४०) सामान्यतः प्राप्नस्य ठजोऽपवादः ।



यस्मिन् (३२) काले मयूराः कलापिनो भवन्ति स उपचारा-  
त्कलापी तत्र देयमृणं कलापकम् । अश्वत्थस्य फलमश्वत्थस्त-  
द्युक्तः कालोऽप्यश्वत्थः । यस्मिन् कालेऽश्वत्थाः फलन्ति तत्र  
देममृणमश्वत्थकम् । यस्मिन् यवबुसमुत्पद्यते तत्र देय-  
मृणं यवबुसकम् ।

ग्रीष्मावरसमाहुञ् । ४ । ३ । ४६ ।

ग्रीष्मे देयमृणं ग्रीष्मकम् । आवरसमकम् (३३) ।

संवत्सराग्रहायणीभ्यामृञ्च । ४ । ३ । ५० ।

चाहुञ् । सांवत्सरिकम्-सांवत्सरकम् । आग्रहायणिकम्-  
आग्रहायणकम् ।

व्याहरति मृगः । ४ । ३ । ५१ ।

कालवाचिनः सप्तम्यन्ताच्छब्दायतइत्यर्थे अणादयः स्युः यो  
व्याहरति स मृगश्चेत् । निशायां व्याहरति नैशो मृगः ।  
नैशिकः ऽ ।

तदस्य सोढम् (३४) । ४ । ३ । ५२ ।

(३२) अत्र सूत्रे देयमृणमित्यर्थान्वयाय कालादित्यनुवृत्तस्य संबन्धाय च  
कलाप्यादिशब्दास्तत्काले लाक्षणिकादित्याहु यस्मिन्नित्यादि ।

(३३) आवरसमकमिति आगामिवर्गे देयमित्यर्थः अवरशब्दस्य समा-  
शब्देन समासात्तथार्थत्वम् ।

ऽ निशाग्रहोषाभ्यामृञ्चेति (५७०४०) पक्षे ठञ् ।

(३४) प्रथमान्तात् सोढोपाधिकात् षष्ठ्यर्थेऽणादयः स्युरित्यर्थः । क्रियाकार-  
कमलकसम्बन्धस्यैव विवक्षणादस्येति कर्तुः शेषत्वविवक्षया षष्ठी कालस्य

कालादित्येव । विशासहचरितमध्ययननिशा तत्सोढमस्य  
नैशः । नैशिकः ।

तत्र भवः । ४ । ३ । ५३ ।

सुप्ते भवः स्त्रीप्ते । राष्ट्रियः ।

दिगादिभ्यो (३५) यत् । ४ । ३ । ५४ ।

दिश्यम् । वर्ग्यम् ।

शरीरावयवाच्च । ४ । ३ । ५५ ।

दन्त्यम् । कर्ण्यम् ।

प्राचान्नगरान्ते । ७ । ३ । २४ ।

प्राचान्देशे नगरान्ते पूर्वपदस्योत्तरपदस्य चाचामादेरचो  
टद्धिः जिति णिति किति च । सुक्लानगरे भवः सौक्लानागरः ।  
पौर्क्लानागरः । प्राचाक्लिम् मद्रनगरमुद्द्युतत भवः माद्रनगरः ।

जङ्गलधेनुबलजान्तस्य विभाषितमुत्तरम् (३६)

। ७ । ३ । २५ ।

स्वरूपेण सङ्गनक्रियाऽयोगात् सङ्गनयोग्यक्रियासङ्गचरितक्रियायां  
लक्षणया तथेति स्मर्यति निशासङ्गचरितमिति ।

(३५) दिक् वर्ग पूग गण पक्ष धाव्य मित्व मेधा अन्तर पथिन् रहस्  
अलीक उष्णा साजिन् देश आदि अन्त मुख जघन मेघ यूथ (उद-  
कात्संज्ञायाम्) न्याय वंश वेश काल आकाश दिगादिः ।

(३६) उत्तरसुत्तरपदं विभाषितं विभाषितटद्धिकमित्यर्थः ।

।ङ्गलाद्यन्तस्याङ्गस्य पूर्वपदस्याचामादेरचो वृद्धिरुत्तरपदस्य  
। जिति णिति किति च । कुरुजङ्गले भवं कौरुजङ्गलम्-  
कौरुजाङ्गलम् । वैश्वधेनवम्-वैश्वधेनवम्-सौवर्णाबलजम्-  
तैवर्णाबलजम् ।

वृत्तिकुञ्जिकलशिवस्त्यस्त्यहेर्दृञ् । ४।३।५६।

। तैयम् । कौत्तैयम् कलशिर्घटः तत्त भवं कालशैयम् ।

ग्रीवाभ्योऽण् च । ४।३।५७।

वात् ढञ् । ग्रैवेयम्-ग्रैवम् ।

गम्भीराज् जाः । ४।३।५८।

गम्भीरे भवं गाम्भीर्यम् । पञ्चजनादुपसंख्यानम् \* ।  
पाञ्चजन्यः । ४।३।५९।

अव्ययीभावाच्च । ४।३।६०।

परिमुखम्भवं पारिमुख्यम् । परिमुखादिभ्य (३७) एवेष््यते  
नेह । औपकूलः ।

अन्तःपूर्वपदादृञ् । ४।३।६०।

अव्ययीभावादित्येव । वेश्मनीति अन्तर्वेश्मम् तत्त भवम्

(३७) परिमुख परिहनु पर्योऽऽ पर्युल्लखल परिहोर उपहोर उपस्यूण  
उपकलाप अहपथ अहपद अनुगङ्ग अनुनिल अनुशीत अनुसाय  
अनुशीर अनुमाष अनुयव अनुयूप अनुबंश प्रतिशास्त्र परिमुखादिः ।

अन्तर्ष्वैश्वर्यम् । अन्तर्गणिकम् । अध्यात्मादेवजिष्यते \* ।  
आध्यात्मं भवमाध्यात्मिकम् ।

अनुशतिकादीना(३८)ञ्च । ७ । ३ । २० ।

एषामुभयपदवृद्धिः स्यात् जिति णिति किति च । आधि-  
 दैविकम् । आधिभौतिकम् ऐहलौकिकम् । पारलौकिकम् ।  
 अध्यात्मादिराकृतिगणः (३८) ।

देविकाशिंशपादित्यवाङ्दीर्घसत्रश्रेयसामात् ।

७ । ३ । १ ।

एषां पञ्चानां वृद्धिप्राप्तावादेरच आत् जिति णिति किति  
 च । दैविकम् । देविकाकृते भवा दैविकाकूलाः शालयः ।  
 शिंशपाया विकारः शंशपञ्चमसः पलाशादिभ्यो (५६८४०)  
 वेत्यञ् । दित्यौहड् दित्यौहम् । दीर्घसते भवं दार्घसत्वम् ।  
 श्रेयसि भवं आयसम् ।

ग्रामात्पर्यनुपूर्वात् । ४ । ३ । ६१ ।

(३८) अनुशतिक अनुशोड अनुसंवरण अनुसंवर अङ्गारणेण असिहत्य  
 असिहत्य असिहेति बध्योग पुष्करसद् अनुहरत् कुरुकत कुरुपञ्चाल  
 उदकगुह्य इहलोक परलोक सर्वलोक सर्वपुरुष सर्वभूमि प्रयोग  
 परस्त्री (राजपुरुषात्पृथग्) सूत्रनङ् आकृतिगणोयम् । तेनाभिगम  
 अधिभूत अधिदेव चतुर्विद्या इत्यादयोऽन्येऽपि ज्ञेयाः ।

(३९) समानाञ्च तदादेश अध्यात्मादेवजिष्यते ।  
 ऊर्ध्वं दमाञ्च देहाञ्च लोकोत्तरपदान्तथा ।

ठञ् स्यात् । अव्ययीभावादित्येव । पारिग्रामिकः । आनु-  
ग्रामिकः ।

जिह्वामूलाङ्गुलेऽङ्गः । ४ । ३ । ६२ ।

जिह्वामूलीयम् । अङ्गुलीयम् ।

वर्गान्ताच्च । ४ । ३ । ६३ ।

कवर्गीयम् ।

अशब्दे यत्खावन्यतरस्याम् । ४ । ३ । ६४ ।

पक्षे पूर्व्वेण ह्रः । मद्गर्ग्यः-मद्गर्गीणः-मद्गर्गीयः । अशब्दे किम्  
कवर्गीयो वर्सः ।

कस्मिँललाटात्कनलङ्कारे । ४ । ३ । ६५ ।

कस्मिँका । ललाटिका ।

तस्य व्याख्यानइति च (४०) व्याख्यातव्यनाम्नः

। ४ । ३ । ६६ ।

सुपां व्याख्यानः सौपो ग्रन्थः । तैङ्गः । कार्तः । सुषु भवं  
सौपम् ।

बह्वचोऽन्तोत्तादाट्टञ् । ४ । ३ । ६७ ।

(४०) षष्ठ्यन्तात् व्याख्यानकरणार्थे सप्तम्यन्तात् भवार्थे व्याख्यातव्ययन्त-  
वाचिनः शब्दात् प्रत्ययाः स्फुरित्यर्थः । व्याख्यायतेऽनेनेति व्याख्या-  
नोपपन्नः ।

घत्वणत्वयोर्बिधायकं शास्त्रं घत्वणत्वम् तस्य व्याख्यानस्तत्र  
भवो वा घात्वणत्विकः ।

क्रतुयज्ञेभ्यश्च । ४ । ३ । ६८ ।

सोमसाध्येषु यागेष्वेतौ प्रसिद्धौ तत्रान्यतरोपादानेन सिद्धे  
उभयोरुपादानसामर्थ्यादसोमका अपीह गृह्यन्ते । अग्नि-  
ष्टोमस्य व्याख्यानस्तत्र भवो वा आग्निष्टोमिकः । वाजपे-  
थिकः । पाकयज्ञिकः (४१) । नावयज्ञिकः । बद्धवचनं स्वक-  
पविधिनिरासार्थम् । अनन्तोदात्तार्थं (४२) आरम्भः ।

अध्यायेष्वेवर्षेः । ४ । ३ । ६९ ।

ऋषिशब्देभ्यो लक्षणया व्याख्येयग्रन्थवृत्तिभ्यो भवे व्याख्याने  
चाध्याये ठञ् स्यात् । वशिष्ठेन दृष्टो मन्त्रो वासिष्ठस्तस्य  
व्याख्यानस्तत्र भवो वा वासिष्ठिकोऽध्यायः । अध्यायेषु किम्  
वासिष्ठो ऋक् ।

पौरोडाशपुरोडाशात् ठन् । ४ । ३ । ७० ।

पुरोडाशसहचरितो मन्त्रः पुरोडाशः स एव पौरोडाशः  
ततः ठन् । पौरोडाशिकः । पुरोडाशिकः ।

छन्दसो यदणौ । ४ । ३ । ७१ ।

(४१) पाकयज्ञोऽन्यज्ञो वैश्वदेवहोमो वा । नवयज्ञो नवशस्त्रेष्टिराचहाय-  
श्वेष्टिः ।

(४२) अनन्तोदात्तार्थं इति कङ्कतप्रकृतिसूत्रेण मध्योदात्तवाजपेयाद्यर्थः ।

कन्दस्यः कान्दसः ।

इजृद्ब्रह्मणर्कं प्रथमाध्वरपुरश्चरणनामाख्या-  
ताट्ठक् । ४ । ३ । ७२ ।

द्वयचः । ऐष्टिकः । पाशुकः । ऋतः । चातुर्होतकः । ब्राह्म-  
णिकः । आर्चिक इत्यादि ।

अणुगयनादि (४३) भ्यः । ४ । ३ । ७३ ।

ठआदेरपवादः । आर्गयनः । औपनिषद् । वैयाकरणः ।

तत आगतः । ४ । ३ । ७४ ।

सुप्तादागतः सौप्तः ।

ठगायस्थानेभ्यः । ४ । ३ । ७५ ।

शुल्कशालाया आगतः शौल्कशालिकः ।

शुण्डिकादि (४४) ष्योऽण् । ४ । ३ । ७६ ।

आयस्थाने ठकन्कादीनाच्चापवादः । शुण्डिकादागतः शौ-  
ण्डिकः । कार्कणः । तैर्यः ।

(४३) ऋगयन पदव्याख्यान कन्दोमान कन्दोभावा कन्दोविचिति न्याय  
इनरक्त निरक्त व्याकरण निगम वास्तविद्या जलविद्या अङ्गविद्या  
विद्या उत्पात उत्पाद उद्याव संवत्सर मुहूर्त उपनिषद् निमित्त शिक्षा  
भिक्षा ऋगयनादिः । ष्यो भवे व्याख्याने चार्धेष्टित्त्वर्थः ।

(४४) शुण्डिक लक्षण (लपण) स्थण्डिल उदपान उपल तीर्थ भूमि तृण  
पर्ष शुण्डिकादिः ।

विद्यायोनिसम्बन्धेभ्यो वुञ् । ४ । ३ । ७७ ।

औपाध्यायकः । पैतामहकः ।

ऋतष्ठञ् । ४ । ३ । ७८ ।

वुञोऽपवादः । द्यौटकम् । आटकम् ।

पितुर्थ्यञ् । ४ । ३ । ७९ ।

चाट्टञ् । रीडृतः (५३२४०) यस्येति (१३६४०) लोपः । पित्र्यम्  
पैटकम् ।

गोवादङ्कवत् (४५) । ४ । ३ । ८० ।

विदेभ्यः आगतं वैदम् । गार्गम् । दाक्षम् । औपगवकम् ।

नञः शुचीश्वरक्षेत्रक्षकुशलनिपुणानाम् । ७

। ३ । ९० ।

नञः परेषां शुच्यादिपद्यानामादेरचो वृद्धिः पूर्वपदस्य तु  
वा जिदादौ परे । आशौचम् (४६) अशौचम् । आनै-  
श्वर्यम् अनैश्वर्यम् । आक्षैतन्नम् अक्षैतन्नम् । आकौ-  
शलम् अकौशलम् । आनैपुणम् अनैपुणम् ।

हेतुमनुष्येभ्योऽन्यतरस्यां रूप्यः । ४ । ३ । ८१ ।

(४५) अङ्कार्थे यस्याः प्रकृतेर्यः प्रत्ययः (५६५४०) वक्ष्यते स सर्वोऽपि तत्  
आगत इत्यर्थे स्यात् अङ्कवदिति अङ्गोलक्षणभेदः । अङ्गशब्देनेदमर्थ-  
सामान्यं लक्ष्यते तस्मात् वुञ्प्रयतिदिश्यते न त्वच्चेति बोध्यम् ।

(४६) अशुचिरागतमित्यपि आशौचमित्युभयपदद्वयार्थमिह नञस्त्यादिसूत्र-  
ग्रहणम् । अन्ये तु भावप्रत्ययान्ताः प्रसङ्गादुदाहृता इत्याहुः ।



समादागतं समरूपम् । विषमरूपम् । पक्षे गहादि-  
त्वाच्छः (५६६४०) । समीयम् । विषमीयम् । देवदत्तरूपम्-  
देवदत्तम् ‡ देवदत्तीयम् ।

मयट् च । ४ । ३ । ८२ ।

सममयम् । विषममयम् । देवदत्तमयम् ।

प्रभवति । ४ । ३ । ८३ ।

तत इत्येव । हिमवतः (४७) प्रभवति हैमवती गङ्गा ।

विदूरात् अयः । ४ । ३ । ८४ ।

विदूरात्प्रभवति वैदूर्यो मणिः ।

तद्गच्छति पथिदूतयोः । ४ । ३ । ८५ ।

सुप्तगच्छति सौप्तः पथ्या दूतो वा ।

अभिनिष्क्रामति द्वारम् । ४ । ३ । ८६ ।

तदित्येव । सुप्तमभिनिष्क्रामति सौप्तम् कान्यकुब्जद्वारम् ।

अधिकृत्य कृते ग्रन्थे । ४ । ३ । ८७ ।

तदित्येव । शारीरक (४८) अधिकृत्य कृतो ग्रन्थः शारीर-  
कीयः । शारीरकं भाष्यमिति त्वभेदोपचारात् ‡ ।

§ वा नामधेयस्येति (५६१४०) वा दृङ्त्वात् ऋणौ ।

(४७) प्रभवः प्रथमः प्रकाशो न तत्पत्तिर्जाताङ्गदेन निर्हेयादित्युदाहरणेन  
स्यट्यति हिमवत इति ।

(४८) शरीरादिदमर्थेऽणि स्वार्थे कः शारीरकं जीवमित्यर्थः ।

‡ लुवास्त्रायिकाभ्यो बहुलमिति (५४०४०) दर्शितं वार्तिकमत्र उदाहर्तव्यम्

शिशुकन्दयमसभद्वन्द्वजननादिभ्यश्च । ४ ।

३ । ८८ ।

शिशूनां कन्दनं शिशुकन्दः तमधिकृत्य कृतो ग्रन्थः शिशु-  
कन्दीयः । यमस्य सभा यमसभम् क्लीवत्वन्निपातनात् ।  
यमसभीयः । किरातार्जुनीयम् । इन्द्रजननादिराकृतिगणः ।  
इन्द्रजननीयम् विरुद्धभोजनीयम् ।

सोऽस्य निवासः । ४ । ३ । ८९ ।।

सप्तो निवासोऽस्य सौप्तः ।

अभिजनञ्च । ४ । ३ । ९० ।

सप्तोऽभिजनोऽस्य सौप्तः । यत्र स्वयं वसति स निवासः ।  
यत्र पूर्वैरुषितं सोऽभिजन इति विवेकः ।

आयुधजीविभ्यः (४९)श्चः पर्वते । ४ । ३ । ९१ ।

पर्वतवाचिनः प्रथमान्तादभिजनशब्दादस्येत्यर्थे छः स्यात् ।  
हृद्गोलः पर्वतोऽभिजनो येषामायुधजीविनां ते हृद्गोलीयाः ।  
आयुधेति किम् । ऋचोदः पर्वतोऽभिजनो येषां ते आर्चो-  
दाः द्विजाः ।

शण्डिकादिभ्यो (५०)ञः । ४ । ३ । ९२ ।

(४९) आयुधजीविभ्य इति क्रियार्थोपपदस्येति (२८०४०) चतुर्थी तानभि-  
धातुमित्यर्थः पर्वते इति पञ्चम्यर्थं सप्तमी कचित् पर्वतादित्येव पाठः ।  
शब्देन्दुः

(५०) शण्डिक सर्वसेन सर्वकेश शक शट रक शङ्ख बोध शण्डिकादिः ।

शाण्डकोऽभिजनोऽस्य शाण्डिक्यः ।

सिन्धुतक्षशिलादिभ्योऽणञौ । ४ । ३ । ६३ ।

सिन्धुादिभ्यो(५१) ऽण् तक्षशिलादिभ्यो(५२)ऽञ् स्यादुक्ते ऽर्थे ।  
सैन्धवः । तक्षशिला नगरी अभिजनोऽस्य ताक्षशिलः ।

तूदीशलातुरवर्म्मतीकूचवाराडूक्छरुडञ् यकः  
। ४ । ३ । ६४ ।

तूदी अभिजनोऽस्य तूदीयः । शालातुरीयः । वार्म्मतेयः ।  
कौचवार्म्यः ।

भक्तिः । ४ । ३ । ६५ ।

सोऽस्येत्यनुवर्त्तते । भज्यते सेव्यते इति भक्तिः । स्वप्नो भक्ति-  
रस्य स्वप्नः ।

अचित्ताद्देशकालाट्टक् । ४ । ३ । ६६ ।

अपूपा भक्तिरस्य आपूपिकः । पायसिकः । अचित्तात्किम्  
दैवदत्तः । अदेशात्किम् स्वप्नः । अकालात्किम् ग्रैष्मः ।

महाराजाट्टञ् । ४ । ३ । ६७ ।

(५१) सिन्धु वर्षु सधुसत् कम्बोज साल कश्मीर गन्धार किष्किन्धा उरसा  
दरद गन्धिका सिन्ध्यादिः ।

(५२) तक्षशिला वल्गोद्धारण कैर्मंदुर यामणो छगल क्रोष्टुर्कर्ण सिंहकर्ण  
संजुचित किन्नर काण्डधार पर्वत अवसान वर्वर कंस तक्षशिलादिः ।

माहाराजिकः ।

वासुदेवार्जुनाभ्यां वुन् । ४ । ३ । १८८ ।

वासुदेवकः । अर्जुनकः ।

गोवक्षत्रियाख्येभ्यो वज्जलं वुञ् । ४ । ३ । १८९

अणोऽपवादः । परत्वाद्दृष्टाच्च बाधते । ग्लुचकायनिर्भक्ति-  
रस्य ग्लौचकायनकः । नाकुलकः । वज्जलग्रहणान्नेह ।  
पाणिनो भक्तिरस्य पाणिनीयः ।

जनपदिनां जनपदवत्सर्व्वं जनपदेन समानश-  
ब्दानां वज्जवचने । ४ । ३ । १९० ।

जनपदस्वामिवाचिनां वज्जवचने जनपदवाचिना समानश्रुती-  
नाञ्जनपदवत्सर्व्वं स्यात्प्रत्ययः प्रकृतिश्च । जनपदतदवधो  
चेति (५६३४०) प्रकरणे ये प्रत्यया उक्तास्तैऽत्रातिदिश्यन्ते ।  
अङ्गा जनपदो भक्तिरस्य आङ्गकः । अङ्गाः क्षत्रिया भक्तिरस्य  
आङ्गकः । जनपदिनाङ्गिम् पञ्चाला ब्राह्मणा भक्तिरस्यपाञ्चा-  
लः । जनपदेनेति किम् पौरवो राजा भक्तिरस्य पौरवीयः ।

तेन प्रोक्तम् । ४ । ३ । १९१ ।

पाणिनिना प्रोक्तम्याणिनीयम् ।

तित्तिरिवरतन्तुखण्डिकोखाच्छण् । ४ । ३ ।

१०२ ।

छन्दोब्राह्मणानीति (५३) (५३३४०) तद्विषयता । तित्तिरिणा  
प्रोक्तमधीयते तैत्तिरीयाः ।

काश्यपकौशिकाभ्यामृषिभ्यां णिनिः । ४ । ३

। १०३ ।

काश्यपेन प्रोक्तमधीयते काश्यपिनः ।

कलापिवैशम्पायनान्तेवासिभ्य (५४) च । ४ ।

३ । १०४ ।

कलाप्यन्तेवासिभ्यः-हरिद्रुणा प्रोक्तमधीयते हरिद्रुविणः ।

वैशम्पायनान्तेवासिभ्यः-आलम्बिनः ।

पुराणप्रोक्तेषु ब्राह्मणकल्पेषु । ४ । ३ । १०५ ।

तृतीयान्तात् प्रोक्तार्थे णिनिः स्यात् । यत्प्रोक्तपुराणप्रोक्ताः

चैवाह्मणकल्पास्ते भवन्ति । ब्राह्मणेषु-भल्लु, भाल्लविनः ।

शाक्यायनः-शाक्यायनिनः । कल्पे । पिङ्गेन प्रोक्तः पैङ्गी

(५१) तित्तिरीत्यारभ्य तेनैकदिगित्यन्तं (५६२४०) वक्ष्यमाणाः प्रत्ययाश्चन्द्रस्येव

वाच्ये इध्यन्ते शौनकादिभ्यश्चन्द्रसीत्यतः (५६१४०) पूर्वत्व छन्दसो-

ऽपकर्षादुत्तरत्वं चानुद्यत्तेरित्याशयेनाह छन्दोब्राह्मणेति तेन तित्तिरिणा

प्रोक्तः श्लोक इत्यादौ न तित्तिर्यादिभ्यश्छणेषु स च छन्दस्येवेति निय-

मद्वयान्प्रयणात् । 'छन्दःशब्देन तु कल्पसूत्राण्यपि गृह्यन्ते । शब्देन्दुः ।

(५४) हरिद्रुश्छगली तुम्बुरुलपसत्वारः कलाप्यन्तेवासिनः । वैशम्पायनस्य

तु आलम्ब लङ्ग कमन ऋचःमऽरुणि तारुण्य श्यामायन कठ कलापिनो

नवेति बोध्यम् ।

‡ पुराणेषु सन्निना प्रोक्ताः ।

## तद्वितशैषिकप्रकरणम् ।

५८१

कल्पः । पुराणेति किम् याज्ञवल्क्यानि ब्राह्मणानि ।  
आश्वमेधः कल्पः । अणि आपत्यस्येति (५८१४०) यलोपः

शौनकादिभ्यः (५५) छन्दसि । ४ । ३ । १०६ ।

छन्दसभिधेये एभ्योणिनिः । शौनकेन प्रोक्तमधीयते  
शौनकिनः ।

कठचरकाल्लक् । ४ । ३ । १०७ ।

आभ्यां प्रोक्तप्रत्ययस्य लक् स्यात् । कठेन प्रोक्तमधीयते  
कठाः । चरकाः ।

कलापिनोऽण् । ४ । ३ । १०८ ।

कलापिना प्रोक्तमधीयते कलापाः । नान्तस्य टिलोपे  
सब्रह्मचारिपोठसर्पिकलापिकौयुमितैतिलिजाजलिलाङ्गलि-  
शिलालिशिखण्डिसूकरसद्वसुपर्वणामुपसंख्यानम् \* । इत्यु  
पसंख्यानाट्टिलोपः ।

कगलिनो ढिनुक् । ४ । ३ । १०९ ।

कगलिना प्रोक्तमधीयते कगलेयिनः ।

पाराशर्य्यशिलालिभ्याम्भिच्नुनटसूत्रयोः । ४ ।

३ । ११० ।

(५५) शौनक वाजसनेय शार्ङ्गरव शपेय शार्धेय स्वाङ्गायन लम्भ स्कन्ध  
देवदर्शन रज्जुभार रज्जुकण्ठ कठशाठ कषाय तल दण्ड पुरुषांसक  
अश्वमेज शौनकादिः ।

पाराशर्य्येण (५६) प्रोक्तं भिक्षुसूत्रमधीयते पाराशरिणो  
भिक्षवः । श्रैलालिनो नटाः ।

कर्मन्दकशाखादिनिः । ४ । ३ । १११ ।

भिक्षुनटसूत्रयोरित्येव । कर्मन्देन प्रोक्तमधीयते कर्मन्दि-  
नो भिक्षवः । कशाखिनो नटाः ।

तेनैकदिक् (५७) । ४ । ३ । ११२ ।

सुदान्ता अट्टिणा एकदिक् सौदामनी ।

तसिञ्च । ४ । ३ । ११३ ।

स्वरादिपाठादव्ययत्वम् । पीलुमूलेन एकदिक् पीलुमूलतः ।

उरसो यञ्च । ४ । ३ । ११४ ।

चात्तसिः । अणोऽपवादः । उरसा एकदिक् उरस्यः ।  
उरसः ।

उपज्ञाते । ४ । ३ । ११५ ।

(५६) भिक्षुसूत्रं भिक्षुत्वसंपादकं सूत्रं तथा नटसूत्रम् । नटसूत्रज्ञानेहि  
यथा नटत्वसम्पत्तिरेवं भिक्षुसूत्रज्ञाने ब्रह्मस्वरूपत्वेन सर्वज्ञानात्  
कर्मस्वनादरेण भिक्षुत्वसम्पत्तिः तच्च वेदान्तरूपं “वेदान्तान् विधिवत्  
श्रुत्वा संन्यसेदन्वष्टोद्विज” इति ज्ञाने वेदान्तज्ञानस्यैव संन्यासहेतु-  
त्योक्तं । पाराशर्य्यो व्यासस्तत्प्रोक्तं शारीरकसूत्रम् इह मण्डूकमुत्या  
स्थितिरुपसर्तते ।

(५७) तेनैकेति तेनेति सङ्घट्टं तृतीया तेन सङ्घैकदिप्पूपाधिकरणमित्यर्थे  
तृतीयान्तात् अण् प्रत्यय इत्यर्थः ।

तेनेत्येव । पाणिनिना उपज्ञातमाणिनीयम् ।

कृते ग्रन्थे । ४ । ३ । ११६ ।

वररुचिना कृतो वाररुचो ग्रन्थः ।

संज्ञायाम् । ४ । ३ । ११७ ।

तेनेत्येव । अग्रन्थार्थमिदम् । मञ्जिकाभिः कृतम् माञ्जिकम् मधु ।

कुलालादिभ्यो (५८) वुञ् । ४ । ३ । ११८ ।

तेन कृते संज्ञायाम् । कुलालेन कृतम् कौलालकम् । वारुङ्कम् ।

क्षुद्राभ्रमरवटरपादपादञ् । ४ । ३ । ११९ ।

तेन कृते संज्ञायाम् । क्षुद्राभिः कृतम् क्षौद्रम् । आमरम् । वाटरम् । पादपम् ।

तस्येदम् (५९) । ४ । ३ । १२० ।

(१८) कुलाल वरुञ् चखल निषाद कर्म्मार सेना विरिञ्च सैरिञ्च देवराज परिषत् बधू मधु रुक् रुद्र अतुङ्गु मङ्गान् कुम्भकार स्वपाक कुलालादिः ।

(१९) तस्येदमिति अत्रेदमित्यनेन शेषभूतसर्वविशेषाणां सामान्यरूपेण प्रत्ययार्थत्वं बोधयति तेन प्रकृत्यर्थसम्बन्धिमात्ररूपेऽर्थेऽनेन प्रत्ययविधानम् । अपत्यादीनां तु विशेषरूपेण सम्बन्धित्वेन शेषत्वाभावेन च नेदमर्थता ।



उपगोरिदम् औपगवम् । वहेसुरण् इट् (६०) च \* । संबोद्धः  
स्वम् सांवहिवम् । अग्नीधः शरणे रण् भञ्ज (६१) ।  
अग्निमित्थे अग्नीत् तस्य स्थानमाग्नीध्रम् । तात्स्थ्या-  
त्सोऽपि आग्नीध्रः । समिधामाधाने ज्येष्ठा \* । सामिधेन्यो  
मन्त्रः । सामिधेनी ऋक् ।

रथाद्यत् । ४ । ३ । १२१ ।

रथ्यञ्चक्रम् ।

पत्रपूर्वादञ् । ४ । ३ । १२२ ।

पत्रं वाहनम् । अश्वरथस्येदम् आश्वरथम् ।

पत्राध्ययपरिषदञ्च । ४ । ३ । १२३ ।

अञ् । पत्राद्याहोः \* । अश्वस्येदं वहनीयमाश्वम् । आध्यय-  
वम् । पारिषदम् ।

हलसीराट्क् । ४ । ३ । १२४ ।

हालिकम् । सैरिकम् ।

इन्द्राहुन्वैरमैथुनिकयोः । ४ । ३ । १२५ ।

(६०) तच्च प्रत्ययान्ताद्वहधातोरण् तच्च इट् च । तदिति तद्वत्त्वोः सामान्य-  
ग्रहणम् । इत्थसासिद्धत्वात् पूर्वमिट् ततो निमित्ताभावात् इत्-  
मित्याशयेनोदाहरति सांवहिवमिति ।

(६१) भञ्जेति तेनैकसंज्ञाधिकारतया पदत्वसंज्ञाबाधेन न जञ्त्वम् ।

काकोलूकिका । कुत्सकुशिकिका । वैरे देवासुरादिभ्यः  
प्रतिषेधः । देवासुरम् ।

गोत्रचरणाहुञ् । ४ । ३ । १२६ ।

औपगवकम् । चरणाहुञ्मन्त्राययोरिति वक्तव्यम् \* । काठ-  
कम् ।

सङ्घाङ्गलक्षणेष्वञ्ज्यजिजामण् (६२) । ४ । ३ ।  
१२७ ।

घोषग्रहणमपि कर्तव्यम् \* । अञः । वैदः सङ्घोऽङ्घो घोषो  
वा । वैदं लक्षणम् । यञः । मार्गः । मार्गम् । इञः । दाक्षः ।  
दाक्षम् । परम्परासम्बद्धोऽङ्कः (६२) साक्षात् लक्षणम् ।

शाकलादा । ४ । ३ । १२८ ।

अण् वोक्तोऽर्थे (६४) । पक्षे (६५) चरणाहुञ् । शकलेन  
प्रोक्तमधीयते शाकलास्तेषां सङ्घोऽङ्घो घोषो वा-शाकलः—  
शाकलकः । लक्षणे लीवता ।

(६२) संघादयदमर्थविशेषाः गोत्रग्रहणानुवृत्तिरत्नाजादीनां प्रत्ययतया  
तदन्तानां ग्रहणम् । गोत्रञ्चेह लौकिकं न तु ऋष्यपत्न्यरूपम् ।

(६३) परम्परेति गवादिनिष्ठं चिह्नं गोदारा स्वामिनां संबन्धबोधकोऽङ्कः ।

(६४) अण् वोक्त इति अणुसंबन्धितया संघादीनामयानुवृत्तिरिति भावः ।

(६५) पक्षे इति गोत्रचरणाहुजित्यस्योत्तरस्त्वत्वेऽप्यनुवृत्त्या वाक्यभेदेन  
व्याख्यानसामर्थ्यात् चरणाहुञ्मन्त्राययोरित्युक्तावपि संघादिषु तत्प्राप्ति  
रिति भावः ।

कन्दोगौक्थिकयाज्ञिकबह्वृचनटाञ्जयः । ४ ।  
३ । १२६ ।

कन्दोगानान्धर्माङ्मायायो वा कान्दोग्यम् । औक्थिक्यम् ।  
याज्ञिक्यम् । बाह्वृच्यम् । नाक्यम् चरणाद्धर्माङ्माययोरि-  
त्युक्तम् तत्साहचर्यान्तशब्दादपि तयोरेव ।

न दण्डमान(ण)वान्तेवासिषु । ४ । ३ । १३० ।  
दण्डप्रधाना मान(ण)वाः दण्डमान(ण)वास्तेषु शिष्येषु च वुञ्  
न स्यात् । दाक्षा दण्डमान(ण)वाः शिष्या वा ।

रैवतिकादि(ईई) व्यञ्जः । ४ । ३ । १३१ ।  
तस्येदमित्यर्थे । वुञोऽपवादः । रैवतिकीयः । वैजवापीयः ।

कौपिञ्जलहास्तिपदादण् । ४ । ३ । १३२ ।  
कुपिञ्जलस्यापत्यम् इहैव निपातनादण् तदन्तात्पुनरण् ।  
कौपिञ्जलः । गोतवुञोऽपवादः । हस्तिपदस्यापत्यं हास्ति-  
पदस्तस्यायं हास्तिपदः ।

आथर्वणिकस्येकलोपश्च । ४ । ३ । १३३ ।  
अण् स्यात् । चरणाद्धुञोऽपवाद इति । आथर्वणिकस्याय-  
माथञ्जणो धर्माङ्मायायो वा ।

समाप्ताः शैषिकाः ।

(६६) रैवतिकं स्वापिशि लैमड्डि गौरपीवि (गौरपीव) औदमेचि औद-  
वापि वैजवापि रैवतिकादिः ।

## तद्धितप्राग्दीव्यतीयप्रकरणम् । ५६७

तस्य विकारः (१) । ४ । ३ । १३४ ।

अश्विनोविकारे टिलोपो वक्तव्यः । अश्विनो विकारः  
आश्विनः । भास्वनः । मार्त्तिकः ।

अवयवे च(२)प्राण्यौषधिष्टेभ्यः । ४ । ३ । १३५ ।

चाद्विकारे । मयूरस्यावयवो विकारो वा मायूरः । मौर्वं  
काण्डं भस्म वा । पैप्पलम् ।

विल्वादि (३) भ्योऽण् । ४ । ३ । १३६ ।

वैलः ।

कोपधाञ्च । ४ । ३ । १३७ ।

अण् । अजोपवादः (४) । तर्कुं तार्कवम् । तैन्तिङीकम् ।

तपुजतुनोः षक् । ४ । ३ । १३८ ।

(१) षण्यन्तादिकारेऽणादयः स्युः । तस्येदमित्यतः (५६३४०) तस्येति लब्धे  
पुनस्तस्येति ग्रहणं त्रैषिकाधिकारनिवृत्त्यर्थम् अणादयस्तु न निवर्त्तन्ते  
प्राग्दीव्यतः (४८८४०) इत्यधिकारात् ।

(२) अवयवे चेति अयमधिकारः । चाद्विकारइति । तेन वक्ष्यमाणाः  
प्रत्ययाः प्राण्यादिभ्यस्त्रिभ्योऽर्थङ्ग्ये, अन्येभ्यस्तु विकार एवेति बोध्यम् ।

(३) विल्वं त्रीहि काण्डं सुतं मसूरं गोधूमं इत्युक्तेषु गवेधुका कर्पासी  
पाटली कर्कशं कुठोर विल्वादिः ।

अत्र गणे कोपधग्रहणं (५६८४०) मयङ्बाधनार्थम् ।

(४) अजोऽपवाद इति उवर्णत्वादिप्रयुक्तस्य ओरजित्यनेन (५६८४०) प्राप्ता  
जः ।

आभ्यामण् स्याद्विकारे एतयोः षुगागमश्च । ताउषम् ।  
जातुषम् ।

ओरज् । ४ । ३ । १३६ ।

दैवदारवम् । भाद्रदारवम् ।

अनुदात्तादेश्च । ४ । ३ । १४० ।

दाधित्यम् (५) । कापित्यम् ।

पलाशादिभ्यो (ई) वा । ४ । ३ । १४१ ।

अज् स्यात् तयोः । पालाशम् । खादिरम् । कारीरम् ।

शम्याः प्लज् । ४ । ३ । १४२ ।

शामीलम् भस्म । पित्त्वात् ङीष् । शामीली खुक् ।

मयङ्ङैतयो (७) भाषायामभक्षाच्छादनयोः ।

४ । ३ । १४३ ।

प्रकृतिमात्रान्मयङ्ङा स्याद्विकारावयवयोः । अशममयम् आशम-

(५) दाधित्यमिति दध्नि तिष्ठतीति क्षुपि स्थ (उ३२४४०) इति कः उपपद-  
समासे षुषोदरादित्वात् सस्य तः । कङुत्तरप्रकृतिस्त्रेणान्नोदात्तोऽयम् ।

(६) पलाश खदिर शिंशपा खन्दन पूलाक करीर शिरीष यवास विकङ्कत  
पलाशादिः ।

(७) अघिकारादेव तयोरित्यर्थलाभे पुनस्तयोरिति अङ्गशमपवादविषयेऽपि  
प्रवृत्त्यर्थं तेन वैल्वं वैल्वमयमित्यादि ।

## तद्धितठगधिकारप्रकरणम् । ५८६

नम् (८) । अभजेत्यादि किम् । मौक्तः सूपः । लार्पासमा-  
च्छादनम् ।

नित्यं वृद्धशरादि (९) भ्यः । ४ । ३ । १४४ ।

आन्त्रमयम् । शरमयम् । एकाचो (१०) नित्यम् । त्वङ्ग-  
यम् । वाङ्मयम् । कथन्तर्हि 'आप्यमन्त्रयमिति (५८१४०)  
तस्येदम् इत्यणन्तात् स्वार्थे ष्यञ् ।

गोञ्च पुरीषे (११) । ४ । ३ । १४५ ।

गोः पुरीषम् गोमयम् ।

पिष्टाच्च । ४ । ३ । १४६ ।

मयट् स्याद्विकारे । पिष्टमयम् । कथम्येधी सुरेति सामा-  
न्यविवक्षायान्तस्येदम् (५८१४०) इत्यण् ।

संज्ञायाङ्कन् । ४ । ३ । १४७ ।

पिष्टादित्येव । पिष्टस्य विकारविशेषः पिष्टकः । 'पूपोऽपूपः  
पिष्टकः स्यात्' ।

(८) आङ्गनमिति आङ्गनोऽवयव इत्यर्थः विकारे तु टिबोपः स्यात् ।

(९) शरं दर्भं मृत्कुटीं त्वणं सोमं बल्लजं शरादिः ।

(१०) आरम्भसामर्थ्यादेव नित्यत्वे सिद्धे पुनर्नित्यपहृणं कश्चिदन्यत्वं नित्य-  
विधानार्थमित्याशयेनाह एकाचरिति शरादिषु मृच्छब्दपाठस्तु अस्मा-  
न्नित्यताबोधनार्थः । तेनाप्यमिति सिद्धमिति प्राङ्गनस्याः ।

(११) गोभुक्ताहारे नोविकारत्वमारोप्य पुरीषे इत्युक्तं तेन नाधिकार-  
विरोधः ।

ब्रीहेः पुरोडाशे । ४ । ३ । १४८ ।

मयट् स्यात् । वित्ताद्यणोऽपवादः । ब्रीहमयः पुरोडाशः ।  
ब्रीहमन्यत् ।

असंज्ञायान्तिलयवाभ्याम् । ४ । ३ । १४९ ।

तिलमयम् । यवमयम् । संज्ञायान्तु । तैलम् । यावकः ।

तालादिभ्यो (१२) ऽण् । ४ । ३ । १५० ।

अञ्मयटोरपवादः । ( तालाङ्गनुषि ग० ) । तालन्धनुः ।  
अन्यत्तालमयम् । ऐन्द्रायुधम् ।

जातरूपेभ्यः परिमाणे । ४ । ३ । १५१ ।

अण् । वज्रवचनात्पर्यायग्रहणम् । हाटकः तापनीयः सौ-  
वर्णो वा निष्कः । परिमाणे किम् हाटकमयी यष्टिः ।

प्राणिरजतादि(१३)भ्योऽञ् । ४ । ३ । १५४ ।

शोकम् । वाकम् । राजतम् ।

अितश्च तत्प्रत्ययात् । ४ । ३ । १५५ ।

अित् यो विकारावयवप्रत्ययस्तदन्तादञ् स्यात्तयोरेवार्थयोः ।

(१२) (तालाङ्गनुषि) बार्हिण्य इन्द्राखिण्य इन्द्राड्य इन्द्रायुध अय इत्यामाक  
पीयूषा ताषादिः ।

(१३) रजत शीष लोह उडुम्बर नीप दाह रोहीतक विभीतक पीतदारु  
तीव्रदारु लिङ्गयटक कण्टकार रजतादिः ।

## तद्धितठगधिकारप्रकरणम् । ६०१

मयटोऽपवादः । शमीलस्य शमीलम् । दाधित्यस्य दाधित्यम् । कापित्यम् । जितः किम् । वैल्लमयम् ।

क्रीतवत्परिमाणात् । ४ । ३ । १५६ ।

प्राग्वहतेष्ठञ् (६०४४०) इत्यारभ्य क्रीतार्थे ये प्रत्यया येनोपाधिना परिमाणाद्विहित्वास्तौ तथैव विकारेऽतिदिश्यन्ते । अणादीनामपवादः । निष्केण क्रीतम् नैष्किकम् । एवन्निष्कस्य विकारोऽपि नैष्किकः । शतस्य विकारः शत्यः—शतिकः ।

उष्ट्रादुञ् । ४ । ३ । १५७ ।

प्राण्यजोऽपवादः । औष्ट्रकः ।

उमोर्ण्योर्वा । ४ । ३ । १५८ ।

औमम्—औमकम् । और्ण्यम्—और्ण्यकम् । वृजभावे यथाक्रममणजौ (१४) ।

एण्या ढञ् । ४ । ५ । १५९ ।

ऐण्यम् । एणस्य तु ऐणम् ।

गोपयसोर्यत् । ४ । ३ । १६० ।

गव्यम् । पयस्यम् ।

द्रोश्च । ४ । ३ । १६१ ।

(१४) अणजाविति लक्षणा यानामित्यनेन (७१५४४०) उमेत्यादुदात्तं तेन अनुदात्तादित्वाभावात् तत्र सामा यतोऽप्येव । उर्ण्येत्यनुदात्तं तेन शेषनिष्ठातादादेरनुदात्ततया तत्रानुदात्तादेश (५८८४०) इत्यिति भावः ।



द्रुवृक्षस्य विकारोऽवयवो वा द्रव्यम् ।

माने वयः । ४ । ३ । १६२ ।

द्रोरित्येव । द्रुवयम् । “यौतवं द्रुवयं पाव्यमिति मानार्थ-  
कम् त्वयम् ।

फले लुक् । ४ । ३ । १६३ ।

विकारावयवप्रत्ययस्य लुक् स्यात् फले । आमलक्याः फलम्  
आमलकम् (१५) ।

सूक्ष्मादि (१६) भ्योऽण् । ४ । ३ । १६४ ।

विधानसामर्थ्यात् न लुक् । सूक्ष्मम् ।

न्यग्रोधस्य च केवलस्य । ७ । ३ । ५ ।

अस्य न वृद्धिरैजागमश्च । नैयग्रोधम् ।

जम्बू वा । ४ । ३ । १६५ ।

जम्बूशब्दात् फलेऽण् वा स्यात् । जाम्बवम् । पक्षे ओरञ्  
(५४४४०) । तस्य लुक् । जम्बु ।

लुप् च । ४ । ३ । १६६ ।

जम्बूः फलप्रत्ययस्य लुप् वा स्यात् । लुपि युक्तवत् (५४६४०) ।

(१५) आमलकमिति मय्योलुकि लुक् तद्वितलुकीति (५७५४०) डीपो लुक्

लुका लुप्तत्वात् स्थानिवत्त्वाऽभावेन न यस्येति (१२६४०) लोपः ।

(१६) सूक्ष्म न्यग्रोध अन्वत्य इन्द्रो यिषु रुद्र कश्यप बृहती सूखादिः ।

जम्बाः फलञ्जम्बूः । फलपाकशूषा (१७) मुपसंख्यानम्\* ।  
 ग्रीहयः । मुग्गाः । पुष्पमूलेषु बज्जलम्\* । मल्लिकायाः पुष्पं  
 मल्लिका । जात्याः पुष्पञ्जातिः । विदार्या मूलं विदारी ।  
 बज्जलग्रहणान्नेह । पाटलानि पुष्पाणि । सालानि मूलानि ।  
 बाज्जलकात् कच्चिल्लक् । अशोकम् । करवीरम् ।

हरीतक्यादि (१८) भ्यश्च । ४ । ३ । १६७ ।

एभ्यः फलप्रत्ययस्य लुप् स्यात् । हरीतक्यादीनाम् लिङ्गमेव  
 प्रकृतिवत् (५५१४०) । हरीतक्याः फलानि हरीतक्यः ।

कंसीयपरशव्ययोर्यजजौलक् च । ४ । ३ । १६८ ।

कंसीयपरशव्यशब्दाभ्यां यजजौ स्तः क्यतोश्च (१६) लुक् ।  
 कंसाय हितं कंसीयम् तस्य विकारः कांस्यम् । परशवे  
 हितं परशव्यम् तस्य विकारः पारशवः ।

इति प्राग्दीव्यतीयाः समाप्ताः ।

(१७) फलपाकेति फलपाकेन ये शुष्यन्ति ग्रीह्यादयस्तद्वाचिनामित्यर्थः ।

लुप इति शेषः ।

(१८) हरितक्यादिः (५५१४०) द्रष्टव्यः ।

(१६) यथासंख्यं यजजौर्विधानेन न प्रकृतेर्लुक् नापि विधीयमानयोः प्रत्यय-  
 योर्विधानवैयर्थ्यापत्तेरपि तु प्रातिपदिकावयवयोः क्यतोरेवेत्याह क्य-  
 तोरिति ।

प्राग्वहतेष्ठक् । ४ । ४ । १ ।

तद्वहतीत्यतः प्राक् ठगधिक्रियते । तदाहेति माशब्दादिभ्यः (१)  
उपसंख्यानम् \* । माशब्दः कारीति य आह स माशब्दिकः ।

स्वागतादीनाञ्च । ७ । ३ । ७ ।

ऐच् न स्यात् । स्वागतमित्याह स्वागतिकः । स्वाध्वरिकः ।  
स्वाङ्गस्याऽपत्यं स्वाङ्गिः । व्यङ्गस्याऽपत्यं व्याङ्गिः । व्यङ्गस्या-  
पत्यं व्याङ्गिः । व्यवहारेण चरति व्यावहारिकः । स्वपतो  
साधुः स्वापतेयम् । आहौ (२) प्रभूतमादिभ्यः \* । प्रभूतमाह  
प्राभूतिकः । पार्य्याप्तिकः । दृच्छतौ सुस्नातादिभ्यः (३) \* । सु-  
स्नातं दृच्छति सौस्नातिकः सौखशायनिकः । आनुशतिकादि ।  
गच्छतौ परदारादिभ्यः \* । पारदारिकः । गौरुतल्पिकः ।

तेन (४) दीव्यति खनति जयति जितम् । ४ ।

४ । २ ।

अक्षैर्दीव्यति आक्षिकः । अभ्रया खनति आभ्रिकः । अक्षै-  
र्जयति आक्षिकः । अक्षैर्जितमाक्षिकम् ।

(१) माशब्दं नित्यशब्दं कार्यशब्दं स्वागतादि (अनुपदयुक्तः) माशब्दादिः ।

(२) आह्राधिति धात्वर्थनिर्द्देशे इक् ।

(३) सुस्नात सुखरात्रि सुप्रभात सुखशयन अनुशतादि सुस्नातादि अनु-  
शत अनुसहस्रादि ।

(४) तेनेति करने ततोया दीव्यतोत्यादौ तिङ्ङा कर्तुं ह्येतेस्तस्माद्वच्यार्थ-  
जितमित्यत्रापि करणे एव ततोया । अत्र तिङ्ङन्ते क्रियाप्रधान्येऽपि  
दृष्टौ न तत्राशयमित्युक्तमाकरे ।

संस्कृतम् (५) । ४ । ४ । ३ ।

दध्ना संस्कृतं दाधिकम् । मारिचिकम् ।

कुलत्यकोपधादण् । ४ । ४ । ४ ।

ठकोऽपवादः । कुलत्यैः संस्कृतं कौलत्यम् । तैन्तिडीकम् ।

तरति । ४ । ४ । ५ ।

तेनेत्येव । उडुपेन तरति औडुपिकः ।

गोपुच्छाट्टञ् । ४ । ४ । ६ ।

गौपुच्छिकः ।

नौद्वचञ् । ४ । ४ । ७ ।

नाविकः । घटिकः । बाज्जभ्यान्तरति बाज्जका स्त्री ।

चरति । ४ । ४ । ८ ।

तृतीयान्ताद्गच्छति भक्षयतीत्यर्थयोष्ठक् स्यात् । हस्तिना  
चरति हास्तिकः । शाकटिकः । दध्ना भक्षयति दाधिकः ।

आकर्षात् छल् । ४ । ४ । ९ ।

आकर्षो निकषोपलः । आकर्षादिति पाठान्तरम् । तेन  
चरति आकर्षिकः । धित्वात् ङीष् । आकर्षिकी ।

पर्णादिभ्यः (ई) ठन् । ४ । ४ । १० ।

पर्णेण चरति पर्पिकः । पर्पिकी । येन पीठेन पङ्कवश्चरन्ति  
स पर्पः । अश्विकः । रथिकः ।

श्वगणादृञ्च । ४ । ४ । ११ ।

चात् ठन् ।

श्वादेरिजि । ७ । ३ । ८ ।

ऐच् न । श्वभस्त्रस्यापत्यं श्वाभस्त्रिः । श्वादृष्टिः । तदादि-  
विधौ चेदमेव ज्ञापकम् । इकारादाविति वाच्यम् \* । श्वग-  
णेन चरति श्वागणिकः-श्वागणिका श्वगणिकः-श्वगणिकी ।

पदान्तस्यान्यतरस्याम् । ७ । ३ । ९ ।

श्वादेरङ्गस्य पदशब्दान्तस्यैच्चा । श्वापदस्येदं श्वापदम्-श्रीवा  
पदम् ।

वेतनादिभ्यो (७) जीवति । ४ । ४ । १२ ।

वेतनेन जीवति वैतनिकः । धानुष्कः ।

वस्त्रक्रयविक्रयादृन् । ४ । ४ । १३ ।

(ई) पर्प अश्व अश्वत्य रथ जाल न्यास व्यास (पादःपञ्च) पर्णादिः ।

(७) वेतन वाहन अर्द्धवाहन धनुस् दण्ड जाल नेत्र उपनेत्र प्रेषण उपवस्त्रि  
मुञ्च शय्या शक्ति उपनिबद्ध उपदेश स्निग्ध पाद उपस्थ उपस्थान  
उपहृत् वेतनादिः ।

## तद्धितठगधिकारप्रकरणम् ।

ई०७

वस्त्रेण मूल्येन जीवति वास्त्रिकः । क्रयविक्रयग्रहणं सङ्घात-  
विगृहीतार्थम् । क्रयविक्रयिकः । क्रयिकः । विक्रयिकः ।

आयुधाच्छ च । ४ । ४ । १४ ।

चाटुन् । आयुधेन जीवति आयुधीवः-आयुधिकः ।

हरत्युत्सङ्गादि(८) भ्यः । ४ । ४ । १५ ।

उत्सङ्गेन हरति औत्सङ्गिकः ।

भस्त्रादिभ्यः (९) ठन् । ४ । ४ । १६ ।

भस्त्रया हरति भस्त्रिकः । पिच्छाम्डीष् । भस्त्रिकी ।

विभाषा विबधात् । ४ । ४ । १७ ।

विबधेन हरति विबधिकः । पच्चे ठक् । वैबधिकः । एक-  
देशविकृतस्याऽन्यत्वात् वीबधादपि ठन् । वीबधिकः ।  
वीबधिकी । विबधवीबधशब्दौ उभयतोबद्धशिव्ये स्कन्धवाङ्मो-  
काष्ठे वर्तते ।

अण् कुटिलिकायाः । ४ । ४ । १८ ।

कुटिलिका व्याधानाङ्गतिविशेषः कर्मारोपकरणभर्तु लौह-  
श्च । कुटिलिकया हरति मृगान् अङ्गारान्वा कौटिलिकी  
व्याधः कर्मारश्च ।

---

(८) उत्सङ्ग उडुपं उत्सुतं उत्स्र उत्सुटं पिटकं पिटाकं उत्सङ्गादि ।

(९) भस्त्रा भरट भरण शीर्षभार शीर्षभार अंभार अंभार अंसादिः ।

निर्दृत्तेऽक्षद्यूतादि (१०) भ्यः । ४ । ४ । १६ ।

अक्षद्यूतेन निर्दृत्तम् अक्षद्यूतिकं वैरम् ।

लेर्मन्त्रित्यम् (११) ४ । ४ । २० ।

त्रिप्रत्ययान्तप्रकृतिकात्तृतीयान्तान्निर्दृत्तेऽर्थे मप् स्यान्नित्यम् ।  
कृत्या निर्दृत्तं कृतिमम् । पक्तिमम् । भावप्रत्ययान्तादि-  
मप् वक्तव्यः \* । पाकेन निर्दृत्तम्पाकिमम् । त्यागिमम् ।

अपमित्ययाचिताभ्यां कक्कनौ । ४ । ४ । २१ ।

अपमित्येति ल्यबन्तम् (१२) । अपमित्य निर्दृत्तं आपमि-  
त्यकम् । याचितेन निर्दृत्तं याचितकम् ।

संसृष्टे । ४ । ४ । २२ ।

दध्ना संसृष्टन्दाधिकम् ।

चूर्णादिनिः । ४ । ४ । २३ ।

(१०) अक्षद्यूत जानुग्रहत जङ्घाग्रहत जङ्घाग्रहत पादस्वेदन कष्टकमर्दन  
गतानुगत गतागत यातोपयात अनुगत अक्षद्यूतादिः ।

(११) लेरिति त्रिप्रत्ययान्तान्नित्यं निर्दृत्ते मप् योऽयं निर्दृत्ते मप् स त्रि-  
न्तादेवेत्यर्थः । तेन 'तेन निर्दृत्तं' मित्यस्वपदविग्रहः न तु त्रान्तस्य  
प्रयोगोऽतएवात्र सूत्रेऽधिकारलब्धोऽपि वाशब्दो न संबध्यते । दृत्तौ  
तृतीयान्तादित्युक्तिस्तु अलौकिकवाक्याभिप्रायेणेति बोध्यम् । शब्देन्द०

(१२) ल्यबन्तमिति तेन नात्र तृतीयान्तात् प्रत्ययः किन्तु वचनसामर्थ्यात्  
प्रथमान्तादेवेति भावः ।

चूर्णैः संसृष्टाः चूर्णिनोऽपूपाः ।

लवणाल्लुक् । ४ । ४ । २४ ।

लवणेन संसृष्टो लवणः सूपः । लवणं शाकम् ।

मुज्ञादण् । ४ । ४ । २५ ।

मौक्त ओदनः ।

व्यञ्जनैरुपसिक्ते (१३) । ४ । ४ । २६ ।

दक् । दध्ना उपसिक्तन्दाधिकम् ।

ओजःसहोऽम्भसा वर्त्तते । ४ । ४ । २७ ।

ओजसा वर्त्तते ओजसिकः शूरः । साहसिकश्चौरः । आ-  
म्भसिको मत्स्यः ।

तत्प्रत्यनुपूर्वमीपलोमकूलम् (१४) । ४ । ४ । २८ ।

द्वितीयान्तादस्माद्वर्त्तत इत्यस्मिन्नर्थे ठक् स्यात् । क्रियाविशेष-  
णत्वात् द्वितीया (१५) । प्रतीपं वर्त्तते प्रातीपिकः । आम्बी-  
पिकः । प्रातिलोमिकः । आनुलोमिकः । प्रातिकूलिकः ।  
आनुकूलिकः ।

(१३) व्यञ्जनैरुपसेचनेन सृष्टूकरणसपसेकः व्यञ्जनादिवाचिनस्तृतीयान्ता-  
उपसिक्तेऽर्थे ठक् प्रत्ययः ।

(१४) प्रतीपादयः प्रतिकूलानुकूलपर्यायास्तद्वृत्ता ईपलोमनुकूलशब्दा  
अविवक्षितार्थाः ।

(१५) क्रियेति अकर्मकधातुस्यलेट्पि फलव्यापारयोर्धात्वर्थतया फलसामा-  
नाधिकरणत्वाद् द्वितीयेति भावः ।



परिमुखञ्च । ४ । ४ । २८ ।

परिमुखं वर्त्तते पारिमुखिकः (१६) । चात्पारिपा-  
श्विकः (१७) ।

प्रयच्छति गर्ह्यम् । ४ । ४ । ३० ।

द्विगुणार्थं (१८) द्विगुणं तत्प्रयच्छति द्वैगुणिकः । त्वै-  
गुणिकः । वृद्धेर्धुप्रिभावो वक्तव्यः । वार्द्धुपिकः (१९) ।

कुसीददशैकादशाभ्यां षन्ठचौ । ४ । ४ । ३१ ।

गर्ह्यार्थाभ्यामाभ्यामेतौ स्तः प्रयच्छतीत्यर्थे । कुसीदं वृद्धि-  
स्तदर्थद्वयं कुसीदन्तत्प्रयच्छतीति कुसीदिकः । कुसीदिकी ।  
एकादशार्थत्वादेकादशः ते च ते दश चेति विग्रहेऽकारः  
समासान्तद्वयैव सूत्रे निपात्यते । दशैकादशिकः । दशैका-  
दशिकी । दशैकादशान् प्रयच्छति इत्युत्तमर्षएवेहापि  
तद्वितार्थः ।

उञ्छति (२०) । ४ । ४ । ३२ ।

(१६) परेर्वर्ज्यार्थतया स्वाभिनो सुखं वर्जयित्वा स्थितस्य सेवकस्य वाचकः ।

(१७) पारिपार्श्विकशब्दः प्रादिसमासान् पार्श्वपरिगतस्य सेवकादेर्वाची

(१८) द्विगुणार्थमिति औपचारिकादेर्वायं प्रत्ययः शब्दस्वाभाव्यात् वृद्धा-  
द्देश्यकदानकर्म्मतया च तस्य गर्ह्यत्वम् ।

(१९) वृद्धप्रर्था वृद्धिस्तां प्रयच्छतीति वाक्ये वार्द्धुपिकइति ।

(२०) भूमी पतितानामेकैकस्योपादानमुञ्छः ।

बहुराण्युञ्जति वादरिकः ।

रक्षति । ४ । ४ । ३३ ।

समाजं रक्षति सामाजिकः ।

शब्ददुर्दु रङ्करोति । ४ । ४ । ३४ ।

शब्दङ्करोति (२१) शाब्दिकः । दार्दुरिकः (२२) ।

पक्षिमत्स्यमृगान् हन्ति । ४ । ४ । ३५ ।

स्वहृपस्य पर्यायैषां विशेषाणाञ्च ग्रहणं मत्स्यपर्यायेषु मीन-  
स्यैव । पक्षिणो हन्ति पाक्षिकः । शाकुनिकः । मायूरिकः ।  
मात्स्यिकः । मैनिकः । शाकुलिकः । मार्गिकः । हारि-  
णिकः । सारङ्गिकः ।

परिपन्थञ्च (२३) तिष्ठति । ४ । ४ । ३६ ।

अस्माद्द्वितीयान्तात्तिष्ठति हन्ति चेत्यर्थे ठक् स्यात् ।  
पन्थानं वर्ज्जयित्वा व्याप्य वा तिष्ठति पारिपन्थिकश्चौरः ।  
परिपन्थं हन्ति पारिपन्थिकः ।

(२१) शब्दं प्रकृतिप्रत्ययादिविभागेन व्युत्पादयतीत्यर्थः । अत्रैवार्थेऽयं प्रत्ययः  
साधुः शब्दस्वाभाव्यात् नतु शब्दमात्रोत्पादने तेन शब्दं करोति ववर  
इत्यादौ न प्रत्ययः ।

(२२) दुर्दुरोभाण्डं 'दुर्दुरस्तोयदे भेके वाद्ये भाण्डाद्विभेदयो'रित्युक्तेः ।

(२३) परिपन्थमित्यव्ययीभावो मयूरव्यंसकादित्यात् तत्पुरुषोवा नि०  
पन्थभावः ।

माथोत्तरपदपदव्यनपदन्धावति । ४ । ४ । ३७ ।

दण्डाकारो माथः पथ्या दण्डमाथः दण्डमाथन्धावति  
दण्डमाथिकः । पादविकः । आनुपदिकः ।

आक्रन्दाट्ठञ्च । ४ । ४ । ३८ ।

अस्माट्ठञ् स्यात् चाट्ठक् धावतीत्यर्थे । आक्रन्दं दुःखिनां  
रोदनस्थानं धावति आक्रन्दिकः (२४) ।

पदोत्तरपदं (२५) गृह्णाति । ४ । ४ । ३९ ।

पौर्वपदिकः । औत्तरपदिकः ।

प्रतिकण्ठार्थललामञ्च । ४ । ४ । ४० ।

एभ्यो गृह्णात्यर्थे टक् स्यात् । प्रतिकण्ठं गृह्णाति प्रातिक-  
ण्ठिकः । आर्थिकः । लालामिकः ।

धर्मञ्चरति (२६) । ४ । ४ । ४१ ।

धार्मिकः । अधर्माच्चेति वक्तव्यम् \* । आधर्म्मिकः ।

प्रतिपथमेति ठञ्च । ४ । ४ । ४२ ।

प्रतिपथमेति प्रातिपथिकः ।

(२४) आक्रन्दिकः आर्त्तलाता ।

(२५) बहुवचनान्ना भूदित्येतदर्थं पदान्तमित्यनभिधाय पदोत्तरमित्युक्तम् ।

(२६) चरतिरिहासेवायां नत्वबुधानमाले तेन देववशाद्धर्मे प्रवृत्तोऽपि दुर्दृष्टो  
न धार्मिक इत्युच्यते आसेवा च स्वारसिकी प्रवृत्तिः । मनो०

समवायान् समवैति (२७) । ४ । ४ । ४३ ।

सामवायिकः । सामूहिकः ।

परिषदो ग्यः । ४ । ४ । ४४ ।

परिषदं समवैति पारिषद्यः ।

सेनाया वा । ४ । ४ । ४५ ।

ग्यः स्यात् । पक्षे ठक् (२८) । सैन्याः सैनिकाः ।

संज्ञायां ललाटकुक्कुट्यौ पश्यति । ४ । ४ । ४६ ।

ललाटं पश्यति लालाटिकः (२९) सेवकः । कुक्कुटीशब्देन  
तत्पातार्हः स्वलादेशो लक्ष्यते कौक्कुटिको भिक्षुः (३०) ।

तस्य धर्म्यम् । ४ । ४ । ४७ ।

आपणस्य धर्मप्रमाणिकम् ।

(२७) समूहवाचिभ्यो द्वितीयान्तेभ्यष्टक् समवैतीत्यर्थे । बहुवचनादर्थनिर्देशोऽयम् समवपूर्वेणधातोः प्रवेशपूर्वकैकोभवनमर्थस्तत्र गुणभूतप्रवेशक्रिया सकर्मिका । विशेष्यानुरोधेन तु प्रायेण सप्तमी प्रयुज्यते “धर्म्ये कुरुक्षेत्रे समवेता” इत्यादि । मनो०

(२८) ग्यठकोरनुष्ठत्या द्वितीयान्तादेव समवैतीत्यर्थे तौ स्त इत्यर्थः । “सेनायां समवेता ये सैन्याश्च सैनिकाश्च ते,” इत्यमरोक्तिस्तु फलितार्थपरा ।

(२९) ‘लालाटिकः प्रभोभानदर्शी कर्माक्षमश्च य’ इत्युक्तसंज्ञको लालाटिकः ।

(३०) भिक्षुरत्र सन्नप्राप्ती च हि प्रादन्यासपर्याप्तदेशपर्यन्तमेव पश्यन् दूरात् पशुः संयम्य याति ।

अण् महिष्यादि (३१) व्यः । ४ । ४ । ४८ ।

महिष्या धर्म्यं माहिषम् । याजमानम् ।

कृतोऽज् । ४ । ४ । ४९ ।

यातुर्धर्म्यं यातम् । नराच्चेति वक्तव्यम् \* । नरस्य धर्म्या नारी । विशसितुरिङ्लोपश्चाच्च वक्तव्यः । विशसितुर्धर्म्यं वैशस्त्वम् । विभाजयितुर्णिलोपश्चाच्च वक्तव्यः \*\* । विभाजयितुर्धर्म्यं वैभाजितम् ।

अवक्रयः । ४ । ४ । ५० ।

पञ्चन्ताड्क् स्यादवक्रयेऽर्थे । आपणस्यावक्रयश्चापणिकः । राजग्राह्यं द्रव्यमवक्रयः ।

तदस्य पण्यम् । ४ । ४ । ५१ ।

अपूपाः पण्यमस्य आपूपिकः ।

लवणाट्ठज् । ४ । ४ । ५२ ।

लावणिकः ।

किश(स)रादिभ्यः (३२) ठन् । ४ । ४ । ५३ ।

(३१) महिषी प्रजापति प्रजावती प्रलेपिका विलेपिका अनुलेपिका पुरोहितं मणिपालि अनुचारक होतृ यजमान महिष्यादिः ॥

(३२) किश(स)र नरद नलद स्यागल तगर गुग्गुलु उशीर हरिद्रा हरिदुर्गणी किश(स)रादिः । शब्देन्दुः ।

## तद्धितठगधिकारप्रकरणम् ।

ई१५

किशरं पण्यमस्य किशरिकः । पित्तान्छीष् । किशरिकी ।  
किशर उशीर नलद इत्यादि किशरादयः सर्वे सुगन्धिद्रव्य-  
वाचिनः ।

## शलालुनोऽन्यतरस्याम् । ४ । ४ । ५४ ।

ठन् स्यात् । पक्षे ठक् । शलालुकः (३३) । शलालुकी ।  
शलालुकः । शलालुका । शलालु सुगन्धिद्रव्यविशेषः ।

## शिल्पम् । ४ । ४ । ५५ ।

मदङ्गवादनं शिल्पमस्य माहङ्गिकः (३४) ।

## मड्डुकभर्भरादन्यतरस्याम् । ४ । ४ । ५६ ।

मड्डुकवादनं शिल्पमस्य माड्डुकिकः—माड्डुकः । भाभर-  
रिकः—भाभरः ।

## प्रहरणम् । ४ । ४ । ५७ ।

तदस्येत्येव । असिः प्रहरणमस्य आसिकः । धानुष्कः ।

## परश्वधाट्ठञ्च । ४ । ४ । ५८ ।

पारश्वधिकः ।

(३३) शलालुकेत्यत्र इत्थसुक्तान्तात् (५२८४०) इत्यनेन ठस्ते कादेशः ।

(३४) मदङ्गवादने मदङ्गशब्दो लाक्षणिकः सुख्यायै तु न प्रत्ययोऽनभिधा-  
नात् शिल्पञ्च अभ्यासपूर्वकक्रियाकौशलं तच्च वादनएव सम्भवतीति  
मदङ्गादिशब्दानां लाक्षणिकत्वे एव प्रत्ययः ।

शक्तियध्योरीकक् । ४ । ४ । ५८ ।

शक्तीकः । याष्टीकः ।

अस्तिनास्तिदिष्टं (३५) मतिः । ४ । ४ । ६० ।

॥ तदस्येत्येव । अस्ति परलोकः (३६) इत्थं मतिर्यस्य स  
आस्तिकः । नास्तीति मतिर्यस्य स नास्तिकः । दिष्टमिति  
मतिर्यस्य स दैष्टिकः ।

शीलम् (३७) । ४ । ४ । ६१ ।

अपूपभक्षणं शीलमस्य आपूपिकः । ।

कृत्रादि (३८) भ्यो णः । ४ । ४ । ६२ ।

गुरोर्होषाणामावरणं कृत्रन्तच्छीलमस्य क्रातः ।

॥ कर्मस्ताच्छील्ये । ६ । ४ । १७२ ।

(३५) अस्तिनास्तिशब्दौ तिङन्तप्रतिरूपकावयवे दिष्टशब्दस्य क्लीवतया  
भाम्यवाचकस्य पञ्चमम् । स्वविषयबुद्धिलाक्षणिकेभ्योऽस्त्यादिभ्यः  
प्रथमासम्बन्धेभ्यः प्रत्ययइत्यर्थः ।

(३६) परलोक इत्यभिधानस्वभावलब्धम् न तु तस्य दृष्टौ प्रवेशः ।

(३७) शीलं स्वभावः । अपूपपादिशब्दानां तत्तद्व्यवहारादिलाक्षणिकत्वे एव  
शीलतासम्भवेन तत्रैव प्रत्ययो न तु संस्कारेण शब्दस्वाभावात् ।

(३८) कृत्र विद्या प्ररोह स्या बुभुक्षा पुत्रा तितिज्ञा उपस्थान कृत्रि कर्मन्  
विश्वधा तदस्य सत्य कृत्रत विशिष्टा विशिष्टा भक्षा उदस्थान पुरोडा  
विद्या पुत्रा मन्द्र कृत्रादिः ।

काम्नी इति ताच्छीलेषु षे टिलोपो निपात्यते । काम्नीशीलः  
काम्नीः । नस्तद्धित (२२४४०) इत्येव सिद्धे अण्कार्थं ताच्छी-  
लिके षोऽपि । तेन चोरी तापसीत्यादि † सिद्धम् ।  
ताच्छीलेषु किम् काम्नीणः ।

कर्ममाध्ययने वृत्तम् । ४ । ४ । ६३ ।

प्रथमान्तात् षष्ठ्यर्थे ठक् स्यादध्ययने वृत्ता या क्रिया सा  
चेत्प्रथमान्तस्यार्थः । एकमन्यत्कर्म वृत्तमध्ययनेऽस्य स एका-  
न्यिकः । यस्याध्ययने प्रवृत्तस्य परीक्षाकाले विपरीतोच्चारण-  
रूपं स्खलितमेकं जातं सः ।

बह्वचपूर्वपदाट्ठञ् । ४ । ४ । ६४ ।

प्राग्विषये । द्वादशान्यानि कर्माण्यध्ययने वृत्तान्यस्य द्वादशा-  
न्यिकः द्वादशाऽपपाटा अस्य जाता इत्यर्थः ।

हितम्भक्षाः । ४ । ४ । ६५ ।

अपूपभक्षणं हितमस्मै (३६) आपूपिकः ।

तदस्मै दीयते नियुक्तम् । ४ । ४ । ६६ ।

अग्रभोजनद्वियतन्दीयते अस्मै अग्रभोजनिकः ।

आणामांसौदनाट्ठिठन् । ४ । ४ । ६७ ।

आणा(४०) नियुक्तन्दीयतेऽस्मै आणिकः आणिकी । मांसौ-

† टिड्डालजित्यादिना (२२५४०) अण्कार्थत्वात् ङोप् ।

(३६) प्रकृतमपि षष्ठीं हितशब्दयोगानुश्रित्या चतुर्थ्या विपरिणमय्याहास्मै  
इति । यद्वा परस्मैवादेशैरिति पदमपकथ्यते ।

(४०) उष्णा यवाम् आणा ।



६१८

सिद्धान्तकौमुदी ।

दनग्रहणं सङ्घातविग्रहीतार्थम् । मांसौदनिकः । मांसिकः ।  
औदनिकः ।

भक्तादणन्यतरस्याम् । ४ । ४ । ६८ ।

पक्षे ठक् । भक्तमस्मै नियुक्तन्दीयते भाक्तः-भाक्तिकः ।

तच्च नियुक्तः । ४ । ४ । ६९ ।

आकरे नियुक्तः आकरिकः (४१) ।

अगारान्तादृन् । ४ । ४ । ७० ।

देवागारे नियुक्तो देवागारिकः ।

अध्यायिन्यदेशकालात् । ४ । ४ । ७१ ।

निषिद्धदेशकालवाचकादृक् स्यात् अध्येतरि । श्मशानेऽधीते  
श्मशानिकः । चतुर्हश्चामधीते चोतुर्हशिकः ।

कठिनान्तप्रस्तारसंस्थानेषु (४२) व्यवहरति । ४

। ४ । ७२ ।

तत्तेत्येव । वंशकठिने व्यवहरति वांशकठिनिकः । वंशः  
वेणवः कठिना यस्मिन्देसे स वंशकठिनः तस्मिन् देशे या  
क्रिया यथानुष्ठेया तान्तथैवानुतिष्ठतीत्यर्थः । प्रास्तारिकः  
सांस्थानिकः ।

---

(४१) आकरः खनिर्मग्याद्युत्पत्तिस्थानं तत्र नियुक्तोऽधिकृतः ।

(४२) प्रस्तारसंस्थानशब्दौ सन्निवेशपर्यायौ ।

निकटे वसति । ४ । ४ । ७३ ।

नैकटिको (४३) भिक्षुः ।

आवसथात् छल् । ४ । ४ । ७४ ।

आवसथे वसति आवसथिकः । पित्तान्छीप् । आवसथिकी ।

आकर्षात्पर्पादेः भस्त्रादिभ्यः कुसीदसूत्राच्च ।

आवसथात्किशरादेः पितः पड़ेते ठगधिकारे \* (४४) ।

षडिति सूत्रषट्केन विहितादित्यर्थः प्रत्ययास्तु सप्त । इति

ठकोऽवधिः समाप्तः ।

(४३) भिक्षुणा यामात्कोशान्ने वस्तव्यमिति शास्त्रमनादृत्य निकटे वसतीत्यर्थः ।

(४४) ठगधिकारे पर्पादिभ्यः षनिति (६०६४०) भस्त्रादिभ्यः षनिति (६०७४०)

किशरादिभ्यः षनिति (६१४४०) सूत्रत्ववयव संहितया षत्वसन्देहस-

म्भवेन तस्येव परिगणने इतरसूत्रत्ववयस्य पित्तवमनार्पं स्यादिति भ्रम-

निरासाय पित्तसंघाहकवार्त्तिकारम्भः । कुसीदसूत्राच्चेति (६११०४०)

कुसीदसूत्रोपात्तप्रकृतिद्वयात् प्रत्ययद्वयं गृह्यते तेन षन्ञचावित्युभय-

ग्रहणम् तदभिप्रायेण (६१०४०) दशैकादशकील्युदाहृतम् । एवञ्च सूत्र-

षट्केन, पूर्वोक्तवयेण आकर्षात् छलिति (६०५४०) कुसीददशैकादशात्

षन्ञचाविति (६१०४०) आवसथात् छलिति च सूत्रत्ववयेणेत्येवं सूत्र-

षट्केन सप्तप्रकृतिकाः सप्त प्रत्यया एव ठगधिकारे पितइत्यर्थः । तेन

नौद्वयचष्टनित्यत्र (६०५४०) षकारः सांज्ञिकइति बोध्यम् ।

प्राग्ग्रिथिताद्यत् । ४ । ४ । ७५ ।

तस्मै हितमित्यतः (६२६४०) प्राक् यद्ग्रधिक्रियते ।

तद्वहति रथयुगप्रासङ्गम् । ४ । ४ । ७६ ।

रथं वहति रथ्यः । युग्यः । वत्सानान्दमनकाले स्वाम्ने यत्  
काष्ठमासज्यते स प्रासङ्गः । तं वहति प्रासङ्ग्यः ।

धुरोयडूकौ । ४ । ४ । ७७ ।

हलि चेति (१५७४०) दीर्घे प्राप्ते ।

न भकुर्कुराम् । ८ । २ । ७८ ।

भस्य कुर्कुरोश्चोपधाया दीर्घो न स्यात् । घुर्यः । धौरेयः ।

खः सर्जधुरात् । ४ । ४ । ७८ ।

सर्जधुरं वहतीति सर्जधुरीणः ।

एकधुराल्लुक् च । ४ । ४ । ७९ ।

एकधुरं वहति एकधुरीणः -- एकधुरः ।

शकटादण् । ४ । ४ । ८० ।

शकटं वहति शाकटो गौः ।

हलसीराट् । ४ । ४ । ८१ ।

हलं वहतीति हलिकः । सैरिकः ।

संज्ञायञ्जन्या । ४ । ४ । ८२ ।

जनी बधूः तां बहति प्रापयति ज्ञया ।

विध्यत्यधनुपा । ४ । ४ । ८३ ।

द्वितीयान्ताद्विध्यतीत्यर्थे यत् स्यान्न चेत्तत्र धनुःकरणम् ।  
पादौ विध्यन्ति पद्याः शर्कराः ।

धनगणं लब्धा । ४ । ४ । ८४ ।

तद्वन्नमेतत् । धनं लब्धा धन्यः । गणं लब्धा गण्यः ।

अन्नास्यः । ४ । ४ । ८५ ।

अन्नं लब्धा आन्नः ।

वशङ्कतः । ४ । ४ । ८६ ।

वश्यः परेच्छानुचारी ।

पदमस्मिन् दृश्यम् । ४ । ४ । ८७ ।

पद्यः कर्ममः नातिशुष्कइत्यर्थः ।

मूलमस्यावर्हि । ४ । ४ । ८८ ।

आवर्हणमावर्हः उत्पाटनन्तदस्यास्तीति आवर्हि मूलम्  
आवर्हि येषान्ते मूल्या सुज्ञाः ।

संज्ञायान्वेनुष्या । ४ । ४ । ८९ ।

धेनुशब्दस्य षुगागमो यत्प्रत्ययश्च स्वार्थं निपात्यते संज्ञायाम् ।  
धेनुष्या बन्धके स्थिता ।

गृहपतिना (१) संयुक्ते जाः । ४ । ४ । ९० ।

(१) संज्ञायामित्यधिकारात् दक्षिणाम्निपरत्वे नास्य प्रत्ययस्य प्रवृत्तिः ।

गृहप्रतिर्व्यजमानस्तेन संयुक्तो गार्हपत्यो ऽग्निः ।

नौवयोधर्मविषमूलमूलसोतातुलाभ्यस्तार्थतु-  
ल्यप्राप्यबध्नाऽऽनाभ्यसमसमितसन्मितेषु (२) । ४ ।

४ । ६१ ।

नावा तार्थद्वैतम् । वयसा तुल्यो वयस्यः । धर्मेण प्राप्य-  
न्धर्मम् । विषेण बध्यो विध्यः । मूलेन आनाभ्यं मूल्यम् ।  
मूलेन समो मूल्यः । सीतया समितं सीत्यं चैत्रम् । तुलया  
सन्मितं तुल्यम् ।

धर्मपथ्यर्थन्यायादनपेते । ४ । ४ । ६२ ।

धर्मादनपेते धर्मात् । पथ्यम् । आर्थम् । न्याय्यम् ।

छन्दसो निर्मिते । ४ । ४ । ६३ ।

छन्दसा निर्मितं छन्दस्यम् इच्छया कृतमित्यर्थः ।

उरसोऽण् च । ४ । ४ । ६४ ।

चाद्यत् । उरसा निर्मितः पुनः औरसः-उरस्यः ।

हृदयस्य प्रियः । ४ । ४ । ६५ ।

- (२) मूलं नाम वृक्षादीनां पादः वणिजां लाभार्थविनियुक्तं द्रव्यञ्च अर्थद्वयार्थं  
मूलशब्दयोर्नैकशेषः । इह सूत्रे वृक्षौ च वयस्यो भिन्नम् । धर्मप्राप्त्यं  
धर्मफलं सुखादि । बध्यो बधार्हः । ऋषभमीसमीकरणार्थः काष्ठविशेषः  
(म३) इति वङ्गे प्रसिद्धनामा सीता । समितः संगतः । इत्येवमर्थो  
यथायथं बोध्यः । तत्प्रादियोगे यथासम्भवं करणे कर्तरि । हेतौ  
तुल्यार्थे च तृतीयाऽतः सैवेह समर्थविभक्तिरर्थात् लभ्यते ।

हृद्यो देशः हृदयस्य हृल्लेखयदणिति (४६५४०) हृदादेशः ।

बन्धने चर्षा । ४ । ४ । ६६ ।

हृदयशब्दात् षष्ठ्यन्ताबन्धने यस्याद्देऽभिधेये । हृदयस्य /  
बन्धनं हृद्यः वशीकरणमन्त्रः ।

मतजनहलात्करणाजल्पकर्षेषु । ४ । ४ । ६७ ।

मतं ज्ञानान्तस्य करणस्मावः साधनं वा मत्वम् । जनस्य  
जल्पो जन्यः । हलस्य कर्षो हल्यः ।

तत्र साधुः । ४ । ४ । ६८ ।

अग्रे साधुः अग्न्यः । सामसु साधुः सामन्यः । ये चाभाव-  
कर्म्मणोरिति (५१२४०) प्रकृतिभावः । कर्म्मण्यः । शरण्यः ।

प्रतिजनादि (३) व्यः खञ् । ४ । ४ । ६९ ।

प्रतिजनं साधुः प्रातिजनीनः । सांयुगीनः । सार्वजानीनः ।

भक्तास्यः । ४ । ४ । १०० ।

भक्ते साधवो भक्ताः शालयः ।

परिषदो ग्यः । ४ । ४ । १०१ ।

पारिषद्यः । परिषद इति योगविभागात् णोऽपि । पारिषदः ।

कथादि (४) व्यष्ठक् । ४ । ४ । १०२ ।

(३) प्रतिजन इदंयुग संयुग समयुग परयुगे परकुल परस्सकुल असुष्यकुल  
सर्वजन विश्वजन सहाजन पञ्चजन प्रतिजनादिः ।

(४) कथा वित्कथा वित्तकथा सङ्कथा वितण्डा कुष्ठविद् जनवाद जनेवाद  
जनोवाद वृत्ति संप्रह गुण गण आयुर्वेद कथादिः ।

कथायां साधुः काथिकः ।

गुडादि (५) व्यष्ठञ् । ४ । ४ । १०३ ।

गुडे साधुः गौडिक इक्षुः । साक्तुको यवः ।

पथ्यतिथिवसतिस्वपतेर्ढञ् । ४ । ४ । १०४ ।

पथि साधुः पाथेयम् । आतिथेयम् । वसनं वसतिस्तत  
साधुः वासतेयो रातिः । स्वापतेयन्वनम् ।

सभाया यः । ४ । ४ । १०५ ।

सभ्यः ।

समानतीर्थे वासी । ४ । ४ । १०७ ।

साधुरिति निवृत्तम् । वसतीति वासी समाने तीर्थे गुरौ  
वसतीति सतीर्थ्यः (६) ।

समानोदरे शयित ओ चोदात्तः । ४ । ४ । १०८ ।

समाने उदरे शयितः स्थितः समानोदर्यो भ्राता ।

सोदराद्यः । ४ । ४ । १०९ ।

सोदर्यः । अर्थः प्राग्वत् । इति

प्राग्नितीयाः समाप्ताः ।

(५) गुडं लक्ष्मणं सक्तुं सप्तमं मांसौदनं इक्षुं नेषु संपादय सङ्गृह्यत संक्राम  
संवाह प्रवास निवास उपवास गुडादिः ।

(६) “तीर्थं शास्त्राभ्युदयेनोपायोपाध्यायवन्निर्दिष्टं, त्युक्तेरुपाध्यायस्तीर्थम् ।

प्राक् क्रीताच्छः । ५ । १ । १ ।

तेन क्रीतमित्यतः (६३४८०) प्राक् (१) कोऽधिक्रियते ।

उगवादिभ्यो (२) यत् । ५ । १ । २ ।

प्राक् क्रीतादित्येव । उवर्णान्ताङ्गवादिभ्यश्च यत्स्यात् कस्याऽप-  
वादः । शङ्खवे हितम् शङ्खव्यम् । ( नाभेर्नभश्च ग० ) (३) ।  
नभ्योऽञ्चः (४) । नभ्यमञ्जनं रथनाभावेवेदम् । ( शुनः  
सम्प्रसारणं वा च (५) दीर्घत्वम् ग० ) । शून्यम् । शून्यम् ।  
(ऊधसो ग०) नङ् च । ऊधन्यः ।

कम्बलाच्च संज्ञायाम् । ५ । १ । ३ ।

यत्स्यात् । कम्बल्यमूर्त्तापलशतं संज्ञायां किं कम्बलीया ऊर्त्ता ।

विभाषा हविरूपपादि (६) भ्यः । ५ । १ । ४ ।

- (१) प्रागिति तेन क्रीतमित्यतः प्रागर्थेषु को विधीयते इत्यर्थस्तेनार्थ एवेहा-  
वधित्वेन गृह्यते नतु प्रत्ययः प्रकृतिर्वैति फलितम् । अतः प्राक् क्री-  
तात् येऽर्थोऽस्त्वेषाधिकारः । एवञ्च समानेऽर्थे प्रकृतिविशेषे विहितो  
यदादिच्छं बाधते अन्यथा यत्तद्व्यानीयरामिव पर्यायेणोत्पत्तिः स्यात् ।
- (२) गो हविस् अक्षर विष वर्हिस् अष्टका खदा युग मेधा क्लृप् (नाभे-  
र्नभश्च) (शुनः सम्प्रसारणं वा च दीर्घत्वम् तत्सन्निधौ चान्तिदात्तत्वम्)  
(ऊधसोऽनङ् च) कूप खद र खर असुर अध्वन् क्षरवेद बीज दीप्त  
गवादिः ।
- (३) गणकूलसाह नाभेर्नभश्चेति नाभिगन्धात् यत्प्रत्ययः नाभेर्नभादेशश्च ।
- (४) नभ्योऽञ्च इति सन्निधौ रथाङ्गावयवो नाभिस्तदनुप्रविष्टः कार्त्तविशेषो-  
ऽञ्चः स च तदनुगुणात्वात् नाभये हितः । अञ्जनं तैलाभ्यङ्गः तदपि  
क्षेप्तव्यत्वात् नाभये हितम् ।
- (५) वा चेति चकारेण दीर्घतदभावपक्षयोः प्रकृतिभावस्तेन टिलोपो न ।
- (६) अपूप तण्डुल अभ्युष अभ्योष अत्रोष अभ्येष पृथुक क्षोदन रूप पूष



आमिद्यन्द्धि अभिजीयम् । पुरोडाश्यास्तण्डुलाः-पुरो-  
डाशीयाः । अपूप्यम्-अपूपीयम् ।

तस्मै हितम् । ५ । १ । ५ ।

वत्सेभ्यो हितो वत्सीयो गोधुक् । शङ्ख्यं दारु । गव्यम् ।  
हविष्यम् ।

शरीरावयवाद्यत् । ५ । १ । ६ ।

दन्त्यम् । कण्ठाम् । नस्त्रासिकाया यत्तस्चुद्रेषु \* । नस्यं  
नाभ्यम् ।

ये च तद्धिते । ६ । १ । ६१ ।

यादौ तद्धिते परेशिरःशब्दस्य शीर्षन्नादेशः स्यात् । शीर्षण्यः ।  
तद्धिते किं शिर इच्छति शिरस्यति । वा केशेषु \* । शीर्षण्याः  
शिरस्याः केशाः । अचि शीर्ष इति वाच्यम् \* । अजादौ तद्धिते  
शिरसः शीर्षादेशः । स्थूलशिरसः इदं स्थूलशीर्षम् ।

खलयवमाप्रतिलटपत्रङ्गणश्च । ५ । १ । ७ ।

खलाय हितं खल्यम् । यव्यम् । माष्यम् । तिल्यम् । टष्यम् ।  
ब्रह्मण्यम् । चात् रथ्या (७) ।

अजाविभ्यां थ्यन् । ५ । १ । ८ ।

अजथ्या यूथिः । अविथ्या ।

आत्मन्विश्वजनभोगोत्तरपदात् खः । ५ । १ । ९ ।

किष्णं प्रदीपं सुसलं कटकं कर्णवेष्टकं इर्गलं अर्गलं (अस्रविकारेभ्यश्च)  
यूपं स्तूणां दीपं अश्वं पत्वं अपूपादिः । हविर्विशेषेभ्य एभ्यश्च वा यत् ।  
(७) यत्र करणे रथाश्च इति वार्तिकोक्तेराह चाद् रथ्येति ।

आत्माध्वानौ खे । ६ । ४ । १६६ ।

एतौ खे प्रकृत्या स्तः । आत्मने हितमात्मनीनम् । विश्वजनी-  
नम् । कर्मधारयादेवेष्यते । षष्ठीतत्पुरुषाद्वृत्तौ हेः एव ।  
विश्वजनीयम् । पञ्चजनादुपसंख्यानम् \* । पञ्चजनीनम् ।  
सर्वजनादृञ् खञ्च \* । सार्वजनिकः-सर्वजनीनः । महाज-  
नादृञ् \* । माहाजनिकः । मातृभोगीणः । पितृभोगीणः ।  
राजभोगीनः । आचार्यादणत्वञ्च \* । आचार्यभोगीनः ।

सर्वपुरुषाभ्यां णटञौ । ५ । १ । १० ।

सर्वाणो वेति वक्तव्यम् \* । सर्वस्यै हितं सार्वम्-सर्वी-  
यम् । पुरुषाद्वधविकारसमृद्धतेन कृतेषु भाष्यकारप्रयोगात्ते-  
नेत्यस्य द्वन्द्वमध्ये निवेशः । पुरुषस्य बधः पौरुषेयः । तस्येद-  
(५६३४०) मित्यणि प्राप्ते । पुरुषस्य विकारः पौरुषेयः । प्राणि-  
रजतादिभ्योऽञ् (६००४०) इत्यञि प्राप्ते समूहेऽप्यणि (५३४४०)  
प्राप्ते । “एकाकिनोऽपि परितः पौरुषेयवृताविवे”ति भाषः ।  
तेन कृते (५६३४०) ग्रन्थेऽणि प्राप्ते । अग्रन्थे तु प्रासादादाव  
प्राप्तएवेति विवेकः ।

मान(ण)वचरकाभ्याङ्गञ् । ५ । १ । ११ ।

मान(ण)वाय हितं मान(ण)वीनम् । चारकोणम् ।

तदर्थं विकृतेः प्रकृतौ । ५ । १ । १२ ।

विकृतिवाचकाच्चतुर्थ्यन्तात्तदर्यायां प्रकृतौ वाच्यायां प्रत्ययः  
स्यात् । अङ्गारेभ्य एतानि अङ्गारीयाणि काष्ठानि । प्राका-  
रीया इष्टकाः । शङ्खव्यन्दारः ।

हृदि रूपधिवलेठञ् । ५ । १ । १३ ।

हृदिषेयाणि तृणानि । बालेयास्तण्डुलाः । उपधिशब्दात्  
स्वार्थे दृष्यते । उपधीयत इत्युपधिः रथाङ्गान्तदेव औपधेयम् ।

ऋषभोपानहोर्जः । ५ । १ । १४ ।

कस्यापवादः । आर्षभ्यो वत्सः । औपानह्यो मुञ्जः । चर्म-  
ण्यप्ययमेव पूर्वविप्रतिषेधेन । औपानह्यञ्चर्म ।

चर्मणोऽञ् । ५ । १ । १५ ।

चर्मणो या विव्रतिस्तद्वाचकादञ् स्यात् । वध्नै इदम् बाधं  
चर्म । वारतञ्चर्म ।

तदस्य तस्मिन् स्यादिति (८) । ५ । १ । १६ ।

प्राकार आसामिष्टकानां स्यात् प्राकारोऽष्टकाः । प्रासा-  
दीयं दारु । प्राकारोऽस्मिन् स्यात् प्राकारीयो देशः ।  
इति शब्दो लौकिकीं विवक्षामनुसारयति । तेनेह न प्रा-  
सादो देवदत्तस्य स्यादिति ।

परिखायाः ठञ् । ५ । १ । १७ ।

पारिखेयी भूमिः ।

छयतोः पूर्वोऽवधिः ।

(८) स्यादित्यर्थदोतनाय शक्यार्थे निङिति वक्तव्यमिति भाष्योक्तेस्तत्तद्वत्  
शक्यार्थे एवास्य प्रयोगः ।

प्राग्वतेष्ठञ् । ५ । १ । १८ ।

तेन तुल्यमिति (६५०४०) वतिं (१) वक्ष्यति ततः प्राक् टञ्जधि-  
क्रियते ।

आऽह्रीदगोपुच्छसंख्या(२)परिमाणोटठक् । ५  
। १ । १९ ।

तदह्रीती (६४०४०) त्येतदभिव्याप्य टञ्जधिकारमध्ये टञोऽप-  
वादः टगधिक्रियते गोपुच्छादीन् वर्जयित्वा ।

असमासे निष्कादि (३) भ्यः । ५ । १ । २० ।

आऽह्रीदित्येतत् तेन क्रीतमिति (६३४४०) यावत् सप्तदशसूत्रा  
मनुवर्त्तते । निष्कादिभ्योऽसमासे ठक् स्यादार्हीयेष्वर्थेषु ।  
नैष्किकम् । समासे तु ठञ् ।

(१) वतिशब्देन तदर्थो लक्ष्यते तेन वत्यर्थेवास्योपस्थानादपवादविषये  
नास्य प्रवृत्तिः ।

(२) संख्यापरिमाणशब्दौ 'ऊर्द्धमानं किलोन्मानं परिमाणन्त सर्वतः ।  
आयामस्तु प्रमाणं स्यात् संख्या वाह्या तु सर्वत इति' वार्त्तिकोक्तेः  
पारिभाषिकौ याह्यौ । तनादावारोपितस्य स्वर्णादेर्गुरुत्वमितरतुला-  
कोटिदेशे आरोपादुन्मीयते येन पलादिना ऊर्द्धारोपात् तदुन्मानं । येन  
प्रस्थादिना स्वगताभ्यामारोहपरिष्ठाहाभ्यां व्रीह्यादेः सर्वतः परिमाणं  
तत् सर्वतो मानात् परिमाणम् । आयामोदर्थं वस्त्रादेर्जलादेश्च येन  
हस्तदण्डादिना मीयते तत् प्रमाणम् । सर्वत उक्तप्रकारमानवयान-  
हाह्या वहिर्भूता संख्या द्वित्वादित्यर्थः ।

(३) निष्क प्रण पाद माष बाह द्रोण षटि निष्कादिः । अत्र द्रोणशब्दः

परिमाणान्तस्यासंज्ञाशाणयोः । ७ । ३ । १७ ।

उत्तरपदद्विः स्यात् जिदादौ । परमनैष्किकः । असंज्ञेति  
किं पञ्च कलापाः परिमाणस्य पाञ्चकलापिकम् । तदस्य-  
परिमाणमिति (६३८४०) ठञ् । असमासग्रहणं ज्ञापकम्भवति  
इत्यतः (४) प्राक् तदन्तविधिरिति तेन सुगव्यम् यवापूष्यादि ।  
इत (५) ऊर्ध्वन्तु संख्यापूर्वपदानान्तदन्तग्रहणं प्राग्वतेरिष्यते  
तञ्चालुकि । पारायणिकः । द्वैपारायणिकः । अलुकीति किम्  
द्वाभ्यां शर्पाभ्यां क्रीतं द्विशूर्पम् (६) । द्विशूर्पेण क्रीतं शूर्पा-  
दञ् (६३८४०) इत्यञ् स्यात्तन्मा भूत् । किं तु ठञ् । द्विशौ-  
र्पिकम् (७) ।

अर्द्धात्परिमाणस्य पूर्वस्य तु वा । ७ । ३ । २६ ।

अर्द्धात्परिमाणवाचकस्योत्तरपदस्यादेरचो द्विः पूर्वपदस्य  
तु वा जिति णिति किति च । अर्द्धद्रोणेन क्रीतम् अर्द्धद्रौ-  
णिकम् आर्द्धद्रौणिकम् ।

परिमाणवाची षट्शब्दः संख्यावाची ताभ्यां ठञि प्राप्ते समासे  
निषेधार्थं इतरेषामप्राप्ते चायसारम्भः ।

(४) इत्यतः एतत्स्त्रवात् प्रत्यासत्त्या पञ्चमाध्यायोक्तेष्वेव । अन्यथा समास-  
प्रत्ययविधौ तदन्तग्रहणनिषेधस्य (२३४०) उक्तस्य विरलविषयत्वापत्तेः ।

(५) इतः असमासे इति स्त्रवादूर्ध्वमार्होऽनार्होऽपि चेत्यर्थस्तदाह प्राग्वते-  
रिति । तञ्चालुकीति लुगन्नायाः प्रकृतेर्नैत्यर्थः ।

(६) द्विशूर्पमिति एषा न लुगन्प्रकृतिः शूर्पादञ्ज्यतरस्यामिति (६३८४०)  
प्राप्तयोः ठञ्जोरध्यर्धपूर्व्यादिना (६३२४०) लुकरणात् ।

(७) द्विशौर्पिकमिति ठञो द्विशुं प्रति निमित्तत्वाभावात् लुगभावः । परि-  
माणान्तस्येत्युत्तरपदद्विः ।

## तद्धितार्हीयप्रकरणम् ।

६३१

नातः परस्य । ७ । ३ । २७ ।

अर्द्धात्परस्य परिमाणाकारस्य वृद्धिर्न, पूर्वपदस्य तु वा जि-  
दादौ । अर्द्धप्रस्थिकम् अर्द्धप्रस्थिकम् । अतः किम् अर्द्धकौ  
डविकम् । तपरः किम् अर्द्धखार्याम्भवा अर्द्धखारी ।  
अर्द्धखारीभार्य्यइत्यत एद्विनिमित्तस्येति (४०८४०) पुंवद्भावनि  
षेधो न स्यात् ।

शताच्च ठन्यतावशते । ५ । १ । २१ ।

शतेन क्रीतं शतिकम्-शत्यम् । अशते किम् । शतं परि  
माणमस्य शतकः सङ्घः । इह प्रत्ययार्थो वस्तुतः प्रकृत्यर्थान्न  
भिद्यते तेन ठन्यतौ न, किन्तु कनेव । असमासइत्येव । द्विश-  
तेन क्रीतं द्विशतकम् ।

संख्यायाः अतिशदन्तायाः कन् । ५ । १ । २२ ।

संख्यायाः कन् स्यादार्हीयेऽर्थे न तु त्यन्तशदन्तायाः । पञ्चभिः  
क्रीतः पञ्चकः बज्जकः । त्यन्तायास्तु (८) । साम्तिकः । शद-  
न्तायाः, चात्वारिंशत्कः ।

वतोरिडा । ५ । १ । २३ ।

वत्यन्तात्कन इडा स्यात् । तावतिकः । तावत्कः ।

विंशतिविंशद्भ्यां ड्वुन्मसंज्ञायाम् । ५ । १ । २४ ।

(८) अर्धवतस्तिशब्दस्य पङ्कणात् डत्यवयवतिशब्दस्य न प्रतिषेधस्तेन  
कतिक इत्यादिसिद्धिः ।

योगविभागः कर्त्तव्यः आभ्यां कन् स्यात् असंज्ञायान्तु ड्वन्  
स्यात् । कनोऽपवादः । विंशकः । त्रिंशकः । संज्ञायान्तु विंश  
तिकः । त्रिंशत्कः ।

कंसार्द्धिठन् । पू । १ । २५ ।

टो ङीवर्थः ट्कार उच्चारणार्थः । कंसिकः कंसिकी । अर्द्धा-  
च्चेति वक्तव्यम् \* । अर्द्धिकः (६) अर्द्धिकी । कार्षापणादि  
ठन्वक्तव्यः प्रतिरादेशश्च वा । कार्षापणिकः कार्षापणिकी  
प्रतिकः प्रतिकी ।

शूर्पादजन्यतरस्याम् । पू । १ । २६ ।

शोर्षम्-शौर्षिकम् ।

शतमानविंशतिकसहस्रवसनादण् । पू । १ । २७

एभ्योऽण् स्यात् । ठञ्ठक्कनामपवादः । शतमानेन क्रीतम्  
शतमानम् । वैशतिकम् । साहस्रम् । वासनम् ।

अध्यर्द्धपूर्वद्विगोर्लुगसंज्ञायाम् । पू । १ । २८ ।

अध्यर्द्ध (१०) पूर्वाद्धिगोश्च परस्यार्द्धीयस्य लुक् स्यात् ।  
अध्यर्द्धकंसम् । द्विकंसम् । संज्ञायान्तु पाञ्चकलापिकम् ।

विभाषा कार्षापणसहस्राभ्याम् । पू । १ । २९ ।

(६) अर्द्धशब्दः रूपकार्द्धे रूढस्तेनावयव्यपेक्षितयाऽसामर्थ्यं न यच्छम् ।

(१०) अध्यर्द्धठमत्र यस्मिन् तदध्यर्द्धं सार्द्धमित्यर्थः । प्रादिभ्यो धातुजस्य

(४०१४०) इत्यनेनास्य साधुत्वम् ।

## तद्विताहीयप्रकरणम् ।

ई३३

लुग् वा स्यात् । अर्ध्वार्धकार्षापणम्-अर्ध्वार्धकार्षापणिकम् ।  
द्विकार्षापणम्-द्विकार्षापणिकम् । औपसंख्यानिकस्य (६१२४०)  
टिठनो लुक् । पञ्चे अर्ध्वार्धप्रतिकम् । द्विप्रतिकम् । अर्ध्वार्ध  
सहस्रम्-अर्ध्वार्धसाहस्रम् । विसहस्रम्-द्विसाहस्रम् ।

द्विबिपूर्वाभिष्ठात् । ५ । १ । ३० ।

लुग्वा स्यात् । द्विभिष्कम् द्विनैष्कम् । त्रिभिष्कम्-त्रिनै-  
ष्किकम् । बज्रपूर्वाच्चेति वक्तव्यम् । बज्रनिष्कम्-बज्रनै-  
ष्किकम् ।

विस्ताच्च । ५ । १ । ३१ ।

द्विबज्रपूर्वात्विस्तादर्हीयस्य लुग् वा स्यात् ! द्विविस्तम्-  
द्विवैस्तिकमित्यादि ।

विंशतिकात् खः । ५ । १ । ३२ ।

अर्ध्वार्धपूर्वाद्विगोरित्वेव । अर्ध्वार्धविंशतिकीनम् । द्विविंश-  
तिकीनम् ।

खाय्या ईकन् । ५ । १ । ३३ ।

अर्ध्वार्धखारीकम् । द्विखारीकम् । केवलायाच्चेति वक्तव्यम् ।  
खारीकम् ।

पणपादमाप्रशताद्यत् । ५ । १ । ३४ ।

अर्ध्वार्धपणम् । द्विपणम् । अर्ध्वार्धपाद्यम् । द्विपाद्यम् । इह



पादः पदिति (१७८४०) न, यस्येति (१२०४०) लोपस्य स्यानि  
वङ्गावात् पद्यत्यतदर्थे (४६६४०) इत्यपि न प्राण्यङ्गार्थस्यैव तत्  
ग्रहणात् ।

शाणाद्वा । ५ । १ । ३५ ।

यत् स्यात् । पक्षे ठञ् तस्य लृक् । अर्धश्रृणम् अर्ध-  
श्रृणम् ।

द्वित्रिपूर्वादण् च । ५ । १ । ३६ ।

शाणादित्येव । चाद्यत् । तेन त्रैरूप्यम् । परिमाणान्तस्या  
संज्ञाशाणयोरिति (१२०४०) पर्व्युदासादादिद्विरेव । द्वैशाणम्-  
द्विशाणम्-द्विशाणम् । इह ठञादयस्त्वयोदश प्रत्ययाः प्रकृता-  
स्तेषाम् समर्थविभक्तयोऽर्थाश्चाकाङ्क्षितास्ते इदानीमुच्यन्ते ।

तेन क्रीतम् (११) । ५ । १ । ३७ ।

ठञ् । गोपुच्छेन क्रीतम् गोपुच्छिकम् । साम्प्रतिकम् ।  
प्रास्थिकम् । ठक् । नैष्किकम् ।

इङ्गोण्याः । १ । २ । ५० ।

गोण्या इत् स्यात्तद्वितलृकि । लृक् तद्वितलुकीति (५७५४०)  
लुकोऽपवादः । पञ्चभिर्गोणीभिः क्रीतः षट् पञ्चगोणिः ।

(११) तेनेति करणे तृतीया इत्यदानपूर्वकं वस्त्वन्तरपङ्कणं क्रयस्तेनेतिकर-  
णस्य धात्वर्थषट्के इत्यङ्गान्वयः तदस्य पण्यम् (६१४४०) इत्यनेन तु  
नास्य गतार्थता मूलममघनस्य मूल्यपदार्थतया यस्य शतं मूल्यं न  
भजति तस्य कार्यवशात् शतदानेन क्रयेऽस्य प्रवृत्तिरिति विशेषः ।

तस्य निमित्तं संयोगोत्पातौ । ५ । १ । ३८ ।

संयोगः (१२) सम्बन्ध उत्पातः शुभाशुभसूचकः । शतिकः-  
शत्यो † धनपतिसंयोगः । शतिकम्—शत्यम्—दक्षिणाक्षि-  
स्यन्दनम् शतस्य निमित्तमित्यर्थः । वातपित्तश्लेष्मभ्यः शसन-  
कोपनयोरुपसंख्यानम् \* । वातस्य शसनं कोपनं वा वाति-  
कम् । पैत्तिकम् । श्लैष्मिकम् । सन्निपाताच्चेति वक्तव्यम् \* ।  
सान्निपातिकम् ।

गोद्वचोऽसंख्यापरिमाणाश्वादेर्यत् । ५ । १ ।

३९ ।

गोर्निमित्तं संयोगउत्पातो वा । गत्र्यः । द्वचः । धन्यः ।  
यशस्यः । स्वर्यः । गोद्वचः किम् विजयस्य वैजयिकः । असं-  
ख्येत्यादि किम् पञ्चानाम् पञ्चकम् । सप्तकम् । प्रास्थिकम् ।  
खारीकम् । अश्वादि (१३) आश्विकम् । आश्विकम् । ब्रह्म-  
वर्चसादुपसंख्यानम् \* । ब्रह्मवर्चस्यम् ।

पुत्राच्छ च । ५ । १ । ४० ।

चाद्यत् । पुत्रीयः—पुत्रयः ।

सर्वभूमिष्ठयिवीथ्यामणजौ । ५ । १ । ४१ ।

(१२) संयोग इति संयुज्यन्ते पुरुषाः येन फलेन स संयोगः 'संयोगोनामेदं  
कृत्वेदमप्राप्यते' इति भाष्योक्तेः यागादिरेव संयोगइति कैयटः ।

† यताञ्च ठन् यतावित्यनेन (६१:४०) ठन् यतौ ।

(१३) अश्व अश्वन् गण ऊर्णा उषा गङ्गा वर्षा वसु अन्वादिः ।

सर्वभूमेर्निमित्तं संयोग उत्पातो वा सार्वभौमः । सर्वभूमि-  
शब्दोऽनुशतिकादिषु (५८१४०) पठ्यते । पार्थिवः ।

तस्येश्वरः । ५ । १ । ४२ ।

तत्र विदित इति च । ५ । १ । ४३ ।

सर्वभूमेरीश्वरः सर्वभूमौ विदितो वा सार्वभौमः । पार्थिवः ।

लोकसर्वलोकाट्ठञ् । ५ । १ । ४४ ।

तत्र विदित इत्यर्थे । लौकिकः । अनुशतिकादि (५८१४०)  
त्वादुभयपदवृद्धिः । सार्वलौकिकः ।

तस्य वापः । ५ । १ । ४५ ।

उच्यते अस्मिन्निति वापः, चेतम् । प्रत्यस्य वापः प्रास्थिकम् ।  
द्रौणिकम् । खारीकम् ।

पात्रात् ठन् । ५ । १ । ४६ ।

पात्रस्य वापः चेतम्पात्रिकम् । पात्रिकी चेतवभक्तिः ।

तदस्मिन् वृद्धायलाभशुल्कोपदा दीयते । ५ ।

१ । ४७ ।

वृद्धिर्दीयतइत्यादिक्रमेण प्रत्येकं सखन्वादेकवचनम् । पञ्चा-  
स्मिन् वृद्धिः आयः लाभः शुल्कमुपदा वा दीयते पञ्च-  
कः । शतिकः-शत्यः । साहस्रः । उत्तमर्णेन मूलातिरिक्तम्  
ग्राह्यं वृद्धिः । ग्रामादिषु स्वामिग्राह्यो भाग आयः । वि-  
क्रेता मूल्यादधिकं ग्राह्यम् लाभः । रक्षानिर्जेशो राजभागः

शुल्कः । उत्कोचउपदा । चतुर्थ्यर्थे उपसंख्यानम् \* । पञ्चाक्षौ वृद्ध्यादिर्दीयते पञ्चको देवदत्तः । सममवाक्षणे ः दानमिति वदधिकरणविवक्षया वा ।

पूरणाद्धाट्ठन् । ५ । १ । ४८ ।

यथाक्रमं ठक्ठिठनोरपवादः । द्वितीयो वृद्ध्यादिरस्मिन् दीयते द्वितीयिकः । तृतीयिकः । अर्द्धिकः । अर्द्धशब्दो रूपकस्यार्द्धे रूढः ।

भागाद्यच्च । ५ । १ । ४९ ।

चाट्ठन् । भागशब्दोऽपि रूपकस्यार्द्धे रूढः । भागो वृद्ध्यादिरस्मिन् भाग्यम्-भागिकम् शतम् । भाग्या-भागिका विंशतिः ।

तद्धरति वहत्यावहति भारद्वांशादिभ्यः । ५ ।

१ । ५० ।

वंशादिभ्यः परो यो भारशब्दस्तदन्तं यत्प्रातिपदिकम् तत्प्रकृतिकाद् द्वितीयान्तादित्यर्थः । वंशभारं हरति वहत्यावहति वा वांशभारिकः । ऐच्छभारिकः । भारद्वांशादिभ्य इत्यस्य व्याख्यानतरम् भारभूतेभ्यो (१४) वंशादि(१५) भ्य इति । भारभूतान् वंशान् हरति वांशिकः । ऐच्छिकः ।

ः सूत्रेऽप्यत्रिति सप्तमीसमर्थनायाह सममित्यादि ।

(१४) अत्र पक्षे भारभूतार्थाभिधायित्वात् वंशादयो भारशब्देनोच्यन्ते प्रत्येकं संबन्धविवक्षया सूत्रे भारादित्येकवचनम् ।

(१५) वंश कुट्टज वल्जज मल स्थण (मल्ल) अत्र अश्वान् अत्र क्षत्रिय इत्युक्त्या वंशादिः ।



वस्तुद्रव्याभ्यामृण्णकनौ । ५ । १ । ५१ ।

यथासंख्यं स्तः । वस्तुं हरति वस्तुत्यावहति वा वस्तिकः ।  
द्रव्यकः ।

सम्भवत्यवहरति पचति । ५ । १ । ५२ ।

प्रस्थं सम्भवति प्रास्थिकः कटाहः प्रस्थं स्वस्तिन् (१६) समा-  
वेशयतीत्यर्थः । प्रास्थिकी ब्राह्मणी प्रस्थमवहरति (१७)  
उपसंहरति पचति वेत्यर्थः । तत्पचतीति द्रोणादण् च \* ।  
चाट्टन् । द्रोणमपचतीति द्रोणी द्रोणिका ।

आढकाचितपात्रात् खोऽन्यतरस्याम् । ५ । १ । ५३ ।

पच्चे ठञ् । आढकं सम्भवति अवहरति पचति वा आढकीना  
आढकिकी । आचितीना आचितिकी । पात्रीणा पात्रिकी ।

द्विगोऽष्टञ्च । ५ । १ । ५४ ।

आढकाचितपात्रादित्येव । आढकाद्यन्ताद् द्विगोः सम्भवत्या-  
दिष्वर्थेषु ठन्खौ वा स्तः । पच्चे ठञ् । तस्याध्यर्द्धेति (६१२४) लुक्  
पित्वान्ङीप् । द्वाढकिकी द्वाढकीना । द्विगोरिति (२२०४) ङीप्  
द्वाढकी । द्वाचितिकी द्वाचितीना । अपरिमाणेति (१८) ।

(१६) आधारप्रमाणादाधेयप्रमाणस्य यदनाधिक्यं तदुपसर्जनधारणं सम्भ-  
वतेत्यर्थः अतः सकर्मकतया तदित्यनुवृत्त्या लभ्या द्वितीयाऽल स-  
मर्थवभक्तिर्न विरुध्यते इति द्योतयन्नाह स्वस्तिमिति ।

(१७) सूत्रस्यस्यावहरतीत्यस्य व्याख्यानमाह उपसंहरतीति ।

(१८) अपरिमाणविस्ताचितकम्बलेभ्यो न तद्धितलुकोति (२२०४) सूत्रे  
आचितशब्दस्य साक्षादुपादानादिति नङीबिति भावः ।

## तद्विताहीयप्रकरणम् । ६३८

क्रीडनिषेधात् । द्वाचिता । द्विपात्रिकी द्विपात्रीणा  
द्विपात्री ।

कुलिजास्तुक्खौ च । ५ । १ । ५५ ।

कुलिजान्ताद्विगोः सम्भवत्यादिष्वर्थेषु लुक्खौ वा स्तः ।  
चात् छञ्च । लुगभावे ठञ्जः अवणम् । द्विकुलिजी द्वैकुलि-  
जिकी द्विकुलिजीना द्विकुलिजिकी ।

सोऽस्यांशवस्तभृतयः । ५ । १ । ५६ ।

अंशोभागः । वस्तं मूल्यम् । भृतिर्व्येतनम् । पञ्च अंशो वस्तो  
भृतिर्व्योऽस्य पञ्चकः ।

तदस्य परिमाणम् (१६) । ५ । ५७ ।

प्रत्यम्परिमाणमस्य प्रास्थिकोराशिः ।

संख्यायाः संज्ञासङ्ख्यस्त्वत्वाध्ययनेषु । ५ । १ । ५८ ।

पूर्वस्त्वमनुवर्त्तते । तत् संज्ञायाम् स्वार्थे प्रत्ययो वाच्यः ।  
यद्वा द्वेयकयोरितिवत् (६७४०) संख्यामात्रवृत्तेः परि-  
माणानि प्रत्ययः । पञ्चैव पञ्चकाः शकुनयः पञ्च परिमाण-  
मेषामिति वा । सङ्ख्ये-पञ्चकः । स्तुत्वे-अष्टकं पाणिनीयम् ।  
सङ्ख्यशब्दस्य प्राणिसमूहे रूढत्वात् स्तुत्वं पृथगुपात्तम् । पञ्चक-  
मध्ययनम् (२०) । स्तोमे ङविधिः \* । पञ्चदश मन्त्राः

(१६) तदस्येति इह परिमाणशब्देन परिच्छेदकमात्रं गृह्यते नतु विशेष-

परिमाणं परस्तुत्वे सङ्ख्यायाः परिमाणेन विशेषणात् ।

(२०) पञ्चकमध्ययनमिति पञ्चाष्टयः परिमाणमस्येत्यर्थः ।

परिमाणमस्य पञ्चदशः । सप्तदशः । एकविंशः । सोमयागेषु  
कन्दोगैः क्रियमाणा वृष्ट्यादिसंज्ञिका स्तुतिः स्तोमः (२१) ।

पङ्क्ति (२२) विंशति विंशच्चत्वारिंशत् पञ्चा-  
शत् षष्टि सप्तत्यशीति नवति शतम् । ५ । १ । ५६ ।

एते रूढिशब्दा निपात्यन्ते ।

पञ्चदशतौ वर्गं वा । ५ । १ । ६० ।

पञ्च परिमाणमस्य पञ्चत् वर्गः । दशत् । पञ्चे पञ्चकः । दशकः ।

विंशच्चत्वारिंशतो ब्राह्मणे संज्ञायां उण् । ५ ।  
१ । ६२ ।

विंशदध्यायाः परिमाणं येषाम् ब्राह्मणानाम् त्रैशानि ।  
चात्वारिंशानि ।

तदर्हति । ५ । १ । ६३ ।

लक्ष्मुं योम्यो भवतीत्यर्थे द्वितीयान्तादृजादयः स्युः । श्वेत-  
च्छतमर्हति श्वैतच्छत्विकः ।

क्वेदादि(२३)भ्यो नित्यम् । ५ । १ । ६४ ।

(२१) मन्त्रसमूहे स्तोमशब्दो रूढः समूहमात्रे लाक्षणिकः । मन्त्रसमूहः प्र-  
त्ययार्थः । स्तोमः स्तुतिरित्यत्र स्तुतिपदं स्तुतिकरणमन्त्रसमुदायपरम् ।

(२२) पङ्क्तिशब्दो नामाद्यैः पञ्चाक्षरदशाक्षरपादककन्दसि, क्रमसन्निवेशरूप-  
त्रेय्यां, दशसङ्ख्यायाञ्च वर्तते । द्वौ दशतौ परिमाणमस्येति विंशतिरि-  
त्येवं विग्रहः ।

(२३) क्वेद भेद द्रोह दोह नर्त्त कर्ष तीर्थ सम्प्रयोग विप्रयोग प्रयोग विप्र-  
कर्ष प्रेषण संप्रप्त विकर्ष प्रकर्ष (विराग विरक्त वा) क्वेदादि ।

नित्यमाभीक्ष्ण्यम् । छेदन्नित्यमर्हति छेदिको वेतसः छिन्न-  
प्रकृष्टत्वात् । (विराग विरङ्ग वा ग०) । विरागन्नित्यमर्हति  
वैरागिकः-वैराङ्गिकः ।

शीर्षच्छेदाद्यच्च । पू । १ । ६५ ।

शिरश्छेदन्नित्यमर्हति शीर्षच्छेद्यः शीर्षच्छेदिकः । यट्टकोः  
सन्नियोगेन शिरसः शीर्षभावो निपात्यते ।

दण्डादि (३४) भ्यो यत् । पू । १ । ६६ ।

एभ्यो यत् स्यात् । दण्डमर्हति दण्डः । अर्थः । वध्यः ।

पाचाह्वञ्च । पू । १ । ६८ ।

चाद्यत् । तदर्हतीत्यर्थे । पात्रियः-पात्रः ।

कडङ्कर + दक्षिणाच्छ च । पू । १ । ६९ ।

चाद्यत् । कडङ्करोतीति विग्रहे अतएव निपातनात् खच् ।  
कडङ्करं माघमुद्गादिकाष्ठमर्हतीति कडङ्करीयोगौ । कड-  
ङ्कर्यः । दक्षिणामर्हतीति दक्षिणीयः । दक्षिण्यः ।

स्थालीविलात् । पू । १ । ७० ।

स्थालीविलमर्हन्ति स्थालीविलीयास्तण्डलाः-स्थालीविल्याः  
पाकयोग्या इत्यर्थः ।

(२४) दण्ड सुसल मधुपर्क कशा अर्घ मेघ मेधा सुवर्ण उदक वध युग गुहा  
भग इभ भङ्ग दण्डादिः ।

† कडङ्कर इति केचित् पठन्ति कङ्गिरतीति खच् नि० । “नीवारपा-  
कादि कडङ्करीयैरित्युदाहरन्ति च ।



यच्चत्विग्भ्याङ्खञौ । ५ । १ । ७१ ।

यथासंख्यम् सः । यच्च, ऋत्विजश्चाहति यच्चियः, आर्त्वि-  
जीनोयजमानः । यच्चत्विग्भ्यान्तत्कर्माहतीत्युपसंख्यानम्\* ।  
यच्चियोदेशः । आर्त्विजीनः ऋत्विक् ।  
आर्हियाणाण्डगादीनां (२५) द्वादशानां गतोऽवधिः ।

अतःपरणञेव ।

पारायणतुरायणचान्द्रायणं वर्त्तयति । ५ । १ ।

७२ ।

पारायणं वर्त्तयति पारायणिकश्चातः । तुरायणम् यच्च-  
विशेषः तं वर्त्तयति तौरायणिको यजमानः । चान्द्रायणिकः ।

संशयमापन्नः (१) । ५ । १ । ७३ ।

संशयविषयोभूतोऽर्थः सांशयिकः ।

योजनङ्गच्छति । ५ । १ । ७४ ।

यौजनिकः । क्रोशशतयोजनशतयोरुपसंख्यानम्\* । क्रोश-  
शतङ्गच्छति क्रौशशतिकः । यौजनशतिकः । ततोऽभिगमन-

(२५) द्वादशानामिति ठक्, यत्, क्, खण्, खञ्, षन्, ठन्, कन्, ख, डण्,  
घ, खञ्, य, इत्येषामेतत्प्रकरणसूत्रैः तत्तत्प्रकृतिभ्योऽर्थविशेषवहि-  
तानामित्यर्थः सत्प्राप्यविकारलब्धः ठञ्जपवादिषये प्रवर्त्तत एव ।

(१) संशयशब्दः संशयविषयत्वे लाक्षणिकोऽतः संदिह्यमाने एकास्त्रं प्रवृत्तिर्न  
तु संदिह्याने । अतः प्रामाण्यं न स्वतोपाद्यं सांशयिकत्वादिति  
प्राचीनोक्तिः ।

## तद्वितठञधिकारे कालिकप्रकरणम् । ६४३

मर्हतीति च वक्तव्यम् \* । क्रोशशतादभिगमनमर्हतीति क्रौ-  
शशतिको भिक्षुः । योजनशतिक आचार्यः ।

पथः प्कन् । ५ । १ । ७५ ।

षोडशीषर्थः । पथानं गच्छति पथिकः । पथिकी ।

पथो ण नित्यम् । ५ । १ । ७६ ।

पथानम् नित्यम् गच्छति । पथः पथ्य च (५७४४) इत्यनेन  
पथादेशे कृते णः । पाथ्यः । पाथ्या ।

उत्तरपथेनाहृतञ्च । ५ । १ । ७७ ।

उत्तरपथेनाहृतम् औत्तरपथिकम् । उत्तरपथेन गच्छति  
औत्तरपथिकः । आहृतप्रकरणे वारिजङ्गलकान्तारपूर्वा-  
दुपसंख्यानम् \* । वारिपथिकम् ।

कालात् । ५ । १ । ७८ ।

व्युष्टादिभ्योऽणित्यतः (६४८४) प्रागधिक्रियते ।

तेन (२) निर्दत्तम् । ५ । १ । ७९ ।

अह्ना निर्दत्तमाह्निकम् ।

तमधीष्टो(३)भृतो भूतो भावी । ५ । १ । ८० ।

(२) तेनेति करणे तृतीया चातुरर्थ्यन्गते तेन निर्दत्तमित्यत्र त्रु(५४३४)  
कर्त्तरीत्वनयोर्विशेषः ।

(३) तमित्यत्रान्तसंयोगे द्वितीया । भूहर्ताध्येषणेऽपि तत्फलभूताध्य-  
यनक्रियाव्याप्ते व्याप्त्योपचारान्, प्रतियोगिवैयधिकरणसंघटित

अधीष्टः सत्कृत्य व्यापारितः । भूतो वेतनेन क्रीतः । भूतः स्व-  
सत्तया व्याप्तकालः । भावी तादृशएवानागतकालः । मास-  
मधीष्टः मासिकोऽध्यापकः । मासं भूतो मासिकः कर्मकरः ।  
मासं(४)भूतो । मासिकोऽध्यापकः । मासं भावी मासिकउत्सवः ।

मासाद्वयसि यत्स्वञौ (५) । ५ । १ । ८१ ।

मासम् भूतो मास्यः-मासीनः ।

द्विगोर्यप् । ५ । १ । ८२ ।

मासाद्वयसि इत्यनुवर्त्तते । द्वौ मासौ भूतो द्विमास्यः ।

षण्मासास्साञ्च । ५ । १ । ८३ ।

वयसीत्येव यवप्ननुवर्त्तते । चाट्टञ् । षण्मास्यः-षाण्मास्यः-  
षाण्मासिकः ।

अवयसि ठञ्च । ५ । १ । ८४ ।

चात् ण्यत् । षण्मासिकोऽध्यापकः-षाण्मास्यः ।

समायाः खः । ५ । १ । ८५ ।

समामधीष्टो भूतोभूतोभावी वा समीनः ।

व्याप्तेर्मा प्रवेशात् यावत्कालाध्ययनाभावेऽपि प्रयोगः । यावत्कालमध्य-  
यनाध्ययने क्रियेते तावन्मात्रकालवाचकास्तु नायं प्रत्ययः ।

(४) निर्दत्तादीनां पञ्चानामधिकारेऽपि भूतइत्येव संबध्यते नार्थान्तरमि-  
त्युदाहरति मासं भूतइति ।

(५) खञौ जित्करणं वृद्धिनिमित्तस्येत्यादिना(४०८४)पुं वृद्धावप्रतिषेधार्थम् ।

तद्धितठजधिकारे कालिकप्रकरणम् । ६४५

द्विगोष्वा । ५ । १ । ८६ ।

समायाः खद्वयेव । तेन परिजय्येततः (६५६४०४०) प्राङ्निर्द-  
त्तादिषु पञ्चस्यर्थेषु प्रत्ययाः । द्विसमीनः-द्वैसमिकः ।

रात्रग्रहः संवत्सराच्च । ५ । १ । ८७ ।

द्विगोरित्येव । द्विरातीणः । द्वैरात्रिकः । द्वग्रहीनः (६) । द्वै-  
यत्निकः । समासान्तविधेरनित्यत्वान्न टच् । द्विसंवत्सरीणः ।

संख्यायाः संवत्सरसंख्यस्य (७) च । ७ । ३ । १५ ।

संख्याया उत्तरपदस्य वृद्धिः स्यात् जिदादौ । द्विसंव-  
त्सरिकः । द्वे षष्ठी भूतो द्विषाष्टिकः । संख्यायाः 'परिमाणा-  
न्तस्येत्येव (६१०४०) सिद्धे संवत्सरग्रहणम्परिमाणग्रहणे काल-  
परिमाणस्याग्रहणार्थम् तेन द्वैसमिक इत्युत्तरपदवृद्धिर्न ।

वर्षांशुक च । ५ । १ । ८८ ।

वर्षशब्दान्ताद्द्विगोष्वा खः । पच्चे ठञ् वा लुक् । त्रीणि च  
रूपाणि । द्विवर्षीणो (८) व्याधिः द्विवर्षिकः द्विवर्षः ।

वर्षस्याभविष्यति । ७ । ३ । १६ ।

उत्तरपदस्य वृद्धिः स्यात् । द्विवर्षिकः । भविष्यति तु द्वेव-

(६) द्वग्रहीन इति तद्धितार्थद्विगोरूपं समाहारद्विगौ तु न खः तत्र स-

मासान्तस्य जायमानतयाऽहर्नृशब्दान्ताद्द्विगोरभावात् ।

(७) संख्याया उत्तरवर्त्तिसंवत्सरसंख्याशब्दस्य वृद्धिरित्यर्थः ।

(८) द्विवर्षीणो व्याधिरिति अचेतनत्वात् न लुक्, चित्तवति हि (६४६४०)

नित्यलुकोक्त्यमाणात्वात् ।

र्षिकः । अधीष्टभूतयोरभविष्यतीति प्रतिषेधो न, गम्यते (६)  
 हि तत्र भविष्यत्तां नतु तद्वितार्थः । द्वे वर्षे अधीष्टो भूतो  
 वा कर्म करिष्यतीति द्विवर्षिको मनुष्यः (१०) । परिमाणान्त-  
 स्याऽसंज्ञाशाणयोः (६३-४०) । द्वौ कुडवौ प्रयोजनमस्य द्विकौ-  
 डविकः । द्वाभ्यां सुवर्णाभ्यां क्रीतं द्विसौवर्षिकम् । द्विनैष्कि-  
 कम् । असंज्ञेति किम् । पञ्चकलापाः परिमाणमस्य पाञ्च-  
 कलापिकम् । तद्वितान्तः ‡ संज्ञा । द्वै शाणम् । कुलिजशब्द-  
 मपि केचित् पठन्ति द्वैकुलिजिकः ।

चित्तवति नित्यम् । ५ । १ । ८६ ।

वर्षशब्दान्ताद्द्विगोः प्रत्ययस्य नित्यं लुक् स्यात् चेतने प्रत्य-  
 यार्थे । द्विवर्षो दारकः ।

षटिकाः षष्टिरात्रेण पच्यन्ते । ५ । १ । ८७ ।

बहुवचनमतन्त्रम् । षटिको धान्यविशेषः । तृतीयान्तात्कन्  
 रातशब्दलोपश्च निपात्यते ।

तेन परिजय्यलभ्यकार्यसुकरम् । ५ । १ । ८८ ।

मासेन परिजय्यो जेतुं शक्यो मासिको व्याधिः । मासेन  
लभ्यकार्यम् सुकरं वा मासिकम् ।

(६) गम्यते इति कर्म करिष्यतीत्यादिपदान्तरसमभिव्याहारेणेत्यर्थस्तेन  
 न प्रत्ययार्थो भविष्यत्तेति भावः ।

(१०) द्विवर्षिको मनुष्य इत्यत्र चित्तवतीत्यनेन लुको नित्यत्वे सिद्धे तत्र  
 नित्यपदोपादानं भूतस्त्वपेक्षे एव नित्यं लुकोविश्वार्थं तेनात्र भवि-  
 ष्यत्वस्य गम्यमानतया न लुक् ।

‡ तद्वितान्तशब्द एव संज्ञा संज्ञाभूत इति नोसरपदद्वयः ।

वृद्धितठजधिकारे कालिकप्रकरणम् । ६४७

तदस्य ब्रह्मचर्यम् । ५ । १ । ६४ ।

द्वितीयान्तात्कालवाचिनोऽस्येत्यर्थे (११) प्रत्ययः स्यात् अत्य-  
न्तयोगे द्वितीया । मासं ब्रह्मचर्यमस्य स मासिको ब्रह्म-  
चारी । आर्द्धमासिकः । यद्वा प्रथमान्तादस्येत्यर्थे प्रत्ययः ।  
मासोऽस्येति मासिकं ब्रह्मचर्यम् । महानाम्नादिभ्यः षष्ठ्य-  
न्तेभ्य उपसर्गानाम् । महानाम्नो नाम विद्या मघवन्नि-  
त्याद्याङ्गभ्यो षष्ठ्या ब्रह्मचर्यमस्य महानाम्निकः (१२) । हर-  
दत्तस्तु भस्मादिति (४०।४०) पुं बहुवाचान्माहानामिक इत्याह ।  
चतुर्मासाख्यो यन्त्रे । तत्र भव इत्यर्थे । चतुर्मासेषु भ-  
वन्ति चातुर्मास्यानि यज्ञकर्मणि । अणु संज्ञकम् ।  
चतुर्मासेषु भवति चातुर्मासी अणन्तत्वान्डीप् (२।५४०)  
पौर्णमासी आषाढी ।

तस्य दक्षिणा यज्ञाख्येभ्यः । ५ । १ । ६५ ।

द्वादशाहस्य दक्षिणा द्वादशाहिकी । आख्यायइणादकाला-  
दपि । आग्निष्टोमिकी । वाजपेयिकी ।

तत्र च दीयते कार्य्यम्भववत् (१३) । ५ । १ । ६६ ।

प्राष्टपि दीयते कार्य्यं वा प्राष्टपेयम् । शारदम् ।

कालाधिकारस्य सम्पूर्णावधिः ।

(११) अस्येत्यर्थे इति ब्रह्मचर्यं चेत् तत्कालपरिच्छेदात्मित्यर्थे इत्यर्थः ।

(१२) महानाम्निक इति संज्ञात्वादभाषितपुंस्त्वान्न पुं बहुवाचः ।

(१३) भवार्थे ये प्रत्ययाः यस्मादुक्तास्तेऽत्रातिदिश्यन्ते । ते च कालाहजित्वादी

(५।६६४) उक्ताः ।

व्युष्टादि (१) व्योऽण् । ५।१।६७।

द्वितीयते कार्यं वा वैयुष्टम् । व्युष्टीर्य संग्राम प्रथम  
त्यादि ।

तेन यथाकथाजहस्ताभ्यां गयती । ५।१।६८।

यथाकथाचेत्यवयवस्य (२) यथातात्पर्येणान्वयस्य शब्दाच्च  
यथासंख्यं गयती स्तः । यथासंख्यं यथासंख्यं नश्यते । यथा  
यथाच दीयते कार्यं वा याथाकथाचम् । यथादिरेण देयं  
कार्यं वेत्यर्थः । इति न दीयते कार्यं वा इत्यर्थः ।

सम्पादिनि । ५।१।६९।

तिमैत्येव । कर्मवेष्टकाभ्यां सम्पादि कर्मवेष्टकिकं सुखं कर्मा  
लङ्काराभ्यामवयव्यं शोभत इत्यर्थः ।

कर्मवेष्टाद्यत् । ५।१।१००।

कर्मणा सम्पादि कर्मण्यम् शौर्यम् । वेष्टेण सम्पादि वेष्टो  
नटः । वेष्टः कृतिम आकारः ।

तस्मै प्रभवति सन्तापादि (३) व्यः । ५।१।१०१।

- (१) व्युष्ट नित्य निष्कृमण प्रवेगन उपसंक्रमण तीर्थ आम्बरण संयाम  
संघात अग्निपट पीलुमन प्रवास उपवास व्युष्टादि ।
- (२) अव्ययस्येति वचनसाध्यादाक्रयादपि प्रत्ययवृत्तिः ।
- (३) सन्ताप सदाह संयाम संयोग संपराय संवेष्ट संवेष्ट निष्प्रेष सगं  
निसर्ग उपसर्ग प्रवास उपवास संघात संवेष्ट संवास संमोदन संज्ञे  
(मांसोदनादिगृहीतादपि) सन्तापादिः ।

वृन्तापाय प्रभवति सान्तापिकः । सांग्रामिकः ।

योगाद्यच्च । ५ । १ । १०२ ।

मादृज् । योगाय प्रभवति योग्यः—योगिकः ।

कर्मणउकज् । ५ । १ । १०३ ।

कर्मणे प्रभवति कर्म, कर्म

समयस्तदस्य प्राप्तोऽयम् । ५ । १ । १०४ ।

समयः प्राप्तोऽस्य सामञ्जस्येति

ऋतोरण् । ५ । १ । १०५ ।

ऋतुः प्राप्तोऽस्य धीर्मानसः

कालाद्यत् । ५ । १ । १०६ ।

कालः प्राप्तोऽस्य काल्यं जीतम् ।

प्रकृष्टे ठज् । ५ । १ । १०८ ।

कालादित्येव तदस्येति च । प्रकृष्टो दीर्घः कालोऽस्येति  
कं वैरम् ।

प्रयोजनम् (४) । ५ । १ । १०९ ।

तदस्येत्येव । इन्द्रमहः प्रयोजनमस्य ऐन्द्रमहिकम् ।  
जनं फलं कारणञ्च ।

(४) स्वर्गादिभ्योवदिति भाष्योक्तेः स्वर्गे प्रयोजनमस्येति स्वर्ग्यः  
स्वर्गं यजसं व्यापुस् कामं पुनः स्वर्गादि ।



विशाखाषाढादण् मन्थदण्डयोः । ५ । १ । ११०

आभ्यामण् स्यात्प्रयोजनमित्यर्थे क्रमान्मन्थदण्डयोरर्थयोः ।  
विशाखा प्रयोजनमस्य वैशाखो मन्थः (५) । आषाढो दण्डः ।  
चूडादिभ्य उपसंख्यानम् \* । चूडा-चौडम् । अडा-आडम् ।

अनुप्रवचनादि(ई) भ्यञ्क्वः । ५ । १ । १११ ।

अनुप्रवचनम्प्रयोजनमस्य अनुप्रवचनीयम् ।

समापनात्सपूर्वपदात् । ५ । १ । ११२ ।

व्याकरणसमापनम्प्रयोजनमस्य व्याकरणसमापनीयम् ।

ऐकागारिकट् चौरे । ५ । १ । ११३ ।

एकमसहायमगारम्प्रयोजनमस्य सुमुषिषोः स ऐकागारि-  
कश्चौरः ।

आकालिकडाद्यन्तवचने । ५ । १ । ११४ ।

समानकालीवाद्यन्तौ यस्येत्याकालिकः । ~~समान~~मानकालस्याका-  
ल आदेशः । आशुविनाशीत्यर्थः पूर्वदिने मध्याह्नादावुत्प-  
द्य दिनान्तरे तत्रैव नश्यति इति वा । आकालाद्वंश्च । आ-  
कालिका विद्यत । ठञः पूर्वोऽवधिः \* ।

(५) मन्थोदधिविलोडनदण्डधरः काष्ठविशेषः । मन्थदण्डयोरेतौ रूढौ ।

(६) अनुप्रवचन उत्थापन उपस्थापन संवेशन प्रवेशन अनुप्रवेशन अनुवा-  
सन अनुवचन अनुवाचन अनारोहण प्रारम्भण आरम्भण आरो-  
हण अनुप्रवचनादिः ।

तद्वितनञ्ज्ञञधिकारप्रकरणम् । ६५१

तेन तुल्यं (१) क्रिया चेदिति । ५ । १ । ११५ ।

ब्राह्मणेन तुल्यं ब्राह्मणवदधीते । क्रिया चेदिति किम्  
गणतुल्ये मा भूत् । पुत्रेण तुल्यः स्थूलः ।

तत्र (२) तस्येव । ५ । १ । ११६ ।

मधुरायामिव मधुरावत् स्त्रुघ्ने प्राकारः । चैतस्येव चैतव-  
न्मैतस्य गावः ।

तदर्हम् (३) । ५ । १ । ११७ ।

(१) तुल्यमिति सामान्ये नपुंसकं यत्तुल्यं सा चेत् क्रियेत्यर्थः । वतिप्र-  
त्ययप्रकृतेस्तत्कर्तृक्रियायां लक्षणा तथाव ब्राह्मणवदधीते इत्यत्र  
ब्राह्मणशब्दस्य तदध्ययनपरत्वेन ब्राह्मणकर्तृकाध्ययनतुल्याध्ययनं  
वाक्यार्थः । अतएव भाष्ये ब्राह्मणशब्दः ससुदाये प्रवृत्तोऽध्ययनेष्वपि  
वर्तते इत्युक्तम् । ससुदायश्च

‘तपः श्रुतञ्च जातिश्च त्वयं ब्राह्मणकारकम् ।

तपःश्रुताभ्यां यो ह्येनो जातिब्राह्मण एव सः’ ॥

इत्युक्ततपोऽध्ययनजातिलक्षणसंघातः ब्राह्मणकारकं ब्राह्मणशब्दप्रवृ-  
त्तिनिमित्तं त्वयमुक्तं त्रिकमित्यर्थः तदेकदेशाध्ययनस्य संघातैकदेशतया  
तत्परत्वेऽध्ययनपरत्वमिति तदाशयः । अस्य च क्रियायोगे एव साधुत्वं  
तेन पर्वतोवज्जिमान् भवितुमर्हति महानसवदित्येव प्रतिज्ञावाक्यं  
प्राचीनैरुदाह्रियतेऽर्वाचीनानां क्रियारहितप्रतिज्ञावाक्यप्रयोगस्तु म-  
हानसवदितिवतिप्रयोगानुपपत्त्या असाधुरेव ।

(२) तत्र तस्येति । इव्यगुणादितुल्यार्थताबोधनायामारम्भत्वेन क्रियेति  
नानुवर्त्तते ।

(३) तदर्हमित्यत्र कद्योगे षष्ठा अनिर्द्देशेन कद्योगषष्ठा अनित्यत्वं  
चापितं तेन ‘धायैरासोदसुत्तममिति’ भट्टिः संगच्छते ।

विधिमर्हति विधिवत्प्रज्यते । क्रियाग्रहणं मण्डूकश्रुत्याऽन-  
वर्त्तते । तेनेह न राजानमर्हति ह्यतम् ।

तस्य भावस्त्वतलौ । ५ । १ । ११६ ।

प्रकृतिजन्यबोधे (४) प्रकारो भावः । गोर्भावः गोत्वम् ।  
गोता । त्वान्तं क्लीबन्तलान्तं स्त्रियाम् ।

आ च त्वात् । ५ । १ । १२० ।

ब्रह्मणस्त्व(६५६४०)इत्यतः प्राक् त्वतलावधिक्रियेते । अपवादे-  
स्सह समावेशार्थम् गुणवचनादिभ्यः कर्माणि विधानार्थं  
चेदम् । चकारो नञ्स्त्वञ्भ्यामपि (५६१४०) समावेशार्थः ।  
स्त्रियाभावः स्त्रैणम्-स्त्रीत्वम्-स्त्रीता । पौंस्वम्-पुंस्त्वम्-पुंस्ता ।

न नञ्पूर्वात्तत्पुरुषादचतुरसङ्गतलवणवटयुध  
कत रस लसेभ्यः । ५ । १ । १२१ ।

इतः परं ये भावप्रत्ययास्तौ नञ्तत्पुरुषान्न स्युः । चतुरादीन्

(४) भवन्ति अर्थबोधनाय प्रकृतयो प्रवर्त्तनेऽनेनेति व्युत्पत्त्या भावशब्दः  
करणार्थकप्रज्यन्तइत्याशयेनाह प्रकृतिजन्येति प्रकारइति मुख्यवि-  
शेष्यांशे विशेषणमित्यर्थस्तेन विशेषणतावच्छेदके न प्रसङ्गः । स च त-  
त्तच्छब्दप्रवृत्तिनिमित्तरूपएव प्रवृत्तिनिमित्तत्वञ्च यस्मिन् बुद्धिस्थे सति  
विशेष्यभूतार्थबोधनार्था शब्दस्य प्रवृत्तिः प्रयोगस्तत्त्वम् । तच्च क्वचि-  
त्प्रकारस्य यथा घटादिशब्दप्रवृत्तौ घटत्वादेः क्वचिन्न संसर्गस्य यथा  
राजपुरुषपाचकादौ सम्बन्धप्राक्कर्तृत्वसंसर्गादेः । अतएव कृतदि-  
तसमासेभ्यः सम्बन्धान्निधानं भावप्रत्ययेनेति प्राचोक्तम् एवञ्च वृत्तौ  
प्रकारशब्दः सम्बन्धस्याप्युपलक्षणम् ।

## तद्धितनञ्सञ्जधिकारप्रकरणम् । ६५३

वर्जयित्वा । अपतित्वम् । अपटुत्वम् । नञ्पूर्वात् किम्  
वार्हस्यत्यम् । तत्पुरुषात् किम् नास्य पटवः सन्तीत्यपटु-  
स्तस्य भावः आपठवम् । अचतुरेति किम् आचतुर्यम् ।  
आसङ्गत्यम् । आलवण्यम् । आवक्यम् । आयुध्यम् । आक-  
त्यम् । आरस्यम् । आलस्यम् ।

पृथ्वादिभ्य (५) इमनिच्वा । ५ । १ । १२२ ।

वावचनमणादिसमावेशार्थम् ।

र ऋतो हलादेर्लघोः । ६ । ४ । १६१ ।

हलादेर्लघोः ऋकारस्य रः स्यात् इष्टेमेयस्सु परतः ।

टेः । ६ । ४ । १५५ ।

भस्य टेर्लोपः स्यादिष्टेमेयस्सु । पृथोर्भावः प्रथिमा-पाथ्य  
वम् । अदिमा-माईवम् ।

वर्सदृढादि (६) भ्यः प्यञ्च । ५ । १ । १२३ ।

चादिमनिच् । शौक्यम् शुक्लिमा । दार्ढ्यम् । पृथुमृदु

(५) पृथु मृदु महत् पटु तनु लघु बद्ध साधु आशु उरु गुरु बद्धल खण्ड  
दण्ड चण्ड अकिञ्चन बाल होड़ पाक वत्स मन्द खाडु तृख दीर्घ  
प्रिय वृष ऋजु क्षिप्र लुट् कथु पृथ्वादिः । अत्र ये इगन्ता लघुपूर्वा-  
मृदुप्रभृतयस्तेष्वणः, बद्धलादिषु गुणवचनेषु व्यञ्जः, बालवत्सादिषु  
वयोवचनेष्वणश्च समावेशार्थं वाकारइत्यर्थः ।

(६) दृढ दृढ परिदृढ भृश कथ वक्र शुक्र चुक्र आस्र कष्ट लवण ताम्र  
शीत उष्ण जड बधिर पण्डित मधुर मुखं सूक्ष्म (वेर्यातलातमतिमनः  
शारदानाम्) (समो मतिमनसोः) जवन दृढादिः । गुणवचनत्वादेव  
सिद्धे इमनिजर्थं वचनम् ।

भृशकशहृढपरिवृढानामेव रत्वम् \* । द्रढिमा । षो ङीपर्थः ।  
औचित्ती । याथाकामी ।

गुणवचनब्राह्मणादि(७)भ्यः कर्मणि च । ५

। १ । १२४ ।

चाङ्गावे । जङ्स्य कर्म भावो वा जाङ्यम् । मूढस्य भावः कर्म  
वा मौढ्यम् । ब्रह्मण्यम् । अर्हंतोनुम् च( ४०) । अर्हंतोभावः  
कर्म वा आर्हन्त्यम् । आर्हन्ती ‡ । ब्राह्मणादिराकृतिगणः ।

यथातथयथापुरयोः पर्यायेण । ७ । ३ । ३१ ।

नञःपरयोरेतयोः पूर्वोत्तरपदयोः पर्यायेणादेरचो वृद्धि-  
र्जिदादौ । अयथातथा भावः आयथातथ्यम् अयाथातथ्यम् ।  
आयथापुर्थम् अयाथापुर्थम् । आ पादसमाप्तेर्भावकर्माधि-  
कारः । चतुर्वर्णादीनां (८) स्वार्थउपसंख्यानम् \* । चत्वारो  
वर्णाः चातुर्वर्ण्यम् चातुराश्रम्यम् । तैस्वर्थ्यम् । षाङ्गु-

(७) ब्राह्मण वाङ्मय माणव (अर्हंतोनुम् च) चोर धूर्त आराधय विराधय  
अपराधय उपराधय एकभाव द्विभाव त्रिभाव अत्यभाव अलेवन्न  
संवादिन् संवेशिन् संभाषिन् बहुभाषिन् शीर्षघातिन् विघातिन् स-  
मस्य विषमस्य परमस्य मध्यमस्य अनीश्वर कुशल चपल निपुण पि-  
शुन कुतूहल जेवन्न मित्र बालिश अलस दुःपुरुष कापुरुष राजन्  
मणपति अधिपति गजुल दायाद विशक्ति विषम विपात निपात  
(सर्ववेदादिभ्यः स्वार्थे) (चतुर्वेदस्त्रीभयपदवृद्धिश्च) यौटीर ब्राह्मणादि-  
राकृतिगणः । तेन औचित्तीत्यादि सिद्धम् ।

‡ व्यञः पिप्वात् ङीवि यलोपे नुमि रूपसिद्धम् ।

(८) चतुर्वर्ण्यं चतुराश्रमं सर्वविद्या त्रिलोक त्रिस्वर षड्गुण सेना अन-  
न्तर सन्निधि समीप उपमा सुख तदर्थ इतिह मणिक चतुर्वर्णादिः ।

## तद्धितनञ्ज्ञाधिकारप्रकरणम् । ६५५

गैयम् । सैन्यम् सान्निध्यम् । सामीप्यम् । औपम्यम् । तैलो  
क्यमित्यादि । सर्व्वे वेदाः सर्व्ववेदास्तानधीते सर्व्ववेदः । सर्व्व-  
देरिति (५४१४०) लक् । स एव सार्व्ववेद्यः । (चतुर्वैदस्योभयपद-  
वृद्धिः ग०) । चतुरोर्वेदानधीते चतुर्वैदः स एव चातुर्वैद्यः ।  
चतुर्विद्यस्येति पाठान्तरम् । चतुर्विद्य एव चातुर्वैद्यः ।

### स्तेनाद्यन्मलोपञ्च । ५ । १ । १२५ ।

नेतिसङ्घातग्रहणम् । स्तेन चौर्य्ये पचाद्यच् । स्तेनस्य भावः  
कर्म्म वा स्तेयम् । स्तेनादिति योगं विभज्य सैन्यमिति ष्यञ-  
न्तमपि केचिदिच्छन्ति ।

### सख्युर्य्यः । ५ । १ । १२६ ।

सख्युर्भावः कर्म्म वा सख्यम् । दूतवर्णिगभ्याञ्च \* । दूतस्य  
भावः कर्म्म वा दूत्यम् । वर्णिज्यमिति काशिका । माधवस्तु  
वर्णिज्याशब्दः स्वभावात् स्त्रीलिङ्गः भावएव चात प्रत्ययो  
न तु कर्म्मणीत्याह । भाष्ये तु दूतवर्णिगभ्याञ्चेति नास्त्येव ।  
ब्राह्मणादित्वात् (६१४४०) बाणिज्यमपि ।

### कपिज्ञात्योर्दक् । ५ । १ । १२७ ।

कापेयम् । ज्ञातेयम् ।

### पत्यन्तपुरोहितादि (६) ष्यो यक् । ५ । १ । १२८ ।

सैनापत्यम् । पौरोहित्यम् । ( राजाऽसे ग० ) । राज-  
शब्दोऽसमासे यकं लभत इत्यर्थः । राज्ञो भावः कर्म्म वा

(६) पुरोहित ( राजाऽसे ) धर्मिक पिण्डक सुहित बाल मन्द खण्डक  
दण्डक धर्मिक कर्मिक धर्मिक शिल्पिक स्त्रुतिक मूलिक तिबक



राज्यम् । समासे तु ब्राह्मणादित्वात् (६५४४०) व्यञ् ।  
आधिराज्यम् ।

प्राणभृज्जातिवयोवचनोद्गाचादि(१०) व्योऽञ् ।  
५ । १ । १२८ ।

प्राणभृज्जातिः । आश्वम् । औष्ट्रम् । वयोवचनम् । कौमारम् ।  
कौशोरम् । औद्गातम् । औन्वेत्रम् । सौष्ठवम् । दौष्ठवम् ।

हायनान्तयुवादि (११) व्योऽण् । ५ । १ । १३० ।

द्वैहायनम् । त्रैहायनम् । यौवनम् । स्याविरम् । (ओतियस्य  
लोपश्च ग०) । औतम् । कुशलचपलनिपुणपिशुनकुतूहल-  
चेतज्ञाः युवादिषु ब्राह्मणादिषु (६५४४०) च पठ्यन्ते । कौश-  
लम् कौशल्यमित्यादि ।

इगन्ताच्च लघुपूर्वात् । ५ । १ । १३१ ।

शुचेर्भावः कर्म वा शौचम् । मौनम् । कथं काव्यम् कवि-  
शब्दस्य ब्राह्मणादित्वात् (६५४४०) व्यञ् ।

अञ्जलिक अञ्जनिक ऋषिक पुत्रिक अविक्त ऋत्तिक पथिक पथिक  
चर्मिक प्रतिक सारथि आस्तिक सूचिक संरण सूचक नास्तिक  
अजानिक पाकर नागर चूडिक पुरोहितादिः ।

(१०) उद्गाढ उद्घेढ प्रतिहर्तृ प्रशास्तृ होढ पोढ हर्तृ रथगणक पत्ति-  
गणक सुष्ठु दुष्ठ अध्वर्यु वधू (सुभग सन्ने) उद्गात्वादिः ।

(११) युवन् स्यविर होढ यजमान (पुरुषाऽसे) भ्रातृ कुतूक अणम कटुक  
कमण्डलु कुस्त्री सुस्त्री डःस्त्री सहृदय उर्हृदय उहृद उहृद  
सुभ्रातृ दुभ्रातृ दृष्टल परित्राजक सन्नञ्जचारिन् अन्धशंस (हृदया-  
ऽसे) कुशल चपल निपुण पिशुन कुतूहल चेतज्ञ (ओतियस्य लो-  
पश्च) युवादिः ।

## तद्वितनञ्स्तञ्जधिकारप्रकरणम् । ६५७

योपधाङ्ग रूपोत्तमाद्, अ. ५ । १ । १३२ ।

रामणीयकम् । आभिधानीयकम् । सहायाद्वा \* । साहाय्यम्-साहायकम् ।

द्वन्द्वमनोज्ञादि (१२) व्यञ्च । ५ । १ । १३३ ।

शैष्योपाध्यायिका । मानोज्ञकम् ।

गोत्रचरणाक्लृप्ताघात्याकारतद्वेतेषु । ५ । १ । १३४ ।

अत्याकारोऽधिष्ठेपस्तद्वेतः । ते गोत्रचरणयोर्भावकर्मणी प्राप्तः अवगतवान् वा । गार्गिकया श्लाघते गार्ग्यत्वेन विकल्पते इत्यर्थः । गार्गिकयात्याकुरुते गार्गिकामवेतः ।

होत्राभ्यश्छः । ५ । १ । १३५ ।

होत्राशब्दः ऋत्विग्वाची स्त्रीलिङ्गः । बद्धवचनादिशेषग्रहणम् । अच्चावाकस्य भावः कर्म वा अच्चावाकीयम् । मैत्रावरुणीयम् ।

ब्रह्मणस्त्वः । ५ । १ । १३६ ।

होत्रावाचिनो ब्रह्मण्शब्दात्त्वः स्यात् । छस्यापवादः । ब्रह्मत्वम् । नेतिवाच्ये त्ववचनन्तलो बाधनार्थम् । ब्राह्मणपर्यायाद्ब्रह्मण्शब्दात्तु त्वतलो । ब्रह्मत्वम् । ब्रह्मता ।

नञ्स्तञ्जोरधिकारः (१३) समाप्तः ।

(१२) मनोज्ञ प्रियरूप अभिरूप कल्याण मेधाविन् आढ्य कुलपुत्र कान्दस आत्र ओदिय चोर धूर्त विश्वदेव युवन् कुपुत्र ग्रामपुत्र ग्रामकुलाल ग्रामपण्ड ग्रामकुमार सुकुमार बल्ल अवश्यपुत्र असव्यपुत्र असव्यकुल सारपुत्र शतपुत्र मनोज्ञादिः ।

(१३) (४६१४०) स्त्रीपुंभ्यां नञ्स्तञ्जौ भवनादित्यधिकारः ।



धान्यानाम्भवने (१) चेत्रे खञ् । ५ । २ । १ ।

भवन्त्वस्मिन्निति भवनम् । मुक्कानाम्भवनं चेतं मौक्कीनम् ।

ब्रीहिशाख्योऽट् । ५ । २ । २ ।

वैश्वेयम् । शालेयम् ।

यवयवकषट्ठिकाद्यत् । ५ । २ । ३ ।

यवानाम्भवनं चेतं यव्यम् । यवक्यम् । षट्ठिक्यम् ।

विभाषा तिलमाषोमामङ्गाण्यः । ५ । २ । ४ ।

यद् वा स्यात् । पक्षे खञ् । तिल्यम्-तेलीनम् । माष्यम्-  
माषीणम् । उष्यम्-घौमीनम् । भङ्ग्यम्-भाङ्गीनम् । अण-  
व्यम्-आणवीनम् ।

सर्वचर्मणाः कृतः (२) खञ्जौ । ५ । २ । ५ ।

असामर्थ्येऽपि (३) निपातनात्मनासः । सर्वचर्मणा कृतः ।  
सर्वचर्मणाः-सर्वचर्मणः ।

यथामुखसन्मुखस्य दर्शनः (४) खः । ५ । २ । ६ ।

(१) धान्यानामिति भवनापेक्षया कर्त्तरि षष्ठी सैव समर्थविभक्तिः । भवति-  
रिहोत्यत्तिपरः ।

(२) करणार्थतृतीयैव समर्थविभक्तिः कृत इति तद्वितार्थः ।

(३) सर्व इत्यस्य कृतेनैवान्वयो नतृत्तरपदेन चर्मण्येत्यसामर्थ्यादत्र कथं  
वृत्तिरित्याशङ्क्याहसामर्थ्येऽपीति एवञ्च सर्वेण चर्मणा कृत इत्यर्थे  
न प्रत्ययइति श्राव्यः ।

(४) दृश्यतेऽस्मिन् दर्शनं आदर्शादिरिति वृत्तिकारः । वस्तुनो दृश्यतेऽथा

मुखस्य सदृशं यथा मुखम्प्रतिबिम्बन्निपातनात्सादृश्ये (५)  
अव्ययीभावः । समं सर्वं मुखं सम्मुखं समशब्दस्य (६) अन्त-  
लोपो निपात्यते । यथामुखन्दर्शनः यथामुखीनः सर्वस्य  
मुखस्य दर्शनः सम्मुखीनः ।

तत्सर्वादेः पथ्यङ्गकर्म्मपत्रपातं व्याप्नोति । ५  
। २ । ७ ।

सर्वादेः पथ्याद्यन्ताद् (७) द्वितीयान्तात् खः स्यात् । सर्व-  
पथान् व्याप्नोति सर्वपथीनः । सर्वाङ्गीणः । सर्वकर्माणिः ।  
सर्वपत्नीणः । सर्वपात्रीणः ।

आप्रपदं प्राप्नोति । ५ । २ । ८ ।

पादस्याग्रम्प्रपदन्तम्सर्वादीकृत्य आप्रपदम् । आप्रपदीनः  
पटः ।

अनुपदसर्वान्नायानयं बद्धाभक्षयतिनेयेषु । ५  
। २ । ९ ।

अनुरायामे सादृश्ये वा । अनुपदम् बद्धा अनुपदीना (८)

विति दर्शनइत्येव न्याय्यम् तेन “यथामुखीनः सीतायाः” इति संयुगे  
“सम्मुखीनं त” मिति च भट्टिप्रयोगः सङ्गच्छते ।

(५) यथाऽसादृश्ये इति निषेधात् निपातनादित्युक्तम् ।

(६) समशब्दस्येति अभिसंख्यार्थकसमुपसर्गपूर्वकान्तु प्रत्ययान्तेष्वप्येते ।

(७) सर्वादेरित्यस्य सामानाधिकरण्याय पञ्चम्यर्थे पातान्तात् प्रथमेत्याशयेनाह  
पथ्याद्यन्तादिति । व्याप्तिकर्म्मतया लभ्यमाह द्वितीयान्तादिति ।

(८) अनुशब्दस्यायामर्थत्वे पदसंबन्धिदैर्घ्योपलक्षिता, सादृश्यार्थकत्वे पदसद-  
शोत्तर्यः सादृश्यञ्च तस्यपरिमाणत्वेन ।

उपानत् । सर्वाङ्गानि भक्षयति सर्वाङ्गीनो भिक्षुः । अयान-  
नयः (६) स्थलविशेषः तं नेयः । अयानयीनः शारः ।

परोवरपरम्परपुत्रपौत्रमनुभवति । ५ । २ । १० ।

परांश्चावरांश्चानुभवतीति परोवरीणः । अवरसोच्चं § निपा-  
त्यते । परांश्च परतरांश्चानुभवति परम्परीणः । प्रकृतेः  
परम्परभावो निपात्यते । पुत्रपौत्राननुभवति पुत्रपौत्रीणः ।  
परम्पराशब्दस्तु अव्युत्पन्नं शब्दान्तरं स्त्रोतिङ्गन्तस्मादेव  
स्वार्थे व्यञ्जि पारम्पर्यम् । कथम्पारोवर्थ्यवदिति असाधुरेव  
खप्रत्ययसन्नियोगेनैव परोवरेति निपातनात् ।

अवारपाराऽत्यन्ताऽनुकामङ्गामी । ५ । २ । ११ ।

अवारपारङ्गामी अवारपारीणः । अवारीणः (१०) । पा-

(६) आनीयन्ते शरा अस्मिन् इत्यानयः अयेन दक्षिणावर्त्तेनापसव्यगमने-  
नानयः अयानयः शीर्षस्थानम् । द्यूतविशेषे हि चतस्रोवीथयः प्रत्येकं  
द्वादशकोशोपेताः शारास्तु त्रिंशत् ते च एकैककितवेन पञ्चदशशो  
याह्याः स्ववामपार्श्वस्थप्रथमकोष्ठपर्यन्तमारभ्यान्तिमकोष्ठरूपं शीर्षस्था-  
नरूपमयानयं दक्षिणावर्त्तेनापसव्यगत्या सर्वेऽपि शारा नेया अतस्ते  
अयानयीना इत्युच्यन्ते । तत्रायं विशेषः 'ससहायस्य शारस्य परैर्नां  
क्रम्यते पदम् । असहायस्तु शारेण परकीयेण बाध्यते, इत्युक्तदिशा-  
ऽवसेयः । परैः परकीयैः नाक्रम्यते इत्यादिशाराश्रितकोष्ठं नाक्रम्यते  
परकीयशारेण तत्स्थानाक्रमणेन प्रतिरोधात् । असहायस्तु हन्यते  
इत्यतः प्रतिरोधाजनकइत्यर्थः । शृणन्ति हिंषन्ति परस्परं द्यूतकारा  
यभिरिति शाराः द्यूतसाधनविशेषाः गुटिकादयः ।

९ अवरस्यादेरिति शेषः ।

(१०) अवारपारेति विन्दहीतादपि स्यादित्याशयेनाह अवारीणइति ।

रीणः । पारावारीणः । अत्यन्तं गामी अत्यन्तीनः भृशङ्गन्ते  
त्यर्थः । अनुकामङ्गामी अनुकामीनः यथेष्टङ्गन्ता ।

समांसमां विजायते । ५ । २ । १२ ।

यलोपो (११) ऽवशिष्टविभक्तेरलुक् च पूर्वपदे निपात्यते ।  
समांसमीना गौः । 'समांसमीना सा यैव प्रतिवर्षं प्रसूयते' ।  
प्रत्ययानुत्पत्तौ यलोपो (१२) वा वक्तव्यः \* । समांसमां  
विजायते समायांसमायां वा ।

अद्यश्वीना (१३) ऽवष्टब्धे । ५ । २ । १३ ।

अद्य श्वो वा विजायते अद्यश्वीना वङ्वा । आसन्नप्रसवे-  
त्यर्थः । केचित्तु विजायत इति नानुवर्त्तयन्ति । अद्यश्वीनं  
मरणम् आसन्नमित्यर्थः ।

आगवीनः । ५ । २ । १४ ।

आङ्पूर्वाङ्गोः कर्मकरे खप्रत्ययो निपात्यते । गोः प्रत्यर्पण  
पर्यन्तं यः कर्म करोति स आगवीनः ।

(११) विपूर्वकजनिर्गर्भविमोचने तस्य समुदायसमाव्यापकत्वाभावेनात्यन्तसं-  
योगे द्वितीयाप्राप्त्यभावात् सप्तम्येव समर्थविभक्तिरित्याशयेनाह यलोप  
इति तथाच समायां समायासिति स्थिते पूर्वपदस्य यमाबलोपे स-  
मासितिस्थितसुत्तरपदस्य सुपोधातुप्रातिपदिकयोरिति ( १२.०४० )  
विभक्तिलुक् ।

(१२) वार्त्तिके यलोपउभयपदे बोध्यस्तेन सूत्रे समांसमासिति निर्देशः  
सङ्गच्छते इति भावः ।

(१३) अद्यश्वीनेति निर्विभक्तिकोऽयं निर्देशो न तु स्त्रीलिङ्गपरः अद्यश्वीनो  
गोसमूह इति प्रयोगात् । अवष्टब्धमासन्नमित्यर्थः ।

अनुग्वलङ्कामी । ५ । २ । १५ ।

अनुगु गोः पश्चात् पर्याप्तं यथा गच्छति सोऽनुगवीनो गोपालः

अध्वनोयत्खौ । ५ । २ । १६ ।

अध्वानमलङ्गच्छति अध्वन्यः-अध्वनीनः । ये चाभावकर्म्मणोः  
(५।११०.) आत्माध्वानौ खे (६१७४०) इति सूत्राभ्याम् प्रकृतिभावः ।

अभ्यमिताच्छ च । ५ । २ । १७ ।

चाद्यत्खौ । अभ्यमितीयः-अभ्यमितरः--अभ्यमित्रीणः ।  
अमिताभिमुखं सुष्ठु गच्छतीत्यर्थः ।

गोष्ठात् खञ् भूतपूर्व । ५ । २ । १८ ।

गोष्ठो भूतपूर्वः गोष्ठीनो देशः ।

अश्वस्यैकाहगमः । ५ । २ । १९ ।

एकाहेन गम्यते इत्येकाहगमः आश्विनोऽध्वा ।

शालीनकौपीने (१४) अधृष्टाकार्ययोः । ५ ।

२ । २० ।

शालाप्रवेशमर्हति शालीनः अधृष्टः । कूपपतनमर्हति कौपीनं  
पापम् तत्साधनत्वान्तद्विषयत्वात् पुरुषलिङ्गमपि तत्सम्ब-  
न्धात्तदाच्छादनमपि ।

(१४) शालाकूपशब्दौ तत्प्रवेशपतनयोर्लक्षणिकौ एतत्प्रत्ययान्तौ जानयौ  
रूपाविति बोध्यम् ।

व्रातेन जीवति । ५ । २ । २१ ।

व्रातेन शरीरायासेन ( १५ ) जीवति न तु बुद्धिवैभवेन स  
व्रातीवः ।

साम्नपदीनं सख्यम् । ५ । २ । २२ ।

सप्तभिः पदैरवाप्यते साम्नपदीनम् ।

हैयङ्गवीनं संज्ञायाम् । ५ । २ । २३ ।

ह्योगोदोहस्य ह्ययङ्गुरादेशः विकारार्थं खञ् च निपात्यते ।  
दुह्यात इति दोहः क्षीरं ह्योगोदोहस्य विकारः हैयङ्गवीनं  
नवनीतम् ।

तस्य पाकमूले पीत्वादि ( १६ ) कर्णादि ( १७ ) भ्यः  
कुणज्जाहचौ । ५ । २ । २४ ।

पीलूनाम्पाकः पीलुकुणः । कर्णस्य मूलं कर्णजाहम् ।

पक्षान्तिः । ५ । २ । २५ ।

मूलग्रहणमावमनुवर्त्तते । पक्षस्य मूलम्पक्षान्तिः ।

तेन वित्तञ्चुप्च(न)णपौ । ५ । २ । २६ ।

( १५ ) नानाजातीयानामनियवृत्तीनां शरीरायासजीविनां समूहो व्रात-  
स्तत्कर्मैवेह व्रातमित्याशयेन शरीरायासेनेत्युक्तम् ।

( १६ ) पीलु कर्कशेषु शमी करीर कुबल बदर चमस्य खदिर पीत्वादिः ।

( १७ ) कर्ण्य अङ्गि नख मुख केश पाद मुष्फ भ्रू शृङ्ग दन्त ओष्ठ पृष्ठ  
कर्णादिः ।

यकारः प्रत्यययोरादौ लुप्रनिर्दिष्टः तेन चस्य नेत्संज्ञा ।  
विद्यया वित्तो विद्याचुक्षुः विद्याच(नः)णः ।

विनञ्भ्यां नानाञौ न सह(१८) । ५।२।२७।

असहार्थे पृथग्भावे वर्तमानाभ्यां स्वार्थे प्रत्ययौ । विना ।  
नाना ।

वेः शालच्छङ्कटचौ । ५।२।२८ ।

क्रियाविशिष्ट (१६) साधनवाचकात् स्वार्थे एतौ स्तः । विस्तृ-  
तम् विशालम् । विशङ्कटम् ।

सम्प्रोदश्च कटच् । ५।२।२९ ।

सङ्कटम् । प्रकटम् । उत्कटम् । चादिकटम् । अलावूति-  
लोमाभङ्गाभ्योरजस्युपसंख्यानम् \* । अलावूनां रजः अला-  
वूकटम् । गोष्ठजादयः स्थानादिषु पशुनामभ्यः \* । गवां  
स्थानं गोगोष्ठम् । सङ्घाते (२०) कटच्\* । अवीनां सङ्घातः  
अविकटः । विस्तारे पटच्\* । अविपटः । द्वित्वे गीयुगच्\* ।

(१८) न सहेति प्रकृत्यर्थविशेषणमित्याशयेनाह असहार्थे इति तदेव व्याचष्टे

पृथग्भावे इति । तेन क्रियासङ्ख्योगे विगतइत्यादौ नास्य प्रवृत्तिः ।

(१६) उपसर्गाणां क्रियाविशिष्टबोधकतया तद्वोधनयोग्यादेव प्रत्ययइत्या-  
शयेनाह क्रियाविशिष्टेति तेन पञ्चिवाचकात् विशब्दात् न प्रसङ्गः ।

(२०) गोष्ठजादीत्यादिशब्दपाह्यबोधकर्त्तृकान्याह संघात इति अप्रसूता-  
वयवः समूहः संघातः, प्रसूतावयवस्तु विस्तारइत्यनयोर्भेदः । एतौ च  
प्रत्ययौ सामाहिकप्रत्ययमात्राणामपवादकौ ।

द्वावुष्टौ उष्ट्रगोयुगम् (२१) । षड्वे षड्गवच् \* । अष्टषड्गवम् । खेहे तैलच् । तिलतैलम् । सर्षपतैलम् । भवने क्षेत्ते शाकटशाकिनौ । इक्षुशाकटम् । इक्षुशाकिनम् ।

अवात्कुटारश्च । ५ । २ । ३० ।

वात्कटच् । अवाचीनः (२२) अवकुटारः । अवकटः ।

नते नासिकायाः संज्ञायां टोटज्नाटज्भटचः

। ५ । २ । ३१ ।

अवादित्येव । नतन्वमनम् । नासिकाया नतम् अवटीटम् । अवनाटम् । अपभटम् । तद्योगान्नासिकाऽपि अवटीटा । पुरुषोऽवटीटः ।

नेर्विडज्जिरीसचौ (२३) । ५ । २ । ३२ ।

निविडम् । निविरीसम् ।

इनच् पिटञ्चिक चि च । ५ । २ । ३३ ।

नेरित्येव । नासिकाया नतेऽभिधेये इनच्पिटचौ प्रत्ययौ प्रकृतेश्चिकचि इत्यादेशौ च । कप्रत्ययचिकादेशौ च वक्तव्यौ\* ।

(२१) उष्ट्रगोयुगमिति अस्य द्वित्वबोधकत्वेऽपि द्वयं युग्ममित्यादिवत् संज्ञा-  
तप्राधान्यादेकवचनत्वम् ।

(२२) अवाचीनः प्रसिद्धः ।

(२३) नेर्विडजित्यत्र नासिकाया इत्याद्यर्थस्य न सम्बन्धः निविडाः केशा  
इत्यादिप्रयोगात् अये तु मण्डकसुत्या संभृत्यस्ते ।



६६६

## सिद्धान्तकौमुदी ।

चिकिनम् । चिपिटम् । चिकम् । क्लिन्नस्य चिल् पिल्-  
लन्नास्य चक्षुषी \* । क्लिन्ने चक्षुषी अस्य चिल्लः । पिल्लः ।  
चुलच् \* । चुल्लः ।

उपाधिभ्यान्त्यकनासन्नारूढयोः । ५ । २ । ३४ ।

संज्ञायामित्यनुवर्तते । पर्वतस्यासनं (२४) स्थलमुपत्यका ।  
आरूढस्थलमधित्यका ।

कर्मणि घटोऽठच् (२५) । ५ । २ । ३५ ।

घटतइति घटः पचाद्यच् । कर्मणि घटते कर्मठः पुरुषः ।

तदस्य सञ्ज्ञातन्तारकादि (२६) भ्य इतच् । ५

। २ । ३६ ।

(२४) आसनं समीपमारूढमुच्चम् संज्ञायामित्यनुवर्तस्य फलमाह पर्व-  
तस्येति तेन 'समुद्रोपत्यका हैमीति, प्रयोगः लक्षणयैवेति बोध्यम् ।

(२५) अठजित्यकारादिकरणात् अङ्गसंज्ञानिमित्तत्वाभावात् ठस्येकादेशः ।

(२६) तारका पुष्प कर्णक मञ्जरी ऋजीष क्षण सूत्र मूत्र निष्क्रमण  
पुरीष उच्चार प्रचार विचार कुम्भल कण्टक मुसल सुकुल कुसुम  
कुटुहल स्तवक किसलय पल्लव खण्ड वेग निद्रा मुद्रा बुभुक्षा  
धेतुष्या पिपासा अद्वा अम्भ पुलक अङ्गारक वर्षक द्रोह दोह मुख  
दुःख उत्कण्ठा भर व्याधि वर्मन् व्रण गौरव शास्त्र तरङ्ग तिलक  
चन्द्रक अम्बकार गर्व सुकुर हृष उत्कर्ष रण कुवलय गर्भ जुधु  
सीमन्त ज्वर गर रोग रोमाञ्च पण्डा कज्जल तृष् कोरक कल्लोल  
स्पृष्ट फल कञ्चुक शङ्कार अङ्कुर शैवल बकुल अम्भ आराल कलङ्क  
कर्दम कन्दल मूर्च्छा अङ्गार हस्तक प्रतिविम्ब विष्णु तन्त्र प्रत्यय दीक्षा  
गर्ज (गर्भादप्राणिनि) तारकादिराकृतिगणः ।

तारकाः सञ्ज्ञाता अस्य तारकितन्नमः । आकृतिगणोऽयम् ।

प्रमाणे(२७)द्वयसज्दघ्नज्मात्रचः । ५।२।३७।

तदस्येत्यनुवर्त्तते । ऊरु प्रमाणमस्य ऊरुद्वयसम् । ऊरु-  
दघ्नम् । ऊरुमात्रम् । प्रमाणे लः(२८) । शमः(२९) ।  
दिष्टिः । वितस्तिः । द्विगोर्नित्यम्(३०) द्वौ शमौ प्रमा-  
णमस्य द्विशमम् । प्रमाणपरिमाणाभ्यां(३१) संख्याया-  
श्चापि संशये मात्रव्यक्त्यः । शममात्रम् । प्रस्यमात्रम् ।  
पञ्चमात्रः । वतन्तात् खार्थे द्वयसज्मात्रचौ । तावदेव  
तावद्वयसम् तावन्मात्रम् ।

पुरुषहस्तिभ्यामण् च । ५।२।३८।

- (२७) प्रमाणे इति प्रमाणमिह परिच्छेदमात्रम् तत्रायं विशेषः आद्यौ  
प्रत्ययौ उन्मानादेव “प्रथमश्च द्वितीयश्च ऊर्द्धमाने मतौ ममे”त्युक्तेः  
मात्रच तु परिमाणसामान्यात् तेनोक्तमात्रं प्रस्यमात्रमित्यादि सिद्धम् ।  
(२८) प्रमाणे ल इत्यत्र प्रमाणम् “आयामस्तु प्रमाणं स्या”दित्युक्तं गृह्यते ।  
प्रमाणे वर्त्तमानात् विहितस्य प्रत्ययस्य लः लुगित्यर्थस्तेन द्वयसचो न  
लुक् तस्योर्द्धमानोत्तरविहितत्वात् ।  
(२९) शमः परिमाणमस्येति वाक्ये शमशब्दादुत्पन्नमात्रचो लुकि शम इति  
शमादीनां ऊर्द्धाधोदिगवस्थितवस्तुपरिच्छेदकत्वे तेभ्यो द्वयसज्दघ्न-  
जोरेवोत्पत्त्यमानतया न तयोर्लुगिति विशेषो बोध्यः । शब्दे न्दु०  
(३०) द्विगोरिति प्रमाणे इत्यनुवर्त्तते तेन एतत्प्रामाण्यादेव प्रमाणान्त  
द्विगोरायामरूपप्रमाणत्वाभावेऽपि मात्रजिति गम्यते । शब्दे न्दु० ।  
(३१) प्रमाणेति तेनोन्मानात्मशयेऽपि न मात्रत्वं । शमः स्यान्नवेति संशयः ।

पुरुषः प्रमाणमस्य पौरुषम्-पुरुषद्वयसम् । हास्तिनम्-हस्ति-  
द्वयसम् ।

यत्तदेतेभ्यः परिमाणे वतुप् । ५ । २ । ३६ ।

यत्परिमाणमस्य यावान् । तावान् । एतावान् ।

किमिदंभ्यां वो घः । ५ । २ । ४० ।

आभ्यां वतुप् स्यादस्य च घः । कियान् । इयान् ।

किमः संख्यापरिमाणे ङिति च । ५ । २ । ४१ ।

चाद्वतुप् । तस्य च वस्य घः स्यात् । काः (३२) संख्या येषान्ते  
किति । कियन्तः ।

संख्याया अवयवे (३३) तयप् । ५ । २ । ४२ ।

पञ्च अवयवाअस्य पञ्चतयन्दाह ।

द्विविभ्यान्तयस्यायज्वा । ५ । २ । ४३ ।

द्वयम्-द्वितयम् । तयम्-त्रितयम् ।

उभादुदात्तो नित्यम् । ५ । २ । ४४ ।

(३२) द्वेकयोर्व्याप्त्यसंख्याभावेन संशयाऽभावात् न प्रश्नः बहुत्वव्याप्त्यसंख्या-  
नान्वनेकतया संशयात् प्रश्नो युक्त इत्याशयेनाह काः इति ।

(३३) अवयवे वर्तमानसंख्यावाचकात् अवयविरूपेऽस्त्वर्थे तयवित्यर्थः ।  
अवयववशात्त्वानुज्ञातावयवभेदोऽपि समुदायत्वेन मुनित्वं बहुतयमि-  
त्यादि सिद्धम् ।

उभयशब्दात्तयपोऽयच् स्यात् । स चाद्युदात्तः (३४) । उभयम् ।

तदस्मिन्नधिकमिति दशान्ताङ्गः । ५ । २ । ४५ ।

एकादश अधिका अस्मिन्नेकादशम् । शतसहस्रयोरेवेष्यते  
नेह । एकादश अधिका अस्यां विंशतौ । प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः  
समानजातीयत्वमेवेष्यते नेह । एकादश माघा अधिका  
अस्मिन् सुवर्णशते ।

शदन्तविंशतेश्च (३५) । ५ । २ । ४६ ।

उः स्यादुक्तैर्धै । त्रिंशदधिका अस्मिन् त्रिंशं शतम् । विंशम् ।

संख्याया गुणस्य निमाने मयट् । ५ । २ । ४७ ।

भागस्य मूल्ये वर्त्तमानात् प्रथमान्तात् (३६) सङ्ख्यावाचिनः  
षष्ठ्यर्थे मयट् स्यात् । यवानान्द्वौ भागौ निमानमस्योदक्षि  
ङ्गागस्य द्विमयमुदक्षिद्यवानाम् । गुणस्येति किम् द्वौ व्रीहि-  
यवौ निमानमस्योदक्षितः । निमाने किम् द्वौ गुणौ क्षीरस्य  
एकस्तैलस्य द्विगुणं क्षीरम्यच्यते तैलेन ।

(३४) उदात्तग्रहणसामर्थ्यादाद्युदात्तत्वम् अन्यस्य तु चित्येनैव सिद्धेः सर्वो-  
दात्तत्वन्तु अद्युदात्तं पदमित्यादिना (उ५ ३८४०) निषिद्धमिति भावः ।

(३५) अन्तशब्दः काकात्रिगोलकन्यायेनोभयत्र संबध्यते तेन एकत्रिंशं शतम्  
एकविंशं शतमित्यादि सिद्धम् ।

(३६) गुणोऽत्र समानभागः निमीयते विक्रीयतेऽनेनेति निमानं 'मूल्यम्' तद-  
स्येति च (६६६४०) मण्डूकपुल्याटसुवर्त्तते तदाह प्रथमान्तादिति गुणकर्म्म-  
कनिमाने वर्त्तमानाद्गुणगतसंख्यावाचकात् मयडित्यर्थः निमाननिमेव-

तस्य (३७) पूरणे डट् । ५ । २ । ४८ ।

एकादशानाम् पूरणे एकादशः ।

नान्तादसंख्यादेर्मट् । ५ । २ । ४९ ।

डटो मङ्गागमः स्यात् पञ्चानाम् पूरणः पञ्चमः । नान्तात्  
किस् विंशः । असंख्यादेः किम् एकादशः ।

षट्कतिकतिपयचतुरां थक् । ५ । २ । ५१ ।

एषां थुगागमः स्याड्डटि । षष्ठाम् पूरणः षष्ठः । कतिथः ।  
कतिपयशब्दस्यासंख्यात्वेऽप्यतएव ज्ञापकाड्डट् । कतिपयथः  
चतुर्थः । चतुरस्रयतावाद्यच्चरलोपश्च \* । तुरीयः । तुर्यः ।

वज्रपूगगणसङ्घस्य तिथुक् । ५ । २ । ५२ ।

डटीत्येव । पूगसङ्घयोरसंख्यात्वेऽप्यतएव डट् । वज्रतिथ  
इत्यादि ।

वतोरिथुक् । ५ । २ । ५३ ।

डटीत्येव । यावतिथः ।

द्वेस्तीयः । ५ । २ । ५४ ।

डटोऽपवादः । द्वयोः पूरणो द्वितीयः (३८) ।

योर्भार्गरूपत्वे निमेयसंख्यापेक्षया निम्नानसंख्यायाश्चाधिक्ये निमेय-  
स्यैकत्वे चायं प्रत्यय इति भाष्ये स्पष्टम् । यन्देन्दुः ।

(३७) संख्याया इत्यनुवर्तते काल संख्येयार्थकसंख्यावाचिनोपहृणम् प्रवृत्ति-  
निमित्तस्यैव संख्यायाः पूरणेऽयं प्रत्ययः ।

(३८) सहायवाचो द्वितीयशब्दस्त्वव्युत्पन्नं प्रातिपदिकमनेन क्लृप्तेषु न तस्य  
साधुत्वं पूरणार्थत्वाभावात् ।

त्रेः सम्प्रसारणञ्च । ५ । २ । ५५ ।

तृतीयः ।

विंशत्यादिभ्यस्तमडन्यतरस्याम् । ५ । २ । ५६ ।

एभ्यो ङटस्तमङागमो वा स्यात् । विंशतितमः-विंशः । एक-  
विंशतितमः-एकविंशः ।

नित्यं शतादिमासाद्विमाससंवत्सराच्च । ५ । २ । ५७ ।

शतस्य पूरणः शततमः । एकशततमः । मासादेरतएव ङट् ।  
मासतमः ।

षष्ट्यादेश्चाऽसंख्यादेः । ५ । २ । ५८ ।

षष्टितमः । संख्यादेश्च विंशत्यादिभ्य इति विकल्पएव । एक-  
षष्टः । एकषष्टितमः ।

मतौ कः सूक्तसाम्नोः । ५ । २ । ५९ ।

मत्वर्थे कः स्यात् । अच्छावाकशब्दोऽस्मिन्नस्ति अच्छावा-  
कीयं सूक्तम् + । वारवन्तीयं साम ।

अध्यायानुवाकयो ः लुक् । ५ । २ । ६० ।

मत्वर्थस्य कस्य । अतएव ज्ञापकान्तत कः । विधानसामर्थ्याच्च  
विकल्पो न लुक् । गर्हभागङः-गर्हभागङीयः ।

विमुक्तादिभ्यो(३९)ऽण् । ५ । २ । ६१ ।

+ एकदेवताक ऋक्समुदायः सूक्तम् ।

ः वेदभागभेदः अनुवाकः ।

(३९) विमुक्त देशसुर रचोऽसुर उपसद् सुवर्ण परिसारक सदसद् वसु

मत्वर्थेऽण् स्यादध्यायानुवाकयोः । विमुक्तशब्दोऽस्मिन्नस्ति  
वैमुक्तः । दैवासुरः ।

गोषदादि(४०)भ्यो वुन् । ५ । २ । ६२ ।

मत्वर्थेऽध्यायानुवाकयोः । गोषदकः । इषेत्वकः ।

तत्र कुशलः पथः । ५ । २ । ६३ ।

वुन् स्यात् । पथि कुशलः पथिकः ।

आकर्षादि(४१)भ्यः कन् । ५ । २ । ६४ ।

आकर्षे कुशलः आकर्षकः । आकर्षादिभ्य इति रेफरहितो  
मुख्यः पाठः । आकर्षो निकषः ।

धनहिरण्यात् कामे । ५ । २ । ६५ ।

कामदृच्छा । धने कामो धनको देवदत्तस्य । हिरण्यकः ।

स्त्राङ्गेभ्यः प्रसिते । ५ । २ । ६६ ।

मरुत् पत्नीवत् वसुभत् महीयत् सन्वत् वर्हवत् दशार्ण दशार्ह  
वयस् हविर्द्वाभ पतविन् महिषो अस्वहृत् सोमापूषन् इडा अग्ना-  
विष्णु उर्वशी वृत्रहन् विष्मतादिः । विष्मतादयः शब्दपराः ।

(४०) गोषद् इषेत्वा मातरिभ्यन् देवस्यत्वा देवीरापः कृष्णोस्य स्त्रेष्ठ  
' देवीधियः रक्षोहृषयुञ्जान अञ्जन प्रभूत प्रवृत्तकथासु गोषद इत्यादि ।  
गोषच्छब्दोऽस्मिन्नस्त्योत्यादि वाक्यम् । गोषदादयश्च शब्दपराः ।

(४१) आकर्षे (आकर्ष) त्वर् पिशाच पिचण्ड अशनि अश्वन् निचय चय  
विजय जय आचय नय पाद दीप छद छ्वाद छ्वाद गङ्गद शकुनि  
आकर्षादिः ।

केशेषु प्रसितः केशकः तद्रचनायान्तत्परइत्यर्थः ।

उदराकृगाद्यूने । ५ । २ । ६७

अविजिगीषौ ठक् स्यात् । कनोऽपवादः । उदरे प्रसितः  
औदरिकः बुभुजयाऽत्यन्तपीडितः । आद्यूने किम् उदरकः  
उदरपरिमार्जनादौ प्रसक्त इत्यर्थः ।

सस्येन परिजातः । ५ । २ । ६८ ।

कन् स्मर्यते न तु ठक् । सस्यशब्दो गुणवाची न तु धान्यवाची  
शस्येनेति पाठान्तरम् । सस्येन गुणेन परिजातः सम्बद्धः  
सस्यकः साधुः ।

अंशं हारी । ५ । २ । ६९ ।

हारीत्यावश्यके णिनिः अतएव तद्योगे षष्ठी न । अंशको  
दायादः ।

तन्त्वादचिरापहृते । ५ । २ । ७० ।

तन्त्रकः पटः प्रत्यग्रइत्यर्थः ।

ब्राह्मणकोष्णिके संज्ञायाम् । ५ । २ । ७१ ।

आशुधजीविनो ब्राह्मणा यस्मिन्देष्टे स ब्राह्मणकः । अल्प-  
मन्नं यस्यां सा उष्णिका यवागूः । अन्नशब्दस्य उष्णादेशो  
निपात्यते ।

शीतोष्णाभ्याङ्गारिणि । ५ । २ । ७२ ।



शीतङ्करोतीति शीतकरः अलसः (४२) । उष्णं करोतीति  
उष्णकः शीघ्रकारी

अधिकम् । ५ । २ । ७३ ।

अध्याख्यशब्दात्कन् उत्तरपदलोपश्च ।

अनुकाभिकाभोकः कमिता । ५ । २ । ७४ ।

अन्वभिभ्यां कन् अभेः पाक्षिको दीर्घश्च । अनुकामयते  
अनुकः । अभिकामयते अभिकः-अभीकः ।

पार्श्वेनान्विच्छति । ५ । २ । ७५ ।

अवजुरुपायः पार्श्वं तेनान्विच्छति पार्श्वकः ।

अयःशूलदण्डाजिनाभ्यां ठक्ठञौ । ५ । २ । ७६ ।

नीक्षणउपायोऽयःशूलं तेनान्विच्छति आयःशूलिकःसाह-  
सिकः । दण्डाजिनन्दम्भः (४३) तेनान्विच्छति दाण्डाजिनिकः ।

तावतिथं ग्रहणमिति लुग्वा । ५ । २ । ७७ ।

कन् स्यात् पूरणप्रत्ययस्य च लुग् वा । द्वितीयकम्-द्विकं वा  
ग्रहणं देवदत्तस्य द्वितीयेन रूपेण ग्रहणमित्यर्थः । तावतिथेन  
गृह्णातीति कन्वक्तव्यो नित्यश्च लुक् \* । षष्ठेन रूपेण (४४)  
गृह्णाति षट्को देवदत्तः । पञ्चकः ।

(४२) संज्ञायामित्यनुवर्त्ततेत्याद्येनाञ्जालसदस्यादि । अलसोहि कार्यकरण-  
काले शीतवाधाभिव स्तूचयन् तत्र न प्रवर्त्तते । शीघ्रकारी दक्षस्तु  
सत्यपि शीते तदङ्गयित्वैव उष्णमिव स्तूचयन् कार्ये प्रवर्त्तते ।

(४३) दम्भसाधनत्वाद्दम्भः दाम्भिका हि प्रायेण दण्डाजिनं धारयन्ति ।

(४४) षष्ठेनेति पञ्चभिः रूपैः न गृह्णाति किन्तु षष्ठेन, रूपञ्च शब्दाद्वसिः ।

स एषां ग्रामणीः । ५ । २ । ७२ ।

देवदत्तो मुख्य एषां देवदत्तकाः । तत्काः । मत्काः ।

शृङ्खलमस्य बन्धनङ्करभे । ५ । २ । ७६ ।

शृङ्खलकः करभः ।

उत्कउन्मनाः । ५ । २ । ८० ।

उद्गतमनस्कटत्तेरुच्छब्दात् स्वार्थे कन् । उत्कः उत्कण्ठितः ।

कालप्रयोजनाद्रोगे । ५ । २ । ८१ ।

कालवचनात् (४५) प्रयोजनवचनाच्च कन् स्याद्रोगे । द्वितीयेऽ  
हनि भवो द्वितीयको ज्वरः । प्रयोजनं कारणं रोगस्य फलं  
वा । विषपुष्पैर्जनितो विषपुष्पकः । उष्णङ्गार्थ्यमस्य उष्णकः ।  
रोगे किम् । द्वितीयो दिवसोऽस्य ।

तदस्मिन्नन्नं प्रायेण संज्ञायाम् । ५ । २ । ८२ ।

प्रथमान्तात्प्रत्ययार्थे कन् स्यात् । यत् प्रथमान्तमन्नं चेत् प्रायः  
विषयन्तत् । गुडापूपाः प्रायेणान्नमस्यां गूडापूपिका पौर्ण-  
मासी । वटकेभ्य इनिर्विच्यः \* । वटकिनी ।

कुल्माषादञ् । ५ । २ । ८३ ।

(४५) कालवचनादिति कालबोधकप्रकरणप्रत्ययान्तएवेह गृह्यते सप्रत्य-  
यान्ताङ्गवेऽर्थे फलकारणान्यतरबोधकात् प्रथमान्तादस्य कारणं कार्यं  
वेत्त्यर्थे प्रत्यय इत्यर्थस्तदाशयेनोदाहरति प्रयोजनमिति ।

६७६

सिद्धान्तकौमुदी ।

कुल्माषाः प्रायेणाश्वमस्यां कौल्माषी ।

ओत्वियञ्छन्दोऽधीते । ५ । २ । ८४ ।

ओत्वियः । वेत्यनुरक्तेऽञ्छान्दसः ।

आङ्मनेन (४६) भुक्तमिनिठनौ । ५ । २ । ८५ ।

आङ्गी-आङ्गिकः ।

पूर्वादिनिः । ५ । २ । ८६ ।

पूर्वं कृतमनेन पूर्वी ।

सपूर्वाच्च । ५ । २ । ८७ ।

कृतपूर्वी ।

इष्टादि (४७) व्यञ्च । ५ । २ । ८८ ।

इष्टमनेन इष्टी । अधीती ।

छन्दसि † परिपन्थिपरिपरिणौ पर्यवस्यातरि ।

५ । २ । ८९ ।

(४६) आङ्मनेन तत्प्राधान्यव्यसमिधीयते न तु पितृगृहेष्यकत्यागस्तस्य भोजनासम्भवात् ।

(४७) इष्ट पूर्वं उपासादित निगदित परिगदित परिवादित निकथित निषादित निषठित सङ्कलित परिकलित संरञ्जित परिरञ्जित अर्ञ्जित गणित अवकीर्ण आयुक्त गृहीत आन्नात श्रुत अधीत अश्वान आसेवित अवधारित अवकलित निराकृत उपकृत उपाकृत अनुयुक्त अनुगणित अनुपठित व्याकलित इष्टादिः ।

† लोकेऽपि परिपन्थिपदस्य रिपौ भूरिप्रयोगात्तस्यासाधुत्वबोधनाय वैदिकप्रक्रियोपयुक्तमपोदं सूत्रमत्र प्रसङ्गात् दर्शितम् ।

लोके तु परिपत्तिशब्दो न न्याय्यः ।

अनुपदमन्वेष्टा । ५ । २ । ६० ।

अनुपदमन्वेष्टा गवाम् अनुपदी ।

साक्षाद्दृष्टरि संज्ञायाम् । ५ । २ । ६१ ।

साक्षाद् दृष्टा साक्षी ।

क्षेत्रियच् परक्षेत्रे चिकित्स्यः । ५ । २ । ६२ ।

क्षेत्रियो व्याधिः शरीरान्तरे चिकित्स्योऽप्रतीकार्यइत्यर्थः ।

इन्द्रियमिन्द्रलिङ्गमिन्द्रदृष्टमिन्द्रसृष्टमिन्द्रजुष्ट-  
मिन्द्रदत्तमिति वा । ५ । २ । ६३ ।

इन्द्र आत्मा तस्य लिङ्गं (४८) करणेन कर्तुरनुमानात् ।  
इतिशब्दः प्रकारार्थः । इन्द्रेण दुर्जयमिन्द्रियम् ।

तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुप् (४९) । ५ । २ । ६४ ।

गावोऽस्यास्मिन्वा सन्ति गोमान् ।

भूमनिन्दाप्रशंसासु नित्ययोगेऽतिशायने ।

संसर्गैः (५०) ऽस्तिविवक्षायाश्चवन्ति मतुवादयः ॥

रसादिभ्यश्च । ५ । २ । ६५ ।

(४८) कर्तृधिष्ठितमेवेन्द्रियं व्याप्रियतेऽतत् तस्य लिङ्गमतुसापकम् ।

(४९) 'शैषिको मतुवर्धीयः शैषिको मतुवर्धिकः । सरूपः प्रत्ययान्तेऽः सनन्तान्न  
सनिध्यते,, इत्युक्तेः षष्ठ्यर्थमत्वर्थीयान्तात् षष्ठ्यर्थमतुवर्धीयो न, एवं सप्त  
म्यर्थमतुवर्धीयात् सप्तम्यर्थो न, 'सरूपो नेट इत्युक्तेः भिन्नरूपस्तु स्यादेवेत्यर्थः ।

(५०) संसर्गः संयोगएवातः दण्डीत्यादिः संयुक्तदण्डएव प्रयोगो न तु गृह

मतुप् । रसवान् । रूपवान् । अन्यमत्वर्थीयनिवृत्त्यर्थं वच-  
नम् (५१) । रस रूप वर्ण गन्ध स्पर्श शब्द स्नेह भाव गुणाद्  
एकाचः । स्ववान् । गुणग्रहणं रसादीनां विशेषणम् ।

तसौ मत्वर्थे । १।४।१६ ।

तान्तसान्तौ भसञ्चौ स्तो मत्वर्थे प्रत्यये परे । वसोः सम्प्र-  
सारणम् (१८७४०) । विदुष्मान् । गुणवचनेभ्यो (५२) मतुपो  
लुगिष्ठः \* । शुक्लोगुणोऽस्यास्ति शुक्लः पटः । जृष्णः ।

मादुपधायाञ्च मतोर्लोऽयवादिभ्यः । ८।२।१६ ।

मवर्णाऽवर्णान्तान्मवर्णावर्णोपधाञ्च यवादि(५३)वर्ज्जात्परस्य

दृक्चिदण्डस्वामिन्यपीति । अस्तिविवक्षायां ये मतुवादयो विहितस्ते  
भूमादिष्वर्थेषु भवन्तीत्यर्थः । तत्र भूमिं यवमान् प्रचुरयवविशिष्टः ।  
निन्दायां ककुदावर्तिनी कन्या कुलक्षणवती । प्रशंसायां रूपवान्  
सुरूपः । नित्ययोगे क्षीरिणोदृष्ट्वा नित्यनिर्यासयुक्ताः । अतिशयाने  
उदरिणी कन्या अतिशयितोदरेत्यर्थः ।

(५१) भाष्ये “दृश्यन्ते ह्यन्ये रसादिभ्यो मत्वर्थीयाः रसिको नटः उर्वशी  
वै रूपिणोत्पुक्तत्वादवाच्यपदं ठनिनिभिन्नपरमिति कल्पाम् । वस्तुतः  
गुणादित्युक्तेः मधुरादिरसादिरूपगुणवाचकादेव मतुपोनियमात्  
रसिको नट इत्यादौ रसस्थालङ्कारोक्तशृङ्गारादिरसपरत्वात्, रूपिणी-  
त्यत्र रूपस्य सौन्दर्यपरत्वाच्च न तत्र नियमबाधः । किन्तु रूपो घटो-  
ऽनित्य इत्यादिप्रयोगसाधुत्वायैव तथा सङ्कोचः ।

(५२) गुणवचनेभ्य इति गुणगुणवाचकेभ्य एव शुक्लादिशब्देभ्यो न तु गुण  
मात्रवाचिभ्यो रूपरसादिभ्य इत्यर्थः ।

(५३) यव दल्मि जन्मि भूमि क्मि क्रुञ्चा वशा द्राक्षा धाक्षा भ्रजि (भ्रजि)  
ध्वजि निजि सिजि सञ्जि हरित् ककुत् मरुत् गरुत् इक्षु दु मडु  
आकृतिगणोऽयम् यवादिः ।

मतोर्म्मस्य वः स्यात् । किंवान् । ज्ञानवान् । विद्यावान् । लक्ष्मी-  
वान् । यशस्वान् । भास्वान् । यवादेस्तु यवमान् । भूमिमान् ।

भयः । ८ । २ । १० ।

भयन्तान्मतोर्म्मस्य वः स्यात् । अपदान्तत्वाद् न जश्त्वम् ।  
विद्युत्वान् ।

संज्ञायाम् । ८ । २ । ११ ।

मतोर्म्मस्य वः स्यात् । अहीवती । मुनीवती । शरादीनां  
चेति (६७६४०) दीर्घः ।

आसन्दीवदष्ठीवच्चक्रीवत्कच्चीवद्रुमखवच्चर्मख-  
ती । ८ । २ । १२ ।

एते षट् संज्ञायां निपात्यन्ते । आसन् शब्दस्यासन्दीभावः ।  
आसन्दीवान् ग्रामः । अन्यतासन्नवान् । अस्थि शब्दस्याष्ठी-  
भावः । अष्ठीवान् । अस्थिमानन्यत । चक्र शब्दस्य चक्री-  
भावः । चक्रीवान्नाम राजा । चक्रवर्त्तनन्यत । कक्ष्यायाः  
सम्प्रसारणम् । कच्चीवान्नाम ऋषिः । कक्ष्यावानन्यत ।  
लवणशब्दस्य रुमण्भावः । रुमखान्नाम पर्वतः । लवणवान-  
न्यत । चर्मणो नलोपाभावो णत्वञ्च । चर्मण्वती नाम  
नदी । चर्मवत्यन्यत ।

उदन्वानुदधौ च । ८ । २ । १३ ।

उदकस्य उदन्भावो मतौ उदधौ संज्ञायाञ्च । उदन्वान्  
समुद्रः ऋषिश्च ।

६८०

सिद्धान्तकौमुदी ।

राजन्यान् सौराज्ये । ८ । २ । १४ ।

राजन्यती भूः । राजवानन्यत ।

प्राणिस्थादातो लजन्यतरस्याम् । ५ । २ । ६६ ।

चूडालः-चूडावान् । प्राणिस्थात् किम् शिखावान्दीपः ।  
आतः किम् हस्तवान् । प्राण्यङ्गादेव नेह । मेधावान् । प्रत्य-  
यस्वरेणैव सिद्धे अन्तोदात्तत्वे चूडालोऽसीत्यादौ 'स्वरितो  
वाऽनुदात्ते पदादाविति' (उ५४१४०) स्वरितबाधनार्थश्चकारः ।

सिध्मादि (५४) व्यञ्ज । ५ । २ । ६७ ।

लक्ष्वा स्यात् । सिध्मलः-सिध्मवान् । अन्यतरस्याग्रहणं मतु-  
प्समुच्चयार्थं न तु प्रत्ययविकल्पार्थम् तेन अकारान्तेभ्य इनि-  
ठनौ न । (वातदन्तबलललाटानामृङ् च ग०) । वातूलः ।

वत्सांसाभ्यां कामबले । ५ । २ । ६८ ।

आभ्यां लक्ष्वा स्याद्यथासंख्यं कामवति बलवति चार्थे ।  
वत्सलः । अंसलः ।

फेनादिलच्च । ५ । २ । ६९ ।

चाल्लच् । अन्यतरस्याग्रहणं मतुप्समुच्चयार्थमनुवर्त्तते । फेनि-  
लः-फेनलः-फेनवान् ।

---

(५४) सिध्म गङ्गु मणि नाभि वीज वीणा कस्त निष्ठाव पांशु पार्श्व पशु  
हनु सक्तु मांस (पाणि धमन्योद्दीर्घश्च) (वातदन्तबलललाटानामृङ् च)  
(जटाघटाकटाकालाः क्षेपे) पण्ये उदक प्रज्ञा सक्कि कर्ण स्नेह शीत  
श्याम पिङ्ग पित्त पुष्पा पृथु स्मृदु मङ्गु मण्ड प्रव चटु कपि गण्ड

लोमादिपामादिपिच्छादिभ्यः शनेलचः । ५ ।

२ । १०० ।

लोमादि(५५)भ्यः शः । लोमशः-लोमवान् । रोमशः-रोम-  
वान् । पामादि(५६)भ्यो नः । पामनः । (अङ्गात् कल्याणेग०) ।  
अङ्गना । (लक्ष्म्या अञ्च ग०) । लक्ष्मणः । (विष्वगित्यु-  
त्तरपदलोपश्चाकृतसन्धेः ग०) । विषुणः । पिच्छादि(५७) भ्य  
इलच् । पिच्छिल-पिच्छावान् । उरसिलः-उरसान् ।

प्रज्ञाश्रद्धान्नाभ्यो णः । ५ । २ । १०१ ।

प्राज्ञो व्याकरण (५८) प्राज्ञा । आङ्गः । आर्द्धः । उन्नेश्च \* ।  
वार्त्तः ।

तपःसहस्राभ्यां विनीनी । ५ । २ । १०२ ।

विनीन्योरिकारो नकारपरित्याणार्थः । तपस्वी । सहस्वी ।

यन्वि श्री कुश धारा वर्धन् पद्मन् श्लेष्मन् पेश निष्वाद् कुण्ड  
(लुट् जन्तूपताप्रयोश्च) सिद्धादिः ।

(५५) लोमन् रोमन् बभ्रु अरि गिरि कर्ष् कपि सुमि तरु लोमादिः ।

(५६) पामन् वामन् वेमन् हेमन् श्लेष्मन् कटु बलि सामन् जङ्गन् क्षमि  
(अङ्गात्कल्याणे) (शाकीपलालीट्टूणां ह्रस्वत्वञ्च) (विष्वगित्युत्तरप-  
दलोपश्चाकृतसन्धेः) (लक्ष्म्या अञ्च) पामादिः ।

(५७) पिच्छा उरस् ध्रुवक ध्रुवक (जटाघटाकालाःक्षेपे) वर्ण उदक पङ्क  
प्रज्ञा पिच्छादिः ।

(५८) व्याकरणमिति गुणभूतक्रियायां कर्मतया सम्बन्धः कर्त्तृकर्मणोः  
कृतोति (३००ष्ट०) षष्ठी तु नेह प्रवर्त्तते कृतोत्युक्त्या कृतपूर्व्यी कट-  
मित्वादिवात् तद्वितयोगे (३००ष्ट०) तस्मिन्नास्योक्तत्वात् ।



असन्तत्वाददन्तत्वाच्च सिद्धे पुनर्व्यचनमणा बाधा ना भूदिति ।  
सहस्रात्तु ठनोऽपि बाधनार्थम् ।

अण् च । ५ । २ । १०३ ।

योगविभागउत्तरार्थः । तापसः । साहस्रः । ज्योत्स्ना-  
दि(५६)भ्य उपसंख्यानम् \* । ज्योत्स्नः । तामिस्रः ।

सिकताशर्कराभ्याञ्च । ५ । २ । १०४ ।

सैकतो घटः । शर्करः ।

देशे लुबिलचौ च । ५ । २ । १०५ ।

चादण् मतुप् च । सिकताः सन्त्यस्मिन् देशे सिकता-सिकति-  
लःसैकतः-सिकतावान् । एवं शर्करेत्यादि ।

दन्त उन्नत उरच् । ५ । २ । १०६ ।

उन्नता दन्ताः सन्त्यस्य दन्तुरः ।

ऊषसुषिमुष्कमधो रः । ५ । २ । १०७ ।

ऊषरः । सुषिरः । मुष्कोऽण्डः मुष्करः । मधु माधुर्यं  
मधुरः । रप्रकरणे खमुखकुञ्जेभ्य उपसंख्यानम् \* । खरः ।  
मुखरः । कुञ्जो वृक्षिहनुः कुञ्जरः । नगपांशुपाण्डुभ्यश्च ।  
नगरम् । पांशुरः । पाण्डुरः । पाण्डुरशब्दस्तु अव्युत्पन्न  
एव । कच्छा ह्रस्वत्वञ्च \* । कच्छुरः ।

(५६) ज्योत्स्ना तमिस्रा कुण्डल कुतप विषर्प विपादिका ज्योत्स्नादिः ।

दुद्भ्यां सः । ५ । २ । १०८ ।

द्युमः । द्रुमः ।

केशद्वोऽन्यतरस्याम् । ५ । २ । १०९ ।

प्रकृतेनान्यतरस्यांग्रहणेन मतुपि सिद्धे पुनर्ग्रहणमिनिठनोः  
समावेशार्थम् । केशवः-केशी-केशिकः-केशवान् । अन्येभ्यो  
ऽपि दृश्यते \* । मणिवो नागविशेषः । हिरण्यवो निधि-  
विशेषः । अर्णसो लोपश्च \* । अर्णवः ।

गाण्डाजगात्संज्ञायाम् । ५ । २ । ११० ।

द्वस्वदीर्घयोर्यणा तन्त्रेण निर्देशः । गाण्डवम्-गाण्डीवम्  
अर्जुनस्य धनुः । अजगवम्भिनाकः ।

काण्डाण्डादीरन्नीरचौ । ५ । २ । १११ ।

काण्डीरः । आण्डीरः ।

रजःकृष्यासुतिपरिषदो वलच् । ५ । २ । ११२ ।

रजस्वला स्त्री । कृषीवलः । वले इति (४७६४०) दीर्घः ।  
आसुतीवलः शौण्डिकः । परिषद्वलः । पर्षदिति पाठान्तरम् ।  
पर्षद्वलम् । अन्येभ्योऽपि दृश्यते \* । आटवलः । पुत्रवलः ।  
शत्रुवलः । वले इत्यत्र (४६६४०) संज्ञायामित्यनुवृत्तेर्नैह दीर्घः ।

दन्तशिखात्संज्ञायाम् । ५ । २ । ११३ ।

दन्तावलो हस्ती । शिखावलः केकी ।

ज्योत्स्नातमिस्राष्टङ्गिणोर्ज्जस्विन्नूर्ज्जस्वलगो-  
मिन्मलिनमलीमसाः । ५ । २ । ११४ ।

मत्वर्थे निपात्यन्ते । ज्योतिषउपधालोपो नश्च प्रत्ययः ।  
ज्योत्स्ना । तमसउपधायाइत्वं रश्च । तमिस्रा । स्त्रीत्वम-  
तन्त्वम् । तमिस्रम् । शृङ्गादिनच् । शृङ्गिणः । ऊर्जसो  
वलच् । अनेन बाधा मा भूदिति विनिरपि । ऊर्जस्वी-ऊर्ज-  
स्वलः । ऊर्जोऽसुगागमइति वृत्तिस्तु चिन्त्या ऊर्जस्वतीति  
वदसुन्वन्तेनैवोपपत्तेः । गोशब्दान्निनिः । गोमी । मल-  
शब्दादिनच् । मलिनः । ईमसञ्च । मलीमसः ।

अत इनिठनौ (६०) । ५ । २ । ११५ ।

दण्डी-दण्डकः ।

ब्रीह्यादि (६१) ब्यञ्च । ५ । २ । ११६ ।

ब्रीहौ ब्रीहिकः । न च सर्व्वेभ्यो ब्रीह्यादिभ्यइनिठनाविध्यते  
किन्तिर्हि शिखामालासंज्ञादिभ्यइनिः यवखदादिभ्यइकः ।  
अन्येभ्यउभयम् ।

तुन्दादिभ्य इलञ्च । ५ । २ । ११७ ।

(६०) 'एकान्तरात्कृतोजातेः सप्तम्याञ्च न तौ सृजतावित्युक्तेः नयी घटीत्यादि न

(६१) ब्रीहि माया शाला शिखा माला मेखला केका अटका पताका  
चर्मन् कर्मन् वर्मन् दंष्ट्रा संज्ञा वड्वा कुमारी नौ वीणा वलाका  
यवखद नौ कुमारी (शीर्षान्नजः) ब्रीह्यादिः । नौकुमार्य्यारिकार्थो  
गणे द्विधा पाठः ।

## तद्धितमत्वर्थीयप्रकरणम् ।

६८५

चादिनिठनौ मतुप् च । तुन्दिलः-तुन्दी-तुन्दिकः-तुन्दवान् ।  
उदर पिचण्ड यव व्रीहि (खाङ्गादिवृद्धौ) । विष्टद्विपाधिकात्  
खाङ्गवाचिनइलजादयः स्युः । विष्टद्वौ कर्णौ यस्य सकर्णिलः-  
कर्णी-कर्णिकः-कर्णवान् ।

एकगोपूर्वाट्टञ् नित्यम् । ५ । २ । ११८ ।

एकशतमस्यास्ति ऐकशतिकः । ऐकसहस्रिकः । गौशतिकः ।  
गौसहस्रिकः ।

शतसहस्रान्ताञ्च निष्कात् । ५ । २ । ११९ ।

निष्कात् परो यौ शतसहस्रशब्दौ तदन्तात्प्रातिपदिकाट्टञ्  
स्यान्मत्वर्थे । नैष्कशतिकः । नैष्कसहस्रिकः ।

रूपादाहतप्रशंसयोर्यप् । ५ । २ । १२० ।

आहतं रूपमस्यास्तीति रूप्यः कार्षापणः । प्रशस्तं रूपम-  
स्यास्ति रूप्यो गौः । आहतेति किम् रूपवान् अन्येभ्योऽ  
पि दृश्यते । हिम्याः पर्वताः । गुण्याः ब्राह्मणाः ।

अस्मायामेधासृजो विनिः । ५ । २ । १२१ ।

यशस्वी-यशस्वान् । मायावी । व्रीह्यादि (६८४८०) पाठादिनि-  
ठनौ । मायी-मायिकः । क्लिन्नन्तत्वात् (१६५८०) कुः । सृग्वी ।  
आमयस्योपसंख्यानन्दीर्घश्च \* । आमयावी शृङ्गवृन्दाभ्या  
मारकन् \* । शृङ्गारकः । वृन्दारकः । फलवर्हाभ्यामि-  
नच् । फलिनः । वर्हिणः । हृदयाञ्चालुरन्यतरस्याम् \* ।  
इनिठनौ मतुप् च । हृदयालुः-हृदयो-हृदयिकः-हृदयवान् ।

शीतोष्णतृप्तेभ्यस्तदसहने \* । शीतन्न सहते शीतालुः ।  
उष्णालुः । स्फायितञ्चीति (उ३८५४०) रक् । तृप्ः पुरोडाशः  
तन्न सहते तृप्तालुः । तृप् दुःखमिति माधवः । हिमाञ्चैलुः\* ।  
हिमं न सहते हिमेलुः । बलादूलः\* । बलन्न सहते व  
लूलः । वातात्महे च\* । वातन्न सहते वातस्य समूहो वा  
वातूलः । तप् पर्वमरुद्भ्याम्\* । पर्वतः । मरुत्तः ।

ऊर्णाया युस् । ५ । २ । १२३ ।

सिन्वात्पदत्वम् ऊर्णायुः । अत्र छन्दसीति ‡ केचिदनुवर्त्त-  
यन्ति युक्तञ्चेतत् अन्यथा हि अहंशुभमोरि(६८६४०)त्यत्रैवोर्णा-  
ग्रहणं कुर्यात् ।

वाचो ग्मिनिः । ५ । २ । १२४ ।

वाग्मी ।

आलजाटचौ वज्रभाषिणि । ५ । २ । १२५ ।

कुत्सितइति वक्तव्यम्\* । कुत्सितम्बज्ज भाषते वाचालः ।  
वाचाटः । यस्तु सम्यग्बज्ज भाषते स वाग्मी ।

(स्वामि)स्वादामिन्नेश्वर्ये । ५ । २ । १२६ ।

ऐश्वर्यवाचकात् स्वशब्दान् मत्वर्थे आमिन् । स्वामी ।

अर्शआदि(६२) व्योऽच् । ५ । २ । १२७ ।

‡ वज्रं छन्दसीत्यतः (उ ५०५४०) स्तत्रादिति शेषः ।

(६२) अर्शम् उरस् त्वन्द चतुर पलित जटा घटा घाटा व्यध कर्हम अल्ल  
ववण (स्वाङ्गाङ्गीनात्) (वर्णात्) अर्शआदिराजतिगणः ।

## तद्धितमत्वर्थीयप्रकरणम् ।

६८७

अशौऽस्य विद्यते अशंसः । आकृतिगणोऽयम् ।

इन्द्रोपतापगह्वीत्प्राणिस्थादिनिः । ५ । २ । १२८ ।

इन्द्रः कटकवल्लिनी । शङ्खनूपुरिणी । उपतापो रोगः ।  
कुष्ठी । किलासी । गर्हन्निन्द्यम् ककुदावर्त्ती । काकता-  
लुकी । प्राणिस्थात्किम् पुष्पफलवान् घटः । प्राण्यङ्गान्न ।  
पाणिपादवती । अतइत्येव । चित्रकललाटिकावती । सिद्धे  
प्रत्यये पुनर्बचनं ठनादिबाधनार्थम् ।

वातातीसाराभ्यां कुक् च । ५ । २ । १२९ ।

वादिनिः । वातकी । अतिसारकी । रोगे चायमिष्यते ।  
नेह । वातवती गुह्या । पिशाचाच्च \* । पिशाचकी ।

वयसि पूरणात् । ५ । २ । १३० ।

पूरणप्रत्ययान्तान्मत्वर्थे इनिः स्याद्वयसि द्योत्ये । मासः सं-  
वत्सरो वा पञ्चमोऽस्यास्तीति पञ्चमी उद्भूतः । ठन्बाधनार्थ-  
मिदम् । वयसि किम् । पञ्चमवान् ग्रामः ।

सुखादि (६३) भ्यश्च । ५ । २ । १३१ ।

इनिर्न्मत्वर्थे । सुखी । दुःखी । (माला क्षेपे ग०) । माली ।

धर्माशीलवर्णान्ताच्च । ५ । २ । १३२ ।

धर्माद्यन्तादिनिर्न्मत्वर्थे । ब्राह्मणधर्मी । ब्राह्मणशीली ।  
ब्राह्मणवर्णी ।

(६३) सुख दुःख तत्र कश्चिन्न नाम्न अस्ति अलोक कथया सोऽहं प्रतीप शील  
इह (माला क्षेपे) जपण प्रणय दल कश्च सुखादिः ।

हस्ताज्जातौ । ५ । २ । १३३ ।

हस्ती । जातौ किम् हस्तवान् पुरुषः ।

वर्णाङ्गुल्यचारिणि । ५ । २ । १३४ ।

वर्णी ।

पुष्करादि (६४) भ्यो देशे । ५ । २ । १३५ ।

पुष्करिणी । पद्मिनी । देशे किम् । पुष्करवान् करी ।  
बाह्वरूप्यपदावलात् \* । बाहुवली । ऊरुवली । सर्वा-  
देश्च \* । सर्वधनी । सर्वबीजी । अर्थाञ्चासन्निहिते (६५) \* ।  
अर्थी । सन्निहिते तु अर्थवान् (६६) । तदन्ताच्च \* । धान्यार्थी ।  
हिरण्यार्थी ।

बलादि (६७) भ्यो मतुबन्यतरस्याम् । ५ । २ । १३६ ।

बलवान्-बली । उत्साहवान्-उत्साही ।

(६४) पुष्कर पद्म उत्पल तमाल कुसुद नङ्ग कपित्थ विस मृणाल कर्दम  
शालूक विगर्ह करीष शिरोष यवास प्रशाह हिरण्य कैरव कल्लोल  
तट तरङ्ग पङ्कज सरोज राजीव नालोक सरोरुह पुटक अरविन्द  
अम्बोज अञ्ज कमल पयस् पुष्करादिः ।

(६५) अर्थशब्दो धनवाची । कालतोऽवाससन्निहित देशतस्तत्र विरोधाद्-  
स्तीत्यसम्बन्धव्यप्राप्ते विधानम् ।

(६६) अर्थवानिति “अर्थे समर्थो विद्वान् यः शास्त्रातुपकृतश्च यः” इत्युक्तेरर्थ-  
नमर्थः समर्थनं तत्र समर्थ इत्यर्थः ।

(६७) बल उत्साह उद्वास उद्वास शिखा कुल बूझ कुल कूल  
आयाम व्यायाम उपयाम आरोग्य अवरोह परिणाह युद्ध बलादिः ।

संज्ञायां मन्माभ्याम् । ५ । २ । १३७ ।

मन्मन्तान्मान्ताच्चे निर्मात्वर्थे । प्रथिमिनी । दामिनी । हो-  
मिनी । सोमिनी । संज्ञायाङ्गिम् । सोमवान् ।

कंशंभ्यां वभयुस्ति तुतयसः । ५ । २ । १३८ ।

कंशमिति मान्तौ कमित्युदकमुखयोः शमिति सुखे । आभ्यांसप्त  
प्रत्ययाः स्युः । यस्वसोः सकारः पदत्वार्थः (६८) । कँव्यः ।  
कम्भः । कँय्युः । कन्तिः । कन्तुः । कन्तः । कँय्यः । शँव्यः ।  
शम्भः । शँय्युः । शन्तिः । शन्तुः । शन्तः । शँय्यः । अनुस्वा-  
रस्य वैकल्पिकः परसवर्णः (६९) वकारयकारपरस्थानुनासि-  
को वयौ ।

तुण्डबलिवटेभः । ५ । २ । १३९ ।

वृद्धा नाभिस्तुण्डः । मूर्ध्न्योपधोऽयमिति माधवः । तुण्ड-  
भः । बलिभः । वटिभः । पामादित्वात् (६८।१४०) बलिनोऽपि ।

अहंशुभमोर्युम् । ५ । २ । १४० ।

अहमिति मान्तमव्ययमहङ्कारे । शुभमिति शुभे । अहंयुः  
अहङ्कारवान् शुभंयुः शुभान्वितः \* ।

इति मत्वर्थीयाः ।

(६८) तेन सिति चेति (५।२।१४०) पदत्वेन मस्यानुस्वारकार्यमिति भावः ।

(६९) वा पदान्तस्थेति (६।१४०) सूत्रेणेति शेषः ।





प्राग्दिशो विभक्तिः (१) । ५ । ३ । १ ।

द्विक्शब्देभ्य (६६५४०) इत्यतः प्राग्वक्ष्यमाणाः प्रत्यया विभक्ति-  
संज्ञाःस्युः । अथ स्वार्थिकाः (२) प्रत्ययाः । समर्थानामिति  
प्रथमादिति च (४८८४०) निवृत्तम् । वेति त्वनुवर्त्ततएव ।

किं + सर्वनामबहुभ्योऽद्वादिभ्यः । ५ । ३ । २ ।

किमः सर्वनाम्नो बहुशब्दाच्च प्राग्दिशोऽधिक्रियते ।

इदम् इश् । ५ । ३ । ३ ।

प्राग्दिशीये परे ।

एतेतौ रथोः । ५ । ३ । ४ ।

इदम्शब्दस्य एत, इत् इत्यादेशौ स्तो रेफादौ, यकारादौ च  
प्राग्दिशीये परे । इशोऽपवादः ।

एतदोऽन् । ५ । ३ । ५ ।

योगविभागः कर्त्तव्यः । एतदः एतेतौ स्तो रथोः । अन्  
एतद् इत्येव । अनेकाल्पत्वात्सर्वार्थदेशः । नलोपः प्रातिपदि-  
कान्तस्य (१०६४०) ।

सर्वस्य सोऽन्यतरस्यान्दि । ५ । ३ । ६ ।

- (१) विभक्तिसंज्ञकत्वात्तसिलादौ त्यदाद्यत्वमेतदन्तात् विभक्त्यनुवर्त्तति च ।  
(२) स्वार्थिका इति प्रायेणेति शेषः स्वकीयप्रकृतेरर्थे भवादित्यर्थः तसिलादीना-  
मर्थनिर्द्देशाभावादतिशायने इत्यादीनां प्रकृत्यर्थविशेषणत्वादिति भावः ।  
† सर्वनामत्वेनैव प्राप्नो ब्रादिपाठात् पर्युदासे किमः पृथगुपपन्नम् ।

## तद्धितप्राग्दिशीयप्रकरणम् ।

ई८१

प्राग्दिशीये दकारादौ प्रत्यये परे सर्वस्य सो वा स्यात् ।

पञ्चम्यास्तसिल् । ५ । ३ । ७ ।

पञ्चम्यन्तेभ्यः किमादिभ्यस्तसिल् स्याद्वा ।

कु तिहोः । ७ । २ । १०४ ।

किमः कु स्यान्तादौ ह्रादौ च विभक्तौ परतः । कुतः । कस्मात्  
यतः । ततः । अतः । इतः । अमुतः । बज्जतः । इगादेशु  
द्वाभ्याम् ।

तसेञ्च । ५ । ३ । ८ ।

किंसर्वनामवज्जभ्यः परस्य तसेञ्चसिलादेशः स्यात् । खरा-  
र्यं विभक्त्यर्थञ्च वचनम् ।

पर्यभिभ्याञ्च । ५ । ३ । ९ ।

आभ्यान्तसिल् स्यात् । सर्वोभयार्थाभ्यामेव । परितः सर्वत-  
इत्यर्थः । अभित उभयतइत्यर्थः ।

सप्तम्यास्तल् । ५ । ३ । १० ।

कुत्र । यत । तत । बज्जत ।

इदमो हः । ५ । ३ । ११ ।

बलोऽपवादः । इगादेशः † । इह ।

किमोऽत् । ५ । ३ । १२ ।

---

† इदम इयिति (ई८४०) सूत्रेणेति शेषः ।

वाग्रहणमपक्ष्यते । सप्तम्यन्तात्किमोऽद्वा स्यात् । पक्षे तल् ।

क्वाति । ७ । २ । १०५ ।

किमः क्वादेशः स्यादति । क । कुत्र ।

वा ह च छन्दसि । ५ । ३ । १६ ।

कुहस्यः कुह जग्मथुः ।

एतदोऽश् ततसोस्त्वतसौ चानुदात्तौ । २।४।३३।

अन्वादेशविषये एतदोऽश् स्यात्स चानुदात्तस्त्वतसोः परतः ।  
तौ चानुदात्तौ स्तः । एतस्मिन् ग्रामे सुखं वसामः । अथो  
अत्राधीमहे । अतो न गन्तारः स्मः ।

इतराभ्योऽपि दृश्यन्ते । ५ । ३ । १४ ।

पञ्चमीसप्तमीतरविभक्तप्रन्तादपि तसिलादयो दृश्यन्ते ।  
दृशिरग्रहणाद्भवदादियोगएव । सभवान् ततोभवान् तत-  
भवान् । तस्मभवन्तम् ततोभवन्तम् ततभवन्तम् एवन्दी-  
र्घायुः (३) । देवानाम्प्रियः । आयुष्मान् ।

सर्वैकान्यकिंयत्तदः काले दा । ५ । ३ । १५ ।

सप्तम्यन्तेभ्यः कालार्थेभ्यः स्वार्थे दा स्यात् । सर्वस्मिन् काले ।  
सदा † सर्वदा । एकदा । अन्यदा । कदा । यदा । तदा ।  
काले किम् सर्वत देशे ।

(३) ततोदीर्घायुस्तत्तदीर्घायुः । ततोदेवानांप्रियः तत्तदेवानां प्रियः ।

† सर्वस्य सोऽन्यतरस्यामिति (६६०४) सादेशः ।

इदमो हिंल् । ५ । ३ । १६ ।

सप्तम्यन्तात्काले इत्येव । हस्यापवादः । अस्मिन् काले एतर्हि । काले किम् इह देशे ।

अधुना । ५ । ३ । १७ ।

इदमः सप्तम्यन्तात्कालवाचिनः स्वार्थेऽधुनाप्रत्ययः स्यात् ।  
इष् (६८१ष्ट०) यस्येतिलोपः (१३६ष्ट०) । अधुना ।

दानोञ्च । ५ । ३ । १८ ।

इदानीम् ।

तदो दा च । ५ । ३ । १९ ।

तदा तदानीम् । तदो दावचनमनर्थकं विहितत्वात् ।

अनद्यतने हिंलन्यतरस्याम् । ५ । ३ । २१ ।

कर्हि कदा यर्हि यदा । तर्हि तदा । एतस्मिन् काले एतर्हि

सद्यः परस्परार्थेऽपमः परेद्यव्यद्यपूर्वेद्युरन्येद्युर-  
न्यतरेद्युरितरेद्युरपरेद्युरधरेद्युरुभयेद्युरुत्तरेद्युः

। ५ । ३ । २२ ।

एते निपात्यन्ते । समानस्य सभावो द्यस्चाहनि । समाने  
ऽहनि सद्यः । पूर्वपूर्वतरयोः परः उदारी च वत्सवरे ।  
पूर्वस्मिन् वत्सरे परत् । पूर्वतरे वत्सरे परारि । इदमइष्  
(६८०ष्ट०) समसण् प्रत्ययश्च संबत्सरे । अस्मिन् संबत्सरे ऐ-  
षमः । परस्मादेद्यव्यहनि । परिस्मिन्नहनि परेद्यवि ।

इदमोऽश् (६५६४०) द्युश् । अस्मिन्नहनि अद्य । पूर्वादिभ्योऽ-  
न्येद्युस् । पूर्वस्मिन्नहनि पूर्व्येद्युः । अन्यस्मिन्नहनि अ-  
न्येद्युः । उभयोरह्नोरुभयेद्युः । द्युश्चोभयाद्वक्तव्यः \* ।  
उभयद्युः ।

प्रकारवचने थाल् । ५ । ३ । २३ ।

प्रकारवृत्तिभ्यः (४) किमादिभ्यस्याल् स्यात् स्वार्थे । तेन प्रका-  
रेण तथा । यथा ।

इदमस्थमुः । ५ । ३ । २४ ।

यातोऽपवादः । एतदोऽपि वाच्यः \* । अनेन एतेन वा प्रका-  
रेण इत्यम् ।

किमश्च । ५ । ३ । २५ ।

केन प्रकारेण कथम् ।

प्राग्दिशीयानां विभक्तिसंज्ञानां पूर्णोऽवधिः ।

(४) प्रकारवृत्तिभ्य इति प्रकारवृत्तिभ्य इत्यर्थः तेन सूत्रे प्रकारेतिपदं  
तद्विशिष्टपरम् । समानस्य भेदको विशेषः प्रकारः वक्तुभिः प्रकारैर्यु-  
क्तमित्युक्ते वक्तुभिर्विशेषैरित्यवगमात् ।

तद्वितप्रागिवीयप्रकरणम् ।

ई६५

दिक्छब्देभ्यः सप्तमीपञ्चमीप्रथमाभ्यो दिग्देशकालेष्वस्तातिः । ५ । ३ । २७ ।

सप्तम्याद्यन्तेभ्यो दिशि रूढेभ्यो दिग्देशकालवृत्तिभ्यः स्वार्थेऽस्तातिप्रत्ययः स्यात् ।

पूर्वाधरावराणामसि पुरधवश्चैषाम् । ५ । ३ । ३६ ।  
एभ्योऽस्तात्यर्थेऽसिप्रत्ययः स्यात्तद्योगे चैषां क्रमात्पुर्अध्अव  
इत्यादेशाः स्युः ।

अस्ताति च । ५ । ३ । ४० ।

अस्तातौ परे पूर्वादीनाम्परादयः स्युः । पूर्वस्यां पूर्वस्याः  
पूर्वा वा दिक् पुरः-पुरस्तात् । अधः-अधस्तात् । अवः-अव-  
स्तात् ।

विभाषाऽवरस्य । ५ । ३ । ४१ ।

अवरस्यास्तातौ परेऽव् स्याद्वा । अवस्तात् अवरस्तात् ।  
एवन्देहे काले च । दिशि रूढेभ्यः किम् ऐन्द्र्यां वसति ।  
सप्तम्याद्यन्तेभ्यः किम् । पूर्वं ग्रामङ्गतः । दिमादिवृत्तिभ्यः  
किम् पूर्वस्मिन् गुरौ वसति । अस्ताति चेति † ज्ञापकाद-  
विरस्तातिं न बाधते ।

दक्षिणोत्तराभ्यामतसुच् । ५ । ३ । २८ ।

अस्तातेरपवादः । दक्षिणतः । उत्तरतः ।

† परत्वादपवादत्वाच्च असेरस्तातिबाधकत्वमाशङ्क्य ज्ञापकत्वान्नित्यं न बा-  
धकत्वमित्याह अस्ताति चेति ।

६८६ : सिद्धान्तकौमुदी ।

विभाषा पराऽवराध्याम् । ५ । ३ । २९ ।

परतः । अवरतः । परस्तात् । अवरस्तात् ।

अञ्चेल्लुक् । ५ । ३ । ३० ।

अञ्चल्यन्तादिक्शब्दादस्तातेल्लुक् स्यात् । लुक् तद्धितलुकि (२।५४०) । प्राच्यां प्राच्याः प्राची वा दिक् प्राक् । उदक् । एवन्देशे काले च ।

उपर्युपरिष्ठात् । ५ । ३ । ३१ ।

अस्तातेर्बिषये । ऊर्ध्वशब्दस्योपादेशः स्याद्विरिष्ठातिलौ च प्रत्ययौ । उपरि-उपरिष्ठाद्वा वसति आगतो रमणीयं वा ।

पञ्चात् । ५ । ३ । ३२ ।

अपरस्य पञ्चभावः आतिश्च प्रत्ययोऽस्तातेर्बिषये ।

उत्तराधरदक्षिणादातिः । ५ । ३ । ३४ ।

उत्तरात् । अधरात् । दक्षिणात् ।

एनबन्धतरस्यामदूरेऽपञ्चम्याः । ५ । ३ । ३५ ।

उत्तरादिभ्य एनब् वा स्यादवध्यवधिमतोःसामीप्ये । पञ्चम्यन्तां विना । उत्तरेण । अधरेण । दक्षिणेन । पञ्चे यथास्व प्रत्ययाः ।

दक्षिणादाच् । ५ । ३ । ३६ ।

अस्तातेर्विषये । दक्षिणा वसति । अपञ्चम्यादित्येव । दक्षिणादागतः ।

आहि च दूरे । ५ । ३ । ३७ ।

दक्षिणादूरे (१) आहि च स्यात् । चादाच् । दक्षिणाहि-  
दक्षिणा ।

उत्तराच्च । ५ । ३ । ३८ ।

उत्तराहि । उत्तरा ।

संख्याया विधार्थे धा । ५ । ३ । ४२ ।

क्रियाप्रकारार्थे (२) वर्त्तमानात् संख्याशब्दात् स्वार्थे धा  
स्यात् । चतुर्धा । पञ्चधा ।

अधिकरणविचाले च । ५ । ३ । ४३ ।

द्रव्यस्य (३) संख्यान्तरापादने संख्याया धा स्यात् । एकं  
राशिं पञ्चधा कुरु ।

एकाद्वो ध्यमुजन्यतरस्याम् । ५ । ३ । ४४ ।

- 
- (१) दूरे अवधेरवधिमतश्चेत् दूरे इत्यर्थः उत्तराच्चेत्यत्रापि अतुवर्त्तिष्य-  
माणस्याप्यस्य तथैवार्थः ।
- (२) सामान्यस्य भेदविशेषरूपः प्रकारः विधाशब्दार्थः सच शब्दस्वाभा-  
व्यात् क्रियाविषयकएवेत्याह क्रियेति ।
- (३) विचलनं विचालोऽन्यथाकरणं तच्चेह सङ्ख्यासन्निधानात् सङ्ख्याविष-  
यकमित्याह द्रव्यस्येति तदवगमश्च पदान्तरसमभिव्याहाराच्चाद्गोत-  
र्यज्ञाह एकं राशिनिति पञ्चधेति पञ्चत्वं सङ्ख्याविशिष्टमित्यर्थः ।



एकध्वम् एकधा (४) ।

द्वितोच्च धमुञ् । ५ । ३ । ४५ ।

आभ्यान्धा इत्यस्य धमुञ् स्याद्वा । द्वैधम्-द्विधा । त्रैधम्-  
त्रिधा । धमुञ्जन्तात् स्वार्थे ङदर्शनम् \* । द्वैधानि त्रैधानि ।

एधाञ् । ५ । ३ । ४६ ।

द्वेधा । त्रैधा ।

याप्ये (५) पाशप् । ५ । ३ । ४७ ।

कुत्सितो भिषक् भिषक्पाशः ।

पूरणाङ्गागे (६) तीयादन् । ५ । ३ । ४८ ।

द्वितीयो भागो द्वितीयः । तृतीयः । स्वरे विशेषः । तीया-  
दीकक् स्वार्थे वाच्यः \* । द्वैतीयोक्तः-द्वितीयः । तार्तीयोक्तः-  
तृतीयः । न विद्यायाः \* । द्वितीया तृतीया वा विद्येत्येव ।

प्रागेकादशभ्योऽच्छन्दसि । ५ । ३ । ४९ ।

पूरणप्रत्ययान्ताङ्गागेऽन् । चतुर्थः । पञ्चमः ।

(४) अधिकरणविचारे इत्यनुवर्तते यदप्यनेकमेकं क्रियते सोऽधिकरण-  
विचाल इति भाष्योक्तेः द्विधादिभूतं स्थितं राशिमेकधा कुरु इत्या-  
दिस्थलेऽप्यस्य साधुत्वम् ।

(५) याप्यं कुत्सितम् यस्मादयं पाशप् तत्प्रवृत्तिनिमित्तस्यैव निन्दायामयं  
साधुत्वेन वैद्य आचारेण दुःशोभत्वात् कुत्सितइत्यभिप्राये न । तस्मि-  
न्नायः प्राक्पाशप् इति (२०३४छे) प्रागुक्तेरव्ययत्वं ज्ञेयम् ।

(६) पूरणार्धकतीयप्रत्ययान्ताङ्गागे वर्त्तमानादन् स्यादित्यर्थः ।

षष्ठाष्टमाभ्यां अच । ५ । ३ । ५० ।

चादन् । षष्ठीभागः षाठः-षष्ठः । आष्टमः-अष्टमः ।

मानपञ्चङ्गयोः कन्लुकौ च । ५ । ३ । ५१ ।

षष्ठाष्टमशब्दाभ्यां क्रमेण कन्लुकौ स्तो माने पञ्चङ्गे च वाच्ये ।  
षष्ठको भागः मानश्चेत् । अष्टमोभागः पञ्चङ्गश्चेत् । अस्य  
अनो वा लुक । चकाराद्यथाप्राप्तम् षष्ठः-षाठः । अष्टमः-  
आष्टमः । महाविभाषया सिद्धे लुग्वचनं पूर्वत आनौ  
नित्याविति ज्ञापयति ।

एकादाकिनिच्चासहाये (७) । ५ । ३ । ५२ ।

चात्कन्लुकौ । एकः-एकाकी-एककः ।

भूतपूर्व (८) चरट् । ५ । ३ । ५३ ।

आद्यो भूतपूर्वः आद्यचरः ।

षष्ठ्या (९) रूप्य च । ५ । ३ । ५४ ।

षष्ठ्यान्तात् भूतपूर्वार्थे रूप्यः स्यात् । चात् चरट् । कणास्य भूत-

(७) असहायवाचकादेशशब्दादित्यर्थः असहाये किं प्रसिद्धत्वात् षष्ठा-  
वाचकस्यैव मा भूत् अतएव 'एकाकिनोऽपि धरितः पौरुषेयवृत्ता  
इवेति' भाषे बहुवचनसम्भवः ।

(८) भूतपूर्वार्थे वर्त्तमानात् प्रातिपदिकाश्चरडित्यर्थः ।

(९) षष्ठ्या इति भूतपूर्वार्थे संख्येऽर्थे या षष्ठी तदन्तात् स्वार्थे प्रत्ययः ।  
अतएव न स्वाधिकप्रकरणविरोधः ।

पूर्वो गौः कृष्णरूपः-कृष्णचरः । तसिलादिषु (५५५०) रूप-  
स्यापरिगणितत्वान्न पुंवत् । शुम्भाया भूतपूर्वः शुम्भारूपः ।

अतिशयाने तमविष्ठनौ । ५ । ३ । ५५ ।

अतिशय (१०) विशिष्टार्थवृत्तेः स्वार्थे एतौ स्तः । अयमेवा-  
मतिशयेन आद्यः आद्यतमः । लघुतमो लघ्विष्ठः ।

तिङश्च (११) । ५ । ३ । ५६ ।

तिङन्तादतिशये द्योत्ये तमप् स्यात् ।

तरप्तमपौ घः । १ । १ । २२

एतौ घसंज्ञौ स्तः ।

किमेत्तिङव्ययघादास्वद्रव्यप्रकर्षे । ५ । ४ । १११

किमएदान्तात्तिङोऽव्ययाच्च यो घस्तदन्तादामु स्याद्व्य

(१०) अतिशयः प्रकर्षः इतरस्य न्यूनताकरणरूपोऽभिभवोऽतिशेतेरर्थः  
तत्र वर्त्तमानात् स्वार्थे प्रत्ययइत्यर्थः । अतिशयविशिष्टेति अतिशय-  
कर्तृरूपेऽर्थे इत्यर्थः । तत्र प्रकृत्यर्थद्रव्यस्य स्वरूपतइतराभिभावक-  
त्वाभावेऽपि तत्प्रवृत्तिनिमित्तगुणादिनिष्ठाभिभावकत्वेनैव तस्यापि  
तथात्वमिति बोध्यम् । गोतमइत्यादौ प्रवृत्तिनिमित्तजातेः स्वतन्त्रा-  
त्वाभावेऽपि तत्सङ्घचरितवाङ्मदोक्तनादिगतेनापराभिभावकत्वेन तस्य  
तथात्वम् । एवञ्च तमवादिप्रकृतेरितराभिभावकत्वविशिष्टस्वार्थपरत्वे  
लक्षणा प्रत्ययस्तु तस्य द्योतकः ।

(११) छत्राप्प्रातिपदिकीदित्यधिकारेण (८५५०) तिङश्चाप्रातिपदिकत्वादप्राप्ते  
तिङ इति वचनम् । ●

प्रकर्षे । किन्तमाम् । प्राक्तेतमाम् (१२) । उच्चैस्समाम् ।  
द्रव्यप्रकर्षे तु । उच्चैस्सम (१३) स्तरः ।

द्विवचनविभज्योपपदे तरवीयसुनौ । ५।३।५७।

द्वयोरेकस्यातिशये, विभक्त्ये (१४) चोपपदे सुप्तिङन्तादेतौ  
स्तरः । पूर्वयोरपवादः । अयमनयोरतिशयेन लघुर्लघु-  
तरः लघीयान् । उदीच्याः प्राच्येभ्यः पटुतराः-पटीयांसः ।

अजादी गुणवचनादेव । ५।३।५८।

इष्टन्नीयसुनौ गुणवचनादेव स्तरः । प्रथिष्ठः-प्रधीयान् । नेह  
प्राचकतरः । प्राचकतमः ।

(१२) प्राक्तेतमाभित्यादौ तत्तत्क्रियाविशिष्टस्य तत्तत्कालव्यवहारनियामकत्वात् तत्र द्रव्यप्रकर्षः ।

(१३) उच्चस्तर इति अत्रोच्चत्वगुणवत्परउच्चैःशब्दः । द्रव्यस्य स्तरः प्रकर्षाभावेऽपि द्रव्यनिष्ठगुणादिप्रकर्षएव द्रव्यप्रकर्ष इति बोध्यम् । अतएवाद्रव्यप्रकर्ष इति निषेधः उपचरितगुणक्रियागतप्रकर्षो द्रव्यविषय इति कैयटः । उच्चैस्तराभित्यत्र त्र्यधिकरणशक्तिप्रधान उच्चैःशब्दस्तत्रोच्चत्वप्रकर्षेण तदान्वयस्य प्रकर्षेऽपि क्रियाकारकभावसम्बन्धविशेषणत्वेनैव तस्य भानात् 'सर्वनामपरामर्शयोग्यं द्रव्यमिहोच्यते' इत्युक्तेः सर्वनामपरामर्शयोग्यत्वाच्च न तस्य द्रव्यत्वम् । सर्वनाम्ना तदादिना इदं तदिति परामर्शयोग्यं वस्तु द्रव्यमितितर्कः ।

(१४) द्वयर्थप्रतिपादके, विभजनीये चोपपदे, द्वयोर्मध्ये इतरापेक्षयातिशयविशिष्टस्वार्थवृत्तेर्विभागप्रयोजकीभूतधर्मवाचकाच्च स्वार्थे प्रत्ययः स्यादित्यर्थः । नतराभित्यादौ नञर्थभावगतस्य प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यरूपप्रात्यन्तिकत्वरूपप्रकर्षस्य, नितराभित्यादौ च निश्चयोत्थार्थप्रकर्षस्यैव द्योतनात्, तरविति विवेचनीयम् ।

तुच्छन्दसि । ५ । ३ । ५६ ।

तन्तुजन्तादिठन्नीयसुनौ स्तः ।

तुरिष्ठे मेयस्सु । ई । ४ । १५४ ।

तदशब्दस्य लोपः स्यादिष्ठे मेयस्सु परेषु । अतिशयेन कर्त्ता करिष्ठः । दोहीयसी धेनुः ।

प्रशस्यस्य थः । ५ । ३ । ६० ।

अस्य आदेशः स्यादजाद्योः ।

प्रकृत्यैकाच् । ई । ४ । १६३ ।

इष्ठादिष्वेकाश्च प्रकृत्या (१५) स्यात् । अष्टः । अथान् ।

ज्य च । ५ । ३ । ६१ ।

प्रशस्यस्य ज्यादेशः स्यादिष्ठेयसोः । ज्येष्ठः ।

ज्यादादीयसः । ई । ४ । १६० ।

आदेः परस्य (२६०४०) । ज्यायान् ।

वृद्धस्य च । ५ । ३ । ६२ ।

ज्यादेशः स्यादजाद्योः । ज्येष्ठः । ज्यायान् ।

(१५) अयञ्च प्रकृतिभावोऽङ्गोपोऽनङ्गति (१०५४०) नस्तद्धिते इति (११४४०) वस्येति चेतीति (१२६४०) टे, (१४०४०) रित्त्वित्प्रकरणस्य लोपभावस्य च बोध्यः तेन नेदिष्ठ इत्यादौ टिलोपस्य, कनिष्ठ इत्यादौ मलोपस्य, प्रकृतिभावः ।

अन्तिकवाढयोर्नदसाधौ । ५० । ३ । ६३ ।

अजाद्योः । नेदिष्ठः । नेदीयान् । साधिष्ठः । साधीयान् ।

स्थूलदूरयुवत्तस्वच्छिप्रक्षुद्राणां यणादिपरं पू-  
र्वस्य च गुणः । ६ । ४ । १५६ ।

एषां यणादिपरं लुप्यते पूर्वस्य च गुणः इष्ठादिषु । स्थविष्ठः ।  
द्विष्ठः । यविष्ठः । ह्रस्विष्ठः । क्षेपिष्ठः । क्षोदिष्ठः । एवमी-  
यसुनि । ह्रस्वच्छिप्रक्षुद्राणां षष्ठादित्वात् ( ६५४४० ) ।  
ह्रस्विमा । क्षेपिमा ।

प्रियस्थिरस्फिरोरुवज्जलगुरुद्वटप्रदीर्घवृन्दा-  
रकाणाम्स्थस्फवर्वाहिगर्वर्षचपद्राघटन्दाः । ६ । ४  
। १५७ ।

प्रियादीनां क्रमात्प्रादयः स्थुरिष्ठादिषु । प्रेष्ठः । स्थेष्ठः ।  
स्फेष्ठः । वरिष्ठः । बंहिष्ठः । गरिष्ठः । वर्षिष्ठः । त्रपिष्ठः ।  
द्राघिष्ठः । वृन्दिष्ठः । एवमीयसुनि । प्रेयान् । प्रियोरुव-  
ज्जलगुरुदीर्घाणां षष्ठादित्वादिमनिचि ( ६५४४० ) प्रेमेत्यदि ।

बहोर्लोपो भू च बहोः । ६ । ४ । १५८ ।

बहोः परयोरिमेयसोर्लोपः स्याद्बहोश्च भूरादेशः ‡ । भूमा ।  
भूयान् ।

इष्ठस्य यिट् च । ६ । ४ । १५९ ।

‡ आदेः परस्य ( २८४० ) इत्युक्तेरादिलोपः ।

बहोः परस्य इष्ठस्य लोपः स्यात् यिडागमश्च । भूयिष्ठः ।

युवाल्पयोः कनन्यतरस्याम् । ५ । ३ । ६४ ।

एतयोः कनादेशो वा स्यादिष्टेयसोः । कनिष्ठः । कनीयान् ।  
पक्षे यविष्ठः अल्पिष्ठइत्यादि ।

विन्मतोर्लुक् । ५ । ३ । ६५ ।

विनो मनुपञ्च लुक् स्यादिष्टेयसोः । अतिशयेन स्वग्वी स्व-  
जिष्ठः । स्वजीयान् । अतिशयेन त्वग्वान् । त्वविष्ठः । त्वची-  
यान् ।

प्रशंसायां (१६) रूपम् । ५ । ३ । ६६ ।

सुबन्तान्तिङन्ताच्च । प्रशस्तः पटुः पटुरूपः । प्रशस्तम्पचति  
पचतिरूपम् ।

ईषदसमाप्तौ (१७) कल्पबद्देश्यदेशीयरः । ५ ।  
३ । ६७ ।

(१६) प्रशंसाविशिष्टेऽर्थे वर्त्तमानात् स्वार्थे रूपवित्त्वर्थः । प्रशंसा चात्र परि-  
पूर्णतैव सा च प्रकृत्यर्थावच्छेदकनिष्ठा प्रकृत्यर्थसमानाधिकरणधर्मानिष्ठ  
वा प्रकृत्यर्थे आरोप्यते । एवञ्च प्राशस्त्यं प्रतियोगिनिरपेक्षमतिशय  
नन्तु तत्प्रापेक्षमिति तस्येहाहुवर्त्तनेन न गतार्थता शङ्का ।

(१७) ईषदसमाप्तिविशिष्टेऽर्थे वर्त्तमानात् प्रातिपदिकात् कल्पवादाय इत्य-  
र्थः । गुङ्कल्या इत्येत्यादौ गुङ्गशब्दस्य सादृश्यलक्षणया द्वाभ्यां  
वृत्तिः सादृश्यप्रयोजकधर्मस्य च माधुर्यादेरीषदसमाप्त्ये नैव बोधः  
यन्निरूपितसादृश्यप्रयोजकस्यैषदसमाप्तिर्विवक्ष्यते तद्वाचकात् प्रह-  
ति निष्कर्षः । कल्पवादेः स्वार्थिकत्वेऽपि विशेष्यसिद्धत्यमये वक्ष्यते

ईषदूनो विद्वार् विद्वत्कल्पः । यशस्कल्पम् । यजुष्कल्पम् ।  
विद्वद्देश्यः । विद्वद्देशीयः । पचतिकल्पम् (१८) ।

विभाषा सुपो वज्रच् पुरस्तात् । ५ । ३ । ६८ ।

ईषदसमाप्तिविशिष्टेऽर्थे सुवन्ताद्वज्रञ्चा स्यात्स च प्रागेव (१६)  
नतु परतः । ईषदूनः पटुः । वज्रपटुः । पटुकल्पः । सुपः  
किम् । यजतिकल्पम् ।

प्रकारवचने जातीयर् (२०) । ५ । ३ । ६९ ।

प्रकारवति चायम् । याल् तु प्रकारमात्रे । पटुप्रकारः पटु-  
जातीयः ।

(१८) पचतिकल्पमिति क्रियाप्रधानमाख्यातमित्युक्तेराख्याते क्रियाप्राधान्ये-  
ऽपि तस्या असत्त्वरूपतया लिङ्गसंख्यान्यानुपगमेऽपि पदसाधुत्वार्थ-  
मौत्थगिकमेकवचनं, लोवत्वञ्च अतः पचतोरूपं पचनिरूपमित्येव  
प्रयोगः प्रथमान्तोपस्थाप्यकर्तृप्राधान्यादिनां लिङ्गसंख्याव्ययसम्भवेन  
पचतोरूपावित्याद्यनिष्टप्रयोगापत्तिरिति बोध्यम् ।

(१६) पुरस्ताच्चित्यत्र तुशब्दस्यावधारणार्थत्वं द्योतयन्नाह प्रागेवेति अत्र  
पुरस्तादित्यावर्त्यते तेन पुरस्तात् वज्रच् उत्पत्तेः प्राक्, प्रकृते र्थे लिङ्ग-  
संख्ये प्रकृत्यवस्थायां ते एव वज्रच् उत्पत्तौ स्तः वज्रचय प्रकृतेः  
प्रागेव प्रयोग इति सूत्रार्थस्तेन ईषदसमाप्ती विहितानाकल्पेषां प्रत्ययाना-  
मभिधेयलिङ्गवचनत्वं ज्ञापितं तथाच वज्रचि वज्रयुद्धो द्राक्षा वज्रदणं  
नर इत्येव प्रकृत्यनुसारिलिङ्गत्वम् युद्धकल्पा द्राक्षेत्यादौ तु स्वार्थिक-  
त्वाविशेषेऽपि अभिधेयलिङ्गत्वमिति भेदः । अतएव कचित् स्वार्थिका  
अपि प्रत्ययाः प्रकृतितो लिङ्गवचनायतिवर्त्तन्ते इति सामान्यतोऽभि-  
हितम् ।

(२०) प्रकारश्चात्र सादृश्यं भेदश्चेत्युभयमपि आह्वयम् ।



प्रागिवात्कः । ५ । ३ । ७० ।

द्वे प्रतिकृतावित्यतः (६५४८०) प्राक् काधिकारः ।

अव्ययसर्वनाम्नामकच् प्राक् टः । ५ । ३ । ७१ ।

तिङ्श्चे (७००) त्यनुवर्तते ।

कस्य च दः । ५ । ३ । ७२ ।

कान्ताव्ययस्य दकारोऽन्तादेशः स्यादकच्च ।

अज्ञाते । ५ । ३ । ७३ ।

कस्यायमश्वोऽश्वकः (२१) । उच्चकैः । नीचकैः । सर्वकैः ।  
विश्वकैः । ओकारसकादभकारादौ सुपि सर्वनाम्नटः प्राग-  
कच्\* (२२) । युवकयोः । आवकयोः । युष्मकासु । अस्मकासु ।  
युष्मकाभिः । अस्मकाभिः । ओकारेत्यादि किम् त्वयका ।  
मयका । अकच्प्रकरणे तूष्णीमः काम्वक्तव्यः\* । भित्त्वादन्त्या-  
दचः (२६८०) परः । तूष्णीकामास्ते । शीले को मलोपश्च\* ।  
तूष्णीशीलः । तूष्णीकः । पचतकि । जल्पतकि । धकित् ।  
हिरकुत् ।

कुत्सिते । ५ । ३ । ७४ ।

कुत्सितोऽश्वोऽश्वकः (२३) ।

- 
- (२१) कस्यायमिति प्रश्नेनाज्ञातत्वमाक्षिप्यते । अज्ञातोऽश्व इत्यपि विग्रहः ।  
(२२) ओकारेति इदञ्च युष्मदस्मद्भ्मात्वविषयमन्येषां सर्वनाम्नां प्राति-  
पदिकटेरेव प्रागकजिति भाष्ये स्थितं तदाशयेनाह युवकयोरिति ।  
(२३) कुत्सित इति येन धर्मेण वस्तु कुत्स्यते तद्धर्मयुक्तार्थवाचकात् क  
इत्यर्थः । अश्वक इत्यादौ धावनादेः सम्यगननुष्ठानात् कुत्सेति बोध्यम्

संज्ञायां कन् । ५ । ३ । ७५ ।

कुत्सिते कन् स्यात्तदन्तेन चेत्संज्ञा गम्यते । शूद्रकः । रा-  
धकः । स्वरार्थम् वचनम् ।

अनुकम्पायाम् । ५ । ३ । ७६ ।

पुत्रकः । अनुकम्पितः पुत्र इत्यर्थः ।

नीतौ च तद्युक्तात् । ५ । ३ । ७७ ।

सामदानादिरूपायो नीतिसंज्ञां गम्यमानायामनुकम्पायुक्ता-  
त्कनप्रत्ययः स्यात् । हन्त ते धानकाः गुडकाः एहकि ।  
पूर्वेणानुकम्पमानात्प्रत्ययः अनेन तु परम्परासम्बन्धे (२४)-  
ऽपीति विशेषः ।

बह्वचो मनुष्यनाम्नष्ठज्वा । ५ । ४ । ७८ ।

पूर्वसूत्रद्वयविषये (२५) ।

घनिलचौ च । ५ । ३ । ७९ ।

तत्रैव ।

ठाजादावूर्ध्वं द्वितीयादचः । ५ । ३ । ८३ ।

अस्मिन् प्रकरणे (२६) यः ठोऽजादिप्रत्ययश्च तस्मिन् प्रत्यये परे

(२४) परम्परेति अनुकम्पमानपुत्रादेर्धानादिदानेन परिगोषणात् धानादे-  
रपि अनुकम्पमानपुत्रादिसम्बन्धात् अनुकम्पायुक्तत्वम् ।

(२५) पूर्वसूत्रद्वयेति अनुकम्पायां नीतौ चेत्यनन्तरोक्तसूत्रद्वयविषय इत्यर्थः ।

(२६) अस्मिन्निति पूर्वोक्तसूत्रद्वयस्यैव प्रत्यासत्त्या प्रथमं बुद्धौ रुद्धिर्वापित-  
तया तदर्थ एवेति ग्राह्यम् ।

प्रकृतेर्द्वितीयादच ऊर्द्धं सर्वं लुप्यते । अनुकम्पितो देवदत्तो  
 देविकः-देवियः-देविलः-देवदत्तकः । अनुकम्पितो वायुदत्तो  
 वायुकः । ठग्रहणमुकोद्वितीयत्वे § कविधानार्थम् । वायु-  
 दत्तः वायुकः । पितृकः । चतुर्थादच ऊर्द्धस्य लोपोवाच्यः \* ।  
 अनुकम्पितो वृहस्पतिदत्तो वृहस्पतिकः । अनजादौ च विभाषा  
 लोपो वक्तव्यः \* । देवदत्तकः देवकः । लोपः पूर्वपदस्य च \* ।  
 दत्तिकः-दत्तियः-दत्तिलः-दत्तकः । विनापि प्रत्ययस्यूर्ध्वोत्तर-  
 पदयोर्वा लोपो वाच्यः \* । देवदत्तः दत्तः देवः । सत्यभामा  
 भामा सत्या । उवर्णाल्ल इलस्य च \* । भानुदत्तः भानुलः ।  
 ऋवर्णादपि \* । सवित्रियः । सवितृलः ।

चतुर्थादनजादौ च लोपः पूर्वपदस्य च ।

अप्रत्यये तथैवेष्टउवर्णाल्ल इलस्य च ।

ल इति लोपसंज्ञा प्राचाम् ।

प्राचामुपादेरडज्जुचौ च । ५ । ३ । ८० ।

उपशब्दपूर्वात् प्रातिपदिकात्पूर्वविषये अडच् वुच् एतौ  
 स्तः । चाद्यथाप्राप्तम् । प्राचाग्रहणं पूजार्थम् । अनुकम्पित  
 उपेन्द्रदत्तः उपडः—उपकः-उपिकः-उपियः-उपिलः-उपेन्द्र-  
 दत्तः । षड्रूपाणि ।

जातिनाम्नः कन् । ५ । ३ । ८१ ।

मनुष्यनाम्न इत्येव । जातिशब्दो यो मनुष्यनामधेयस्तस्मात्  
 कन् स्यादनुकम्पायाम् नीतौ च । सिंहकः । शरभकः ।  
 रासभकः । द्वितीयं सन्ध्यन्तरक्षेप्तदादेर्लोपो वक्तव्यः \* ।

§ इत्सुक्तादित्यनेन (५२८४०) इति शेषः ।

कहोड़-कहिकः ‡ । एकाक्षर (२७) पूर्वपदानामुत्तरपदलोपो  
वक्तव्यः \* । वाचा आशीर्यस्य वागाशीर्दत्तः । वाचिकः ।  
कथंषड़ङ्गुलीदत्तः षडिकइति षष्ठजादिवचनात् सिद्धम् ।

शेवल सुपरिविशाल वरुणार्थमादीनां तृती-  
यात् । ५ । ३ । ८४ ।

एषां (२८) मनुष्यनाम्नां ठाजादौ परे तृतीयादच ऊर्द्धं लोपः  
स्यात् । पूर्वस्यापवादः । अनुकम्पितः शेवलदत्तः शेवलिकः  
शेवलियः शेवलिलः । सुपरिकः । विशालिकः । वरुणिकः ।  
अर्थमिकः ।

अजिनान्तस्योत्तरपदलोपश्च । ५ । ३ । ८२ ।

अजिनान्तान्मनुष्यनाम्नोऽनुकम्पायां कन् तस्य चोत्तरपद-  
लोपः । अनुकम्पितो व्याघ्राजिनो व्याघ्रकः । सिंहकः ।

अल्पे । ५ । ३ । ८५ ।

अल्पन्तैलं तैलकम् ।

‡ सम्प्रसारणधर्मे बह्वच इत्यादिना (७०७४०) ठचि रूपसिद्धिः ।

(२७) एकाक्षरहितव्यञ्जनमेकाक्षरम् वागाशिषा दत्तो वागाशीर्दत्तः वाक्क-  
रणकशुभाशंसनेन दत्त इत्यर्थः । वाचिक इत्यत्रैव षडिक इत्यत्रापि  
षविक इतिरूपापत्तिमाशङ्क्य समाधत्ते षष इति भस्त्रायासुत्तरपद-  
लोपे षषः ठाजादौ प्रतिषेध इति (११४१८६०)स्य वार्त्तिकेन भत्व-  
निषेधात्पदत्वात् जश्त्वमिति भावः ।

(२८) एषामिति शेवलादिपूर्वपदानामकृतसन्धीनां तृतीयादच इति वक्तव्यं  
तेन सुपर्याशीर्दत्तशब्दस्य सुपरिक इत्यादि सिद्धिः । शब्देन्दु० ।

ह्रस्वे (२६) । ५ । ३ । ८६ ।

ह्रस्वो षष्ठो षष्ठकः ।

संज्ञायाङ्कन् । ५ । ३ । ८७ ।

ह्रस्वहेतुका या संज्ञा तस्यां गम्यमानायाङ्कन् । पूर्वस्याप-  
वादः । वंशकः । वेणुकः ।

कुटीशमीशुण्डाभ्यो रः । ५ । ३ । ८८ ।

ह्रस्वा कुटी कुटीरः (३०) । शमीरः । शुण्डारः ।

कुत्वा डुपच् । ५ । ३ । ८९ ।

ह्रस्वा कुतःकुतुपः । 'कुतःकृत्तेःस्नेहपातं' ह्रस्वा सा कुतुपः  
पुमान् ।

कास्रगोणीभ्यां ष्टरक् । ५ । ३ । ९० ।

आयुधविशेषः कास्रः ह्रस्वा सा कास्रतरी । गोणीतरी ।

वत्सोच्चाश्वर्षभेभ्यश्च तनुत्वे । ५ । ३ । ९१ ।

वत्सतरः द्वितीयं वयः प्राप्तः (३१) । उच्चतरः अश्वतरः ।

ऋषभतरः । प्रवृत्तिनिमित्ततनत्वे एवायम् ।

(२६) अल्पतद्ध्रस्वत्वे मङ्गल्यदीर्घत्वप्रतिद्वन्विनी परिमाणविशेषौ ।

(३०) प्रकृतिलिङ्गातिक्रमस्यापि क्वाचित्कत्वादाह कुटीर इति ।

(३१) वत्सः प्रथमवयासस्य तनुत्वं वयोऽन्तरप्राप्तिः । उच्चा द्वितीयवया-  
सस्य तनुत्वं तृतीयवयःप्राप्तिः । अश्वो जातिस्तस्य तनुत्वमपकर्षो-  
दन्यपि तृकता गर्हभेनाश्वायासत्वादितत्वादस्य जात्यपकर्षः । ऋषभो  
भारवोऽस्य तस्य वङ्गने मन्दयन्त्रिरपकर्ष इत्येवमुदाहरणेषु बोध्यम् ।

तद्वितप्रागिवीयप्रकरणम् । ७११

किंयत्तदोर्निर्द्धारणे द्वयोरेकस्य (३२) उत्तरच्  
१५।३।६२।

अनयोः कतरो वैष्णवः । यतरः । ततरः । महाविभाषया  
कः । यः । सः ।

वा बहूनां जातिपरिप्रश्ने डतमच् । ५।३।६३।  
बहूनां मध्ये एकस्य निर्द्धारणे डतमच् वा स्यात् । जातिपरि  
प्रश्नइति प्रत्याख्यातमाकरे (३३) । कतमो भवतां कठः ।  
यतमः । ततमः । वाग्रहणमकजर्थम् । यकः । सकः । जहा-  
विभाषया । यः । सः (३४) । किमोऽस्मिन्विषये डतरजपि ।  
कतरः ।

एकाच्च प्राचाम् । ५ । ३ । ६४ ।

उत्तरच्डतमच्च स्यात् । अनयोरेकतरो मैतः । एषामेकतमः ।

अवक्षेपणे (३५) कन् । ५ । ३ । ६५ ।

व्याकरणेन गर्वितः व्याकरणकः । येनेतरः कुत्स्यते तदि-  
होदाहरणम् । स्वतः कुत्सितस्तु कुत्सित (७०६४०) इत्यस्य ।

प्रागिवीयानां पूर्णोऽवधिः ।

(३२) द्वयोरेकस्य निर्द्धारणे निर्द्धार्यमाणवाचिभ्यः किमादिभ्यो डतरजि-  
त्यर्थः । अत्र निर्द्धारणं न प्रत्ययार्थः विग्रहे तद्वितं विभाषि षष्ठैव  
प्रतीयमानतयाऽन्यत्रभ्यत्वात् फिन्त विषयनिर्देश इति बोध्यम् ।

(३३) प्रत्याख्यातमिति तेन कतमो भवताम्, अध्यापकः, शूरो, देवदत्तो  
वेति प्रयोगः सङ्गच्छते ।

(३४) यः स इति अतएव क एतयोरर्थविशेष इति भाष्ये न डतरप्रयोगः ।

(३५) अवक्षिप्यते येन धर्मेण तदवक्षेपणन्नेन कुत्सित इत्यनेन न गतार्थता ।

इवे प्रतिकृतौ (१) । ५ । ३ । ६६ ।

कन् स्यात् । अश्वइव प्रतिकृतिः अश्वकः । प्रतिकृतौ किम्  
गौरिव गवयः ।

संज्ञायां च । ५ । ३ । ६७ ।

इवार्थे कन् स्यात् समुदायश्चेत् संज्ञा । अप्रतिकृत्यर्थमारम्भः ।  
अश्वसदृशस्य संज्ञा अश्वकः । उट्टकः ।

लुप्पनुष्ये । ५ । ३ । ६८ ।

संज्ञायां विहितस्य कनो लुप् स्यान्ननुष्ये वाच्ये । चञ्चा लण-  
मयः पुमान् । चञ्चेव मनुष्यश्चञ्चा(२)वर्धिका ।

जीविकार्थे चापण्ये । ५ । ३ । ६९ ।

जीविकार्थे यद् अविक्रीयमाणं तस्मिन्वाच्ये कनो लुप् स्यात् ।  
वासुदेवः । शिवः । स्कन्दः । देवलकानां (३) जीविकार्थासु  
देवप्रतिकृतिष्विदम् । अपण्ये किम् । हस्तिकान्विक्रीणीते ।

- (१) इवार्थोपमानत्ववति वर्त्तमानात् प्रातिपदिकात् कन् स्यात् यदुपमेयं  
तत् प्रतिकृत्येदित्यर्थः । प्रतिकृतिश्च मृदादिनिर्मिता प्रतिमा ।  
अश्वक इत्यादौ उपमानान्वाभिन्न प्रतिकृतियुक्तः इत्यादिरीत्या बोधः ।
- (२) चञ्चेति अत्र लुप्पत्वात् प्रकृतिवर्त्तिङ्गमात्रं (५४६८०) न तु वचनमपि  
तत्तु विशेष्यदेव तेन चञ्चे मनुष्यादित्यादिप्रयोगः ।
- (३) देवलकानामिति प्रतिमां गृहीत्वा भिन्नार्थं प्रतिगृह्णमृतामित्यर्थः  
तत्तदायतनेषु प्रतिष्ठापिततत्पूजार्थप्रतिमादिषु तु भ्रमात्मिका शिवाद्य-  
भेदबुद्धिरेव न तु सादृश्यबुद्धिरिति न तत्र प्रत्यय इति बोध्यम् ।

देवपथादि(४)भ्यश्च । ५ । ३ । १०० ।

कनो लुप् स्यात् । देवपथः । हंसपथः । आकृतिगणोऽयम् ।

वस्तेर्ठञ् । ५ । ३ । १०१ ।

इवेत्यनुवर्त्तत एव । प्रतिकृतविति निवृत्तम् । वस्तिरिव-  
वास्तेयम् । वास्तेयी ।

शिलाया ढः । ५ । ३ । १०२ ।

शिलेव शिलेयम् । शिलाया इति योगविभागात् ढञ्पीत्येके ।  
शैलेयम् ।

शाखादि(५) भ्यो (यः) यत् (ई) । ५ । ३ । १०३ ।

शाखेव शाख्यः । मुख्यः । जघनमिव जघन्यः । अग्रः । श-  
रण्यः ।

द्रव्यञ्च भव्ये (७) । ५ । ३ । १०४ ।

द्रव्यमयं ब्राह्मणः ।

(४) देवपथ हंसपथ वारिपथ रथपथ स्थलपथ करिपथ अजपथ राजपथ  
शतपथ शङ्खपथ सिन्धुपथ सिङ्गगति उष्ट्रयोव वामरज्जु हस्त इन्द्र  
दण्ड पुष्प मत्स्य देवपथादिराजतिगणः ।

(५) शाखा मुख जघन शृङ्ग मेघ अभ्र चरण स्कन्ध स्कन्द उरस् शिरस्  
अय शरण शाखादिः ।

(६) शाखादिभ्यो यदित्येव पठन्तेन तिच्चादाद्युदात्तत्वमिति । शब्देन्दुः ।

(७) भव्ये आत्मवति अभिप्रेतार्थपात्रभूत इति यावत् तद्विषयाद् दृग्गद्गा-  
दिवार्थे यः (यत्) स्यादित्यर्थः ।



कुशाग्राच्छः । ५ । ३ । १०५ ।

कुशाग्रमिव कुशाग्रीया बुद्धिः ।

समासाच्च तद्विषयात् । ५ । ३ । १०६ ।

इवार्थविषयात् समासाच्छः स्यात् । काकतालीयो(८)देवद-  
त्तस्य बधः । इह काकतालसमागमसदृशश्चोरसमागम इति  
समासार्थः तत्प्रयुक्तः काकमरणसदृशस्तु प्रत्ययार्थः । अजा  
कपाणीयः अतर्कितोपमत इति फलितोऽर्थः ।

शर्करादि(९)भ्योऽण् । ५ । ३ । १०७ ।

शर्करेव शर्करम् ।

अङ्गुल्यादि(१०)भ्यष्ठक् । ५ । ३ । १०८ ।

अङ्गुलीव आङ्गुलिकः । मरुजेव मारुजिकः ।

एकशालायाष्ठजन्यतरस्याम् । ५ । ३ । १०९ ।

(८) काकतालीयमिति काक इव ताल इवेति वाक्ये सह सुपेति (३१६४०)  
समासः वृत्तिविषये काकतालशब्दौ तत्सम्बन्धेन क्रियावाचिनौ तत्र काक-  
गमनं देवदत्तगमनस्योपमानं तालपतनं दस्यूपनिषातस्य, तालेन तु यः  
काकस्य बधः स देवदत्तस्य दस्युना बधस्योपमानमिति बधादिरेव  
काकतालीयादिशब्दवाच्यः संपद्यते इति कैयटः ।

(९) शर्करा कपालिका कपाटिका कनिष्ठिका पुण्डरीक शतपत्र गोलोमन्  
लोमन् गोपुच्छ नराची नकुल सिकता शर्करादिः ।

(१०) अङ्गुली मरुज बभ्रु वल्गु भण्डर मण्डल शङ्कुली हरि कपि सनि  
रुह खल उदन्वित् गोणी उरस् कुलिश अङ्गुल्यादिः ।

एकशालाशब्दादिबार्थे ठञ् वा । पच्चे ठक् । एकशालेष एकशालिकः-एकशालिकः ।

कर्कलोहितादीकक् । ५ । ३ । ११० ।

कर्कः शुलोऽश्वः सद्रव कार्कीकः । लौहितिकः स्फटिकः ।

पूगाञ्ज्योऽग्रामणीपूर्वात् । ५ । ३ । ११२ ।

द्वार्यो निवृत्तः । नानाजातीयाश्चनियतवृत्तयोऽर्थकामप्रधानाः सङ्घाः पूगस्तदाचकात् स्वार्थे अग्रः स्यात् । लौहितध्वज्यः

व्रातचफजोरस्त्रियाम् । ५ । ३ । ११३ ।

व्रातः, कापोतपाक्यः । चफञ्, कौञ्चायन्यः । व्राधायन्यः ।

आयुधजीविसङ्घाञ्ज्यङ्वाहीकेष्वब्राह्मणराज-  
न्यात् । ५ । ३ । ११४ ।

वाहीकेषु य आयुधजीविसङ्घस्तदाचिनः स्वार्थे अग्रट् । चौद्रक्यः । मालत्र्यः । टित्त्वान्डीप् । चौद्रकी । आयुधेति किम् । मल्लाः । सङ्घेति किम् सम्वाट् । वाहीकेषु किम् श्ववराः । अब्राह्मणेति किम् गोपालवाः । शालङ्कायनाः । ब्राह्मणे तद्विशेषग्रहणम् राजन्ये स्वरूपग्रहणम् ।

वृकादेण्यण् । ५ । ३ । ११५ ।

आयुधजीविसङ्घवाचकात् स्वार्थे । वार्क्येण्यः । आयुधेति किम् । जातिशब्दान्मा भूत् ।

दामन्यादि(११)तिगर्त्तषष्ठाच्छः । ५ । ३ । ११६ ।

दामन्यादिभ्यस्तिगर्त्तषष्ठेभ्यश्चायुधजीविसङ्गवाचिभ्यः स्वार्थे  
छः स्यात् । तिगर्त्तः षष्ठो वर्गो येषान्ते तिगर्त्तषष्ठाः ।

आङ्गस्तिगर्त्तषष्ठांस्तु कौण्डोपरथदाण्डिकी ।

क्रोटुकिर्ज्जालमालिष्य ब्रह्मगुप्तोऽथ जालकिः ॥

दामनीयः दामनीयौ दामनयः । औलपीयः औलपीयौ उ-  
लपयः । तिगर्त्तषष्ठः । कौण्डोपरथोयः । दाण्डिकीयः ।

पर्श्यादि-यौधेयादि-(१२)-भ्योऽणञौ । ५ । ३

। ११७ ।

आयुधजीविसङ्गवाचिभ्य एभ्यः क्रमादणञौ स्तः स्वार्थे ।  
पार्श्वः पार्श्वौ पर्श्वः । यौधेयः यौधेयौ यौधेयाः ।

अभिजिद्विदभृच्छालावच्छिखावच्छमीवदूर्णा  
वच्छुमदणो यञ् । ५ । ३ । ११८ ।

अभिजिदादिभ्योऽणन्तेभ्यः स्वार्थे यञ् स्यात् । अभिजितोऽ-

(११) दामनि औलपि वैजवापि औदकि औदङ्कि आच्युतानि आच्युत-  
दन्ति शाकुनानि आकिदन्ति औडपि काकदन्तानि शाकुनानि सार्व-  
सेनि विन्दु वैन्दवि तुलभमौज्जायन काकान्दि सावित्रीपुत्र दामन्यादिः ।  
दामनय इत्यत्र बहुव्री (७१७८०) तद्वाजसंज्ञत्वात् प्रत्यय लुक् । एव-  
मन्यत्रापि ।

(१२) पर्श्व अक्षर रणस् बाह्यीक वयस् वसु मरुत् सत्त्वत् दशर्ह पिशाच  
अशनि कार्षापण पर्श्यादिः । यौधेय कौशेय शौक्रेय शौभ्रेय घौर्त्तयेय  
धान्येय ज्यावाणेय तिगर्त्त भरत उशीनर यौधेयादिः ।

पत्यम् आभिजित्यः । वैदर्भ्यः । शालावत्यः । शैखावत्यः ।  
शमीवत्यः । और्णावत्यः । औमत्यः ।

जरादयस्तद्राजाः । ५ । ३ । ११६ ।

पूगात्जरा (७१५४०) इत्यारभ्य उक्ता एतत्संज्ञाः स्युः । तेना-  
स्त्रियाम्बुजेषु (५२०४०) लुक् । लोहितध्वजाः । कपोतपाकाः ।  
कौञ्जायनाः । वाम्रायना इत्यादि ।

पादशतस्य संख्यादेर्वीप्सायां वुन् लोपश्च । ५  
। ४ । १ ।

लोपवचनमनैमित्तिकत्वार्थम् । अतो न स्यानिवत् । पादः  
पत् (१७५४०) तद्वितार्थ इति (३५५४०) समासे कृते प्रत्ययः ।  
वुन्नन्तं स्त्रियामेव । द्वौ द्वौ पादौ ददाति द्विपदिकाम् । द्वि-  
शतिकाम् । पादशतग्रहणमनर्थकमन्यत्वापि दर्शनात् । द्वि-  
मोदकिकाम् ।

कण्डव्यवसर्गयोश्च । ५ । ४ । २ ।

वुन् स्यात् । अवीप्सार्थमिदम् । द्वौ पादौ दण्डितः द्विप-  
दिकां (१३) व्यवसृजति वा ददातीत्यर्थः ।

स्थूलादिभ्यः (१४) प्रकारवचने कन् । ५ । ४ । ३ ।

(१३) द्विपदिकामित्यत्र दण्डित इत्यनुषज्यते दण्डेर्विकर्म कत्वात् गौणे  
कर्म्मणि निष्ठा ।

(१४) स्थूल अणु माष इषु (कृष्ण तिलेषु) (यव ब्रीहिषु) इजु तिल पाट्य  
(कालावदात् सुरायाम्) (गोमूत्र आच्छादने) (सुरा अहौ) (जीर्ण

जातीयरोऽपवादः । स्थूलकः । अणुकः । चञ्चदृहतोरुपस-  
ख्यानम् \* । चञ्चलकः । दृढलकः । (सुरा अहौ ग०) । सुरा-  
वर्णोऽहिः सुरकः ।

अनत्यन्तगतौ (१५) क्तात् । ५ । ४ । ४ ।

क्षिन्नकम् । भिन्नकम् ।

न सामिवचने । ५ । ४ । ५ ।

सामिपर्याये उपपदे क्तान्तान्न कन् । सामिज्जतम् अर्धज-  
तम् । अनत्यन्तगतेरिह प्रकृत्यैवाभिधानात् (१६) पूर्व्वेण कन्  
प्राप्तः । इदमेव निषेधसूत्रमत्यन्तस्वार्थिकमपि कन् ज्ञाप-  
यति । वज्रतरकम् ।

दृहत्या आच्छादने । ५ । ४ । ६ ।

कन् स्यात् । द्वौ प्रावारोत्तरासङ्गौ समौ दृहृतिका तथा ।  
आच्छादने किम् । दृहती कन्दः ।

अप्रदृक्षाशितं ग्वलङ्कर्मालम्बुरुषाध्युत्तरपदात्  
खः । ५ । ४ । ७ ।

शालिषु) (पत्रमूल समस्तो व्यस्तश्च) कुमारीपुत्र कुमारीचक्षुरमणि,  
स्थूलादिः । प्रकारोऽभेदः सादृश्यञ्चोभयत्रैव प्रत्ययः ।

(१५) अनत्यन्तगतिः साकल्येन सम्बन्धाभावः । क्षिन्नकमित्यस्य ईषच्छिन्नमि-  
त्यर्थः । प्रकृतिवाच्यया क्रियया क्तार्थस्य कर्मण एकदेशप्रतीत्याऽत्य-  
न्तगतिर्नास्तीति प्रत्ययः ।

(१६) प्रकृत्यैवेति समस्तत्वेन तदेकदेशसामिश्रण्डेनैवेत्यर्थः ।

स्वार्थे । अषड्क्षीणो (१३) मन्त्रः द्वाभ्यामेव कृतइत्यर्थः । अग्नि-  
ता गावोऽस्मिन्निति अशितङ्गवीनमरणम् । निपातनात्पूर्वस्य  
भम् । अलं कर्मणे अलङ्कृष्णीणः । अलम्पुरुषीणः (१८) ।  
ईश्वराधीनः । नित्योऽयं खः उत्तरसूत्रे विभाषाग्रहणात् ।  
अन्येऽपि केचित् स्वार्थिकाः प्रत्ययाः नित्यमिध्यन्ते । तमवा-  
दयः (१९) प्राक्कनः, जगदयः प्राग्बुनः, आमादयः प्राङ्म-  
यटः, वृहतीजात्यन्ताः, समासान्ताश्चेति ।

### विभाषाञ्चरदिक्स्त्रियाम् । ५ । ४ । ८ ।

अदिक्स्त्रीवृत्तेरञ्चत्यन्तात्प्रातिपदिकात् खः स्याद्वा स्वार्थे ।  
प्राक्(२०) प्राचीनं प्रत्यक्-प्रतीचीनम् । अवाक्-अवाचीनम् ।  
'निकृष्टप्रतिज्ञष्टार्जरेफयाप्यावमाधमा' इति कोषात् अर्वा  
निकृष्टः । अर्वन्तमञ्चतीति अर्वाक्-अर्वाचीनम् । अदिक्-  
स्त्रियां किम् प्राची दिक् । उदीची दिक् । दिग्ग्रहणं किम्

(१७) न सन्ति षड्क्षीणि ओवरूपाणोन्द्रियाणि यस्मिन्निति "षड्क्षीणौ  
यक्ष्यच्छोरिति (४१४४०) समासान्ते अनेन खः । मन्त्रो मन्त्रणम् ।

(१८) अलम्पुरुषीणः प्रतिमन्त्रादिपुरुषः ।

(१९) तमवादय इति अतिशायने तमवित्यादयः (७००४०) प्राक् कन इति  
अवक्षेपणे कनित्यतः (७११४०) प्राग्बुनः ; जगदयः पूगाञ्ज-  
दित्यादयः (७१५४०) पादगतस्येत्यादिना (७१७४०) विहिततात् बुनः  
प्राग्बुनः । आमादय इति किमेत्तिष्ठव्येत्यादिना (७००४०) विहिता  
आमादयः प्राङ्मयट इति तत्पक्षतवचने मयडित्यतः (७२२४०) प्राग्-  
बुनः । वृहतीजात्यन्ता इति वृहत्या आच्छादन इति (७१८४०)  
कमादयः जात्यन्ताश्चेति (७२०४०) विहितच्छान्ता इत्यर्थः ।

(२०) प्रागिति लुप्रास्तात्यन्तम् प्राचि देशे काले नेत्यर्थः तद्धितशानर्धविभक्ति-

प्राचीना (२१) ब्राह्मणी । स्त्रीग्रहणं किम् प्राचीनं (२२)  
ग्रामादाम्नाः ।

जात्यन्ताच्छ बन्धुनि (२३) । ५ । ४ । ६ ।

ब्राह्मणजातीयः । बन्धु नि किम् ब्राह्मणजातिः शोभना ।  
जातेर्व्यञ्जकद्रव्यम्बन्धु ।

स्थानान्ताद्विभाषा सस्यानेनेति चेत् । ५ । ४ । १० ।

सस्यानेन (२४) तुल्येन चेत् स्थानान्तमर्थवदित्यर्थः । पितृस्थान-  
नीयः (२५) । पितृस्थानः । सस्यानेन किम् गोस्थानम् ।

(२०३४०) रित्यनेनाव्ययत्वात् निर्लिङ्गत्वम् तदुत्तरस्य प्रत्यये तु सामान्ये  
नपुंसकमेकवचनञ्च । सप्रत्ययप्रकृतेस्तदाधेयद्रव्यपरत्वे विशिष्यनिष्पत्तेरिति  
भेदः ।

(२१) प्राचीना ब्राह्मणीति कालरूपक्रियानिमित्तो देशनिमित्तो वाच्यं शब्दः  
तथाषास्याः स्त्रीत्वेऽपि दिक्त्वाभावः ।

(२२) प्राचीनमित्यत्र प्रागिति लुप्रास्तात्यन्तमव्ययं देशकालवाचकं प्रकृतिसंख्य  
चाव्ययतया निर्लिङ्गत्वात् सामान्ये नपुंसकता तथाच ग्रामावधिकप्राग्दे-  
शतुल्यं ग्रामादिति बोधः । यदा तु प्रागादिशब्दास्तत्तद्देशकालस्य  
बोधकास्तदा विशिष्यनिष्पत्तया प्राचीना ग्रामा इत्येव ।

(२३) बन्धुतेऽस्मिन् जातिरिति बन्धु व्यञ्जकद्रव्यं तत्र वर्तमानात् तदाश्रय-  
व्यक्तौ गम्यमानायां जात्यन्तात् छ इत्यर्थः । अत्र प्रकृतितोलिङ्ग-  
वचनातिक्रम इष्ट एव ।

(२४) सस्यानशब्दस्तुल्यवाची तुल्यार्थेन चेत् स्थानान्तमर्थवत् तदा प्रत्यय  
इत्यर्थ इति शब्दादर्थवदिति लब्धम् ।

(२५) पितृस्थानीय इति स्थानं सम्बन्धविशेषः पितरिव स्थानमस्येति वक्तुं  
ब्रीहिसूक्तोऽनेन छः ।

अनुगादिनष्ठक् । ५ । ४ । १३ ।

अनुगदतीत्यनुगादी स एवानुगादिकः ।

विसारिणो मत्से । ५ । ४ । १६ ।

अण् स्यात् । विसारिणः । मत्से इति किम् विसारी देवदत्तः ।

संख्यायाः क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्वमुच् । ५ ।

। ४ । १७ ।

अभ्यावृत्ति (२६) ज्ञान् क्रियाजन्मगणनवृत्तेः संख्याशब्दात्

(२६) अभिसुखी आवृत्तिरभ्यावृत्तिः सा च जन्मरूपैवेह याह्योत्पादाभ्या-  
वृत्तिर्जन्तेति । गणनञ्च एकत्वाद्यवान्तरसंख्योत्पादनं तदग्रहणेनैव  
संख्यावाचकत्वलाभे पुनः संख्याग्रहणं संख्यासंज्ञकानामपि ग्रहणार्थम्  
तेन बद्धकृत्वो गणकत्वइत्यादि सिद्धम् । एतेन भूरिप्रभृतीनां संख्या  
बोधकत्वेऽपि तत्संज्ञकत्वाभावात् न ग्रहणम् । अत्र क्रियेतिविशेषणेन  
द्रव्यादिगणनायां नास्य प्रवृत्तिः । अस्य च क्रियायामेवान्वयः „संबो-  
धनानां कृत्वोऽर्थाः कारकं प्रथमोवति, रित्यादीन्युपक्रम्य  
'सम्बन्धश्चाटकस्यास्य क्रियैवावधार्यतामिति' हर्युक्तेः । क्रिया च  
धातुवाच्या साध्यरूपैव याह्या घञादिवाच्यसिद्धक्रियायान्त नास्य  
साधुत्वमतएव द्वौ पाकावित्येव तत्र प्रयोगस्तद्गुणीभूतधात्वर्थक्रियाया-  
मन्वे त द्विःपाकः इत्येव प्रयोगः । अतएव च "साध्यरूपा क्रिया  
तत्र धातुरूपनिबन्धना । सिद्धभावस्तु यस्तस्याः स घञादिनिबन्धन इति  
ह्रारिणा कारकाद्यन्वयार्थं घञाद्यन्ते क्रियाया द्विधा भानसक्तम् । तेन  
द्विर्वचनेऽपीति सूत्रनिर्देशः सङ्गच्छते सङ्गच्छते च द्विर्वचं सुबद्धं भवतीति  
भाष्यप्रयोगः । विस्तरोऽस्तत्कृतशब्दार्थरत्वे द्रष्टव्यः ।



स्वार्थे कत्वसुच् स्यात् । पञ्चकत्वो(२७)भुङ्क्ते । संख्यायाः  
किम्(२८)भूरिवारान्(२९)भुङ्क्ते ।

द्वित्रिचतुर्थ्यः सुच् । ५ । ४ । १८ ।

कत्वसुचोऽपवादः । द्विर्भुङ्क्ते । त्रिः । रात्स्य(१२२४०)चतुः ।

एकस्य सकृच्च । ५ । ४ । १९ ।

सकृदित्यादेशः स्यात् । चात्सुच् । सकृद्भुङ्क्ते । संयोगान्तस्येति  
(१६४०) सुचो लोपः न तु हल्ङ्ग्राबिति (१११४०) अभैत्सो-  
दित्यत्र सिचइव सुचोपि, तद्वयोगात् ‡ ।

विभाषा बहोर्धाऽविप्रकृष्टकाले । ५ । ४ । २० ।

अविप्रकृष्टआसन्नः । बद्धधा बद्धकत्वो वा दिवसस्य भुङ्क्ते ।  
आसन्नकाले किम् बद्धकत्वो मासस्य भुङ्क्ते ।

तत्प्रकृतवचने मयट् । ५ । ४ । २१ ।

प्राचुर्येण प्रस्तुतम् प्रकृतन्तस्य वचनम् प्रतिपादनम् भावेऽ-

(२७) पञ्चकत्व इति पञ्चादिशब्दास्तत्तत्संख्योत्पत्तिपराः कत्वसुजादयस्तु  
तद्योतकाः तथाच पञ्चादिसंख्योत्पत्तिकं भोजनमिति बोधः । क्रिया-  
समुदायस्यासमाप्तत्वात् वर्त्तमानप्रयोगः ।

२८) किमिति गणनइत्युक्त्वा संख्यालाभे संख्यः पङ्कणं किमर्थमिति प्रश्नः ।

(२९) उत्तरमाह भूरीति अनियतसंख्यासु संख्यासंज्ञकबहुगणशब्दपङ्क-  
णात्तदितरेषां संख्याकार्यं नास्तीति ज्ञापितं तेन भूर्यादेर्न प्रसङ्गः ।  
वारशब्दः कालपरः स च यावता कालेन भोजनं पर्याप्तं भवति  
तावान् प्याह्यः कालाध्वनोरिति (२६८४०) अत्यन्तसंयोगे द्वितीया ।  
‡ तेन सह स्मृतिशील्यनेन योगात् सहचारित्वात् तथाच सिचस्तिपेव  
सुचः सुपा साहचर्यान् तेन सूत्रेण लोप इति भावः ।

धिकरणे वा ल्युट् । आद्ये (३०) । प्रकृतमन्त्रं चान्नमयम् ।  
अपूपसयम् । यवागूमयम् । द्वितीये । अन्नमयो यज्ञः ।  
अपूपमयं पर्व ।

समूहवच्च बज्जषु । ५ । ४ । २२ ।

सामूहिकाः प्रत्यया अतिदिश्यन्ते । चान्नयट् । मोदकाः प्र-  
कृताः मौदकिकम् मोदकमयम् । शाष्कुलिकम् शाष्कुली-  
मयम् । द्वितीयेऽर्थे । मौदकिको यज्ञः मोदकमयः ।

अनन्तावसथेतिहभेषजाज्ज्याः । ५ । ४ । २३ ।

अनन्तएवानन्त्यम् । आवसथएवावसथ्यम् । इतिष्ठेति नि-  
पातसमुदायः (३१) । ऐतिह्यम् । भेषजमेव (३२) भैषज्यम् ।

देवतान्तात्तादर्थ्ये (३३) यत् । ५ । ४ । २४ ।

तदर्थएव तादर्थ्यम् स्वार्थं व्यञ्ज् । अग्निदेवतायै इदमग्नि-  
देवत्वम् । पितृदेवत्वम् ।

पादार्घ्याभ्याञ्च । ५ । ४ । २५ ।

पादार्घ्यमदकम्पाद्यम् । अर्घ्यम् । नवस्य नञ्चादेशः तत्पतनप्-

(३०) आद्ये भावल्युङ्गन्तपक्षे । द्वितीये उच्यमानप्रकृताधिकरणमेव तद्विता-  
र्थस्तेन तद्वेदेकत्र स्त्रीवलिङ्गताऽपरत्र विशेष्यलिङ्गता चेति भेदः ।

(३१) निपातसमुदाय इति उपदेशपरमर्थे वर्त्तते इति शेषः । तस्य चाप्राति-  
पदिकत्वेऽपि वचनसामर्थ्यात् प्रत्ययः ।

(३२) भेषजा कृतं भेषजस्यैव अग्निकादेकरादेशः ।

(३३) तादर्थ्ये इति तदर्थकत्वस्युक्तिर्योत्वे इत्यर्थः । वैभक्त्याणि त्यज्यमानद्र-  
व्योद्देश्यकत्वं मन्त्रस्तुत्यत्वं वा देवतात्मनः पितृदेवत्वमित्युदाहृतम् ।

खाञ्च प्रत्यया वक्तव्याः \* । नूतम् । नूतनम् । नवीनम् । नञ्  
पुराणे प्रात् \* । पुराणार्थे वर्त्तमानात्प्रशब्दानो वक्तव्यः ।  
चात्पूर्वोक्ताः । प्रणम् । प्रत्नम् । प्रतनम् । प्रीणम् । भागरूप-  
नामभ्यो धेयः \* । भागधेयः । रूपधेयम् । नामधेयम् ।  
अग्नीध्रसाधारणादञ् \* । आग्नीध्रम् । साधारणम् ।  
स्त्रियां ङीप् । आग्नीध्री । साधारणी (३४) ।

अतिथेर्जः । ५ । ४ । २६ ।

तादर्थ्यं इत्येव । अतिथये इदमातिथ्यम् ।

देवात्तल् । ५ । ४ । २७ ।

देव एव देवता ।

अवेः कः । ५ । ४ । २८ ।

अविरेवाविकः ।

यावादि(३५)य्यः कन् । ५ । ४ । २९ ।

याव एव यावकः । मणिकः ।

लोहितान्मणौ । ५ । ४ । ३० ।

(३४) समानं धारणमस्येति साधारणं अनेकं प्रत्यविशिष्टसंबन्धमित्यर्थः । पृषोद-  
रादित्वात् साधुः ।

(३५) याव मणि अस्थि तालु जातु ला(सा)न्द्र पीत लम्ब (ऋतावुणशीते)  
(पशौ लूनविपाते) (अणु निपुणे) (पुत्र कृत्रिमे) (स्नात वेदसमाप्तौ)  
(न्यून्य रिक्ते) (दान कुत्रिते) (तनु सत्वे) ईयसश्च ज्ञात अज्ञात कुमारी-  
क्रीडनानि च यावादिः ।

लोहितएव मणिर्लोहितको मणिः ।

वर्णं चानित्ये (३६) । ५ । ४ । ३१ ।

लोहितकः कोपेन । लोहिताल्लिङ्गबाधनं वा । लोहितिका  
लोहनिका कोपेन ।

रक्ते । ५ । ४ । ३२ ।

लाक्षादिना रक्ते (३७) यो लोहितशब्दस्तस्मात्कन् स्यात् ।  
लिङ्गबाधनं वेत्येव । लोहितिका लोहनिका शाटी ।

कालाच्च । ५ । ४ । ३३ ।

वर्णं चानित्ये रक्ते इति द्वयमनुवर्त्तते । कालकं मुखं वैलक्ष-  
ण्येन । कालकः पटः । कालिका शाटी ।

विनयादि(३८) व्युष्टक् । ५ । ४ । ३४ ।

विनयएव वैनयिकः । सामयिकः । (उपायाद्वृत्तत्वं ग०) ।  
पौषयिकः ।

वाचो व्याहृतार्थायाम् (३९) । ५ । ४ । ३५ ।

(३६) यावदाश्रयमवस्थानयोग्यत्वाभावेऽनित्यत्वं स्वसमानाधिकरणध्वंस-  
प्रतियोगित्वमिति यावत् ।

(३७) लाक्षादिना रक्ते लोहितस्य यावदाश्रयमवस्थानादप्राप्तेऽयमारम्भः ।

(३८) विनय समय (उपायाद्वृत्तत्वं च) संप्रति संगति कथञ्चित् व्यकम्पात्  
समाचार उपचार समयाचार व्यवहार संप्रदान समुत्कर्ष समह  
विशेष अत्यय विनयादिः ।

(३९) व्याहृतोऽन्वयेनोक्तोऽर्थो यस्याः सा व्याहृतार्था तस्यामित्यर्थः ।



बहुल्यार्थाच्छस्कारकादन्यतरस्याम् । ५।४।४२।

बहुनि ददाति बहुशः । अल्पानि अल्पशः । बहुल्यार्थान्तर-  
तामङ्गलवचनम् \* । नेह बहुनि ददात्यनिष्टेषु अल्पन्ददा-  
त्वाभ्यायिदकेषु ।

संख्यैकवचनाच्च वीप्सायाम् । ५।४।४३।

द्वौ द्वौ ददाति द्विशः । माघंमाघं माघशः । प्रस्थशः । परि-  
माणशब्दा वृत्तावेकार्था(४३)एव । संख्यैकवचनात्किम् घटं-  
घटं ददाति । वीप्सायां किम् द्वौ ददाति । कारकादि-  
त्येव । द्वयोर्द्वयोः स्वामी ।

प्रतियोगे पञ्चम्यास्तसिः । ५।४।४४।

प्रतिना कर्मप्रवचनीयेन योगे या पञ्चमी (२६।४०) विज्ञिता  
तदन्तास्तसिः स्यात् । प्रद्युम्नः कृष्णतः प्रति । आद्यादिभ्य  
उपसंख्यानम्\* । आदौ (४४) आदितः । मध्यतः । अन्ततः ।  
वृष्ठतः । पार्श्वतः । आकृतिगणोऽयम् । खरेणः खरतः  
वर्णातः ।

अपादाने चाहीयः रुहोः । ५।४।४५।

अपादाने या (२८४४०) पञ्चमी तदन्तास्तसिः स्यात् ।

(४३) छले एकवचनपदं व्याख्यानात् परिमाणार्थकपरमित्याह परिमाण-  
शब्दा इति एतच्च पदशः खरेण इत्यादिप्रयोगान्तयोरनुपलक्षणम् ।

(४४) आद्यादिभ्य इति अयमेव शार्ङ्गविभक्तिसिद्धिरिति छापवद्वाह आदाविति  
‡ अनेनैतं शास्त्रात् कर्त्तव्यं पञ्चमीत्युक्तं (४२५४०) प्राक् ।



ग्रामादागच्छति ग्रामतः । अहीयरुहोः किम् स्वर्गाद्दीयते ।  
पर्वतादवरोहति ।

अतिग्रहाव्ययनक्षेपेष्वकर्त्तरि तृतीयायाः । ५

४।४६।

अकर्त्तरि तृतीयान्ताद्वा तसिः स्यात् । अतिक्रम्य ग्रहोऽति-  
ग्रहः । चारित्र्येणातिगृह्यते चारित्र्यतोऽतिगृह्यते चारित्र्ये-  
णान्यानतिक्रम्य वर्त्तत इत्यर्थः । अव्ययनमचलने । वृत्तेन  
न व्यथते वृत्ततो न व्यथते वृत्तेन न चलतीत्यर्थः । क्षेपे ।  
वृत्तेन क्षिप्तः वृत्ततः क्षिप्तः वृत्तेन निन्दित इत्यर्थः ।  
अकर्त्तरीति किम् । देवदत्तेन क्षिप्तः ।

हीयमानपापयोगाच्च । ५।४।४७

हीयमानपापयुक्तादकर्त्तरि तृतीयान्ताद्वा तसिः । वृत्तेन  
हीयते वृत्ततोहीयते । वृत्तेन पापः वृत्ततः पापः क्षेप-  
स्याऽविवक्षायामिदम् । क्षेपे तु पूर्वेण सिद्धम् । अकर्त्तरि  
किम् देवदत्तेन हीयते ।

षष्ठ्या व्याश्रये । ५।४।४८ ।

षष्ठ्यन्ताद्वा तसिः स्थानानापक्षसमाश्रये । देवा अर्जुनतोऽ-  
भवन् आदित्याः कर्णतोऽभवन् । अर्जुनस्य पक्षे इत्यर्थः ।  
व्याश्रये किम् वृक्षस्य शाखा ।

रोगाच्चापनयने । ५।४।४९ ।

रोगवाचिनः षष्ठ्यन्ताद्वा तसिश्चिकित्सायाम् । प्रवाहिकातः  
कुरु-प्रतीकारमस्याः कुर्वित्यर्थः । अपनयने किम् प्रवा-  
हिकायाः प्रकोपणं करोति ।

कृभृस्तियोगे संपद्यकर्त्तरि चि । ५ । ४ । ५० ।

अभूततद्भाव (४५) इति वक्तव्यम्\* । विकारात्मतां प्राप्नुवत्यां प्रकृतौ वर्त्तमानादिकारशब्दात् स्वार्थे चिर्वा स्यात्करो-  
त्यादिभिर्व्योगे ।

अस्य चो । ७ । ४ । ३२ ।

अवर्णस्य ईस्यात् चो वेर्लोपः (१६४८०) च्युन्तत्वात्† अव्य-  
यत्वम् । अकृष्णः कृष्णः संपद्यते तद्धरोति कृष्णीकरोति ।  
ब्रह्मीभवति (४६) । गङ्गीस्यात् । अव्ययस्य चावीत्वं नेति

४५) अभूततद्भावे इत्यस्य गम्यमाने इति शेषः । तद्भावे इति करणतृतीया-  
समासे अभूतपदेन कर्त्तृपञ्चानेन पुनः समासः । अभूतत्वञ्च तद्भाव-  
घटकतच्छब्दार्थं तादात्म्येन प्रागनुत्पन्नत्वम् एवञ्च यः पदार्थः येन रूपेण  
प्रागभूतस्तेन रूपेण तस्य भावः अभूततद्भाव इति फलितम् तथाच  
प्रकृतिस्वरूपमेव विकारस्वरूपतामापद्यमानं यत्न विवक्ष्यते तत्वायं  
प्रत्ययः एवञ्च सम्प्रतिर्कर्त्तृवाचकात् विकारबोधकात् शब्दात् अभूत-  
तद्भावे गम्ये प्रत्यय इति विशिष्टसूत्रार्थः । अत्र विवक्षितः प्रकृतिबोध-  
कता गौण्या दृश्येति चिप्रत्ययानस्य गौण्या । अतएव सहज्ज्ञा रात्रि  
रित्यादौ न सहत आत्वं (३५५८०) न वा पुंवद्भावः । अत्र अना-  
रोपिततद्भावे आरोपिततद्भावसम्प्रतिवेवायं चिस्तेनेश्वरप्रसादादिना-  
ऽसहति यथार्थमहत्त्वोत्पत्तौ नायम् प्रत्ययस्तेन कारणीभूतो दण्डइत्य-  
साधुरेव केचित् ।

† तद्धितसाविभक्तिरित्यत्र (२०३८०) सस्पष्टतय इत्युक्तेरिति शेषः ।

४६) ब्रह्मीभवतीति अत्र प्रकृतिभूतस्य ब्रह्मणः विकाराभेदेन भवनकर्त्तृत्वम्  
तेन संधीभवन्ति ब्राह्मणाः, तद्भवति चैव इत्यादौ वचनपुरुषव्यवस्था  
ऽन्यथा प्रकृतिविकृतिस्थलदेव प्रकृतिवचनपुरुषासुसाहिप्रयोगापत्तेः ।



वाच्यम् । दोषाभूतमहः । दिवाभूता रात्रिः । एतच्चाव्य-  
यीभावस्येति सूत्रे भाष्ये उक्तम् ।

क्वच्योश्च । ६ । ४ । १५२ ।

इलः परस्यापत्ययकारस्य लोपः स्यात् क्ये, चौ च परतः ।  
गार्गीभवति ।

चौ च । ७ । ४ । २६ ।

चौ च परे पूर्वस्य दीर्घः स्यात् । शुचोभवति । पटू स्यात् ।  
अव्ययस्य दीर्घत्वं नेति केचित् । तन्निर्मूलम् स्वसि स्यादि-  
ति तु महाविभाषया चुरभावात्सिद्धम् । स्वसोस्यादित्यपि  
पथे स्यादिति चेदसु । यदि नेष्यते तर्ह्यनभिधानात् श्विरेव-  
नोत्पद्यते इत्यसु । रीकृतः (६८४४०) । मात्नीकरोति ।

अरुन्मनश्चक्षुश्चेतोरङ्गोरजसां लोपश्च । ५ । ४ । ५१ ।

एषां लोपः स्याच् चिञ्च । सरूकरोति । उन्मनीस्यात् उञ्चकू-  
करोति । विचेतीकरीति । विरहीकरोति । विरजीकरोति ।

विभाषा सातिः कात्स्न्ये । ५ । ४ । ५२ ।

चिविषये सातिर्ष्या स्यात्साकल्ये (४७) ।

सात्पदायोः । ८ । ३ । १११ ।

सस्य षत्वन्न स्यात् । दधि सिञ्चति । कृत्स्नं शस्त्रमग्निः सम्य  
द्यतेऽग्निसाङ्गवति अग्नीभवति । महाविभाषया वाक्यमपि ।  
कात्स्न्ये किम् एकदेशेन शुक्लीभवति पटः ।

(४७) साकल्यं सर्वावयवोपेतत्वम् । अभूततद्भावे इत्यस्यतुवर्त्तत एव ।

अभिविधौ सम्पदा च । ५ । ४ । ५३ ।

सम्पदा लब्धस्तिभिश्च योगे सातिर्त्वा स्याद्ग्राप्तौ । पक्षे लब्ध-  
स्तियोगे च्चिः । सम्पदा तु वाक्यमेव । अग्निसात्सम्पद्यते अ-  
ग्निसाङ्गवति शस्त्रम् अग्नीभवति । जलसात्सम्पद्यते जली-  
भवति लवणम् । एकस्या व्यक्तेः सर्वावयवावच्छेदेनान्यथा-  
भावः कात्स्न्यम् । बहूनां व्यक्तीनाङ्गिद्वयवावच्छेदेना-  
न्यथात्वं त्वभिविधिः ।

तदधीनवचने । ५ । ४ । ५४ ।

सातिः स्यात्कृत्स्निभिः सम्पदा च योगे । राजसात् करोति ।  
राजसात्सम्पद्यते राजाधीनमित्यर्थः ।

देये वा च । ५ । ४ । ५५ ।

तदधीने देये वा स्यात्सातिश्च क्रादियोगे । विप्राधीनन्देयं  
करोति विप्रताकरोति । विप्रतासम्पद्यते । पक्षे विप्रसात्-  
करोति । देये किम् राजसाङ्गवति राष्ट्रम् ।

देवमनुष्यपुरुषपुरुमर्त्त्येभ्यो द्वितीयासप्तम्यो-  
र्बज्जलम् । ५ । ४ । ५६ ।

एभ्यो द्वितीयान्तेभ्योः सप्तम्यन्तेभ्यश्च वा स्यात् । देवतावन्दे  
रमे वा । बज्जलोक्तेरन्यत्रापि । बज्जताजीवतो मनः ।

अव्यक्तानुकरणाद्द्वाराजवराद्धादनितौ डाच् ।

५ । ४ । ५७ ।

द्व्यचो ऽवरं न्यूनं न तु ततोऽन्यूनमनेकाञ्जिति द्वावचोऽदृशमङ्गं  
यस्य तस्माद्वाच् स्यात्कृष्वस्त्रिभिर्व्योगे । डाचि (४८) विवक्षिते  
द्वे वज्जलम् । नित्यमान्नेडिते डाचोति वक्तव्यम्\* । डाच्परं  
यदान्नेडितन्तस्मिन् परे पूर्वपरयोर्व्यर्थयोः पररूपं स्यात् ।  
इति तकारपकारयोः पकारः । पटपटाकरोति । अव्य-  
क्तानुकरणात्किम् ईषत्करोति । द्व्यजवराङ्गीत्किं अत्करोति  
अवरेति किम् खरटखरटाकरोति । तपटतपटाकरोति ।  
अनेकाचइत्येव सूत्रयितुमुचितम् एवं हि डाचोति परसप्त-  
म्येव द्वित्वे सुवचेत्यवधेयम् । अनितौ किम् पटितिकरोति ।

कञो द्वितीयतृतीयशम्बवीजात्कषौ । ५ । ४ ।

५८ ।

द्वितीयादिभ्यो डाच् स्यात्कृजएव योगे कर्षणेऽर्थे । वज्जलो-  
क्तेरव्यक्तानुकरणादन्यस्य डाचि न द्वित्वम् । द्वितीयं तृतीयं  
कर्षणं करोति द्वितीयाकरोति । तृतीयाकरोति । शम्ब-  
शब्दः प्रतिलोमे । अनुलोमं कष्टं क्षेत् पुनः प्रतिलोमं क-  
र्षति शम्बाकरोति । बीजेन सह (४९) कर्षति । बीजाकरोति ।

संख्यायाश्च गुणान्तायाः । ५ । ४ । ५९ ।

(४८) डाचि विवक्षित इति अन्यथा परसप्तम्याश्रयणे पटपटाकरोती-  
त्यादौ पटवद्व्यस्यनेकाजङ्गत्वाभावात् डाचोऽप्रसङ्गः विवक्षिते इत्युक्तौ  
च प्रथमं द्वित्वं ततोऽनेकाजङ्गत्वात् डाजिति भावः ।

(४९) बीजेनेति बीजवपनेन सङ्केत्यर्थः ।

कञो योगे कषौ डाच् स्यात् । द्विगुणाकरोत् । क्षेत्तम् क्षे-  
तकर्मकन्दिगुणकर्षणं करोतीत्यर्थः ।

समायाच्च यापनायाम् । ५ । ४ । ६० ।

कषाविति निवृत्तम् । कञो योगे डाच् स्यात् । समयाक-  
रोति कालं यापयतीत्यर्थः ।

सपत्ननिष्पत्तादतिव्यथने । ५ । ४ । ६१ ।

सपत्नाकरोति सृगं सपुङ्गुशरप्रवेशनेन सपत्नं करोतीत्यर्थः ।  
निष्पत्ताकरोति सपुङ्गुस्य शरस्याऽपरपाश्वे निर्गमनान्निष्पत्तं  
करोतीत्यर्थः । अतिव्यथने किम् सपत्ननिष्पत्तं वा करोति  
भूतलम् ।

निष्कुलान्निष्कोषणे । ५ । ४ । ६२ ।

निष्कुलाकरोति दाडिमम् निर्गतं कुलमन्तरवयवानां समहो  
यस्मादिति वज्रव्रीहेर्डाच् ।

सुखप्रियादानलोभ्ये (५०) । ५ । ४ । ६३ ।

सुखाकरोति । प्रियाकरोति गुरुम् अनुकूलाचरणेनान-  
न्दयतीर्थः ।

दुःखात्प्रातिलोभ्ये (५१) । ५ । ४ । ६४ ।

दुःखाकरोति स्वामिनम्पीडयतीत्यर्थः ।

(५०) आराध्यचित्तानुवर्तनमातुलोभ्यम् ।

(५१) चित्तप्रतिकूलाचरणं प्रातिलोभ्यम् ।

श्रुलात्पाक्षे । ५ । ४ । ई५ ।

श्रुलाकरोति भांसम् शूलेन (५२) पचतीत्यर्थः ।

सत्यादशपथे । ५ । ४ । ईई ।

सत्याकरोति भाण्डं बणिक् क्रोतव्यमिति तथ्यं करोतीत्यर्थः ।  
शपथे तु सत्यं करोति विप्रः ।

मद्रात्परिवापणे । ५ । ४ । ई७ ।

मद्रश्चन्दोमङ्गलार्थः । परिवापणं मुण्डनम् मद्राकरोति  
माङ्गल्यं मुण्डनेन संस्कारोतीत्यर्थः । भद्राच्चेति वक्तव्यम् ।  
भद्राकरोति । अर्थः प्राग्बत् । परिवापणे किम् मद्र-  
ङ्करोति \* ।

इति तद्धितप्रक्रिया समाप्ता ।

(५२) करोतिरिह पचत्यर्थकः तद् ५२ पचतीति ।

इति श्रीतारानाथतर्कवाचस्पतिभट्टाचार्यसङ्कलितायां सरलाख्यायां  
सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां तद्धितप्रक्रियाव्याख्या  
समाप्ता ।

सर्वस्य हे (१) । ८ । १ । १ ।

त्यधिकृत्य ।

नित्यवीप्सयोः । ८ । १ । ४ ।

आभीक्ष्ण्ये(२)वीप्सायाञ्च द्योत्ये पदस्य द्विर्वचनं स्यात् । आभीक्ष्ण्यन्तिङन्तोष्वव्ययसंज्ञककृदन्तेषु च । पचतिपचति । भुङ्क्षानुङ्क्षान् । वीक्षत्याम् । वृक्षतेन सिञ्चति । ग्रामोग्रामोरमणीयः ।

परेर्वर्जने । ८ । १ । ५ ।

- (१) सर्वस्येति सर्वावयवात्मकस्य पदस्य न च कस्यचिदवयवस्येत्यर्थः ।  
 (२) अविच्छेदेनैकरूपक्रियोत्पादनमाभीक्ष्ण्यं । पौनःपुन्यमिति यावत् व्याप्तिमच्छा वीप्सा व्याप्तिबोधयिषेति यावत् तस्याश्च प्रयोक्तृनिष्ठत्वेऽपि इष्ट्यमाणव्याप्तावेव सम्भवादाज्ञेयेण इष्ट्यमाणव्याप्तिलाभः स्यात् । अतएव सिद्धतोक्त्युक्ते इदं वाक्यं व्याप्तिबोधनेच्छया प्रयुक्तमित्यवगमात् द्विर्वचनस्य व्याप्यर्थकताऽवसीयते । व्याप्तिश्च साकल्येनाभिसम्बन्ध इति साकल्यमप्यर्थाक्षिप्तं तस्य द्विर्वचनमुद्यत्प्रतिपाद्यतया बहिरङ्गत्वात् तदपेक्षयाऽनङ्गपदकार्यत्वेन एकवचनादिकेनैव प्रथमसत्पद्यतेऽतो द्विर्वचने साकल्यबोधेऽपि न बहुवचनप्रसङ्गः । अतएव द्विर्वचनैकशेषयोर्बहुत्वप्रतिपादनेऽपि द्विर्वचने विवक्षयैकत्वबहुत्वानि व्यवस्थितानि एकशेषे तु नियतद्वित्वादिप्रयोगः । अतएव द्विर्वचने प्रत्येकमेव विधेयसम्बन्धः एकशेषे तु सप्तदित्येति वेदः भवति च ब्राह्मणाय ब्राह्मणाय शतं देयमित्यादितः प्रत्येकशतसम्बन्धित्वं ब्राह्मणानाम्, एकशेषे तु ब्राह्मणाभ्यां शतं देयमित्यादौ मिलितयोस्तत्सम्बन्धः । अतएव एकशेषे यथावेषामर्थः शिष्टेन गम्यते । तद्वद्व द्विशेषेऽपि शिष्टाभ्यामितरार्थभोरिति सामान्यतो बहूनां बोधकता द्विर्वचनस्याभिहिता ।

परिपरि वङ्गेभ्यो वृथो देवः वङ्गान् परिहृत्येत्यर्थः । परे-  
र्व्वर्ज्जने वावचनम् \* । परि वङ्गेभ्यः ।

र्य्यध्यधसः सामीप्ये । ८ । १ । ७ ।

उपस्थुं परि ग्रामञ् । ग्रामस्योपरिष्ठात्समीपे देशे इत्यर्थः ।  
अध्यधि सुखम् सुखस्योपरिष्ठात्समीपकाले दुःखमित्यर्थः ।  
अधोऽधो लोकम् लोकस्याधस्तात्समीपे देशे इत्यर्थः ।

वाक्यादेरामन्वितस्याऽसूयासम्प्रतिकोपकुत्सन-  
भर्त्सनेषु । ८ । १ । ८ ।

असूयायाम् । सुन्दर ! सुन्दर ! वृथा ते सौन्दर्यम् ।  
सम्प्रतौ । देव ! देव ! वन्द्योऽसि । कोपे । दुर्विनीत ! दुर्वि-  
नीत ! इदानीं ज्ञास्यसि । कुत्सने । धानुष्क ! धानुष्क !  
वृथा ते धनुः । भर्त्सने । चोर ! चोर ! घातयिष्यामि त्वाम् ।

एकं वज्रव्रीहिवत् । ८ । १ । ९ ।

द्विरुक्त एकशब्दो वज्रव्रीहिवत्स्यात् तेन सुब्रूलोपपुंवङ्गावौ ।  
एकैकमक्षरम् । इह द्वयोरपि सुपो लुकि कृते सति वज्र-  
व्रीहिवङ्गावादेव प्रातिपदिकत्वात्समुदायात्सम् । एकैकया-  
ज्जत्या । इह पूर्वभागे (३) पुंवङ्गावाद्विशेषः । न वज्र-

(३) पूर्वभागे इति मत्तत्तरभागे इत्यभिमानः । द्वेधा हि पुंवङ्गावः सर्व-  
नाम्नो वृत्तिभावे इत्येकः, स्त्रियाः पुंवदित्यपरः, (४०१पृ०)  
तवाद्यः पूर्वभागस्यैव भस्तेष्वेति ज्ञापकादित्युक्तम् (४०७पृ०) अन्यस्य  
तु उत्तरवर्त्तिसमानाधिकरणपदान्तराभावाच्च प्रसङ्ग इत्यवधेयम् ।

ब्रीहवित्यत्र (१००४०) पुनः ब्रह्मब्रीहिवहणं मुख्यब्रह्मब्रीहिलाभार्थम् तेनातिदिष्टब्रह्मब्रीहौ सर्वनामतास्येवेति प्राञ्चः । वस्तुतस्तु भाष्यमते प्रत्याख्यातमेतत् † । सूत्रमतेऽपि । ब्रह्मब्रीह्यर्थेऽलौकिके विग्रहे निषेधकं न तु ब्रह्मब्रीहवित्प्रतीतिदेशे शङ्कैव नास्ति । एकैकस्यै देहि ।

आवाधे च । ८ । १ । १० ।

पीडायां द्योत्यायां द्वे स्तो ब्रह्मब्रीहिवच्च । गतगतः । विरहात्पीड्यमानस्येयमुक्तिः ब्रह्मब्रीहिवद्भावात्सुपो लुक् । गतगता । इह पुंवद्भावः ।

कर्मधारयवदुत्तरेषु । ८ । १ । ११ ।

इत उत्तरेषु द्विर्वचनेषु कर्मधारयवत्कार्थम् । प्रयोजनं सुबोधपुंवद्भावान्तोदात्तत्वानि ।

प्रकारे गुणवचनस्य । ८ । १ । १२ ।

सादृश्ये (४) द्योत्ये गुणवचनस्य द्वे सास्तच्च कर्मधारयवत्कार्यम् कर्मधारयवदुत्तरेष्वित्यधिकारात् । तेन पूर्वभागस्य पुंवद्भावः समासस्य (३५६५४०) इत्यन्तोदात्तत्वञ्च । पटुपट्टी । पटुपटुः । पटुसदृशः ईषत्पटुरिति यावत् । गुणोपसञ्जनद्रव्यवाचिनः \* । केवलगुणवाचिनश्चेह गृह्यन्ते । शुक्लशुक्लं रूपम् । शुक्लशुक्लः पटुः । आनुपूर्ये द्वे वाच्ये ° । मूलेमूले

† एतत् न ब्रीहवित्स्वरूपं प्रत्याख्यातमित्युक्तं (१०१४०) प्राक् ।

(४) सादृश्ये इति सप्रत्ययाः प्रतियोगित्वमर्थः तत्प्रतियोगित्वमुपमानत्वं तेन प्रकृते उपमानपटुभिन्नः पटुरिति बोधः ।



स्थूलः । संभ्र मेण (५) प्रवृत्तौ यथेष्टमनेकधा प्रयोगो न्याय-  
सिद्धः । सर्पः सर्पः बुध्यस्वर । सर्पः ३ बुध्यस्वर । क्रिया  
समभिव्याहारे (६) च । लुनीहिलुनीहीत्येवायं लुनाति ।  
नित्यवीप्सयोरिति सिद्धे भ्रशार्थे द्वित्वार्थमिदम् पौनःपुन्येऽपि  
(७) लोटा सह समुच्चित्य द्योतकतां लब्धुं वा । कर्मव्यतिहारे  
(८) सर्वनाम्नो द्वे वाच्ये \* समासवच्च वज्रलम् । (९) वज्रल-  
ग्रहणादन्यपरयोर्न समासवत् । इह शब्दस्य तु नित्यम् ।  
असमासवद्भावे पूर्वपदस्य सुपः स्युर्लक्ष्यः \* । अन्योऽन्यः  
विप्रा नमन्ति । अन्योन्यौ । अन्योऽन्यन् । अन्योन्येन कृतम् ।  
अन्योन्यस्मै दत्तमित्यादि । अन्योन्येषां पुष्करैरामृशन्त इति

- (५) संभ्रमोभयसंभ्रो वा । न्यायसिद्धइति यावद्भिः शब्दैः संबोध्यार्थाव-  
गमस्तावतां प्रयोगइत्यर्थः ।
- (६) प्रागुक्तमाभीक्ष्ण्यं भ्रशता च क्रियासमभिव्याहारः । एवञ्च भ्रशार्थे यद्धि-  
ततः पौनःपुन्ये द्वित्वं भवत्येव तस्योक्तत्वाभावात् तेन पापच्यतेपाप-  
च्यते इत्यादि प्रयोगः भ्रशं पाकसभीक्ष्णं करोतीति तत्त्वार्थबोधः ।
- (७) क्रियासमभिव्याहारस्य भ्रशमात्वार्थकत्वे भ्रशार्थे इत्येवाभिदध्नाटत-  
स्तदभिधानफलमाह पौनःपुन्येऽपीति ।
- (८) कर्मव्यतिहारः क्रियाविनिमयः एकजातीयक्रियया परस्परभेक-  
रूपेण सम्बन्धइति यावत् तेन यस्य यादृगक्रियायां यद्वेषेण यस्य  
यत्कारकत्वम् तादृश्यामेव तत्क्रियायामितरस्य तत्कारकत्वे क्रिया-  
व्यतिहारः यथाऽन्योऽन्यस्मै धने ददातीत्यादाविकस्य धनदाने यथाऽ-  
न्यस्य सम्प्रदानता तथात्यकर्तृकतद्दानेऽपि इतरस्य तथात्वमित्येवं-  
रीत्या सर्वत्र बोध्यम् ।
- (९) ग्रन्थपरेतरव्यतिरिक्तेषु सर्वनामसु नास्य प्रवृत्तिस्तेषां कर्मव्यतिहारा-  
नोपपत्त्यादिति । गन्देन्दु - ।

माघः । एवमपरस्परम् । अतः कस्कादित्वात् (१६८०) विस-  
र्गस्य सः । इतरेतरम् । इतरेतरेणेत्यादि । स्त्रीनपुंसकयोक्  
त्तरपदस्थायी विभक्तेराभावो वा वक्तव्यः \* । अन्योन्याम-  
अन्योन्यम् । परस्पराम्-परस्परम् । इतरेतराम्-इतरेतरं वा  
इमे ब्राह्मण्यौ कुले वा भोजयतः । अत्र केचित् आमादेशो  
द्वितीयः वा एव भाष्यादौ नष्टेति दाहृतत्वात् । तेन स्त्रीनपुंस-  
कयोरपि तृतीयादिषु पुंवदेव रूपमित्याहुः । अन्ये तूदा-  
हरणस्य दिङ्मातृत्वात् विभक्तीनामादेशमाहुः ।

दलद्वये टावभावः स्त्रीवे चादृङ्विरहः स्वमोः ।

समासे सोरलुक् चेति सिद्धिर्बाहुलकात्त्रयम् ॥

तथाहि । अन्योन्यं परस्परमित्यत्र दलद्वयेऽपि टाप् प्राप्तः न  
च सर्वानन्दो वृत्तिमात्रे इति पुंवद्भावः अन्यपरयोरसमास  
वद्भावात् । न च द्विवचनमेव वृत्तिः यायाम्प्रियां प्रैक्षत-  
कातराक्षीं सासेत्यादावतिप्रसङ्गात् । अन्योन्यमितरेतरमि-  
त्यत्र च अदृङुतरादिभ्यः (१४०८०) इत्यदृङ्प्राप्तः । अन्योन्यसंसक्त-  
हस्त्वियामम्, अन्योन्याश्रयः, परस्परान्निसादृश्यम्, अदृष्ट-  
परस्परै, रित्यादौ सोरलुक् च प्राप्तः सर्वं बाहुलकबलेन समा-  
धेयम् । प्रकृतवार्त्तिकभाष्योदाहरणम्, स्त्वियामिति सूत्रेऽन्यो-  
न्यंश्रयत्वे तदिति भाष्यञ्चात् प्रमाणमिति ।

अलुक्चे प्रियसुखयोरन्यतरस्याम् । ८।१।१३।

ययप्रियेण ददाति प्रियेण वा । सुखसुखेन ददाति सुखेन  
। द्विवचने कर्माधारयवद्भावात्सुपि लुकि तदेव वचनम् ।  
तिप्रियमपि वस्तु अनायासेन ददातीत्यर्थः ।



यथास्व यथायथम् । ८ । १ । १४ ।

यथास्वमिति वीष्मायामव्ययीभावः । योय आत्मा यच्चात्मी-  
यन्तद्यथास्वम् तस्मिन्न्यथाशब्दस्य द्वे क्तावत्वञ्च निपात्यते ।  
यथायथं ज्ञाता, यथास्वभावमित्यर्थः । यथात्मीयमिति वा ।

इदं रहस्यं मर्यादावचनव्युत्क्रमणयत्तपात्प-  
योगाभिव्यक्तिषु । ८ । १ । १५ ।

द्विशब्दस्य द्विर्वचनं पूर्वपदस्याम्भावोऽन्तश्चोत्तरपदस्य नपु-  
सकत्वञ्च (१०) निपात्यते एष्वर्थेषु । तत्र रहस्यं इदंशब्दस्य  
वाच्यम् इतरे विषयभूताः । इदंस्मन्त्वयते रहस्यमित्यर्थः ।  
मर्यादा स्थित्यनतिक्रमः । आचतुरं हीमे पशवो इदं मिथु-  
नार्यन्ते । माता पुत्रेण मिथुनङ्गच्छति पौत्रेण प्रपौत्रेणा-  
पीति मर्यादार्थः । व्युत्क्रमणं पृथगवस्थानम् । इदं व्युत्क्रान्ताः  
द्विवर्गसम्बन्धेन पृथगवस्थिताः । इदं यज्ञपाताणि  
प्रयुनक्ति । इदं संकर्षणवासुदेवौ । अभिव्यक्तौ (११) साहच-  
र्येणेत्यर्थः । योगविभागादन्यथापि (१२) इदं दृश्यते ।

इति द्विरुक्तप्रक्रिया ।

(१०) नपुंसकत्वञ्चेति चेन्न कृतद्वित्वाद्वियतद्विवचनोत्पत्त्यभावस्य सं ।

(११) अत्यन्तसहसरितत्वेन लोकज्ञात इहामिव्यक्तिः ।

(१२) अन्यथापीति तेन इदंयुक्तान्यवर्त्तनेत्यादि सिद्धं द्वयोर्द्वयोर्द्वय-  
वर्त्तनेत्यर्थः वीष्मायां द्विर्वचनेऽप्यनेन तस्य रूपनिष्पत्तिः । इदं  
रादौ तु इदंशब्दप्रयोगः कृता उक्त्या अवयवार्थराहित्येनाव्युत्-  
त्वादिति बोध्यम् । शब्देन्दुः ।

वाणीगुरुप्रसादेन कौसुदीपूर्वभागतः ।  
सनोरमाद्यङ्गदेहा सरला पृथगतं गता ॥

श्रीतारानाथतर्कवाचस्पतिभट्टाचार्येण सनोरमाशब्देन्दुशेखर-  
तत्वबोधिनीसारसङ्कलनेन समाहृतायां सरलाख्यायां  
सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां पूर्वार्द्धं समाप्तम् ।

ओं तत् सत् ।

शाक्ये वाणद्विरदनगभूसम्मिते टीकया श्री  
तारानाथद्विजरचितयोद्भासितः संस्कृताख्ये ।  
यन्त्रे पूर्वं बुधसहयजा संस्कृतस्यात्मनैव  
सुद्धां नीतः कतिवरसुदे कौसुदीपूर्वभागः ॥  
वर्षे विक्रमभूपतेः क्षितिधरदन्ताङ्गचन्द्रप्रभे  
श्रीष्टाब्दे गगनाद्रिदन्तिधरणीमाने प्रचाराशया ।  
प्राचीणां सरलां विधाय बङ्गलां कापि स्फुटार्थां तथा  
यन्त्रे नूतनसंस्कृते पुनरसौ यत्नादयं सुद्रितः ॥











